Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu kurması da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurdurması da, Türklerin tarihinin Türkiye'de, Türkler tarafından incelenerek yazılması içindi.

On yılı bulan bir araştırma, okuma ve not alma, iki seneye yakın bir süre de bu notları kitap haline getirme çalışmasını sona erdirip **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**'ni yazıp bitirdiğim bugün, adeta, kendisine verilen bir görevi yerine getirmiş bir insanın rahatlığını hissetmekteyim.

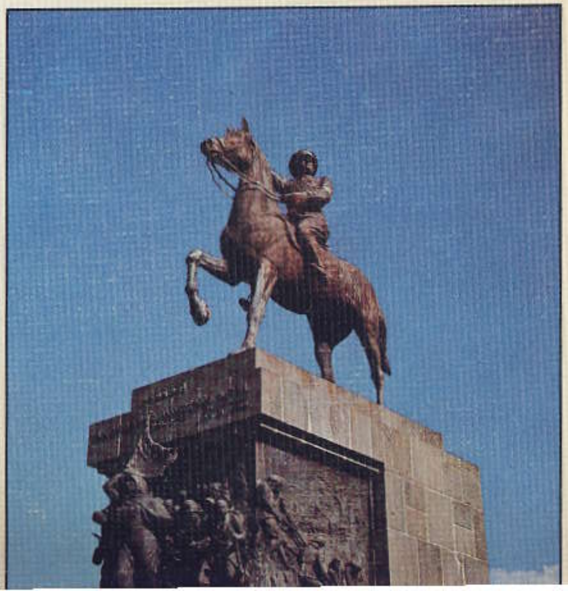
Kitabın yazılması için, türkolog olarak, şarkiyatçı olarak otoritesi dünyaca tartışılmayan ilim adamlarının eserleri başta olmak üzere, pek çok kaynak incelenmiş, onlarda yer alan bulgular, görüşler ve tahminler derlenmiştir. Titizlikle yapılan bir derleme, hatta "Türklerin dünya tarihindeki rollerini şuurlu şekilde küçültmek" düşüncesiyle hareket eder görünenlerin bile, Türklerin ne kadar eski ve ne kadar büyük bir medeniyet sahibi millet olduğunu görmezlikten gelmediklerini ortaya koyabilmektedir. Böyle bir art düşüncesi olmayanlar ise, gerçekleri tabiatiyle çok daha rahatlıkla dile getirmişlerdir. Bütün bu söylenenler bir araya gelince ortaya gerçekten iftihar edilecek bir sonuç çıkmaktadır.

Kâmuran Gürün

KÂMURAN GÜRÜN • TÜRKLER VE TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

KÂMURAN GÜRÜN

TÜRKLER VE TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

KARACAN YAYINLARI/98

Dizi Dışı
Aralık 1981
Dizgi : Oymakdaş Matbaası, Baskı : Er-Tu Matbaası

KÂMURAN GÜRÜN

TÜRKLER VE TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

(Harezmşahların sonuna kadar)

BİRİNCİ CİLT

Karacan
YAYINLARI

ÖNSÖZ

Her insanın merak ettiği bir konu, gene her insanın yaşadığı sürece gerçekleştirmeyi arzuladığı bir düşüncesi vardır.

Benim, mektep çağlarımdan beri en büyük merakım Türk tarihi; son 20 seneye yakın zamandır, bir gün gerçekleştirmek hayalini aklıma takmış olduğum konu da, Türk tarihi hakkında bir kitap yazmak olmuştur.

Neden diye sorulsa sebebini bulmakta güçlük çekebilirim. Güçlük, sebebin yokluğundan değil, çokluğundandır.

1933 yılını hatırlıyorum. Radyoyu duymuştuk ama henüz görmemiştik. Kurulan cinsden bir gramofonda her halde çok çalındığı için cızırtı peyda etmiş, hiç unutmuyorum, kırmızı etiketli bir plâk çalıyordu. Atatürk'ün sesini ilk defa o plâktan dinledim. Onuncu Yıl nutkuydu. Söylediklerinden pek fazla bir şey anlamamış olduğumu da gayet iyi hatırlıyorum. Kafama takılıp kalan sadece «Türk milletinin büyük millet olduğunu bütün medeni alem az zamanda bir kere daha tanıyacaktır.» cümlesi ve bir de, plâk sona ererken büsbütün kısılıyor gibi gelen bir sesle söylenmiş «ne mutlu Türküm diyene» sözleriydi.

Biz o zamanlar okulda her gün Bayrak töreni yapardık. Bir de and içmeğe benzer bir merasim vardı, «varlığım Türk varlığına armağan olsun» diyerek bitirirdik her gün bu töreni.

Galiba 1934 yılındaydı. Bir akşam bizim okulu istasyona götürmüşlerdi. Vakit ne kadar geçti hatırlamıyorum, ama bizim çocuk yaşımıza göre çok, hem de pek çok geçti. Bir tren geldi. Tam benim önümdeki vagondan Atatürk indi. Bize doğru yürüdü. «Bu çocukları neden üşütüyorlar» dedi. Üşümüyoruz diye bağırmışız. Başını çevirdi. baktı, güldü, yürüdü, gitti. Atatürk'ü ilk defa görüyordum.

Sene gene 1933, Ekim ayı. Bizim sınıf her gün öğleden sonra, ders bitince, sokak sokak yürüyerek marş söylüyoruz. Sadece bizim sınıf değil, bütün ilk okulların 4 ve 5. sınıfları. Sokak, sokak yürüyor ve halk öğrensin diye, 10 uncu Yıl Marşını söylüyoruz. «Türke durmak yaraşmaz, Türk önde, Türk ileri».

O zamanlar bizim için iki şey vardı: Türk ve Atatürk. Türk deyip yürüyorduk, her yerde Atatürk'ü görüyorduk. Öğünüyorduk, seviniyorduk.

Biz değişmedik.

Ama zaman değişti.

Önce Atatürk gitti.

Dolmabahçe Sarayına ilk defa 1938 yılının kasım ayında girdim. Sarayı göremedim. Atatürk'ün katafalkını, bir de onun etrafındaki yalın kılıç generalleri gördüm.

O tarihlerde bugünkü Ankara Gençlik Parkının yeri bomboş bir arsa idi. Yağmur çiseleyen bir günde, Atatürk'ü Meclisin önünden aldılar. O, top arabasında, asfalt yolda; ben, sonradan Gençlik Parkı olan arsada, evvelâ istasyona kadar indik, sonra sola döndük, Etnoğrafya Müzesine yollandık. Beni Sergi Evinden öteye bırakmadılar. Atatürk devam etti, gitti.

Bize, (Ne mutlu Türküm) demeyi öğreten Atatürk gitti. Bizden sonra gelenlere bunu öğretmediler mi bilemiyorum, ama (ne mutlu Türküm) diyene ondan sonra sanki pek rastlanmaz oldu.

Sanıyorum Türk tarihine merak sarışım bundan sonra başladı.

Tarih yazmak isteği de gene Atatürk'le ilgilidir. Aradan ne kadar yıl geçti, şimdi söyleyemeyeceğim. Günün birinde, bir tanıdığın kitaplığında, belirli sayıda basılıp da satışa çıkarılmayan, sadece bazı ilgililere dağıtılan «Türk Tarihinin Ana Hatları» isimli kitabı gördüm. Önsözüne göz attığım zaman Atatürk'ü dinler gibi oldum. O cızırtılı Onuncu Yıl plâğını dinlerken hissettiğim ürperme yeniden sardı beni. Önsözü Atatürk'ün yazdığına dair her hangi bir kayıt yoktu. ama düşünce öylesine Atatürktü ki, kendisi şahsen yazmamışsa bile, o düşünceleri ancak Ondan dinlemiş birisi yazmış olabilirdi. Şöyle diyordu o önsöz:

«Türklerin dünya tarihindeki rolleri şuurlu veya şuursuz küçültülmüştür. Türklerin ecdat hakkında böyle yanlış malûmat alması Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapla istihdaf olunan gaye, bugün bütün dünyada tabiî mevkiini istirdad eden ve bu şuurla yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların tashihine çalışmaktır. Aynı zamanda bu, son büyük hadiselerle ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için millî bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır.»

Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu kurması da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini kurdurması da, Türklerin tarihinin Türkiye'de, Türkler tarafından incelenerek yazılması içindi.

Atatürk, Türk tarihinin yazıldığını göremeden öldü.

Sanıyorum, Türk tarihi hakkında bir kitap yazmak isteği de bende, Türk Tarihinin Ana Hatları ön sözünü okuduktan sonra yerleşti. Belki de ben bu önsözü, Atatürk'ün, eli kalem tutan bütün Türklere bir vasiyeti gibi kabullendim.

10 yılı bulan bir araştırma, okuma ve not alma, iki seneye yakın bir süre de bu notları bir kitap haline getirme çalışmasını sona erdirip «Türkler ve Türk Devletlerinin Tarihi»ni yazıp bitirdiğim bugün, adeta, kendisine verilen bir görevi yerine getirmiş insanın rahatlığını hissetmekteyim. Biliyorum, Atatürk'ün istediği Türk Tarihi bu değildi. O, Türk tarihçilerinin kendi yapacakları incelemelerle her yönü ile Türk olacak bir Türk Tarihi yazılmasını istiyordu. Bu elbette bir gün olacaktır. Ama, böyle bir tarih ortaya çıkana kadar, insanlık tarihi boyunca Türklerin kurdukları devletlerin, yarattıkları çeşitli medeniyetlerin topluca bir araya getirileceği bir kitaba, kendi milletinin kim olduğunu merak edebilecek her Türk' ün eli altında bulunabilecek bir kitaba da her halde ihtiyaç vardı.

Ben bunu yapmaya çalıştım.

Bu kitabın plânı, genel olarak, Türk Tarihinin Ana Hatlarının plânıdır. Kitabın yazılması için, türkolog olarak, şarkiyatçı olarak otoritesi dünyaca tartışılmayan ilim adamlarının eserleri başta olmak üzere, pek çok kaynak incelenmiş, onlarda yer alan bulgular, görüşler ve tahminler derlenmiştir. Titizlikle yapılan bir derleme, hatta «Türklerin dünya tarihindeki rollerini şuurlu şekilde küçültmek» düşüncesiyle hareket eder görünenlerin bile, Türklerin ne kadar eski ve ne kadar büyük bir medeniyet sahibi millet olduğunu görmezlikten gelemediklerini ortaya koyabilmektedir. Böyle bir art düşüncesi olmayanlar ise, gerçekleri tabiatiyle çok daha rahatlıkla dile getirmişlerdir. Bütün bu söylenenler bir araya gelince ortaya gerçekten iftihar edilecek bir sonuç çıkmaktadır.

Zaman zaman bazı kişisel düşünce ve tahminlerimi de not etmek gerekti. Ancak hiç bir zaman, her hangi bir konuda kesin bir kanaat ileri sürmeye kalkmadım. Bunu, tarih ilminin asıl sahiplerine, pek kıymetli Türk tarihçilerine bıraktım.

Benim yaptığım, büyük ölçüde yabancı ilim adamlarının gözüyle tesbit edilmiş bir Türk Tarihidir. Böyle olmasına rağmen okunduğu zaman «ne mutlu Türküm» demenin ne kadar doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple de belki, çoğunlukla yabancıların gözüyle olaylara bakılmış olması yararlı sayılabilecektir.

İtiraf etmeliyim, yıllar geçtikçe daha kuvvetle hissettiğim, bu kitabı kaleme alma arzuma rağmen, Türk Tarih Kurumu'nun Başkanı Ordinaryüs Profesör Sayın Enver Ziya Karal ile Umum Müdürü Sayın Uluğ Iğdemir'in kıymetli teşvikleri olmasaydı kitaba başlamaya cesaret edemeyebilirdim. Kurum'un Kitaplık Müdürü Sayın Mihin Eren'in nazik alâkası ve yardımları olmasaydı son kademe çalışmalarımdaki rahatlığı bulamazdım. Eğer, birbiriyle çelişki halindeki sayısız kaynağın karşısında bocalayıp, neyin ne olduğunun içinden çıkamayacağımı düşünerek yazmaktan vazgeçtiğim anlarda, kendi sükûnetini bana da aşılayarak devam etmemi mümkün kılan aziz eşim Gencay'ın devamlı telkinleri olmasaydı, hiç şüphe yok ki kitabı bitiremezdim. Nihayet manüskri ile ilgilenip onun basılmasına tavassut eden Büyükelçi Sayın Talât Halman ile Karacan Yayınları Müdürü Sayın Ülkü Tamer'ın gayretleri olmasaydı, bugünkü baskı masrafları karşısında bu manüskri bir hatıra şeklinde kitaplığımda durmaya devam ederdi. Kendilerine gönülden teşekkür borçluyum ve bu borcumu okuyucularımın önünde yerine getirmek isterim.

Bu kitabı, onu yazmak ilhamını adeta bir talimat gibi bana vermiş olan Aziz Atatürk'ün kutsal hatırasına ithaf ediyorum.

Ankara, 11 Ağustos 1981

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER : YURTLARI — IRKLARI — DİLLERİ

Açıklama

Kitapta İÖ. (İsa'dan Önce) ve İS. (İsa'dan sonra) dan başka kısaltma kullanılmamıştır.

Ayrıntılı bibliyografya İkinci Cildin sonundadır. Sayfalardaki dip notlarında sadece kitapların isimleri ile sayfaları belirtilmiştir.

Türk Tarih Kurumu Kitaplığı'nda henüz basılmamış tercüme eserler bulunmaktadır. Bunlara yapılan göndermelerde sayfa numaraları belirtilmemiştir. Bibliyografyada bu eserler, «T.T.K. Kitaplığı» deyimi ile tanımlanmıştır.

BİRİNCİ KISIM

Türkler ve Türk Yurdu

Türk tarihi hakkındaki bir kitaba, Türklerin kimler ve ilk yurtlarının neresi olduğu konuları ile başlanması gerekeceğini düşünmekteyim. Zaten bu, sadece Türkler için değil, herhangi bir milletin tarihini tetkik ederken baş vurulması normal bir sistem ve başlangıçtır.

Bugün yerli, yabancı bütün tarihçiler, Türklerin, Türk diye anılmaya başlanmadan çok önce tarih sahnesinde yerlerini aldıklarını kabul etmişlerdir. Sadece «çok önce» deyimi ile belirtilmek istenen zaman süresi, bir tarihçiden diğerine değişmektedir. Kimi tarihçiler bu süreyi, hem de bir ölçüde şüpheleri bulunduğunu da belirtmek suretiyle, ancak İsa'dan Önce (İÖ.) III.cü asra kadar uzatabilmekte; diğer bir kısmı, her hangi bir şüpheye yer bırakmadan bu süreyi İÖ. IV - V. yüzyıla çıkarmakta; pek sınırlı bir grup ise, daha gerilere, İÖ. XII - XV. yüzyıllara kadar gidebilmektedir.

Vesikalara, yazıya dökülmüş her türlü bilgi, rivayet ve efsanelere dayanarak yazılan tarihlerde bundan daha öteye gitmenin imkânı olmadığı kabul edilebilir. Kaldı ki Türkler söz konusu oldukta, tarihçilerin, şu veya bu sebeble, objektivite ve tarafsızlıklarını koruyabilmeleri de bazı kereler bir sorun haline geldiğinden, Türklerin ırk olarak ve millet olarak eskiliklerini ortaya koyabilecek bir gayreti gereksiz görebilmeleri dahi mümkün olmaktadır. Bunun dışında, en iyi niyetlerle hareket edenlerin bile tetkikatını ciddî şekilde zorlaştıran başka bir husus bulunmaktadır. Bu da Türklerin tarihe imzalarını atmaya başlamalarının, kendi anayurtlarında yaşadıkları devirlerde değil de, o yurttan göçtükten sonra gittikleri ülkelerde başlamış olmasıdır.

Anayurtlarından neden göç ettikleri bilinmektedir. İklim şartlarındaki değişiklikler buna sebeb olmuştur. Bilinmeyen, anayurtlarında ne süreden beri yaşıyor oldukları ve o süre zarfında ne yaptıklarıdır. Bu belki de, dar manada tarih ilmini ilgilendirmediği için tarih kitaplarında yer almamaktadır. Bu sebeble de Türk milletinin hayatını ancak belirli bir devreden sonra takip edebilmekteyiz.

Halbuki sadece tarihin kaydettiği devirlerde değil, ondan evvelki devirlerde de Türk milletinin yaşayışını takip etmenin imkânı mevcut görünmektedir. Türklerin ne zaman ortaya çıktığı konusunun tetkikine, insanın yeryüzünde görüldüğü günden itibaren başlanması halinde bunu yapabileceğimizi düşünmekteyim. Aşağıda bu denemeyi yapmağa çalışacağım.

Türklerin ilk yurdu konusuna gelince; bugün bütün tarihçiler bu bölgenin Orta-Asya'da olduğu hususunda mutabıktırlar. Bölgenin hududlarını daha dar veya daha geniş tutanlar, bu hududları daha batıdan veya daha doğudan başlatanlar vardır. Ancak değişik tarihçilerin ileri sürdükleri bu hududları, ayrı ayrı veya hepsini hoşnut kılacak bir formül içinde belirlemekle meselenin halledilmiş olacağından şüphe etmekteyim. Bir kere, belirteceğimiz hududların neye göre ve neye dayanarak çizilmiş olduğunu da açıklamamız gerekecektir ki, bunu yapabilecek durumda değiliz. Zira tarihçilerin çoğu bu noktaya hiç temas etmemiş, bunu bir varsayım gibi yazmakla yetinmişlerdir. Bir sebeb göstermek gereğini duyanlar ise, ilmî bir sebeb değil de, Türkleri nasıl tanımak veya tanıtmak istiyorlarsa, kendilerine bu konuda yardımcı olabilecek sebebler aramışlardır. Kaldı ki hududları peşinen çizmenin başka bir sakıncası daha vardır: Bir hayli geniş olan bu bölgede, insanlar yaşamaya başlayalı beri büyük jeolojik değişiklikler olmuştur. Vaktiyle deniz olan yerler kara, tarla veya otlak olan yerler çöl haline gelmiştir. Çizilecek bir hudud, bu jeolojik değişimleri bilmeyenleri yanlış kanı ve düşüncelere yöneltebilecektir. Hem bu sebeble, hem de, Türk tarihi bakımından olduğu kadar, insanlık tarihi bakımından da son derece büyük önemi olan göç olayını anlatabilmek için, jeolojik değişimleri daha evvel açıklamak zorunluğu vardır.

İnsanların yaşayışını etkilemiş olan bu jeolojik değişimler, yeryüzü tarihinin en son ve pek kısa bir devresinde ortaya çıkmıştır. Konuya doğrudan doğruya Türk Anayurdundaki en son arazi ve iklim değişiklikleri ile girilecek olursa, bu değişikliklerin sebebinin ne olduğu suali akla takılacak ve cevapsız kalacaktır. Bu sebeble bu konuyu da en başından, dünyanın doğuşundan başlayarak ele almakta faide görüyorum.

Şüphesiz ki her iki konu da en dar çerçevede ve en kısa şekilde özetlenmeğe çalışılacaktır. Normal kronolojiye uymak için de evvelâ yeryüzünün doğuşu ele alınacaktır.

I — YERYÜZÜNÜN TARİHİ

«Göğü, yeri ve aralarındaki her şeyi altı günde yaratan, sonra arşa hükümran olan Allah'tır» (1).

«Başlangıçta Allah cenneti ve dünyayı yarattı. Dünya şekilsiz ve boştu ve derinliklerin üstü karanlıklarla kaplıydı, ve Allah'ın ruhu suların sathı üstünde dolaşıyordu. Ve Allah (Işık olsun) dedi, ve ışık oldu» (2).

«Büyük Tanrı Marduk, dişi canavar Tiamat'ı ikiye böldü, vücudunun bir yarısından semayı, diğer yarısından dünyayı yarattı» (3).

«Dünya Kaos devrinde (Nu) isimli ummandan çıktı» (4).

«O, başlangıçta yoktu. Sonra oldu, büyüdü, bir yumurta oldu. Yumurta bir sene dinlendi ve açıldı. Bir yarısı altın, bir yarısı gümüştü. Gümüş kısım dünyayı, altın kısım göğü ortaya çıkardı» (5).

---

(1) Kuran-ı Kerim secde suresi 4. âyet
(2) Tevrat, Genesis I
(3) Babilon efsanesi
(4) Eski Mısırlıların efsanesi
(5) Brahman inanışı

İşte dünyanın yaratılışı konusunda XVIII. yüzyıla kadar ortada dolaşan düşünceler bunlardı. İlmî düşünüş ancak bu tarihten sonra başlamıştır.

Her sahada olduğu gibi, bu sahada da ilmî düşünüş devamlı bir ilerleme ve değişme kaydetmiştir. Bunlar konumuz dışındadır. Burada sadece ortaya atılmış en son fikirleri görmekle yetineceğiz.

Halen kosmologistlerin büyük çoğunluğunun kabul etmeğe başladıkları en son görüş «Büyük Patlama Teorisi» denilen fikirdir. Buna nazaran, Evren, bundan 20 milyar sene evvel, ilk dev atomun patlaması sonucu ortaya çıkan muazzam bir ateş topunun gittikçe genişleyip yayılan kalıntılarıdır. Ateş topunun bu kalıntıları, tıpkı korkunç büyüklükteki bir bombanın misket parçaları gibi, patlama noktasından dışarıya doğru kaçmağa ve dağılmağa devam etmektedirler. İşte bu patlama ve kaçış yıldızları ve gezegenleri ortaya çıkarmıştır.

Bu teori ilk desteğini, 1929 yılında, astronom Edwin Hubble'ın, evrendeki yıldızların dünyadan ve birbirlerinden korkunç bir hızla uzaklaşmakta olduklarını tesbit etmesiyle bulmuştur.

1965 yılında, Princeton Üniversitesi fizikçilerinden Robert Dicke, eğer Evren kesif bir radyasyonla kaplı bir ateş topu halinde başlamış ise, söz konusu radyasyonun hâlâ mevcut ve tesbitinin mümkün olabileceğini ileri sürdü.

Aynı yıl Amerika'daki Bell laboratuarı araştırıcıları (6) bu radyasyonun mevcudiyetini tesbit ettiler.

Halen 20 milyar yıl evvel oluşup, günümüze kadar 20 milyar ışık yılı genişliğe yayıldığı hesaplanan Evren'de, 10 milyar galaksi bulunduğu söylenmektedir. (7) Her galakside milyarlarca yıldız vardır. Güneş, kendisinin de bulunduğu galaksideki milyarlarca yıldızdan bir tekidir.

Yıldızlar da doğup ölmektedirler. Güneş 5 milyar yaşındadır. Bu yaş, güneş hacmindeki bir yıldız için yarı ömür sayılabilmektedir (8).

Şimdi artık tamamen terkedilmiş eski nazariyeye göre güneşten ayrılan bir parça sayılmakta olan dünyamızın yaşı ise 3 milyardır.

3 milyar sene zarfında dünyamız hep, bildiğimiz bugünkü şeklinde olmamıştır. Devresel ve devamlı bir değişiklik süregelmiştir. Bu değişikliği kısaca özetlemek ister ve yanar bir gaz kütlesi şeklinde başlayan ilk zamanları bir kenara bırakarak, dış kabuğun (kışrın) şekil aldığı zamandan başlayacak olursak: Evvelâ yeryüzü kabuğundan dağların fışkırdığı, karaların oluştuğu, denizlerin çekildiği bir devre olmuş; sonra yanardağ püskürmeleri başlamış, sıvı haline gelmiş kayalar dünya kabuğu üstüne fırlatılmış, ısı en yüksek noktaya varmış: bundan sonraki üçüncü bir devrede buharlaşma ve yağışlarla iklim soğumaya başlayıp, kutuplarda buzlar oluşmuş ve yeni ortaya çıkan dağlar buzlarla kaplanmıştır; bundan sonra erozyon yavaş yavaş dağları aşındırmaya, denizlere tabaka üstüne tabaka tortul (sediment) yığmaya, denizlerin derinliği azalmaya, sular karaları kemirmeye ve nihayet iklim bir denge bulmaya başlamıştır. Kısa bir dinlenmeden sonra yanardağların yeniden püskürmeğe başlamaları ile aynı olaylar serisi tekrar kendisini göstermiştir. Dünyanın merkezinde devam edegelen «çalışma» nın ortaya çıkardığı bu devresel değişikliklerin hiç olmazsa 3 defa cereyan etmiş olduğu tesbit edilebilmektedir. Birincisi bundan 500 milyon sene evvel, Jeolojide

---

(6) Arno Penzias ile Robert Vilson
(7) Işık sürati saniyede 300.000 Km., saatte 1 milyar Km.nin üstündedir. Bir ışık yılı bir yıl içinde ışığın katedeceği mesafeye yani 300.000x60x60x24x365 kilometreye eşittir.
(8) Çok teknik olan bu konu özet bir şekilde ve herkesin anlayabileceği bir dil ile «Time» dergisinin 27.12.1976 tarihli sayısında yer alan bir makalede açıklanmıştır.

«Kambrien» denilen devrin başında, ikincisi 250 milyon sene evvel, «Karbon» la «Prem» devirleri arasında ve nihayet üçüncüsü de, 1 milyon yıl kadar önce, «Pleistosen» devresinde cereyan etmiştir. Yeryüzünün bu faaliyeti jeolojik devirleri meydana getirmiştir. Bu devirlerin kronolojisi bir tablo şeklinde tesbit edilmektedir.

Bu bilinen 3 devresel değişikliklerden başka, daha eski devirlerde buna benzer olaylar cereyan etmiş olabilir. Nitekim 500 milyon seneden çok daha eski «Kambrien öncesi» devirlere ait bir buz çağının mevcudiyetini gösterir izler bulunmuştur. Ancak çeşitli güçlükler, daha eski devirlere ait kesin bir tanımlamayı hiç olmazsa bugün için mümkün kılmamaktadır (9).

Dünyamız, son defa 1 milyon yıl kadar önce meydana gelmiş büyük jeolojik değişikliklerden sonra, coğrafi bakımdan, halen üzerinde yaşadığımız şekli almıştır. Ancak iklim şartları açısından, bugünün şartlarına erişilmesi çok daha sonraki tarihlerde, bundan ancak 10.000 sene kadar önce mümkün olabilmiştir. İklim şartlarının bugünküne dönüşmesi için çok uzun süren bir buzul çağının sona ermesi gerekmiştir. Buzul çağının, IV. Zamanın ortasına doğru başladığı zannedilmektedir. Bundan sonraki bahislerimizi ilgilendirdiği için buzul çağının kronolojisini aşağıya almaktayız:

(9) Richard Carrington, Histoire de la Terre, Paris 1956, S. 33 devamı

Yeryüzünün Jeolojik Tarihinin Kronolojisi (10)

ZAMAN	DEVİR	DEVRE	günümüzden... sene önce başlar
IV. Zaman		Holosen	8.000
		Pleistosen	1 Milyon
SENOZOİK (Yakın Hayat) III.cü Zaman		Pliosen	15 Milyon
		Miosen	35 Milyon
		Oligosen	45 Milyon
		Eosen	60 Milyon
		Paleosen	70 Milyon
MESOZOİK (Orta Hayat) II. Zaman	Tebeşir		140 Milyon
	Jüra		170 Milyon
	Trias		195 Milyon
PALEOZOİK (Eski Hayat) I. Zaman	Prem		220 Milyon
	Karbon		275 Milyon
	Devon		320 Milyon
	Silür		350 Milyon
	Ordovisien		420 Milyon
	Kambrien		520 Milyon
ARKEOZOİK (İlkel)			520 Milyondan daha eski

(10) Richard Carrington, Histoire de la Terre, Sayfa 54

BUZUL DEVRİNİN İSMİ (11)	BAŞLAMA ZAMANI
Gunz Buzulu (1. Buzul devri)	620.000 sene veya daha evvel
I. Buzul arası	560.000 yıl önce
Mindel Buzulu (2.Buzul devri)	460.000 » »
II. Buzul arası	420.000 » »
Riss Buzulu (3. Buzul devri)	220.000 » »
III. Buzul arası	180.000 » »
Wurm Buzulu (4. Buzul devri)	80.000 » »

Wurm Buzulunun bundan 20.000 yıl evvel erimeye başladığı kabul edilmektedir. Bu tabloya göre:

Gunz Buzulu	60.000 Sene	
I. Buzul arası	100.000 »	
Mindel Buzulu	40.000 »	
II.Buzul arası	200.000 »	
Riss Buzulu	40.000 »	
III. Buzul arası	100.000 »	
Wurm Buzulu	60. 000 »	sürmüş olmaktadır.

Konumuzu yakından ilgilendirmesi dolayısiyle Riss Buzulu üzerinde biraz daha durmak istiyoruz.

Riss Buzulunun 3 büyük merkezi bulunmaktaydı. Bunlardan biri, Kanada'nın doğusunda Hudson Körfezi çevresinde bulunan Laurentide buzulu olup, Ohio'ya kadar uzanıyordu. İkincisi, İskandinavya Buzulu, İngiltere'de Londra yakınlarından geçmekte, Hollanda'yı, Almanya'nın kuzeyini kaplamakta, Don ve Volga vadilerine kadar inip Ural yakınında tekrar kuzeye çıkarak, Sibirya'nın Kuzey-batı taraflarını, Çeliuskin burnuna kadar örtmekteydi. Üçüncü bir buzul Doğu-kuzey Sibirya'da bulunuyordu. Ayrıca Kafkasya, Elbruz, Hindu-Kuş, Himalâya'lar, Tibet, Tiyanşan buzlarla kaplıydı (12).

Buzullar, denizlerin seviyesinde bir alçalma yaparak su akıntılarının profillerinde değişmelere sebeb olmaları yanında, şüphesiz ki iklimi de değiştirmekte, soğutmaktaydı. Soğuktan çekinen hayvanlar, kuzeydeki buzullar güneye sarktıkça, daha güneylere göç etmişlerdir. Ancak güney bölge de soğuyunca sıcak iklim hayvanları yer yüzünden kalkmıştır. Soğuğa daha dayanıklı yeni hayvan türleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Hayvanların göçü, tarımın bilinmediği, avcılıkla yaşanan devirlerde insanlar için daima önemli dönüm noktaları teşkil etmiştir.

İnsanların ilk cedleri olan primatların yer yüzünde görülüşleri 600.000 sene öncesine, yani I. Buzul çağına kadar gider. «Homo Sapiens» denilen «gelişmiş insan»ın 60.000 sene ve belki de daha önce ortaya çıktığı kabul ediliyor. Dünya iklimindeki ve hayat şartlarındaki değişiklikler şüphesiz bu ilk insanlar üzerinde de belirli tesirler icra etmekten geri kalmamıştır.

Ancak bu konuya geçmeden önce, Türk tarihi bakımından bizi bilhassa alâkadar eden Orta-Asya coğrafyasındaki değişikliklere de kısaca temas etmek gerekmektedir.

---

(11) R. Carrington, Histoire..., Sayfa 201

(12) Şevket Aziz Kansu, İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, Sayfa 31 ve devamı

III. Zamanın başlarında, Eosen devresinde, Dünya coğrafyası bugünkünden çok farklı idi; Bugünkü Akdeniz, Atlantik'den başlayıp, İberik Yarımadası ve Kuzey-Afrika'yı da içine alacak bir genişlikle doğuya doğru, bugünkü Çin hududlarına kadar uzanıyordu. Bütün Hindistan kıtası, Hazar ve Aral denizleri bunun içinde kalıyordu. Ayrıca bugünkü Arktik Denizi'nden Hind Okyanusu'na kadar uzanan ikinci bir deniz parçası, Asya ile Avrupa arasındaki bağlantıyı kesiyordu.

Pliosen devresine kadar bu coğrafya büyük ölçüde değişti. Evvelâ Kuzeyden Güneye inen deniz parçası Batı-Rusya üzerinden tamamen çekildi ve böylece Eurasia kıtası ortaya çıktı. Diğer taraftan Çin hududuna kadar uzandığını kaydettiğimiz deniz parçası da Batıya doğru gerilemeğe başladı.

Pleistosen başındaki son yanardağ püskürmelerinden sonra, Akdeniz'in hem Atlantik ile bağlantısı kesilmiş, hem de İtalya yarım adası Afrıka ile birleşerek bu deniz ikiye bölünmüştü. Doğuda kalan kısım, Karadeniz, Hazar Denizi ve Aral'ı bir iç deniz haline getirmekteydi. Jeologların Sarmatik Denizi diye isimlendirdikleri bu denizin ortaya çıkışı, Orta-Asya'nın açık denizlerle bağlantısının kesilip bir iç bölge haline gelmeye başlamasının ilk kademesidir.

Pleistosen'in başındaki büyük püskürmeler sona erip, yeryüzü sükûnete kavuştuktan bir süre sonra başlayan 1. Buzul çağında Orta-Asya dört taraftan buzlarla çevrilmişti. Karlı ve buzlu bölgelerden ve dağlardan gelen büyük nehirler Sarmatik denizini ve gölleri beslemekteydi. Buzlar erimeye başlayıp, buharlaşma artınca ve iklim sıcaklaşınca, deniz gittikçe küçülmeğe ve bölünmeğe ve çeşitli iç havzalar ortaya çıkmağa başlamıştır. İkinci ve Üçüncü Buzul devirleri ve bunları takip eden Buzul arası çağlarda ayni olaylar tekrar cereyan etmiş ve her defasında Sarmatik denizi biraz daha batıya çekilerek, Orta-Asya bir iç bölge hüviyetine biraz daha yaklaşmıştır.

Wurm Buzulunun erimeğe başladığı son 20.000 seneden beri bu bölge, denizle irtibatı tamamen kesilerek tam bir «iç bölge» haline gelmiştir.

İç bölge haline geliş coğrafî şartların tabiî bir sonucudur. Bölgenin güneyi gayet yüksek bir dağ silsilesi ile kaplıdır. Ekvator'dan Kuzey Kutbuna doğru hareket eden hava cereyanları, denizlerden aldıkları rutubeti beraberlerinde götürürlerken, bu dağ seddi önüne gelince yükselmek zorunda kalırlar. Yükselen rutubet yoğunlaşır ve yağmur olarak dağların güneyine düşer. Dağları aşabilen pek sınırlı bir miktarın yağmur olarak düşmesine de, kuzeydeki kuru topraktan yükselen sıcak hava mani olur ve yazları ancak Kuzey Asya yağmur alabilir. Kışın toprağın soğuması, yağışların kar şeklinde düşmesine imkân verir, fakat mart ayı bitmeden kar tamamen erir. Yağışların azalışı, güney dağlarından inen nehirlerin gittikçe küçülmesine ve zamanla denize ve iç havzayı oluşturan göllere erişememeye başlamasına yol açar.

Orta-Asya'da bu belirttiğimiz şekilde oluşmuş ve halen mevcut havzalar şunlardır. Pamir'de Karagöl havzası, Alai vadisi havzası; Kızılsu'da Karatekin havzası ve Hissar; Zerefşan Havzası, Tarım havzası, Fergana havzası, Aral-Hazar havzası. Vahalara gelince bunlar: Zerefşan vahası, Hissar vahası, Fergana vahası, Anau, Murgap Delta'dır.

Yağışlardaki azalış ve bölgedeki suların çekilip kuruması tesirlerini bitki üzerinde göstermiştir. Pliosen devresinde Türkistan'ın yüksek bölgelerini kaplayan ormanlar ve batıya doğru uzanan dolgun yeşillik örtüsü, merkezden kuzeye ve güney dağlarına doğru kaymaya, ormanlar daha yükseklere doğru çıkmaya ve bir süre sonra, buralarda da kâfi rutubet kalmayınca ortadan kaybolmaya başlamıştır.

Kuruyan deniz ve nehirlerin yatakları ve deltaları ve bir zamanlar bataklık haline gelecek kadar sulanan ovalarda sadece bir löss tabakası ile kum ve çakıl kalmıştır.

Hiç eksik olmayan rüzgâr, evvelâ toz haline dönüşen löss zerreciklerini merkezden muhite doğru uçurmağa başlamıştır. Bunlar yeşillik örtüsünü muhafaza edebilen yerlerde nebata sarılıp kalmış ve asırlar geçtikçe daha kalın bir tabaka meydana getirerek, Bozkırı ortaya çıkarmış ve Orta-Asya'dan göç edecek insanların takip edecekleri yolları çizmişlerdir. Hazar Denizinin kuzeyinden Avusturya'ya kadar uzanan bölge bu şekilde meydana gelmiş bir löss tabakası ile kaplıdır ve bütün büyük göçler de bu istikamette olmuştur.

İnce zerrecikler gittikten sonra rüzgâr, bu kere kumları sürüklemeğe başlamıştır. Ancak bunların sürüklenişi toz bulutu şeklinde değil, yavaş yavaş hareket eden kum tepeleri (dunes) şeklinde olmuştur.

Dağlardan inip orta yerde kaybolan nehirlerin vadileri ise «delta vahalarını» teşkil etmiştir. Orta-Asya'nın ilk medeniyetleri bu vahalarda başlayıp gelişmiştir (13).

Miosen devresinin denizi geri çekildikten ve Eurasia kıtası teşekkül ettikten sonra başlayan bu oluşum yüzlerce asır sürmüş ve buzul çağlarının gelip geçmesiyle şiddet kazanarak devam etmiştir. Buzullar gelişince nehirler büyümüş ovalar sular altında kalıp bataklığa dönüşmüş, buzul arasında bunun aksi bir durum ortaya çıkmış, kuruyan toprak löss tabakasının gelişmesine olanak hazırlamıştır.

Bugün halen IV. Buzul devrinden çıkmış bulunuyoruz. Belki de bir buzul arası dönemdeyiz. Zira kutuplardaki buzlar henüz tamamen çözülmemiştir. Yeniden bir buzul devrine girmeyeceğimizin garanti edilmesi mümkün değildir.

Orta-Asya, son 20.000 yıl içinde bugünkü kurak haline gelebilmiş ise, çok daha uzun süreler devam etmiş olan bundan evvelki buzul arası devirlerde kuraklık da her halde bugünkünden çok daha şiddetli olmuştur.

Kuraklığın son 20.000 yıl içinde muntazam bir tempo ile arttığı düşünülmemelidir. Her ne kadar buzul devri geri dönmemiş ise de iklim şartları zaman zaman rutubeti ve yağışları alışılandan daha fazla arttıran veya aksine azaltan değişiklikler göstermiştir. Bu değişiklikler ise insanların yaşayış şartları üzerinde ani tesirler göstermiş büyük göçlere yol açmıştır.

Dünyanın doğuşunu ve Türklerin ana yurdu Orta-Asya'nın bu oluşum içinde geçirdiği değişiklikleri böylece gözden geçirdikten sonra, şimdi «insan»ın dünya'daki büyük macerasını ele alabilir ve Türklerin cedlerini aramaya başlayabiliriz.

II — İNSAN'IN TARİHİ

Maymunların da dahil bulunduğu primat'lar, ön ve arka ayakları ile bir eşyayı tutabilen ve genel olarak ağaçlarda yaşayanların teşkil ettiği gruptur. Antropologlar insanın, primatların gelişmesi ile ortaya çıktığı hususunda ittifak halindedirler. Bu gelişme ayaklarda ve vücudda başlamış ve insan iki ayağı üzerinde durup yürüyebilen bir yaratık olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmenin ne sürede tamamlandığı hakkında bir bilgi mevcut değildir.

İnsanın mevcudiyetini gösteren ilk işaretler Pleistosen devrine aittir. Yani son 1 milyon sene içindedir. Ancak bu devreye ait bulgular, İnsanın, kafatası

(13) Raphael Pumpelly, Exploration in Turkestan Expedition of 1908, sayfa 50 ve devamı

dışında, gelişimini tamamlamış olduğunu göstermektedir. Bu gelişmiş hale gelebilmek için milyonlarca sene gerektiğini belirten antropologlar, ilk insan primatını Pliosene götürmektedirler (14).

Biz primatlar üzerinde duracak değiliz. Hatta ilk insanlar konusunda da, sadece bunların nerede bulunduklarını not etmekle yetineceğiz.

Eskilik tarihleri itibarile ve bugünkü bilgilerimizle izini tesbit edebildiğimiz ilk insan Java'da yaşamıştır. Bu Java adamının (Pithecantropus) I. buzul arası ve 2. buzul devirlerinde yaşadığı tesbit olunmuştur. Bunu Pekin adamı (Sinanthropus) takip eder, II. buzul arası devrinin sonunda yaşamıştır. Sonra Rodezya adamı gelir, II. buzul arasından sonra yaşadığı düşünülmektedir. Bunu da asıl yaygın olan Neandertal adamı izler. Neandertal adamının 3. buzul devrine kadar giden kafatasları elegeçmişse de, bu grup asıl III. Buzul arası ile 4. Buzul devri başında yaşamıştır. Neandertal adamını bütün Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Yakın Doğu'da ve Orta-Asya'da bulmaktayız (15).

III. Buzul arasında Avrupa'ya ve Asya'ya yayılan Neandertal adamının, Avrupa'ya Asya'dan geçmiş olduğu söylenir. İzlerinin Avrupa'da daha çok bulunması, evvelâ buzulların tetkikinin Avrupa'da daha kolay olması ve sonra da Asya'daki tetkiklerin genellikle pek az ve yetersiz oluşu sebebiyledir.

Buzullararası devrede, Avrupa'nın oldukça sıcak ikliminde, antilop, hipopotam, gergedan ve fil avlayarak yaşayan, mesken yapmasını bilmeyen Neandertal adamı, 4. Buzul çağı başlayınca ve soğuğa dayalı tüylü mamutlar sıcak iklim hayvanlarının yerini alınca, ciddî ölçüde zorlaşan hayat şartlarıyla karşılaşmıştır. Bir kısmı soğuktan korunmak için mağaralara sığınmış, buna muvaffak olamayanlar yok olup gitmiştir.

Buzul devri azamî noktasını geçip, geri çekilmeğe başlayınca garip bir durum ortaya çıkmış, Neandertal adamının tamamen ortadan kalktığı ve yerini başka bir insan tipinin aldığı görülmüştür. Bu durum, buzul çağının zor şartları içinde birbirleriyle olan hayat mücadelesinde sağ kalabilen en kuvvetli ve en sağlamların da, daha ileri bir medeniyeti temsil eden değişik tipteki bu yeni insanlar tarafından ortadan kaldırıldığı şeklinde izah edilmektedir.

Dünyada 100.000 sene kadar yaşamış olan Neandertal adamını ortadan kaldıran bu yeni gruba «Gelişmiş insan» (Homo Sapiens) denmektedir.

Homo Sapiens'in, Asya'da gelişip Avrupa'ya geldiği fikri genel olarak kabul ediliyorsa da, bunların Asya'da nerede ve nasıl geliştikleri konusunda sarih bir bilgi mevcut değildir. Avrupa'ya geldikleri tarih de 50-60 bin sene öncesine götürülmektedir. Bu son insanların en fazla tanınan temsilcileri Avrupa'ya yayılmış olan Kromanyon insanlarıdır.

Ancak biz artık Avrupa'yı bırakıp Orta-Asya'ya gidecek ve İnsan'ın gelişmesinin buradaki izlerini bulmaya çalışacağız.

Neandertal insanının Asya'daki izlerinin az olduğuna ve bunun sebebini de yapılan tetkiklerin yetersizliğinin teşkil ettiğine yukarda temas edilmişti. Asya'daki tetkikler, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında başlamış, önceleri sadece Avrupalılar tarafından yürütülmüş, Rus ihtilâlinden sonra konuya Ruslar el atmış ve bilhassa son 25 senedir ciddî arkeolojik tetkiklere girişmişlerdir. Ancak pek geniş bir sahada yapılması gerekli bu tetkikler henüz ilk safhasında sayılabilir. Her halde zamanla çok daha geniş ve kıymetli bulgular elde edileceği muhakkaktır.

(14) W. Howells, Prêhistoire et Histoire Naturelle de l'Homme, S. 53
(15) W. Howells, La Race Humaine, sayfa 82 ve devamı

IV. Zaman
"İNSAN"ın KRONOLOJİSİ

Jeolojik Devre	Çağlar	sene önce başlar	Kültür tipi	insan tipi
HOLOSEN	MADEN ÇAĞI		İLERİ MEDENİYETLER	MODERN IRKLAR
	MESOLOTİK NEOLİTİK (Yeni Taş Devri)	10.000	CİLALI TAŞ	MODERN IRKLAR
PLEİSTOSEN — PALEOLİTİK	ÜST ESKİ TAŞ DEVRİ 4. cü buzul	75.000	MAGDALENİEN SOLUTREEN	KROMANYON ADAMI
	ORTA ESKİ TAŞ DEVRİ 3. cü Buzul	220.000	MUSTERİEN	NEANDERTAL ADAMI
	ALT ESKİ TAŞ DEVRİ 1. ci ve 2 ci buzul	600.000 ve daha fazla	ŞELLEEN	JAVA ADAMI PEKİN ADAMI
	İNSAN ÖNCESİ	1 MİLYON	YOK	PRİMATLAR

1938 yılında bulunan Batı-Türkistan'daki Teşik-Taş mağarası ve bundaki Neandertal adamı iskeleti, ayni şekilde Emir-Timur mağarasındaki bulgular, Orta-Asya'da, Eski Taş devrinin başlarından beri insanların yaşadığını ortaya koymuştur (16).

Teşik Taş mağarasında, Neandertal adamı iskeleti yanında musteryen kültürüne ait aletler de bulunmuştur. Ural dağlarında, Batı-Doğu ve Güney Sibirya'da, Altay'larda çeşitli paleolitik istasyonlar bulunmuştur. İrkutsk yakınındaki Malta istasyonunda topraktan meskenler ortaya çıkarılmıştır ki, bunlar avcıların önemsenecek derecede yerleşik yaşadıklarını göstermektedir (17).

Ordos Ülkesinde (Sarı nehir kavsi) ve 200 kilometrelik bir sahada yapılan araştırmalarda, Orta Eski Taş devrine ait çok zengin malzeme ortaya çıkarılmıştır (18).

Paleolitik ve Neolitik devirlerine ait Orta-Asya'da bulunan eserler şimdilik henüz az ise de, bu çağlarda medeniyetin asıl burada geliştiğini; gerek Neandertal adamının, gerek Kromanyonların bu bölgede gelişerek, öğrendikleri kültürleri Avrupa'ya götürdüklerini kanıtlayacak en kuvvetli husus o çağlarda dünyaya hakim olan iklim şartlarıdır.

Neandertal adamının ortaya çıkışı III. Buzul arası, Kromanyon insanının Avrupa'da görünüşü 4. Buzul çağının çözülmeğe başlama zamanıdır.

Buzul çağlarını anlatırken, buzulların 3 merkezi olduğunu belirtmiştik. Bu çağlarda Orta-Asya, batıda, güneyde ve doğuda aşılmaz bir buzul seddi ile hududlanmakta ise de, bölgenin kendisi buzla kaplanmamakta ve Sibirya iklimi de bugünkünden farklı olarak çok daha ılımlı bulunmakta idi. Bunun neticesi bu bölgede yaşayan insanlar, her ne kadar dünyanın diğer kısımları ile ilişkileri kesilmiş ise de, kendi bölgelerinde elverişli şartlar içinde gelişebilmek imkânı buluyorlardı.

Avrupa'daki son Neandertal adamlarının, iskelet yapısı bakımından, eskilere oranla daha ilerlemiş olacak yerde daha gerilemiş olduğu görülmüştür. Bu muhakkak ki zor iklim şartlarına uyabilmek için insanın «spécialisé» olmasının (19) bir sonucudur. Avrupa'daki insanlar iskelet yapısı bakımından gerilerken, daha gelişmiş bir tip olan Kromanyon adamının Avrupa'da ortaya çıkmasına imkân olamayacağı şüphesizdir.

Orta-Asya iklimi ise aksine insanların yaşayışını kolaylaştıran bir görüntüde olmuştur. Bunun neticesinde insanlar «généralisé» bir görünüş kazanabilmişlerdir (20).

«Généralisé» olmak fikrini pek ileriye götürenler, Sibirya'nın soğuk ve az ışıklı ikliminde kapalı kalan insanların, zamanla, vücudlarının kıllanıp, derilerinin tamamen beyazlaştığını, saç ve göz renklerinin de açıldığını söyleyenler dahi vardır. Würm buzulu erimeye başlayınca bu insanların, açılan geçitlerden isti-

(16) V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji tetkikleri, Abdülkadir İnan tercümesi
(17) Kisselev, Sovyet Arkeolojisinin 25 yılı, A. İnan tercümesi
(18) Eugêne Pittard, Histoire des Premiers Hommes, sayfa 41
(19) Bu konuya ırklar bahsinde değinilecektir. İklim ve hayat şartlarına uymak için vücudun belirli bir gelişme göstermesine «spêcialisê» olmak denmektedir. Örneğin çok güneşli iklimlerde yaşayanların tenlerinin esmer veya siyah olması gibi.
(20) Bu deyim, «spêcialisê» olmanın aksini ifade eder, ırk bahsinde üzerinde ayrıca durulacaktır.

fade ile, Avrupa'ya geçmeye başladıkları, Homo Sapiens'lerin bunlar oldukları aynı mantık silsilesi sürdürülerek ilâve olunmaktadır (21)

Bu yürütülen mantık ve ileri sürülen fikirler büyük bir çoğunluk tarafından kabul edilmekte midir, bilmiyorum. Ancak zor iklim şartlarından uzak kalmış bu bölgedeki insanların, daha kolay ve daha çabuk ileri medeniyet seviyelerine geçeceklerini teyid eden bir görüş olması itibarile not etmekte faide gördüm.

Asya'dan Avrupa'ya medeniyet ihracı Paleolitik'ten sonra da devam etmiştir. Daha neolitik tam manasile başlamamışken Avrupa, pek büyük ehemmiyeti olan bir yeniliğe sahne olmuş, Brakisefal bir topluluk ortaya çıkmıştır. Avrupa'da o tarihe kadar böyle morfolojik bir tip tanınmıyordu, bundan evvelki insanlar dolikosefaldi. Bu yeni insanların nereden geldikleri suali tabiatiyle akla derhal, bir taraftan coğrafî yakınlığı, diğer taraftan brakisefal büyük bir topluluğu barındırışı sebebile, Asya'yı getirmektedir. Ayrıca, Avrupa'daki Neolitik medeniyeti, eski paleolitik medeniyetinden tamamen ayrı özelliklere sahipti. Paleolitikten, Neolitik'e bu ani geçiş, yeni medeniyetin Brakisefal halk tarafından getirilmiş olduğu kanaatini yaratıyordu (22).

Brakisefal-beyaz insanların Asya'da ortaya çıkıp yayıldıkları münakaşa edilmeyen bir konudur. Hakikaten, Altay dağları ile Sayan dağlarının Güney-batı kısımlarının, taş devrinin ilk çağlarından beri brakisefal beyaz insanlar tarafından iskân edildiği, bu insanların bir yandan Tanrı dağları bölgesine yayılırken, diğer yandan da bugünkü Kazakistan içlerine doğru sızdığı bilinmektedir (23). Ayrıca Eneolitik ve Maden devrinin ilk çağlarında Sibirya'da, Transbaykal bölgesinde bulunan kafataslarının tetkiki, o tarihlerde buralarda Mogol tipinin yaşamadığını göstermektedir. Güney Sibirya'da Mogol tipi çok daha ileriki bir devirde ortaya çıkmıştır. Ancak bunların ilk olarak hangi tarihte görüldükleri şimdilik kesin olarak tayin edilememektedir (24).

Mongoloid kütleler Yenisey nehrinin doğusundan gelerek Kadırgan dağlarına doğru yayılmışlardır. Mongoloidler İÖ. 3. binde beyaz ırkla karışmış olarak Güney Sibirya'da görülmeye başlamıştır. «İÖ. 2. binin başlarında Altay dağlarındaki brakisefallerin ırk saflığını korudukları antropolojik tetkiklerden anlaşılmaktadır. Gene bu sıralarda Güney-Sibirya'daki Mongoloidlerin kovulduğunu ve yerlerini batıdan gelen toplulukların aldığını görmekteyiz. Bu yeni insanların Altay'lardan gelmiş olması ihtimali pek kuvvetlidir» (25).

Bu devirlerde brakisefal-beyaz ikinci bir topluluk da Ceyhun ve Seyhun arasında yaşıyor ve Pamir ve Afganistan'da yaşayan topluluklardan kesin hatlarla ayrılırken, Altay ve Kazakistan'daki brakisefallere büyük benzerlik gösteriyorlardı.

Batı-Türkistan, Pamir, aşağı ve orta İtil (Volga) bölgelerinde ise dolikosefal-beyaz topluluklar yaşıyordu.

Neolitik çağa ait bulgular, Orta-Asya'nın hemen her tarafında ele geçmiştir. Kazıların pek az olmasına rağmen, ele geçen malzeme gelişmiş bir medeniyete işaret etmeye yeterlidir. Kazılar, Altay'larda, Kazakistan'da, Batı-Türkistan'da ve Güney Sibirya'da yürütülmüştür. Doğu Türkistan'da ise araştırmalar sınırlı kalmıştır.

---

(21) Georges Poisson, Le Peuplement de l'Europe, sayfa 73-74
(22) Eugêne Pittard, Les Races et l'Histoire, sayfa 90
(23) Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi, Sayfa 5
(24) Abdülkadir İnan, Güney Altay'ın Paleoantropolojisine Dair
(25) Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi, Sayfa 4

Orta-Asya böyle bir görünüm içinde Maden çağına girmiştir.

Eğer Raphael Pumpelly'nin, 1904 yılında Aşkabad yakınlarında, ANAU kurganlarında yaptığı kazılar sonucu, ortaya çıkardığı medeniyet, kendisinin ileri sürdüğü gibi, İÖ. 8000 senesinden daha evvel başlamış olsaydı, Maden çağının dünyada ilk olarak, İÖ. 6. bin içinde bu bölgede başladığını söylemek mümkün olabilecekti. Ancak Pumpelly'nin ileri sürdüğü tarihler hemen hiç kimse tarafından kabul edilmemiştir. Pumpelly, Anau'da 5 ayrı medeniyet tesbit etmiş ve toprak tabakalarına dayanarak yaptığı hesaplar sonucu bu medeniyetlerin:

Anau I	— İÖ.	9. bin — 6. bin
Anau II	— İÖ.	6. bin — 5200
Anau III	— İÖ.	5200 — 2200
Anau IV	— İÖ.	2200 — İS. 150
Anau V	— İS.	370 — 1850

senelerinde yaşamış oldukları neticesine varmıştı (26). Aynı arkeolojik heyete dahil bulunan ve kazılarda ele geçen eşyalara dayanarak medeniyetlerin eskiliğini tesbite çalışan Dr. Hubert-Schmidt ise:

Anau I	için İÖ.	2500 — 2000
Anau II	» »	2000 — 1500
Anau III	» »	1500 — 1000
Anau IV	» »	1000 — 500 senelerini ileri sürmüştür (27).

R. Pumpelly, Dr. Schmidt'in incelemesinin altına şöyle bir dip notu eklemiştir: «İleri sürdüğü bu muhafazakâr tarihlere varırken Dr. Schmidt, bulunan eşyalar ile Avrupa ve Akdeniz'de ele geçenler arasında bir benzerlik bulunup bulunmadığından esinlenmiş belki de, ifade etmemekle beraber, bu medeniyette bir batı menşei aramaya yönelmiştir.»

Bu tarihler konusunda çok çeşitli fikirler ileri sürüldüğü ve genellikle Peake ve Fleure'ün teklif ettikleri:

Anau I 3900 — 3300

Anau II 3300 — 2750 tarihlerinin kabul edildiği anlaşılmaktadır (28).

Tarihler bu şekilde olunca, Anau Maden çağının I. devrenin sonlarına doğru olduğu kabul edildiğinden, bunun tarihini İÖ. 3600 — 3500 senelerine yerleştirmek icab edecektir. Bu takdirde de maden çağının ilk burada başladığını söylemek tabiatile mümkün olmayacaktır.

Sümer ve bilhassa Sümer öncesi denilen «Obeid» medeniyetinde maden eşyanın, belki daha evvel, fakat hiç olmazsa bu tarihlerde kullanıldığı bilinmektedir. Mezopotamya'da maden bulunmadığı cihetle, bu bölgeye madenî eşyanın veya hiç olmazsa madenin dışardan gelmiş olması gerekmektedir. Bu durumda da madenin, daha evvelki tarihlerde başka bir bölgede kullanılmaya başlandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anau'da elde edilen bazı neticeler, üzerlerinde durmağa değer ehemmiyettedir. Anau'da önce tarım başlamış, hayvanların ehlileştirilmesi daha sonra ortaya çıkmıştır. Başka bir deyimle, bu kültür sahasında yerleşik tarımcılık, göçebe çobanlıktan önce başlamıştır. Anau'da bulunan bütün kafatasları dolikosefaldir. Anau II kültürünü teşkil eden insanlar da dolikosefal, yani bir evvelkilerin ben-

---

(26) R Pumpelly, Exploration in Turkestan... sayfa 50
(27) » » » » » 186
(28) Georges Poisson, Le Peuplement de l'Europe, sayfa 226

zeridir. Ancak bu kültür, bir evvelkinden büyük ölçüde farklı ve ileri bir kültürdür. Bir intikal devresi olmadan ortaya çıkan bu kültür değişikliği, Anau II'yi kuranların buraya başka yerden göç ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Anau II'de, Anau I'deki büyükbaş hayvanlardan ziyade, koyun ve keçi beslendiği ve deve ile köpeğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar da, bir taraftan iklim şartlarında bir değişiklik olduğunu, diğer taraftan ise yeni gelen insanların deve ve köpeği beraberlerinde getirdikleri düşüncesini yaratmaktadır (29).

Son devirlerde yapılan kazılar, Anau kültürünün Orta-Asya'nın çok geniş sahalarına yayıldığını göstermiştir Anau kültürü tip materiel Aktepe'de, Namazgâhtepe'de, Zerefşan havzasında, Termez'de, hatta Fergana ovalarında bulunmuştur. Anau kültürünün başlıca bulunduğu yerler, dağ çaylarının düzlüğe çıktığı yerlerdeki yamaçlardır. Avcılık hayatından yavaş yavaş tarım ve çobanlık hayatına geçen kabilelerdeki en eski sulama şekilleri galiba bu gibi tabiî şartlar içinde meydana gelmiştir. Eski avcılık ekonomisinden, sun'î sulamaya dayanan daha yüksek tarım şekillerine geçmeleri, eski Doğu ülkelerinin hemen hepsinde, İÖ. 5 ve 4. binlerde meydana gelmiştir. Maden ve bilhassa bakır, aşağı yukarı bu devirlerde başlamıştır (30).

Eneolitik ve bronz kültürü devrinde, Orta-Asya, Batı-Sibirya, Kuzey-Kafkasya, Orta ve Aşağı İtil havzaları, Urallar çevresi eski ve çok geniş bozkır (step) kültürleri sahasını teşkil etmişlerdir. Büyük ırmakları, aşılmaz dağları, masif ormanları bulunmayan bu geniş saha, muhtelif etnik zümrelerin, hareket ve dolaşımlarına, hayvan besleme ve göçebe hayatının gelişmesine, mübadele ve kültür ilişkilerini devam ettirmeye elverişli olmuştur. Bu bölgede maden devrinde tarımla uğraşan yerleşik topluluklar da mevcuttur (31).

Asya'da ehlileştirildiği tesbit edilen koyun, keçi gibi hayvanlar, Avrupa'da, brakisefal insanlarla birlikte ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın kendi fauna'sının gelişmesi şeklinde olmayan bu ortaya çıkış, bu hayvanların da brakisefal insanlarla birlikte Asya'dan geldiğini göstermektedir (32).

III — BÜYÜK GÖÇLER ve İLK MEDENİYETLER

Asya'daki araştırmaların azlığı bize, dünyadaki ilk medeniyetlerin gelişmesi hakkında istediğimiz ölçü ve genişlikte bir fikir vermese bile, Asya'dan başlayan göçler ve göçmenlerin beraberlerinde götürdükleri kültürler bu eksikliği tamamlamaktadır. Bu sebeple Asya'nın eski kültür tarihini, Asya'dan çeşitli istikametlere yönelmiş göçlerle birlikte tetkik etmek zorunludur.

Çeşitli istikametler dedik, zira Asya'dan sadece bir istikamete, meselâ sadece Avrupa'ya göç edilmiş değildir. Orta-Asya'dan belli başlı 4 ayrı göç yolu bilinmektedir.

Birinci ve en büyük göç yolu, Kuzey yolu dediğimiz, Hazar denizinin kuzeyinden, Rusya bozkırları üzerinden Avrupa'ya giden yoldur.

---

(29) R. Pumpelly, Exploration..., Sayfa 68 ve devamı

(30) V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri

(31) A. V. Sbrouyeva, Orta Asya ile Ural Memleketi arasında Eski Kültür Bağları, Türkçesi A. İnan

(32) R. Pumpelly, Exploration... S. 68 ve devamı

İkinci göç istikameti, Hazar'ın güneyinden, Arabistan Yarımadası ve Ön-Asya'dır. Buradan da Ege Adaları, Balkanlar ve Yunanistan'a geçilir.

Üçüncü istikamet, Afganistan üzerinden Hindistan'dır.

Nihayet dördüncü büyük göç yolu, Doğu-Türkistan üzerinden (Doğu-Türkistan Orta-Asya hududları içinde kalmaktadır) Çin ve Güney-Doğu'dur.

Eski Taş devrindeki ilk göçlerin, yani Neandertal ve Kromanyon adamları ile brakisefal toplulukların, Kuzey yolunu seçmiş oldukları tahmin edilmektedir. Bu şekilde 3 göç dalgası bilinmektedir. Ancak bu 3 dalga arasında, veya daha evvel yahut daha sonra, başka göçlerin vukubulmuş olması da şüphesiz imkân dışı değildir.

İlk göçler diyebileceğimiz, Avrupa'ya yönelik bu insan hareketlerini, Ön-Asya ve Arabistan Yarımadası istikametindeki göçler takip etmiştir.

Filistin'de yapılan kazılardan çıkarılan neticeler, tarih öncesi en eski çağlardan beri, Filistin'in kuzeyden ve kuzey-doğudan gelen milletler tarafından işgal edilegelmekte olduğunu göstermektedir. Bu göç dalgaları durmadan devam ettiği için, ilk gelenler arkadan gelenlerin tazyiki ile ileriye doğru göçlerini sürdürmüşler, Süveyş'den Afrika'ya, Ön-Asya'dan, Kıbrıs, Rodos, Girit ve Yunanistan'a geçmişlerdir. Bu gelenlerin bir kısmı dolikosefal, bir kısmı brakisefaldir.

Buna benzer bir durum Mezopotamya'da da vardır. Dünyanın en eski medeniyetlerinden birisi olan Sümer Medeniyetini ele alsak, bu Medeniyetin öncüsü sayılan «Obeid» kültürünün başlangıcı 4100 - 4000 senelerine yerleştirilmektedir. Bu medeniyetin kurucularının da, İÖ. 6. binde, Türkistan ve Kazakistan'ın doğu taraflarından, belki de Altay yamaçlarından hareket edip, İrtiş havzasından güneye inerek Mezopotamya'ya geldikleri üzerinde durulmaktadır. Gelenlerin ilk grubunun dolikosefal, arkadan gelen grubun ise brakisefal olduğu da belirtilmektedir (33).

Mezopotamya'ya gelen topluluklardan bahsederken İran'ı ihmal etmek mümkün değildir. Bu sebeble Sümer ile ilgili görüşleri tesbite devam etmeden, bir parantez açarak, İran'ın durumunu ilgilendiren mühim bir iki noktayı belirtmekte faide görüyorum.

İran'daki en son jeolojik araştırmalar, Avrupa'nın, 4. Buzul sırasında buzlarla örtülü olduğu devirlerde, İran'da sürekli yağmurların devam ettiğini ve arazinin yüksek tepelere kadar sularla kaplı olduğunu, Orta-İran'daki bugünkü büyük çölün, o tarihlerde büyük bir göl veya iç deniz olduğunu ortaya koymuştur. İklim bu bölgede yaklaşık olarak İÖ. 10-15 bin sene evvel değişmeğe ve kuraklık yavaş yavaş kendisini hissettirmeğe başlamıştır. İÖ. 5 binler civarında insanların, artık tamamen kurumuş fakat henüz çölleşmemiş orta plâtoda yaşamaya başladıkları tesbit olunmuştur (34).

«Profesör Herzfeld'in Persepolis civarında meydana çıkardığı kalkolitik merkezde bulunan bir çok taş aletler arasındaki iki bakır tezyinat, bu merkezde yaşayan halkın buraya maden devri başında gelmiş olduklarını göstermektedir. Kazılar ayrıca halkın, hayvanları evcilleştirmeyi, arpa, buğday gibi tahılları ekip biçmeyi bildiklerini de ortaya koymuştur... İran plâtosunun değişik bölgelerinde yabancı ilim adamları tarafından yapılan araştırmalarla ilgili neşriyat, yer yer medeniyet merkezleri ortaya çıkarılan toplulukların, buralara Kuzey-Doğu'dan, yani Türkistan'dan gelmiş olduklarını belirtmektedir. Brakisefal kafatasına sahip

---

(33) Bedrich Hrozny, Histoire de l'Asie Antérieure, Sayfa 21-90

(34) R. Ghirsman, L'Iran des Origines à l'Islam, Sayfa 15 ve devamı

bu insanların Türkistan'dan İran plâtosuna doldukları ve buradan aşağı ve yukarı Mezopotamya'ya ve Anadolu'ya yayılmış oldukları kesin şekilde ortaya konmuştur (35)

İran ile ilgili ve ilerde işimize yarayacak bu kısa bilgiyi not ettikten sonra Sümerlerle ilgili konumuza devam edebiliriz.

Sümer'lerin orijinini Orta-Asya'ya, Altay bölgesine ve hatta doğrudan doğruya Türklere bağlamak isteyenler birden fazladır. «İlk Türklük...» isimli etüdünde bu konudaki çalışmaların bir özetini yapmış olan Prof. Koppers, 6 ilim adamının yaptığı araştırmalara atıfta bulunmaktadır. Ayrıca kendi şahsî fikri olarak «İÖ. 4 cü bin yılın sonlarına doğru, atlara sahip göçebe kitlelerin eski doğunun kapıları önünde gittikçe daha fazla bir vuzuhla görüldüğünden... eski Türklüğün (belki Proto-Türklüğün demek daha iyi olur) eski Şark yüksek kültürünün temellendirilmesine, daha doğrusu ileri doğru inkişafına... yardımı hiç bir veçhile bazen zan ve ifade edildiği gibi fantazi mahsulü bir fikir değildir» görüşünü ileri sürmektedir (36)

Prof. Gordon Childe, «Sümer'in ilk sakinleri dışardan gelmiş olacaklardır. Urial koyununun, muflon ve keçinin serbestçe otladıkları ve buğday ile arpanın yetiştiği doğu ve kuzeyin dağ eteğinden veya dağlık mıntıkalardan .. gelmişlerdir» (37) mütalâasını ortaya koyar.

Anau kazılarını yapmış olan Pumpelly'de, Anau kültürü ile Sus (Elam) kültürü arasında bağlantı olduğunu ortaya çıkarmış ve kendi kronolojisine göre, Sus kültürünün oraya Anau'dan gittiğini ileri sürmüştür. İki kültür arasındaki bağlantı genellikle kabul edilmekteyse de, Pumpelly'nin aksine, Anau'nun bu kültürü Sus'dan aldığı fikri daha çok taraftar kazanmıştır (38).

Sümer ve Elam'lıların orijin itibariyle nereden geldikleri, hangi topluluğa mensup oldukları, Sumer-Elam kültürünün başka kültürlerden mi istifade ettiği yoksa başka kültürlerin, Sumer-Elam kültüründen mi kopya çektiği konularında bir mütalâa ileri sürmek bizim imkânlarımız dışındadır. Bununla beraber herkes tarafından bilinen hakikatlerden hareketle bir muhakeme yürütmek şüphesiz kabildir ve bunu biz de yapabiliriz:

— Mezopotamya denilen bölge asırlar boyu denizden kazanılmış arazidir. Sümer medeniyetinin bulunduğu toprakların daha önceleri denizle kaplı olduğu bilinmektedir.

— Şu halde Sumer medeniyetini kuranların, bu bölgenin otokton ahalisi olmadığı ,buraya başka bir yerden geldikleri bellidir. Esasen bu husus münakaşa edilmemektedir.

— Buraya gelen topluluğun geliş tarihi hakkında da ortalama bir kanaat ileri sürmek mümkün olabilmekte, İÖ. 5. bin yıllar üzerinde durulmaktadır.

— 5. binlerin başında bölgede ehli hayvanların bulunduğu bilinmektedir. Buraya göç etmiş olanların bu bölgede buldukları vahşî hayvanları evcilleştirebilmeleri, zaman itibarile pek mümkün görülmediğinden, evcil hayvanlarını beraberlerinde getirmiş olmaları gerekecektir.

— Yerinde hayatından memnun insanların göç etmesi söz konusu olamayacağına göre, bu gelen toplulukların, iklim şartları veya başka toplulukların tazyiki sonucu göçe mecbur kaldıkları düşünülebilir.

(35) Şemsettin Günaltay, İran Tarihi, sayfa 8
(36) Wilhelm Koppers, İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, S. 439
(37) V. Gordon Childe, Doğunun Prehistoryası, Sayfa 102
(38) G. Poisson, Le Peuplement de l'Europe, S. 255 ve devamı;
L. Zambotti, Les Origines et la Diffusion de la Civilisation, 204

— İklim şartları dolayısiyle göçlerin Orta-Asya'dan yapıldığı, ayrıca hayvanların evcilleştirilmesinin de Orta-Asya'da başladığı hususlarında tarihçiler arasında görüş ayrılığı bulunmamaktadır.

— Bu durumda buraya gelen göçmenlerin Orta-Asya'dan çıkmış olduklarını kabul edebiliriz.

— Mezopotamya'da maden yoktur. Halbuki Sumer medeniyeti ileri bir madencilik ortaya çıkarmıştır. Maden bulunmayan bir memlekette maden işlenmesinin öğrenilmesi düşünülemeyeceğine göre, gelen göçebelerin maden işlemeyi bilen ve madeni bol olan topraklardan, beraberlerinde ham madenleri ile geldikleri ve sonra ikmal imkânlarını temin ettikleri de düşünülebilir.

— Bir bölgeden başka bir bölgeye göç eden ve müsait şartlar bularak yerleşen insanların, geldikleri bölgeye gerisin geriye tekrar göç etmelerinin düşünülmemesi doğru olur. Bu itibarla Anau kültürünün, Mezopotamya'dan Türkistan'a gelen topluluklar tarafından geliştirildiğini düşünmek yerine, gerek Mezopotamya, gerek Anau kültürlerinin menşeinin bir üçüncü bölge olduğu fikrini kabul etmek de geçerli bir formül sayılabilir.

— Eğer bu görüş kabul edilecek olursa, Anau'daki dolikosefallerin öğrendikleri bu kültürü ve bilhassa madenciliği iyi geliştiremedikleri, Mezopotamya'ya gelmiş brakisefallerin ise aksine çok ileri götürdükleri ortaya çıkar ki, bu da, ters istikamette ve düşünülmemesi gerekli bir göç nazariyesi yaratmak zorunluğunu ortadan kaldırır.

— Nihayet bu durumun tabiî neticesi de maden işletmeciliğini brakisefallerin Orta-Asya'da geliştirmiş olduklarının anlaşılmasıdır.

Bu brakisefaller üzerine tekrar dönmek kaydıyla şimdilik bu konuyu bu noktada bırakıyoruz.

Mezopotamya'dan sonra, Hindistan yönüne yapılan göçler üzerinde de kısaca durmakta faide vardır.

1924 yılında Hindistan'da kazılar yapan Sir John Marshal, Mohenjo Daro mevkiinde (39) çok eski bir medeniyete ait kalıntılara rastladı. Her yeni buluşta olduğu gibi, başlangıçta burası da, dünyanın en eski medeniyeti olarak ilân edildiyse de, daha sonra bu medeniyet İÖ. 3. binlerin ortasına veya sonuna yerleştirildi (40). Bu medeniyetin kurucuları da kuzeyden gelmiş brakisefallerdi. Bu medeniyet ile Sumer medeniyeti arasında belirgin bir yakınlık göze çarpıyordu; o derece ki, iki medeniyet arasında temas ve mübadele olduğu sonucuna varılıyordu.

«Macdonell bu medeniyetin Sumer medeniyetinin bir müştakı (türevi) olduğu zannındadır. Hall, Sumerlilerin medeniyetlerini Hindistan'dan aldıkları kanaatindedir. Wooley'e göre, Sumerlilerle Hintliler, merkezi Belucistan'da veya o civarlarda bulunan bir medeniyetten ve aynı ırktan gelmişlerdir. Childe, Sumerliler acaba Hindistan'dan veya onun tesir sahasındaki komşu bir ülkeden mi gelmekteydiler diye sormaktadır» (41).

(39) Mohenjo Daro, bugünkü Pakistanda, İndus nehrinin aşağı vadisinde Sukkur şehrinin daha güneyine düşen bir mahaldedir.
(40) Mohenjo-Daro medeniyetinin başlangıç tarihi Hrozny tarafından 2400, Will Durant tarafından 2900 olarak gösterilmektedir.
(41) Will Durant, Histoire de la Civilisation, Cilt II, Sayfa 117

Buradaki durumun da biraz Anau'daki duruma benzediği görülmektedir. Her biri kendi sahasında otorite olan, yukarda isimleri geçen ilim adamlarının ileri sürdükleri bu fikirler, Mohenjo-Daro'nun hakikî kuruluş tarihinin kesin şekilde tesbitinden önce ortaya atılmış olmalıdırlar. Aksi takdirde, 4100 senesinde başlayan Sumer Medeniyetinin, en iyi ihtimalle 2900 de ortaya çıktığı anlaşılan Mohenjo-Daro'dan gelme olduğunu düşünmeye imkân kalmazdı.

Ancak üzerinde durulması gerekecek olan husus başkadır. Her iki medeniyetin de oralara başka yerden göç etmiş aynı ırktan oldukları kuvvetle tahmin edilen insanlar tarafından kurulduğu kabul edildiğine göre, mühim olan hangisinin diğerine tesir ettiği değil de, bu müşterek kökenli insanların nereden geldikleridir. Zira göçmenler medeniyetlerini beraberlerinde götürdüklerine göre, Mohenjo-Daro'yu kuran göçmenlerin terkettikleri anayurtlarında, ayni tarihte, ayni seviyede ve belki de biraz daha ileri bir medeniyetleri olduğunu kabul etmek gerekir. Başka bir deyimle, belirli bir merkezden ayrılan bir topluluk Mezopotamya'ya giderek Sumer Medeniyetini kurmuş ve bu medeniyet gelişip ilerlemeye başlamıştır. Ancak bu topluluğun ayrıldığı bölgedeki medeniyet de devam etmiş ve ilerlemiştir. Bir süre sonra ,mevcut bilgilere göre 1000-1500 sene sonra ayni merkezden yeni bir göç olmuş (Sumerden göç olması için bir sebep bulunamayacağını daha evvel izah etmiştik) bu kere göç edenler Hindistana gelip Mohenjo-Daro'yu kurmuşlar ve buraya getirdikleri medeniyetin o tarihlerde (yani İÖ. 2900-2400 aralarında) Sumer'de mevcut medeniyetin seviyesinde olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda «belirli merkez» dediğimiz yerde de ayni seviyede bir medeniyetin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Dünyanın çeşitli ülkelerine medeniyet yayan bu merkezin neresi olduğunu tesbit her halde ehemmiyetli bir konu sayılmak gerekir. Tabiatile bu bizim sahamız değildir. Biz sadece her türlü ihtimalden bahsedilirken akla ilk önce gelmesi gereken bir durumu dile getirmek istedik. Aslında Wooley bu ihtimal üzerinde durmuştur, fakat derinliğine inmemiştir.

Dördüncü ve sonuncu göç istikameti olarak Çin ve Güney Doğu'dan bahsetmiştik.

«Bugünkü bilgilerimiz, evvel zamanda ne bir «Çin ırkı» ve hatta ne de «Çinli» mevcut olmadığını, nasıl ki bundan 2000 sene evvel bir «Fransız» veya bir 'İsviçreli' yok idiyse, bu çinlilerin de çeşitli etnik toplulukların çok uzun süren ve karmaşık bir prosesüsle giderek birleşmeleri sonucu ortaya çıktığını göstermektedir» (42)

Çin istikametindeki ilk göçün İÖ. 4000 senelerinde olabileceği düşünülmektedir. Çünkü ilk defa bu tarihlerde Kuzey-Batı-Çinde, Kansu ve Şensi eyaletleri bölgesinde, tarımla da uğraşan bir çoban kültürünün mevcudiyeti tesbit edilebiliyor. Bu medeniyeti kuran topluluğun sonraları daha Güneye doğru indiği anlaşılmaktadır. Bu güneye iniş belki de arkadan gelen yeni bir göç dalgası sebebiledir. Ancak, mevcut bilgiler bu tarihle 2500 arasındaki devreyi boş bırakmaktadır.

İÖ. 2500 ler civarında Çin'e geldiği anlaşılan yeni göçmenler, o sıralarda Orta-Asya'dan dört istikamete de yönelmiş yeni bir dalganın bir kolunu teşkil etmektedir. İÖ. 5. ve 4. binlerde Orta-Asya'dan çeşitli istikametlerde yapılmış göçler, her halde o tarihlerdeki iklim şartları ile ilgili olmalıdır. Bundan sonra iklimde bir yumuşama olduğu, bunun sonucu 2700 - 2500 yıllarına kadar göçlerin durduğu düşünülebilir.

---

(42) W. Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 6

İÖ. 2700 lerden itibaren yeni bir göç dalgasının başlaması da iklim şartlarıyla ilgili görülmekte ve bazı bölgelerin gittikçe kuraklaşması ile izah edilmektedir (43). Bu yeni göç dalgası ile ilgili bilgiler şunlardır:

Çin'in bugünkü Şensi ve Kansu eyaletlerinde, İÖ. 2500 yıllarında, Kuzey-Batı Medeniyeti diye anılan, at yetiştirdiği gibi, buğday ve darı ziraati de yapan bir topluluğun mevcudiyeti tesbit edilmektedir. Türklerin cedleri olarak kabul edilen bu topluluğun bu bölgeye göç ettikleri anlaşılmakla beraber, nereden geldikleri tam olarak tesbit olunamamaktadır (44).

İÖ. 2700 senelerinde Sumer, kuzeyden gelen kavimlerle mücadele halindedir. Bu mücadele 2571 senesinde Kuzeyden gelen ve mevcut vesikalarda açık renk, hatta sarışın diye kaydedilen topluluklar tarafından Sumer'in zaptedilmesine kadar devam eder. Ancak Sumer, 2450 senesinde bu işgalcilerin hakimiyetine son verir.

2500 tarihlerinde Kuzey-Avrupa'ya, Ukrayna ve Galiçya'ya doğru da bir göç dalgası tesbit edilmektedir. Bu gelenler bir süre sonra daha batıya, Bohemya, Moravya, Bavyera'ya kadar uzanmışlardır.

2300 senesine doğru yeni bir göç dalgasının Avrupa'ya bakır işlemeciliğini getirdiği görülmektedir. Avrupa'da büyük bir sahaya yayılan bu yeni kültürün Arî'ler tarafından getirilmiş olduğu kabul edildiğinden, bu şekilde Arî'ler konusu karşımıza çıkmaktadır.

2000 yılından itibaren Hindistan'a gelen göçmen topluluklara da Arî'ler dendiği bilinmektedir.

Arî'ler konusu değişik yazarlar ve değişik milletler tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. Müşterek bir dili olan milletler topluluğunu (İndo-Avrupa'lılar) göstermek fikrinden; asil bir ırk teorisine kadar (Almanların Arî ırk nazariyesi) çeşitli görüşler ileri atılmıştır. Kimilerine göre Arî'ler dolikosefaldir. Kimilerine göre sarışındırlar, kimilerine göre brakisefaldirler, kimilerine göre esmerdirler (45).

Bu kadar değişik fikir, Arî'lerin, eğer bu isimle anılması gerekli bir topluluk mevcutsa, çeşitli tip ve karakterde toplulukların bir araya gelmesinden ortaya çıktığını kabul etmek gerektiği sonucunu doğurmaktadır.

Koppers'in ve Nehring'in, İndo-Avrupa dil ve medeniyetinin, Ural-Altay bölgesi göçebe çobanları, ile Hazar bölgesi ziraatçilerinin karışmasından meydana geldiği tezini savundukların belirten G. Poisson, kendisinin de ayni fikri benimseyerek, Arî'lerin Asya'nın Dolikosefalleri ile Brakisefallerinin karışmasından ortaya çıktığını, bu karışmanın Türkistan bölgesinde meydana gelip, sonra İran, Hindistan ve kuzeyden Avrupa ortalarına doğru yayıldığını ileri sürmektedir (46). Arî ırk denen topluluğun Asya'daki Dolikosefallerle brakisefallerin karışmasından meydana geldiği düşüncesini Zambotti de paylaşmaktadır (47).

Aslında Arî'ler diye özel bir millet veya İndo-Avrupa diye özel bir dil olduğunu ilmi bir izaha bağlamak güç ve zor görülmektedir. Henüz Arî'lerin mevcudiyetinden bahsedilmediği devirlerde de, evvelâ dolikosefallerin, sonra arkalarından bra-

---

(43) Georges Poisson, Le Peuplement de l'Europe, sayfa 227
(44) W. Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 18
(45) Bu konuda ileri sürülmüş çeşitli fikirlerin bir nevi derlemesi P. Bosch-Gimpera'nın Les Indo-Européens isimli kitabında bulunur.
(46) G. Poisson, Le Peuplement de l'Europe, sayfa 229 ve devamı
(47) L. Zambotti, Les Origines et la Diffusion de la Civilisation S. 295

kisefallerin göç hareketleri tesbit edilmiş bulunmaktadır. O zamanlara ait olarak tesbit edilemeyen husus, o toplulukların konuştukları dildir.

İndo-Avrupa fikrini ortaya çıkaran husus, bu topluluğa dahil olduğu söylenen milletlerin konuştukları dil hakkında bilgi sahibi olunuşudur.

Bu dilin, bugün Avrupa'da konuşulan dillerde izlerinin kalmış olması ve çeşitli Avrupa dillerindeki bu izlerin kendi aralarındaki benzerlik, İndo-Avrupa deyiminin ortaya çıkmasına sebeb olmuştur. Aslında eğer böyle bir özel isim vermek gerekiyorsa, dilin asıl menşei olan bölgenin ismini vermek ve bu dile, örneğin, Orta-Asya yahut Türkistan dili demek daha doğru olabilir.

Bütün bu sebeblerle Ari milletler veya İndo-Avrupa dilleri tabirleri, özel maksatlarla kullanılan ve niyete göre mâna ifade eden terimler olarak görülebilmektedir. Şüphesiz konunun bu tarafı bizi alâkadar etmez. Burada altını çizmek istediğimiz husus, gerek Ari milletler denen, gerek İndo-Avrupa dillerini konuştuğu kabul edilen toplulukların oluşumunda, Asya'nın beyaz brakisefal insanlarının hatta dolikosefallerden daha fazla rol oynamış olduğudur.

Asya'nın İndo-Avrupalıları, İÖ. 2. binlerde, Yakın-Doğu istikametinde yayılmaya başlamalarından bir hayli asır önce, Akdeniz tesir sahası merkezine doğru yavaş yavaş çekilmeye başlanmışlardı. Elâm-Babil medeniyetinin Hazar bölgesine doğru müstemlekeci yayılışı, onları gitgide kendi sahasına çekiyor; göç istikametlerinin yerleşme merkezlerine yönelmesi sonucunu veriyordu. Bu şekilde İndo-Avrupalı göçebeler, Hazar bölgesinde karakter değiştirmeğe başlamış. bir kısmı Güney-Batı'nın tesiri altında kendilerini tamamen yeni kültüre uydurarak tarımcı olmuş, diğer bir kısmı ise dolaştıkları dağlarda çok daha bağımsız göçebe-çobanlar haline gelmişlerdir. Bu sonuncular kısa bir süre sonra, at kültürüne bağlı çoban savaşçılar olacaklardır (48).

Hakikaten arkeolojik bulgular, İÖ. 1700 tarihinden itibaren, Orta-Asya'da, göçebe ve savaşçı bir kavime ait kültürün yavaş yavaş kök salmaya başladığını göstermektedir. «Andronovo İnsanı» diye adlandırılan bu ırk Altayları ve Tanrı dağlarını kaplamış olup, Hun devrine ve hatta Göktürk çağına kadar devam etmiştir (49).

İndo-Avrupalıların böyle genel bir isim altında, Batı istikametindeki son hareketleri 2. binlerin başlarından ortasına kadar devam eder. Bu arada bronzun da Avrupa'ya girdiğini görüyoruz. Avrupa'ya göçler bu tarihten sonra da uzun süre devam etmiştir. Ancak artık kim oldukları bilinmeyen insan toplulukları yerine, ırkı ve milliyeti belli göçmenler söz konusu olacaktır.

Buraya kadar, Orta-Asya kültürünün gelişmesi konusunda yapılmış çeşitli araştırmalar ve çalışmaların bir özetinin verilmesine çalışılmıştır. Şimdi buraya kadar not ettiğimiz çeşitli bilgilere dayanarak bazı neticelere varmak istiyoruz.

IV — TÜRKLERİN CEDLERİ ve İLK YURTLARI

— Orta-Asya dediğimiz, «Büyük Kadırgan (Kingan) dağlarından Baykal havzasına, oradan Altay dağları boyunca İtil (Volga) havzasına vararak, Hazar Denizi havzası, Hindikuş, Pamir, Karakurum, Karanlık Dağlar yolu ile ve Sarı Irmak'la tekrar Kingan dağlarına uzanan çizgi içinde kalan mıntıka» (50) Buzul

(48) L. Zambotti, Les Origines et la Diffusion... sayfa 305
(49) Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi, S. 7
(50) Türk Tarihinin Ana Hatları, sayfa 48

çağında buzla kaplanmamış olduğu gibi, iklimi de bugünkünden çok farklı, yumuşak ve münbit olmuştur.

— Bu bölge içinde o devirlerde mongoloid tipte insanların bulunmadığı, sadece beyaz insanların yaşadığı ortaya çıkmıştır. Mongoloidler daha sonraki, fakat tam olarak bilinmeyen bir çağda ortaya çıkmışlardır.

— Bu bölgede yaşayan insanların beyaz ve dolikosefal veya brakisefal kafalı insanlar oldukları, bunların kendi içlerinde topluca yaşadıkları bölgeler mevcut olmakla beraber, Orta-Asya içinde irtibat rahat ve mümkün olduğundan, birbirleri arasına sızdıkları anlaşılmıştır.

— Hayvan türlerinin zamanla küçülmesi ve dağ çayları vahalarında yerleşik kültürlerin gelişmesi, zamanla iklim şartlarının kuraklığa doğru gittiğine işaret etmektedir. Anau kültürü bu yerleşme şeklinin bir örneğidir. Bu kültürde insanlar yağışlar azaldığı için, dağ sularından istifade ile sulu ziraat kültürüne geçmişlerdir.

— Ziraatin mi, yoksa hayvancılığın mı daha önce başladığı hususunda değişik fikirler vardır. Ancak yerleşik kültür tarımdan evvel de mevcut olduğuna göre (Irkutsk'daki Malta istasyonunda bulunan yerleşik avcılık kültürü bunu kanıtlamaktadır), hayvanları evcilleştirmek için gerekli olduğu kabul edilen yerleşik yaşama düzeninin tarımla başladığı iddia edilemez. Daha sonraki devirlere ait bulgular genel olarak çobanlık kültürünün tarım kültüründen önce ortaya çıktığını göstermektedir.

— Hayvancılığın daha çok brakisefal, ziraatçiliğin de daha çok dolikosefal insanlar tarafından yürütüldüğünü gösterir bulgular mevcutsa da, bunların mutlak bir tekel şeklinde olduğunun iddia edilemeyeceği anlaşılmıştır.

— Maden kültürünün gelişmesinde avcılık ihtiyaçlarının büyük rolü olduğu ve bu kültürün, madenlerin bulunduğu yerlerde daha kolay gelişebileceği düşünülürse, avcı ve çoban brakisefal insanların, madenciliği her bakımdan daha çabuk geliştirdikleri neticesi ortaya çıkar. Zira yerleşik tarımcıların madenciliği geliştirebilmeleri için her şeyden evvel yerleşilen arazide tesadüfen maden bulunması icab eder. Nitekim Anau I'de bazı madenî eşyalar bulunmuşsa da, bir gelişme tesbit edilememiş, halbuki Anau II'de birdenbire ve bir geçiş dönemi olmaksızın gelişme görülmüştür. Bu gelişmiş kültürün dışardan geldiği de bu sayede anlaşılmaktadır. Sumer medeniyetini gözden geçirirken, maden kültürünü beyaz brakisefallerin getirdiklerini de görmüştük.

— Orta-Asya'nın eski kültür merkezleri içinde maden bakımından en zengin ve madenciliğin en ilerlemiş olduğu bölgenin Altay ve Baykal bölgeleri olduğu bilinmektedir. Bu bölgelerde yaşayanlar ise brakisefallerdir.

— Başta Sumer ve Mohenjo-Daro olmak üzere, göç eden brakisefal toplulukların kurdukları yüksek seviyeli medeniyetler, bunların anayurtlarında da en azından ayni seviyede bir medeniyetleri olduğunu ortaya koymaktadır.

— Zamanla brakisefal ve dolikosefal insanların çok geniş ölçüde birbirlerine karışması İndo-Avrupa topluluklarını ortaya çıkarmış ve İÖ. 3. binin sonlarına doğru başlayan göçler bu topluluklara maledilmiştir. İndo-Avrupa topluluklarda brakisefallerin daha fazla bir ağırlığı olduğu da söylenmektedir.

Çıkardığımız neticeler bunlardır. Görüyoruz ki Orta-Asya'da, biri dolikosefal, diğeri brakisefal iki topluluk, birincisi daha ziyade tarımda, ikincisi çobanlık ve madencilikte ihtisaslaşarak, henüz milletlerden ve ırklardan bahsedilmeyen devirlerin kültürlerini, yani medeniyetlerini temsil etmektedirler.

BEN, BU BRAKİSEFAL TOPLULUKLARI TÜRKLERİN İLK CEDLERİ OLARAK KABUL ETMENİN MÜMKÜN OLDUĞUNU DÜŞÜNMEKTEYİM.

Bunun gerekçesini de şöylece özetlemek kabildir:

— Türklerin brakisefal oldukları hususunda herhangi bir görüş ayrılığı mevcut değildir. Bu konu ırk bahsinde derinlemesine tetkik edilecektir.

— Türklerin anayurdunun Orta-Asya olduğu hususunda da bir görüş ayrılığı yoktur. Ayrılık, Orta-Asya'daki bu bölgenin hududlarındadır. Ancak en dar hududları çizenler bile, Altay ve Tanrı dağları bölgesini, yahut Altay-Baykal bölgesini teklif etmektedirler. Pek çok tarihçi hududu daha batıya getirmekte, Aral Gölü çevresini içeriye almaktadırlar. Bazılarına göre bugünkü Kazakistan anayurdun bulunduğu yerdir. Dikkat edilecek olursa, bütün bu ileri sürülen bölgeler brakisefal beyaz insanların yaşadığı yerlerdir.

— Atı evcilleştiren ve atlı-hayvan kültürünü ortaya çıkaranların Türklerin cedleri olduğu da bugün artık kabul edilmektedir. «Atın ehlileştirilmesi, beşer tarihinde bir defaya mahsus, kavimlerin ve kültürlerin inkişafında nev'i kendine has neticeler doğurmuş bir başarı olarak kabul edilmektedir (51). Atın brakisefal topluluklar tarafından ehlileştirildiği ve atlı-hayvan kültürünün ise, en fazla, Baykal gölünden Urallara kadar uzanan, göçebeler bölgesinde geliştiği bilinmektedir.

Yazılı bir vesikaya dayanmayıp, sadece arkeolojik bulgulardan hareketle sonuca varıldığı hallerde, yukarda belirtilen üç unsurdan sadece bir tanesi bile bir görüşü isbat için ziyadesiyle yeterli sayılmaktadır. Bu sebeble söz konusu brakisefal insanların Türklerin cedleri (Türk tabiri ile ne kastedildiği konusu ırk bahsinde ayrıca ele alınacaktır) olduğunun rahatça söylenebileceğini düşünmekteyim.

Türklerin cedlerini bu şekilde tesbit edince, Türklerin ilk yurdu konusu da kendiliğinden halledilmektedir. Bu yurt söz konusu brakisefallerin yaşamakta oldukları bölgelerdir. Ehemmiyeti dolayısıyla bu bölgeyi tekrar belirtiyoruz: **Kingan dağlarının batısından başlayarak Baykal Havzası, Sayan ve Altay dağları boyunca Balkaş havzasına gelip, Tanrı dağları boyunca yeniden doğuya yönelerek Gobi çölünden Kingan dağlarına kavuşan bir çizgi içinde kalan bölge** ile, **Seyhun ve Ceyhun Irmakları arasındaki Maverayünehr** dediğimiz bölge. Genel eğilim birinci bölgeye ve bunun da bilhassa Altay dağları güney batısı çevresinedir. İkinci bölgedeki brakisefallerin, Sogd'luların cedleri olduğu ama bunların Altay'dakilerle de akrabalık ilgileri olduğu söylenir (52). Öyle zannediyorum ki bahsettiğimiz devirlerde akrabalık, ayni kökten gelişin en büyük kanıtıdır.

Bu şekilde insanlık tarihinin en eski devirlerinden başlayarak ve bugün ilmin bize temin etmiş olduğu bilgilerden yararlanarak Türklerin ilk cedlerinin kimler oldukları ve nerelerde yaşayarak hangi medeniyetlerin kuruluşunda rol oynadıkları suallerine cevap bulmaya çalıştık. Bu cevabı bulurken, tarih içindeki yürüyüşümüzü, Türkleri artık millet olarak takip edebileceğimiz bir noktaya kadar da getirdik. Ancak beyaz ve brakisefal insanlardan bahsedişimiz, karşımıza ırk konusunu çıkarmış oldu. Şimdi o konuya eğileceğiz.

---

(51) W. Koppers, İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Sayfa 439
(52) Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi, sayfa 7

İKİNCİ KISIM

Türk Irkı ve Türk Boyları

I — IRK KAVRAMI

En basit şekliyle tarif etmek istersek ırk, ırsi surette nesilden nesile geçen belirgin fiziksel benzerliklere sahip büyük insan topluluklarıdır (1).

Irk kavramı, dil veya milliyet ile karıştırılmamalıdır. Bir «Lâtin ırkı», bir «Germanik ırk», bir «Slav ırkı» hiç bir zaman olmamıştır. Irk, zoolojik bir olay, dil ise sosyal bir olaydır. Aynı ırktan insanlar, tarihleri boyunca konuştukları dilleri değiştirebilirler, ama anatomik karakterleri aynı kalır (2).

Tabiatiyle aynı şekilde bir «Türk Irkı»ndan bahsedilmesi de mümkün değildir. Sadece Türklerin mensup olduğu ırktan söz edilebilir. Bu ikinci kısmın başlığını da bu manada anlayıp kıymetlendirmek gereklidir.

Bugün dünyada mevcut bütün ırkların Homo Sapiens'den çıktığı kabul edilmektedir. Bunun ifade ettiği mana, bütün ırklarda ortak olan özelliklerin, farklılık gösterenlerden daha fazla olduğudur.

Belirli ve müşterek bir tipten hareket edilince, farklılaşma bir nevi gelişme, ilerleme ifadesidir. Bir topluluk ikiye bölünse ve her birisinde mevcut olabilecek bazı değişik fiziksel belirtilerin, aralarında birleşme suretiyle yok edilebilmesi imkânı ortadan kalksa, her birisindeki değişik fiziksel belirtiler, nesilden nesile daha da belirginleşerek, bir an gelir ki iki ayrı ırk ortaya çıkar. Tabiatiyle bu söylediğimiz farklılaşma binlerce sene isteyen bir oluşumdur.

Bu farklılaşmayı ortaya çıkaran belli başlı iki sebeb vardır. Birincisi genetik değişimler, diğeri muhite uyumdur.

Homo Sapiens'den hareket ederek ortaya çıkan ırkları temsil eden gruplar, belirli bölgelerde, diğer gruplarla hiç bir şekilde temasları olmadan yaşamış ve yaşamaya devam ediyor olsalardı, bugün yeryüzünde ne kadar grup mevcut ise, o kadar da «saf ırk» bulunurdu. Fakat insanlar, belki insan ömrüne oranla pek uzun, ancak beşer tarihine oranla gayet kısa bir süre, bu şekilde, birbirlerinden tamamen ayrı ve başkalarıyla karışmamış birer ırk olarak kalabilmişlerse bile,

---

(1) John Lewis, Anthropology, sayfa 56
(2) Eugène Pittard, Les Races et l'Histoire, sayfa 37

ondan sonra öylesine bir karışma başlamıştır ki, bugün, saf ırk bulabilmek bir tarafa, az karışık bir ırkı bulmak bile mümkün olmayıp, bütün ırklar birbirine karışmıştır diyebiliriz.

Bu durumda biz, bu kısımda, saflıkla ilgisi bulunmayan çeşitli ırkları birbirinden ayırmaya yarayan karakteristikler üzerinde duracağız.

Farklılaşmanın iki ana sebebten ileri geldiğini söylemiştik. Irkların karışması farklılaşmaya yol açan bir üçüncü sebebi teşkil eder.

Genetik sebebler, aslında insan yaşayışı bakımından özel bir rolü olmamasına rağmen, ırsen nesilden nesile geçen bir özelliğin, karışık nedenler sonucu, aniden ortaya çıkıp gelişmesi veya aksine kaybolup gitmesidir. Kafa şekline ilişik bazı özellikle, kan grupları bu kategoridendir.

Muhite uyum, daha bilinen ve daha geçerli bir sebebtir. Bu sebebe dayanan değişiklik, birincisinin aksine, orijinal tipten uzaklaşmak değil, yaşanan çevreye uyabilmek için, bazı yeni özellikler kazanmaktır. Meselâ soğuk iklimlerin insanları, soğuğa karşı koyabilmek için daha yağlı, yani daha şişman olmakta; sıcak iklim insanları ise, aksine zayıf olmaktadırlar. Aynı şekilde, fazla güneşten korunmak için derinin koyu renk aldığı bilinmektedir. Mongoloid tipin gelişmesi de soğuktan korunmakla ilgilidir. İnsan yüzünde en hassas uzuvlar gözler, burun ve sinüs boşluklarıdır. Mongoloidlerde göz üstündeki sinüsler, kaş kemerinin kalınlaşması ve daralması ile muhafaza altına alınmıştır. Göz çukurları yağ tabakası ile kaplanmış ve ayrıca bir deri kıvrımı gözü adeta örterek, soğuk ve kara karşı bir muhafaza tabakası oluşturmuştur. Elmacık kemiklerinin çıkıntısı ve yanaklarda yağ tabakası gelişmesi, hem burnu, hem yanaklardaki sinüs boşluklarını korumaya hizmet etmiş, nihayet burun, çökük ve küçük bir şekil alarak rüzgâr ve soğuğa maruz hedefi küçültmüştür (3).

Bu en keskin hatlı mongoloidlerin önde gelen temsilcileri Tunguz'lardır. Bunların öncülerinin 4. Buzul çağında Kingan dağlarının doğusunda kapalı kaldıkları ve, buzla kaplanmamakla beraber son derece soğuk olan, bu bölge iklimine dayanabilmek için bu şekilde farklılaştıkları düşünülmektedir. Aynı insanlardan bir grubun, henüz bu farklılaşma tam olarak ortaya çıkmadan, o devirlerde Asya'yı Alaska'ya bağlayan kara parçasından geçerek Amerika'ya gittikleri ve bunların bugünkü Amerikan yerlilerini (indien) teşkil ettikleri kabul olunmaktadır.

Üçüncü sebeb olarak gösterdiğimiz, ırkların karışması sonucu ortaya çıkan farklılaşma, ayrıca açıklamaya lüzum göstermeyecek kadar basit ve bilinen bir olaydır.

Bir ırkın mongoloidlerde olduğu şekilde, çok belirli özellikler göstermesine «özelleşmiş» (spécialisé) ırk denir. Tiftik saçları ve kalın dudakları ile zenciler de özelleşmiş bir ırktır. Üstelik zencilerin kafaları daha öne yatıktır ki, bu da ayrı bir ilkellik işareti olmaktadır.

Herhangi bir özelliği bulunmayan beyazlara da, antropoloji dilinde, «genelleşmiş» (généralisé) ırk denmektedir. Bununla beraber dudaklarının inceliği ve en kıllı ırk oluşu, beyazların ilkel tarafını teşkil eder.

Bu üç ırk, dünyanın bellibaşlı ırklarını oluşturmaktadır. Her birinin, ilk maymun-insanları hatırlatan ilkel bir tarafları vardır. Ancak dünyada bir dördüncü ırk daha mevcuttur ki, bu, diğer üç ırkın bütün ilkel taraflarını birden kendisinde toplamıştır. Söz konusu olanlar Avustralya yerlileridir. Vücudları kılla kaplı, ufakça bir beyin, gelişmiş bir kaş derisi, büyük kalın dudaklar, belirsiz bir çene

---

(3) W. Howells, La Race Humaine, Sayfa 158 ve devamı

ve alın. Bütün ırkların böyle bir menşeden hareket ettiği ve Homo Sapiens'in böyle bir görüntüde olduğu düşüncesini yaratan bu ırk, bir özelleşme sonucu bu hale gelmiş değil de, bu görüntüden çıkmak için herhangi bir özelleşme çabasına girmemiş olarak kabul edilmektedir.

Bu ırklardan hangisinin daha eski, hangisinin daha yeni olduğunu söyleyebilmek imkânı da bulunmamaktadır. Bununla beraber içlerinde en arkaik ve en ilkel olanının Avustralya yerlilerinin ırkı olduğunda şüphe yoktur (4).

II — IRKLARIN SINIFLANMASI

Pek eski zamanlardan beri, değişik tip ve yapıdaki insanları sınıflandırma gayretleri mevcut olagelmiştir. Eski Mısır'da, eski Yunan'da, İsrail'de deri rengine göre bu şekilde yapılmış sınıflamalara rastlanmıştır.

Konuya ilmî bakımdan ilk yaklaşışın 1746 senesinde Linné tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Linné, deri rengine göre insanları, Avrupalı beyazlar, Asyalı sarılar, Afrikalı siyahlar ve Amerikalı kırmızılar diye 4 büyük gruba ayırmakta, sonra bazı ikinci derecede gruplamalar yapmaktaydı.

1775 senesinde Blumenbach, 5 li bir gruplama yaptı. Buna göre beyazlar Kafkas (Caucasique), sarılar Mongoloid, Kırmızılar Amerikalı, siyahlar zenci ismini alıyordu, bunlara Avustralya-Malezya grubu ilâve ediliyordu. Bu sınıflama pek uzun zaman klasik olarak kalmıştır.

1839 da Etnoloji ve 1859 da da Antropoloji Cemiyetlerinin kuruluşu, ırklar üzerinde yeni çalışma sistemleri getirilmesine yol açmıştır.

Bu tarihlerden itibaren, ırkların tasnifi için, sadece deri rengine değil, daha pek çeşitli unsurlara, gözlere, saçlara, kafa genişliğine, burun genişliğine, boy uzunluğuna, iskeletin teşekkülüne v.b. dayanan ayırımlara girişilmiştir. Yakın zamanlarda bu kıstaslara, kan grupları gibi biolojik veya biokimik elemanlar dahil edilmeye başlanmıştır.

Bir konuya bu kadar çeşitli unsur girince, yapılan sınıflamalar da tabiatile çok geniş olmaya başlamıştır. Ancak genişlik konuya açıklık getirecek yerde, bazı durumlarda daha fazla karışıklık getirme eğilimi gösterebilmektedir.

Sırf bu tasnifler hakkında bir fikir verebilmek maksadile Deniker'in 1926 yılında, asıl ehemmiyetli unsur olarak saçları seçmek suretile yaptığı sınıflamayı aşağıya almaktayız (5). Bu tasnifdeki bazı ölçüler son tetkiklerle değişmiş bulunmaktadır. Biz çalışmamızda bu sınıflamayı esas alacak değiliz, gayemiz, belirttiğimiz gibi, sınıflamalarda ne derece ayrıntılara girildiğini gözler önüne koymaktır.

A — TİFTİK SAÇ GENİŞ BURUN

1. Sarı ten, küçük boy, dolikosefal	Boşimanlar
2. Kızılımsı esmer, çok kısa boy, brakisefalimsi	Negritoslar
3. Siyah ten, uzun boy, dolikosefal	Zenciler
4. Esmerimsi siyah, orta boy, dolikosefal	Malenezyan

---

(4) W. Howells, Prêhistoire et Histoire Naturelle de l'Homme, S. 234
(5) J. Deniker, Les Races et les Peuples de la Terre, Sayfa 360

B — KIVIRCIK VEYA ONDÜLE SAÇ

5. Kızılımsı esmer ten, dar burun, uzun boy, dolikosefal.	Habeşler
6. Çukulata ten, geniş burun, orta boy, dolikosefal.	Avusturalya
7. Esmerimsi siyah, geniş veya dar burun, orta boy, dolikosefal	Dravidien
8. Yanık beyaz ten, dar konveks burun, brakisefal.	Assiroid

C — ONDÜLE KAHVERENGİ VEYA SİYAH SAÇ, KOYU GÖZLER

9. Açık esmer ten, siyah saç, dar düz veya konveks burun, uzun boy, dolikosefal	İndo-Afgan
Yanık beyaz ten, siyah saç, uzun boy, uzun çehre,	
10. Gaga burun, eliptik yüz, arka kafa belirgin, dolikosefal	Arap veya Samî
11. Düz geniş burun, dolikosefal	Berberî
12. Düz ince burun, oval yüz, mesosefal	Avrupa sahili
13. Yanık beyaz ten, siyah saç, ufak boy, dolikosefal.	İberik
Beyaz mat ten, kahverengi saç,	
14. Kısa boy, yuvarlak çehre, brakisefal	Batı Avrupa
15. Uzun boy, uzun çehre, brakisefal	Adriyatik

D — ONDÜLE VEYA DÜZ SAÇ, SARIŞIN MAVİ GÖZLÜ, PEMBE BEYAZ TEN

16. Saçlar daha ziyade ondüle ve kızılımsı sarı, uzun boy, dolikosefal	Kuzey Avrupa
17. Saçlar daha ziyade düz sarı, kısa boy, brakisefalimsi.	Doğu Avrupa

E — DÜZ VEYA ONDÜLE SİYAH SAÇ, KOYU GÖZ

18. Açık esmer, çok kıllı vücud, geniş konkav burun, dolikosefal.	Aino'lar
Sarı ten, tüysüz vücud,	
19. Bazen konveks büyük burun, uzun boy, eliptik yüz, brakisefal veya mezosefal	Polinezya
20. Kısa boy, basık bazen konkav burun, çıkık elmacık kemiği, lozanj yüz, doliko veya mezo.	Endonezya

F — DÜZ SAÇLAR

21. Büyük düz veya konkav burun, kısa boy, mezosefal veya dolikosefal.	Güney Amerika Y.

Tatlı sarı ten,	
Düz veya gaga burun,	
22. Uzun boy, mezosefal	Kuzey Amerika Y.
23. Kısa boy, brakisefal	Orta Amer. Yerlisi
24. Düz burun, uzunboy, dörtköşe yüz, brakisefal	Patagonya
25. Esmerimsi sarı ten, kısaboy, yuvarlak basık yüz, dolikosefal	Eskimolar
Sarımsı beyaz ten,	
26. Ucu kalkık burun, kısa boy, brakisefal	Laponlar
27. Düz veya konkav burun, kısa boy, çıkık elmacık kemiği, mezosefal veya dolikosefal	Ougrien
28. Düz burun, uzunca boy, brakisefal	Türk, türko-tatar
29. Açık sarı ten, çıkık elmacık kemiği, mongoloid göz, brakisefal	Mogol

Bu şekilde 29 ırk ortaya çıkmaktadır. Bu ırklardan bazıları ikinci derecede gruplara ayrılmakta olup, onları buraya almadık.

Görüleceği üzere adeta her insan için bir ırk yaratmak gibi bir durum söz konusudur. Irkların her gün biraz daha birbirine karışması sonucu artan bu sınıflamayı, bir kaç bin sene sonra sonsuza kadar genişletmek gerekebilir. Bu sebeple, gene eski basit sistemle yetinmek belki de daha isabetli olabilir. Nitekim bu istikamette yeni bir hamle göze çarpmaktadır. Alman ırkiyatçısı Von Lıckstedt, Avrupalı, Zenci, mongoloid sınıflamasına avdet etmiştir. Mongoloid grubu Amerikan yerlilerini de kapsamaktadır. E. Fischer bu sınıflamaya Avustralya yerlilerini de ilâve etmiştir.

Irk sınıflamaları ve sınıflama şekilleri hakkındaki bu kısa açıklamadan sonra, tasnif sırasında başvurulan unsurların ifade ettikleri mana ve ölçülerle; kimlerin bu ölçülere uydukları konularında da, gene gayet kısa bilgi vermeye çalışalım ve bunu yaparken de en eski kıstaslardan başlayalım.

En eskiden beri kullanılan kıstas, yukarda da belirtildiği gibi deri rengidir.

Deri rengi, melanin cinsinden pigmentlerin (vücuddaki canlı boyayıcı hücreler) yoğunlaşmasından oluşur. Melanin miktarının veraset yoluyla nesilden nesile geçtiği bilinmekte ise de, bunun şekli ve kaç adet jen'in (ırsî bir karakterin naklini ve ortaya çıkmasını mümkün kılan kromosomun elemanları) gerekli olduğu tam bilinmemektedir. Melanin miktarının, ültra - violet ışınlarının yoğunluğu ile direkt alâkası olduğu da tesbit edilmiştir. Koyu ciltler, ültra - violet ışınlarına karşı bir nevi filtre görevi yapar. Beyaz ciltlere derinlemesine tesir eden bu ışınlar, koyu ciltlerde içeriye geçemezler. (6)

Bu izah, beyaz ve siyah ırk arasındaki farkı ilmî bir şekle bağlar gözükmekteyse de sarı ırk hakkında bir şey söylememektedir.

Siyah ırk sadece Afrika'da ve Avustralya yerlilerinde görülmektedir. Amerika kıtasındaki siyah ırk mensupları, çok yakın zamanlarda esir olarak Afrika'dan getirilenlerden türemedir. Amerika yerlileri dediğimiz kızıl derililer sarı ırka bağlanmaktadırlar.

Sarı ırkı Asya'da bulmaktayız. Avrupa, Amerika ile Asya'nın bir kısmı da beyaz ırk sahası olmaktadır.

(6) Sonia Cole, Races of Man, Sayfa 21

Saç şekline göre tasnif oldukça yenidir. Saçlar Ulotrik, lisotrik ve simotrik diye 3'e ayrılmaktadır. Ulotrik denilen tiftik gibi saçları, bilhassa Afrika ile Malaya, Sumatra, Yeni-Gine, ve Filipin ormanlarında yaşayan yerlilerde ve Malenezya'da bulmaktayız. Bu şekil saçın şiddetli güneş ve sıcağa karşı kafatasını koruduğu anlaşılmaktadır.

Lisotrik denilen, fırça gibi düz saçlar sarı ve kızıl derili insanlarda bulunmaktadır.

Simotrik denilen, yumuşak, düz - dalgalı - kıvırcık saçlar bütün beyazlar ile Avustralya yerlilerinde bulunmaktadır.

Görüleceği gibi bu tip saçın Avustralya yerlilerinde de bulunuşu ortaya karışık bir durum çıkarmaktadır.

Göz rengi ve şekli : Göz renkleri genel olarak açık, orta ve koyu diye üçe ayrılmaktadır. En koyu gözler siyah ırktadır. Bunun sebebi de güneş ışınlarına karşı gözleri korumaktır. Bilindiği üzere Albinos'lar (beyaza yakın sarı) fazla güneşli havalarda rahat göremezler. Siyah ırkdaki koyu göz, göz bebeğinin dış kenarındaki pigmentlerin yoğunluğundan; açık renk derili insanların kahve rengi gözlerinin ise gözbebeğinin orta kuşağındaki pigmentlerin yoğunluğundan meydana geldiği, yani jenetik bakımından, beyaz ırktaki koyu renk gözle, siyah ırktaki koyu renk göz arasında fark bulunduğu tesbit olunmuştur.

Göz şekli bakımından sadece mongoloid ve mongoloid olmayan gözler tasnifi mevcuttur. Mongoloid gözün tasnifi şöyledir: «Göz dış köşesi iç köşesinden daha yukarı gelecek şekilde eğridir. Çünkü göz kapağı dış siniri kafatası üzerine fazla yüksek bağlanmıştır. Göz kapağı aralığı alelade gözdekinden çok daha dardır ve bir badem şeklinde olacağı yerde, çok köşeli bir üçgen şeklindedir. Esas karakteristiği üst göz kapağının şişliği yahut kıvrıntısı ile gözün iç köşesinin çekikliğidir. Bu kıvrıntı, oynayan kirpik kısmı kenarına çekilmiş perde gibidir, öyle ki bu kenar görünmez hale gelmiştir ve kirpikler güçlükle ortaya çıkabilir.» (7)

Boy uzunluğu: Boy uzunluğunun genel olarak yaşanan muhit ile ilgili olduğu kabul edilmektedir. Sıcak bölgelerde yaşayanların zayıf ve uzun, soğuk bölgelerde yaşayanların kısa ve şişman olduğu belirtilmektedir. Tabiatile insanların aralarındaki karışmalar ve göçler bunun mutlak bir genelleme olmasına imkân bırakmamaktadır.

Boyların sınıflandırılmasında kullanılan kıstaslar şöyledir:

	Erkekler	Kadınlar
Çok kısa veya cüce	149,9'dan az	129,9 Cm.'den az
Kısa boylar	150,0 - 159,9 Cm.	130,0 - 139,9
Ortadan aşağı boylar	160,0 - 164,9	140,0 - 152,9
Ortadan yukarı	165,0 - 169,9	153,0 - 157,9
Uzun boylar	170'den uzun	158'den uzun

Cüce'leri, Asya ve Okyanusya negritoları, Afrika'nın Negrillo, Pigme ve Buşmanları arasında bulmaktayız.

Kısa boylular, Endonezyalılar, Ainolar, Eskimolar, Laponlar, Karibien yerlileridir.

(7) Deniker'e ait bu tarif, Afet İnan'ın, Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi isimli kitabının 157.ci sayfasındadır.

Genel olarak orta boylular, beyazların büyük kısmı, Mongoloidler, Avustralya yerlileri, Pasifik okyanusu boyunca her iki Amerika kıtasının yerlileridir.

Uzun boylular, Avrupalılar, Kuzey Çinliler, Patagonya, Polinezya, Malenezya ve Papua'lılar ile Afrika'daki pek çok gruplardır. Dünyanın en uzun insanları, Doğu - Afrika'nın göller mıntıkası zencileridir.

Diğer görülen organlara göre tasnifler arasında dudaklar ve kulaklar gelmektedir. **Dudaklar**, siyah ırkta kalın, beyazlarda dar ve ince, mongoloidlerde ikisi arasıdır.

Kulaklar, beyazlarda uzunca ve dar, zencilerde kısa ve geniş, ve memesiz, Mongoloidlerle Avustralya yerlilerinde çok uzun ve çok dardır.

Bu, gözle görülen dış organların fiziksel farklılıkları yanında, insan iskeletine ait ve ölçme yoluyla ortaya çıkarılan farklılıklar da mevcuttur.

Kafatası göstergesi, bunların başında gelir ve en fazla yaygın olanıdır. Üstten bakıldığı zaman görüldüğü şekliyle kafatası uzunluğunun, kafatası genişliğine bölünmesi suretile elde edilen göstergedir. Bu gösterge ne kadar büyük olursa kafa o kadar genişliyor demektir. Ölçüler sadece iskelet üzerinden değil, canlı insanlar üzerinden de alınabilmektedir. Ölçü iskelet üzerinden alınırsa Broca tarafından, canlı insan üzerinden alınırsa Deniker tarafından tesbit edilmiş olan göstergelere göre sınıflama yapılmaktadır. Söz konusu ve halen bütün dünyaca kabul edilmiş bu göstergeler şunlardır: (8)

	İskelet	Canlı
Hiperdolikosefal	—	75,9'dan az
Dolikosefal	75'den az	76 - 77
Dolikosefalimsi	75,01 - 77,77	78 - 79
Mezosefal	77,78 - 80,0	80 - 81
Brakisefalimsi	80,01 - 83,33	82 - 83
Brakisefal	83,34 +	84 - 85
Hiperbrakisefal	—	86 +

Kafa göstergesi tek başına bir ırkı tayin etmeğe kâfi gelmemektedir. Zira bir beyazla bir zencinin aynı kafa göstergesini vermeleri mümkündür. Bu bakımdan diğer unsurlarla tamamlandığı zaman ancak belirli ırkları gösterir bir ölçü olabilmektedir. Bununla beraber bazı milletlerin genellikle belirli bir kafa göstergesi olduğu da bilinmektedir. Örneğin Skandinavyalılar, Eskimolar, zencilerin büyük kısmı dolikosefaldirler. Buna karşılık Orta-Avrupalılar, Türkler, Mogollar, Tunguzlar genellikle brakisefaldirler.

Burun göstergesi, burun uzunluğunun, burun genişliğine bölünmesi suretile elde edilen göstergedir. Bu gösterge ne derece büyürse, burun da o derece genişlemektedir. Göstergeler aynen kafa göstergesinde olduğu şekilde Broca ve Deniker tarafından sınıflanmışlardır. Bu sınıfların isim ve göstergeleri aşağıdadır (9)

	İskelet	Canlı
Letorrhinien (dar burun)	47,9 dan az	70'den az
Mesorrhinien (orta)	48 - 52,9	70 - 84,9
Platyrrhinien (geniş)	53 +	85 - 99,9

(8) Eugêne Pittard, Les Races et l'Histoire, sayfa 48
(9) E. Pittard, Les Races..., sayfa 52

Yaşayan ırklar arasında en geniş ve en kısa burunlu olanlar Avustralya yerlileridir, bunları zenciler takip eder. Mongoloidler genellikle orta burun grubuna girerler. Avrupalılar, Orta - Asyalılar, Araplar ve Eskimolar dar burun grubundadırlar.

Burun göstergesi ile birlikte giden bir de **burun şekli** vardır. Genel olarak dörtlü bir tasnif yapılmaktadır. Ancak söz konusu ölçü değil de şekil olduğundan tabiatile bir gösterge yoktur. Dörtlü tasnif şudur:

— Düz burun
— Dışa çıkıntılı burun
— Konveks (dış bükey, gaga) burun
— Konkav (iç bükey, ucu kalkık) burun

Düz ve dışa çıkıntılı şekillerin daha ziyade dar burunlularda konkav şeklin ise geniş burunlarda çoğunlukta olduğu tesbit edilmişti.

İskelik göstergesi, boy uzunluğunun, bacak uzunluğuna bölünmesi suretile elde edilen göstergedir. Bu gösterge ne kadar büyük olursa bacakların o oranda uzun olduğunu gösterir. Soğuk iklimlerde yaşayanların genel olarak bacakları kısa, sıcak iklimlerde yaşayanların uzun olur. Ancak bu bir genelleme değildir. Çinliler de kısa bacaklılar grubuna girmektedirler. Bu grupların isimleri, uzun bacaktan kısaya doğru: makroskel, mezatiskel ve brakiskel'dir.

Çehre göstergesi, çehrenin elmacık kemikleri arasındaki genişliğinin, burun kökünden çene dibine kadar olan uzunluğuna bölünmesi suretile elde edilen göstergedir. Bu gösterge ne kadar küçük olursa, çehre o oranda yuvarlaklaşır. Canlılar üzerinde yapılan ölçülerde kullanılan göstergeler şöyledir: (10)

Geniş	85'den az
Orta	85 - 88
Dar	88'den fazla

Mongoloidler en geniş çehreli insanlardır, en dar çehreliler ise beyazlar arasındadır.

Kan grupları, ırk sınıflamasında ancak son senelerde ele alınmaya başlanmıştır. Esasen insan kanının gruplara ayrılabileceği konusu da bu asrın başında ortaya atılmış ve (A), (B), (AB), (O) diye isimlendirilen bu grupların tesadüf nisbetlerinin çeşitli topluluklarda değişik olduğu ancak I. Cihan Harbi sırasında tesbit edilebilmiştir.

Bu konuda halen mevcut bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

Yapılan tetkiklerde genellikle (A) ve (B) gruplarının nüfusun yoğun olduğu bölgelerde arttığı görülmüştür. Bütün dünyada (A), (B) ve (O) gruplarının dağılış nisbeti, (21,5), (16,2), (62,3) olarak belirtilmektedir.

(O) grubu, Kuzey - Batı - Avrupa'nın, Güney - Batı - Afrika'nın çevrelerinde, Avustralya'nın bazı kısımlarında, Orta ve Güney Amerika yerlilerinde çok büyük nisbetlerde görülmektedir.

(A) grubu, Avrupa'da bilhassa İskandinavya, Pireneler, Alpler, Karpatlar gibi dağlık bölgelerde, Batı - Asya'da yaygın bulunmaktadır.

Nadir olan (A2) grubu, bütün Avrupa nüfusunun % 10'undan daha azında rastlanmaktadır. Zencilerde de aynı nisbette görülmekte, Doğu - Asya, Avustralya ve Amerika yerlilerinde hiç tesadüf edilmemektedir.

(B) grubunun en yoğun olduğu bölge, Orta - Asya ve Kuzey - Hindistandır. Mısır ve Merkezî Afrika'da da fazladır. Avrupa'da Batıya doğru gidildikçe tesadüf oranı azalmaktadır. Avustralya ve Amerika yerlileri arasında hemen hemen yoktur. (B) grubu oranının en yüksek olduğu topluluk mongoloidlerdir.

(10) Sonia Cole, Races of Man, sayfa 17

Kan gruplarının bu dağılımı karşısında, (O) ve (A) gruplarının daha eski ve (B) grubunun yeni ve nadir olduğu, mongoloidler yeryüzünün en son özelleşen toplulukları olduğu için onlar arasındaki tesadüf oranının yükseldiği düşüncesine varılmaktadır. (11)

Kan grupları ile ırkları ayırmanın imkânı olmadığı bellidir. Zira aynı gruplar hemen hemen aynı oranlarda çeşitli topluluklarda (örneğin beyazlarla zencilerde) bulunabilmektedir. Kan gruplarından bazı sonuçlar çıkarabilmek için Rhesus faktörü, (M), (N), (S) grupları gibi çok teknik ve karışık koşullara da el atmak gereği duyulmaktadır ki, bizim bu derece ayrıntılara inmemiz için ne gerek, ne de imkân mevcuttur.

III — ASYA ve AVRUPA'DAKİ IRKLAR

Bundan evvelki bahisde, ırkların ayırımında kullanılan çeşitli kriterleri ve gruplamaları gözden geçirirken, yapılan açıklamalara yardımcı olmak gayesiyle örnekler de göstermiştik. Bu kere, bizi alâkadar etmeyen Amerika, Afrika ve Avustralya kıtalarını ve bu kıtalara özel olan ırkları dışarda bırakarak; Avrupa ve Asya'nın büyük ırk gruplarını teşkil eden beyazlarla, mongoloidler üzerinde daha ayrıntılı şekilde durmak istiyoruz.

Asya ve Avrupa'yı tek bir kıta gibi kabul edecek olursak, Mongoloidlerin büyük kütlesinin, hemen hemen, bugünkü Çin hududları ile Moğolistan'ı kapladığını, daha küçük bir grubun en kuzey bölgede Yenisey nehrinden başlayıp İskandinavya'ya bir şerit halinde uzadığı görülecektir. Asya'nın geri kalan kısımları ile, kuzeydeki ufak şerit hariç, Avrupa'nın tamamı beyazlarla kaplıdır.

Ancak gerek mongoloid, gerek beyaz kütle, kendi içinde tamamen homojen, bütün karakteristikleri aynı olan topluluklar değildirler.

Mongoloid denilen ırk kendi içinde pek çok değişiklikler göstermektedir. Mongoloidleri büyük bir aile kabul edersek, değişik karakteristikleri olan her grup ayrı bir dalı oluşturur.

Ailenin tamamı sarı veya esmerimsi bir tene sahiptir. Saçlar genel olarak fırça gibi düz (lisotrik), bazen hafifçe ondüledir. Çehreler geniş ve yassıdır. Elmacık kemikleri çıkıktır. Burun genel olarak ufak ve burun göstergesi orta genişliktedir (mesorrhinien). Vücudlarda son derece az kıl vardır. İskelik göstergesi makroskeldir yani bacaklar kısadır. Kafa göstergesi karışıktır. Irkın en karakteristik ciheti olan gözlerin şekli, bölgeden bölgeye daha belirgin olabilmektedir. Kuzey Sibirya, Mançurya'nın kuzeyi ve büyük bir ölçüde de Çin'de, çehrelerdeki mongoloid çizgiler son derece mübalagalıdır. İlk nazarda asıl mongoloid tipin bu mübalağalı çizgiler olduğu düşünülebilirse de, bunun esas ve genel tipin özelleşmiş şekli olarak kabul edilmesi daha doğru görülmektedir. (12)

Bölgeler itibariyle bakacak olursak, Yenisey doğusundan Pasifiğe kadar ve Kuzey Kutbu çizgisinden Kuzey 40 enlemine kadar uzanan bölge içinde klasik mogol tipini bulmaktayız. Kamçatka'dan, Bering boğazına kadar olan kısımda yaşayan Kamçatkalılar (kafa göstergesi 78,5), Koriaklar (80,0), Kuzey Tunguzları

(11) Sonia Cole, Races of Man, Sayfa 26 ve devamı
(12) W. Howells, Préhistoire..., sayfa 264 ve devamı

(78,7) dolikosefal ve mezosefal ve çok belirgin mongoloid çizgileri olan topluluklardır.

Bunların batısında, kuzeyde Yakutlar (82,6), Güneyde Tunguzlar (85,1) brakisefal ve keza belirgin çizgili mongoloid topluluklardır.

Biraz daha güneye inince Mogol dediğimiz büyük topluluk ortaya çıkmaktadır. Bunlar brakisefal olup, çizgileri mübalağalı olmaktan çıkmakta, «genelleşmiş» tipler olarak gözükmektedirler.

Tibet halkı da özelliği olmayan mongoloid tiptir. Kafa göstergeleri brakisefaldir.

Çinliler fiziksel bakımdan çok farklılıklar gösteren bir millettir. Her çeşit boy ve her çeşit kafa göstergesi bulunmaktadır. Antropolojik bakımdan tetkik edildikleri takdirde, Çinlilerde mongoloid sayılmayacak hiç bir özellik yoktur; Fakat büyük ekseriyetle çok «genelleşmiş» tiplerdir.

Japonya'da 3 ırkın birbirine karışmış olduğu izlenimini yaratan bir durum mevcuttur. Evvelâ Çinlilere ve kuzeyin özelleşmiş mongoloidlerine benzeyen bir tip mevcuttur. Diğer bir tip bunun adeta zıddı, beyaz ırka has çizgileri bulunan, sakallı ve ondüle saçlı bir gruptur. Sonuncusu ise Malezya ve Endonezyayı hatırlatan, mongoloid olmakla beraber, derileri esmer, boyları kısa ve çehreleri, mongoloidleri tipikleştiren yuvarlaklık ve basıklıkla ilgisi bulunmayan bir tiptir.

Bilindiği gibi Japonya'nın ilk ahalisi, Aino'lar denilen beyaz bir ırktır. Japonya sonra kıtadan gelen topluluklar tarafından zaptedilmiş ve Aino'lar gittikçe kuzeye doğru itilmiştir. Lisotrik saçları, mesosefal kafa göstergeleri, açık esmer derileri olan orta boylu Aino'lar halen Hokaido ve Sakalin adalarında yaşamaktadırlar.

Güney - doğu Asya'da, genel olarak özelleşmemiş, derileri daha esmer ve boyları daha kısa mongoloid topluluklar bulunmaktadır. Bunlara bilhassa Siam ve Kamboç'da rastlanmaktadır. Bu bölgede ayrıca Semang denilen cüce zenciler (negritolar); negrito ile mongoloid karışığı gibi görülen ve bazı antropologların, Seylân'da yaşayan Vedda'ların akrabası saydığı Sakaı'ler yaşamaktadırlar.

Mongoloid ırk Hindistan'a girememiştir. Bu memlekette beyazla esmer derili grupların karışmasından doğma bir ırk vardır. Kafa göstergesi genellikle dolikosefaldir. Kuzey-Batı'da tamamen Avrupalılara benzeyen (örneğin sakallı ve uzun boylu Sikh'ler) topluluklara rastlanır. Güneye ve Doğuya gidildikçe deri koyulaşır. En güneyde ve Seylânda, Vedda'lar gibi, henüz medeniyet safhasına girmemiş kavimler yaşamaktadır. Bu yerli ahali, siyah derili olmakla beraber, zenci değildir. Buna karşılık bunlarda negrito ve Avustralya yerlilerinin karakteristikleri bulunmaktadır.

Asya'da, Mongoloidlerle, siyah derili ilkel yerlilerin yaşadıkları, yukarda belirtilen bölgeler dışındaki topluluklar beyaz insanlardır.

Saç tipi bakımından tamamen simotrik (yumuşak, düz, dalgalı veya kıvırcık) gruba giren beyazlar, kafa göstergesi bakımından, kuzeyden güneye genellikle, mezosefal, brakisefal ve dolikosefal 3 büyük grup halinde, Atlantikten başlayıp, birbirine paralel 3 hat halinde, Avrupayı katederek Asya'da devam ederler. Tabiatiyle bu 3 grup da kendi içlerinde sınıflara bölünür. Asya'da mongoloidler için yaptığımız şekilde, bölgeleri ele alarak bu grupları gözden geçirmek en isabetli yol olacaktır .(13)

İskandinavya memleketleri, Galler hariç İngiltere, İrlânda'nın büyük kısmı,

(13) G. Poisson, Le Peuplement de l'Europe, Sayfa 19-44

İzlânda, Kuzey Almanya, Baltık memleketleri **NORDİK** denilen ırkın temsilcileridir.

Nordik ırk, uzun boylu, pembe - beyaz derili, sarı ve genellikle ondüle bazen de kıvırcık saçlı, mavi veya gri gözlü, dolikosefalimsi (78-79), dar suratlı, dar ve düz burunlu, arka kafa belirgin bir kavis yapan bir tiptir.

Almanya'nın güneyi, Fransa'nın doğusu, İsviçre'nin kuzeyi, **DİNARİKO - NORDİK** denilen ırkın temsilcileridir. Dinarik ve Nordik ırkların bir nevi karışımı olan bu ırk, orta boylu, brakisefalimsi, sarı veya kestane saçlı, ekseriyetle yeşil gözlü, uzun çehreli, uzun ve düz burunlu, arka kafa oldukça yassı bir tiptir.

Batı ve Orta Rusya'da yaşayan insanların **DOĞU** veya **DOĞU - BALTIK** ırkını temsil ettikleri kabul edilir. Bu ırk, ortadan aşağı boylu, brakisefalimsi, çok açık sarı düz saçlı, mavi veya gri gözlü, tıknaz, kalın kemikli, kısa bacaklı, yassı çehreli, çıkık elmacık kemikli, kuvvetli çeneli, kısa ve basık burunlu, bol saç ve sakallı bir tiptir.

Bu saydığım 3 grup **AÇIK RENK IRK** genel ismi altında birleşebilmektedir.

Bu açık renk ırkın, genellikle Ukrayna'yı dışarda bırakmak suretiyle, Urallara ulaşıp, Kazakistan'ın kuzey sınırının daha kuzeyinden geçen bir hat şeklinde Pasifiğe kadar uzandığını söyleyen antropologlar vardır. Tabiatiyle, bilhassa Yenisey nehrinden sonra ırk belirli şekilde mongoloidleşmekte ise de, ileri sürülen iddia, buradaki mongoloidler arasında, eskiden kalma açık renk ırk temsilcilerinin izlerine tesadüf edildiği merkezindedir.

Fransa'nın büyük kısmı, Kuzeyi hariç İsviçre, Kuzey İtalya, eski Avusturya - Macaristan İmparatorluğu toprakları, Ukrayna, Balkanlar, Türkiye, Kafkasya, Kuzey - İran, Türkmenistan, Kazakistan topraklarını kaplayan ülkelerde yaşayan insanlar **ALP** ve **DİNARİK** ırklarını temsil etmektedirler. Bu iki ırk çok kere birbirine karışmış olarak bulunduklarından aralarında kesin hududlar çizmek mümkün olamamaktadır. Her iki ırkın menşeinin de Asya olduğu kabul edilmektedir.

ALP ırkı, beyaz tenli, orta veya ortadan kısa boylu, tıknaz yapılı, brakisefal, arka kafa kavisli, kaş kemeri vasat, alın az meyilli, yuvarlak yüzlü dar veya orta burun (mesorrhinien) tipine yaklaşık, genellikle koyu düz veya dalgalı saçlı, açık veya koyu kahverengi gözlü bir tiptir.

DİNARİK ırk, uzun boylu, bacakları bilhassa uzun, brakisefal, arka kafa basık, dar büyük ve ekseriya gaga burunlu, teni esmere kaçan beyazlıkta, saçlar kahverengi veya siyah ve ekseriya ondüleli, vücud vasatın üstünde kıllı bir tiptir.

Batı İrlânda'da, Galler bölgesinde, İberik yarımadasında, Güney Fransa ve Güney İtalya ile Akdeniz adaları ve Güney Yunanistan'da yaşayanlar **AKDENİZ** ırkını temsil ederler. Aynı ırk Kuzey Afrika sahillerini, Mısır, Arabistan yarımadası, Güney İran ve Hindistan'ı da kaplar. Güney doğu Asya'da da izleri bulunduğu söylenir. Hindistan hududuna yaklaştıkça esmerlik artar.

Akdeniz ırkında boy ortanın altında, vücud hafif yapılı, dolikosefal, çehre uzun ve dar, burun dar ve düz, ten yanık beyaz, saçlar siyah, gözler koyudur.

Bunlardan gayrı bir de İberik yarımadasının kuzey sahilleri ile Batı Fransa'da tesadüf edilen, uzun boylu, dolikosefalimsi, çıkık elmacık kemikli, dar ve düz burunlu, ten tatlı bir esmerlikte, parlak siyah ve düz saçlı, kırmızıya kaçan kahverengi gözlü bir topluluk vardır ki, bunları da ayrı bir ırk olarak kabul ederler ve **ATLANTİK - AKDENİZ** ırkı ismini verirler.

Büyük ırk topluluklarının karakteristiklerini bir bakışta topluca görebilmeyi temin maksadıyla yapılmış bir tabloyu da sayfalarımıza almaktayız.

Asya ve Avrupa'daki ırkları bu şekilde açıkladıktan sonra sıra Türklere gelmektedir.

BÜYÜK IRK TOPLULUKLARI VE KARAKTERİSTİKLERİ (14)

	Beyazlar	Mongoloid	Siyahlar	Avustralya yerlileri
Deri rengi	Beyaz	Sarı, esmer	siyah	siyah
Göz ve saç	değişik	koyu	koyu	koyu
saç tipi	düz, ondüle	düz	tiftik	düz,ondüle
vücuddaki kıl	ılımlı	yok, çok az	yok veya çok az	ılımlı
çenenin ileri çıkıklık derecesi	yok	hafif	belirgin	belirgin
Kaş kemeri	vasat	daralmış	daralmış	belirgin
Alın	meyilli	düz	düz	çok meyilli
Burun	Yüksek	küçük	basık	büyük ve geniş
Dudaklar	ince	vasat	kalın	vasat

IV — TÜRKLERİN DAHİL OLDUĞU IRK

Türklerin hangi ırka dahil olduğu konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunları burada tekrar etmenin bir gereğini görmüyorum. Zira Türk milletinin antropolojik karakteristiklerini ilmî şekilde ortaya koymak suretiyle, bu milletin hangi ırka dahil olduğunu anlamak hem daha kolay, hem de daha doğrudur.

Böyle basit ve neticesi münakaşa edilemeyecek bir yol varken neden değişik görüşler ileri sürülmüş olduğu suali akla gelebilir. Bunun iki sebebi vardır: Birinci sebeb, lisanla ırkın birbirine karıştırılmış olabileceğidir, buna daha sonra geleceğiz. İkincisi, antropolojik tetkiklerin bulunmayabileceğidir. Evvelâ bu konudan başlayacağız.

Türkiye'de çok yakın tarihlere kadar antropolojik etüdler hemen hemen yok

(14) W. Howells, Préhistoire..., sayfa 236

denebilecek seviyede olmuştur. Bu konudaki ilk etüd 1884 yılındadır. Türklerle ilgili araştırmalar başlamadan önce yapılan ırk sınıflamalarında, Türkler daima sarı ırk içine ve hatta mongoloidler arasına konulmaktaydı. Deniker'in 1926 senesinde yaptığı tasnifte dahi, Türklerin sarı ırk arasında yer aldığını gördük. Aslında o tasnifte «Türk» olarak belirtilen topluluk, Orta - Asya türkleridir. Türkmenler ve «Osmanlı Türkleri» Assiroid ırk içinde yer almaktadır (15) ama, tasniften bunu anlamaya imkân yoktur.

Yukarda temas edilen, 1884'de yapılan ilk araştırmayı Prof. Weisbach sadece 44 erkek üzerinde yürütmüştür. Bunu 1891 yılında Prof. Bassanovitch'in 86 erkek üzerinde yaptığı ölçmeler takip etmiştir. Bu tarihten sonra 1920'lere kadar, sırasiyle Eliseef, von Luschan, Chantre, Hauschild ve Wagenseil tarafından değişik tarihlerde toplam 1561 erkek üzerinde ölçü araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmalar, boy ortalamasını ve kafa göstergesini tesbite yönelik çalışmalar olmuştur. 1920'lerde, en sonuncusu 1928'de olmak üzere, Prof. Pittard toplam 710 kişi üzerinde 3 ayrı araştırma yapmıştır. Bu yaptığı araştırmalardan sonra Pittard Türklerin karakteristiklerini şu şekilde tesbit etmekteydi: «boy uzun (171), kafa brakisefal, burun düz ve bazen inhinalı leptoriniyen, saç ve göz umumiyetle koyu renktir.» (16)

1930'lardan itibaren, bu defa Türk ilim adamları konu üzerine ehemmiyetle eğilmeğe başlamışlardır. 1929 ile 1931 arasında Prof. Ş. A. Kansu'nun, boy vasatileri ve kafatası göstergeleri konusunda toplam 1022 kişi üzerinde araştırma yaptıktan başka, 1931 senesinde de, 200 kafatası üzerinde, kafatası taban açılarını (angles de la base du crane) tesbit için çalışma yaptığını görüyoruz. Prof. Kansu bu son çalışma neticesini milletlerarası bir konferansta bir tebliğ şeklinde açıklamış ve üzerinde araştırma yapılan 200 kafatasındaki açının, brakisefal Alp tipi ırk için tesbit edilen açıya uyduğunu ortaya koymuştur. (17)

Nihayet 1937 senesinde, Prof Afet İnan, evvelâ 200 kadın üzerinde sınırlı, sonra da kadın ve erkek 64.000 Türk üzerinde geniş bir antropolojik anket yapmış ve ırk çalışmalarında müracaat edilen hemen hemen bütün unsurların ölçülerini tesbit etmiştir. (18) Bu ölçülerin hepsini buraya nakletmek tabiatile düşünülemez. Sadece yukarda ırk sınıflamaları bahsinde temas ettiğimiz unsurlar konusunda elde edilen ortalama neticeleri burada belirtmek, bunların milletler arası gruplamalarda kabul edilen sınıflardan hangilerine girdiğini ve bunun sonucu olarak da, Türkiye halkının hangi ırka mensup olduğunu göstermeye yetecektir.

Cilt, göz ve saç renkleri

Tetkik edilen insanlarda gruplama, açık, orta ve koyu diye üçlü yapılmıştır. Cilt bakımından koyunun ifade ettiği mana esmer tendir. Saç cinsi tamamen simotriktir.

Erkekler	% Olarak		
	cilt	göz	saç
Açık	38,03	29,16	8,61
Orta	55,67	56,16	60,27
Koyu	6,30	14,28	31,12

(15) Deniker, Les Races et Les Peuples de la Terre, sayfa 367
(16) Afet İnan, Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye tarihi, sayfa 66
(17) Ş. A. Kansu, Recherches sur les Angles de la Base du Crane chez les Turcs
(18) Afet İnan, Türkiye Halkının...

Kadınlar			
Açık	42,68	23,78	9,11
Orta	51,21	59,17	61,70
Koyu	6,11	17,18	29,19

Görüleceği üzere, Türk erkeklerinin % 93'ü açık veya orta renk tenli, % 85'i açık veya orta renk gözlü, % 69'u da açık veya orta renk saçlıdır. Türk kadınlarının ise cilt renginde oran aynı, göz renginde açık ve orta renkler % 83, saç renginde % 70'dir.

Cildin koyu esmere dönüşmesi, gerek kadınlarda, gerek erkeklerde kuzey-doğu ile güney-batı bölgelerinde olmaktadır. Ayrıca boy uzadıkça cilt koyulaşmaktadır.

Göz şekli

Kadın ve erkeklerde gözler hemen daima muntazamdır. Mongoloid göz oranı erkeklerde % 5,41, kadınlarda ise % 5,70 olarak tesbit edilmiştir.

Boy uzunluğu

Milletlerarası gruplamada uygulanan kıstas üzerinden Türk halkının boy uzunluğu tablosu şöyledir:

% Olarak	Erkekler	Kadınlar
Kısa	17,90	1,18
Ortadan aşağı	29,92	54,53
Ortadan yukarı	30,40	29,89
Uzun boylar	21,78	14,40

Türk erkeklerinin % 60'ı, 160 - 170 cm., kadınların % 84'ü, 140 - 158 Cm. grupları arasında bulunmaktadır. Boylar, doğuya gittikçe uzamaktadır.

Kafa göstergesi

Kafa göstergelerine göre, % olarak durum şöyledir:

	Erkekler	Kadınlar
Dolikosefal	7,66	6,10
Mezosefal	16,71	16,15
Brakisefal	75,63	77,75

Kafa göstergesi olarak bulunan ortalama endis erkeklerde 83,33'dür. Dolikosefaller güneyde ve doğuda görülmektedir. Orta - Anadoluda yok denecek derecede azdır.

Burun göstergesi

Erkeklerin ortalama burun göstergesi 65,04, kadınlarınki ise 64,05'dir. Bu endisler leptorrhinien, yani dar buruna işaret etmektedir. Genel tablo, % olarak şu şekildedir:

	Erkekler	Kadınlar
Leptorrhinien	71,23	76,33
Mesorrhinien	26,80	21,77
Platyrrhinien	1,97	1,56

Platyrrhinien burunların, göçmen Kırım ve Kazan Türklerine işaret ettiği düşünülebilir.

İskelik göstergesi

Yapılan anket Türk erkeklerinde bu göstergenin 94,62, kadınlarda ise 92,70 olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar kuvvetli makroskeli gösteren rakamlardır. Genel tablo, % olarak aşağıdaki şekildedir:

	Erkekler	Kadınlar
Brakiskel	5,04	11,32
Mesatiskel	15,68	22,19
Makroskel	79,28	66,49

Şimdi bu verilerden hareketle Türklerin ırkî tarifini yapmak istersek: Büyük bir genellikle boy ortadan az uzun, vücud yapısı makroskel, büyük çoğunlukla brakisefal, burun leptorrhinien, göz ve saçların rengi genellikle orta, ten rengi genellikle açık veya ortadır.

Bu tarif görüleceği üzere Prof. Pittard'ın tarifini hatırlatmakta ve Alp ırkı tarifine uymaktadır.

Alp ırkı hakkında Ripley'in verdiği tarif Türklere daha da uygundur: «kısa, orta, ortadan uzun boylu, yuvarlak kafalı (brakisefal), top yüzlü, buğday veya beyaz tenlidir». (19)

Ancak Türk halkının tamamını Alp ırkına sokmak mümkün değildir. Aralarında Dinarik ırk mensuplarının da bulunduğu görülmektedir. Diğer ırklar ve bu arada mongoloid ırk temsilcileri ihmal edilebilecek bir orandadırlar.

Özetlemek gerekirse, Türkiye halkı pek büyük bir ekseriyeti ile Avrupa'da Alp ırkı diye tanınan aileye mensup olup, içinde çok daha az bir oranda Dinarik ırk temsilcileri de bulunmaktadır.

Gerek yabancı, gerek Türk ilim adamları tarafından, milletler arası kriterlere uyularak yapılmış bu çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara rağmen, Türkleri mongoloid ırka bağlamak fikri terkedilmiş değildir. Hatta bu görüşte olan Türkler de mevcuttur. Nitekim Prof. Zeki Velidi Togan, «Türk tipi mutedil mongoloid... dar gözlü, elmacık kemikleri çıkık, küçük burunlu tiptir» (20) demektedir. Bu tarifin doğru olmadığını anlamak için insanın etrafına bakması bile kâfidir. Ancak hemen ilâve etmek icab edecek bir husus mevcuttur: Etrafına bakılacak ülke Türkiye olursa tarifin yanlışlığı ortaya çıkar, fakat bu ülkeyi değiştirecek ve gözlemlerimizi başka bir ülkede, örneğin Prof. Togan'ın doğup büyüdüğü ve politik hayatında büyük rol oynadığı Başkırt ülkesinde yapacak olursak, o zaman söz konusu tarifin doğru olduğunu görürüz.

İşte o zaman bu şekilde değişik fikirler ileri sürmenin, «Türk» tabiri ile bir ırk ifade etmek veyahut Türklerin hepsini aynı ırka mensup sanmak veya böyle göstermek istenmesinden doğduğunu anlarız.

(19) Ş. A. Kansu, Avrupada Irklar, sayfa 5
(20) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, sayfa 397

Bu takdirde de tetkik ve sonuçlandırılması gerekecek konu, «Türk» deyiminin ne ifade ettiği ve eğer belirli bir topluluğu kapsıyorsa, bu topluluğun kimlerden oluştuğudur. Bundan sonra, eğer gerekiyorsa, topluluğu oluşturan çeşitli grupların her birinin ırkî karakteristiklerini araştırmak icab edebilecektir.

Daha açık bir şekilde söylemek istersek: Bu kitabın birinci kısmında Türklerin cedlerinin kimler ve onların anayurtlarının neresi olduğunu bulmaya çalıştık. Bulduğumuz topluluklar beyaz ve brakisefal insanlardı. Ten renginden ve kafa şeklinden bahsetmekte oluşumuz bizi ırk konusuna getirdi ve Türk milletinin hangi ırka dahil olduğunu tesbite gayret ettik. Bugün Türkiye'de yaşayan insanların beyaz ve brakisefal olduklarını ve bu tipteki insanların menşeinin Asya ve Türklerin cedlerinin yaşadıkları yerler olduğunu ortaya çıkardık. Bu şekilde Türkiye'deki Türklerle, eski Taş devrinde Orta - Asya'da yaşayan insanlar arasında bir bağlantı kurar gibi olduk. Tarihî olayları gözden geçirmeye başlayınca, Orta - Asya'daki insanların Türkiye'ye ne zaman ve nasıl geldiklerini de anlayabileceğiz. Ancak Türk dediğimiz ve halen Türkiye'de yaşayanlardan ibaret olmadığını bildiğimiz topluluğun bazı kollarının mongoloid özellikler gösterdiğini farkettik. Halbuki Orta - Asya'daki beyaz ve brakisefal insanın macerasını takibe başladığımız zaman, o bölgede mongoloid çizgili insanın bulunmadığını da görmüştük. Zamanla mongoloid insanlar Kuzey - Doğu'dan Güney ve Batı'ya doğru inmeye başladıktan sonra, ırkların karışması neticesi, halen Türk diye tanımladığımız bazı toplulukların mongoloid çizgiler edinmiş olmaları normal ve tarihî olaylar anlatılırken bu olayın sebeplerinin de açıklığa kavuşacağı doğal olmakla beraber, Türkler'in ırkî özelliklerini tanımlamaya çalıştığımız bu kısımda sadece Türkiye'deki beyaz brakisefal insanlarla yetinmenin yeterli olmayacağı, zira öyle yaparsak kitabımızın bu kısmının ciddî şekilde eksik kalacağı da aşikârdır.

Bu sebeple halen Dünyada Türk olarak kabul edilen bütün toplulukların ırkî özelliklerini ortaya koymak zorunluğu vardır. Bunu yapabilmek için evvelâ Türk olarak tanınan ve kabul edilen toplulukları tanımlamakla işe başlamak gerekecektir. Ancak bundan da evvel yapılacak iş «Türk» adı ile ne kastedildiğini anlamaya çalışmaktır.

V — TÜRK ADI VE TÜRK TOPLULUKLARI

Türk tarihi, İnsanlık tarihi ile yaşıt olacak derecede eski, buna karşılık, «Türk» adı, bu eskilik içinde göze batacak kadar yenidir.

Hakikaten «Türk» adı, ilk defa İS. 542 yılında, Göktürk Birliğini göstermek için, Çin yıllığı (Çou - Şu) da kullanılmıştır. Arap literatüründe olduğu kadar, Bizans yazarlarında da Türk adının ilk defa kullanılışı, VI. yüzyılın sonlarına doğru ve Göktürk İmparatorluğu dolayısıyledir. İçinde «Türk» adının geçtiği ilk Türkçe metin ise, Orhun abideleri içinde en eskisi olduğu kabul edilen ve 720 - 725 senelerinde dikildiği anlaşılan Tonyukuk yazıtıdır.

Dilcilerin tetkikleri kelimenin (Törük - Türük - Türk) şeklinde bir gelişim gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu durumda Çin kaynaklarında ılk defa (T'ukue) şeklinde ortaya çıkan kelimenin (Türük)'e karşılık teşkil ettiği; (Törük) kelimesinin, yani «Türk» sözünün ilk şeklinin çok daha evvellerden beri kullanılması

gerektiği üzerinde durulmuştur. (21) Bu görüş açısından hareket eden pek çok tarihçi ve dilci, «Türk» adını daha eski kaynaklarda aramaya başlamışlardır.

Tarihçi Hammer, Herodot'un Doğu kavimleri arasında saydığı, **Targita**'ların Türk olduğunu tahmin etmiş, Tevrad'daki **Togharma** adını da «Türk» ismiyle ilgili görmüştür.

Tarihçi Tomaschek, Herodot'un İskitler arazisinde gösterdiği **Tyrkae** kavmini Türk kabul etmiştir.

F. Erdman, **Thrak** adını Türk'le aynı saymıştır.

Marquart, Hind kaynaklarındaki **Turukha** adı ile Türk kelimesini birleştirmek istemiştir.

Tevrad'a dayanan rivayetlerde, Türk'ün, Hazreti Nuh'un oğullarından Yafes'in oğlu olarak görülür. Ancak Nuh ile ilgili bu rivayetin Göktürkler tarih sahnesine girdikten sonra ortaya çıktığı anlaşılıyor. Zira eski Tevrad metinlerinde Türk'ün, ne şahıs ne de kavim ismi olarak yer almadığı tesbit edilmiştir.

İran rivayetleri arasında da Türk'den söz geçer. Nuh devrine rastlayan Camşid'den sonra gelen hükümdâr Faridun, ülkesini 3 oğlu Salmı, Iraç ve Tuvaç arasında taksim eder. Türk - Çin ülkeleri Tuvaç'a (veya Turaç'a) düşer. Iraç'ın oğlu Minuçir, Türk ülkesine yürür ve Turaç neslinden Afrasyab ile çarpışır. Çetin savaşlardan sonra, iki ülkenin hududu ok atmak suretiyle tesbit edilir. Bu şekilde Balh nehri (Ceyhun = Amudeıya) hudud olur. Bundan sonra İran rivayetleri Türk ülkesinden «Turan», Fars ülkesinden de «İran» tabirleri ile bahseder. Afrasyab'ın türkçedeki ismi **Tunga Alp Er**'dir.

Rus alimlerinden P.N. Uşakov'un, İ.Ö. 733 yıllarına ait bir Urartu yazıtı üzerindeki çalışmalarına ait eserinde, bu yazıtta geçen **Turu** kelimesini Türk olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. (22)

Bu konuda yapılan çalışmalar, ileri atılan fikirler belirli bir sonuca varmış değildir. Dil bakımından da Türk kelimesinin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Konumuzla fazla ilgisi olmadığından bunları nakletmeğe lüzum görmüyoruz.

Bugün muhakkak olan ve üstünde hiç kimsenin tereddüd etmediği tek husus, Türk kelimesinin kullanılmaya başlandığı VI. yüzyıldan pek çok zaman evvel, Türkçe konuşan toplulukların mevcut olduklarıdır. Biz tarih içinde Hun'larla birlikte bu lisanı konuşanları takip edebiliyoruz. Hun'ların konuştuğu Türkçenin zamanla tamamen değişip unutulan ve şimdi izleri sadece Yakutça ile Çuvaş'ca-da bulunan bir dialekt olduğu fikri mevcuttur. (23) Bu fikirden hareket edilirse, Kuzey - Batı Çin'e İ.Ö. 2500'lere doğru Orta - Asya'dan göç etiği bilinen ve sonra Hun'lar ismiyle tarih sahnesine girecek toplulukların, ana yurtlarında iken konuştukları dilin daha yakından tanınması ve bu dili konuşan insanların çeşitli göç istikametlerinin daha yakından tesbit edilebilmesi büyük ehemmiyet kazanır.

Fakat bütün bunlar, bize Türk kelimesinin VI. yüzyıldan evvel ilk ne zaman kullanıldığı hakkında bir bilgi vermediği gibi, bu kelime ile sadece bir kavmin mi, yoksa siyasi manada bir topluluğun mu anlatıldığını da izah edememektedir. Biz bu konudaki düşüncelerimizi, ilerde «Oğuzlar» bahsinde geniş şekilde açıklayacağız. Şimdilik sadece bu konuda ileri sürülmüş görüşleri tesbit etmeğe çalışmaktayız. İleri atılmış çeşitli görüşlerden bizim ilk çıkardığımız netice, pek çok tarihçinin, Türk adı ile bir milletler topluluğunun tek bir devletin değil,

(21) İbrahim Kafesoğlu, Tarihte Türk adı, sayfa 306
(22) Abdülkadir İnan, Urartu yazıtında Türk Adı Var mı?, sayfa 277
(23) W. Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, sayfa 22-23

Türkçe konuşan çeşitli milletlerin ifade edilebileceği görüşünü ileri sürmüş olduklarıdır.

Türk adının, bugünkü anlamı ile bir milletler topluluğunu ifade etmesi, Arapların Türkçe konuşmakta olan bütün milletleri «Türk» diye isimlendirmesi ve müslümanlığı kabul eden bu milletlerin de zamanla kendilerini Türk olarak kabul etmeleriyle ortaya çıkmıştır görüşü de ileri sürülen fikirler arasındadır. (24)

«Türk» adının Türkçe konuşan milletlerin hepsini kapsayan bir isim olarak kabul edilmesinde bir sakınca olacağını zannetmiyorum. Aksine bu telâkki, bütün bu toplulukların aynı kökten, yani Orta - Asya'nın beyaz brakisefal insanından geldiği, fakat her biri bir tarafa göç edip bazen binlerce yıl birbirleriyle temasları olmadan yaşadıkları için, değişik millet isimleri aldıkları, ırk bakımından farklılıklara uğradıkları, değişik kültürler geliştirdikleri, fakat hepsine müşterek olan ana dilin, belki bazı lehçe farkları göstermekle beraber, ana hatları bakımından aynı kaldığı görüşlerini kanıtlamak için bize daha fazla kuvvet kazandırabilir.

Türk tabiri ile Türkçe konuşan milletlerin kastedildiği görüşünü benimseyince, bu milletlerin kimler olduğunu ortaya çıkarmak gerekir. Ancak bugün türkçe konuşan toplulukları veya milletleri tesbit etmek yerine, gidebildiğimiz kadar gerilere giderek bu tesbiti yapmaya çalışmak şüphesiz ki çok daha istifadeli neticeler sağlar.

Bu şekilde geçmişe doğru yapacağımız seyahatte, istifade edebileceğimiz bilgileri bize, büyük ölçüde, gene Çin sağlayacaktır. Konuya Çin'in komşuları hakkında, Çin kaynaklarında mevcut vesikaları tetkikle girebiliriz.

Bu konuda elimizde Prof. Eberhard tarafından hazırlanmış pek kıymetli bir kaynak bulunmaktadır (25). Çin kaynaklarında yer aldıkları ölçüde Çin'in kuzey komşularını bir araya getiren bu eserde yaptığımız tarama neticesinde tesbit edebildiğimiz kavimleri aşağıda gösteriyoruz.

Asya Hun İmparatorluğu ortaya çıkıp genişlerken, çatıştığı, harp ettiği, arazilerini ilhak ettiği kavimler vardır. Bunların en mühimleri doğuda, (Dung-hu), (Sien - pi), (Vu - huan); kuzeyde, (Hun'i), (Ding - Ling), (Kie - kun =kırgızlar); batıda (Yue - ci), (U - sun) ve güneyde Çin ile Tibet kavimleridir. Bunların içinden Çin ve Tibet kavimlerini bir tarafa bırakırsak, diğerlerinin, bir ikisi hakkında tereddüd olmakla beraber, Türk olarak tanındıklarını biliyoruz.

Diğer taraftan Asya Hun İmparatorluğunun ortaya çıkışından çöküşüne kadar geçen devre içinde, mevcut oldukları bilinen ve yaşadıkları ülkeler Hun toprakları içinde kalan bazı Türk kavimleri mevcuttur ki bunlar daha sonraki tarihlerde büyük devletler kurmuşlardır. Hunlarla bu Türk boyları arasında bir çatışma olmayışı, bu kavimlerin Hun İmparatorluğunun esasını, kurucu kavimlerini teşkil ettiklerini ortaya koysa gerektir. Bunların başında (Tie - le = Tölös), (To - ba = Tavgaç), (Hui - ho = Uygur), (Tu - cue veya Tu - kiu = Türkler) gibi her biri kendi içinde çeşitli boylara ve oguşlara ayrılan büyük kavim toplulukları vardır.

Şimdi bu toplulukları biraz deriniemesine tetkik etmeye ve mümkün olduğu ölçüde ırki özelliklerini tesbite çalışacağız.

1 — **DUNG - HU**'lar, (Sien - pi) lerden ayrılan bir grup olarak tanınırlar. Bunlara (Mu - jung) da denir. (To - ba) lar devrinde bunlar Toba'ların bir kabilesi olarak gözükmektedirler. Bazı tarihçiler bunları Tunguz'ların ecdadı olarak görmek istemiş, ancak bu görüş tutmamıştır.

(24) W Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, sayfa 25
(25) W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları

2 — **SİEN - Pİ**'ler, dilleri ve âdetleri (Vu - huan) lara benzeyen bir kavimdir. Hun İmparatorluğu'nun içine ayrılık girmeye başlayınca, Kuzey Hunlarının 100.000 kadarı bunların arasına göç etmiş ve bunlarla karışmıştır. (Sien - pi) topluluğu içinde bulunan pek çok kavim ayni zamanda Hun topluluğu içinde de yer almıştır. Pelliot ve Barthold gibi Şarkiyatçılar bunları Türk olarak kabul ederler.

3 — **VU - HUAN**'lar, iyi binici ve nişancı, av ile geçinen göçebe bir kavimdir. (To - ba) devrinde bir Toba kabilesi olarak görülmektedirler. Bunlarda gök kültü vardır.

Hun'ların doğusunda kalan bu 3 kavim, bazı tarihçilere göre Türk sayılırken, diğer bazıları tarafından da Tunguz tesirinde kalmış Proto - Mogol kavimler olarak gösterilir. Sadece uzun süre Hun'larla komşu yaşamış olmaları değil, örneğin (Sien - pi) lerde olduğu şekilde, büyük ölçüde Hun'larla karışmış olmaları, bu kavimlerde Hun kültürünün esaslı şekilde yerleşmesi sonucunu vermiştir. Kavimler eğer başlangıçta Türk değil idiyseler bile bu durum, içlerinden bir kaç nesil sonra gittikçe türkleşen kabilelerin çıkmasını imkân dahiline sokmaktadır. Ancak Tunguzlarla komşu olarak yaşamaları ve Tunguz tesirinde kalmış olduklarının da bilinmesi sebebiyle, bunların mongoloid belirtilerinin kuvvetli insanlar topluluğu olduğunu düşünmek de mümkündür. Bu durumda içlerinden zamanla tamamen Türkleşenler çıksa bile veya kesin olarak Türk grubunda kalsalar bile, antropolojik açıdan beyaz insanlar grubuna girebilmeleri her halde mümkün olmayacaktır.

4 — **HUN'İ**'ler, Kuzey kavimlerinin başında ismini verdiğimiz (Hun'i) ler hakkında Eberhard'da fazla bilgi yoktur. Şensi'de yaşadıklarını ve bronzları olduğunu kaydetmekle yetinmiştir. Bunlara (Kun'i) de dendiğini ilâve etmiştir. Bu kavmin ilerde göreceğimiz, Juan - Juan devletini teşkil eden (Hun'i) lerle ayni olması çok muhtemeldir. Ayni (Hun'i) ler Göktürk İmparatorluğunda da yer aldıkları gibi, bir kısmı Batıya göçerek «Avar»ları ortaya çıkarmıştır. Bunların beyaz oldukları bilinmektedir.

5 — **DİNG - LİNG**'ler, bir (Hyong-nu = Hun) kavmi olarak bilinmektedir. Konuştuğu dil Hun'ların konuştuğu dilin aynı olarak belirtilir. Semerkant ve Taşkent yörelerinde yaşarlar. Bunlar için «dizlerine kadar kılla örtülüdürler, vücutları ata benzer, bunun için çok iyi koşarlar, saçları kıvırcıktır» gibi özellikler kaydedilmiştir. Mongoloid ırkın vücudu kılsız ve saçları düz olduğuna göre bunların Mongoloid olmadıkları bellidir. Verilen tarifin Dinarik tipi hatırlattığı gözden kaçmamış olacaktır. Türk oldukları münakaşa edilmeyen bir topluluk olarak görülmektedir.

6 — **KİE - KUN** (Kırgızlar), bugün de yaşamakta olan bir kavimdır. Çinliler bunları sarı saçlı ,yeşil gözlü ve kırmızı sakallı olarak belirtirler. Karaşar bölgesinde oturdukları kayıtlıdır. Yazı ve dillerinin Uygurlar gibi olduğu ilâve olunur. Yazı ile ilgili bu bilgilerin ilk devirlere ait olmadığı anlaşılmaktadır.

Uygurların da daha kuzeyinde yaşayan ve Türklükleri hiç bir zaman münakaşa konusu yapılmamış Kırgız'ların, Çin kaynaklarında bu şekilde sarışın ve yeşil gözlü insanlar olarak tarif edilmesi, Türk boylarının bazılarının sadece beyaz değil, üstelik sarışın olduklarını da ortaya çıkarmaktadır.

Bu 3 kuzey kavminin de beyaz olduğu bu şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Batı kavimleri konusu daha ilginçtir. Gene W. Eberhard başka bir etüdün-

de (26), Hun'ların batısındaki kavimler hakkında oldukça geniş bilgi vermiştir. Prof. Eberhard bu etüdünde yüze yakın kavmi, gruplar halinde toplamıştır. Türk tarihi bakımından bu gruplar içinden üçünün, Hotan halkları, Sai halkları ve (Yue-ci)'ler denilenlerinin önemi vardır.

7 — **HOTAN HALKLARI** diye isimlendirdiği grubun içine (Ch'ieh-mo), (Chu-chü), (K'o-p'an-t'o), (Ku-mo), (Kui-tsih), (Lou-lan), (Mo-kuo), (Pa-lu-chia), (Wen-su), (Yen-ch'i), (Yü-tien) ve (Hotan) kavimlerini koymuştur. İsimler çince olup ingilizce transkripsiyondur. Bunlar Türkistan havzası halklarıdır, kendileri hakkında verilen izahat ise çok enteresandır: «Yalnız Hotan ahalisi Hun olmaktan ziyade Çin'liye benzer, ötekiler ise Hun'a benzemektedirler, yani çukur gözlüdürler. Hun yüzlü tabiri, Çin'in Han Sülâlesi devri zamanından sonra oldukça çok kullanılır ve hemen daima İranlı ve Sogdlu olmaları lâzım gelenler hakkında söylenir. Bir çok defalar kalkık burunlu, bazen de mavi gözlü gür sakallı oldukları ilâve edilir». Buradaki (Hun yüzlü) tabiri üzerinde dikkat ve ehemmiyetle durmak gerektiğini düşünmekteyim. Çin'liler böylece Hun'luların kendilerinden farklı, yani mongoloid olmadıklarını ortaya koymuş bulunmaktadırlar. Diğer taraftan Çin'lilerin Batıdaki ülkeler ahalisini tarif ederken de, bunları Hun'lulara benzettiklerini anlıyoruz. Benzetmek için kendilerince pek yakından bilinen bir örneğe müracaat olunmaktadır. Şimdi, Çin'lilerin Hotan halklarına Hun'a benzer demesi konusunu ele alalım. Eğer bu bölge Hun İmparatorluğu sınırları içinde olsaydı, buralar halkına da Hun'lu diyeceklerinden her halde şüphe etmemek yerinde olur. Hun'lu tabirinin kullanılmayışı onların belirli bir siyasî topluluğun dışında kaldıklarını gösterse bile, her halde bu topluluktaki insanlardan ayrı kökten geldiklerini, onlarla herhangi bir ilgileri bulunamayacağını kanıtlayan bir davranış olamaz.

Bu durumda Batılı tarihçilerin yaptıkları şekilde, Çin'liler, Sogdian halkını Hun'lu saymıyor diye bu bölgede yaşayan insanların Hun İmparatorluğunu oluşturan kavimlerle ırkî ve harsî herhangi bir ilişkisi olamayacağı kanaatine varmak, zannediyorum ancak peşin hüküm sahibi olmak sonucuna varabilir. Çin kaynaklarında Hotan halkının Hun'lu olduğuna dair bir kayıt olmadığı doğrudur, bölge Hun İmparatorluğu dışında bulunduğuna göre böyle bir kayıt da esasen bulunamaz. Ama Çin kaynaklarında, Hotan bölgesinde yaşayan insanların Hun İmparatorluğunu oluşturan kavimlerle herhangi bir ilgisi bulunmadığına dair bir kayıt da yoktur.

Eğer, yukarda naklettiğimiz çince kavim isimlerini türkçeleştirebilsek, belki de bu konuda çok daha rahatlıkla konuşabilmek imkânını elde edebiliriz. Ancak bu bizi aşan bir konu olmaktadır. Bu sebeble ben, yukarda belirttiğim görüşlerle ve Hotan halklarının büyük ekseriyetinin Türk olması ihtimalinin bulunduğunu kaydetmekle yetinmek zorundayım.

8 — **SAİ HALKLARI** denen ve Türkistanın Batı kısmında yaşayan topluluklar, Mete zamanında Hun'ların batıya sürdükleri kavimlerdir. (Chüan-tu), (Hsiu-hsün), (So-chü), (Su-lo), (Wei-t'ou) kavimleri bu grup içinde yer almaktadır. Çin kaynakları bütün bu halkların (Usun)'larla akraba olduklarını kaydederler. Esasen Usun'ların hemen güneyinde oturmaktadırlar. Antropolojik özellik olarak; çukur kahverengi ve hatta mavi gözlü oldukları, alınlarının dar olduğu kayıtlıdır. Aynı özellik Usun'larda da bulunduğundan Sai halkları ile Usun'ların aynı kökden geldikleri düşünülebilir.

(26) W. Eberhard, Çin Kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti, sayfa 125-192

9 — **YUEH - CHİH**'ler diye isimlendirilen grupta bilhassa (An-ts'ai), (K'ang-chü), (Ta'yüan) ve (Büyük Yüe-ci) kavimleri ehemmiyetlidir.

9a — **AN - TS'Aİ**'ler (K'ang-chü)'lerin kuzey batısında otururlar. Memleketlerine (A-lan-liao) denir. Bu ülkeye daha sonraları (Su-t'e) veya (Wen-na-sha) denmiştir, âdet ve giyimleri (K'ang-chü)'ler gibidir. Franke'ye göre (Su-t'e = Sogd), (A-lan-liao = Alanlar), (Wen-na-sha = Massaget)'lerdir. Bu görüş doğru ise bunların Türk oldukları ortaya çıkar.

9b — **K'ANG-CHU**, bu çince kelimenin karşılığı Sogdian veya daha özel olarak Semerkant'dır. Ancak Prof. Eberhard, Han devrinde kelimenin bu anlamı taşımamış olabileceğini belirtmektedir. Bu adın Kanger neviinden eski bir türkçe söz olması muhtemel görülmektedir. Peçenek'ler bahsinde ilerde açıklayacağımız üzere, Peçenek boylarından Ertim, Çur ve Yula boylarının üçüne birden «Kankar» veya «Kangar» denilirdi. Aradaki benzerlik enteresandır. Bunların 600.000 kişilik bir topluluk olduğu kayıtlıdır. Âdetleri (Yüe-ci)'ler gibidir. Gözleri çukur, burunları kalkık, gür sakallıdırlar. Evlenme ve matem âdetleri aynen Türkler gibidir. (K'ang-chü)'ye 5 küçük devlet dahildir: (Suhsieh), (Fu-mo), (Yü-no), (Chi) ve (Ao-chien). Bu isimler de türkçeleştirilebilse belki daha açık bir anlam kazanırlar. Hükümdâr aileleri (Yüe-ci) sülâlesindendir. Önceleri (Ch'i-lien) dağının kuzeyinde yaşarlarken, Hun'ların tazyiki yüzünden batıya göçmüşler ve Sogdian'da, (K'ang-chü) devletini kurmuşlardır.

Bu kavmin Türk olmaması cidden zor olur diye düşünmekteyim.

9c — **TA-YÜAN**'ların ülkesinin bugünkü Fergana mıntıkası olduğu sanılıyor. 300.000 kişilik bir topluluktur. Hepsinin gözleri çukur, sakalları gürdür.

9d — **BÜYÜK YÜE-Cİ**'ler, 400.000 kişilik bir topluluktur. Daha önceleri Hun'larla birlikte göçebe olarak (Tun-Huang) ile (Ch'l-lien) dağı arasındaki mıntıkada yaşıyorlardı. Hun'lar bunları mağlup edince Batı'ya göç ettiler. Bir kısmı Hindistan üzerine gitti (küçük Yüe-ci)'ler. İlk önceleri başbuğları bulunmayıp, her biri küçük beylikler halinde şehirlerde hakimdiler. Eberhard «Çin'in Şimal komşuları» isimli kitabında (Yüe-ci)'leri anlatırken antropolojik bilgi vermekte, ancak (Vu-sun)lardan bahsederken: «Yüe-ci'lerle Vu-sun'lar birbirine pek yakın benzerlikler gösterirler, bunların ikisinin de mavi gözlü ve kumral oldukları tesbit edilmiştir» der.

10 — **VU-SUN** (Usun), Hun'lularla mücadele eden kavimler arasında bahsedilmesi gereken son kavimdir.

Usun'lar Ferganasının kuzey doğusunda otururlar. Çobandırlar, kültürleri ve âdetleri Hun'larla aynıdır. Büyük (Yüe-ci)'lerle birlikte (Tuan - Huang)'da yaşamışlardır. Bunlarda da Kurt efsanesi vardır. Yeşil gözleri, kırmızı saçları vardır, hariçen maymun gibi görünürler.

Gerek Usun'ların, gerek Yüe-ci'lerin ve K'ang-chü'lerin Toharca konuştukları kabul edilir. Toharca konuştukları, sarışın ve yeşil gözlü oldukları için de İndo - germen kavimlerinden oldukları iddia olunur.

Şimdi burada bazı hususları belirtmemiz gereklidir.

Bu kavimlerin hiç birisinin kendisine has ve özel bir kültürü olmayıp bütün kültürlerinin Hunlularla aynı olduğu üzerinde münakaşa edilmeyen bir husustur.

Eğer bunlar İndo - Germen ise, Hunlularla birlikte yaşadıkları dönemde de İndo - germen olmaları gereklidir, zira İndo'- germen kavimler topluluğu İ.Ö. 2000 yıllarında oluşmuştur. Ancak İndo - Germenlerin, Hun İmparatorluğunun yerleştiği bölgelere kadar geldiklerine dair hiç bir kaynakta herhangi bir kayıt yoktur. Bazı Türkologlarla İranologların tetkikleri, İÖ. 2. binde Hind - Avrupalı halkların Batı Türkistanı istilâya yeltenmiş oldukları fakat bu sahada yaşayan Türklerin bunları püskürterek üzerlerine yerleştikleri ihtimalini ortaya koymuştur (27) Fakat daha doğuya, Doğu Türkistanın da doğusuna bir İndo - Germen göçü sözkonusu olmamaktadır. Bu durumda sözkonusu kavimlerin, Hun'lularla beraber yaşarlarken İndo - germen olduklarını kabul etmek pek mümkün olamayacaktır. Kaldı ki, Hun İmparatorluğunu oluşturan kavimlerin içinde başka beyaz ve sarışın topluluklar olduğunu da biliyoruz, bu toplulukların Toharca bilmediklerini isbat edebilmek zannederim kimsenin iktidarında değildir. Eğer söz konusu kavimler İndo - Germen ise, geride kalan diğer Hun kavimlerinin, başka bir deyimle beyaz oldukları malûm bütün Türk boylarının da İndo - Germen olmalarını reddetmek için hiç bir sebep bulunamaz.

Bütün buraya kadar yazdıklarımızdan çıkacak sonucu şöyle özetleyebiliriz: Gerek Hotan, gerek Sai halklarının, Gerek Yüe-ci'lerin ve Usun'ların Hunlarla aynı kökten ve Türk olduklarından şüphe etmek için bir sebeb yoktur. Türkler mogol ırkı içinde mütalâa edilirken, mongoloid olmayan kavimleri Türk'lerden başka bir gruba sokmak çabası mana ifade edebilirdi. Ancak Hun İmparatorluğu içinde ve daha sonra Göktürk İmparatorluğunda, mongoloid çizgileri olan toplulukların, beyaz ırktan büyük ölçüde daha az olduğu bugün artık ilmi bir şekilde ortaya çıkmış bulunduğuna göre böyle bir çaba anlamsız hale gelmiştir.

Tokharca dili üzerinde de ayrıca durulabilir. Evvelâ unutmamak lâzımdır ki, tetkik konusu kavimler Hunluların önünden kaçıp Batı'ya geldikleri zaman boş topraklara değil, üzerinde yaşanan topraklara yerleşmişlerdir. Tokharca o bölgede oturan insanların dili olabilir. Göç edenler bu dili zamanla öğrenmiş, kendi ana dillerini bırakmış olabilirler. Unutmamak lâzımdır ki bu bölge halklarının Tokharca konuştuğunu bize bildiren Çin kaynakları bu konudaki bilgileri, sözkonusu kavimlerin buraya gelip yerleşmelerinden asırlarca sonra öğrenmişlerdir. Ayrıca bütün bu bölgelerin eskiden beri Türkler tarafından meskun olması üzerinde durulduğuna göre (27 sayılı dip notu), Tokharca'nın da, eski klasik Hun dili gibi, o bölgede yaşayan Türklerin konuştukları bir dil olması ve Hun İmparatorluğu içinde bir grup halkın da bu dili konuşuyor bulunması, aksinin derhal ve kolaylıkla isbat edilebileceği bir husus değildir.

Herhalde bu kavimlerin Hun'larla aynı kökenden olduklarını kanıtlamak, İndo - germen olduklarını ve Hun'larla ilgileri bulunmadığını kanıtlamaktan çok daha kolaydır.

Bu konuyu burada bırakabiliriz. Zaten bizim asıl göstermek istediğimiz Hun İmparatorluğunun Batı komşularının da, Kuzey komşuları gibi, beyaz ırktan oldukları hususuydu. Biz saydığımız batı komşularını Türk toplulukları olarak görmekte tereddüd etmemekteyiz.

Hun İmparatorluğunun komşularını bu şekilde gözden geçirdikten sonra, şimdi de, İmparatorluğun ana unsurunu teşkil ettiği anlaşılan kavim topluluklarını ele alalım.

Bunların başında TÖLÖS'leri saymıştık. Eberhard Tölös'ler hakkında şu bilgileri verir: Hun'lardan türemişlerdir, Türktürler. Anayurtları herhalde Orhon

(27) Eberhard, Çin Kaynaklarına göre Orta...

havalisidir. Pek çok boylara ayrılmışlardır. Ölülerini gömmek özelliklerinden başka bütün adetleri (Tu-cüe = Türk)'lere benzer. Bunların (Gav - Çığ)'larla aynı oldukları söylenir. GAV - ÇIĞ denen büyük topluluk ise, (Lu-hun) gölünün kuzey batısında yaşayan, Hun'lardan türemiş, kendilerine mahsus boy başları bulunmayan, 12 klana ayrılan (Çığ - fuli; Tu-lu; Da-lien; Ku-ho; Jo-şu-pey; Da-pu-gan; A-lun; Mo-yün; Sı-fın; Fu-fu-lo; Cı-su; Çığ-can) Türkler için tipik olan kurt efsanesine sahip bir topluluktur.

Chavannes'ın Tölös'ler hakkında verdiği bilgi biraz daha değişiktir: (28) Onun Çince dökümanlardan çevirerek verdiği izaha göre, Tölösler, Çin'deki Topa İmparatorluğu sırasında (Hui-ho = Uygur)'lara verilen isimdi. Bunların şefleri ve sabit ülkeleri yoktu. Çok iyi binici ve vurucu olan bu topluluk devamlı surette otlak ve sulak peşinde dolaşırdı. 15 kavimden oluşmaktaydı. Bunlar sırasıyla Uygur, Sir - Tarduş, Kipiyu, Tupo, Kurikan, Telangut, Puku, Bayırku, Tongra, Hun, Sekie, Husie, Hikie, Atie ve Pesi kavimleriydi.

Bu kavimlerin bazılarını ilerde geniş şekilde tetkik imkânı bulacağız. Şimdilik kısaca yerleşme yerleri ve kendi içlerindeki boyları belirtmekle yetineceğiz.

11a — **UYGUR**'lar (Hui-ho = Hoei-ho = Yuen-ho = Ou-ho) genel olarak Selenga nehri kıyılarında ve Bayırku'ların ülkesinin kuzeyinde yaşarlardı. Devamlı göçebe bir hayatları vardı. Başlangıçta 9 boydan oluştukları için bunlara 9 Uygurlar da derlerdi. Bu 9 boyun Çince isimleri şöyledir: (Yo-lo-ko), (Hou-tou-ko), (Hu-lo-wu), (Mo-ko-si-ki), (A-wu-tse), (Ko-sa), (Hou-wu-sou), (Yao-ou-ko), (Hsi-ye-wu), Zamanla Basmiller ve Karluk'lar da bunlara ilâve edilince 11 kavim diye anılmaya başlanmışlardır. İlerde, Uygurlar bahsinde yukarıki 9 kavimin türkçeleştirilmiş isimlerini de göreceğiz.

Uygurlar, küçük yapılı, gururlu ve haşin insanlar olarak tanınırlar. Chavannes, Tölös kavimleri arasında yer alan Puku, Tongra, Bayırku ve Fulopu'ların zamanla hep birlikte «Uygurlar» olarak anılmaya başlandıklarını da belirtir.

10b — **SİR-TARDUŞ**'lar (Sie-yen-t'o) Tölös boylarının en zengin en yiğit ve en kahraman kavmi olarak tanınır. Âdetleri (Tu-kiu = Türk)'lerin aynıdır. İlk yurtları Altay yamaçlarında görülmektedir.

10c — **KİPİ** (K'i-pi-yu)'ler Karaşar'ın kuzey batısında Yıldız vadisinde yaşarlar.

10d — **TUPO** (Tou-po)'lar, Kırgızların doğusunda ve Uygurların kuzeyinde kalan küçük bir göl kenarında yaşarlar (Kubsugöl olabilir?)

10e — **KURİKAN**'lar Orhon kitabelerinde ismi geçen bu kavim, en kuzeyde yaşayan topluluktur. Baykal gölü batı sahillerinde yaşadıkları tahmin edilmektedir.

10f — **TELANGUT** (To-lan-ko = To-lan)'lar, Sir-Tarduş'ların doğusunda Tonglo nehri kıyılarında yaşarlar.

10g — **PUKU** (Pou-kou)'lar, Telangutların daha doğusundadırlar.

10h — **BAYIRKU** (Pa-ye-kou), Orhon kitabelerinde adı geçen bu kavim Puku'ların doğusunda ve Gobi Çölünün kuzeyinde, takriben 500 Km.'lik bir sahada yaşarlar.

10i — **TONGRA** (T'ong-lo)'lar, Sir-Tarduş'ların kuzeyinde ve Telangutların doğusunda yaşarlar.

10j — **HUN** (Hoen)'lar en güneyde yaşayan kavimdir.

(28) E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue Occidentaux, sayfa 87

10k — SEKİE (Se-kie))
10l — HUSİE (Hou-sie)) yerleşme yerleri hakkında bilgi yoktur.
10m — HİKİE (Hie-kie))
10n — PESİ (Pe-si))

10p — **ATİE** (A-tie = Ho-tie = Hie-tie = A-po = A-pa) Kansu'da oturdukları tahmin edilmektedir. Bir taraftan Orhon yazıtlarında ismi geçen Ediz'ler, diğer taraftan gene Orhon yazıtlarında ismi geçn Apar'lar ile aynı olabilecekleri ileri sürülmüştür.

Tölös kavimleri olarak bunlardan başka (Fou-li-kiu), (Fou-lo-pou) ve (Sou-lou-kie) isimleri de sayılmakta ise de, bunlar hakkında hiç bir bilgi bulunmamaktadır.

Hun'ların en mühim aile adları olarak zikredilenler arasında bulunan (Lo) ismini belirten çince işaretin, Tölös isminin ikinci hecesini yazmak için kullanılan işaretle aynı oluşu (29) bu kavimlerin hepsinin aynı kökten geldiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Yukarda yaşadıkları yerler olarak belirttiğimiz bölgeler, Hun İmparatorluğunun dağılmasından sonra oturulan yerlerdir. Daha önceleri başka yörelerde bulunmuşlarsa, bu konuda bilgi yoktur.

12 — **TABGAÇLAR** (To-ba = To-pa) Bunların sienpi'lerden türeme bir Hun kavmi olduğu kabul edilmektedir. Tabgaç (veya Tavgaç)'ları Mogol olarak görenler de vardır. Tabgaçlar çok geniş bir kavim topluluğudur. 120 civarında kavimden oluşmaktadır. Bunların ancak 39'unun menşei hakkında bir kanaate varabilmek mümkün olmuştur. Bu 39 kabileden 20'sinin Sienpi, 3 kabilenin Hun ve 7 kabilenin de Gav - Çığ kökenli olduğu, diğerlerinin karışık bir manzara gösterdikleri anlaşılmıştır. Şu halde Tabgaçların, mogol veya mogollaşmış kavimlerin de bulunduğu bir topluluk olduğu ortaya çıkmaktadır. Mogol kanı oranının Türk kanından daha fazla olduğu da söylenilmektedir. Bu özellik Tabgaçların kurduğu büyük devletin bir Türk devleti olmasına şüphesiz gölge getirecek değildir. Ancak şu anda konuya antropolojik açıdan baktığımıza göre, Tabgaçların arasında beyaz ırk temsilcileri aramamızın zor olacağını söyleyebiliriz.

13 — **TU-CÜE** (Tu-kiu = Türk)'ler hakkında Çin kaynaklarındaki ilk haberler 450 yıllarına doğrudur. Bu tarihlerde Tu-cüe'lerin, Kaşgar'ın yaklaşık 500 Km. kuzey doğusunda oturdukları, Kuça şehrinin, Tu-Cue'lerin memleketinin 300 Km. güneyinde kaldığı, bunların ilk türedikleri yerin Altay eteklerinde olacağı belirtilmektedir. Hyong-nu'ların bir kavmi olduğu konusunda hiç bir görüş ayrılığı mevcut değildir. İlk dedelerinin dişi kurt tarafından emzirildiği rivayeti vardır. Bu rivayet bütün kavmin öldürülüp, tek bir erkek çocuğun sağ kalmış olması ile başlar. (Chou-shu)'dan naklen rivayet aynen şu şekildedir (30) ·

(T'u-Cüeh)'ler eski Hyung-no'ların neslinden bir kol olan (P'ing-liang) hunlarından ve (A-shih-na =asena) ailesinin soyundandırlar. Fakat ayrı oymaklar halinde bulunuyorlardı. Daha sonra (Lin) memleketi tarafından mağlup edildiler ve soyları tamamen katledildi. Yalnız 10 yaşında bir çocuk sağ kalmıştı. (Lin) memleketinin askerleri onun küçük olduğunu görerek acıdılar ve onu öldürmediler. Ayaklarını kestiler ve bir bataklıkta otlar arasına attılar. Dişi bir kurt peyda oldu ve onu besledi. Bu çocuk büyüyünce kurt ile birleşti ve böylece kurt gebe kaldı. (Lin) memleketinin prensi çocuğun yaşadığını duyunca onu öldürmek için

(29) Eberhard, Çin'in Şimal komşuları, sayfa 79 dip notu
(30) Bahaeddin Ögel, Doğu Göktürkler Hakkında Vesikalar ve notlar, Sayfa 81 ve devamı

askerler yolladı. Ancak kurt kaçarak (Kao-ch'ang) memleketinin (Turfan olacak) kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı, mağaranın içinde büyük bir ova bulunuyordu. Kurt bu mağaranın içine kaçtı ve orada 10 tane çocuk doğurdu. 10 çocuk büyüyünce dışardan kızlarla evlendiler. Karıları gebe kaldı. Bunların her birinden bir soy türedi. Bir kaç nesil geçtikten sonra mağaradan çıktılar. (Ju-ju)'lara (Juan-juan) tâbi olarak (Chin-shan=Altay) eteklerine yerleştiler ve (Ju-ju)'ların demir işçisi oldular. Onların dilinde miğfere (t'u-cüeh) derlerdi. Bu sebeble onlar da böyle isimlendirildiler.

Bu efsane üzerinde yapılan çalışmadan şöyle bir netice çıkarılmaktadır: (Ping-Liang) Şensi vilâyetinin orta kısmında bulunan bir mahaldir. Burası (Ho-lien) isimli bir Hun kabilesinin elinde idi. 432 senesinde bu kabilenin Reisi (Holien Ting), Kuzey Leang devletine hücum etti. Ancak o sırada Toba'lar ve (T'u-yü) Hunları buna saldırınca Ting esir düştü ve ordusu dağıldı. (31)

Kuzey-Leang devleti, Şensi Vilâyetinin de içinde bulunduğu ORDOS ülkesinde yaşayan Hun kavimleri tarafından kurulan bir devlet olduğuna göre, yukarıya aldığımız izahatta ismi geçen (Ho-lien) kabilesinin merkezî idareye karşı ayaklandığı anlaşılmaktadır. Eberhard'ın listesinde (Ho-lien) kabilesi mevcut olup, bunların aynı zamanda (T'u-yü) Hunlarının bir kabilesi olarak görüldükleri de ilâve edilmiştir. Şu halde kabile başkanı esir düşüp ordu dağılınca, geri kalanların (Tu-yü) Hunları ile birlikte hareket ettikleri düşünülebilir.

Efsanede kurdun doğurduğu 10 çocuğun her birisinden bir soy türemiş olmasının özel bir anlamı bulunup bulunmadığı üzerinde durulmamıştır. (Tu-cüe)'ler Göktürklerle bağlı olduğu, Göktürklerin batı kolunun ise Onok'lara dayandığı düşünülerek efsaneden böyle bir anlam aranabileceği akla gelmektedir. Aslında bu son derece önemli bir konudur, zira, Göktürk İmparatorluğu içinde (Tu-cüe) kavmini bulmakta zorluk çekeceğiz, eğer efsaneden bu işaret ettiğimiz gibi bir anlam çıkarılabilse hiç olmazsa onları Onok'lar içinde arayabilirdik. ONOK boyları hakkında Göktürk İmparatorluğu bahsinde derinlemesine bilgi verileceğinden, burada üzerlerinde durmuyoruz.

(Tu-cüe)'lerle ilgili olarak verilen diğer mühim bilgiler şunlardır: Cedlerinden birinin yüzü kırmızı ve gözleri göktür. Elbiseleri soldan ilikli ve saçları kesiktir. Üzeri keçe örtülü çadırlarda otururlar ve bu çadırlar arabalar üzerindedir. Göçebe avcıdırlar. Et yerler, kımız içerler, kürk ve yün kumaş giyinirler, Ölüler merasimle çadıra konulur, koyun ve at kurban edilir. Ölü çadırı etrafında at yarışları yapılır. Naaş bütün servet ve atıyla yakılır. Külü sonradan mezara konularak tekrar kurban kesilir. Ölünün öldürdüğü adam adedi kadar taş mezarı üstüne yığılır. Çocuksuz kalan üvey annelerle ve ölen kardeş karısıyla evlenmek caizdir.

Çin kaynaklarında, Türklerin Yenisey - Orhon arasındaki bölgeden çıkmış olduklarına dair bir rivayet de bulunmaktadır (32).

Türklerden söz açılınca unutulmaması gereken bir kavim de **KARLUK**'lardır. Çin kaynaklarında (Ko-lo-lu) olarak zikredilen Karluk'lar özel bir bahisde ele alınacaklardır. Bundan başka (Tch'ou-yue), (Tch'ou-mi), (Cha-to) (Ba-hi-mi = Basmil) gibi Türk kavimleri hakkında da ayrıca izahat vermeye çalışılacaktır.

14 — **HYONG-NU**'lar. Hun İmparatorluğunu oluşturan kavimleri sayarken şüphesiz ki asıl bu devlete ismini vermiş olan kavimden söz etmeden geçilemez. Çin kaynakları, büyük bir topluluk olarak Hun'lardan, İ.Ö. 2500 senelerine kadar giden rivayetler yoluyla bahsetmekle beraber, bu topluluğa dahil bir kavim

(31) Bahaeddin Ögel, Doğu Göktürkler Hakkında...
(32) Bahaeddin Ögel, Doğu Göktürkler Hakkında...

olan (Hyong-nu)'lardan ancak İÖ. III. yüzyıldan beri söz etmektedir. Her ne kadar bu kavmin adı İmparatorluğun adı olmuşsa da, Devletin en imtiyazlı veya en asil kavminin bu olduğuna dair her hangi bir bilgi de mevcut değildir. Haklarında verilen bilgiler şöyledir: Şansi, Şensi ve Hobeg kuzeyinde yaşarlar. Göçebedirler. At, sığır ve koyun yetiştirirler. Et yerler, ziraatle uğraşırlar. Posttan elbise giyerler. İhtiyarlığa hor gözle bakarlar. Çocuksuz kalan üvey annelerle evlenirler. Güneş ve aya taparlar. 24 Asalet dereceleri vardır.

Hyong-nu topluluğu içinde daha pek çok kavim vardır. Bunlardan tesbit edebildiklerimizin isimlerini genel liste içinde vereceğiz.

Bu saydığımız İmparatorluğa dahil kavimleri antropolojik bakımdan ele almağa çalışacak olursak, ilk olarak Tabgaç'ların beyaz ırk içinde yer alabilmelerinin mümkün olamayacağını görürüz. Buna karşılık Tölös'lerin hemen hemen tamamının beyaz ırktan olduğu anlaşılmaktadır. Batı ve kuzeyde yerleşmiş olanlar için bu bilhassa geçerlidir.

Tu-cüe (Türk)'lerin beyaz ırktan olduğu Çin kaynaklarının kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Karlukların ve Göktürk Devletinin Batı bölümünde tekrar ortaya çıkacak diğer Türk kavimlerinin de beyaz ırktan oldukları bilinmektedir.

Güney'de kalan diğer Hyong-nu kavimlerine gelince, Çinlilerin bunları kendilerinden farklı ve çukur gözlü gördüklerini yukarda kaydettik. Bununla beraber devamlı olarak sadece Çinlilerle değil, fakat kuzey - doğudan ve doğudan gelen Mogol ve Tunguzlarla da temas halinde olan bu bölgedeki kavimlerin ırkî saflıklarını muhafaza edebilmelerini mümkün göremiyoruz. Güneydeki Hun kavimleri, aslen beyaz fakat bölgede kalmaya devam ettiği sürece giderek mogol çizgileri edinmeğe mahkûm kavimler olarak tanımlayabiliriz.

Bu şekilde Türk olarak tanınan ve konuştukları dil Türkçe olan en eski toplulukların bir envanterini yapmış olmaktayız. Bu topluluklar içinde hem beyaz ırk (hatta bazı hallerde sarışın ve mavi gözlü de olmak üzere) hem de sarı ırk temsilcileri olduğunu da böylelikle ortaya çıkarmış olduk. Zamanla Mogol'lar büyük bir imparatorluk haline gelince, batıya doğru yayılacaklar ve Türklerle karışacaklardır. Mogol yayılmasından sonra, bilhassa Hazar Kuzeyinde, İtil boylarında oturan Türklerin derece derece mogollaşmasına tanık olacağız. Buna karşılık Batı Türkistanda oturanlar ve Türkiye'ye gelmiş olanlar ırkî saflıklarını koruyabileceklerdir.

Çin kaynaklarına müracaat suretiyle yukarda tesbit ettiğimiz 14 büyük kavim topluluğu içinde, AVAR, HAZAR, BULGAR, OĞUZ, KIPÇAK gibi Türk kavimlerinden bahsetmemiş olduğumuz dikkati çekmiştir. Çin'in şimal komşuları arasında bulunmayan ve tarih sahnesine çok daha geç tarihlerde çıkacak olan bu kavimler hakkında Çin kaynaklarında bilgi olması şüphesiz beklenmez. Biz bu kavimleri de kronolojik sıra içerisinde ayrı ayrı ve derinlemesine tetkike çalışacağız.

Türklerin ırkî özellikleri konusundaki izahatımız bizi ister istemez Türk topluluklarını araştırmaya sevkedince, bu araştırmaya en eski tarihlerden başlayarak, haklarında bilgi bulunabilen en büyük ve en mühim kavimleri tanımlamaya çalıştık. Haklarında herhangi bir bilgimiz olmadan, sadece isimlerini bildiğimiz başka Türk kavimleri de vardır. Şu veya bu eserde, yanında başkaca izahat verilmeden, bu kavimlerin isimlerine rastlayacak olanların, kimden bahsedildiğini anlayabilmek için uzun araştırmalara mecbur kalmamalarını temin maksadıyla, aşağıya, bizim tesbit edebildiğimiz bütün eski Türk kavimlerinin alfabetik bir listesini koyuyoruz. Bu listede ismi geçen kavimlerin hangi büyük gruba dahil oldukları belirtilmektedir.

İ.S. X. Yüzyıla Kadar Türk Boyları

A-jo	Kırgız boyu
A-li-che	Türkeş boyu
A-ou-tse	9 Uygur boyundan biri
A-pa	Tölös boyu
A-po-se	Uygur obası
A-si-ki	Onok'lardan (Nuşepi grubu)
A-shih-na	Türk obası (Kağan ailesinin çıktığı oba)
A-shih-te	Türk obası
A-tieh	bak A-pa
Ai	Uygur obası
Ai-yeh-wu	Tölös obası
Ao	Hyung-nu obası
Ba-hi-mi	Hyung-nu boyu
Che-cho-ti	Onok'lardan (Tulu grubu)
Ch'ang	Hyung-nu obası
Che-lan	Hyung-nu obası
Ci-hu	Hyung-nu boyu
Çi-gu	Hyung-nu boyu
Chi	Hyung-nu boyu
Ch'i-sih	Türkeş obası
Ch'iao	Hyung-nu boyu
Chieh-li	Uygur obası
Chih	Türk obası
Chou-ni-che	Onok'lardan (Tulu grubu)
Ch'ü-fu	Hyung-nu boyu
Ch'ü-lan-ch'u	Hyung-nu boyu
Chu-wu	Kırgız obası
Chuan-ch'ü	Hyung-no boyu
Du-bo	Hyung-no boyu
Ding-ling	Hyung-no boyu
Dzi-lu	Hyung-no boyu
Fu-lu	Hyung-no boyu
Fou-li-kiu	Tölös boyu
Fou-lo-pou	Tölös boyu
H'i	Hyung-nu boyu
H'yen-bi	Sienpi'ler
Hyung-nu	Hyung-nu boyu
Hei-nan	Hyung-nu boyu
Hei-lien	Hyung-nu boyu
Hei-nai	Hyung-nu boyu
Hle-kie	Tölös boyu
Hou-lou-ou	Onok'lardan (Tulu grubu)
Hou-sie	Tölös boyu
Hou-tou-ko	9 uygur boyundan biri
Hou-wen-sou	9 uygur boyundan biri (Hou-wu-sou da okunur)

Ho-sa	Türk boyu (Hazarlar)
Hsi-su	Türk boyu
Hsi-yeh-wu	Uygur obası
Hsieh-sa	Türk obası
Hsien-hsien	Hyung-nu obası
Hsing	Hyung-nu obası
Hsü	Kuzey Hyung-nu obası
Hsü-lien-t'i	Güney Hyung-nu obası
Hui-ho	Uygurlar
Hun	Tölös boyu
Hu-lu	Hyung-nu boyu
Hu-yen	Hyung-nu boyu
H'yen-yün	Hyung-nu boyu
Huo-pa	Türk obası
İ-li-tieh	Sir-Tarduş obası
Ki-ye-ou	9 uygur boyundan biri (Hsi-ye-wu da okunur)
Ko-lo	Türk obası
Ko-sa	9 uygur boyundan biri
Ko-lo-lou	Karluklar
Ko-chou	Onok'lardan (Nuşepi grubu)
Kuo-li-kan	Tölös boyu (Kurikanlar)
K'i-pi-yu	Tölös boyu
Kiu-lo-pou	Uygur obası
Kiu-pi-che	Türkeş obası
K'o-t'u-shih	Türk obası
K'u	Türk obası
Ku-ku	Hyung-nu obası
Ku-su	Türk obası
Ku-lun-wu-ku	Tölös obası
Kun'i	Uygur obası
Lang	Hyung-nu obası
Lu-li	Hyung-nu obası
Lu-shih-pi	Türk obası
Lu-shui	Hyung-nu boyu
Lung	Hyung-nu boyu
Mo-ho-t'u	Türk obası
Mo-ko-si-ki	9 uygur boyundan biri
Mo-lo	Karluk boyu
Mo-ho	Türkeş boyu
Nu-che-pi	Onok'ların batıdaki 5'li grubu
No	Hyung-nu boyu
Nu-erh-kan	Türk obası (Nurkan?)
Ou-ho	Uygurlar
Pa-sai-kan	Onok'lardan (Nuşepi grubu)
Pa-si-mi	Basmiller (Ba-hi-mi)
Pa-yeh-kou	Tölös boyu (Bayırku)
Pei-sih	Hyung-nu obası
Pi-che	Türk obası

Ping	Hyung-nu obası
P'o-fu	Karluk boyu
Pou-kou	Tölös boyu
Pu-tu-ken	Hyung-nu boyu
Sai-ni	Hyung-nu boyu
Sha-t'o	Türk boyu (Cha-t'o)
Se-kie	Tölös boyu
Sie-yen-t'o	Sir Tarduşlar, Tölös boyu
So-ko	Türkeş boyu
Sou-lou-kie	Tölös boyu
She	Türk obası
Shih-su	Güney Hyung-nu boyu
Shu	Hyung-nu obası
Sih	Türk obası
Sih-li	Türk obası
T'a	Türk obası
Ta-che-li	Karluk boyu
Ta-pa	Türkeş obası
Ta-shui	Hyung-nu boyu
Tang	Hyung-nu boyu
Tang-yü	Hyung-nu boyu
Tch'ou-mi	Türk boyu
Tch'ou-mou-k'un	Onok'lardan (Tulu grubu)
Tch'ou-yüe	Türk boyu
Tie-le	Tölösler
T'iao	Hyung-nu boyu
To-lan-ko	Tölös boyu (Telangut)
T'ong-lo	Tölös boyu (Tongra)
Tou-k'i-che	Türkeşler
Tou-kiue	Türkler
Tou-lou	Onok'ların doğudaki 5'li grubu
Tou-lou-ou	9 Uygur boyundan biri
Tou-po	Tölös boyu
Tu-cüe	Türkler
T'un	Hyung-nu boyu
Tu-yü-hun	Hyung-nu boyu
Vu-sun	Usun kavmi
Wei	Hyung-nu boyu
Wu-chih	Türk obası
Wu-lan	Hyung-nu boyu
Wu-mo	Uygur obası
Yen	Türk obası
Yü-vin	Hyung-nu boyu
Yue ban	Hyung-nu boyu
Yue-ci	Batı kavmi
Ye-da	Eftalitler
Yen-mien	Tölös boyu
Yo-lo-ko	9 Uygur boyundan

Yo-vu-ko	9 Uygur boyundan
Yüen-ho	Tölös boyu
Yen-t'o	Türk obası

X.'cu yüzyıldan bu yana büyük değişiklikler olmuştur. Yukarki listede ismi geçen toplulukların pek büyük bir kısmını bugün mevcut Türk toplulukları içinde bulabilmek mümkün değildir. Türk boylarının yaşadıkları bölgelerde de büyük değişiklikler olmuştur. Yer değişikliklerini, tarihî olayları gözden geçirirken tesbit etmeğe çalışacağız. Ancak eski Türk boyları ile bugünküler arasındaki isim benzerliklerini tesbite, bugün ortadan kalkmış görünen eski kavimlerin ne olduklarını, yahut bugünkü Türk boylarının her birinin hangi eski boylardan geldiklerini tayine çalışmayı, genellikle kendi imkânlarımızın dışında görüyoruz.

Bu kayıt ile, bugünkü Türk topluluklarının, çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bir listesini alfabetik olarak aşağıya alıyoruz. (33)

Bugün mevcut topluluklar evvelâ millet veya budun diye isimlendirebileceğimiz büyük gruplara (örneğin Türkiye Türkleri, Türkmenler, Özbekler gibi), bu gruplar boylara, boylar oguşlara (kabile), oguşlar obalara, obalar uruglara, uruglar da daha küçük gruplara (bukum, kapkazaç gibi) ayrılmaktadır. (34) Türkiye Türkleri listemize dahil değildir. Listede, millet (budun) durumundaki toplulukların yaşadıkları yerler gösterilmiştir. Daha küçük topluluklarda ise bunların bağlı oldukları büyük topluluklar gösterilmiştir. Listede, topluluğun isminden sonra gelen ilk isim, bağlı olunan milleti, ikinci isim bu millet içindeki boyu, üçüncü isim boy içindeki oguş'u, dördüncü isim oguş içindeki obayı gösterir. Meselâ (Çavlay) topluluğu, Kazak «budununun» Kiçiyüz «boyunun» Bayoğlu «oguşuna» dahil Aday «oba»sının bir «urug»udur. Urug'dan daha küçük topluluk isimleri listemizde mevcut olmakla beraber, bunlar da urugmuş gibi işlem yapılmış, daha küçük ayırımlara inilmemiştir.

Bugün Dünya'da Mevcut Türk Toplulukları

Aba	Altay Türkleri-Sagay
Abaklı	Özbek-Kineges
Abdal	Türkmen-Çavdur
Abin	Altay T.-Şor
Abla	Kırgız-Tagay-Sarı Bağış-Mongul
Açamaylı	Özbek-Kineges
Açamaylı	Azbek-Karakalpak
Aç-Keşti	Altay Türkleri
Adak	Türkmen-Çavdur
Aday	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Adban	Kazak-Uluyüz
Afgan Türkleri	Afganistan'da
Afşar	İran Türkleri

(33) Listedeki Türkmen, Kırgız, Özbek ve Kazaklara ait isimleri, Z. V. Togan'ın Bugünkü Türkili adlı eserinden, diğer topluluklara ait isimleri ise başta Celalettin Yücel'in Dış Türkler isimli kitabı olmak üzere, çeşitli eserlerden çıkardık.

(34) Bu tasnif Abdülkadir İnan'a aittir, Türk Etnolojisine ait bir kaç terim-kelime isimli makale.

Agıs	Kazak-Ortayüz-Argın-Kuvandık
Agamaylı	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Agır	Türkmen-Er Sarı-Ok
Ağır-baş	Türkmen-Er Sarı-Ok
Ak	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Ak	Türkmen-Er Sarı-Ok
Ak-bes	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Ak-bilek	Türkmen-Çavdur
Ak-bora	Kazak-Ortayüz-Nayman
Akçıstar	Altay T.-Beltır
Ak Çuvak	Kırgız-Tagay-Cirik
Ak-Doğlat	Türkmen-Çavdur
Ak-Gökçe	Türkmen-Teke-Toktamış
Akı	Altay T.-Kızıl
Akkaş Türkmenleri	Suriye Türkleri
Ak-Kırrın	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Ak-Kongur	Türkmen-Teke-Toktamış
Akman	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Ak-Mangıt	Özbek-Mangıt
Ak-Nazar	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Ak-Sofi	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Ak-Şur	Türkmen-Göklen-Senrik
Ak-Tamat	Altay T.-Teleut
Ak-Tana	Özbek-Konrat-Oyınlı
Aktaş-Ayak	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Ak-Taz	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Ak-Tonlu	Kırgız-Karatal-Kıtay
Ak-Yusuf	Türkmen-Teke-Toktamış
Alaca	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Alaca-Baş	Türkmen-Çavdur
Alaç	Türkmen-Er Sarı
Alaça	Türkmen-Sarık
Alaça	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Alakçın	Kırgız-Murat Ali
Alan	Türkmen-Salur-Karaman
Alaşa	Türkmen-Teke-Toktamış
Alibeklu	İran T.-Kaşkay
Alimoğlu	Kazak-Kiçiyüz
Alız	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybahtı
Allahyad	Kırgız-Tagay-Bugu
Almat	Altay T.-Altay Kişiler
Altay Kişiler	Altay Türkleri
Altay Türkleri	Altay Muhtar Bölgesi, Hakas Muhtar Bölgesi, Tuva Halk C.
Altı-Ayak	Kundur-Kasai
Altun	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Amale	İran T.-Kaşkay
Amancul	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Ana-Bilgi	Türkmen-Salur
Ang	Altay T.-Aç kesti

Andarcay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Appak	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Ara	Altay T.-Altay Kişiler
Arap	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Arday	Kırgız-Edigene
Argın	Kazak-Ortayüz
Argın	Altay T.-Kızıl
Arık	Kırgız-Tagay-Bugu
Arlat	Özbek
Arlatlar	Türkmen-Teke-Toktamış
Arpalı	İran T.-Karapapah
Artyi	Altay T.-Koybal
As	Kundur-Kaspulat
Asak	Türkmen-Teke-Toktamış
Asık	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Asık	Kırgız-Tagay-Sarı Bağış-Mongul
Aşraflu	İran T.-Afşar
Atabay	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Ata Uşağı	İran T.-Afşar
Atıgay	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Ayan	Kazak-Tagay-Bugu-Tenimseyit
Aydabul	Kazak-Ortayüz-Argın-Kuvandık
Aydurgaz	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Altun
Ayım	Türkmen-Teke-Toktamış
Ayıt	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Aylu	Başkırt
Azeri	İran Türkleri
Azeri Türkleri	Azerbaycan, Rusya
Baba	Kırgız-Tagay-Bugu
Babanazar	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Maskar
Badanın	Türkmen-Sarık
Baganalı	Kundur-Kaspulat-Nayman
Bagıs	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Bağa	Türkmen-Yavmut-Şerif
Bağış	Kırgız-Tagay
Bağşı	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Bağşı	Türkmen-Teke-Toktamış
Bakal	Kırgız-Edigene
Bakay	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Bakcan	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Bakır	Türkmen-Er Sarı-Ok
Baktı	Kırgız-Tagay-Cirik-Üç Tamga
Baktıberdi	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Balık	Kırgız-Tagay-Bugun-Celden
Balıkçı	Kırgız-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Balakçı	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Balıkçı	Kırgız-Mündi
Balıklı	Özbek-Konrat-Kır
Balkarlar	Kabartay Balkar S.S.C., Kafkasya

Baltalı	Kazak-Ortayüz-Nayman
Bargı	Kırgız-Edigene
Bargı	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Barın	Özbek
Barın	Başkırt
Barmak	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Barzaklı	Türkmen-Sarık
Bassagar	Altay T.-Kızıl
Bassız	Kırgız-Tagay
Başkırt	Orta Volga Bölgesi, Rusya
Baş Körül	Kırgız-Tagay-Bugu-Belek
Batan	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Bataş	Özbek
Batrak	Türkmen-Yavmut-Çunı
Bavbek	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Bavbek	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Bavbek	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Bayat	Türkmen-Göklen
Bayat	İran T.-Kaşkay
Baybaktı	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Bay-Ciket	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Baygunlu	Kundur-Kasai
Bayındır	Türkmen-Göklen
Bayıs	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Bayıs	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Baylar	Başkırt
Bayoğlu	Kazak-Kiçiyüz
Bayraç	Türkmen-Sarık
Bayramşahlı	Türkmen-Yavmut
Baysıyık	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Bay-Sofı	Türkmen-Teke-Toktamış
Bay-Soyat	Altay T.-Şor
Babkey	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Bek	Türkmen-Teke-Toktamış
Bek-Gazan	Türkmen-Salur-Karaman
Bekler	Türkmen-Teke-Toktamış
Bek-Sakar	Türkmen-Salur-Yalvaç
Bektemir	Türkmen-Çavdur
Belek	Kırgız-Tagay-Bugu
Beltir	Altay Türkleri
Berin	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Beriş	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Beş Bala	Özbek-Konrat-Oyınlı
Beş Bala	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Beş-Kabak	Kırgız-Kırk Oğul
Beş-Kempir	Kırgız-Tagay-Sayak
Beşoyak	Altay T.-Şor
Bigendik	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Bilgelik	Özbek-Konrat-Kancagalı

Birler	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Bir Nazar	Kırgız-Tagay-Bugu-Belek
Biyüm	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Bıraş	Türkmen-Sarık
Bogaca	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Bola Sürü	Kırgız-Togay Berdi
Boş Moyun	Kırgız-Murat Ali
Boydalı	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Bozaçı	Türkmen-Çavdur
Bögöci	Altay T.-Koybal
Bögür-Dag	Türkmen-Teke-Ötemiz-Sıçmaz
Bölükbay	Kırgız-Togay-Soltu
Böri	Kırgız-Tagay-Bugu
Börkimek	Kırgız-Murat Ali
Buçay	Kazak-Ortayüz-Kıpçak
Budı	Kırgız-Edigene
Buganay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Bugu	Kırgız-Tagay
Bukgaça	Türkmen-Göklen
Bulatcı	Kazak-Ortayüz-Nayman
Buptay	Kazak-Uluyüz-Duvlat
Burkaz	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Burkut	Özbek
Burunçuk	Türkmen-Çavdur
Bustan	Kırgız-İçkilik-Kisek
Bustan	Kırgız-Togay Berdi
Bustugas	Kırgız-İçkilik-Nayman
Busurman	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Buşman	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Bükeceme	Kırgız-Karatal-Kıtay
Bükeçli	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Bükevil	Türkmen-Er Sarı
Bükrü	Türkmen-Teke-Toktamış
Bülek-Tal	Kırgız-Mündi
Büler	Başkırt
Bürcen	Başkırt
Büyük-Açın	Altay T.-Kızıl
Büyük Boygoda	Altay T.-Koybal
Cabalak	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Altun
Cadık	Kazak-Ortayüz-Girek-Uvak Girey
Cafarbay	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Cagaybaylı	Kundur-Kaspulat-Nayman
Cagaybaylı	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Cahan-Kulişahlu	İran T.-Afşar
Calayır	Kazak-Uluyüz
Calman	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Calalilu	İran T.-Afşar
Canahmetli	İran T.-Karapapah
Canbulat	Nogay

Canıs	Kazak-Uluyüz-Duvlat
Can keldi	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Can Mırza	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Beriş
Cantıkay	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Capalag	Kırgız-Monguş
Cappas	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Car Boldı	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Cas-Taban	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Cavgatı	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Cavek	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Cavkaçık	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
Celden	Kırgız-Tagay-Bugu
Cel-Geldi	Kırgız-Monguş
Cekey	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Cirik	Kırgız-Tagay
Cımır	Kazak-Uluyüz-Duvlat
Cırık	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Coçulduk	Türkmen-Çavdur
Colda-Cakşı	Kırgız-Mündi
Cumart	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Cumuk	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Curu	Kırgız-Edigene
Cuvaş	Kırgız-Karatal
Cuvuş	Kırgız-Monguş
Cügüldek	Türkmen-Teke-Toktamış
Cüneyt	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Cüzey	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Çabacı	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Çaçaklı	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Çagaldak	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Çaharlı	İran T.-Karapapah
Çaka	Türkmen-Çavdur
Çal	Türkmen-Teke-Toktamış
Çalbak	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Çalgarlar	Türkmen-Teke-Toktamış
Çalman	Altay T.-Teleut
Çal-Taz	Türkmen-Teke-Toktamış
Çançkılı	Kazak-Uluyüz
Çaplan	Türkmen-Teke-Toktamış
Çapraştı	Kazak-Uluyüz
Çaptı	Altay T.-Altay Kişiler
Çarıklar	Türkmen-Teke-Toktamış
Çavdar	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Çavdur	Türkmen
Çavlay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çeçey	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Çedibes	Altay T.-Şor
Çediteş	Altay T.-Tuba-Kösön
Çekli	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu

Çeküy	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çelim	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çetim	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Çetimler	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Çeti-Pürü	Altay T.-Beltir
Çetti	Altay T.-Sagay
Çibeney	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çigendik	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Çikek	Türkmen-Er Sarı-Alaç
Çiken	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çilbek	Kırgız-Tagay-Bugu-Baba
Çiltek	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Çin Türkleri	Doğu-Türkistan, Çin
Çirkes	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Çirteki	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Çıçar	Kırgız-Tagay-Bağış
Çıgal	Altay T.-Tuba-Tirgeş
Çıkhut	Özbek-Kineges
Çı-Mayun	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Çıruçı	Kazak-Ortayüz-Girek-Uvak Girey
Çobar-Aygır	Kazak-Ortayüz-Girek-Uvak Girey
Çolım Tatarları	Altay Türkleri
Çoros	Altay T.-Teleut
Çöd	Kırgız-Tagay-Bugu-Baba
Çökür	Kırgız-Tagay-Bugu-Selmek
Çöllik	Özbek-Konrat-Kancagalı
Çub-Baş	Türkmen-Er Sarı-Kara
Çun-Bağış	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Çun-Bağış	Kırgız-Tagay
Çunı	Türkmen-Yavmut
Çunkara	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Çunkay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Çuran	Özbek-Konrat-Oyınlı
Çurtay	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Çuvaş	Çuvaş Muhtar S.S.C., Rusya
Çübeler	Türkmen-Teke-Toktamış
Çük	Kırgız-Tagay-Bugu-Baba
Çümekey	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Çüngis	Altay T.-Aç Kesi
Danalar	Türkmen-Teke-Toktamış
Danrık	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Darreşuri	İran T.-Kaşkay
Daşayak	Türkmen-Teke-Ötemiş
Daşkı	Türkmen-Çavdur
Daz	Türkmen-Yavmut-Çunı
Daz	Türkmen-Salur-Yalvaç
Devler	Türkmen-Teke-Toktamış
Devlet Şah	Türkmen-Er Sarı-Ok
Dilberi	Özbek-Konrat-Koştamgalı

Dili	Türkmen-Teke-Toktamış
Din-Acı	Türkmen-Er Sarı-Ok
Doylat	Türkmen-Çavdur
Dökçe-Aga	Türkmen-Teke-Toktamış
Döstelik	Özbek-Konrat-Kancagalı
Döyüncü	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Atabay
Dulaklar	Türkmen-Teke-Toktamış
Duvan	Kırgız-Tagay-Cirik-Üç Tamga
Duvan	Başkırt
Duvlat	Kazak-Uluyüz
Düveci	Türkmen-Yavmut-Şerif
Düyeci	Türkmen-Sarık
Eçig	Altay T.-Sagay
Edigene	Kırgız
Ekrad Türkmenleri	Suriye Türkleri
Elcula	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Kızılkurt
Elçi-Beg	Kırgız-Edigene
Elteke	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Ergenekli	Kundur-Kasai
Ergenekti	Kazak-Ortayüz-Nayman
Er Gökçe	Türkmen-Teke-Toktamış
Erik	Türkmen-Er Sarı-Kara
Erke-Kaşka	Kırgız-Monguş
Er Sarı	Türkmen
Esen Geldi	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Esenli	Türkmen-Çavdur
Esti	Kazak-Uluyüz
Eymüreli	Türkmen
Eyüge	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Far	Türkmen-Teke-Toktamış
Farband	İran T.-Kaşkay
Farismadan	İran T.-Kaşkay
Feyli	İran T.-Kaşkay
Gagavuzlar	Moldavya, Dobrua
Gamzalu	İran T.-Afşar
Ger Üçmek	Türkmen-Teke-Toktamış
Geyne	Başkırt
Gele	Özbek-Konrat-Kancagalı
Girey	Kazak-Ortayüz
Gökcalı	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Ak
Gökçe	Türkmen-Teke-Toktamış
Göklen	Türkmen
Güzili	Özbek-Konrat-Kır
Hadır Kazak	Türkmen-Çavdur
Halil	Türkmen-Teke-Toktamış
Hallaç	İran T.-Kaşkay
Hamay	Türkmen-Çavdur
Harın	Türkmen-Teke-Toktamış

Haydar Muhammet Şahlı	İran T.-Afşar
Hazar Türkmenleri	Suriye Türkleri
Hıyvadı	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Hoca-Bece	Özbek-Konrat-Oyınlı
Hoca Sofı	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Hirasani	Türkmen-Sarık
Horasani	İran Türkleri
Hotm	Çin Türkleri
Huday-Bagtı	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Hüceh	Türkmen-Teke-Toktamış
Ibıske	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Iğdır	Türkmen-Çavdur
Irak Türkleri	Irak
Irhtı	Başkırt
Isa-Hoca	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Isentemir	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Isık	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Beriş
Isık	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Istek	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Istek	Özbek-Karakalpak
Işıkali	Özbek-Konrat-Oktamgalı
İçkilik	Kırgız
İdeger	Kırgız-Togay-Sarı Bagış-Mongul
İgrenni	Türkmen-Çavdur
İğdir	Türkmen-Yavmut-Çunı
İlan	Başkırt
İldet	Başkırt
İlmen	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
İner Baş	Türkmen-Er Sarı-Ok
İney	Başkırt
İngara	Altay T.-Koybal
İran Türkleri	İran'ın çeşitli bölgeleri
İrdişan	Nohay
İrge	Altay T.-Koybal
İrgit	Altay T.-Sagay
İteli	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
İtemke	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
İt-İmgen	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Kacay	Özbek-Konrat-Oyınlı
Kaç	Altay Türkleri
Kaçağlı	Türkmen-Sarık
Kaçan	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Kaçar	İran Türkleri
Kaçkar	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Kaçır	Türkmen-Er Sarı-Ok
Kadırşa	Kırgız-İçkilik
Kadırşa	Kırgız-İçkilik-Kisek
Kağşal	Türkmen-Teke-Toktamış
Kaidug	Altay T.-Koybal

Kakı	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Kalband	İran-Kaşkay
Kalkaman	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Kalkaman	Kazak-Ortayüz-Argın-Kuvandık
Kalkaman	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Kalmak	Altay T.-Kızıl
Kalmak-Cantay	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Kambaşı	Altay Türkleri
Kamerbazlu	İran T.-Afşar
Kamlar	Altay T.-Kızıl
Kan	Altay T.-Altay Kişiler
Kanay	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Kan-Yukmaz	Türkmen-Yavmut-Çunı
Kancagalı	Özbek-Konrat
Kancagalı	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Kancık	Türkmen-Teke-Toktamış
Kandı	Kırgız-İçkilik
Kang	Altay T.-Koybal
Kanglı	Kazak-Uluyüz
Kank	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Kanıldı	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Kanlı	Kırgız-İçkilik-Kadırşa
Kanlı	Kırgız-İçkilik-Kisek
Kanlı	Özbek
Kanlı Başlı	Türkmen-Sarık
Kar	Türkmen-Teke-Toktamış
Kar	Türkmen-Er Sarı-Bükevil
Kara	Türkmen-Teke-Toktamış
Kara	Türkmen-Er Sarı
Kara Ahmet	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Karaba	Altay Türkleri
Kara Bala	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Kara Balık	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kıpçak
Kara Balkan	Türkmen-Göklen
Kara Bargı	Kırgız-Edigene
Kara Baytal	Kırgız-İçkilik-Kıpçak
Kara Boz	Özbek-Konrat-Kancagalı
Kara Böri	Kırgız-Tagay-Bugu-Böri
Karaca	Türkmen-Teke-Toktamış
Kara Çavdur	Türkmen-Çavdur
Karaçaylar	Kafkasya'da Kabardin Balkar S.S.C. içinde
Karaçıstar	Altay T.-Beltır
Karaçorlu	İran Türkleri
Karadağlı	İran Türkleri
Karaga	Altay Türkleri
Karagirey	Kazak-Ortayüz-Girey
Kara Gökçe	Türkmen-Teke-Toktamış
Karagöz	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Kara Hoca	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı

Karakalpak	Özbek-Konrat-Oyınlı
Karakalpak	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Karakalpak	Özbek
Karakas	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Karakçı	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Karakese	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Kara Kisek	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Kara Kisek	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Kara Kıtay	Kırgız-Karatal-Kıtay
Kara Kol	Kırgız-Tagay-Cirik
Kara Koylı	Özbek-Karakalpak
Kara Koytun	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Kara Kongur	Türkmen-Teke-Toktamış
Kara kös	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Kara Kursa	Özbek-Konrat-Kancagalı
Karaman - Türkmen -	Salur
Kara Mangıt	Özbek-Mangıt
Kara Murza	Nogay
Karapapah	İran Türkleri
Karasakal	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Kara Singir	Özbek-Karakalpak
Kara Şor	Altay T.-Şor
Kara Şur	Türkmen-Göklen-Senrik
Kara Tabın	Başkırt
Karatak	Kırgız
Karataş Ayak	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Kara Tayıt	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Kara Tüpe	Türkmen-Er Sarı-Alaç
Kara Üy	Türkmen-Yavmut-Şerif
Karavul	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Kara Yusuf	Türkmen-Teke-Toktamış
Kara Yürme	Türkmen-Teke-Toktamış
Karaim Türkleri	Güney Rusya, Güney Polonya'da dağılmış şekilde
Karayi	İran Türkleri
Karga	Altay T.-Şor
Karı-Boz	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Karınçık	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Karlık -	Özbek-Karakalpak
Karmakcı	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Karpık	Kazak-Ortayüz-Argın-Kuvandık
Karşı	Başkırt
Kasai	Kundur
Kasım	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Kasımlu	İran-Afşar
Kaspulat	Kundur
Kaş	Altay T.-Karaga
Kaşka-Taman	Kırgız-Mündi
Kaşkay	İran Türkleri
Kaşkuli	İran T.-Kaşkay

Katay	Başkırt
Kaygalı	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Kayı	Türkmen-Göklen
Kayıtlar	Türkmen-Teke-Toktamış
Kaylı	Başkırt
Kaylı Kaç	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Beriş
Kayrasalı	Özbek-Kineges
Kazak	Genellikle Kazakistan, D. Türkistan
Kazak	Doğu Türkistan, Çin
Kazan Türkleri	Volga Bölgesi
Kazancık	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Kazan Taban	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Kazay	Kazak-Ortayüz-Nayman
Kefil	Türkmen-Teke-Toktamış
Kel	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kelesin	Türkmen-Teke-Toktamış
Keldey	Kırgız-Kırk Oğul
Kengerlu	İran Türkleri
Kengerme	Türkmen-Yavmut-Çunı
Kençeciger	Kırgız-Togay Berdi
Kereş	Altay T.-Şor
Kerler	Türkmen-Teke-Toktamış
Kergıt	Altay T.-Altay Kişiler
Ketsik	Altay T.-Çolım
Kiçigöz	Türkmen-Çavdur
Kiçiyüz	Kazak
Kineges	Özbek
Kinekl	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Kirderi	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Kirey	Türkmen-Yağmut-Uğurçalı
Kirey	Başkırt
Kireyit	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Kirman	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Kisal	Altay T.-Şor
Kisek	Kırgız-İçkilik
Kite	Türkmen-Göklen
Kite	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Kıdık	Kırgız-Tagay-Bugu
Kıpçak	Kırgız-İçkilik
Kıpçak	Türkmen-Salur
Kıpçak	Özbek
Kıpçak	Altay T.-Teleut
Kıpçak	Başkırt
Kıpçak	Kazak-Ortayüz
Kır	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kır	Özbek-Konrat
Kır	Türkmen-Er Sarı-Bükevil
Kıra	Kırgız-Karatal-Kıtay
Kırgız	Kırgızistan, Rusya

Kırgız	Çin Türkleri
Kırgız-Kıpçak	Kırgız-İçkilik-Kıpçak
Kırık	Türkmen-Göklen
Kırım Türkleri	Sibirya'ya sürülmüşlerdir.
Kırk	Kırgız
Kırrık	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Kırk Yüz Min	Özbek
Kışak	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kışkistek	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
Kıtay	Kırgız-Tagay-Soltu
Kıtay	Kırgız-Karatal
Kıtay	Özbek
Kıyak	Kırgız-İçkilik-Nayman
Kızıl	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Kızıl	Altay Türkleri
Kızıl	Türkmen-Göklen
Kızıl Ayak	Türkmen-Er Sarı-Ok
Kızıl Baş	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Kızıl Göz	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kızıl Kulak	Kırgız-Mündi
Kızılkurt	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Kızıl Marat	Türkmen-Sarık
Kızıl Taz	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Kızıl Tokum	Kırgız-Tagay-Cirik-Üç Tamga
Kobii	Altay T.-Şor
Koçkor-Mundus	Altay T.-Teleut
Kolçık	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Koldıkay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Konak	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Kongı	Altay T.-Şor
Kongur	Türkmen-Teke-Toktamış
Konrad	Kazak-Ortayüz
Konrat	Özbek
Korcu	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Kosay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Koştamgalı	Özbek-Konrat
Koştamgalı	Özbek-Nayman
Kotı	Altay T.-Altay Kişiler
Koy	Türkmen-Göklen
Koybal	Altay Türkleri
Koyu	Altay T.-Şor
Koyunlu	Türkmen-Er Sarı-Ok
Köbök	Altay T.-Altay Kişiler
Köçmen	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Kökcarlı	Kazak-Ortayüz-Nayman
Kök Catık	Kırgız-Monguş
Kökçe Oglı	Kırgız-Edigene
Kökçiler	Kırgız-Edigene
Kökim	Türkmen-Er Sarı-Ok

Köktinoğlu	Kazak-Ortayüz-Konrad
Kökmürün	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kıpçak
Köl	Altay T.-Koybal
Köl-Çuburgen	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Kölpeş	Kırgız
Kömnöş	Altay T.-Tuba
Köpekler	Türkmen-Teke-Toktamış
Kör	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kör	Türkmen-Teke-Toktamış
Köse	Türkmen-Çavdur-Abdal
Köseler	Türkmen-Teke-Toktamış
Kösön	Altay T.-Tuba
Köyö	Altay T.-Altay Kişiler
Kuba	Özbek-Konrat-Kır
Kuban	Altay T.-Kumandi
Kudagaçın	Kırgız-Monguş
Kuldavlı	Özbek-Konrat-Kancagalı
Kumandi Kişiler	Altay Türkleri
Kumuk	Dağistan S.S.C., Rusya (Kafkasya)
Kun	Kırgız-İçkilik-Nayman
Kunçay	Kırgız-Tagay-Cirik-Kara kol
Kundur	Volga Deltası
Kurçık	Altay T.-Kızıl
Kurdcay	Kazay-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Kurman Hoca	Kırgız-Tagay-Sayak
Kurucas	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Kuskal	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Kuşcu	Kırgız-Karatal
Kuşcu	Türkmen-Göklen-Senrik
Kuşcu	Kırgız
Kuş-Tamgalı	Özbek-Karakalpak
Kutluç Atam	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Maskar
Kutluk Sarı	Kırgız-Tagay-Bagış
Kuvaçbek	Kırgız-Tagay-Bugu-Celden
Kuvakan	Başkırt
Kuvuk	Özbek-Konrat-Oyınlı
Kuvandık	Kazak-Ortayüz-Argın
Kuyan	Özbek-Konrat-Kancagalı
Kuytu	Kırgız-Tagay-Soltu-Tolkan
Kuyuskansız	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Kuzgan	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Küce-Hur	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Küçük	Kırgız-Tagay-Bugu-Tokum
Küçey	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Küçük Acın	Altay T.-Kızıl
Küçük Boygoda	Altay T.-Koybal
Küçük Eymür	Türkmen-Yavmut-Çunı
Küçük Tatar	Türkmen-Yavmut
Küerik	Altay T.-Çolım

Küğüs	Kundur-Kasai
Kül-Abı	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Kül-Çugaç	Kırgız-Tagay-Sayak
Küldenen	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kıpçak
Kümsi	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Kürüme	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar
Kür Tuğı	Özbek-Konrat-Kancagalı
Küsün	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
Kütenci	Kazak-Ortayüz-Konrad
Küsevli	Özbek-Konrat-Kır
Kütküleç	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Küyüs	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
Lakay	Özbek Karakalpak
Lâzkiye Türkmenleri	Suriye Türkleri
Madır	Altay T.-Koybal
Madyar	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Makrıp	Türkmen-Teke-Toktamış
Mangıt	Özbek
Mangıt	Kundur-Kasai
Mangıtay	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Mansur	Nogay
Markakiçi	Özbek-Karakalpak
Masak	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Maskar
Maskar	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Maşak	Kırgız-Kırk Oğul
Maşrık	Türkmen-Yavmut-Çunı
Matay	Kazak-Ortayüz-Nayman
Melek-Aman	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Merket	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Migrime	Türkmen-Yavmut-Uğurçalı
Miltek	Özbek-Konrat-Kancagalı
Min	Özbek
Minçe	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Ming	Başkırt
Min-Murat	Kırgız-Tagay-Bugu-Belek
Mircanlu	İran T.-Afşar
Mireke	Türkmen-Çavdur
Mirgek	Türkmen-Teke-Toktamış
Mirikitlu	İran T.-Afşar
Misit	Özbek-Üç Uruğ
Mişer	Kazan-Ufa çevresi, Rusya
Miter	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Mılış	Türkmen-Çavdur
Mırış	Türkmen-Çavdur
Mırış	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Mırza	Kırgız-İçkilik-Nayman
Mollataharlu	İran T.-Afşar
Monak	Kırgız-Edigene
Mongul	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış

	Kırgız-Monguş
Mongul	Altay T.-Altay Kişiler
Mongul	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Monguldar	Kırgız
Monguş	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Morun	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Mugal	Kazak-Ortayüz-Argın
Mumın	Kırgız
Mundus	Altay T.-Teleut
Mundus	Kırgız
Murat Ali	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Mülgü	Kırgız
Mündi	Altay T.-Teleut
Mürküt	Özbek
Müyten	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Navruz	Özbek
Nayhan	Kırgız-İçkilik-Kadırşa
Nayman	Altıy T.-Teleut
Nayman	Kırgız-İçkilik
Nayman	Kazak-Ortayüz
Nayman	Kundur-Kaspulat
Nayman	Kırgız-Tagay-Cirik-Kara Kol
Nazar	Kırgız-Tagay-Berdi
Nazar-Bek	Türkmen-Yavmut-Uğurçalı
Nedim	Kuzey Kafkasya ve Romanya
Nogay	Kırgız-Tagay-Cirik-Kara Kol
Nogay	Özbek-Konrat-Kancagalı
Nogay	Nogay
Novruz	Kazak-Uluyüz
Oçaktı	Altay T.-Teleut
Oçu	Kırgız-Mündi
Ogutur	Türkmen-Teke-Toktamış
Oğlanlar	Kırgız
Oğul	Türkmen-Salur-Karaman
Oğurcıklı	Türkmen- Er Sarı
Ok	Özbek-Konrat
Oktamgalı	Kırgız-Murat Ali
Olçacı	Özbek-Konrat-Kancagalı
Orus	Kazak
Ortayüz	Kırgız-İçkilik-Kadırşa
Otuz Oğlu	Özbek-Konrat
Oyınlı	Özbek-Karakalpak
Oymavut	Türkmen-Çavdur
Ödemiş	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Öküz	Kırgız-Tagay-Bugu-Tokum
Öndün	Türkmen-Teke
Ötemiş	Özbekistan S.S.C., Rusya
Özbek	Afgan Türkleri
Özbek	Altay T.-Tuba-Kömnöş
Palan	

Parat	Altay T.-Teleut
Pir-Muratlı	İran T.-Afşar
Polu	Çin Türkleri
Pürü	Altay T.-Sagay
Ramazan	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Rüdey	Başkırt
Sabar	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Sabay	Kırgız-Edigene
Sadır	Özbek-Nayman
Sadır	Kazak-Ortayüz-Nayman
Sagay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Altun
Sagay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Sagay	Altay Türkleri
Sağır	Türkmen-Er Sarı-Ok
Sağrı	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Sakal	Altay T.-Altay Kişiler
Sakar	Kırgız-Mündi
Saknı	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Atabay
Salahlı	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Salar	Çin Türkleri
Salcıgıt	Kundur
Saluk	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Salur	Türkmen
Samadın	Türkmen-Yavmut-Uğurçalı
Samay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Çirkes
Sarar	Türkmen-Çavdur
Saray	Kırgız-Monguş
Saray	Özbek
Saray	İran T.-Karapapah
Sarbas	Kazak-Ortayüz-Girey-Uvak Girey
Sarcalı	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Ak
Sarı	Kırgız
Sarı	Türkmen-Çavdur-Abdal
Sarı Bağış	Kırgız-Tagay
Sarıbas	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Sarı Böri	Kırgız-Tagay-Bugu-Böri
Sarı Cumart	Kazak-Ortayüz-Nayman
Sarıça	Kırgız-Tagay-Cirik-Üç Tamga
Sarı Çakçak	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Sarıg	Kırgız-Tagay-Bugu-Tokum
Sarıg	Altay T.-Sagay
Sarık	Türkmen
Sarı Katın	Kırgız-Tagay-Bugu-Celden
Sarlar	Kırgız-Monguş
Sarı-Küben	Kırgız-Tagay-Cirik-Sazan
Sarı Sargaldak	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Sarı Şor	Altay T.-Şor
Sarı Tayıt	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Sarı Uygur	Çin Türkleri

Sarı Uysun	Kazak-Uluyüz
Sart	Kırgız-Edigene
Sart	Kırgız-İçkilik-Kıpçak
Sart	Altay T.-Teleut
Satıkay	Kırgız-Murat Ali
Sayak	Kırgız-Tagay
Sazan	Kırgız-Tagay-Cirik
Sebe	Altay T.-Şor
Seferbiz	Özbek-Konrat-Koştamgalı
Seksek	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Selmek	Kırgız-Tagay-Bugu
Semiz Baganalı	Kazak-Ortayüz-Nayman
Senrik	Türkmen-Göklen
Seyid	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Sirkeler	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Sıbak	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Maskar
Sıban	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Sıçmaz	Türkmen-Teke-Ötemiş
Sırgılı	Kazak-Uluyüz
Sıykım	Kazak-Uluyüz-Duvlat
So	Altay T.-Kumandi
Sokulak	Kırgız-Monguş
Soltu	Kırgız-Tagay
Soyon	Altay Türkleri
Soyon	Altay T.-Altay Kişiler
Söyündük	Kazak-Ortayüz-Argın
Subak	Kırgız-Tagay-Bugu-Tenimseyit
Suhtı	Türkmen-Sarık
Su-Kalkpına	Altay T.-Beltir
Sultan Alilu	İran T.-Afşar
Sultan Aziz	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Sumruk	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Cappas
Suriye Türkleri	Suriye'de
Suvan	Kazak-Uluyüz
Süki	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Atabay
Şah	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Şahsevenler	İran Türkleri
Şalkal	Altay T.-Şor
Şapak	Kırgız-Tagay-Bugu-Belek
Şaragaş	Altay T.-Şor
Şekerbay	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Şelei	Altay T.-Şor
Şerif	Türkmen-Yavmut
Şeşbülüki	İran T.-Kaşkay
Şeyh	Türkmen-Çavdur
Şeyhler	Türkmen-Teke-Toktamış
Şeyihlar	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Şeyhvant	İran T.-Kaşkay
Şıfıl	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz

Şobalaçı	Kundur-Kaspulat-Nayman
Şor	Altay Türkleri
Şu	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Şu	Altay T.-Kızıl
Şubı	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Kızılkurt
Şustan	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Taban	Altay T.-Beltir
Tabın	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Tabın	Başkırt
Tabunay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Tagap	Altay T.-Şor
Tağ-Kalkpına	Altay T.-Beltir
Tagay	Kırgız
Tagay	Kırgız-Tagay-Cirik-Sazan
Tama	Özbek-Üç Uruğ
Tama	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Tamyan	Başkırt
Tana	Türkmen-Yavmut-Küçük Tatar-Atabay
Tana	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Tangdu	Altay T.-Altay Kişiler
Tanıp	Başkırt
Tanrabek	Kırgız-Tagay-Bugu-Belek
Taracak	Altay T.-Koybal
Taraklı	Özbek-Kineges
Taraktı	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Taralık	Altay T.-Karaba
Tarancı	Çin Türkleri
Tarkhan	Türkmen-Çavdur
Tarlık	Altay T.-Karaba
Tartkın	Altay T.-Şor
Tartuğlu	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Tatar	Altay T.-Kumandi
Tayaş	Altay T.-Şor
Tayıt	Kırgız-İçkilik
Tazanay	Kırgız
Tazlar	Kırgız-Tagay-Sarı Bagış-Mongul
Tazlar	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu
Tazlar	Başkırt
Teke	Türkmen
Teleut	Altay Türkleri
Temeş	Kazak-Ortayüz-Argın-Kuvandık
Temir Hoca	Kundur-Kasai
Tenet	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Teney	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Teney	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Tenimseyit	Kırgız-Tagay-Bugu
Terekeme	Türkmen-Yavmut-Uğurçalı
Terkyavyun	İran T.-Karapapah
Ters	Özbek-Konrat-Kır

Ters Tamgalı	Kazak-Ortayüz-Nayman
Teyni	Kırgız-Monguş
Tilev	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ
Tilki	Türkmen-Teke-Toktamış
Tin	Türkmen-Teke-Toktamış
Tirgeş	Altay T.-Tuba
Tirçiler	Türkmen-Teke-Toktamış
Tobollık	Altay T.-Karaba
Tobuktı	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Togay-Berdi	Kırgız
Tobus	Altay T.-Tuba-Tirgeş
Toguzlar	Başkırt
Toğul	Altay T.-Tuba
Toğulbay	Kırgız-Tagay-Bugu-Selmek
Tohtamış	Nogay
Tok	Kundur
Tokabay	Kırgız-Tagay-Bugu
Tokaç	Kırgız-Tagay-Bugu
Tokalak	Türkmen-Teke-Toktamış
Tokay	Kırgız-Tagay-Bugu
Tokbulat	Kazak-Ortayüz-Nayman-Semiz Baganalı
Tok Bulat	Kazak-Ortayüz-Konrad-Kütenci
Toklı	Türkmen-Teke-Toktamış
Tokmak	Türkmen-Çavdur
Tokman	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Tok-Mangıt	Özbek-Mangıt
Tokpak	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Toksara	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Toktamış	Türkmen-Teke
Tokum	Kırgız-Tagay-Bugu
Tolkan	Kırgız-Tagay-Soltu
Ton	Altay T.-Tuba-Kömnöş
Tongşon	Altay T.-Altay Kişiler
Tom-Sagay	Altay T.-Sagay
Topkara	Özbek-Konrat-Kancagalı
Torduş	Kırgız-Karatal-Kıtay
Torgul	Altay T.-Teleut
Toro	Altay T.-Teleut
Totoş	Altay T.-Teleut
Töbetpes	Kundur-Kaspulat
Töki	Kazak-Ortayüz-Argın-Söyündük
Tölek	Kazak-Ortayüz-Argın-Mumın
Töles	Kırgız-İçkilik
Töleyken	Kırgız-Monguş
Tölös	Altay T.-Teleut
Töntürt	Kırgız
Tört-As	Altay T.-Aç Keşti
Tört Kara	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu
Tört Ovul	Kazak-Ortayüz-Nayman

Tuba Kişiler	Altay Türkleri
Tufaz	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Tugabay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Baybaktı
Tuma	Kazak-Ortayüz-Girey-Kara Girey
Tuman	Kazak-Ortayüz-Argan-Mumın
Turan	Altay T.-Sagay
Turgay	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Turum	Kazak-Kiçiyüz-Alimoğlu-Karasakal
Tuyaklı	Özbek
Tübüş	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Tüküçey	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Tülü Öbay	Kırgız-Tagay-Bugu
Tümellik	Altay T.-Karaba
Tümen	Türkmen-Teke-Ötemiş-Sıçmaz
Tüntey-Çura	Kırgız-Tagay-Sayak
Tüngavur	Başkırt
Tün Katar	Kırgız-Tagay-Sayak
Tün Katar	Kırgız-Karata-Kıtay
Türeler	Türkmen-Teke-Toktamış
Türkmen	Genellikle Türkmenistan S.S.C., Rusya
Türkmen	Özbek-Konrat-Koyınlı
Türkmen	İran Türkleri
Türkmen	Irak Türkleri
Türkmen	Afgan Türkleri
Udu Hoca	Türkmen-Salur-Yalvaç
Uğrı	Türkmen-Çavdur
Uğurçalı	Türkmen-Yavmut
Ufak	Türkmen-Teke-Toktamış
Ulaçlı	İran T.-Karapapah
Uluyüz	Kazak
Uran	Başkırt
Uraz-Mehmet	Türkmen-Teke-Toktamış
Urgu	Kırgız-İçkilik
Urkit	Altay T.-Altay Kişiler
Urus	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Urus-Kuşçı	Türkmen-Yavmut-Bayramşahlı
Ustu	Altay T.-Şor
Uvak Girey	Kazak-Ortayüz-Girey
Uvak Tamgalı	Özbek-Nayman
Uvanış	Başkırt
Uzunbut	Kırgız-Kırk Oğul
Üç Tamga	Kırgız-Tagay-Cırık
Üç Uruğ	Özbek
Ülçeki	Kırgız-Edigene
Üsergen	Başkırt
Üyüklü	Özbek-Konrat-Oktamgalı
Vekil	Türkmen-Teke-Toktamış
Yabu	Özbek-Üç Uruğ
Yabagu	Kazak-Kiçiyüz-Yedi Uruğ-Kirderi

Yakşılık	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Yakut	Yakut Muhtar S.S.C., Sibirya, Rusya
Yalan	Altay T.-Tuba-Kömnöş
Yalvaç	Türkmen-Salur
Yamanbay	Kırgız-Tagay-Bugu-Kıdık
Yangak	Türkmen-Göklen
Yaplan	Türkmen-Teke-Ötemiş-Daşayak
Yarban-İtegen	Kırgız-Tagay-Sarı Bağış-Mongul
Yarık	Türkmen-Teke-Toktamış
Yarım	Türkmen-Çavdur
Yatı	Altay T.-Kumandı
Yavmut	Türkmen
Yedi Uruğ	Kazak-Kiçiyüz
Yıltas	Altay T.-Altay Kişiler
Yobır	Altay T.-Tuba-Tirgeş
Yudak	Altay T.-Altay Kişiler
Yurmatı	Başkırt
Yusuf	Türkmen-Teke-Toktamış
Yüs	Altay T.-Tuba
Ymti	Altay T.-Aç Kesti
Zarıf	Kırgız-İçkilik-Tayıt
Zarubay	Kazak-Kiçiyüz-Bayoğlu-Aday
Zırın Yurti	Başkırt

Balkan ülkelerinde yaşayan, Gagavuzlar dışındaki, Türkler ile, Kıbrıs Türkleri, Osmanlı Türkleri diyebileceğimiz, bugün Türkiye'de yaşayan Türklerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan topraklarda kalmış soydaşlarıdır. Suriye ve Irak'daki Türklerin büyük kısmı da bu grupta sayılabilir.

Bugün dünyada yaşamakta olan ve yukarda geniş şekilde tesbit etmeğe çalıştığımız Türk topluluklarının ırki özellikleri konusunda, fazla ayrıntıya girmeden, şöyle bir özetleme yapabiliriz:

Türk toplulukları içinde özelleşmiş Mongoloid tipini sadece Yakut'larda görebiliyoruz. Diğer bütün Türk toplulukları, evvelce de görmüş olduğumuz üzere, Alp ve Dinarik ırk kuşaklarının kapladığı bölgeler içinde kalmaktadır. Ancak Hazar'ın ve Aral'ın kuzeyinde kalan bölgeler ile Batı-Türkistan'dan Doğu-Türkistan'a doğru gidildikçe, Mogol tesirleri kendisini hissettirmekte, gözler ufalıp bir ölçüde çekikleşmekte, elmacık kemikleri daha çıkık olmaya başlamaktadır. Böylece de, Prof. Z. V. Togan'ın, Türk ırk tipi hakkında yaptığı tarife uyan insanlar ortaya çıkmaktadır.

Araştırma ve gözlemlerimizde bu noktaya gelince, bugün dünyada mevcut Türk toplulukları içinde, beyaz Alp ve Dinarik ırkların yanında, hafif Mogol tesirinde kalmış insanların da yer aldığını söyleyebilmek imkânını elde etmiş oluyoruz. Bu Mogol tesirinde kalmış Türk topluluklarına ve bunlardan bilhassa Volga boyları ile Kırım'da yaşayanlara, tamamen hatalı şekilde Tatar denilmektedir. Bu konuya ilerde özel olarak geleceğiz, şimdilik «Tatar» isimli bir topluluğun VI. yüzyılda, Göktürk İmparatorluğu ile birlikte ortaya çıktığını, bunların büyük kısmının Mogol, küçük bir kısmının da Türk olarak kabul edildiğini belirtmekle yetinelim Tatar dediğimiz Rusya Türkleri ile, bu şimdi temas ettiğimiz «Tatar» ulusu arasında bağ yoktur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Türk Dili

Türk olarak tanınan ve kabul edilen toplulukların müşterek tarafları konuştukları dil olunca, Türk dili üzerinde durmak bir zorunluluk haline gelmektedir. Ancak Türk diline gelmeden önce de genel olarak «dil» kavramı üzerinde durmak gerekmektedir.

Sosyal bir olay olan dil, anlaşılması kadar, anlatılması da kolay olmayan bir konudur. Bu konuyu, bizi ilgilendirdiği ölçüde ve en basit şekliyle açıklamağa çalışacağız.

«Medeniyet açısından seviyelerinin ve nufus kalabalığı bakımından da büyüklüklerinin her hangi bir rol ve tesiri olmaksızın, bir insan topluluğu tarafından kullanılan dilbilimsel her türlü araçların toplamı dil (lisan) kelimesiyle ifade edilir» (1).

Ernest Renan, Dil'in ilk insanla birlikte ortaya çıktığı düşüncesindedir ve aynen «İlk insanın bir devrede konuşmadan mahrum olduğunu, konuşma yeteneğini daha sonraki safhada elde ettiğini düşünmek hayal mahsulüdür. İnsan tabiat icabı konuşan bir yaratıktır» der (2).

Bu görüşün bütün dil alimleri tarafından kabul edildiğini zannetmiyorum. Bu görüşün tam aksi düşüncede olanlar da vardır.

İnsanlar ancak anlatabilecekleri şeyleri anlayabileceklerine göre, dil, sadece bir karşılıklı anlaşma vasıtası değil, ayni zamanda bir anlama vasıtasıdır. Dilin doğuşu ve gelişmesi gözlenebilen, fakat izah edilemeyen bir olaydır. Dilin başlangıç noktası düşüncenin başlangıç noktası ile birleşiktir. Düşüncenin iletilmesi sessiz bir şekilde, radyofonik neşriyatta olduğu şekilde dalgalar vasıtasıyla oluşabilir. Bazı hayvanların, sahiplerinin istediklerini bu nevi dalgalarla anladıkları sanılmaktadır. Konuşma dilinin ortaya çıkması, ilk insanların, dalgalarla iletilen düşüncelerin yaratabileceği tereddütleri ortadan kaldırmak ihtiyacını hissetmelerinin bir neticesi olabilir. Konuşma dilinin yanında bir de işaret dili vardır. Bu, konuşma ile anlaşma imkânı bulunmayanların başvurdukları bir çaredir. Meselâ sağır-dilsizlerin veya bilinmeyen bir yabancı dilin konuşulduğu yerdeki insanların

---

(1) Bu tarif Antoine Meillet'e aittir

(2) Ernest Renan, De l'Origine du Langage, Paris 1864, sayfa 91

baş vurdukları çare budur. Tabiatile, işaret diliyle, konuşurken işaret yapmayı birbirine karıştırmamak lâzımdır. Soğuk iklimlerde elleri sıcak tutmak ihtiyacı insanları konuşurken işaret yapmamaya alıştırırsa da, sıcak memleketlerde insanlar söyledikleri sözleri daha iyi anlatmak için, ellerini, omuzlarını kullanırlar (3).

İnsanların konuşma dilini ortaya çıkarmalarından sonra ikinci adım, yazı dilini bulmaları olmuştur. Bir dilin konuşuluyor olması muhakkak o dile ait bir yazının da bulunmasını icab ettirmez. Bugün bile, Afrika'da konuşulan dillerin pek çoğunun yazısı yoktur.

İlk yazının Sumer'de İÖ. 3200 senesine doğru kullanılmaya başlandığı, 3000 yılının hemen başlarında da Mısır yazısının ortaya çıktığı kabul olunmaktadır (4). Sumer ve Mısır'lıların ilk yazıları «resimsel» idi. Yani eşyalarla olaylar resimlerle tanımlanıyorlardı. Asur'lular «Çivi yazısı»nı ortaya çıkardılar. Çeşitli şekillerde kullanılan çiviler değişik açık hecelere (yani sessiz harf + sesli harf) tekabül ediyordu. Fenikelilerin, Filistinlilerin yazıları, Güney-Araplarınınki gibi, sadece sessiz harflerden oluşuyordu. Altta veya üstte nokta koyarak sesli harfleri belli eden ile yazıyı Yahudilerin buldukları söylenir. Yunanlılar, Fenike alfabesini almışlardır. Lâtin'lerin, yazı sanatını Yunanlılardan öğrendikleri sanılmaktadır. Lâtin'lerden önce Etrüsk'lerin kullandıkları alfabe henüz çözülememiştir.

Eski İskandinavlar'la Germenler'in kullandıkları Rünik yazısının, Avrupa'nın Güney-Doğusundan gelen kavimler tarafından getirildiği bilinir. Eski Germen dilinde 24, Anglo-Sakson dilinde 30 harf bulunuyordu. Rünik yazı, Hristiyan misyonerlerin getirdikleri lâtin alfabesi ile değiştirilmiştir.

Selt (Celte) lerin, XI. yüzyıldan önceleri İngiltere'de kullanmış oldukları alfabenin herhangi bir başka alfabe ile benzerliği tesbit edilememiştir. Kopt, Nübya ve Slav alfabeleri, Grek alfabesinin adaptasyonlarıdır.

İrlanda ve Gotik alfabeleri Lâtince'den alınmadır.

Eski Hind'de kullanılan Sanskritçe, «devanagari» denilen köşeli harflerden oluşmaktaydı. Daha eski devirlerde Dravidien'lerin (tamul, Malayelam, Telugu, Kanara) isimlerinde 4 ayrı alfabe kullandıkları ve yazı yazmayı Kızıldeniz'den gelen tüccarlardan öğrendikleri söylenir (5).

Kullanılan kelimeler, işaretler, morfolojik elemanlar zamanla değişerek ve gelişerek, dilleri (lisanları), lehçeleri ve şiveleri meydana getirmiştir. Yüzyıllar boyu devam eden bu gelişme, günün birinde, insanları, dünyada konuşulan dilleri incelemeye ve onları sınıflandırmaya yöneltmiştir. Bu konudaki ilk sınıflama denemesinin Avrupa'da XVI. yüzyılda, J. J. Scaliger isimli bir araştırıcı tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kişi Avrupa'daki dilleri 4 ana gruba ayırmıştır: Lâtin, Tötonik, Grek ve Slav dilleri. İkinci derecede diller olarak da Arnavutça, Macarca, Fince, İrlanda, Gal ve Bask dillerini göstermiştir.

Bundan sonra dil üzerindeki çalışmalar ve araştırmalar gittikçe gelişmiş ve dilbilim başlı başına bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu gelişmenin tarihçesi bizi ilgilendirmediği cihetle üzerinde durmayacağız, sadece bugün için kabul edilen son verileri belirtmekle yetineceğiz.

Dünyada konuşulan diller bir kere morfolojik, yani söz şekilleri bakımından bir gruplanmaya tabi tutulurlar, Bu açıdan yapılan sınıflamalarda dilbilimciler arasında herhangi bir görüş ayrılığı mevcut değildir. İkinci bir sınıflama yolu da, birbirine benzeyen, başka bir deyimle, ayni kökten geldikleri düşünülen diller ba-

---

(3) L. Homburger, Le Langage et les Langues, Sayfa 8 ve devamı

(4) Bedrich Hrozny, Histoire de l'Asie Antérieure, Sayfa 27

(5) Alfabelerle ilgili bu izahat için, L.. Homburger, Le Langage et les Langues, sayfa 18-20

kımından yapılmakta olan gruplamalardır. Asıl görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı ve her dilbilimcinin kendi görüşüne göre bir sınıflama yaptığı alan budur.

Biz, önce, birinci usulde yani görüş ayrılıklarına yer vermeyen sınıflamayı gördükten sonra, ikinci usul uyarınca yapılan sınıflamalardan en az itiraza uğrayanlardan birini göreceğiz.

Morfolojik açıdan yapılmakta olan gruplamada dünya dilleri 4 gruba ayrılmaktadır (6):

— **Münferit (tek) heceli diller**: Kelimeler gramer ve eklerden yoksundur. Sözlerin gerçek manaları cümledeki durumlarından, vurgunun derecesinden, ahenginden v.b. anlaşılır. Çin, Siam, Güney-Doğu Asya dilleri bu kategoridedir.

— **Eklemeli (Agglutinant = yapışkan) Diller**: Kelimelerin esas köküne bağlanan (yapıştırılan) ekler (lâhika = suffixe) veya çekimler (münteha = désinence) yolu ile kelimelerin türetildiği dillerdir. (Örneğin: ev + in + de + ki + ler + den....) Ural-Altay dilleri bu kategoriye girer.

— **Çekimli (tasnif edilen) diller**: Yalnız ekler ve çekimlerle yetinilmeyip, kelime köklerini değiştirmek yoluyla da türetilen dillerdir. Hind-Avrupa dilleri bu kategoridedir.

— **Takımlı (terkibî) diller**: Şekil bakımından eklemeli olmakla beraber, birleşik kelimelerin takımlanması ve türemesi ayrı bir özellikte olan dillerdir. Kuzey Amerika yerlilerinin ve bunlarla aynı soydan olanların dilidir.

İkinci esasa, yani dillerin ortak bir köke ulaştırılması çabalarına göre yapılan gruplamalara örnek olarak da M. Pei'nin sınıflamasını almaktayız (7).

Pei, dünya dillerini, diğer bütün dilbilimcilerin de yaptığı şekilde, önce büyük gruplara ayırdıktan sonra, her grup içindeki ikinci derecede kategorileri ve bunların da daha küçük ayırımlarını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Pei, Ural ve Altay dillerini, Uralo-Altaik diller diye tek bir grup içinde toplamıştır. Pek çok tanınmış dil alimi bu sınıflamaya itiraz etmekte ve Ural dilleri ile Altay dilleri arasında bir bağlantı bulunmadığı görüşünü savunmaktadırlar. Halbuki her iki grup dilin de eklemeli dillerden oluşu bu iki grubu ister istemez yanaştırdıktan başka, bilhassa Macarlarla Türkler arasında tarihî açıdan mevcut olan yakınlık da, bu iki milletin dillerini yakınlaştıran bir sebeb olmaktadır.

Görüldüğü üzere konu büyük ölçüde siyasî bir görünüm taşımaktadır. Bu sebeble üzerinde durmayacağız. Ancak Macarlarla Türklerin, bir kaç sene değil, yüzlerce sene ayni bölgede ve ayni topluluk içinde yaşamış olduklarını, Ugor'lar denilen Fin ve Estonlar'la Türkler'in de binlerce sene komşu olarak yaşamış bulunduklarını tarih sayfalarından silemeyeceğimizi de unutmamak lâzımdır. Dilbilimciler, bu şekilde komşu olarak yahut birlikte yaşamanın diller üzerine tesir yapamayacağını ve Ural dilleri ile Altay dilleri arasında bağlantı kurulamayacağını iddia ediyorlarsa, onlara cevap verebilmek bizim imkânlarımızı aşmaktadır.

Pei'nin gruplaması şöyledir:

I — HİND - AVRUPA DİLLERİ

1 — **Germanik diller**
İngilizce, Felemenkçe, Flamanca, Afrikaan (Güney Afrika dili) Almanca, İzlandaca, İskandinavya dilleri.

(6) Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, sayfa 49-50
(7) Mario Pei, Histoire du Langage, Sayfa 21 ve devamı

2 — **Roma dilleri**: (Neo-Lâtin, Roma İmparatorluğu dilleri)
Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Rumence (Bu büyük grupların yanında ayrıca Provensal, Katalan, Sarde, Romanche gibi küçük topluluklara ait diller de mevcuttur).

3 — **Slav dilleri**
Rus, Bulgar, Polonya, Yugoslavya dilleri.

4 — **İndo-İranien diller**
Farisî, Peştu (Afganistan), Hindistan lehçeleri.

5 — **Seltik dilleri**
Galik (Gae'lik) Kol : İrlanda, İskoçya dilleri
Britonik Kol : Galler, Bretonlar

6 — **Grek (Yunanca)**

7 — **Arnavutça**

8 — **Ermenice**

II — HAMİTO - SEMİTİK DİLLER

1 — **Semitik Diller**
Arapça, İsrailce.

2 — **Hamitik Diller**
Eski Mısır Hiyeroglifleri, Kopt, Kuzey Afrika berberî, Etyopya Kuşit dilleri.

III — URALO - ALTAİK DİLLER

1 — **Ural Dilleri**
Fince, Estonyaca, Macarca, Samoyed dili.

2 — **Altay Dilleri**
Türkçe, Mogolca, Tunguzca.

IV — ÇİN - TİBET DİLLERİ

1 — Çince
2 — Thaï (Tayland dili)
3 — Siam dili
4 — Birmanya dili
5 — Tibet dili

V — DİĞER DİL GRUPLARI

Japonca, Korece, Kafkasya dilleri, Merkezî Hindistan'da konuşulan Dravidien, Malenezya-Polinezya dilleri büyük gruplar halinde bu kısma girmektedir.

Pei, Siyah-Afrika dilleri ile Kuzey ve Güney-Amerika yerlilerinin dillerini, gruplanışları henüz eksik ve üzerlerindeki bilgi tam olmayan diller olarak bu kategorilerin dışında ayrıca saymaktadır.

Uralo-Altaik dilleri bir grup altında toplamaya pek çok bilginin itiraz ettiğini belirttik. Bu konuda P. Pelliot'dan nakledilen bir cümleyi aynen buraya almak istiyoruz. Görüleceği üzere Pelliot kesin bir karara varmış olmaktan uzaktır.

«Araştırmaların bugün sağlayabildiği imkânlar karşısında, Fin-Ugrien ve Samoyed diller yanında, Türk-Mogol ve Tunguz dillerini de kapsayacak bir Uralo-Altaik dil ailesinden bahsetmekten akıllıca bir davranışla vazgeçilmişse bile, Türkçe ile Mogolca arasındaki köksel akrabalıktan şüphe etmeye hiç mahal yoktur. Hatta Tunguzca'nın dahi bunlara eklenmesini haklı gösterecek görüntüler mevcuttur. Bu sebeble, bu Türk-Mogol ve Tunguz dillerine, Altay dilleri diye özel bir isim vermek doğru olur...» (8)

Türk ırkının özellikleri konusunda ve Türklerin tarih içindeki rolleri konusunda olduğu gibi, Türk dili konusunda da neyin ne olduğunu ortaya koymak, muhakkak ki Türklere düşen bir görev olmaktadır. Bugüne kadar Türk dili konusundaki araştırmaların hemen tamamı yabancılar tarafından yapılmıştır demek yanlış olmayacaktır. Hun dilinin Türkçe olduğunu, Türkçe ile Sumerce'nin ayni kökten geldiğini ve buna benzer konulardaki çalışmaları yürütenler hemen hemen hep yabancılar olmuştur.

Türk ilim adamları bu konuya artık yavaş yavaş da olsa eğilmeye başlamış olduklarından, bundan böyle Türk dili konusunun da, hissî veya politik görüşlere yer verilmeden incelenmesi ve kıymetlendirilmesi muhakkak ki daha kolaylıkla mümkün olabilecektir (9).

Hangi gruba giriyor olursa olsun, bugün dünyada 100 milyon civarında insan tarafından konuşulmakta olan Türkçe, muhakkak ki dünyanın en büyük dil gruplarından birisini oluşturmaktadır.

Eklemeli diller grubu içinde yer aldığını yukarda belirtmiş olduğumuz Türkçe'de, dilin temelini teşkil eden kelimelerin oluşumu, aynen Hind-Avrupa dillerindeki gibidir. Evvelâ her kelimenin bir kökü (racine = cezir) vardır. Kök manayı kapsayan esaslı bir unsurdur. Kelimenin asıl mayası, çekirdeği demek olan «fikri» ifade eder. Buna ilâve olarak yüklenecek malumat gene gelip onun etrafında kümelenir.

Köke iki türlü ilâve yapılabileceğini yukarda kısaca belirtmiştik. **Ek** dediğimiz ilâve ile kökün manası başkalaştırılmaktadır. İkinci derecede anlamsal olan (sémantique) bu eklerle kelime türetilmesi sağlanmış olur. Örneğin SEV kökünü alarak, çeşitli eklerle: (sev+gi), (sev+da), (sev+inç), (sev+gi+li), (sev+im+li), (sev+in+mek) gibi kelimeler türetilebilmektedir. Bu kelimelerin her birisinin içinde kökün asıl manası, mayası olan «sev» fikri mevcut olmakla beraber, yapılan eklerle her biri ayrı manada kelimeler ortaya çıkarılmıştır.

Köke yapılacak ikinci tür ilâve, **Çekim** dediğimiz, tamamen şekle ait, çoğul, şahıs, olgu gibi durumları ortaya koyan takılardır.

Örneğin, gene SEV kökünü alırsak sev**İYORUM**, sev**İYORSUN**, sev**İYOR** takıları şahıs çekimlerdir.

EV kökünü alacak olursak, evE, evİN, evDE, evDEN, evDEKİ takıları olgu çekimleridir. evLER dediğimiz zaman çoğul çekimi kullanmış oluruz. Görüleceği üzere **çekim**'ler kelimenin manası üzerinde değişiklik yapmamaktadır.

Bir kelimeye hem ek, hem de çekim takısı ilâve etmek şüphesiz mümkündür. Örneğin (sev + gi + li + ler + im + den) kelimesinde, (sev) köktür, (gi+li) ek takısıdır, (ler) **çoğul çekimidir**, (im) **şahıs çekimidir**, (den) ise **olgu çekimidir**.

(8) René Grousset, Histoire de l'Extrême-Orient, Cilt II, Sayfa 403
(9) 22 Ağustos 1971 de Szeged'de yapılan Milletlerarası Altaistik konferansta yaptığı bir tebliğde, Prof. Dr. Hamid Zübeyr Koşay, çeşitli misaller de vermek suretile Elam dili ile Türkçe arasındaki ayniyete işaret etmiştir. (Belleten cilt 36, sayfa 71)

Bu belirttiğimiz özellikler genel olarak Hind-Avrupa dillerinde de mevcut olmakla beraber, arada bazı esaslı farklar da bulunmaktadır.

Evvelâ, Hind-Avrupa dillerinde kök tek başına kullanılmaz. Hemen daima bir ek veya çekim takısı veya bu iki tür takının ikisi ile de birlikte bir arada bulunur. Meselâ (sevmek = aimer) eyleminin kökü (aim) Fransızcada tek başına hiç bir mana ifade etmez. Halbuki Türkçede (sev) tek başına manası olan bir kelimedir.

İkinci olarak Türkçede **sonekleme** (suffixation) kelime türetmenin yegâne yoludur. Eskiden Hind-Avrupa dilleri de bu durumda iken, modern Hind-Avrupa dillerinde **önekleme** (préfixation) yoluyla da kelime türetilebilmektedir. Türkçede önekleme yoktur. Bir kelimenin başındaki unsur daima köktür.

Başka bir ayrılık noktası, Hind-Avrupa dillerinde çekimlerin hem çoğul, hem cinsiyet, hem de olgu durumlarının tek bir takı ile gösterilebilmesidir. Halbuki Türkçede bu durumların her birisi için ayrı bir takı gereklidir. (Tabiatiyle Türkçede cinsiyet ayrımı bulunmadığından buna ait çekim takısı da yoktur) (10).

Gramer konusuna girilecek olursa şüphesiz daha başka farklılıklar da ortaya çıkacaktır. Ancak daha çok ayrıntı bizi ilgilendirmeyeceğinden bu konulara değinmeyeceğiz.

Dünyanın çok geniş bir kısmında ve 100 milyon civarında insan tarafından konuşulduğuna işaret ettiğimiz Türkçenin, her yerde ve herkes tarafından ayni şekilde konuşulması şüphesiz ki beklenemez. Dil devamlı olarak gelişen bir şeydir. Bu değişme ve gelişme çeşitli tesirlere bağlıdır. Bu tesirler ise bölgeden bölgeye başka olacağı cihetle, değişik bölgelerde konuşulmakta olan Türkçenin, zaman geçtikçe, başka başka yönlerde değişikliğe uğraması doğal bir olaydır.

Dünyada konuşulan dillerin sınıflanmasında yapıldığı şekilde, Türkçenin de kendi içinde, lehçeler ve şiveler açısından, gruplara bölünmesi mümkündür.

Bu gruplamaları, sadece dilbilimciler değil, ırkiyatcılar ve tarihçiler de kendi açılarından yapmışlardır. Örneğin, ırk konusunda büyük otorite olan J. Deniker, Türkçe konuşan çeşitli toplulukları 3 ana grup içine alan bir sınıflama yapmıştır (11). Doğu grubu dediği kategoriye, Yakutları, Altay Türklerini; Merkez grubuna Kazakları, Kırgızları, Özbekleri ve Volga Türklerini; Batı grubuna da Türkmenler, Azerbaycanlıları ve Osmanlı Türklerini dahil etmiştir.

Dilden bahsederken tabiatile dilbilimcilerin yaptıkları sınıflamaları ele almak daha doğru olacağından, biz de bu şekilde hareket edeceğiz.

XIX. yüzyılın başından bu yana, Türk lehçelerinin çeşitli sınıflama denemeleri yapılmıştır. R. Rahmeti Arat, 1806 yılında Adelung'un yapmış olduğundan başlamak suretiyle 21 sınıflamayı bir araya getirerek incelemiş ve bunlardaki ortak unsurları ortaya çıkarmaya çalışmıştır (12).

Geçen Yüzyılda yapılan sınıflamaların hemen daima coğrafi bir esasa göre yapıldığı göze çarpmaktadır. Bu çeşit sınıflamalara bir örnek teşkil etmesi bakımından Adelung'un tasnifini aşağıya almaktayız.

(10) Kelime kuruluşu ile ilgili bu izahat, **Jean Deny**'nin, Ali Ulvi Elöve tarafından türkçeye çevrilmiş, **Türk Dili Grameri**, kitabından, sadeleştirilerek özetlenmiştir.
(11) J. Deniker, Les Races et les Peuples de la Terre, Sayfa 456
(12) R. Rahmeti Arat, Türk Şivelerinin Tasnifi, sayfa 59-139

I — GÜNEY TATARLARI VEYA TÜRKLER

1 — **Türkistanlılar**
Karakalpaklar
2 — **Türkmenler**
a) Afşarlar (İran)
b) Begdeliler (Surıye)
c) Mutuali (Lübnan)
d) Uruklar (Anadolu)
e) Novarlar (Suriye)
3 — **Özbekler**
a) Taşkentliler
b) Aral
c) Belhliler
d) Hiveliler
4 — **Buhara**
a) Büyük Buhara
b) Küçük Buhara
c) Uygurlar
5 — **Karamanlılar**
6 — **Osmanlı Türkleri**

II — KUZEY TATARLARI, ASIL TATARLAR (Çağatay, eski tatar şivesi)

A — SAF TATARLAR

1 — **Nogay ve Kırım Tatarları**
a) Nogay
b) Monkat
c) Kundurlar
(Bucak, Yedsan, Yanboyluk, Kuban)
d) Mansurlar
e) Terek Tatarları
f) Basiyanlar
g) Kumuklar
h) Karaçaylar
i) Uytigur
2 — **Kumanlar**
3 — **Kazan Tatarları**
4 — **Orenburg Tatarları**
a) Ufa Tatarları
b) Mişerler
c) Başkırtlar
d) Karakalpaklar
5 — **Kırgızlar**
a) Burutlar
b) Büyük Orta

c) Küçük Orta
6 — **Turan veya Sibirya Tatarları**
a) Turalılar
b) Tobol Tatarları
c) Taralılar
d) Tomsk Tatarları
e) Obi Tatarları
f) Barabalılar
g) Verhotur Tatarları
h) Yekaterinburg
i) Çaclar
j) Zeuhtinliler
k) Yasaklılar

B — MOGUL - TATAR IRKI

1 — **Krasnoyarsk Tatarları, Kuznetsk Tatarları, Soyotlar**
2 — **Kaçalılar**
3 — **Çulım Tatarları**
4 — **Teleutlar**
5 — **Yakutlar**
6 — **Çuvaşlar**

Radloff, Türkçe lehçelerini ayrı ayrı inceledikten sonra, bunların özelliklerini göz önünde tutarak dörtlü bir gruplama yapmıştır ki, bugün de büyük ölçüde geçerlidir. Bunu da aşağıya almaktayız (13).

1 — **Doğu Lehçeleri Zümresi:** Bu zümreye giren lehçelerde, dudak ünlüleri (voyelle) bulunan sözlerde ahenk kanunu kati olarak hakimdir. Bundan yalnız uzun (i) müstesnadır. (o) ünlüsünün kendisinden sonra gelen ünlülere tesiri zayıftır (ö) ise çok kuvvetli tesir yapar. Sözün başında ve nihayetinde daima sağır ünsüzler (k, t, p, s, ç, ş), ortada iki ünlü arasında daima sesli ünsüzler (ğ, g, d, b, z, c) gelir.

Altay ve onun kuzey yamaçlarında, Sayan Tannuola dağları ile, Yukarı Yenisey ve Abakan havzasında yaşayan «Altay Kişi», Teleut, Lebed, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Kızıl, Baraba, Tölös, Soyot (yani Urenha), Karagas ve Rusların Çulım Tatarı dedikleri, Keçik ve Küerik oymaklarının lehçelerini ve eski Uygur dilini de Radloff bu zümreden saymıştır. Bu grup Türkler Şamani oldukları halde resmen hristiyan addolunurlar.

2 — **Batı Lehçeleri zümresi:** Bu lehçelerde sözlerin başında sağır ünsüzlerden (k, t ve nadiren de p) sesli ünsüzlerden de (b) ve müstesna olarak da (d) gelir. Sözlerin nihayetlerinde ancak keskin sağır ünsüzler bulunur. (ts, c, ş, s, ç) ünsüzleri birbirlerinin yerine geçebilmektedir. Kazan lehçesinde (akça), kırgızcaca (akşa), Başkurtcada (aksa), tobulcada (aktsa) olur.

Kazan Türkleri, Başkurtlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Tiyanşan Pamir Kırgızları, Tobul ve Tümen Türkleri, Nogaylar bu gruba girer.

3 — **Orta Asya Lehçeleri:** Bu gruba giren lehçelerde (o) ve (ö) ancak ilk hecede bulunur ve sonra gelen ünlülere tesir etmez. (ı) sesi yoktur, hep (i) kul-

(13) Abdülkadir İnan, Türkoloji Ders Hülâsaları, Sayfa 27

lanılır. Genellikle Türk dilinde hakim olan ahenk kanunu bozulmuştur. Kalın (k) ve (t) den sonra bile (i) gelir. Örneğin (kalın) kelimesi (kalin) okunur. Ek olarak gelen ünlü, köke de tesir eder. Meselâ (başı) yerine (başi) denilmesi lâzımken (beşi) denir.

Türkistan'ın bütün şehirli Türkleri, kısmen Özbekler, Tarancı ve Kaşgarlılar ve eski Çagatay dili bu gruba girer.

4 — **Güney Lehçesi:** Bu lehçelerde (o) ve (ö) ünlüleri ancak birinci hecededir. Bunları takiben (u) veya (ü), sözün başında da ekseriya (g, d, b) gibi sesli ünsüzler gelir. (ç) sesi kelime ortasında (c) olur.

Türkiye, Azerbaycan, Kırım Türkleri ile Gagavuzlar ve Türkmenler bu gruba girer.

Görüleceği üzere Radloff, Çuvaşlarla, Yakutları Türk lehçeleri dışında bırakmaktadır.

Radloff'un bu tasnifi ile. 1922 yılında bunu esas almak suretiyle bazı ilâveler getiren A. Samoyloviç'in yaptığı sınıflama, bugün de Türk lehçelerinin gruplandırılmalarında en geçerli tasnifler olarak kabul edilmektedir. Samoyloviç'in tasnifini ayrıca almıyoruz. İsteyenler bunu R. R. Arat'ın yukarda ismi geçen etüdünde bulabilirler.

Türk lehçelerinin ses özelliklerini şimdiye kadar yapılmış çalışmalar göz önünde tutularak şu şekilde hülâsa etmek mümkündür:

1 — Bazı lehçelerde (z) sesi (r) sesine dönüşmektedir. Örneğin oğuz = ogur.

2 — (t) ve (d) sesleri (z) ve (y) seslerine dönüşebilmektedir. Örneğin: adak= azak = ayak.

3 — Tek hecelilerin sonundaki (g) sesi (v) sesine dönebilmektedir. Örneğin: tag = tav.

4 — Çok hecelilerin sonundaki (g) sesi, bazen düşmekte, bazen (k) ya dönüşebilmektedir. Örneğin: dağlı = taglık = taglıg.

5 — Çekim eklerinin başındaki (g) sesi bazen düşmektedir. Örneğin: kalgan = kalan.

6 — Kelime başlarındaki (y) sesi bazen (s) sesine dönüşmektedir. Bütün Türkçe lehçelerinde (y) ile başlayan kelimeler, Yakutça ve Çuvaşcada (s) ile başlar.

Bu özelliklerin sadece biri değil, bir kaçı birden bir araya gelebilmekte ve Türk lehçeleri de işte bu ses özellikleri göz önünde bulundurularak gruplara ayrılmaktadır.

Bugün konuşulmakta olan bütün Türkçe lehçelerine vücud vermiş olan en eski «Ana-Türkçe»nin hangi tarihte ve nerede konuşulduğu konusunda mevcut bilgilerimiz bize açık bir ışık tutamamaktadır. Bu konuda devrelendirme çalışmaları yapılmıştır. Örneğin şöyle bir devrelendirme vardır: (14)

1 — **Altay Devri** = Türk-Mogol Dil birliği
2 — **En Eski Türkçe Devri** = Proto-Türk Dil birliği
3 — **İlk Türkçe Devri** = İsa'dan önce ve sonra Hun ve Bulgar Türk lehçeleri
4 — **Eski Türkçe Devri** = Göktürk, Uygur Türkçesi
5 — **Orta Türkçe Devri** = Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar Azerbaycanlılar X. - XVI. Yüzyıl
6 — **Yeni Türkçe Devri** = Osmanlı, Çağatay, Azerî, Özbek edebiyatları XVI. - XX. Yüzyıl
7 — **Modern Türkçe Devri** = Bugünkü canlı ve edebî Türk lehçeleri

(14) Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, sayfa 5

Bu devrelendirmeden sonra verilen izahatta, Altay devrinin dahi en eski Türkçeyi temsil etmeyebileceği, Altay devrinin de türediği daha eski bir devir olması lâzım gelebileceği düşüncesi ilâve edildikten sonra, bugün mevcut bilgilerin ancak «ilk Türkçe devri» ile ilgili olduğu, daha eski devirlere ait elimizde bilgi bulunmadığı belirtilmektedir.

Bu devrelendirmede dikkati çekecek husus, başlangıçta Mogolca ile Türkçenin aynı lisan oldukları, zamanla ikisinin birbirinden ayrıldığı ve Türkçe Öncesi diyebileceğimiz «proto-Türk» dil birliğinin ortaya çıktığı görüşüdür. Bu konuda şahsen ciddî tereddütlerim vardır. Şöyle ki:

Kitabın 1. ve 2. kısımlarında, Türklerin ilk cedlerinin beyaz-brakisefal insanlar olduğunu, bunların yaşadıkları bölgelerde başlangıçta Mogol ırkından insanların bulunmadığını, Mogolların bu bölgeye sızmalarının çok daha geç tarihlerde vukubulduğunu ortaya koymuştuk. Bu bakımdan «Ana-Türkçe»nin Türk-Mogol dil birliği şeklinde ortaya çıkması olanak dışı görülmektedir. Ana-Türkçe olarak kabul edilmesi gereken dilin, İÖ. 4 binlerde ve daha eski tarihlerde, 1. kısımda Türk yurdu olarak tesbit ettiğimiz bölgede yaşayan beyaz brakisefal insanlar tarafından konuşulan dil olduğunu söyleyebiliriz.

Eğer o tarihlerde, Yenisey'in ve Kingan dağlarının kuzey ve doğusunda yaşadıkları düşünülen Mogolların da aynı dili konuştukları biliniyorsa, tabii buna bir itirazımız söz konusu olmayacak ve Türk-Mogol Dil birliğini kabul edeceğiz.

Fakat görünüşe göre, Mogolların, beyaz-brakisefal insanların yaşadıkları bölgelere sızmaya başlamalarından itibaren, bu iki topluluğun konuştukları diller arasında karşılıklı tesirler neticesi bir benzerlik ortaya çıkmaya başlamış olması, yani bir Türk-Mogol dil birliği değil de, bir Türk-Mogol dil benzerliği olayı ile karşı karşıya bulunmamız çok daha geçerli bir olanaktır.

Bahsettiğimiz devirlerdeki, beyaz-brakisefallerin konuştukları dilin özellikleri hakkında bir görüş ileri sürmek şüphesiz bizim yeteneklerimiz dışındadır. Ancak, bugün tanınmayan bir dil olarak kalmaya devam eden Huncanın, bu en eski «Ana-Türkçe»yi şimdilik en iyi aksettiren bir dil olduğu düşünülebilir. En iyi aksettiren diyoruz, zira Hun dilinin de, hem Mogolca ile, hem Çince ile değişik ölçülerde karışarak saflığını muhafaza edememiş olması muhtemeldir.

Göktürkçe bugün için, saf bir Türkçe olarak gözükmektedir. Ancak Ana-Türkçe'den Göktürkçe'ye nasıl gelindiğini tabiatiyle bilemiyoruz. Huncadan Göktürkçe'ye nasıl geçilmiş olduğunu bile bilemiyoruz. İlerde bu noktalar daha fazla bir aydınlığa kavuşabilirse en eski Ana-Türkçe'ye doğru yaklaşma ümitlerimiz de çoğalabilir.

Göktürkçe'den sonraki değişiklikleri daha kolay takip imkânımız bulunmaktadır. O tarihten sonra Orta ve Kuzey Asya'da, önce Mogolca sonra, az bir ölçüde, Slavca; Güney-Batıda ise Farsca ve Arapça konuşulan dile değişik oranlarda karışmış, ayrıca muhitin ve zamanın getirdiği normal gelişme ve değişmelerin de eklenmesi ile bugünkü değişik lehçeler birbirinden gittikçe daha farklı hale gelmiştir.

Çeşitli Türk şiveleri arasındaki ilgiler açısından, Kaşgarlı Mahmut'un, XI. yüzyılda, Divanü Lügati't-Türk isimli eserinde verdiği izahat, dil konusuyla ilgilenenler için ihmal edilemeyecek derecede mühimdir. Bu sebeble sayfalarımıza nakletmekteyiz (15).

Kaşgarlı şöyle yazmaktadır:

(15) Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Cilt II, Sayfa 32-34

«En açık, en doğru Türk şivesi ancak bir dil bilip, İranlılarla karışmayan ve yabancı ülkelerle temasda bulunmayan kimselerin şivesidir. Meselâ iki dil bilen ve Kaşgar köylerinden sayılan (Soydak), (Kencek), (Argu) boylarının şivesinde bir yumuşama vardır. Diğer yabancılarla karışanlar (Hotan) ve (Tübit) ahalisiyle (Tangut)ların bir kısmıdır.

Tübit ve Hotanların kendilerine mahsus dilleri ve yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşmazlar.

Uygurların şivesi öztürkçe olmakla beraber, ayrıca kendi aralarında konuştukları özel bir ağızları daha vardır. Kitapta ve mektupta kullandıkları 24 harften ibaret alfabeleri mevcuttur.

Göçebe Çumul'ların kendilerine mahsus anlaşılmaz bir dilleri vardır. Fakat Türkçeyi de anlarlar. Keza Kay, Tatar, Basmil boylarının da kendi aralarında kullandıkları şiveleri olmuştur. Fakat bunlar Türkçeyi iyi konuşurlar.

Kırgız, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Iğrak ve Çaruk boylarının öztürkçe olmak üzere yalnız bir şiveleri vardır. Mamafih Yemek ve Başgırt boylarının şivesi de bunlarınkine yakın olmuştur.

Rum diyarına yakın olan Peçeneklere kadar, Bulgar ve Suvar boylarının şivesi Türkçedir. Yalnız bunların şivesinde bir çok kelimeler tahrif edilmiştir.

XI. Yüzyılda Balasagun ahalisi hem Sogdca, hem de Türkçe konuşmuştur.»

Kaşgarlı Türk şivelerinin değerini edebî kabiliyetleri ile de ölçmeye çalışmış ve şu kanaata varmıştır:

— Türk şivelerinin en kolayı Oğuzlarınkidir.

— En doğrusu ise Tuhsi'lerle, Yağma'larınkidir.

— Uygurların ülkesine varıncaya kadar (Ertiş), (Yamar), (İtil) ırmakları boyunca oturan Türklerin şivesi de doğru Türkçedir.

— Fakat Türk Şivelerinin en zarifi ve en açığı «Hakaniye» Türkçesidir ki, bu şive şehzadelerin ve onlara merbut ve tabi olanların Türkçesidir.

Kaşgarlının Hakaniye Türkçesi dediği şive Karahanlılar Devletinin resmî devlet ve yazı dilidir.

Konuşma dilinin gelişmesini takipdeki bu güçlüğe karşılık Türkçe yazı dilindeki değişiklikleri takip daha kolay olmaktadır. Zira Türkçe yazının tarihini, bugün elimizde mevcut bilgilerle, ancak Göktürklerle birlikte başlatabiliyoruz. Başlangıç noktası bu kadar yakın olunca, değişiklikleri takip de kolay olmaktadır.

İlk Türk alfabesi Orhun Yazıtlarındaki Göktürklerin kullandığı alfabedir. Bundan daha eski bir Türk yazısının mevcudiyeti hakkında, hiç olmazsa şimdilik, bir bilgimiz yoktur.

Orhun harflerinin menşei hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bu alfabenin, Runik alfabeden, Ön-Asya alfabelerinden, Aramî alfabesinden, v.b. alındığı şeklinde çeşitli görüşler söylenmiştir. Aristov ve Malliskiy gibi bazı dilbilimciler ise bu alfabenin eski Türk damgalarından geldiği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ahmet Caferoğlu, kendi çalışmaları sonucu olarak, Orhun yazısının Türklerin kendi millî icadları olduğu görüşünü ileri sürmektedir (16). Alfabenin hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tam olarak malum değildir.

Orhun Yazıtlarındaki Türkçenin bütün Türk boyları tarafından kullanıldığı da iddia edilemez. Bu bir nevi «yüksek türkçe», «Devlet dili» idi. Göktürk Devletinin dağılışından sonra, onun yerini alan Uygur Devleti de bu yazı dilini, Kırgızlar tarafından işgal edildiği 840 tarihine kadar, devlet ve yazı dili olarak kullanmıştır. Uygur Devleti yıkıldıktan sonra, Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar'ın,

(16) Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Cilt I, Sayfa 120-130

Beşbalık, Kuça, Turfan, Yenibalık gibi kültür merkezlerine hakim olduktan sonra, Sogd alfabesi esasından yeni bir alfabe meydana getirdikleri malumdur. Bu yeni Uygur alfabesi ile, Uygur'ların öz lehçelerinin tesiri altında «Uygur yazı dili» gelişmeye başlamıştır.

Uygur yazı dili de bütün Türk boylarının konuştuğu bir lehçe olmamıştır. Kaşgarlı Mahmut, «Uygurların öztürkçe bir dili olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar» der. Buradaki öztürkçenin yazı dili olduğu, yani bütün kavimlerin konuşurken kullanmamakla beraber, yazarken kullandıkları ve anlaştıkları bir dil olduğu bellidir.

Mogol istilasından sonra Türk yazı dili büyük bir buhran geçirmiştir. Ancak Cengiz Hanın, Uygur alfabesini kendi devletinin resmi yazısı olarak kabul etmesi, bu alfabenin pek geniş bir sahaya yayılmasına imkân sağlamıştır.

İlk Mogol kasırgaları geçtikten sonra, Türk kültürü, Türk yazı dili tekrar canlanmaya başlamıştır. Bu canlanma sahası Harezm-Altınordu, yani Oğuz-Kıpçak sahası olmuştur. Ayni sıralarda Çağatay yazı dili de ortaya çıkmaya başlamıştır.

Çağatay Ulusunun özelliği, Mogol unsurlarının ve bunlarla beraber gelen şamanist ve budist Moğolistan ve Doğu-Türkistan Türklerinin bu ulusta kalabalık oluşlarıdır; Altınordu ve Harezm sahasında Mogollar bir asır içinde Türkleşmiş ve İslâmlaşmış olduğu halde, Çağatay Ulusunda ve bununla sınırdaş bozkırlarda Mogol dili XVI. yüzyıl sonuna kadar unutulmamıştır.

Çağatay yazı dili, bir yandan Hakaniye, diğer yandan da Harezm Türkçesi tesiri altında, Çağatay Ulusunda meydana gelen etnik ve sosyal şartlar dahilinde gelişmiştir. Bu sebeble Çağatay yazı dilinde Mogolca kelime ve terimler çoktur.

Maverayünnehr'den Timur'luları kovup, Çağatay yazı dilinin merkezlerini işgal eden Bozkır Özbekleri, Çağatay yazı dilini 4 asır devam ettirmişlerdir. Bugün teşekkül eden Özbek yazı dili dahi, Çağatay yazı dili geleneklerini muhafaza etmektedir (17).

İslâmiyetle birlikte arap alfabesinin Türk topluluklarında yayılmaya başladığını görmekteyiz. Zamanla Hakaniye ve Çağatay şivelerinin yazı dili de Arap alfabesi olmuştur. Arap alfabesini de Lâtin alfabesi ve Kiril alfabesi takip etmiştir. Bugün Rusya'da yaşıyan Türklerin yazı dilleri Kiril alfabesi iledir.

Rusya'daki çeşitli Türk topluluklarının hangi tarihlerden beri yazı dilleri olduğunu belirtmek maksadıyla, Johannes Benzing'in yapmış olduğu bir çalışmadan aşağıki kısımları almaktayız (18).

Çuvaşların 1875 den beri bir yazı dilleri vardır.

Azerbaycan'da, Kuzey Azerbaycan lehçesi yazı dili olarak kullanılmaktadır.

Türkmenistan'da Yomut lehçesi resmî yazı dili olarak kullanılmaktadır.

Karaim Türkleri eskiden yazı dili olarak İsrail alfabesini kullanırlardı. Şimdi Leh ve Litvanya alfabesini kullanmaktadırlar. Karaşay ve Balkarlar 30 yıl önce müşterek bir yazı dili kabul etmişlerdir.

Kümük ve Kuzey-Doğu Kafkasya Türklerinin 1925 den beri yazı dilleri vardır.

Çağataycayı kullanan Volga ve Batı Sibirya Türklerinin XIX. asrın ikinci yarısından beri özel bir yazı dilleri vardır;

Başkurtların 1925 den beri yazı dilleri vardır.

Kazakların XIX. asrın ikinci yarısından beri yazı dilleri vardır.

(17) Abdülkadir İnan, Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair düşünceler

(18) Johannes Benzing, Philologiae Turcicae Fundamenta'daki makale

Kırgızların 1925 den beri yazı dilleri vardır.

Özbeklerin, Çağatay yazı dilinden gelişmiş bir yazı dilleri bulunmaktadır.

Altay Türklerinin 1930 dan beri yazı dilleri vardır. Altay ve Kırgız dillerinin aynı olması gerekmektedir. Ancak Altay dillerinin, Kuzey Türkçelerinin tesirinde kalmış Batı Türkçesi mi, Yoksa Batı Türkçelerinin tesirinde kalmış Kuzey Türkçesi mi olduğu tesbit edilememiştir.

Şor'ların yazı dili 1930 dan beri Abakan Türkçesidir.

Sagay, Beltir, Kaşin, Koybal, Kızıl topluluklarının 1930 dan beri kullanmakta oldukları yazı diline Khakas ismi verilir.

Tuba'ların 1930 dan beri yazı dilleri vardır.

Yakut'ların 1918 den beri yazı dilleri vardır.

Çin Doğu-Türkistan'ındaki Türkler yeni Uygur yazı dilini kullanırlar. Bunların alfabesi arapça iken, şimdi Lâtinceye dönmeye başlamıştır.

Yukarda Türkçenin bugün dünyada 100 milyon civarında insan tarafından kullanıldığını belirtmiştik. Dil bahsini bitirmeden bu 100 milyon rakamının dağılımını göstermek aslında gereklidir. Fakat elimizdeki rakamlar ancak tahmine dayanmaktadır. Bu sebeple buraya böyle bir dağılım tablosu almaktansa, isteyenlerin müracaat edebilecekleri bir kaç eseri belirtmekle yetinmeyi daha doğru bulduk. Bu eserler, Z. V. Togan'ın Umumî Türk Tarihine Giriş, Olaf Caroe'nin Soviet Empire, Celîettin Yücel'in Dış Türkler isimli kitapları ile Dr. R. A. K'nın Cultura Turcica'nın 1 numaralı sayısındaki makalesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK BOYLARI VE TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

GİRİŞ

Birinci bölümde, Türklerin ilk yurtlarının neresi olabileceği ve bu ilk yurtlarındaki mevcudiyetlerinin hangi tarihlere kadar geri götürülebileceği konularını tesbite çalıştık. Ayrıca bu ilk yurttan ne zaman ve ne yönde ayrılmaya başladıkları hususuna da değindik.

Şimdi Türklerin kurmuş oldukları devletlerin tarihini tetkike başlamak istiyoruz. Ancak hemen bir hususu belirtelim, devlet dediğimiz zaman, belirli şartların bir araya gelip, belirli müesseselerin ortaya çıkmış olması aranır. Halbuki Türk tarihinde öyle kavimler veya milletler olmuştur ki, bunlar pek geniş ülkeler üzerinde gayet uzun süreler tam bir hakimiyet tesis etmişler, fakat bir devlet organizasyonu ortaya çıkarmamışlardır. Avarlar, Peçenekler, Kıpçaklar bu durumda olan Türk topluluklarının en güzel örneğidir. Bu bakımdan, Türklerin kurmuş oldukları devletler derken, belirli zamanlarda, belirli bölgelere bir devlet gibi hakim olmuş Türk topluluklarını da kasdetmekteyiz. Esasen bu sebeble bu bölümün adını «Türk boyları ve Türk Devletleri Tarihi» koyduk.

Türklerin kurmuş oldukları devletlerin ilki olarak Asya Hun İmparatorluğu'nu ele alacağız. Başka bir deyim ile incelemelerimizin başlangıç noktasını bu devlet teşkil edecektir.

Bu noktada derhal şu suale cevap vermemiz gerekmektedir. Türklerin kurmuş oldukları devletleri Asya Hun İmparatorluğu ile başlatmak, bundan daha evvel kurulmuş herhangi bir devletle Türklerin ilgisi olmamıştır manasını ifade etmez mi?

Bundan evvelki bahislerde, Türklerin, insanlık tarihinin en eski çağlarından beri ortaya çıkan medeniyetlerde, bunları bizzat kurarak veya gelişmelerine yardım ederek rol oynamış olduklarını gösterir bulguları ve düşünceleri gözler önüne serdik. Bu durumda, Asya Hun İmparatorluğu'ndan, hem de binlerce sene evvel, Türkler tarafından kurulmuş pek çok devletin ve medeniyetin mevcut bulunduğunu söyleyebilmek imkân dahilindedir. Örneğin, Sumer'lilerin Türk olduğu söylenebilir. Ancak bu takdirde, üzerinde hatta Türk tarihçilerinin bile ittifak etmekten uzak göründükleri, çok çelişkili fikirlerin ileri atıldığı, şu veya bu yönde bir aydınlığa erişilememiş bir sahaya girilmiş olur. Böyle bir sahaya girmek ise, belirli iddialar ileri sürerek bunları kanıtlamayı gerektirir.

Önsözde belirttiğimiz gibi, bizim gayemiz bu değildir. Kaldı ki buna imkânlarımız da yetenek vermemektedir. Bu sebeble Türklerin kurmuş oldukları devletlere, Türklüğü konusunda tereddüd bulunmayan en eski devlet olan Asya Hun İmparatorluğu ile başlayacağız.

Bu kitabın bir «siyasî tarih» olmak iddiası da yoktur. Başka bir deyimle, tarihî olayların nedenlerini, devlet adamlarının şu veya bu yönde karar almalarının sebeblerini, bu mesul şahısların o sırada ne düşünüyor olduklarını tahmin etmeye çalışarak, tarihî kararların doğruluk veya hatalarını ortaya koyma çabasına girişecek değiliz. Bu, tarih ilminin başka bir dalıdır. Bu konudaki çalışma ancak tarihî olaylar en ince ayrıntılarına kadar öğrenilip tesbit edildikten sonra yapılabilir. Türk Tarihinin ise, pek çok yönü hâlâ tam manasiyle aydınlatılamamıştır.

Bizim tetkikatımızda takip edeceğimiz metod, sadece tarihî olayları kronolojik bir seyir içinde tesbit etmeye çalışmak olacaktır. Kanıtlamaya çalışacağımız yegâne husus ise, Türk tarihinin kesiksiz bir seyir takip etmiş olduğudur. Maksadımızı daha açık bir şekilde belirleyelim:

Bazı tarihçiler, Türklerin zaman zaman, şu veya bu bölgede, çok kere kısa ömürlü devletçikler kurmuş olduklarını düşünürler veya kanıtlamaya çalışırlar. Halbuki Türk tarihinde bir devamlılık vardır. Bir Türk devleti ortadan kalkmış, onun siyasî hayatı sona ermiş ise, muhakkak yeni bir Türk devleti onun yerini almıştır. Çok kere eskisini ortadan kaldıran, kurulmuş olan yeni devlettir.

Esasen göreceğimiz üzere, Türk Tarihinde, Türklerin en büyük düşmanları gene Türkler olmuştur. Bir devletten diğerine geçilirken, devleti teşkil eden halk-ta, yani millette bir değişiklik olmamaktadır. Değişen sadece başta bulunan, Hükûmdar sülâlesi, idareci zümre, en kuvvetli durumda bulunan kavimdir. Asya Hun İmparatorluğu'nu kurmuş olan çeşitli Türk kavimleri, bu İmparatorluk dağılınca ortadan kalkmış değildirler. Hepsi de oldukları gibi kalmış, arkadan gelen diğer Türk Devletleri'ni de gene bunlar kurmuşlardır. Bazen isimleri değişmiş, bazen Türk olmayan kavimlerle karışarak ırki bakımdan saflıklarını kaybetmişler, bazen dilleri bile değişmiş, fakat kökleri ayni kalmıştır.

Eğer biz İÖ. III. yüzyılda Asya Hun İmparatorluğu içinde yaşayan çeşitli Türk boylarını, Çin'lilerin onlara verdikleri isimlerle değil de, kendi kendilerini çağırdıkları isimlerle tanıyabilmiş olsaydık, pek büyük bir ihtimalle bugün hepsinin Asya ve Kıpçak bozkırlarında, Batı ve Doğu Türkistan'da ve Türkiye'de yaşamaya devam ettiklerini tesbit edebilirdik. İsimleri değişmiş olanlar varsa, değişiklik sebebiyle birlikte bunları dahi ortaya çıkarabilirdik.

Bazen kısa süreler için tarih sahnesinde hiç bir Türk Devletinin bulunmadığı görülebilir. Ancak bu durum Türk milletinin ortadan kalkmış olduğu anlamına tabiatiyle gelmez. Biraz evvel belirttiğimiz gibi, Türk toplulukları çok kere, devlet organizasyonu kurmadan, çok geniş bölgelerde hakimiyet tesis edebilmişlerdir. Asya'da, Kingan Dağları'ndan Yayık Nehri'ne kadar uzanan bozkırlar, Cengiz İmparatorluğu ortaya çıkana kadar, münakaşasız şekilde ve devamlı olarak Türk hakimiyetinde kalmıştır.

Bir süre için, Türk kavimlerinden birisi başı çekerek, diğerlerini kendi etrafında toplamak suretiyle bir devlet organizasyonu ortaya çıkaramamış, veya gene bir süre için bir kavim diğerlerinden daha kuvvetli duruma geçerek onları kendisiyle birlikte sürükleyememiş ise, bu durum Türk Tarihinde kesiklik olduğu, sonradan cereyan edecek olaylarla eskiler arasında bir bağlantı kurulamayacağı ve hele ortaya birbiriyle ilgisi olmayan başka kavimler çıktığı şeklinde yorumlanamaz.

Bizim kanaatimiz, Türklerin tarihinin, ilk yurtlarında ilk göründükleri günden bugüne kadar ,zaman zaman inişler ve çıkışlar göstermekle beraber, kesintisiz devam etmiş olduğudur. Ancak yukarda belirttiğimiz gibi, bu görüşümüzü sadece Asya Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren kanıtlama gayreti içine

girecek, bundan evvelki devreleri, konunun asıl sahiplerinin himmetine terkedeceğiz.

Tetkikatımız kronolojik sıra içinde gelişecektir. Bununla beraber, Türk Devletleri'ni çok kere pek geniş bir saha içinde yayılmış görebileceğimizden, belirli dönemleri, biri Orta-Asya, diğer Batı-Asya ve Avrupa olmak üzere iki ayrı bölge halinde ele alacağız. Tarih içinde yol aldıkça, bazı kereler, bu ikiye ayırdığımız bölgede, birden ziyade Türk Devleti'nin yaşamakta olduklarını görebileceğiz. Bu durumda tabiatile kronolojiye uyamayacağız. Bundan başka, bazen ayni bölge içinde bile birden ziyade Türk Devleti'nin bir arada yaşamış olduğu zamanlara tesadüf edeceğiz. Bu takdirde, bunlardan hangisi daha evvel kurulmuşsa, onun tarihini daha önce tetkik ederek yolumuza devam edeceğiz. Bir devletin tarihi sona ermeden ,bir diğerine geçemeyeceğimiz cihetle, ayni devirlerde mevcut olmuş iki ayrı devletteki olayları kronolojik seyir içinde incelemek tabiatiyle mümkün olamayacaktır. Bu sebeble kitabın sonuna karşılaştırmalı bir kronoloji tablosu ilâve edeceğiz.

Belirtilmesi zorunlu son bir nokta da şudur: Türk boyları bir problem yaratmaz; ancak Türk devletleri dendiği zaman ne anlaşıldığının açıklanması zorunludur. Kingan Dağları'ndan Yayık Nehri'ne uzanan bölgede kurulmuş her devlet Türk Devleti değildir. Mogol'lar ve Tunguz'lar Türk değildirler. Şüphesiz hiç bir devletin ahalisi yüzde yüz ayni milletten olamaz. Bilhassa eski devirlerde devlet hududları içinde çeşitli milletlerin bulunması usuldendir. Ancak devletin Türk sayılabilmesi için, bunu kuran, hakim durumdaki kavim veya kavimlerin ve Hükûmdar sülâlesinin Türk olması, ayrıca bundan da daha mühim olmak üzere, bu devletin kendisini Türk sayması ve öyle tanıtması gerekir. Bir devlet kendisini Türk saymış ve öyle tanıtmış ise, diğer unsurlar hatta ihmal edilebilir. Bu durumda görmediğimiz devletleri, biz, incelememizin dışında bıraktık.

Metod ve usul konusundaki bu kısa açıklamadan sonra, Asya Hun İmparatorluğu'nun tarihine geçebiliriz. Ancak ondan önce, gayet kısa ve toplu bir şekilde, Türk mitolojisi ve Türk destanları konusuna da değinmek istemekteyiz.

Klâsik Grek'çede, masala «mit» denir. Mitoloji bu kelimeden türetilmiştir. Belirli bir kavmi ilgilendiren efsaneleri inceleyip, bunlardan bir netice çıkarmaya çalışan ilim dalı olarak kabul edilmektedir.

Prensip itibariyle, tarihte yaşamış kimselerin mitolojide yerleri olmaması gerekir. Tarihte yaşamış kimseleri konu edinen hikâyelere destan denmektedir.

Bir milletin tarihinin tetkikine başlarken, o millete ait mitoloji ve destanları ihmal etmek mümkün olamamaktadır. Zira, insanlığın ve milletlerin tarihleri, yazının keşfinden çok öncelere kadar gitmektedir. Bu eski devirlere ait bilgiler bugün arkeolojik, antropolojik ve benzeri çalışmalarla elde edilebiliyorsa da, onların verdiği müsbet bilgiler ayrıntılara inmeyip genel mahiyette kalmaktadır.

Halbuki mitoloji ve bazı hallerde mitolojik bir karaktere bürünen destanlar, tarihin kaydetmediği devirlerde cereyan etmiş olayların hikâyesini nakletmektedir ki, bunların içinden hakikatleri bulup çıkarmak bazen mümkün olabilmektedir. Nitekim Homer'in İliade ve Odise'si, mitoloji anlamına girmesine rağmen, Truva'nın yerinin bulunmasını sağlamıştır.

Bu yaklaşımdan hareket edilince, Türk tarihine de, Türk mitolojisinin yani efsanelerinin ve Türk destanlarının incelenmesi ile başlanması ve onlardan, tarihî olaylara ışık tutabilecek nitelikte bir istifadenin mümkün olup olamayacağının araştırılması isabetli olur diye düşündüm.

Türk mitolojisi ile Türk destanlarını birbirinden ayırmakta biraz zorluk çekilebilir. Örneğin Dede Korkut masallarının, destan mı, mitoloji mi olduğunu ke-

sinlikle söylemek mümkün olmayabilir. Her halde Deli Dumrul Destanı aslında mitolojidir, zira konuya tabiat üstü kuvvetler dahil edilmiştir.

Prof. Bahaeddin Ögel, Türk mitolojisinin kaynaklarının çok geniş ve çeşitli olduğunu, İS. XIII. yüzyıla kadar ki Türk efsanelerinin Çin tarihlerinde toplandığını, ondan sonra İslâm kaynaklarının bu efsaneleri işlediğini kaydeder (1). Belki bunlara İran ve Yahudi, hatta eski Yunan kaynaklarını ilâve etmek de düşünülebilir (2). Bu şekilde çeşitli kaynaklara yayılmış rivayetleri toplamak başlı başına ve uzun bir çalışma konusudur.

Bir destanın ortaya çıkması için bazı şartlar ve devreler olduğu kabul edilmektedir. Bunlar, milletin ilk devirlerinde onu toptan sarsan bir tarihi olay üzerine destan çekirdeğinin teşekkül etmesi, sonra bu çekirdeğin uzun zaman bir destan devri yaşayan o millet tarafından yeni olaylarla geliştirilmesi, nihayet bu gelişme tamamlandıktan sonra, fakat eriyip kaybolmadan, daha canlı iken, bir sanatkârın onu yazı ile tesbit etmesi olarak özetlenebilmektedir (3).

Bu şekilde zamanımıza kadar gelmiş iki eser bulunmaktadır. Birincisi Oğuz Kağan destanı, diğeri Dede Korkut kitabıdır. Dede Korkut kitabındaki 12 hikâyenin dahi, eski Oğuz destanının 12 epizodundan başka bir şey olmadığı da söylenir (4).

Oğuz Kağan Destanı'nın orijinal metninin manzum olduğu, bunun milli günlerde ve savaşa gidildiği zamanlar askeri coşturmak için kopuz refakatinde makamla söylendiği anlaşılmakta ise de, eserin ana metni kayıptır. Elde bulunan, ana destandan ayrıldıktan sonra, bazı değişikliklere de uğrayarak, kağıda geçirilmiş bazı parçaları ile, bunun bir hülâsasını teşkil eden rivayetleridir.

Bu parçalardan en büyük ve en mühiminin Dede Korkut Kitabı, diğer bir parçanın ise, halen Oğuz Kağan Destanı diye bilinen ve tek yazma nüshası Paris milli kütüphanesinde bulunan Uygur harfleri ile yazılmış eser olduğu anlaşılmaktadır (5). Oğuz Kağan Destanı'nın Çağatay'ca yazılmış bir parçasının da Uzunköprü'de bulunduğu bilinmektedir. Prof. Faruk Sümer, Uygurca nüshanın Uygur ülkesinde yazılmayıp, İlhan'lılar Devleti zamanında İran'da yazılmış olduğu düşüncesindedir (6).

Oğuz Kağan Destanı'nın özeti şeklindeki rivayetlere gelince, bunların esasını, İlhan'lılar devrinde Vezir Reşidüddin'in yazmış olduğu Cami'üt-Tevarih'deki, «Tarih-i Oguzân ve Türkân» teşkil etmektedir. Bu bahis Prof. Zeki Velidi Togan tarafından tercüme edilmiştir (7).

Reşidüddin'in Oğuznamesinde, Uygurca Oğuznameden farklı olarak, İslâmiyetin tesirleri açıkca görülmektedir. Örneğin Oğuz Han dünyaya gelince, üç gün, üç gece anasının sütünü emmez, anasına «eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı'yı ikrar ve itiraf et» der. İslâmiyetten önce ilk söylendiği devirlerde Oğuz Han destanında bu ve buna benzer hususların bulunmayacağı aşikârdır.

Uygurca olan Oğuz destanı, Oğuz'un doğuşunu, fütuhatını, bazı kavimlere isim vermesini ve memleketi çocukları arasında taksim etmesini anlatır. Başı ve sonu yoktur. Reşidüddin'in Oğuznamesi, Oğuz'un ölümünden sonra da devam eder

---

(1) Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Giriş
(2) Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Sayfa 17
(3) Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Önsöz S. XIII
(4) Abdülkadir İnan, Türk Destanlarına Genel bir Bakış, Sayfa 194
(5) Oğuz Kağan Destanı, M. Ergin'in önsözü, S. IV
(6) Faruk Sümer, Oğuzlar, Sayfa 374
(7) Oğuz Destanı, Zeki Velidi Togan

ve XII. asır olaylarından esinlendiği belli olan destanî hikâyelerle sona erer. Bu rivayetlerin ne miktarının ilk ve orijinal Oğuznamede mevcut olduğu malum değildir. Her halde bunlardan büyükçe bir kısmının sonradan yapılan ilâveler olduğu düşünülebilir.

Buraya kadar verilen izahattan anlaşılacağı üzere Oğuzname aslında Oğuzların destanıdır, dolayısiyle bundan, eski Türklere ait olup yazılı tarihe geçmemiş olaylar çıkarabilmek pek düşünülmemelidir. Nitekim durumun böyle olduğunu şimdi göreceğiz.

Reşidüddin nüshasında, Oğuzun ataları Nuh Peygambere kadar çıkmaktadır. Nuh, dünyayı 3 oğlu arasında bölüştürdüğü zaman, büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ile Türkistan'ı verir. Yafes, Olcay Han lâkabını alır. Onun oğlu Dib Yavku Han, onun oğlu Kara Han ve onun oğlu Oğuz Han'dır.

Aynı rivayet Tevrad'da da bulunmaktadır. Tevrad, Nuh'un oğullarından biri olan Yafes'in oğlunun ismini «Türk» olarak zikreder. Ancak bu rivayetlerin yeni olduğu, Göktürkler'in dünya sahnesine çıkmalarından sonra yaratıldığı anlaşılmaktadır. Zira eski Tevrad metinlerinde Türk'ün, ne şahıs, ne de kavim ismi olarak yer almadığı tesbit edilmiştir (8).

Rivayetin çıkış tarihi ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu zamanında bunun devam ettirildiği ve Padişahların atalarının Nuh Peygamber'e kadar götürüldüğü malûmdur. Örneğin Ahmed Aşıkî, Osmanlı Tarihi'ne Sultan Korkud'un atalarını sayarak başlar ve Nuh Peygamber'de son bulur. Bu listede Nuh Peygamber'in oğlu Yafes, onun 23. batından torunu Kara Han, onun oğlu da Oğuz'dur (9).

Oğuz'un, babası Kara Han ve amcaları ile mücadelesi, Hyung-nu İmparatoru Mete ile babasının mücadelesini hatırlatmaktadır. Reşidüddin Oğuznamesi'nde Oğuz'un, babasına karşı mücadelesi, hak dinini kabul ettiği için babasının kendisini öldürmek istemesi sebebile başlar. Mete'nin, babası ile mücadelesi ise, babasının kendisini tahttan mahrum edip öldürtmek istemesi yüzündendir. Mete, törelere aykırı hareket ettiği için babasına karşı mücadeleye başlamıştır. O zamanki Türk boylarının bir kısmı Mete'nin yanında yer almıştır. Oğuzname'de de Oğuz'un amca çocuklarının büyükçe bir kısmı Oğuz'un yanında yer alır. Oğuz da bunlara, Türkçede «izinden giden, uyan» manasına gelen «Uygur» adını verir (10). Asya Hun İmparatorluğu'nda Uygur'lar en son devre kadar Hakan'a sadık kalan boylardan birisidir. Bununla beraber Tük tarihinde buna benzer baba-oğul mücadelesi bundan sonraki tarihlerde de bulunabilir.

Oğuzname'de, Oğuz'dan sonra göze çarpan isim, Sımnî Oğul Yağma Han'dır. Bu kişi Hindistan'ın doğu tarafındaki bir ülkenin Padişahı olarak gösterilmektedir. Burada kastedilen Keşmir civarında bir yer ve ismi geçen Padişahın da Yağma Kavminin başbuğu olduğu üzerinde durulur.

Bir başka isim İnal Han'dır. Z. V. Togan, İnal Han'ın Padişahı olduğu ülkenin, Yenisey Kırgızları'nın ülkesi olabileceğini yazmaktadır (11). Oğuz boylarının gerek Yağmalarla (Karluklar), gerek Kırgız'larla çatışmaları çoktur. Kaldı ki bu çatışmalar VII. asırdan sonraki olaylardır. Bu bakımdan destan bu konularda bize yeni bir bilgi temin edememektedir.

Oğuzname'de geçen isimlerden asıl mühimleri Oğuz'un çocukları ve torunlarıdır.

---

(8) İbrahim Kafesoğlu, Tarihte Türk adı, Sayfa 306
(9) Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Sayfa 5
(10) Oğuz Destanı, Z. V. Togan, Sayfa 20 ve 83
(11) Z. V. Togan, Oğuz Destanı, Sayfa 86

Oğuz Han'ın, ilk üçü, gökten bir ışık içinde inen bir kadından, ikinci üçü de bir göl ortasındaki bir ağacın kovuğunda oturan bir kadından olmak üzere 6 çocuğu vardır. Yaşca büyük üç kardeşin isimleri Gün, Ay ve Yıldız, diğer üçünün isimleri de Gök, Dağ ve Deniz'dir. Büyük kardeşler avlanırken bir altın yay bulup babalarına getirirler, babaları bu yayı üçe bölüp onlara verir ve bu üç oğlunun soyundan geleceklere Bozoklar denmesini ister. Küçük kardeşler de avlanırken üç altın ok bulup babalarına getirirler. Babaları bu okları onlara paylaştırır ve bu üç oğlunun neslinden geleceklere Üçok'lar denmesini ister. Bu çocuklardan her birinin de 4'er oğlu olur. Oğuz Han bin yıl yaşayıp öldükten sonra yerine geçen oğlu Günhan (Künhan) zamanında bu 24 çocuğun her birinin Damgası ve totemi tesbit edilir.(12). Oğuz boylarını teşkil eden bu 24 çocuğun isimleri şöyledir:

Gün Han'ın çocukları	: Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli
Ay Han'ın çocukları	: Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı
Yıldız Han'ın çocukları	: Avşar, Kızık, Begdili, Kargın
Gök Han'ın çocukları	: Bayındır, Peçenek, Çavuldur, Çepni
Dağ Han'ın çocukları	: Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir
Deniz Han'ın çocukları	: İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık

Oğuzname'de, Oğuz Han'ın kendilerine ad vermesi münasebetiyle isimleri geçen kavimlerle, bunların yaşadıkları yerler konusunda da şu bilgileri bulmaktayız.

İlk olarak Olcay Han'ın (Oğuz Han'ın babasının büyük babası), yaylak olarak Ortak ve Kürtak; kışlak olarak da Talas, Sayram ve Almalık şehirlerini kullandığını anlıyoruz. Oğuz boylarının ilk yurdu olarak zikredilen bu bölgeler, Balkaş Gölü'nün kuzeyi ile bugünkü Kazakistan'ın Arka isimli yöreleridir. Bu bölge genel olarak «Onok»ların yurdudur.

Oğuzname, Uygurların ilk yurtlarını da Zerefşan ve Talas Havzası olarak göstermektedir. Uygur'ların bu bölgeye gelişleri bir hayli geçtir, ilk yurtları daha doğuda Baykal Gölü civarlarındadır.

Kalaç'ların ilk yurdu olarak Demavend gösterilir. Kalaç'ların bu mevkiiden civara yayıldıkları olaylarla kanıtlanabiliyor.

Karluk'ların ilk yurdu olarak Toharistan - Fergana Dağları - Bamiyan bölgesi gösterilmektedir. Bu yayılış da Göktürk İmparatorluğu'ndan sonraki tarihlere aittir.

Oğuzname Kıpçak'lardan bahsetmekte ise de, yurtları hakkında bir işaret vermemektedir.

Bu bilgilerden, belirli kavimlerin, ilk yurtları hakkında aydınlatıcı malumat edinilebileceğini söylemek pek kolay olmayacaktır.

Oğuzname ile ilgili olarak bir iki hususa daha değinilebilir:

Oğuz Han Destanı'nda Kurt, yol gösteren bir kutsal varlık olarak ortaya çıkar. Oğuz Han'ın fütuhatı sırasında en zor zamanlarda orduya hep boz bir kurt yol göstermiştir. Halbuki Göktürk efsanelerinde Bozkurt, kökü kurutulan Türk neslinin yeniden üremesini mümkün kılan bir anne durumundadır.

Uygur efsanelerinde, Uygur Hakanı Bögü Han'ın bir kayın ağacından doğduğu yer alır. Oğuz Han Destanı'nda da, Oğuz'un üç küçük çocuğu, ağaç kovuğunda yaşayan bir kadından doğmaktadır. Bunun Uygur efsanesiyle bir yakınlığı olduğu kabul edilebilir.

---

(12) Bu boylar hakkında geniş izahat için: Faruk Sumer, Oğuzlar

Oğuz Han'ın çocuklarının, Gökten nur içinde inen bir kadınla, göl ortasındaki ağaç kovuğunda yaşayan bir kadından doğmuş olmaları bunlara hem kutsal bir hüviyet vermekte, hem de Oğuz'ların, göğü, suyu kutsal saydıklarına işaret etmektedir. Altı çocuğun isimleri de aynı şekilde yer ve gökle ilişkili isimlerdir.

Oğuz Han'ın çocuklarının önce Bozok'lar-Üçok'lar diye ikiye bölünüşü ve her grubun da 12 şerli bir bölünme ile ortaya 24 boy çıkışı da, Türklerin bütün tarihlerinde rastlanan bir nevi idarî veya askerî taksimat olmuştur. Nitekim ilk Türk Devleti olan Hun'lularda memleket Sağ ve Sol diye ikiye bölündükten başka, devletin toplam 24 erkânı vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da ulke Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi'likleri olarak ikiye bölünerek idare ediliyordu. Ayrıca savaşlarda sağ kol, sol kol düzenleri de mevcut olduğu gibi, 24'lü düzene ait örnekler de vardır. Meselâ Rumeli Beylerbeyi'liği 24 sancağa ayrılmıştı.

Şu halde, Oğuz Han'ın 24 torununu, 24 Oğuz boyunun mevcudiyeti ile izah etmek ve 24 rakamının idarî düzen bakımından Türk devletlerinde çoğunlukla rastlanan bir sistem oluşturduğunu kabul etmek mümkündür.

Dede Korkut kitabına gelince; bunun, bir destanın gelişmesi için normal süreç yaşandıktan sonra, XV. asır sonları ile XVI. asır ortaları arasında, ismi bilinmeyen birisi tarafından tesbit edildiği düşünülmektedir.

Kitabın bugün bilinen iki yazma nüshası olup, biri Vatikan'da, diğeri Dresden'dedir.

Dede Korkut masalları Oğuz'ların hayatını aksettirir. Destanların kahramanları Oğuz Boyları'na mensuptur. Bu destanlar bize Oğuz'ların yurdu hakkında bilgi vermediği gibi, destan kahramanlarını tarih içinde tanımak da mümkün değildir. Eserde, Oğuz'ların «Büyük Han»ı, Bayındır Han'dır. Fakat kendisi pek sahneye çıkmaz. Sadece ondan bahsedilir. Asıl kahraman Salur Kazan Bey'dir. Kazan Bey, diğer bütün Oğuz Beyleri'nin başı olarak veyahut onların en kıdemlileri olarak görülmektedir.

Dede Korkut masallarında Oğuz'ların düşmanı olarak zikredilenler, hep müslümanlığı kabul etmemiş kavimlerdir. Bundan, destanlarda geçen olayların, müslümanlığın Türk boylarına yayılmağa başladığı zamanlarda cereyan etmiş olduğunu çıkarabiliriz. Bununla beraber, destan konusu olaylar, tarihî bakımdan, bize bilgi sağlayabilecek nitelikte değildirler.

Dede Korkut Hikâyeleri içinde bence en enteresanı, sonuncu, 12. hikâyedir. Burada Bozok'larla Üçok'ların aralarının bozuluşu ve savaşmaları anlatılır. Enteresan olan taraf, bütün Oğuz Beyleri'nin başı gibi görünen Salur Kazan Bey'in Üçok'lardan oluşudur. Halbuki Oğuz Kağan Destanı'nda gördüğümüz üzere başkanlık Bozok'lara verilen bir haktır. Üçok'lar, Bozok'lara tâbi beyler olacaklardı. Selçuk'lular, bilindiği gibi, Üçok'lardan ve üstelik Üçok'ların en son boyu olan Kınık'lardan gelmişlerdir. Oğuz Kağan Destanı'nın, Selçuklu'lar devrinde günün şartlarına göre ayarlanarak Dede Korkut masallarına geçirildiği anlaşılmaktadır.

Dede Korkut masallarının asıl istifade edilecek ciheti, bunların, Oğuz boylarının siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal teşkilâtları ile aile düzeni hakkında getirdiği bilgilerdir.

Metine geçirilmiş, Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Masalları dışında sayısız Türk efsaneleri bulunmaktadır (13). Hatta zamanla başka topluluklar tarafından benimsenen Türk efsaneleri bile mevcuttur. Örneğin Ergenekon ef-

---

(13) Çeşitli kaynaklardaki Türk efsaneleri, Profesör Bahaeddin Ögel tarafından Türk Mitolojisi isimli büyük bir eserde toplanmış ve izahı yapılmıştır.

sanesini Mogollar kendilerine çevirmişlerdir. Cengiz zamanında yapılan bu yakıştırmaya göre, Mogol'lar Türk'ler tarafından tamamen ortadan kaldırılırlar, geriye sadece bir erkekle, bir kadın kalır, bunlar sarp ve kayalık bir yere sığınırlar, zamanla çoğalır ve bu yere sığmaz olurlar, ancak demirden olan dağları aşıp geçemezler, sonunda büyük körükler yapıp işleterek, demir dağları eritir ve bu yolla dışarı çıkarlar.

Görüleceği gibi, bu efsane, Göktürk'lerin türeyiş efsanesinin dejenere edilmiş bir şeklidir. Mogol'ların, Cengiz İmparatorluğu kuruluncaya kadar, maden işlemek ve çelikten alet yapmak gibi işlerden haberleri olmadığı Çin kaynaklarının tetkikinden ortaya çıkmaktadır.

«Doğu Asya'nın eski kavimlerine dair esaslı malumat veren Çin kaynaklarında, İS. VI. asırdan daha eski zamanlarda Mogol'lardan hiç bahis yoktur. Hatta Mogol ismi dahi ilk defa VI. asırda Tang sülâlesi tarihlerinde geçmektedir. Tang vekayinamelerinde Mongu-Şi-Vey namı altında bahsedilen Mogol boylarının, Tukyu, yani Türk beylerine çobanlık ettikleri de tasrih olunmaktadır» (14).

(14) Şemsettin Günaltay, Camiüttevarih isimli Makale, Sayfa 165

BİRİNCİ KISIM

En Eski Devirlerden Göktürk İmparatorluğu'na Kadar

I — ORTA - ASYA'DA

1 — Asya Hun İmparatorluğu

Bir millet olarak Türklerle ilgili tarihî ilk kayıtları Çin'de bulabilmekteyiz. Esasen Türk milletinin ve Türk tarihinin kayıtlara geçmiş ilk devirleri Çin tarihi ile karışmış durumdadır.

Çin'de tarih sahnesine çıkmış olan Hyung-no devleti bize yazılı bir vesika bırakmış değildir. Onun hakkında bütün bildiklerimiz Çin kaynaklarının bize naklettiklerinden ibarettir. Son zamanlarda, bilhassa bu yüzyılın başından beri yapılan arkeolojik araştırmalar, bir taraftan Çin kaynaklarını tamamlarken, bir taraftan da onun hatalı taraflarını ortaya koyarak, Türk tarihinin bu karanlık devirlerine ışık tutmağa başlamıştır.

Çin'de otokton yerlilerin eseri olmayıp, istilâcı bir kavim tarafından dışardan getirilmiş ve tarihin tanıdığı en eski medeniyetlerle yaşıt bir medeniyetin varlığı bilinmektedir. Sinolog Karlgren, Çin yerlisini taş devrinden çıkararak, gelişmeye sevk etmiş bu kavmin Türk ırkına mensup olduğunu söylemektedir (1).

Bu istilâcı kavmin İÖ. 3. binde, Kaşgar üzerinden Kuzey Çin'i istilâ ettiği, yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmış bulunmaktadır (2).

Mongoloid ırkla ilgisi bulunmadığı anlaşılmış bu kavmin kurduğu medeniyetin tarihi İÖ. 2500 senesine kadar inmektedir. Medeniyet sahasının merkezi, Çin kaynaklarından anlaşılabildiği kadarı ile, Şensi ve Kansu eyaletleri ve bilhassa bu bölgenin ovalık kısımlarıdır. Bu medeniyetin temsilcileri, avcılık, hayvancılık ve önemli bir ölçüde tarımla (bilhassa buğday ve darı) geçinmektedirler. Büyükbaş yerine at yetiştirmektedirler. Bu medeniyetin temsilcilerinin, sonraları Türkler diye tanınan milletlerin ecdadı olduğundan şüphe yoktur. Bu ifade

(1) Türk Tarihinin ana Hatları, Sayfa 87 - 88
(2) Şemsettin Günaltay, Kadim Çin ve Hind, Sayfa 4 ve devamı

Türklerin ilk yurtlarının Çin'in, Şensi ve Kansu eyaletlerinde bulunduğu manasına gelmez. Bilâkis bu bölgelerin, Türklerin azamî genişleme hududlarını teşkil ettiğini göstermektedir (3).

Fransız Akademisi azalarından René Grousset de, Çin medeniyetinin istilâcı bir kavim tarafından getirildiğini ve bu kavim geldiği zaman orada barbar yerliler bulunduğunu yazmaktadır. Ancak onun konuyu takdim ediş tarzı biraz değişiktir:

«Çinliler yaşadıkları topraklara fatih olarak gelmişlerdir. İlk vatanları Batı istikametinde, Sibirya, Aral ve daha doğrusu Kaşgar taraflarında aranmalıdır. Ana vatanlarını terk ettikten sonra kervan yollarını takip ederek, Kansu üzerinden Kuzey Çin'e gelmişlerdir. İlk işgal ettikleri yerler her halde Şansi ve orta Peçili olmalıdır. Bundan sonra Şensi, Honan ve Şantung bunlara ilâve edilmiştir. Üçüncü bir etapta Sarı Nehri geçerek, bu nehirle Yang-tsé arasındaki ovaya yayılmışlardır .Çoban ve göçebe iken köylü olmuşlardır. İşgale geldikleri toprakları boş bulup yerleşmiş de değildirler. Buralarda Tibetliler ve Kuzey-Batı eyaletlerinde de (Djoung)lar vardı» (4).

Bu metindeki «Çinliler» kelimesini «Türkler» veya «Hunlu»lar şeklinde değiştirecek olursak, diğer bazı göze çarpan noktalara rağmen doğru bir gözlem ortaya çıkmış olacaktır. Çin'liler bile Çin'e hariçten geldiklerini düşünmediklerine göre, metindeki «Çinli» kelimesini bu söylediğimiz şekilde değiştirmek herhalde hatalı olmaz. Diğer göze çarpan noktaların en önemlisi, kendileri hakkında ilk bilgilerin ancak Çeu Sülâlesi (başlangıç tarihi İÖ. 1122) devrine ait bulunan (Jong)ların, İÖ. 25. yüzyıl civarında yaşamakta oluşlarından söz edilmesidir.

Türklerin ana yurtlarından çıkarak bu bölgeye gelişlerinin sebebinin, iklim şartları ile alâkalı olduğu, Türklerin ana yurdu konusu tetkik edilirken belirtilmişti.

Arkeolojik bulgular Türklerin Çin'deki mevcudiyetlerini bu şekilde İsa'dan 2500 senesinden daha öncelere indirirken, Çin kaynakları da ayni yönde bilgiler vermektedir. Hakikaten, de Groot'un tercümesini yapmış olduğu Çin kaynakları (Hien-Yun) ve (Hun-Ok) kavimlerinin, ki bunların daha sonraları Hyung-no diye anılacak Hun'lardan başkası olduğu düşünülemez, daha (T'ang) ve (Jü) zamanlarında, Kuzeyde oturduklarından ve sürüleriyle dolaştıklarından bahseder (5). (T'ang ve Jü), İsa'dan önce 2400 ve 2300 yıllarında yaşamış efsanevî Çin Kralları'dır. Çin yazısı (Şang) Sülâlesi devrinde (İÖ. 1450 - 1050) başladığı cihetle, daha eski tarihlere ait kayıtlar, nesillerden nesillere geçmiş eski destan ve efsanelerin naklinden başka mana ifade etmemekle beraber, Çin efsanelerinde dahi Türklerin yer alışı, bu bölgedeki mevcudiyetlerinin eskiliğini gösteren pek açık bir işarettir.

Hun'ların, Çin kaynaklarını tercüme suretiyle, pek geniş bir tarihini yazmış olan Deguignes'de (6): «Şensi, Şansi ve Peçeli eyaletlerinin kuzey hududlarının ötesinde, eski zamanlarda, sonraları bizim Hunlar, Türkler, Mogollar, Macarlar ve Tatarlar diye tanıdığımız milletlere vücud veren, maruf bir millet yaşıyordu. Bunun Çin monarşisi ile birlikte ortaya çıktığı anlaşılıyor. Zira, İÖ.

(3) W. Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 18

(4) René Gousset, Histoire de l'Asie, Cilt II, Sayfa 168

(5) J. J. M. de Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Sayfa 1

(6) Deguignes, Histoire Genêrale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares Occidentaux, Cilt Ib, Sayfa 13

2000 yılına doğru hüküm sürmüş olan İmparator (Yao) zamanından itibaren Çin tarihçileri bu milletin (Chan-yang) yani Dağ Barbarları adını taşıdığını bize nakletmektedirler. (Hia) sülâlesi devrinde bu barbarlara (Tchong-yo), (Cheou)lar devrinde (Hien-yun), nihayet (Han)lar devrinde de (Hiong-nou) denilmiştir.» demekle ayni düşünceyi teyid etmektedir.

Bu bölgeye ilk yerleşişlerinde, bugünkü Çin seddinden, Orhon Nehri ve Tannu Ola Dağları'na kadar uzanan sahaya yayılmış oldukları (7) anlaşılan Hun'lar, civar kavimlerin ülkelerine yaptıkları akınlarla, dikkatleri kendi üzerlerine çekmişlerdir. Bilhassa Çin topraklarının münbitliği ve zenginliği, bu akınların çoğunlukla Çin üzerinde yogunlaşmasına yol açmıştır. Çin kaynakları Hunları, bir karşıkoymayla karşılaşmadıkları sürece ileri yürüyüşe devam eden, mukavemet görünce atlarını geriye çevirerek kaçar gibi yapıp, fakat aniden geri dönerek hücuma geçen ve karşı konması çok güç savaşcılar olarak tanıtmaktadır.

Çin kaynaklarının Hun akınları konusunda ilk zikrettiği olay (Şang) Sülâlesi devrine aittir (8). Bu kayda nazaran, Hun akınlarından bizar olan İmparator (Vou-tim) (9), üzerlerine bir ordu sevkederek Hunları geri püskürtmüştür. Bu geri çekilmenin kısa ömürlü olduğu, İmparator ölünce yerine geçen yeni İmparator zamanında Hun akınlarının yeniden başladığı anlaşılıyor.

(Vou-Vang) İmparator tahtına geçip (10), (Çeu) sülâlesini (11) başlatınca, Hun akınlarının şiddetlendiği ve sıklaştığı anlaşılıyor.

Çin kaynakları, (Vou-vang)ın bir süre için Hun akınlarını kontrol altına alabildiğini belirtiyorlar. Ancak akınların tamamen durması söz konusu olmuyor. İmparator (I-vang) (12) zamanında Hun'ların, Çin topraklarının çok derinliklerine kadar indikleri görülüyor. (Li-Vang)ın (13) tahta geçişinden sonra, Sa-

(7) Türk Tarihinin Ana Hatları, Sayfa 467

(8) İsadan önceki devirlere ait bu ve diğer olaylar, başka bir kaynak zikredilmemiş ise, Deguignes ile de Groot'un, 5 ve 6 numaralı dip notlarında ismi geçen kitapları ile, Eberhard'ın «Hsiung-nu'lar hakkında Monografya» isimli kitabından özetlenmiştir. Bu konuda T. T. Kurumu Kitaplığında Türkçe tercümesi bulunan Rahip lakinf'in «Eski Zamanlarda Orta Asya'da yaşayan Milletlere ait Bilgiler» isimli bir kitaba da bakılabilir. Bununla beraber 1851 de yazılmış bu kitabın ilmî bir değeri olduğunu zannetmiyorum.

(9) Vou-Tim (İ.Ö. 1325-1266)

(10) Vou-Vang (İ.Ö. 1122-1116)

(11) Çeu'lar (Çov okunur) Şang devrinde Türklerle meskun olan Şensi, Batı Şansi ve Kansu'ya yerleşmiş, sonra diğer bir Türk kavminin (Hyung-no?) tazyiki neticesi doğuya doğru itilmiş bir Türk boyu olarak bilinmektedir. Bu yer değiştiriş neticesi Şang'larla temasa gelen Çeu'lar, her ne kadar onların himayesine girdilerse de, kuvvet ve nüfuzları zamanla arttı ve neticede Çin tahtını ele geçirdiler. Şang'larla olan temasları onların, Şang medeniyeti tesiri altında kalarak, Türk karakterini kaybetmelerine ve Şang özelliklerini benimsemelerine yol açtı. Bu sebeble Çeu sülâlesi iktidara geldiği zaman, Bir Türk devleti değil, bir Çin devleti olarak ortaya çıkıyordu. Çindeki daha eski devirlerde, 5 İmparator çağının ilk İmparatoru (Fu-hi)nin, bunu takip eden 3 Sülâle devri Hükûmdarlarının da Türk neslinden olduğu söylenir. Türk devleti olarak tarihe geçmedikleri cihetle incelemeyecek olduğumuz, fakat içlerinde Türk unsurunun büyük rol oynadığı anlaşılan bu sülâlelerle ilgili bu hususları not etmekte faide gördük.

(12) I-Vang (İÖ 935-910)

(13) Li-Vang (İÖ 879-841)

rayın tamamen bir zevk ve sefa alemine dalması, Hun'lara daha geniş serbestlik ve imkân yaratıyor. Yaptığı zulümler neticesi halkın nefretini kazanan bu İmparator İÖ. 841 tarihinde tahttan indirilince, ülkede 828 tarihine kadar süren bir karışıklık devresi başlıyor. Bu tarihte tahta geçen (Siuen-Vang) (14) büyük gayretlerle nizamı ve sükûneti yeniden kurarak, memleketin içlerine kadar girmiş olan Hun'ları durdurabiliyor. İmparator (Ouon-Vang) (15) zamanında Hun'lar (Ts'i) Krallığına kadar giriyorlar. (Ts'i) Kralı, komşu krallıkların da yardımı ile Hun'ları bozguna uğratıyor. Kısa bir süre sonra Hun'lar bu kere (Yen) Krallığı'na saldırıyorlarsa da tutunamıyorlar (16).

Çin ülkesi bu devirlerde Hun'lardan başka (Jong)ların ve (Ti)lerin saldırıları ile de karşı karşıya bulunmaktaydı (17).

Bu tarihlerden sonra, Çin'in iç durumunun da gittikçe karışması neticesi, hem Hun'ların, hem diğer Kuzey kavimlerinin akınları adeta günlük hayatın parçası haline geliyor. O derece ki Çin kaynakları bunlar üzerinde ayrıntı dahi vermez oluyor. Esasen kuzeyden gelen akınlara karşı koyan, gittikçe kuvvetlenmekte olan (Ts'in) Krallığı'dır. Bu Krallığın başında (Hiao-Ts'ing) bulunurken (265-244) Hun'luların büyük bir mağlubiyete uğratıldıklarından, 100.000 atlının öldürüldüğünden, Hun Hakanı'nın (Tanju) (18) zorlukla kaçıp hayatını kurtarabildiğinden ve bu tarihten sonra Hun'ların 10 yıl süreyle kendilerini toparlayamadıklarından bahsolunur (19).

(14) Siuen- Vang (İÖ 828 - 782)

(15) Ouon - Vang (İÖ 720 - 697)

(16) **Ts'i Krallığı:** Çin İmparatorluğu hududları içinde, İmparatora bağlı küçük krallıklar bulunmakta idi. Bunlardan ülkenin kuzeyinde bulunanlar, Doğrudan doğruya kuzey kavimlerinin akınlarına maruz idiler. Bu durumda olan 4 krallık, en Batıda, bugünkü Kansu eyaletinin doğusu ile Şensi eyaletinin bulunduğu yerleri işgal eden **Ts'in** krallığından başlamak üzere, bunun doğusunda **Tsin** krallığı, daha doğuda, bugünkü Şantong eyaletinde deniz kenarında **Ts'i** krallığı ve nihayet bugün Peçili diye bilinen, Tsin ve Ts'i krallıklarının kuzeyinde kalan **Yen** krallığıdır.

(17) **Jong'lar ve Ti'ler:** de Groot, ismi verilen kitabının 5. sayfasında, Jong (Dzong) ve Ti'lerden bahsederken, Ti isminin Tirk veya Türk'den gelebilmesi ihtimali üzerinde durur. Şemseddin Günaltay, Çin Tarihi'nin 10. sayfasının dip notunda bu düşünceyi reddeder ve sadece bu 2 kavmin Hunlarla karışmış olabileceklerini kabul eder. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları adlı eserinde Jong'ları, Çyang'ların (Tibetliler) ecdadı olarak (sayfa115); Ti (Di) leri ise Dung-hu kavimlerinin ecdadı olarak (sayfa 119) görmeye yöneliktir. Dung-hu kavimleri hakkında, birinci bölümde, «Türk adı ve Türk Toplulukları» kısmında bilgi verilmişti.

(18) Hyung-no Hükûmdarlarının ünvanı olarak Tanju kelimesi kullanılmaktadır. Türk Tarihinin Ana hatları isimli eserin 468. sayfasında şu kayıt vardır: «Hyung-nu'ların devlet Reisleri Tengri Kut ünvanını taşırdı. 'Tengri Kut' semavî kudret demektir. Eski Türkçede Tanrı, Tengri telâffuz olunurdu. Çinliler bu ünvanı kendi lisanlarına göre tahrif ederek Tanyu şekline sokmuşlardır. Bu kelime fransızca tarihlerde ve bu lisandan tercüme edilen bazı türkçe tarihlerde **Tanju** şekline girmiştir.» Biz bu kitapta Türk devletlerinin başkanlarına Hakan veya Kağan diyeceğiz. Hakan ünvanının ancak İS. 250 yılından itibaren kullanılmaya başlandığı ve eski Hun'larda böyle bir ünvan olmadığı bilinmektedir. (Eberhard: Bir kaç eski Türk ünvanı hakkında) Ancak Tengri-Kut Türkçede alışılmamış bir ünvandır, buna karşılık 'Hakan' manasını her okuyucunun anlayacağı bir kelimedir.

(19) de Groot, Die Hunnen..., Sayfa 36-39

Bu hadiseden sonra Ts'in Krallığı, diğer krallıkları ortadan kaldırıp Kral (Sing-Vang) da (Ts'in) Sülâlesini kurup İmparator «Hoam-ti» ünvanını alana kadar (20) Hun'larla bir mücadeleye rastlanmıyor.

İmparator (Şi-Hoam-Ti), memleketi sükûnete kavuşturduktan sonra, hudutları Hun'lara karşı garanti etmeyi düşündü. İlk iş olarak 100.000 veya diğer kaynaklara göre 300.000 kişilik bir orduyu Hun'lar üzerine sevketti. Ordos ülkesi geri alındı. Hun'lar daha kuzeye çekildiler. Bu zaferden sonra İmparator Çin Seddi'nin inşasına başlama emrini verdi.

Aslında Çin seddinin yapımı daha önce, bir taraftan (Çao) diğer taraftan (Yen) Kralları tarafından kendi bölgelerinde başlatılmıştı. Bu sefer İmparator'un yaptırdığı sed, bu eski iki sed ile bağlantı kuruyordu.

O sıralarda Hun'ların başında Teoman bulunuyordu. (İÖ. 220) Çin kaynaklarının ismen belirttiği ilk Hun Hakanı budur. Teoman'dan itibaren Hun tarihini kronolojik bir şekilde takip imkânı bulunmaktadır. Teoman'dan sonra Hakan olanların listesini aşağıya alıyoruz (21). Mete'den sonraki İmparatorların Türkçe isimleri bilinmemektedir. Aşağıki listede yer alan isimler Çinlilerce verilmiş ünvanlardır.

1 — Teoman	— (İÖ. - 209)	
2 — Mete	— (209 - 174)	1'in oğlu
3 — Lao-Şang	— (174 - 160)	2'nin oğlu
4 — Kun-Sin	— (160 - 126)	3'ün oğlu
5 — İ-ti-Sie	— (126 - 114)	4'ün kardeşi
6 — Ou-Goei (U-vey)	— (114 - 105)	5'in oğlu
7 — Ou-Su-Liu	— (105 - 102)	6'nın oğlu
8 — Kiu-Li-Hou	— (102 - 101)	6'nın kardeşi
9 — Tçie-Ti-Heou	— (101 - 96)	6'nın kardeşi
10 — Hou-Lo-ku	— (96 - 85)	9'un oğlu
11 — Hou-Yen-Ti	— (85 - 68)	10'un oğlu
12 — Hiu-Liu-Kiuen-Kiu	— (68 - 60)	10'un oğlu
13 — Vo-Yen-Kiu-Ti	— (60 - 57)	6'nın uzak torunu
14 — Hou-Han-Sie	— (57 - 31)	12'nin oğlu
15 — Feou-Tchou-Loui-Jo-ti	— (31 - 20)	14'ün oğlu
16 — Seou-Hiai-Jo-ti	— (20 - 12)	15'in kardeşi
17 — Tche-Ya-Jo-Ti	— (12 - 8)	15'in kardeşi
18 — Ou-Tchou-Lieou-Jo-ti	— (8 - İS. 13)	17'nin kardeşi
19 — Ou-Loui-Jo-Ti	— (13 - 18)	18'in kardeşi
20 — Hou-tou-ulh-Chi-Tao-Kaoo-ji	— (18 - 46)	19'un kardeşi
21 — Pou-Nou	— (46 - ?)	20'nin oğlu
22 — Yeou-Lieou	— (? - 87)	?
23 — ?	— (87 - 92)	?
24 — Yu-Chu-Kieu	— (92 - 93)	?

(20) Hoam-ti İÖ 256 yılında kral oldu, İmparator oluş tarihi ise 247 dir. Ts'in hanedanı, 256-207 tarihleri arasındadır. Şensi ile Kansu'nun doğusunda bulunan Ts'in krallığı arazisi coğrafi bakımdan doğu ile batı arasındaki geçit yolu üzerindedir. Bu ülkenin ahalisinin ve idarî sınıfının ekseriyeti çinli olmayıp, Türk ve Tibetlilerdir. Hakiki Çin'liler, Ts'in'i 'Barbarlar Krallığı' diye adlandırırdı. (Histoire de la Chine, Sayfa 72, Eberhard)

(21) Deguignes, Histoire Genêrale..., Cilt I A, Sayfa 217

Hun'ların büyük yenilgisinden yaklaşık 10 yıl sonra Çin İmparatoru ve Hun'lara karşı zaferi kazanmış olan ordu kumandanı aynı zamanda ölürler. Devlet yeniden karışır. Bundan istifade eden Hun'lar da kaybettikleri araziyi tekrar işgal ederler. Bu sıralarda Mete Hakan olur. Mete ismi ile ilgili olarak, Çince işaretlerin yanlış okunduğu doğrusunun Mao-Dun olduğu, bunun Türkçesinin de Bahadır olacağı söylenmektedir.

Çin kaynaklarına göre, babası, Mete'yi Hükûmdarlık hakkından mahrum etmek için «Yue-ci» (22) kavmine yollar ve «Yue-ci»lerin oğlundan intikam almak isteyeceklerini düşünerek, onlara harp açar. Yani vasıtalı şekilde oğlunu öldürtmek ister. Ancak durumu farkeden Mete kaçar, kendisini sevenleri etrafına toplar, 10.000 kişilik bir kuvvetle babasının üzerine yürür, bütün maiyeti ile birlikte onu öldürerek Hun Hakanı olur.

Mete devletin başına geçince önce civar kabilelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Doğuda oturan «Dung-hu» (23) kavmi, başa geçer geçmez Mete'yi rahatsız etmeğe başlamış ve önce Mete'nin pek meşhur olan atını, sonra karılarından birisini istemişti. Devlet ileri gelenlerinin fikrinin aksine Mete, barışı korumak için bu talepleri yerine getirdi. Bundan cesaretlenen «Dung-hu»lar, bu kere, iki devlet arasında kalan bir arazı parçasını istediler. Hun'lar bu araziden istifade etmiyorlardı; bu sebeble devlet ileri gelenleri arazinin verilmesi görüşündeydiler. Bu sefer Mete, "Millete ait olan bir şey verilemez" diyerek bütün kuvvetleri ile «Dung-hu»lar üzerine bir baskın yaptı, başbuğlarını öldürdü ve onları kaçmaya mecbur etti. Bu kaçan kavimler daha sonra «Sienpi» (Hsi-en-bi= H'yen-bi) ve «Vu-huan» (24) beyliklerini kurmuşlardır.

Doğuda durum sakinleşince Mete, batıya yöneldi. «Yue-ci»lere saldırdı, onları itaat altına aldı. Böylece Şansi ve Peçili arasında uzanan Çin Seddi'nin bütün kuzeyi Mete'nin eline geçmiş oldu. Başka bir deyimle, (Ts'in) Krallığı'nın vaktiyle Hun'lardan zaptetmiş olduğu topraklar fazlasıyla geri alınmıştı.

Mete, bundan sonra kuzeye döndü. «Hun'i» (25), «Ding-Ling» (26), «Kie-Kou» (27) ülkelerini zaptetti. Diğer beylikler kendiliklerinden Mete'nin Hükûmdarlığını tanıdılar.

Mete artık Çin'e karşı hazırlanıyordu.

Bu tarihte Çin'de Han Sülâlesi devri (İÖ. 206 - İS. 220) başlamıştı. İmparator (Kao-ti) (28) memleketi sükûnete kavuşturmuş ve Şansi'deki (Tai) eyaletinin başına (Han Kralı) ünvanı ile (Sin)i getirmişti. (Sin) Ülkesine merkez olarak (Ma-ji) şehrini seçmişti. Mete, işte bu şehre taarruzla harekete geçti. (İÖ. 201) bundan sonraki olayların gelişimi şöyledir:

(Sin), İmparator (Kao-ti)den yardım ister. İmparator yardım göndermediği gibi, (Sin)den şüphe dahi eder. Bunun üzerine (Sin) Hun'lara teslim olup (Ma-ji) şehrini de bırakır. Hun'lar harekete devamla (T'ai-Juan)ı alıp (Sing-Jang)a kadar yürürler. Durumdan haberdar olan (Kao-ti) büyük bir kuvvetle bizzat kendisi Hun'ların üzerine yürür.

(22) **Yue-ci**'ler, başlangıçta Sarı nehir, Alaşan stepleri, Nanşan dağları arasında oturan kavimdir. Türk adı ve Toplulukları bahsinde 9 numaraya bakılması.
(23) **Dung-hu'**lar, Türk toplulukları bahsinde 1 No.ya bakılması.
(24) **Sienpi** ve **Vu-Huan**'lar Türk Toplulukları 2 ve 3 No.lar.
(25) **Hun'i**'ler Türk Toplulukları 4 No.
(26) **Ding-Ling**'ler Türk Toplulukları 5 No.
(27) **Kie-Kou**'lar Kırgızlardır.
(28) Kao-Ti, (İÖ. 207 - 195)

Ordusunun büyük bir kısmı ile (Tatum-Fu) da kamp yapmış olan Mete, İmparatoru bu istikamete çekmek istemektedir. İmparator, kışın şiddetine rağmen, önüne çıkan ufak kuvvetleri yene yene, Mete'nin istediği istikamete yürür. Çin kaynakları her 10 askerden iki veya üçünün parmaklarının donduğunu kaydetmektedir.

İmparator 320.000 askerle (Tatum-Fu)ya yaklaşırken, Mete'nin ordusu aniden saldırır. Çinlileri dağıtır ve bir kaleye sığınan İmparatorla etrafındaki kuvvetleri sarar. Hun'ların kuvvetini çeşitli Çin kaynakları, 30.000, 40.000 ve 400.000 olarak gösteriyor. Doğru rakam her halde ufak olanıdır. Eğer Mete'nin elinde 400.000 kişi bulunsaydı, ne Çin ordusundan, ne de İmparator'dan pek eser kalmayacağı düşünülebilirdi (29).

İmparator içine düştüğü durumdan kurtulabilmek için Mete'nin karısının tavassutuna başvurur. Bu netice verir, İmparator, Mete'nin isteyerek bıraktığı bir açıklıktan çekilerek canını kurtarır. Bu şekilde savaş sona ererse de barış yapılmamış olur. Hun'ların akınları da devam eder. İmparator yeni bir sefer hazırlamak isterse de etrafındakiler kendisini bu projeden vazgeçirirler ve üstelik Mete'ye bir kızını vermesini tavsiye ederler. İmparator razı olur. Ancak, Çin kaynaklarına göre, kendi kızı yerine bir cariyeyi yollar ve Hun'lara her yıl belirli miktarlarda gıda maddesi vermeyi kabul eder. Bu şekilde İÖ. 199 yılında Çin'liler ile Hun'lar arasında barış gerçekleşir.

İmparator (Kao-ti) öldükten sonra, Hun'lar yeniden Çin topraklarına girmeye başladılar. Çin'liler karşı koymaya cesaret edemiyorlardı. Ancak barış anlaşmasının mevcudiyeti, Mete'yi, bu akınları görmezlikten gelmeye ve hatta bazen ilgilileri cezalandırmaya mecbur ediyordu. Örneğin İÖ. 178 yılında, Çin Hükûmet merkezi kapılarına kadar akın yapan Batı Bölge komutanının değiştirilmesi gerekmişti.

Bu tarihten sonra Mete, bir süre Çin'lileri rahat bırakarak tekrar batıya döndü. Büyük bir kuvvetle «Yüe-ci» ülkesine girdi. Evvelce bir kere daha mağlup edilmiş olan bu millet bu kere tamamen himaye altına alındı. Yürüyüş Güney-Batıya devam etti. Tibet'in güneyinde, Şamo Çölü ile Lop Gölü arasında yaşayan «Şensen» (30) boyları himayeye alındı. İrtiş ve İli Irmakları boyunca yaşayan «Usun»lar (31) Hun hakimiyetine girdi. İÖ. 177 yılında bu seferler sona erdiği zaman Hun İmparatorluğu'nun hududları, Kore ve Japon denizinden İtil (Volga) nehrine kadar ulaşıyor, Sibirya'nın Güneyi devletin hududları içinde kalıyordu.

Devletin hududları içinde bulunan ve Hun'lara tâbi olan Türk boyları ise 7 büyük grup halinde toplanıyordu:

1 — Mogolistan'ın kuzeyinde Tannu Ola Dağları'ndan Sarı Irmak'a kadar ve Doğu Tianşan'dan Tarım Nehri mansabına kadar olan sahayı Hu'lar işgal ediyordu. Devletin en kalabalık unsuru bunlardı. Bunlar Uygur'lardır.

2 — Hu'ların kuzeyinde, Tannu-Ola havalisinde Ding-Ling Türk kavmi vardı.

3 — Yenisey Irmağı civarında, bugünkü Kara Kırgız'ların cedleri Kırgız'lar oturuyorlardı.

4 — Altay Dağları'ndan Tarbagatay'a kadar uzanan sahada, sonraları Gök-

(29) Bu savaşın askerî bakımdan ayrıntıları için Ömer Halis Bıyıktay'ın «Çin Sındığı» isimli kitabına bakılabilir.
(30) Şensen'leri Eberhard Türkistanda bir kavim diye zikrediyor, başka bilgi vermiyor.
(31) Usun (Vu-sun) lar, Ferganənın kuzey doğusunda yaşarlar, Türk Toplulukları bahsinde 5 No. Bu Usun'ların Göktürk İmparatorluğunda göreceğimiz Onok'ların cedleri oldukları düşünülebilir.

türk ve Karluk isimleriyle tarih sahnesine çıkacak Türk kavimleri oturuyorlardı.

5 — Çin Türkistan'ının doğusunda, sonraları Tangut ismiyle anılan bölgede Yüe-ci Türkleri oturuyordu.

6 — Balkaş Gölü'nün güneyinde İli Irmağı havalisi Usun'ların vatanı idi. Harp zamanında 188.800 asker çıkarabiliyorlardı.

7 — Usun'ların güney ve batısında, sonraları Kanglı Türkleri adını alacak kavim oturuyordu. Bunların bölgesi Ceyhun'a kadar uzanıyordu (33).

Sadri Maksudi Arsal'ın bu yerleştirişini aynen sayfalarımıza aldık, kaynağının neresi olduğunu bilemiyoruz, bazı noktalarda ve bilhassa hududları çok katiyetle teşhis edilmiş bazı kavimler hakkında tereddüd edilebilir. Ancak bizim şu anda göstermek istediğimiz husus, Hun İmparatorluğu içindeki Türk kavimleridir, bu kavimlerin her birisinin hududları üzerinde durmamıza bir gerek yoktur.

Mete, kuzey ve batıdaki seferleri yürütürken, bir taraftan da Çin barışını tazelemek için temaslar yapıyordu. Her ne kadar başlangıçta Çin İmparatoru (34), barışa taraftar değildiyse de, devlet ileri gelenleri bir savaşı göze alamadıklarından, sonunda o da barışa razı oldu. Pek kıymetli hediyeler yollayarak muvafakatini bildirdi. Böylece anlaşma yenilendi.

Mete İÖ. 174 yılında öldüğü zaman barış içinde muazzam bir İmparatorluk bırakıyordu.

«Hun İmparatorluğu şuradan buradan toplanmış pervasız bir güruhun zorbalığı ile ayakta duran bir devlet değildi. Tersine orada cemiyetin en küçük birliği olan aileye varıncaya kadar, bütün nizam ve teşkilât vardı. İmparatorluğun bütünü sağ ve sol taraf diye ikiye ayrılmıştı. Sağ batıyı, sol doğuyu temsil ediyordu .Daha küçük birlikler bu ikisi içinde taksime uğrarlardı. Askerî, siyasî her birliğin başında, rütbesi ve selâhiyeti tam olarak tayin edilmiş bir şef bulunurdu. Devletin toplam 24 erkânı vardı. İçlerinden yalnız en büyüklerinin emrinde 10.000 atlı bulunmaktaysa da, bunların her biri «on bin atlı» ünvanını taşırdı. Askerî birliklerin en büyüğü 10.000 atlı idi. Bundan maada ayrı ayrı komutanların idaresinde, bin, yüz ve on atlı birlikler vardı. Büyük rütbeler babadan oğula miras kalırdı» (35).

Devletin içinde en mühim makam, aynı zamanda veliahtlık yeri olan ve bir nevi Beylerbeyi'liğine tekabül eden sol bölge Başbuğ'luğuydu. Bunun Çince ismi (Hyen Vam)dı.

Mete'nin yerine oğlu Ki-Ok (Kiyo), Lo-Şang ünvanı ile geçti.

Lo-Şang, Çin'e ilk seferini İÖ. 166 yılında yaptı. 140.000 kişilik bir kuvvetle Şensi'ye girdi, büyük ganimet topladı. Çin İmparatoru Hun'ların üzerine bir ordu sevkettiyse de, Çin ordusu gelinceye kadar Hun'lar çoktan geri dönmüşlerdi.

Lo-Şang bundan sonra Yüe-ci'lerin ülkesine yürüdü. Bu kere Yüe-ci'ler yurtlarından tamamen ayrılarak Batıya göçtüler. Bunların bir kısmı önce İli Nehri kıyılarına çıktılar, sonra Harezm'e girip Horasan'a yerleştiler, Hindistan'a kadar yayıldılar.

Hun'lar 162 yılına kadar, Şensi, Şansi, Peçeli ve Leao-Tong üzerine akınlarına devam ettiler. Kendilerine karşı koyamayan Çin'liler sonunda yeniden barış teklifinde bulundular ve barış yapıldı. Kısa bir süre sonra da, İÖ. 160'da Lo-Şang öldü.

Yerine oğlu Kun-Sin geçti ve çatışmalar derhal başladı. 158 yılında Hun'lar

---

(33) Sadri Maksudi Arsal, Orta Asya Türk Devletleri, Sayfa 26-28

(34) İmparator Ven-ti (180-157)

(35) L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Sayfa 50

30.000 atlı ile Şansi'ye girdiler. Pek çok şehri yağma ettiler. Bunu takip eden sene Çin İmparatoru öldü ve yerine (Hiao-Kim-Ti) (36) geçti. Bunun zamanında Çin kayıtlarında mühim bir çatışma yer almamaktadır. Bundan sonra İmparator olan (Vou-ti) (37) Hun'larla barışı yeniledi. Ancak bu sefer Çin'liler barışa sadık kalmak niyetinde değildiler. Niyetleri Hun'lara bir tuzak kurmaktı. Bu maksatla İÖ. 135 yılında 300.000 kişilik bir ordu, Şansi'de Maje şehri yakınlarına gönderildi. Bir Çin subayı, Kun-Sin'e gelerek, Maje'yi teslim etmeyi teklif etti. Başlangıçta buna inanan Kun-Sin küçük bir kuvvetle Şansi'ye girip, Maje yakınlarına kadar gittiyse de, esir alınan bir askerden tuzağı öğrenince derhal geriye döndü, bu şekilde de barış anlaşması ortadan kalkmış oldu. 129 yılından itibaren Hun'lar akınlarına yeniden başladılar. Üzerlerine gönderilen Çin kuvvetleri hiç bir başarı elde edemediler. Ancak 127 yılında şans döndü. Çin'liler Ordus ülkesini zapta muvaffak oldular. Hun ağırlık merkezi Orhun Nehri bölgesine kaymağa başladı.

Kun-Sin 126 yılında öldü. Yerine oğlu U-Tan geçecekti. Ancak Kun-Sin'in küçük kardeşi kendisini Hakan ilân etti. Utan amcası ile mücadeleye giriştiyse de mağlup olarak Çin'e kaçtı, orada kendisine asalet ünvanı verildi ve ölünceye kadar Çin'de kaldı.

Yeni Hakan İ-Ti-Sie, memleket içinde durumunu sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz Çin'e saldırdı. 125, 124, 123 ve 122 yılları karşılıklı saldırılar ve savaşlarla geçti. Bu arada Çin kuvvetlenmeye ve şimdiye kadar sadece kendi hududlarını korumaya çalışırken artık savaşları Hun'ların ülkesine götürmeye başlamıştı.

121 yılında Çin'liler Şansi'den hareketle Hun ülkesine girdiler. 3 sene aralıksız devam eden savaşlar sonunda Hun'lar büyük kayıplara uğratıldı ve kuzeye doğru sürüldü. Çinliler ele geçirdikleri ülkeleri, Hun akınlarını önlemeleri için derhal iskân ediyorlardı.

114 yılında ölen Hakan'ın yerine geçen oğlu Uvey devrinde, Çin kaynakları, Çin'lilerin 180.000 kişiyle Ordus ülkesine yaptıkları bir seferden bahsediyorlar. ancak Hun ordularına rastlamadan geri dönülmüştür. (İÖ. 110)

105 yılında başa geçen Hakan O-Su-li, Çin'lilerle uğraşmaya devam etti. Çin'liler bunu öldürtmek istediler ve suikastı kolaylaştırmak maksadıyla bir de ordu sevkettiler. Ancak durumu öğrenen Hakan suikastçileri yakalatarak öldürttü; gelmekte olan Çin ordusuna saldırıp onu bozguna uğrattı.

Hakan'ın 102 yılında hastalanıp ölmesi üzerine, oğlu çok küçük olduğundan, yerine kardeşi Kiu-Li-Hu Hakan oldu ve derhal Çin'e saldırdı, Çin ordusunu da bozguna uğrattı. Fakat bir sonuca varmaya vakit bulamadan öldü. Yerine kardeşi Tçie-Ti-Heou geçti. (İÖ. 101) Bu Hakan'ın devri de Çin'lilerle devamlı savaşlarla geçmiş ve hepsini Hun'lular kazanmıştır. Çin kaynakları bilhassa 99, 98 ve 97 yıllarında 3 büyük savaştan söz ederler.

Hakan ölünce yerine, hasta olan büyük oğlu yerine küçük oğlunu geçirmek istediler. Ancak o, Hakanlığın kendi hakkı olmadığını söyleyerek yerini kardeşine bıraktı. Çin kaynakları bu olayı tesadüf edilmez bir asalet örneği diye nakletmektedirler. Bu şekilde Hou-Lo-Ku, İÖ. 96 yılında Hakan olmuştur.

Çinliler İÖ. 90 yılında 200.000 kişilik bir ordu ile Hunlar üzerine bir sefer açtılar. Hakan önce devamlı olarak geriye çekildi. Çinliler ufak çatışmaları kazandıkça ümitlenerek üslerinden çok ilerilere gittiler. Onların iyice yorulduğuna kanaat getiren Hakan 50.000 kişilik kuvveti ile hücuma geçerek Çin ordusunu dar-

---

(36) Hiao-Kim-Ti (İÖ. 157-141)

(37) Vou-Ti (141-87)

madağın etti, kumandanlarını esir aldı. Bu yenilgiden sonra, Hakanın ölümüne kadar Çinliler ile yeni bir çatışma olmadı.

Hakan Huloku, oğlu küçük olduğu için yerine kardeşinin geçmesini istemişti. Fakat bir grup bu isteğe karşı çıkarak Huloku'nun oğlunu Hou-yen-Ti ünvanı ile Hakan yaptılar (İÖ. 85). Eski Hakanın vasiyetinin tutulmayışını doğru bulmayan bir grup memleketi terketmek istedi, fakat yeni Hakan buna müsaade etmedi. Bu hareket, İmparatorluk içinde devamlı bir iç mücadelenin başlangıcı olacaktır.

İÖ. 72 yılında Hun'ların akınlarından bıkmış olan Usun'lar Çin'den yardım istediler. Çin 160.000 kişilik bir orduyu yardıma gönderdi. Usun'ların ordusuyla birleşen bu kuvvet Hunları büyük bir bozguna uğrattı. Hakan intikam için 71 yılında yeniden Usun'lara saldırdı ve onları yendi, ancak dönüşte korkunç bir tipiye yakalanarak büyük kayıp verdi. Ayrıca Ding-Ling'lerin kuzeyden, Usun'ların batıdan ve Vu-Huan'ların doğudan yaptıkları saldırıları önlemek için de büyük zayiata katlanılması gerekti.

Bütün bu olayların Hun İmparatorluğu'nu ciddi şekilde sarsıp zayıflattığı ve Hunlara tâbi boyların yavaş yavaş ayrılmağa ve Çin'in tarafını tutmağa başladıkları anlaşılmaktadır.

Bu hava içinde ölen Hakanın yerine geçen kardeşi Hi-Li-Kuan-kiu devrinin (68-60) en kayda değer olayı, Uygur'ların da Hunlara karşı dönmeleridir. Bu Hakan ölünce yerine, taht üzerinde hiç bir hakkı olmayan Vo-Yen-Kui-Ti geçirildi. Kendisi son derece zalimdi, ayrıca törelere de aykırı hareket etmeğe başlayınca, memleketin ileri gelenleri eski Hakanın oğlu Hou-Han-Sie etrafında toplandılar. Hun tarihinde ilk defa dahilî harp başladı. Bunu Hou-Han-Sie kazandı, yapayalnız kalan Kiu-Ti kendisini öldürdü ve Hou-Han-Sie İÖ. 57'de Hakan olarak başa geçti .Ancak iç mücadele durmadı. 4 ayrı şahıs Hakanlıklarını ilân ettiler. Bunlar arasındaki mücadele 36 senesine kadar devam etti. Hou-Han-Sie zaman zaman Çin'den yardım istemek zorunda kaldı.

Bu mücadelede en büyük zorluk Hakan'ın, evvelce Doğu Başbuluğu yapmış olan kardeşi Çi-Çi ile olan ilişkisidir. Çi-Çi ve onu tutan boylar, Hakan'ın Çin'den yardım istemesini, yani Çin'in himayesine girer görünmesini utanç verici sayarak ayrılmışlar ve Çi-Çi kendisini Hakan ilân etmişti. İÖ. 54 yılında ortaya çıkan bu ayrılmada Hakan Güney Çin sınırlarında kalmış, Çi-çi ise kuzeye çekilmişti.

Çi-Çi, İÖ. 51 yılında, önce Tanrı Dağları - Işık Göl havalisindeki Usun'ların mukavemetini kırıp, Tarbagatay bölgesindeki boyları ve daha kuzeydeki Kırgız'ları itaat altına aldı. Daha sonra Aral Gölü'ne kadar bütün Batı bölgesini idaresi altına almayı başardı. Bu şekilde İran, Afganistan, Hindistan ve hatta Avrupa üzerinde ileriki tarihlerde tesir icra edecek olan Türkistan sahasında, Türk halkının nüfusunu iyice sağlamlamış ve Batı Hunlarının temelini atmış oluyordu.

Ancak Çi-Çi'nin devri uzun sürmedi. Çin, diğer kavimlerin de işbirliğini sağlayarak Hun Topraklarına girdi ve Çi-Çi başkenti sarıldı. İÖ. 36 senesinde sokak sokak ve hatta saray içinde oda oda yapılan savaşlar sonucu, Çi-Çi de dahil olmak üzere, bütün saray erkânı kılıçtan geçirildi.

Bu tarihten sonra bu bölgedeki Hun boyları hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak bir kaç asır sonra bunların çocukları İtil ve Don bölgesinden Avrupa'ya gireceklerdir.

Hou-Han-Sie'nin ölümünden sonra (İÖ. 31) Hun'lar artık Çin'in himayesinde bir devlet haline gelmişti. Kendisinden sonra yerine geçen 4 Hakan'ın devrinde de Çin kayıtlarına geçmiş herhangi bir olaya rastlanmamaktadır.

İS. 13 yılında Hakan olan Ou-Loui-Yo-Ti devrinde Hun'lar tekrar Çin'e akınlar yapmaya başladılar. Bundan sonra, 18 yılında Hakan olan Kao-Yo-Ti devrinde Hunlar tekrar toparlandı, kuvvetlendi. Çin'de ise iç karışıklıklar başlamıştı. Çin İmparatoru (Mang), 22 yılında öldürülüyor ve İmparatorluk tekrar Han Sülâlesine geçiyordu.

Hunlar 25 yeni İmparatora tâbi olmaktan çıktılar. İç durumunu kuvvetlendirmek zorunluğunu duyan İmparator buna ses çıkaramadı.

Hunlar bu tarihlerde, Çin'den başka, civardaki diğer kavimler ve bilhassa «Sienpi» ve «Vuhuan»larla mücadele ediyorlardı. 45 senesinde ülkede kuraklık ve çekirge salgını oldu. Hun'lar sürülerinin büyük bir kısmını kaybettiler, bu onlar için ciddi bir darbe oldu.

Bu zor şartlar içindeyken Hakan, 46 yılında öldü ve yerine oğlu Pou-nou geçti. Ancak Punu'nun amcası «Pe» tahtın kendisine ait olduğunu ileri sürdü. İkisi arasında bir mücadele başladı. Pe, etrafına topladığı 8 kavim tarafından İS. 48 yılında bağımsız olarak ve Hu-Han-Sie ünvanı ile Hakan ilân edildi. Bu şekilde Hun İmparatorluğu yeniden ikiye bölünmüş oldu.

Punu ve ona tâbi boylar kuzeye, Orhon ve Dış Moğolistan yörelerine çekilip Kuzey Hun'larını teşkil ettiler ve bağımsızlıklarını korudular. Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'da önemli olarak bilinen bütün şehirler Kuzey Hun idaresindeydi.

Hu-Han-Sie ve 8 kavmi ise, Güneyde kalıp, Güney Hunlarını teşkil ettiler. Çin İmparatoru (38), Hu-Han-Sie'yi Hakan olarak tanıdı ve Kuzey Hunları ile «Sienpi»lere karşı koymaları için İç Moğolistan'da Çin Seddi kuzeyinde, Gobi güneyinde onlara özel bir yer verdi.

Bu bölünmeye rağmen Kuzey Hun'ları, 60 ve 70 senelerinde tekrar Türkistan'a girmeyi başardılar. Çinliler ise Hunların yeniden birleşmelerinden korkuyordu. Bu sebeble Çin, 73 yılında, Türkistan'a büyük bir sefer açtı. Tiyenşan'a kadar gidildi ve Türkistan zaptedildi. Fakat Hun'lar savaşı sürdürdüler, ondan sonraki seneler hep çarpışmalarla geçti.

Kuzey Hunları sadece Çin ile değil, «Sienpi»ler ve Güney Hunları ile de mücadele halindeydiler. Bu çarpışmalardan birisinde 87 yılında, Hakan Ye-Ou da öldürüldü. Kuzey Hunlarının 58 e yakın boyu Ordus ülkesinde Şensi ve Şansi Vilâyetleri sınırları ötesine çekildi.

89 ve 90 yıllarında Kuzey Hunları üzerine birer sefer daha yapıldı ve büyük zayiat verdirildi. Nihayet 92 senesinde yapılan bir sefer sırasında Kuzey Hunlarının son Hakanı Yu-Şu-Kiyen mağlup edildi ve başı kesildi. Kuzey Hun İmparatorluğu da bu şekilde 93 yılında ortadan kalkmış oldu.

İmparatorluk ortadan kalkmakla beraber, Hun boyları 150 senesine kadar ülkelerini muhafaza edebildiler. Sonunda ülkeleri «Sienpi»ler tarafından tamamen işgal edildi, Hun aşiretlerinin büyük kısmı batıya göç etti, Güney Kazakistan ve Başkırt ülkesinde kendilerinden daha önce Çi-Çi ile göçmüş kardeş Hun boylarının bulunduğu topraklara yerleştiler.

Hun'ların yerini alan «Sienpi»ler de, Pelliot, Barthold gibi Türkiyatçılarca Türk olarak kabul edilen bir kavimdir. Haklarında Türk boyları bahsinde izahat verilmişti. Bu kavimler topluluğunun başlangıçta bir başı yoktu. Her boy kendi başbuğu tarafından idare edilirdi. Zamanla bu başbuğlardan birisi sivrildi, diğer boyları idaresi altına almaya ve Sienpi milletinin başbuğu durumuna gelmeye muvaffak oldu. Çin'lilerin (Tan-Che-Houai) dedikleri bu başbuğları sırasında

(38) İmparator Kouam-Vou-Ti (24-57)

«Sienpi»ler büyük bir kuvvet haline geldiler. Batı Mogolistan'a, Usun ülkesine kadar yayıldılar. Çin'e akınlar yapmaya başladılar. Bu akınlar sırasında Güney Hun kabileleri de onlara yardımcı oldu. Çin'le mücadele 233 yılında «Sienpi»lerin başkanı öldürülünceye kadar sürdü. Bu tarihten sonra «Sienpi» kabileleri, her biri kendi başbuğunun idaresi altında yaşamaya döndüler ve «Sienpi» milletleri topluluğu ortadan kalktı.

«Sienpi»ler «Eski Yen Krallığı» ile tekrar ortaya çıkacaklardır.

Deguignes, «Sienpi» Milletler topluluğunun başbuğlarını şöyle sıralar:

1 — Tan-Che-Hoai	— 156 - 181	
2 — Ho-lien	— 181 - 182,	1'in oğlu, öldürüldü.
3 — Kuei-Teou	— - 182,	2'nin yeğeni, hemen öldürüldü.
4 — Pou-Tou Hen	— 182 - 233,	3'ün kardeşi.

Asya Hun İmparatorluğu, Kuzey Hun'ları ile birlikte ortadan kalkmış olmakla beraber Güney Hun'ları siyasî hayatlarını sürdürmekteydiler.

Güney Hun'ları devletini kuran Hu-Han-Sie, Çin İmparatoru'na bir sefir yollayarak, onu koruyucu olarak tanıdığını bildirmişti. İmparator bu talebi kabul ederken düşüncesi, Güney Hun'larını Kuzeylilere karşı kullanmaktı. Bu düşüncesini de gayet maharetle gerçekleştirdi. Hun İmparatorluğu'nun bu iki parçası arasında, büyük bir kinle ve insafsızca yürütülen mücadele her ikisinin de ortadan kalkmasına sebep oldu. Olayların bir özetini (39) yapmaya başlamadan önce, Güney Hun Hakanlarının bir listesini verelim.

1 — Hou-Han-Sie (Pe)	— (48 - 56)	
2 — Kiu-Fu-Yu-Ti	— (56 - 57)	1'in kardeşi
3 — İ-Fa-Yü-Lu-Ti	— (57 - 59)	2'nin kardeşi
4 — Si-T'ung-Shih-Chu-t'i	— (59 - 63)	1'in oğlu
5 — Kiu-Ch'u-Chü-Lin-Ti	— (63 - 63)	2'nin oğlu
6 — Hu-Yeh-Shih-Chu-Hou-Ti	— (63 - 85)	4'ün kardeşi
7 — İ-Ti-Yü-Lü-T'i	— (85 - 88)	3'ün oğlu
8 — Hsiu-Lan-Shih-Chou-Hou-Ti	— (88 - 93)	6'nın kardeşi
9 — An-Kou	— (93 - 94)	7'nin kardeşi
10 — Ting-Tu-Shih-Chu-Hou-Ti	— (94 - 98)	4'ün oğlu
11 — Wan-Shih-Shih-Chu-T'i	— (98 - 124)	6'nın oğlu
12 — Wu-Chi-Hou-Shih-Chu	— (124 - 128)	11'in kardeşi
13 — Ch'ü-Ch'ih-Jo-Shih-Chu-Chiu	— (128 - 140)	11'in kardeşi
14 — Chu-Hiu	— (140 - 143)	?
15 — Hu-Lan-Jo-Shih-Chu-Chiu	— (143 - 147)	?
16 — İ'ling-Shih-Chu-Chiu	— (147 - 172)	?
17 — T'u-T'e-Jo-Shih-Chu-Chiu	— 172 - 177)	16'nın oğlu
18 — Hu-Cheng	— (177 - 179)	17'nin oğlu
19 — Chiang-Ch'ü	— (179 - 188)	?
20 — Ch'ih-Chih-Shih-Chu-Hou	— (188 - 195)	19'un oğlu
21 — Hu-Ch'u-Ch'uan	— (195 - 216)	20'nin kardeşi

49 senesinde Hu-Han-Sie, Kuzey Hun'ları üzerine 10.000 kişilik bir ordu yolladı. Büyük başarılar kazandı. Çin İmparatoru'nun bu durumdan kuşkuya dü-

(39) Güney Hunlarının tarihi, Deguignes'in ismi geçen eserine ilâveten, Eberhard'ın «Muahhar Han Devrinde (İS 25-220) Hun Tarihine kronolojik bir bakış» ismli etüdünden de istifade suretile özetlenmiştir.

şerek, kendisi hakkında olumsuz fikirlere kapılmaması için de oğlunu, bir nevi rehin olarak onun yanına gönderdi.

Kuzey Hun İmparatorluğu'nun 93 yılında son bulmasına kadar Güneyliler onları rahatsız etmeğe devam ettiler. Kuzey Hun Devleti sona erdiği tarihte, Güney Hun Devleti de 400.000 kişilik bir topluluk haline gelmişti.

Anku'nun Hakanlığı devresinde memlekette iç karışıklıklar çıktı. 94 yılında öldürülen bu Hakan'ın yerine geçen yeni Hakan zamanında da devam eden karışıklıklar, neticede bir iç savaşa dönüştü ve ancak Çin kuvvetlerinin işe karışması ile 98 yılında bastırılabildi.

Bu tarihlerde başa geçen Hakan Wan-Shih, diğer komşu kabilelerle birleşerek, Çin üzerine akınlar yapmaya başladı. Başlangıçta bazı başarılar kazandı ise de, bir süre sonra büyük zayiat vererek barış istemek zorunda kaldı ve 117 yılında Çin barışa razı oldu.

119 senesinde Çin'in «Sienpi»ye karşı açtığı seferde, Çin ile birlikte hareket eden Güney Hun'ları, 123 senesinde «Sienpi»lerin hücumuna uğradı.

124 senesinde başa geçen Wu-Chi zamanında da iç isyanlar ve «Sienpi» akınları devam etti. Hakan bunların üstesinden gelemiyor ve bu durum Çin İmparatoru'nu şüphelere sevkediyordu. Sonunda İmparator'un (40) itimadını kaybettiğini gören Hakan intihar etti. İsyanlar ve karışıklıklar ancak 144 yılına doğru bastırılabildi. O tarihte Çin'in yardımı ile Hu-Lan Hakanlığa geçmiş bulunuyordu. Fakat devlet otoritesi tamamen ortadan kalkmıştı. Hun kabileleri, «Vu-Huan» ve «Sienpi»lerle birlikte Çin topraklarına akınlar yapıyorlar, Hakan milletine hakim olamıyordu.

172 yılında Hakan olan (T'u-T'e) Çin'lilerin yardımı ile «Sienpi»leri yenilgiye uğratabildi. 177 yılında yerine geçen oğlu Çin Generali ile geçinemedi. General bunun kafasını kestirdi ve yerine Doğu Başbuğu (Chiang-Ch'ü)yü Hakanlığa getirdi (sene 179). Bu hareket dahi Hakanların otorite ve prestiji hakkında bir fikir vermeye yeter.

188 yılında yeni bir isyan sonucu Hakan öldürüldü. Çin'liler onun yerine oğlunu Hakan tayin ettilerse de, asiler onu başa geçirmediler ve devlet yaşlılar tarafından idare edilmeye başlandı. Hakan Çin'lilerden yardım istedi, ancak o sırada İmparator (Ling-Ti) nin ölümü ve bunu takip eden iç karışıklıklar yardım imkânı vermedi. Buna rağmen Hakan ölümüne kadar bu sıfatı taşıdı ve 195 senesinde ölünce yerine kardeşi Hakan tayin olundu.

Çin'deki Han Sülâlesi bu tarihlerde sonuna yaklaşmakta idi. Orta Çin'de (Ou), Kuzey Çin'de (Wei) sülâleleri iktidarı ele alıyorlardı.

Wei'ler kendi bölgelerinde önce «Vu-Huan'ları ortadan kaldırdılar. Arkadan da 216 senesinde Hun Hakanını hapse koyarak Güney Hun Devleti'ni sona erdirdiler.

Bölgede bulunan 19 kabileden oluşan 20.000 Hun ailesi Şansi eyaletinin çeşitli kısımlarına yerleştirildi.

Çin'de yerleşen bu Hunlar zamanla yeniden kuvvetlendiler ve 304 senesine doğru tekrar sahneye çıktılar. Merkezî Çin'de Han Devleti'ni kurdular, bunu Çao ve Hia Devletleri takip etti. Bu gelişmeleri bir sonraki bahisde ele alıyoruz.

(40) İmparator Hiao-Chun-Ti (125-144)

2 — Çin'de Türk Devletleri

HAN KRALLIĞI

Sienpi'lerin tazyiki ile devamlı güneye çekilen Güney Hun'ları, son Hakanlarının zamanında merkezî Şansi'de, (P'ing-Yang) civarında yerleşmişlerdi. Gene bu Hakan zamanında, eski cedleri arasında Çin'in Han sülâlesinden bir prensesin bulunması sebep gösterilerek, kendi sülâlesinin ismine, Çin'in İmparatorluk sülâlesi ismi olan **Lieou** ilâve edilmişti. (1)

Hun'lar kendi devletleri sona erdikten sonra, Çin İmparatoru'nun emrinde hareket ediyorlardı. Bu şekilde iç ve dış mücadelelerde Hun askerleri Çin ordusu yanında görev alıyordu.

Tsin sülâlesi iç güçlükleri 280 tarihinde bastırdıktan ve İmparatorluk içinde birliği yeniden tesis ettikten sonra, malî ve ekonomik durumu düzeltmek amaciyle umumî bir terhis ilân etti. Bu karar İmparatorluk içinde uygulandıysa da, İmparatorluğa bağlı kavimler ve bu arada 19 Hun aşireti içinde tatbik mevkii bulmadı. Bilâkis Hun'lar bu karardan değişik bir şekilde istifade ettiler. Terhis edilen askerler silâhlarını beraberlerinde götürüyorlardı. Hun'lar bu silâhları satın aldılar. Karşılığında para yerine arazi verdiler. Bu şekilde hem silâh, hem de nüfus sahibi olmak yolunu tuttular (2).

300 senesinde Çin İmparatorluğu'nun iç durumu yeniden karıştı. İsyanlar, taht üzerinde hak iddiaları başladı. Bunları suikastler izledi.

O tarihlerde «Lieou-Yuen», Hun kavimleri içinde sivrilmiş bir kişiliğe sahip bulunuyordu. Kendisi. Hakanların çıktığı Tou-Kiu aşiretinden geldiği ve Mete'den indiği gibi, 290 yılında 5 Hun aşiretinin Başbuğluğu ünvanını da almıştı (3).

Kavimlerin ileri gelenleri, Çin'in karışık durumundan istifade imkânı çıktığını görünce, 304 yılında yaptıkları bir toplantıda, Hun neslinden gelme «Han Sülâlesini» ilân etmek kararı aldılar.

İmparator, Hun'ların bu teşebbüsünü duyar duymaz derhal üzerlerine bir ordu sevketti. İki taraf arasında çarpışmalar başladı. 305 senesinde dört büyük çarpışma oldu. Çin'liler yenilerek geri çekilmek zorunda kaldılar.

309 yılında Çin başkenti (Lo-Yang)a bir sefer yapıldı fakat şehir alınamadı. Aynı sene (Lieou Yuen) öldü. Yerine geçen oğlu ancak bir ay yaşayabildi, onu Yuen'in ikinci oğlu takip etti.

Bu sülâlenin İmparatorlar listesi şöyledir: (4)

1 — Lieou Yuen	— 304 - 309	
2 — Lieou Ho	— 309 - 309	1'in oğlu
3 — Lieou Tçong	— 309 - 318	1'in oğlu
4 — Lieou Tçan	— 318 - 318	3'ün oğlu, aynı sene öldürüldü
5 — Tchu Lieou Yao	— 318 - 329	3'ün akrabası, öldürüldü

(1) René Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 96 ve devamı

(2) W. Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 133 ve devamı

(3) Bu ünvan kitaplarda Taju olarak geçmektedir. 5 aşiret topluluğu Göktürk İmparatorluğu Batı kanadının Onok'larını hatırlatmaktadır. Onok'lar, beşerli iki grup halindeydiler.

(4) Deguignes, Histoire Générale..., Sayfa 220, Cilt I A

Tçong, babasının bitiremediği Lo-Yang'ın kuşatmasını yenilemekle işe başladı. Bütün maiyeti ile birlikte esir alınan Çin İmparatoru, kısa bir süre sonra, bir komplo haberi üzerine öldürüldü. Tsin hanedanından bir prens, ikinci Çin başkenti olan Tch'ang-ngan şehrinde İmparator ilân edildi. Hun'lar derhal bu şehir üzerine yürüdüler. 316 yılında gerek şehir, gerek yeni İmparator teslim alındı. Bu şekilde Çin'deki Tsin sülâlesi devri sona ermiş oldu. Bu savaş sırasında güneye kaçarak canını kurtarabilmiş olan bir prens, Kien-K'ang (Nankin) şehrinde «Doğu Tsin» sülâlesini ilân etti.

Tçong'un İmparatorluğu, Şensi'nin tamamını, Şansi'nin merkez ve Güneyini, Honan'ın kuzeyini, Hopei'nin güneyini ve Şantong'un kuzeyini kaplıyordu. Bununla beraber Tçong'un memleket içindeki itibarı hiç bir şekilde babasınınkine yaklaşamamıştı. Kendisinin Çin İmparatorları gibi büyük bir tantana içindeki yaşayış tarzını Hun halkı benimsememiş ve hatta bu yüzden bazı kabileler memleketten ayrılmaya başlamıştı. Tçong böyle bir hoşnutsuzluk havası içinde öldü. Yerine geçen oğlu Tçan da babası gibi zevk ve sefaya düşkün bir kimse idi. Üstelik zalimdi. Kısa bir süre sonra ordu kumandanlarından birisi tarafından öldürüldü. Bu kumandan (5) kendisini İmparator ilân ettiyse de, Kuzeyde ordusu ile bulunan ve Tçong'un yakın akrabası «Tihu Yao» derhal geri dönerek duruma hakim oldu ve diğer bir ordu kumandanı olan «Che-le» asi generali takip ederek, onun kuvvetlerini imha etti. Bu şekilde İmparatorluk da Yao'ya kaldı.

Che-le, aslında İmparatorluğa göz koymuştu. Fakat henüz bunu elde edebilecek kuvveti bulunmuyordu. Kısa bir süre sonra, Yao ile Che-le'nin arası iyice açıldı ve silâhlı çatışmalar başladı. Sonunda Che-le, 329 yılında Yao'yu tahttan indirerek, kendisini İmparator ilân etti ve «Yeni Çao Sülâlesi»ni başlattı.

YENİ ÇAO KRALLIĞI

Çao Krallığı'nı kuran ve kendisini İmparator ilân eden Che-le, Hun'ların Hakan çıkaran kavminden gelmiyordu. Deguignes bunun için, atalarının Hun'lardan geldiğini belirtmekle yetinir. Eberhard ise, Che-le'nin, evvelce Çin'de bir esir olduğunu, kaçtıktan sonra, Lieou-Yuan'ın yanına geldiğini ve bir şefliğe kadar yükseldiğini kaydeder. Aslında eşkiyalıkla hayata başlayan Che-le yakalanmış, sonra kaçıp Hun Başbuğu Yuen'e sığınmıştır. Yuen, Che-le'yi bizzat yetiştirmiş, ordusunda vazifeler vermiş, ordu komutanlığına kadar yükseltmiş, öz çocuğu gibi sevmiştir. Che-le, gerek Yuen, gerek Tçong zamanında pek büyük askerî başarılar kazanmış, fakat gaddar oluşu ile de aynı ölçüde ün salmıştı. O, Tçong ve Yao'nun aksine saray hayatına karşı idi.

Che-le başa geçtiyse de, Hun'lar kendisini gönül rızası ile kabul etmiş değildiler. Kendisi de durumundan emin bulunmuyor, Hakan ailesinden birisi çıkıp da kendisini yerinden atmasın diye bu ailenin bütün fertlerini öldürmek imkânlarını arıyordu. Bununla beraber Hun kavimlerinin kendisini desteklemeyeceklerini de bildiğinden fazla ileri gidemiyordu.

Che-le İmparator olur olmaz, civar kavimleri itaat altına almakla işe başladı, bundan sonra Çin'lilerle harbe tutuştu. İlk savaş 331 yılında oldu. 332 de iki taraf yeniden karşı karşıya geldiler. Çao orduları yenildi, bunun üzerine Che-le Çin İmparatoru'ndan barış istedi ve hediyeler yolladı. Fakat İmparator bu hedi-

(5) Kin-Tchun

yeleri kabul etmediği gibi, barışa da razı olmadı. Che-le 333 yılında öldü. O sırada Ordu Komutanlığı yapmakta olan küçük oğlu «Che-Hou» sarayda bulunuyordu, veliahd olan ağabeyi «Che-Hung» tamamen onun nüfuzu altına girmişti. Her ne kadar başa, Che-Hung geçti ise de, başbakan olarak bütün iktidar Che Hou'da kaldı ve memleketi bildiği gibi idare etmeğe başladı. Kısa bir süre sonra da, 335 yılında kardeşini öldürterek kendisini Çao Kralı ilân etti.

Yeni Çao Sülâlesi Kralları listesi şöyledir: (6)

1 — Kao-Tçu-Che-le	— 329 - 333	
2 — Tchu-Che-Hung	— 333-335	1'in oğlu
3 — Tai-Tçu-Che-Hou	— 335 - 349	1'in oğlu
4 — Che-Hi	— 1 ay	3'ün oğlu
5 — Che-Tçum	— 10 ay	3'ün kardeşi
6 — Che-Kien	— 2 ay	3'ün oğlu
7 — Tchu-Che-Ki	— 350 - 352	3'ün oğlu

Çao'lar ile, Peçeli vilâyetinin kuzeyinde bulunan, Yen Krallığı arasında bir anlaşma mevcut olup, hem aralarında barışı sürdürüyorlar, hem de savaş halinde birlikte hareket ediyorlardı. Bu şekilde 338 civarında yaptıkları bir seferde iki ülkenin arası açıldı ve kendi aralarında savaşa tutuştular. Bu çarpışmayı Yen'liler kazandı. Ancak barış yapılmadı. Bu tarihten itibaren Çao ile Yen arasında çarpışmalar devam etti. Fakat Çao hiç bir başarı kazanamıyordu. Çao ayrıca, Kuzey batıdaki Leang Krallığı ile de mücadele halindeydi. Dahilde de karışıklıklar baş göstermeğe, isyanlar çıkmağa başlamıştı. Böyle bozuk bir hava içinde, 349 yılında Che-Hou öldüğü zaman, devletin hududları Çin İmparatorluğu'nun hemen hemen bütün kuzeyini kaplamaktaydı. Çao'lar, Han'lardan devraldıkları ülkeyi hem kuzeyde, hem de güneyde büyük ölçüde genişletmişler, güneyde hududu Yang-tse nehrine yaklaştırmışlar, kuzeyde de doğu kavsinden itibaren Şansi'nin hemen hemen tamamını ve Peçili'yi hududların içine dahil etmişlerdi. Aslında Çin İmparatorluğu'na kalan arazi bundan daha büyük değildi.

Che-Hou ölünce, yerine oğlu «Che-hi» geçti fakat ancak bir ay kalabildi, amcası «Che-Tçum» onu tahttan indirdi, bir süre sonra da öldürttü, yerine kendisi geçti.

Çao Krallığı'nı ayakta tutan, aslında, Kral değil, ordunun başında bulunan ve çok büyük nüfuzu olan «Che-Min» idi. Son değişiklikler sırasında vukua gelen ayaklanmaları ve hatta Çin'lilerin saldırılarını önleyen bu kumandan olmuştu. Kral onu öldürterek serbest kalmak istedi. Ancak projeden haberdar olan Che-Hou'nun oğullarından «Che-Kien», kumandanı haberdar etti. Kumandan da, gerek Kralı, gerek Veliahdı öldürterek, tahta Che-Kien'i geçirdi.

Pek kısa bir süre sonra aynı oyun tekrar edildi. Kral kumandanı öldürtmek istedi, kumandan daha çabuk davranarak 350 yılında hem Kralı, hem de bütün ailesini öldürttü ve bu defa kendisini Kral ilân etti. Halkın bir kısmı onun Krallığını tanımadılar ve tahta, Deguignes'e göre, Che-Hou'nun diğer bir oğlu olan «Che-Ki»yi çıkardılar.

Aynı devletin Krallığı üzerinde hak iddia eden bu iki kişi ve taraftarları arasında savaş tabiatiyle derhal başladı. Che-Min, Che-Ki'nin bulunduğu şehri kuşattı, ancak Che-Ki, Yen Devleti'nden yardım istedi ve bu yardım gelince üstün duruma geçti. Che-Min kaçmağa muvaffak oldu. Yeniden asker toplayarak savaşı sürdürdü. Bu çatışmalar 352 yılına kadar sürdü. O sene Che-Min, Kralın kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı, Kral öldürüldü. Her ne kadar Che-Min yalnız kaldıysa da, daha memlekete hakim olamadan, Yen Krallığı Çao Devleti'ni tamamen işgal ederek ortadan kaldırdı.

(6) Deguignes, Histoire Générale..., Cilt I A, Sayfa 221

ÇAO KRALLIĞI'NIN YIKILMASINDAN SONRA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ (7)

A) Eski Yen Krallığı

Hun'ların kurduğu Han Devleti sırasında ve Che-lo'nun başta bulunduğu sürece Çao Devleti sırasında, bunlara tabi olan Sienpi kabileleri, Che-lo ölünce bağımsızlıklarına kavuşmuşlardı. Sienpi kabileleri topluluğuna dahil bulunan Mu-Jung kabilesi, diğerlerini bir araya getirerek, 337 senesinde, Mançurya'nın güneyi ile, Kore'deki Kao-Li ülkesi topraklarına yayılan **ESKİ YEN KRALLIĞI**'nı kurdular.

Sienpi kavimlerini Eberhard, Protomongol olarak görmeye meyleder. Buna karşılık Pelliot ve Barthold, bu kavimleri Türk olarak kabul ederler. Eberhard, Kuzey Hun'ların 100.000 den fazla bir kısmının, İmparatorluğun dağılışı sırasında, bu kavimlerin arasına göç ederek onlara karıştıklarını da yazmaktadır (8). Keza, Sienpi'lerin bir grubu olan «Hu-yen»lerin, bir Hun boyu olduğu da bilinmektedir.

Çin'in Han Sülâlesi zamanından beri tanınan Sienpi kavimlerinin ortaya çıkmış ve yaşamış oldukları saha da Hun ülkesinin hemen doğusudur. Bu bakımdan Sienpi kavmini Hun'lardan tamamen ayrı ve Mogolların öncüsü bir kavim olarak görmek kadar, bir Türk kavmi veya içinde çok büyük nisbette Türk unsuru bulunan bir kavim olarak görmek de mümkündür ve ilmî bakımdan da hatalı değildir.

Kaldı ki, devletin kurulmasına önayak olan Mu-Jung'lar, Toba devrinde bir Toba kabilesi olarak ortaya çıkmaktadır. Toba'ların ise Türk oldukları hususunda bir tereddüt bulunmamaktadır.

Esasen o devirlerde, hatta bugün bile, bir devletten bahsedilirken bunun bütün nüfusunun istinasız aynı kavimden olması düşünülemez. Örneğin, Hun'ların kurduğu muazzam İmparatorluk nüfusunun baştan aşağı Türklerden oluştuğunu söyleyemeyiz. Tarihlerini yazmakta olduğumuz diğer Türk Devletleri için de durum aynıdır.

Bütün bu sebeplerle, Sienpi'lerin kurdukları bu devletin bir Türk Devleti sayılabileceği düşüncesine vardığımızdan, tetkikatımızın içine onu da dahil etmiş bulunmaktayız.

Eski Yen Krallığı, 352 yılında Çao-Hun Devleti'ne son vererek, bunun bir nevi devamcısı durumuna girmiş olmakla beraber, ne Çao Ülkesi'ni mutlak hakimiyeti altına alabilmiş, ne de eline geçirdiği yeni topraklar üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirebilmiştir.

Eski Hun-Çao ülkesi türlü tehlikelerle sarılı bulunmaktaydı. Güneyde Çin'lilerle süregiden neticesiz çatışmalar, kuzeyde gün geçtikçe kuvvetlenen Toba Dev-

(7) Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 138 ve devamı
(8) Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Sayfa 45

leti'nin yarattığı tehlike, fakat hepsinden mühim olarak batıdaki Tibet kavimlerinin yeniden iktidar peşinde koşmaya başlamaları, ülke içinde huzur ve sükûnun yerleşmesine imkân bırakmıyordu.

Nitekim korkulan da başa gelmekte gecikmedi, Çao Devleti'nin dağılmasından sonra bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan ve gün geçtikçe kuvvetlenen Tibet menşeli ESKİ TSİN Devleti, 370 yılında Eski Yen Krallığı'nı mağlup ve işgal etti.

Eski Yen Krallığı'nın 283 yılından itibaren başında bulunanların listesi şöyledir: (9)

1 — Mou-Yung-Chan	— 283 - 285	öldürüldü
2 — Mou-Yung-Hoei	— 285 - 333	1'in oğlu
3 — Mou-Yung-Hoang	— 333 - 351	2'nin oğlu
4 — Mou-Yung-Tçiun	— 351 - 360	3'ün oğlu
5 — Mou-Yung-Goei	— 360 -'370	4'ün oğlu

Sienpi'ler böylece, pek kısa süren bir bağımsızlık devresinden sonra, bu kere Tibet'lilerin idaresine girmiş oldular.

Bu Tibet Devleti, 376 yılında da, Çin'lilerin Kansu Eyaleti'nde kurmuş olduğu **Eski Leang** Devleti'ni ve gene aynı yıl Toba Türk Krallığı'nı ortadan kaldırarak, Kuzey Çin'in mutlak hakimi oldu. Fakat bu hakimiyet uzun sürmedi. Bütün Çin'e hakim olmak ihtirası bu devleti de sarınca, Güney'e, Çin İmparatorluğu üzerine yapılan sefer dağılmanın başlangıcını teşkil etti. O tarihte Çin İmparatorluğu çok zayıf olmakla beraber, nehir ve kanallarla dolu Yang-Tse vadisi, Tibet'lilerin yaşamağa ve savaşmağa alıştıkları neviden bir arazi değildi. Bu sebeple bütün kuvvetlerine rağmen, Güneye yürüyen Tibet'liler, bir süre sonra, yenilgiye uğramadan, dağılmaya başladılar.

B) Yeni Yen Krallığı

Tibet Devleti'nden, daha Çin seferi sırasında ilk ayrılan, Eski Yen Krallığı hanedanından bir Mu-Jung ileri geleni olmuştu. Bu kimse, toplayabildiği Sienpi'lerle kuzeye çekilmiş ve Hopei'nin orta kısmında **YENİ YEN KRALLIĞI**'nı kurmuştur. Kendisi 12 sene iktidarda kalmış, bundan sonraki 13 sene zarfında ise tahta 4 ayrı Kral çıkmıştır. Sonuncu Kral aynı aileden dahi değildir. Listeleri aşağıdadır: (10)

1 — Chi-Tçu-Mou-Yung	— 384 - 395	
2 — Tchu-Mou-Yung-Pao	— 395 - 397	1'in oğlu
3 — Tchu-Mou-Yung-Tching	— 397 - 400	2'nin oğlu
4 — Tchu-Mou-Yung-Hi	— 400 - 406	1'in oğlu
5 — Vang-Kao-yun	— 406 - 408	2'nin evlâtlığı

Sienpi Devleti'nin siyasî ömrü veraset entrikalarından ibaret kalmıştır denilebilir. Hakiki bir devlet kurmak için herhangi bir gayretin sarfedildiğini gösterir bir kayıt bulunmamaktadır.

Bu Krallık 409 tarihinde Topa Devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır.

---

(9) Deguignes, Histoire Gênêrale..., Cilt I A, Sayfa 190
(10) Deguignes, » » » » » 193

C) Batı Yen Devleti

Mu-Jung kabilesinden diğer bazı kimseler, Tch'ang-ngan civarında bulunan ufak Sienpi birliklerinin başına geçerek **«BATI YENLERİ»** ismiyle bağımsızlıklarını ilân ettiler. Ancak bu topluluğun, Sienpi'lerin büyük kısmı ile bağlantı kurmadan tek başına yaşaması imkânı mevcut değildi. Nitekim bölgenin kuzey-doğusuna gitmeye çalışırlarken tamamen yok edildiler. Ülkeleri Topa'ların eline geçti. Bu bakımdan bir devlet kurmuş olduklarını söylemek bile belki doğru olmayacaktır. Devlet başkanlarının listesi şöyledir: (11)

1 — Tchung	— Ölümü 385	
2 — Yung-Tuon-Foui	— 385	sadece 2 ay, öldürüldü
3 — Yung-Tchung	— 385	sadece 2 ay, öldürüldü
4 — Yung	— 385 - 394	

D) Batı Ts'in Devleti

İS. III. Yüzyıl içinde, yurtlarından Kuzey Ordos Ülkesi'ne göç etmiş olan Sienpi'lerin, (K'i-Fou) kabilesi, Tibet Devleti'nin dağılışını duyunca **BATI TS'İN DEVLETİ**'ni kurmuştur (12). Bu da, diğer Sienpi Devletleri gibi, bir kaç kabilenin askerî kudretine dayanan ve iç yapısı olmayan bir devlettir.

Kansu Eyaleti'nin doğusunda, yani kervan yollarının tam terminüsünde bulunan bu ülke, bir ticarî merkez olabilmek şansına malik iken bundan istifade edememiş, ülkesinde hayvan yetiştirmekle yetinmiştir. Bu şekilde dış saldırılardan korunabilmişse de, Çin'de cereyan eden olaylar üzerinde herhangi bir tesirleri olamamıştır. Bu devlete de Topa'lar son vermiştir. Sırayla Devletin başına geçmiş olan 5 kişi şunlardır: (13)

1 — Su-Fan	— ölümü 376	
2 — Vang-Ki-fo-Koue-Gin	— 376 - 387	1'in oğlu
3 — Vang-Ki-Fo-Kien-Kuei	— 387 - 411	2'nin oğlu
4 — Vang-Ki-Fo-Tchi-Puon	— 411 - 427	3'ün oğlu
5 — Vang-Ki-Fo-Mou-Mo	— 427 - 431	4'ün oğlu

E) Yeni Leang Devleti

Tibet Devleti'nin dağılması üzerine bağımsızlık ilân eden diğer bir devlet de, Doğu Türkistan topraklarında yaşayan ve Hun, Sienpi, Tibet ve Çin'lilerden oluşan **YENİ LEANG DEVLETİ** oldu. Devletin başında, vaktiyle, bu bölgeyi Tibet

---

(11) Deguignes, Histoire Gênêrale... Cilt I A, Sayfa 191
(12) K'i-Fou kabilesi hakkındaki bu bilgi Eberhard'ın Histoire de la Chine adlı kitabın 142.ci sayfasındadır. Çin'in Şimal Komşuları kitabının 82.ci sayfasında, bu kabilenin, bir kere Sienpi kabilesi olarak zikredildiği, fakat ondan sonra da Topa'ların bir kabilesi olarak gözüktüğü kayıtlıdır.
(13) Deguignes, Histoire Gênêrale..., Cilt I A, Sayfa 201

Devleti'ne bağlamak üzere buraya gönderilmiş bir Tibetli bulunuyordu. Kralları: (14)

1 — Vang-Liu-Kuang	— 385 - 398	
2 — Vang-Liu-Chao	— 398	1'in oğlu
3 — Vang-Liu-Tçuon	— 398 - 400	1'in oğlu
4 — Vang-Liu-Lung	— 400 - 403	1'in oğlu

F) Kuzey Leang Devleti ve Güney Leang Devleti

Nüfusu bu derece heterojen olan Yeni Leang Devleti kısa süre içinde dağıldı. İlk olarak bu ülkenin merkezi kısmında yaşamakta olan Hun kabileleri ayrılarak bağımsızlıklarını ilân ve **KUZEY LEANG DEVLETİ**'ni kurdular. Bunu Batı Kansu'da Çin'lilerin kurduğu Batı Leang Devleti takip etti. Sienpi kabileleri de Kansu'nun doğusunda **GÜNEY LEANG DEVLETİ**'ni kurdular.

Kuzey Leang (15) ve Güney Leang (1)6 Devlet Başkanları listeleri şöyledir:

Kuzey Leang

1 — Vang-Tuon-Nie	— 397 - 401
2 — Vang-Tçiu-Kiu-Mung-Sun	— 401 - 433
3 — Vang-Tçiu-Kiu-Mo-Kien	— 433 - 439

Güney Leang

1 — Van-Tou-Fa-Niao-Ku	— 394 - 399	
2 — Vang-Tou-Fa-Li-Lo-Ku	— 399 - 401	1'in kardeşi
3 — Vang-Tou-Fa-Jo-Tan	— 401 - 414	1'in kardeşi

Yeni Leang Devleti'nin elinde kalabilen diğer arazi de, 403 yılında, Kuzey Leang Devleti tarafından zaptedildi ve Yeni Leang Devleti ortadan kaldırıldı.

Bütün bu devletcikler Topa'lar tarafından ortadan kaldırıldı. Kuzey Leang Hükûmdar ailesi, kabilesiyle birlikte Turfan'a kaçtı ve 442 den 460 a kadar o bölgeye hakim oldu.

G) Hun Hia Krallığı

Topa Krallığı'nın yeniden ortaya çıktığı 385 yılından itibaren, bazı Hun kabileleri, onların nüfuz sahasından uzaklaşmak maksadıyla Batıya, Ordos Ülkesi'ne göç etmişlerdi. Her ne kadar Topa'lar, Hun'ları Ordos Ülkesi'nde de rahat bırakmamış ve 391 senesinde Ordos ülkesini zaptetmiş iseler de, Hun'lar Batı-Güneye çekildiler ve 407 tarihinde bağımsızlıklarını ilân ettiler.

O tarihlerde Hun'ların başında Mete Sülâlesinden gelme «Po-Po» bulunuyordu. Po-Po'da vaktiyle Han Krallığı Sülâlesi gibi Çin'lileşmiş "Lieou" aile ismini taşımakta iken, bunu bir Hun ismi olan «Ho-Lien» ile değiştirmişti. Bağımsızlığını ilân ettiği **HİA DEVLETİ**'nin başına geçerken ünvanı bu sonuncusuydu.

(14) Deguignes, Histoire Générale..., Cilt I A, Sayfa 117
(15) Deguignes, Histoire Générale..., Cilt I A, Sayfa 223
(16) Deguignes, Histoire Générale..., Cilt I A, Sayfa 198

Hia Krallığı, 431 tarihinde Topa'lar tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar 3 kral tanımıştır. Bunlar: (17)

1 — Tchu-Ho-Lien-Po-Po	— 407 - 425	
2 — Tchu-Ho-Lien-Tchang	— 425 - 428	Po-Po'nun oğlu
3 — Tchu-Ho-Lien-Ting	— 428 - 431	

Devletin kurulduğu ve geliştiği yer Şensi Eyaleti'nin güneyine isabet etmektedir. 417 senesinde, Tibet Eski-Ts'in Devleti'nin dağılması üzerine ortaya çıkan, gene Tibet'liler tarafından kurulmuş Yeni-Ts'in Devleti, Çin İmparatorluğu tarafından sona erdirilmişti. Ancak Çin'liler bu topraklardan tutunamayıp Güneye geri çekilince bu araziler Hia Devleti'nin eline geçti. Bu tarihten itibaren Hia Devleti, bir taraftan Çin'lilerle, diğer taraftan civar kavimlerle ve hepsinden tehlikeli olarak da, Topa'larla mücadeleye başladı.

425 yılından itibaren mücadele münhasıran Topa'lara karşı sürdürüldü. Hia'lar arada bazı başarılar kazanıyorlarsa da, Topa'lar toparlanıp yeniden geliyorlardı. Bu savaşların, iki devletten birisinin ortadan kalkması ile sona erebileceği anlaşılmış ve her iki taraf da bir ölüm kalım mücadelesine girmişti.

Kral Tchang bu savaşlardan biri sırasında esir düştü. Topa'lar kendisini öldürmediler. Hia ordusu, Tchang'ın kardeşi, Ting'in idaresindeydi. Ting yeni kral olarak mücadeleye devam etti. Sonunda o da esir edilerek idam olundu. Bu şekilde Hia Devleti de sona ermiş oldu.

3 — Türk Topa Devleti

Topa boyları hakkında, evvelki bahislerde, ırkî özellikleri açısından bilgi vermiştik. Topa boylarının kurmuş oldukları devletin bir Türk Devleti olduğu hususunda, yabancı ilim adamları arasında bile görüş birliği bulunmaktadır.

Topa'lar, Çin İmparatoru Hoam-Ti (5 İmparator devrinden önceki efsanevî krallardan) neslinden geldiklerini iddia ederler. Kendi dillerinde Topa, toprağın prensi demektir. Başlangıçta Mogolistan'da yaşarlardı. Eski Başbuğlarından «Mao» zamanında çok kuvvetlendikleri ve 36 krallığa sahip bulundukları rivayet olunur. «Tui-in» Topa'ların başında iken, güneye doğru inip büyük bir göl civarına yerleştiler. «Ki-Fuen» başa geçince, daha da güneye inip Hun Ülkesi'ne geldiler. Bundan da anlaşılıyor ki başlangıçta ülkeleri Sibirya'da Baykal gölü civarında idi. «Ki-Fuen»e kadar 67 devlet başkanları olduğu söylenirse de tarih bunları kaydetmemiştir. İS. 261 yılında Topa'ların başına geçen «Lie-vi» onları daha güneye, Şansi eyaletinin kuzeyinde, Tatung-Fu civarına getirdi. Topa'ların 295 senesinde 3 ayrı krallık vücuda getirdikleri ve her birisinin başına bir kardeşin geçtiği; 307 senesinde kardeşlerden ikisinin ölümünden sonra «O-Liu»nun memleketi tek başına idare etmeğe başladığı; 310 yılında büyük Tanju, bir süre sonra da Tai Kralı ünvanı aldığı Çin kaynaklarında belirtilir (1).

Çin'in Ts'in Sülâlesi, bu devleti 315 yılında tasdik etti. Hükûmdar «Yuluy»

(17) Deguignes, Histoire Générale... Cilt I A, Sayfa 223
(1) Deguignes, Histoire Générale... Cilt I b, Sayfa 180

zamanında Topa'lar, eskiden Usun'ların oturduğu, İli Irmağı havalisini zaptettiler. Hükûmdar «Şeyengan» zamanında bütün Mogolistan Topa Sülâlesine tâbi oldu (2).

376 senesinde Tibet Krallığı, Topa'ların kurmuş oldukları bu Tai Devleti'ni ortadan kaldırdı, arazisini böldü. Ancak Şeyengan'ın torunu «Kuey», Topa boylarını tekrar kendi etrafına toplamaya başladı. Çin'in kuzeyinde yaşamakta olan çeşitli Hun boyları ile Sienpi boyları da bunlara katıldı, boyların sayısı 119'a kadar yükseldi (3).

Kuey, Batı-Yen Krallığı'na ait, (Tai-yuan), (Ting-Tcheou) ve (Tchang-tö) bölgelerini zaptedip, bu devlete son verdi. 398 senesinde de sülâlesine, bir Çin ismi olan Wei (vey) adını vererek, kendisini İmparator ilân etti, devletin merkezini (P'ing-tch'eng) şehrine nakletti. Sarı nehire kadar Şansi ve Hopei Eyaletleri Vey Krallığı'na ait hale gelmişti (4). Topa Hükûmdar listesi şöyledir: (5)

1 — Kie-Fuen	— Ölümü 261
2 — Lie-vi	— 261 - 277 1'in oğlu
3 — Sie-Lou	— 277 - ? 2'nin oğlu
4 — Tcho	— ? ?
5 — Fo	— ? ?
6 — Lou-Kuon	— ? - 307 ?
7 — O-liu	— 307 - 316 6'nın kardeşi
8 — You-Liu	— 316 - 321 6'nın kardeşi
9 — Ho-nou	— 321 - 325 8'in oğlu
10 — Kie-Na (Yam)	— 325 - 329 9'un kardeşi, kaçtı
11 — Y-Hoai (Lie)	— 329 - 335 9'un kardeşi, Çao'lara kaçtı
12 — Kie-Na	— 335 - 335 2. defa, gene kaçtı
13 — Y-Hoai	— 337 - 338 2. defa
14 — Che-y-Kien (Şeyengan)	— 338 - 376 13'ün kardeşi, öldürüldü
15 — Kuey (Tao-Vou-Ti)	— 385 - 409 14'ün torunu
16 — Mim-Yuen-Ti-Tai-Tçung	— 409 - 423 15'in oğlu
17 — Tao-Vou-Ti-Chi-Tçu	— 423 - 452 16'nın oğlu
18 — Ven-Tchim-ti (Kao-tçung)	— 452 - 465 17'nin torunu
19 — Hien-Ven-ti (Hien-tçu)	— 465 - 471 18'in oğlu
20 — Hiao-Ven-ti (Kao-Tçu)	— 471 - 499 19'un oğlu
21 — Siuen Vou-ti (Chi-Tçung)	— 499 - 515 20'nin oğlu
22 — Hiao-Mim-Ti (So-Tçung)	— 515 - 528 21'in oğlu, zehirlendi
23 — Hiao-Tchoam-Ti	— 528 - 530 19'un torunu, öldürüldü
24 — Tum-Hai-Vam	— 530 - 531 ?, Tahttan indirildi
25 — Tçien-Fi-Ti-Tsie-Min	— 531 - 532 19'un torunu, öldürüldü
26 — Hiao-Vou-Ti	— 532 - 534 20'den inme, zehirlendi
27 — Hiao-Tçim-ti (Chen)	— 534 - 550 (Doğu Vey'de, öldürüldü)
A. 27 — Ven-Ti	— 534 - 551 Batı Vey'de
28 — Fi-Ti (Tchu-kin)	— 551 - 554 27A'nın oğlu, indirildi
29 — Kum-Hoam-Ti	— 554 - 556 ?, Öldürüldü

(2) Sadri Maksudi Arsal, Orta Asya Türk Devletleri, Sayfa 15-17
(3) Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 151
(4) René Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 104
(5) Deguignes, Histoire Générale... Cilt I A, Sayfa 181

Topa-Vey Devleti ortaya çıktığı tarihte, kuzeyde yeni bir göçebe devlet, Juan-Juan'lar sahneye çıkmakta ve Topa'lar için tehlikeli olacak şekilde güneye akınlar yapmakta idiler. Hükûmdar Kuey, herhangi bir kötü gelişmeyi zamanında önlemek maksadıyla Juan-Juan'lara karşı bir sefer açtı, 402 yılında onları yenilgiye uğratarak, Sarı Nehir kavsinin kuzeyine doğru kaçırttı.

Topa Devleti'nin işgal ettiği topraklar genellikle dağlık ve kıraç araziydi. Bu topraklar, üzerlerinde yaşayanları beslemeye kâfi gelmiyordu. Bu durum Topa'ları, Çin'in münbit topraklarına doğru çekiyordu. Bir kaç savaştan sonra, Güney Leang Devleti'ni kurmuş olan Sienpi kabileleri dağıtılarak, 409 yılında Çin'in doğusu işgal edildi.

Bu zaferden sonra, ortaya, ele geçen yığınla esirin ne yapılacağı konusu çıkmıştı. Göçebe toplulukların an'anesi, savaşlarda ele geçirilen esirlerin, köle olarak aşiret beyleri arasında taksim edilmesi ve sürü bekçisi yahut aşirete ait topraklarda tarım işçisi olarak çalıştırılması şeklindeydi. Ancak bu esir Çin'liler hep köylü oldukları için, eğer memleketin beslenmesinde onlardan istifade düşünülüyorsa topraklarından ayrılmamaları gerekliydi. Ayrıca bunların aşiret beylerine dağıtılması, aşiretleri kuvvetlendirirken, merkezî otoriteyi o nisbette zayıflatacaktı. Topa Hükûmdarı yanında görevli olan Çin'li müşavirler, esir köylülerin dağıtılmamasını, bilâkis merkezden gönderilecek memurlar tarafından kontrol altında çalıştırılmalarını tavsiye etmekteydiler. Aslında bu müşavirlerin çoğu, işgal edilen devletlerden bir süre evvel hicret etmiş ve oralarda hâlâ aileleri bulunan kişilerdi. Esirlerin dağıtılması onların ailelerini ve dolayısiyle kendilerini tamamen ikinci sınıf insanlar haline getirecekti. Kendi tavsiyeleri yerine getirilecek olursa, tabiatiyle durumları çok daha müsait olacak ve devlet içinde kendilerinden vazgeçilmez bir unsur haline geleceklerdi.

Nitekim Topa İmparatoru, onların tavsiyesine uyarak köylüleri topraklarında bırakıp, onları idare için o bölgeler menşeli memurları görevlendirince, düşündükleri de gerçekleşti.

Zaptedilen ülkelerdeki Sienpi'ler ise, doğrudan doğruya Hükûmetin emrinde askerî birlikler haline getirildi. Bundan sonra asıl Topa kavimlerinin de askerileştirilmesine girişildi. Aşiret beyleri ve ileri gelenleri, merkezî birlikler içinde görevlendirildiler ve bu şekilde kendi aşiretlerinden uzaklaştırılmış oldular.

Aşiret beyleri bu politikayı uysallıkla karşılamadı, derhal ayaklanmalar görüldü. Ancak bunlar kanlı bir şekilde bastırıldı.

İmparator, devletin idaresinde, bağımsızlıklarını her şeyin üstünde tutan Topa beylerinden daha fazla, Çin'lilere itimad edileceğini görerek bu yola gidiyordu. Bir makama gelen Çin'lilerin derhal etraflarını aileleri, fertleri ile doldurmaları istikametindeki alışkanlık ve karakterleri, kısa bir süre içinde bütün devlet teşkilâtının Çin'lilerin eline geçmesine ve bir Türk topluluğu olan Topa Devleti'nin gün geçtikçe Çin'lileşmesine yol açmaktaydı (6).

Ligeti, bu sosyal olayı gayet veciz şekilde anlatmıştır: «Topa sonuna kadar Asyalı olarak kaldı, hiç bir vakit Altay'lardan beriye geçemedi. Gerçekten buna sıra da gelmedi, çünkü o, kendinden önceki iki kavmin beyhude yere denemiş olduğu şeyi başarmış, o zamana kadar yenilmez sanılan güney rakibini yenmeğe muvaffak olmuştu. Topa Hükûmdar ailesi Kuzey-Çin'in en büyük kısmını zapt ederek, Gök Oğlu'nun tahtına geçti. Ancak bu zafer zahirî idi. Silâh zoruyla fethedilmiş olan Çin, içerlerine kadar sokulan bu göçebeleri medeniyetiyle, manevî

(6) Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 152-153

kuvvetiyle ezdi ve onlar, belki kendileri de farkına varmaksızın Çin'li haline gel- diler» (7).

Bu Çinlileşme devam ederken, devletin büyümesi de aynı tempoyla yürüyordu. 423 senesinde Güney Çin İmparatorluğu'na ait Lo-Yang vilâyeti zaptedildi. 424 senesinde Juan-Juan'lar üzerine yeni bir ordu sevkedildi. Ertesi yıl Gobi Çölü güneyden kuzeye katedilerek Juan-Juan'ların merkezine doğru bir sefer yapıldı. 430 yılında Güney Çin ile vukubulan savaşta, Honan Eyaleti'nin, eski Hükûmet merkezi Lo-Yang'da dahil olmak üzere büyük kısmı zaptedildi. Bundan sonra sıra batıdaki küçük devletlere geldi. 431 yılında önce Hia Krallığı, arkasından Batı-Ts'in Krallığı zaptedildi. Bunu 439 da Kuzey-Leang Devleti takip etti. Zaptedilen ülkelerdeki Çinli olmayan halk kuzeye sevkedilerek Topa kuvvetlerinin takviyesinde kullanıldılar. 443'de Juan-Juan'lar ülkesine bir sefer daha yapıldı, 445'de Lobnor kabileleri, 448'de Karaşar ve Kuça kavimleri itaat altına alındı. 449'da Juan-Juan'lar ülkesine yeni bir sefer yapıldı, Juan-Juan'lar kovalandılar.

Topa'lar Kuzey Çin'in bütün topraklarını işgal etmiş, orada Hun ve Sienpi kavimlerinin kurdukları bütün devletleri ortadan kaldırmış, doğu-Asya'nın münakaşasız en büyük devleti olup çıkmıştı.

450 yılına kadar yapılan savaşlar daima çok kısa ve büyük ganimetlerle neticelenmiş ve Topa Devleti ve sarayı gittikçe zenginleşmiştir. Ancak bu tarihten sonra durum değişmeye başlamıştır. Kuzeyde çarpışacak düşman kalmayınca, güneydeki Çin ile mücadele başlamış, fakat buradaki çarpışmalar çok uzun sürdükten başka, ganimet de ortadan kalkmıştır. Zira arazi atlarla seri harekete imkân vermeyen kanallarla dolu bir bölge olduğundan, ani darbelerle kıstırılamayan Çin'liler herşeylerini yanlarına alarak rahat rahat çekilebilmek imkânı bulmaya başlamışlardır.

Hakiki Topa halkı, bir taraftan zaman zaman vukubulan ayaklanmalarda öldürülerek, diğer taraftan cephelerde eriyerek, gitgide azalırken, Çin'lilerin nüfuzu o oranda artmış ve bir an gelmiş askerî sahada dahi Topa'lar, süvarilerin artık fazla işe yaramamaya başlaması üzerine, ikinci plâna düşmüştür.

İmparator'un etrafındaki Topa ileri gelenleri de zamanla zengin Çin aristokrasisi ile evlenme bağlarını geliştire geliştire milliyet hislerini kaybetmeğe başlamışlar ve bir süre sonra saray tamamen Çin'lileşmiştir.

493 senesinde Hükûmet merkezi, Çinli müşavirlerin ısrarlı tavsiyeleri sonucu, (Ping-Çeng)den (Lo-Yang)a, yani kuzey Şansı'den, güney Honan'a nakledilince, Topa'lar artık anayurttan tamamen uzaklaşmış duruma düşmüşlerdir. Hayvan yetiştiricilikle yaşayan Topa'lar, hükûmet güneye nakledilip, bu bölgede hayvancılık imkânından mahrum kalınca büsbütün fakirleşip, Çinli ailelerin içine karışmazlarsa yaşıyamaz hale gelmişlerdir.

456 yılında Hami Vahası'nın zaptedilmesi, 466'da güney Çin'den (Sin-Tcheu) vilâyetinin alınması, 467'de Houai-ho havzasının zaptı, 469'da (Chan-Tong)un ele geçirilmesi, halkın zayıflayıp fakirleşmesini ve Çinlileşmesini hızlandıran savaşlar olmuştur.

İmparator Hiao-Ven-Ti, memleketin Çin'li olmayan halkına umumi yerlerde kendi dillerini kullanmayı yasak ve Çinceyi resmî dil olarak ilân etmiştir. Giyim şekli de tamamen Çinlileşmiştir.

Bu Çinlileşmenin yanında bir de din bakımından bir gelişme devam etmekteydi.

Budizm, İS. I. asırdan itibaren Çin'e erişmiş olmakla beraber, Çin'deki mil-

---

(7) L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Cilt I, Sayfa 32

letlerin ve devletlerin hayatında mühim bir yer işgal etmemiş, daima ehemmiyetsiz sayılmıştır. Hatta zaman zaman bazı reaksiyonlara dahi yol açmıştır.

Hükûmdar Tao (423-452) Budizm'i iyi gözle görmemiş, hatta 438 senesinde Budist papazların lâikleştirilmesini emrettiği gibi, 446 senesinde bunların cezalandırılmasını dahi öngörmüştü (8).

Ancak ondan sonra Hükûmdar olan «Ven-Sim» zamanında durum değişmiştir. Bu Hükûmdar 453 yılında Budist dinini kabul etmiştir. Bu tarih, Çin'de Budizm'in resmî yerleşme tarihi olmuştur. Güneydeki Çin Krallığı, din konusunda kuzeylileri takip etmekte olduğu için, Budizm adeta bir günden diğerine, Çin'in resmî devlet dini haline girivermiştir (9).

Bütün Türkler gibi, Toba'ların da cedlerinin kutsal bir mağarada meydana gelmiş oldukları rivayetine bağlı bulunmaları, Budist bonzlar elinde bir istismar konusu olmuş; Hükûmdarlardan elde ettikleri büyük bağışlarla, Kuzey-Şansi'de (Yun-Kang) mağaralarındaki meşhur heykelleri yaptırmışlardır.

O tarihlerde Doğu-Asya'da geçerli olan telâkki, bir ülkede yabancıların, o ülke hükûmdarının otoritesini sınırlı şekilde tanımalarına imkân vermekteydi. Budist bonzlar, hükûmdarı, Buda'nın ruhunu taşıdığı şeklinde kabul ederek onun otoritesi altına giriyorlardı. Bu şekilde adeta tanrılaştırılmış olan hükûmdar, Budizm'in koruyucusu oluyordu.

Bu görüş tarzı, Çin'de Hükûmdarın «Göğün oğlu» olduğu telâkkisine de uygun düşüyordu. Bu durumdan, bir taraftan hükûmdar istifade ederken, bir taraftan da Budizm, bir nevi millî kilise haline gelerek istifade ediyordu. Hükûmdar bir bonzu bu kilisenin başkanı olarak seçiyordu.

Ancak bütün Budist bonzları bu kiliseye dahil olmamış, bazıları küçük şehirlerde, kilisenin tazyikine rağmen, kendi ayrı inançlarını yaşmaya devam etmişlerdir. Bu ayrı inanç, «Metreyâ Budizmi» denilen ve çekilen bütün acılara son vererek bir altın çağı açacak olan yeni bir Buda'nın yakında geleceğini kabul ediyordu. Fakir düşen köylülerle, sürüleri kıymetten düşmüş Topa Beyleri bu felsefeyi kolaylıkla benimsiyorlardı. Yavaş yavaş, Topa ve Hun kabileleri yeniden ayaklanmaya başladılar. Bu ayaklanmalarda bir dinî karakter görülmekle beraber, işin esası ekonomikti.

Olaylar 520 yıllarından sonra hızlı bir seyir göstermeye başladı. Bir kere tamamen Çinlileşen sarayda, saray ihtilâlleri, aile kavgaları sıklaşmağa başladı. Bu tarihten sonra tahta geçenlerin listesine bakılacak olursa, ya öldürüldükleri, ya da tahttan indirildikleri görülecektir.

Diğer taraftan isyanlar gittikçe daha ciddî olmaya başladı. Kavimleri ile bağlarını kesmemiş olan bazı Topa beyleri 530'dan itibaren isyanın idaresini ele aldılar. Şansi'nin tamamını ele geçirerek, Çinlileri ve Çinlileşmiş Topa'ları kılıçtan geçirdiler. Her ne kadar asilerin girişimleri kontrol altına alınıp, geri püskürtülmeleri sağlandıysa da, kısa bir süre sonra 534 yılında devletin ikiye bölünmesi önlenemedi.

Hükûmdar Hiao-Vou-Ti, 534 yılında zehirlenerek öldürülünce, asilere karşı hareketi idare ederek sivrilmiş olan «Kao Yang» isimli, Doğu-Çin menşeli bir şahıs, bütün Çinlileri etrafına toplayarak, ülkenin doğusunda «Sim-ti»yi hükûmdar ilân etti. Hükûmdar aslında bir gölgeden başka bir şey değildi. Memleketi fiilen Kao-Yang idare ediyordu. 16 sene sonra hükûmdar tahttan indirildi ve öldürüldü. Kao-Yang, kendisini 550 yılında **TS'İ** Sülâlesinin yeni İmparatoru ilân etti.

---

(8) R. Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 106

(9) R. Grousset, Sur les Traces du Bouddha, Sayfa 2

Batıda kalan asıl millî grup, hükûmdar ailesinden «Ven-ti»nin etrafında toplanmıştı. Batı-Topa veya Vey Devleti 556 senesine kadar devam etti. Bu tarihte tahtta bulunan ve aslında bütün otoritesini kaybetmiş olan «Kum-Hoam-ti», bir Hun-Sienpi boyundan gelme «Yu-Wen» ailesi tarafından tahttan indirildi ve Yu-Wen kendisini **KUZEY—TCHEOU** (Çov) Sülâlesi İmparatoru ilân etti. Topa kavimlerinden arta kalıp da Çinlileşmemiş olanların hepsi bu Krallığa katıldılar.

Doğuda kurulan Ts'i Devleti 577 senesinde Çov Devleti tarafından mağlup ve işgal edilerek ortadan kaldırıldı ve Kuzey Çin tekrar tek bir idare altında birleşmiş oldu.

Ancak bu pek uzun sürmedi, Çov Sülâlesi eski Topa usul ve âdetlerini geri getirmek için büyük çaba gösterdi, Çinlileşmiş bütün aile isimleri yeniden eski Topa isimleriyle değiştirildi. Fakat 200 sene evveline dönmenin imkânı yoktu. Bilhassa sarayda aile entrikaları hemen başlamış, siyasî cinayetler alıp yürümüştü.

581 senesinde, evlilik dolayısiyle hükûmdar ailesiyle sıhrî hısımlık kurmuş «Yang» isimli bir Çinli aile, Devletin idaresini ele almayı başardı. Bu aileden «Yang-Kien», Kral ailesi fertlerinin hepsini ortadan kaldırarak kendisini İmparator ilân etti ve **SOUEİ** sülâlesini kurdu.

Çinli olan bu sülâle, güneyle kuzeyi birleştirip, 360 sene sonra Çin'in birliğini temin ve Kuzey Çin'de kurulmuş Türk Devletleri devrini sona erdirdi.

Topa kabileleri Türklere veya diğer göçebe kabilelere katıldılar.

Topa Devleti'nin tarih sahnesinde kaldığı 3 asır zarfında, daha Kuzeyde diğer bir devlet de önemli bir mevki işgal etmiştir. Türk asıllı Hun kavmi ile Mogol asıllı Uar kavminin oluşturduğu bu devletin adı **Juan-Juan** idi.

Bu milletin tarihi, bir yandan Topa'larla, diğer yandan Göktürk'lerle yakından ilgilidir. Topa tarihini tetkik ederken iki devlet arasındaki çatışmaları bedan ilgilidir. Topa tarihini tetkik edilirken de aynı şekilde hareket edilecektir. Bu durumda Juan-Juan'ların tarihi üzerinde ayrıca durmak gerekmemektedir. Ancak bir yandan bu milletin ortaya çıkışı, diğer yandan milletin başına geçen Hükümdarlar hakkında kısa bir bilgi vermek için en münasip zamanın şimdi olduğu düşünülmektedir.

Juan-Juan milletinin kurucusu olarak kabul edilen «Mokolu» bir Topa beyi'nin azad edilmiş kölesidir. Onun Oğlu «Tche-Lou-Hoei» bir kaç kavmi bir araya getirmeyi başarmıştır. Kendisinin 6. batından torunu olan «Tulun» zamanında bu topluluk büyük ölçüde kuvvetlenmiş; işgal ettikleri topraklar, kuzey-batıda Hun topluluklarına, batıda İrtiş Nehri'ne, doğuda Kore'ye dayanmıştır. Güneyde ise Topa Krallığı vardır.

Tulun, 402 yılında «Kovtovfa Han» ünvanını alarak, bu topluluğu bir devlet olarak ilân etmiştir. Devletin asıl ismi Ju-Jen'dir. Çin'liler onlara, dolaşan böcekler manasında, Juan-Juan demişler ve isimleri bu şekilde kalmıştır.

402 yılında Topa'lardan ilk yenilgiyi tatan Juan-Juan'lar bundan sonraki her savaşı da kayıp etmişlerdir. Topa Devleti ikiye bölündükten sonra rahat bir nefes almışlarsa da, bu defa da Göktürk'ler sahneye çıkmış ve 555 yılında bu devlete son vermişlerdir.

Batıya göç eden Juan-Juan kavimleri gittikleri yerlerde Avar'lar olarak tanınmışlardır. Devlet Başkanları «Kağan» veya «Han» ünvanını taşır, listeleri şöyledir: (10)

(10) Deguignes, Histoire Générale... Cilt I A, Sayfa 187

1 —	Tulun	— 402 - 410	
2 —	Naytov Kağan (Holü)	— 410 - 414	1'in kardeşi
3 —	Pulocin Han	— 414 - 414	?
4 —	Movhan Kecim Kağan (Talan)	— 414 - 429	?
5 —	Solien Han (Utl)	— 429 - 444	4'ün oğlu
6 —	Culo Han (Tuhoçin)	— 444 - 464	5'in oğlu
7 —	Covlopuçin Han (Uçim)	— 464 - 485	6'nın oğlu
8 —	Fumimtun Han (Tovlun)	— 485 - 492	7'nin otlu
9 —	Hovkifu Tavkuç Han (Nokay)	— 492 - 506	?
10 —	Tohan Han (Futu)	— 506 - 508	9'un oğlu
11 —	Tovlofu Potovfa Han (Çovnu)	— 508 - 520	10'un oğlu
12 —	Onahey Han	— 10 gün	11'in kardeşi, indirildi
13 —	Minov Koşkyu Han	— 520 - 522	?, kaçtı
14 —	Solientov Pimtovfa Han	— 522 - 552	12'nin resmi ünvanı, yeniden
15 —	Tifa Han	— 552 - 553	?
16 —	Temcov Hovli		Hemen öldürüldü
17 —	Kuti Han		Hemen tahttan indirildi
18 —	Ganlokin Han	— 553 - 554	12'nin oğlu
19 —	Nohoan Han	— 554 - 555	?

II — BATI ASYA VE AVRUPA'DA

4 — İskitler (Sakalar) - Masagetler

Grek'lerin, İskit (Scythes) dedikleri ve bütün Avrupa'lıların bu isim altında tanıdıkları kavime, biz, ve diğer bazı milletler de Saka deriz. Eski devir coğrafyasında, Karadeniz kuzeyinde uzanan sahayı Grek tarihçileri İskitya diye adlandırırlardı. Bu bölge ismini, üzerinde yaşıyan kavimden mi almıştır, yoksa orda yaşayan kavime, bölgenin o devirdeki ismi mi verilmiştir, bunu kesin olarak bilemiyoruz. Ayrıca İskit adı, söz konusu kavmin kendisinin de kullanmakta olduğu ismi midir, yoksa bu kavmin hakiki adı ile alâkası olmayan, Grek'lerin onlara yakıştırdığı bir isim midir; ve eğer böyleyse hakiki adları nedir bunu da bilmiyoruz.

Saka'ların ilk yurtlarının, Tanrı Dağları-Fergana-Kaşgar bölgesi olduğu kabul edilmektedir. Saka'ların bir kısmı İ.Ö. VIII. Yüzyıl içinde bu bölgeden batıya göç etmiştir. Bu göç edenlerden bir grubun Aral Gölü civarında, Seyhun Nehri'nin ağzı dolaylarında yerleştikleri, diğer bir grubun ise Hazar Denizi'nin Kuzeyinden geçerek Güney-Rusya'ya gittikleri ve o tarihlerde o bölgede yaşamakta olan Kimer'leri Kafkasya güneyine ve Ön-Asya'ya iterek, yerlerini aldıkları genellikle kabul edilmektedir.

Saka'ları, tarihçilerin çoğu İran asıllı olarak kabul ederler. Bu kanının sebebi olarak ileri sürdükleri tek dayanak da, konuştukları dil ile İran dili arasındaki benzerliklerdir.

«W. Miller, Güney Rusya'daki İskit yazılarını tasnif ederken, bölgelere, % 10, 20, 50 ve 60 arasında değişen bir İran unsuruna tesadüf etmiştir.» (1)

(1) René Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 34, dip notu 3

Türkçeyi sadeleştirme cereyanı başlamadan önce ve bilhassa geçen yüzyılın içinde Türk edebiyatında belki de % 10'un üzerinde arapça unsurlar bulunmakta idi. Her halde Türkçe'deki % 10'u aşan Arapça unsurlara bakarak Türklerle Arapları aynı kökten saymaya kalkışılmayacaktır. Bu bakımdan diller arasındaki benzerliklerden hareketle ırkları veya milletleri birleştirmeye gitmenin her zaman doğru netice vermeyeceği düşünülebilir.

Saka'lar hakkındaki bilgilerimizi bugün büyük ölçüde Grek kaynaklarından almaktayız. O kaynaklarda, Sakaların İranlılarla aynı kökten olduklarına dair bir işaret yoktur. Aksine o kaynaklar ve bunların içinde en fazla yararlanılmakta olan Herodot Tarihi, Saka'ların Asya'dan geldiklerini ve Massaget'lerin tazyiki karşısında batıya gitmek zorunda kaldıklarını belirtir. (Massaget'ler, Aral Havzası'na yerleşmiş olan Saka'lardır. Grek'ler ve Avrupa'lılar bunlara Massaget demektedirler.) Ayrıca, İran İmparatoru Dara'nın, Saka Ülkesi'ni zaptetmek için açtığı sefer hakkında Herodot'un verdiği izahat, İran'lılarla Saka'ların, karakter ve yaşayış bakımından birbirlerine hemen hiç benzemediklerini ortaya koyar.

İÖ. 5. binlerden itibaren, kuruyan büyük gölün yerini alan orta plâta insanların yaşamasına uygun hale geldikten sonra, İran'a, Türkistan'dan ve daha da doğudan pek çok kavimin gelip yerleşmiş olduğunu evvelki bölümde görmüştük. İranlı denen insanlar, İran'a gelip yerleştikten sonra bu sıfatı almışlardır. İran'a gelmeden evvel, onlara İranlı demek doğru olmayacağı gibi, İranlı diye belirli bir ırk da mevcut değildir. Aksine, İran da, Anadolu gibi, milletlerin ve ırkların karıştığı bir ülkedir. Eğer İran'ın bütün ahalisi, Saka'ların menşe ülkesinden çıkarak İran'a gelmiş olsaydı, o zaman bu iki millet arasında bir kök bağı aramak düşünülebilirdi. Fakat böyle bir durum da söz konusu değildir.

Ayrıca, Indo-Europêenne dillerinin veya Indo-Germen kavimlerinin doğuşu hakkında önceki bahislerde verilen açıklamalarda, sadece dildeki benzerlik dolayısiyle ve hatta dilin eşitliği dolayısiyle, iki topluluğun aynı ırktan ve aynı milletten olmalarının muhakkak gerekmeyeceğinin bugün kabul edilmekte olduğu da belirtilmişti.

Bu söylediklerimizi kanıtlamak maksadıyla, Saka'ları İran asıllı sayan R. Grousset'nin bir cümlesini tekrar etmek istiyorum: «Tarihî İran'lılar, büyük kısmı orta plâtoya yerleşerek oraya isimlerini veren hakiki Arya'lar (Bilindiği gibi İran, Arya'ların memleketi demektir), bu plâtonun kuzey yönünden bağlı bulunduğu uçsuz bucaksız bozkırlar dünyasından buraya gelmişlerdir. Onların öncüleri, Hindlilerin müstakbel «ata»ları, Afganistan üzerinden İndo-Ganj dünyasını zapta gidiyorlardı. İran hangi devirde bu şekilde İranlı olmuştur?» Grousset'nin bu suali sorduktan sonra verdiği uzun açıklamadan, en fazla İÖ. 1500 senelerine gidilebileceği anlaşılmaktadır. Peki bundan önce İran'da herhangi bir medeniyet mevcut değildir, bütün medeniyeti Arya'lar getirmiştir şeklinde bir iddia ileri sürülebilecek midir? Grousset, buna da olumsuz cevap veriyor: «Hiç şüphe yok ki, orada da, diğer her yerde olduğu gibi, İndo-Europêenler daha eski medeniyetlerin eserlerinden istifade etmişlerdir.» (2)

Grousset'nin bu görüşlerini, İndo-Germen milletlerinin nasıl teşekkül ettiği konusunda, Hitler gibi marazî bir şekilde ırkcılığa kapılmamış ilim adamlarının en yeni buluşları ile birleştirerek kıymetlendirecek olursak, sonuç galiba bizim belirtmek istediğimizin aynı olur.

Bütün bu sebepler dolayısiyle, Saka'larla İran'lıların aynı ırktan veya aynı soydan geldiklerini kanıtlamak için ileri sürülen delilleri inandırıcı bulamıyoruz.

(2) René Grousset, La Face de l'Asie, Sayfa 66 ve devamı

Bu durum bizi, Saka'ların başka özelliklerini aramaya yöneltmektedir.

Herodot Saka'ları aynen şöyle tanımlamaktadır: «Müstahkem şehirleri bulunmayan, nereye giderlerse beraberlerinde götürdükleri arabalarda yaşayan, at sırtında yay ve okla savaşa alışmış olan, yiyecekleri için tarıma değil, sürülerine dayanan bir millet...» (3). Saka'lardan hiç söz etmeden, bu özellikler hangi kavimler topluluğuna aittir diye her hangi bir tarihçiye sorulsa, cevabı, Hun ve Türk kavimleri olacaktır.

Saka'lar pantalon ve bot giymekte ve atlarında üzengi kullanmaktadır. Üzenginin, Hun'lardan bahsedilmeye başlandığı İÖ. III. yüzyıldan beri Hun'lar tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. O devirlerde üzengiyi bilen ve kullanan başka kavim yoktur (4).

Diğer enteresan Saka âdetlerini de Herodot'da bulmaktayız: «Kurban olarak domuz kullanmazlar, hatta bu hayvanı ülkelerinde hiç bir şekilde yetiştirmezler... İskit'liler yemin verdikleri zaman büyük bir toprak kâseye şarap doldururlar ve yemine istirak eden her iki taraf, bir bıçakla ufak bir kesik yaparak bir parça kanlarını buna karıştırırlar... ve içerler.» Anlaşılacağı üzere Türklere has kan kardeşliği söz konusudur.. «... Kral öldüğü zaman... İskit'liler kulaklarından bir parça keserler, saçlarını traş ederler, kollarını, alınlarını, burunlarını bıçaklarıyla keserler.» (5). Matem işareti olarak kollarını ve yüzlerini kesmek ve kan akıtmak ta Türk kavimlerinin âdetleri arasındadır.

Görüleceği gibi Saka'ların Türklere benzeyen pek çok yönleri vardır. Üstelik araba içinde yaşamaları, Türk olmayan göçebe kavimlerde pek sık rastlanmayan bir âdettir. Şüphesiz bu özellikleri fark eden ilim adamları da mevcuttur. Nitekim Aristov ve Eduard Meyer gibi tarihçiler Saka'ları büyük bir olasılıkla, Mordtmann kesin şekilde, Türk saymaktadırlar (6).

Bununla beraber, bizim belirttiğimiz benzerliklerin, göçebe kavimlerin normal yaşayış tarzı olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak bu görüşlerini kanıtlamak için başka kavimler topluluğundan, örneğin Tunguz'lardan veya Semitik göçebelerden her hangi bir örnek göstermemektedirler.

Zannediyorum, İran asıllı olarak tanınan Saka'ların, Türklerle aynı kökten olabilmeleri de aynı ölçüde ve belki de daha kuvvetle muhtemeldir. Durum böyle olmakla beraber, Saka'ların, Türk tarihçilerinin hiç olmazsa bir kısmı tarafından Türklerle aynı kökten gelen bir kavim olarak kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm Ansiklopedisi'nin İstanbul baskısında Saka veya İskit maddesi bulunmadığı gibi, İslâmiyetten önceki Türk Devletleri arasında da Saka'lar gösterilmemiştir. Ayrıca eski Türk Devletleri konusunda yazılan bazı kitaplarda ve yapılan araştırmalarda da Sakalar üzerinde durulmadığı görülmektedir.

Biz burada, şüphesiz ki, şu veya bu yönde bir karara varmak düşüncesinde değiliz. Sadece, Saka'ların özellikleri konusunda ortaya konmuş çeşitli görüşleri bir araya getirmeye çalıştık.

Türk Devleti sıfatı üzerinde genel uyumluluk bulunmadığı için Saka tarihinin derinliğine inmeden, en önemli olayları hatırlatacak bir iki cümle ile yetineceğiz.

İÖ. VIII. yüzyılın ortalarında güney Rusya'ya gelen Saka'ların, Kimer'lerden sonra, Med'lerle ve Asur'lularla mücadeleleri olduğu, genellikle bütün göçebe

(3) Herodotus, The Histories, Sayfa 286
(4) R. Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 37, dip notu 1
(5) Herodotus, The Histories, Sayfa 291 ve 293
(6) Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Sayfa 405, not 76

kavimlerde olduğu şekilde, akınlar yapmak suretiyle civar memleketler için devamlı bir korkulu rüya teşkil ettikleri bilinmektedir. İran'da Med'ler, Pers'ler tarafından uzaklaştırılınca, gerek güney Rusya'daki, gerek Aral yöresindeki Saka'ların itaat altına alınması için, bunlar üzerine seferler yapıldığı görülmektedir. İran İmparatoru Sirüs, son seferini Aral yöresi Saka'ları üzerine, İÖ. 529 yılı civarında yapmış ve bu savaş sırasında ölmüştür. Bu tarihlerde Saka Hükûmdarı Tomris isminde bir kadındır. Darâ ise ilk büyük seferini, İÖ. 514 - 512 yıllarında, Rusya Saka'ları üzerine yapmış, fakat Saka'lara rastlamadan geri dönmüştür.

İÖ. III. yüzyılın ikinci yarısında, Saka'larla aynı soydan olan Sarmat'lar, İdil Nehri'nin batısına geçerek Rus Bozkırlarını işgal etmişler ve Saka'ları Kırım'a doğru sürmüşlerdir.

Bu tarihten sonra, gerek Saka'ların, gerek Sarmat'ların kayıtlara geçmiş önemli bir girişimleri bilinmemektedir.

5 — Batı Hunları

Asya Hun'larının tarihini incelerken, İÖ. 54 yılında İmparatorlukta ilk ayrılmanın ortaya çıktığını ve (Çi-Çi)nin başkanlığındaki topluluğun batıya doğru giderek, Aral Gölü ve Türkistan bölgelerine yerleştiklerini görmüştük.

İS. 48 yılında ortaya çıkan ikinci bölünmeden sonra, Kuzey Hun'larının, ülkeleri 150 yılına doğru Sienpi'ler tarafından işgal edilince, batıya doğru göçerek, Güney Kazakistan ve Başkurt ülkesinde, (Çi-Çi) ile giden kavimlerin civarında yerleştiklerini de belirtmiştik.

O tarihlerden sonra, bu bölgedeki Hun topluluklarının ne yaptıkları konusunda bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Bunun sebebi basittir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, biz Türk tarihinin eski devirlerini ancak Türklerin komşu oldukları ülkelerdeki kaynaklardan takip edebilmekteyiz. Bunlar, Doğuda Çin kaynakları, batıda ise, Grek ve Roma kaynaklarıdır. Kazakistan ve Türkistan'a yerleşen Hunlar, Çin'den uzaklaşmış oldukları için, artık Çin kaynaklarında onlarla ilgili kayıtlara rastlanmaz olmuştur. Buna karşılık bu toplulukların Bizans ve Roma ile kayda değer bir teması da olmadığı için, o ülkeler kaynaklarında da Hun'lara ait kayıtlar yer almamıştır.

Batı kaynaklarının Hun'lardan tekrar bahsetmeye başlayışı 374 yılına rastlar.

Saka'lar bahsinde belirttiğimiz üzere; Sarmat'ların güney Rusya'ya gelmesinden sonra, yani İÖ. III. yüzyıldan itibaren, Saka'lar Kırım bölgesine inmiş, onların yerini Sarmat'lar almışlardı. Fakat yavaş yavaş başka kavimler de Sarmat'ları iterek, Güney Rusya ve Macaristan bozkırlarına yerleşmekte idiler. İS. IV. yüzyıl başlarken bu bölgede, Ten (Don) Nehri'nin doğusunda, Sarmat'ların devamı sayılabilen Alan'lar, batısında ise, bir Germen kavmi olan Got'lar bulunuyordu. Got'lar da kendi aralarında, Ten ile Turla (Dinyester) arasındaki bölgede Ostrogot'lar yani doğu Got'ları, Turla ile Tuna arasında da Vizigot'lar yani Batı Got'ları diye ikiye bölünüyorlardı. Daçya'da yani bugünkü Romanya'da da, Gepid'ler denen, gene Germen kökenli başka bir topluluk yaşamaktaydı. Bugünkü Macaristan'da ise, gene Germen asıllı Vandal'lar bulunuyordu.

Bulundukları bölgelerde sakin sakin oturmakta olan Hun'ların Batıya doğru yeniden göçe başlamaları, Juan-Juan Devleti'ne dahil Uar ve Hun isimli topluluktan bir kısmının, bu devletten ayrılıp batıya doğru göçetmeleriyle ilgilidir. Kazakistan, Türkistan kuzeyi ve Aral bölgelerinde oturmakta olan Hun boylarının

da bu baskı karşısında yurtlarını terkederek İdil Nehri'nin batısına geçmek zorunda kaldıkları düşünülmektedir.

Bugün, 374 yılında güney Rusya bozkırlarında görülen Hun'ların, Asya Hun'larının bir devamı oldukları, bu konuyla ilgili belgeler ortaya konduktan sonra, artık üzerinde münakaşa edilmeyerek, herkesce kabul edilen bir konu haline gelmiştir. Ancak bu noktaya gelinceye kadar son iki yüzyıl boyunca yapılan münakaşalarda ileri sürülen fikirler çok değişik olmuştu. Batı Hun'ları, tarihçilerin bakış açılarına göre, Türk, Fin, Uygur, Mogol ve hatta Tunguz sayıldıkları gibi bunları Slav yahut Germen sayanlar bile bulunmuştu.

Aslında bütün bu münakaşalar, Batı-Hun İmparatorluğu'nu son derece karışık bir halk topluluğunun oluşturmasından doğmaktadır. İmparatorluğun idareci zümresinin ve topluluğun temelinin Türklerden (yani Hun'lardan) meydana geldiği muhakkak olmakla beraber, İmparatorluğu ve onun ordusunu teşkil eden unsurların içinde, zamanla, Got'lar, Gepid'ler, Vandal'lar, Sklaven'ler, Ant'lar, Çeremis'ler, Mordvin'ler gibi Germen, Slav ve Fin-Ogur topluluklarına dahil milletlerle, Alan'lar, Sarmat'lar gibi, batılıların İran asıllı saydıkları ve bizim bir evvelki bahiste Türk olmaları ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu gösterdiğimiz Saka'ların bir devamı olmaları sebebiyle haklarında aynı kanıyı ileri sürebileceğimiz doğu kavimleri de yer almıştır.

Bugün, eski devirlerde yaşamış bir milletin menşeini tesbite çalışırken, arkeolojik kazılarda elde ettiğimiz eserleri hangi millete maledebileceğimiz hususu en önemli konulardan birisini oluşturmaktadır. Bu derece karışık unsurlardan oluşan bir millet söz konusu olunca, kazılardan ortaya çıkan eserlerin maledilebilecekleri milletler de şüphesiz pek fazla olmakta ve dolayısiyle ileri sürülen çeşitli görüşlerin her birisi, kendi açısından doğru sayılabilmektedir.

Bugün bile, bir devletin bütün halkının aynı ırk ve aynı soydan gelmesinin beklenemeyeceğine ırk bahsinde değinmiştik. Bu vakıa, eski çağlarda daha kuvvetle geçerli idi. Nitekim Roma İmparatorluğu'nun veya İskender İmparatorluğu' nun aynı ırk ve aynı soydan gelme insanlardan kurulu olduğunu söylemenin mümkün olamayacağı açıktır. Hatta bu İmparatorluklarda hakim unsur olan Roma'nın veya Makedonya'nın, son derece küçük bir azınlık teşkil ettiği de malûmdur. Bununla beraber azınlıktaki bu hakim zümre İmparatorluğa kendi ismini vermiş ve kendi damgasını basmıştır. Aynı durum, o devirlerde kurulmuş Türk Devlet ve İmparatorlukları için de geçerlidir. Asya Hun İmparatorluğu'nda olduğu şekilde, Batı-Hun İmparatorluğu'nda da, asıl hakim zümreyi teşkil eden ve İmparatorluğa ismini ve rengini veren Türk unsuru, bir azınlık teşkil etse bile, bu toplulukları Türkden gayrı bir şey saymak imkânı yoktur. Türk diye tanımladığımız unsurların hepsinin de, bugünkü Türkiye Türkleri'nin ırkî özelliklerini taşıyan insanlar olmadığını gene ırk bahsinde görmüştük. Mogol'lar ile Türk' lerin ayrı ayrı milletler olup, Türk'lerin içindeki, Mogol'larla karışmak sonucu ırkî saflıklarını koruyamamış unsurların Mogol milletiyle bir ilgisi bulunmadığına da aynı bahisde değinmiştik.

Batı kaynaklarının, Batı-Hun'larından bahsederken, onların Mogol kökenli olduklarını yazmaları hatalı bir teşhise dayanır. Elmacık kemiklerinin çıkık ve gözlerin hafif çekik oluşu, tenin pembe-beyaz yerine, buğday beyazı oluşu insanın Mogol ırkından sayılmasını haklı kılmaz. Bu tarif ettiğimiz özelliklere bugünün Avrupa'sında pek sık rastlanır. En şöhretli örneği, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Alman Şansölyesi olan Dr. Konrad Adenauer'dir. Batı-Hun İmparatorluğu'nun, bugünkü Türkiye Türkleri'nden farklı olan Türk unsurlarının çehre özelliklerinin bundan daha değişik olabileceği düşünülmemelidir. Zira, Cengiz İmparatorluğu'

nun aksine, Batı-Hun İmparatorluğu içinde saf Moğol unsurlar bulunduğu sanılmamaktadır. Batıya göçetmiş Hun kavimleri, bağımsızlıklarından vazgeçememiş Türk boylarıdır. Asya Hun İmparatorluğu içinde saf Moğol ve Tunguz kavimleri de bulunmuş olmakla beraber, İmparatorluk dağılmaya başlayınca bunların her birisinin kendi yerlerinde kaldıkları ve Hun'ların yerini alan devletlerin hakimiyetleri altına girdikleri veya Tunguz'lar gibi, kendi bağımsız topluluklarını kurma çabalarına giriştikleri malûmdur. Saf Moğol ırkının temsilcileri Hun'lardan daha sonraki tarihlerde Avrupa'da görünmeye başlayacaklardır.

Menşeleri hakkında bu bilgilerle yetinilebileceğini düşündüğümüz Batı-Hun İmparatorluğu tarihini artık incelemeye başlıyabiliriz.

Batıya göçtükten sonra, ağırlık merkezleri Altay Dağları ile Yayık (Ural) Nehri arasındaki bozkırlarda olan Hun'ların, 350 senesine doğru, Hazar Denizi kıyısına sığınmış olan Alan'ların ülkesini işgal ettikleri anlaşılıyor. Önce güneye doğru yöneliyorlar. 360-370 yılları arasında Anadolu'da Urfa'ya kadar sokuluyorlar. Bundan sonra Hazar'ın kuzeyinden batıya doğru, büyük kavimler göçünü başlatacak yürüyüşlerine geçiyorlar. Hun'ları 374 yılında Ten (Don) Nehri'nin batısına geçmiş görüyoruz.

Hun'ların karşısına ilk olarak Ostrogot'lar çıktı. Çok cesur ve savaşçı bir millet olarak tanınan Ostrogot'lar ilk darbede yıkıldı. Kralları Ermanarik intihar etti, yerine geçen Vitimer daha fazla şanslı olamadı, savaş meydanında öldü. Bundan sonra Ostrogot'lar tamamen Hun'lara tâbi oldular ve başlarına, Hun'lular tarafından, Hunimund isimli birisi geçirildi.

Hun'lar, 375 yılında, Özü (Dinyeper) sahillerinde bu defa Vizigot'larla karşılaştı. Çarpışma çok kısa sürdü. Vizigot kütleleri, başlarında kralları Atanarik olduğu halde, önlerine gelen kavimleri sürükleyerek Batıya kaçmaya başladılar. Avrupa'lıların «Büyük Kavimler Göçü» dediği hareket başlamıştı.

Avrupa'da göründükleri sırada Hun'ların Hükümdarı Balamir idi.

Bu birinci ve biraz sonra açıklay·cağımız ikinci kavimler göçünden sonra Hun'lular hakkında Avrupa'da, inanılmayacak derecede korkunç ve dehşet dolu hikâyeler anlatılmaya, rivayetler uydurulmaya başlanmıştır. Her geçen gün bir yenisinin eklendiği bu rivayetler, çok kere korkularından Hun'ların önünden kaçan kavimlerin, bir taraftan korkularını mazur göstermek, diğer taraftan kendi yaptıkları vahşeti unutturmak için uydurdukları masallardan başka bir şey değildi. Nitekim aşağıda bu konuda vereceğimiz bazı bilgiler bu hususa bir ölçüde ışık tutabilecek nitelikte olacaktır. Ancak bu konuda ve bilhassa o devirlerdeki Avrupa topluluklarının yaşayışları ve birbirleriyle ilişkileri konusunda daha derinlemesine yapılacak tetkikler; bugün artık hakikatleri görebilmek imkânı varken, el'an bunu yapmak ihtiyacını şu veya bu sebeple duymayan Avrupa milletlerini, saptıkları yanlış yoldan döndürmek ve örneğin Büyük İskender'i, son derece uygar bir cihangir olarak tanırlarken, Roma'yı yanıp yıkılmaktan hiç olmazsa iki kere kurtarmış olan Attilâ'yı barbar ve vahşi olarak görmelerindeki büyük hatayı onlara göstermek bakımından her halde yararlı olur.

Batı Devletleri'nin, Türkler söz konusu olunca, genel olarak, olumsuz şekilde belirlenen davranışlarının nedeni çok kere dinsel ve hemen daima hissidir. Bu, sadece hakkında çok az bilgi olan eski devirler için değil, her günü belgelenebilen yakın tarih için de böyledir. Belirgin bir örnek vermek istersek, Barbaros Hayrettin Paşa'yı gösterebiliriz. Batı dillerinde halk için yazılmış kitaplarda Barbaros gaddar, muhteris, hristiyanlara karşı sadist bir nefretle dolu, vahşi bir deniz haydudu olarak gösterilir. Halbuki en ufak bir merakla, gene batı kaynaklarında yapılacak ilmî bir araştırma «Barbaros'un kötü niyetle karikatürleştirilmiş görüntüsünü onun gerçek portresi sanmanın bir gaflet olacağını, Barbaros'un yıkıcı değil yapıcı, vahşi olmak şöyle dursun, en az 6 dil bilen kültürlü bir adam olduğunu...» (1) ortaya koyabilir. Fakat batının bunu yapmasını beklemek boşuna olur. Zira batı kaynaklarında Türkler aleyhinde görülen bu ve benzeri suçlamalar, çok kere, batılıların kendilerine ait kusurları örtmek için, bilerek uydurdukları yanlış hükümlerdir. Örneğin, Barbaros hakkındaki suçlamaların hemen hepsi Fransız kaynaklarındadır. Asıl Barbaros'a karşı savaşmış milletlerin kaynakları çok daha objektiftir. Fransızların suçlamalarının sebebi araştırılırsa, görülecek olan şudur: Kanuni Süleyman, Fransız Kralı'na yardım vaad edince, Barbaros'u da, Fransız donanmasını desteklemek üzere Fransa'ya göndermişti. Barbaros'un Fransız donanmasında ve subaylar arasında hüküm süren lâubaliliğe dayanamayarak Enghien Dükü François de Bourbon'a söyledikleri yenilir yutulur değildi. Bundan da daha mühim olarak, savaşsız teslim olan Nis şehrini Türk donanması ayrıldıktan sonra, savaş usullerine aykırı olarak yağma eden Fransız'lar, bu utanç verici olayı örtebilmek için, o tarihte Türk Donanması'nın Villefranche önünde demirlemiş olduğu tarihen sabit iken, yağma olayını Türk'lerin üstüne atmağa kalkmışlardı. Ernle Bradford, ismini verdiğimiz eserinde, «... Barbaros, ölümünden sonra çeşitli iftiralara uğramıştır. Onu gözden düşürmeğe çalışanların başında, Fransız'lar gelir. Hristiyan dünyasının can düşmanı olan bir devletle yaptıkları antlaşmadan ötürü duydukları utanç ve aşağılık duygusu onları bu yola itmiştir.» demektedir.

Hun'lar için söylenenlerin çoğu da bu nevidendir. Doğru olan olaylar yazılırsa, Hun'lara atfedilmiş kusurların çoğunun batılı kavimler tarafından işlenmiş olduğu, hatta Hun Hükûmdarı'nın bunları önlemeye çalıştığı ortaya çıkacaktır. Tarihi olayları gözden geçirirken bunların bir kısmını göreceğiz.

Türk'lerin Batı ile temaslarının sıklaştığı devrelere yaklaşırken, Batının bu davranış tarzının bilinmesinde, ele geçen kitapların kıymetlendirilmesi bakımından yarar olabileceğini düşündüğümden bu hususu bir iki cümle ile olsun belirtmek istedim.

Batıya doğru Kavimler Göçü'nü harekete geçiren Vizigot'ların kaçışı olmuştu. Bunlar Doğu-Roma İmparatoru Valens'den Tuna'yı geçmek için izin istediler. Silâhlarını bırakmayı, İmparator'un bütün arzularına uymayı kabul ediyorlardı. Kendilerine istedikleri izin verilince Vizigot'lar verdikleri sözlerden hiç birisini tutmamış, 378 senesinde yaptıkları bir saldırıda İmparator Valens'i savaş meydanında öldürmüşlerdir.

378 yılında Hun'lar da Tuna'yı geçiyor ve hiç bir karşı koyma görmeden Trakya'ya kadar ilerliyorlardı. Ancak bu ilerleme bir istilâ gayesiyle olmayıp, arazinin ve üstünde yaşıyanların tanınması maksadını taşıdığından, Hun'lar bir süre sonra kendi yurtlarına döndüler. Avrupa bir süre sessiz kaldı.

395 yılında Hun'lar yeniden harekete geçti. Hareket hem doğuda, hem de batıda geliştirildi. O tarihlerde Roma İmparatoru Teodosius'ün ölümü ve Batı ile Doğu Roma arasındaki ayrılığın kesinleşmesiyle sonuçlanan karışıklıklar, belki de Hun'ların harekete geçmelerine neden olmuştur.

Doğuda başlatılan hareket; Basık ve Kursık isimli iki komutanın idaresinde, Don Havzası'ndan hareket eden Hun kuvvetlerinin, bugünkü Erzurum, Malatya, Adana, Urfa, Antakya, Suriye'deki Sûr dolaylarına kadar indikten sonra, tekrar kuzeye dönerek, Kayseri, Ankara bölgesine uzanıp, oradan da Kafkasya üzerinden ülkelerine dönmeleri şeklinde gelişti. Baharda başlayan hareket, sonbahar-

(1) Ernle Bradford, Barbaros Hayrettin (The Sultan's Admiral), önsözden parçalar.

da sona erdirilmiş, herhangi bir karşı koymayla da karşılaşılmamıştı. Bu, 360-370 yılları arasındaki seferden sonra, Hun'ların Anadolu'ya ikinci gelişleriydi. Buna benzer akınlar daha sonraki tarihlerde de yapılmıştır.

Batıdaki hareket; Hun'ların Tuna'nın güneyine geçerek, Trakya topraklarına inmeleri şeklinde oldu. Bu defa da hareket ufak kuvvetlerle yürütülmüştü. Buna karşılık, IV. yüzyılın son senesinde veya 400 yılında, o tarihlerde Hun'ların hükûmdarı olduğu anlaşılan, Balamir'in oğlu (bazı kaynaklara göre torunu) Uldız (Uldes, Uldis, Uldiz, Yıldız?) büyük kuvvetlerle Tuna'nın batısında göründü. Bu geliş, Kavimler Göçü'nün ikinci dalgasını başlattı. Batıya doğru kaçan Vandal'lar ve Vizigot'lar, Batı-Roma İmparatorluğu topraklarına girdiler. Vizigot-lar'ın başındaki Alarik 402 yılında Roma şehrine girdi, 3 gün süreyle Roma yağma edildi. Eğer ünlü Roma komutanlarından Stilikon, kuvvetleri ile yetişerek Vizigot'ları püskürtmese belki de Roma'dan eser kalmayacaktı (2).

Vizigot tehlikesi biterken Roma için daha büyük bir tehlike başgösterdi. Vandal'lar, Sakson'lar, Alaman'lar gibi çeşitli Germen kavimlerini idaresi altında toplayan Radagais, İtalya'da dehşet uyandıran bir tahribat yapa yapa Roma üzerine ilerliyor ve Roma'yı yeryüzünden kaldıracağını ilân ediyordu. Roma Komutanı Stilikon, Pavia'da bu ilerleyişi durdurmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine Hun'lardan yardım istemek zorunda kalındı. Hükûmdar Uldız, bizzat kendisinin kumanda ettiği ve Roma'lılarla da takviyeli ordusu ile Floransa civarında, 406 Ağustos'unda Germen'leri dağıttı, Radagais yakalanıp idam edildi. Bu şekilde Hun'lar Roma'yı kurtarmış oluyorlardı.

Bu münasebetle hemen şunu belirtelim, Hun'lara ve bilhassa Attilâ'ya her türlü vahşeti yakıştıran batı kaynakları, ne Roma'yı yağma eden Alarik için, ne de Radagais için buna benzer sıfatlar kullanmazlar. Ayrıca Roma'yı Hun'luların kurtarmış olduğunu dahi açıkca söylememek için türlü kelime oyunları yapmaktan da çekinmezler.

Hun'luların Batı-Roma'ya yardım etmelerinin, bizzat Hun Hükûmdarı Uldız tarafından tesbit edilen bir devlet politikası olduğu söylenir. Bu politika gereğince, Doğu-Roma yani Bizans, devamlı bir baskı altında tutulacak, buna karşılık Batı-Roma ile iyi ilişkiler yürütülecek, Batı-Roma topraklarına saldıran kavimler Hun'ların da düşmanı olduğundan, gerektiğinde Roma'ya yardımcı olunacak ve bu politika, Bizans kesin şekilde Hun nüfuzuna girinceye kadar sürdürülecekti (3).

Bu politikanın hakikaten, sadece Uldız devrinde değil, ondan sonra gelen Hükûmdarlar zamanında da sürdürüldüğünü görüyoruz.

Uldız'ın 410 senesi civarında öldüğü sanılmaktadır. Yerine Karaton geçmiştir. Karaton'un bütün hükûmdarlık süresince batıda bir hareket görülmemektedir. O devirlerde böyle uzun süre hareketsiz durulması normal sayılmadığı için, Hun İmparatorluğu'nun doğu sınırları da Asya'da Balkaş Gölü'ne kadar uzamakta olduğundan, Hükûmdar Karaton'un doğu hudutlarında ortaya çıkmış bazı zorluklarla uğraştığı düşünülebilir.

Avrupa kaynaklarının yeniden Hun'lardan bahsetmeye başlaması için 422 yılının gelmesi gerekecektir. O tarihte Hükûmdar Rua'dır. Rua'nın iki kardeşi, Hun'larda âdet olduğu üzere, sağ ve sol bölge komutanlarıdır.

Rua, Bizans'ın, Hun'lular aleyhinde çeşitli girişimler yapmakta olması sebebiyle 422 yılında Balkan'lar üzerine ordu sevketmiştir. Bizans'ın hiç bir karşı

---

(2) Maurice Percheron, Les Conquêrants d'Asie, Sayfa 43

(3) İslâm Ansiklopedisi, Türkler maddesi, cüz 127, Sayfa 155

koyma göstermediği ve Rua'nın barış şartı olarak ileri sürdüğü, her yıl belirli bir miktar altın ödenmesini hemen kabul ettiği kaynaklarda yer almıştır.

423 yılında Bizans, Batı-Roma'ya hakim olmak gayesiyle harekete geçmişti. Roma, Hun Hükûmdarı Rua'dan yardım isteyince, Uldız'ın politikasını devam ettirmekte olan Hun'lular 60.000 süvari ile İtalya'ya girdiler. Bizans kuvvetleri savaşa girmekten çekindi, ağır bir harp tazminatı ödeyerek geri çekildi. Hun'lar Roma'yı ikinci defa kurtarıyorlardı.

Bu tarihten sonra Rua, hem Roma'nın, hem de Bizans'ın siyasetine yön verebilecek duruma gelmişti. Roma kuzeyindeki Germen kavimleri ise, Roma'nın kendilerine yardım edebileceği gibi bir ümidle, Hun'luları rahatsız etmek cüret ve cesaretini gösteremeyecek durumdaydılar.

Bizans Hun'lularla bir savaşa girmekten çekiniyor ve yıllık vergisini ödüyordu, ama Hun idaresinde yaşayan yabancıları kışkırtmaktan da geri kalmıyordu. Rua, bu gibi olumsuz davranışlara son vermek maksadıyla, Bizans'ın, Hun ülkesindeki yabancılardan, o zaman usul olduğu üzere, paralı asker toplamasını ve Hun topraklarında Grek'lerin serbestçe dolaşarak ticaret yapmalarını yasak ettiği gibi; bir süre önce Bizans'a sığınmış olan bazı Hun kaçaklarının da iadesini istedi. Bizans İmparatoru II. Teodos, bir anlaşma yolu bulmak ümidiyle bir elçilik heyetini Rua'ya göndermek üzere iken, 434 baharında Rua öldü.

Hun İmparatorluğu tahtına 40 yaşlarında olan Attilâ geçti. Attilâ'nın babası Muncuk, Rua'nın kardeşi idi ve Rua'nın tahta çıkmasından önce ölmüştü. Attilâ amcasının yanında yetişmiş, devleti ve devlet işlerini yakından tanıyıp öğrenmek olanağını bulmuş, yapılan bütün seferlere amcasının yanında katılmıştı.

Rua öldüğü zaman diğer iki kardeşi, Aybars ve Oktar, hayatta oldukları gibi, bir de Attilâ'nın ağabeyi Bleda vardı. Bu sebeple Attilâ'nın tahta çıkışı konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan en mantıklı görüneni, gerek yaşlı olan amcalarının, gerek eğlencesine daha düşkün olduğu söylenen Bleda'nın, taht üzerindeki haklarından Attilâ adına feragat ettiklerine dair olanıdır. Hun boylarında törenin bozulması daima çatışmalara yol açtığı, halbuki Attilâ tahta çıktığı zaman böyle bir durum olmadığı ve üstelik amcalarının sağ ve sol bölge komutanlıkları görevlerine devam ettikleri, Bleda'nın da, 445 senesinde ölünceye kadar çeşitli görevlerde Attilâ'ya yardımcı olduğu göz önünde tutulursa, bu rivayetin doğruluğunu benimsemek yerinde olur.

Bir başka rivayet de Attilâ'nın, bir süre sonra Bleda'yı öldürttüğüdür. Bu rivayetin de yanlış veya maksatlı olduğu düşüncesindeyim. Zira tahta çıktıktan 11 yıl sonra, İmparatorluk içinde otoritesinin münakaşa edilmesi dahi akla gelmeyecek bir prestije eriştiği bir devirde, kardeşini el altından öldürtmesi için bir sebep bulabilmek zordur.

Attilâ adının menşei konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında, Rasonyi'nin ileri sürdüğü ve aşağıda özetlenen görüş en doğrusu gibi gözükmektedir (4).

Attilâ ismini ilk olarak Bizans tarihçisi Priskos-Retor kaydetmiştir. İsim, Grekçe, Attilas şeklinde yazılmıştır. Grekçe gramerde, sondaki (as) ektir) (A) sesi için (α) harfi kullanılmıştır. Türkçe (E) sesi için de (α) harfinin kullanıldığı çok kere vakidir. Bu takdirde kelimeyi (ETİL) olarak okuyabiliriz. Etil, Volga Nehri'nin Türkçe ismidir. Müstakbel Hun Hükûmdarına, doğduğu bölgedeki Nehrin adının verilmiş olması Türk âdetlerine tamamen uygundur. Zamanla (α)

---

(4) L. Rasonyi, Selçuk Adının menşeine dair, Belleten III, S. 337-384

harfi (E) yerine (A) okunarak Hükûmdarın isminin Attilâ şeklinde lisanlara yerleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Rua'nın ölümü üzerine, Tanrı'nın kendilerine büyük bir lütufta bulunduğu düşüncesine kapılan ve hazırladıkları elçilik heyetini Rua yerine Attilâ'ya gönderen Bizans'lılar beklemedikleri bir durumla karşılaştılar.

Attilâ, Bizans Elçilerine, kendileriyle olan anlaşmanın yenilenmesi için, Hun'lardan Bizans'a kaçmış herkesin iade edilmesini, bundan böyle kimseye sığınma hakkı tanınmamasını, Bizans ordusundaki Hun mersenerlerinin geri gönderilmesini, Hun'luların elinde bulunan Bizans esirlerinin hepsinin, adam başına 8 altın ödenerek geri alınmalarını ve nihayet yıllık verginin de eskisinin iki katına çıkmasını kabul etmeleri gerektiğini bildirdi. Bizans İmparatoru bu şartları aynen kabul ederek barışın yenilenmesini sağladı.

437 senesinde Hun'ların, Ren Nehri kıyılarında yaşamakta olan Burgond'ları yenilgiye uğrattığı ve Burgond kralının savaş meydanında öldüğü bilinmektedir. Burdong'lar üzerindeki galibiyetten sonra, Hun hakimiyeti Kuzey Denizi ve Manş kıyılarına kadar yayılmıştır.

Bizans, Attilâ ile Margus Şehri'nde yapılmış olan anlaşmaya rağmen, Hun'lardan kaçanları geri çevirmekten kaçındığından, Attilâ, barışı bozup Bizans'ı cezalandırmak için bir sebep aramaya başlamıştı. Bir Grek Piskoposunun, Hun büyüklerinin mezarlarını soyduğunun ortaya çıkması bu sebebi yarattı. Attilâ, 441 yılında, bizzat kumanda ettiği ordularını Belgrad ve Niş üzerinden güneye indirmeye başladı. Batı Roma'nın aracılığı ile durdurulan savaş sonunda, eski barış şartları aynen tekrar edildikten başka, Tuna boyundaki kaleler de Hun'lulara geçmiş ve daha güneydeki istihkâmlar da yıktırılmıştır.

Bizans'ın, bu yenilgiye rağmen gene kaçakları vermek istemeyişi ve üstelik yıllık vergiyi de ödemeyişi Attilâ'yı yeniden Bizans üzerine yürümeye zorladı. 447 yılında ordularıyla Tuna'yı geçen Attilâ, Sofya ve Filibe'yi zaptettikten sonra, Bizans'ı kuşatmak üzere, Lüleburgaz üzerinden Büyük Çekmece mevkiine geldi. İmparator barış istemek zorunda kaldı. Attilâ'nın dikte ettiği şartlar, belirli bazı bölgelerin Hun'lara terkedilmesinden başka, bir harp tazminatı ödenmesi ve yıllık verginin daha da arttırılması şeklinde oldu.

Bu şartları kabul etmek zorunda kalan Bizans, bilhassa yıllık vergiyi ödemekte sıkıntı çekmekteydi. Bizans İmparatoru, tek kurtuluş yolu olarak, Attilâ'yı ortadan kaldırmayı düşünmeye başladı.

Attilâ, kendisine itibar göstermek istediği komutanlarını Elçi olarak Bizans'a gönderirdi. Çünkü o devirlerde Elçilere zengin hediyeler verilmesi usulden olup, Attilâ'nın yolladığı Elçilik heyetleri tabiatiyle çok daha fazla itibar görürdü.

Gene bu şekilde gelmiş bir Elçilik heyetine dahil birisi, Bizanlılar tarafından Attilâ'ya suikast yapması için kandırıldı. Suikastı fiilen yapacak olan bir Bizanslı idi, Hun heyetindeki kişi, bunun gerçekleşmesine yardımcı olacaktı. Hun heyetine, bu suikastı yapacak olan adamla, durumdan hiç haberi olmayan ve kendilerine Elçilik görevi verilen iki kişi katıldı. Hun'lara iade edilmekte olan kaçaklarla birlikte bu heyet Attilâ'nın bulunduğu şehre gönderildi. Bizans'lıların kendisini kandırdıklarını zannettikleri Hun'lu Attilâ'ya durumu anlattı.

Attilâ, hiç bir şey olmamış gibi Bizans heyetini kabul edip kendilerine ziyafet verdi. Bizanslıların hiç birisine dokunulmadı. Ancak İmparator'dan, hem kendisine yeni bir Elçilik heyeti göndermesini hem de suikastı hazırlayanları cezalandırmasını istedi. İmparator yeni Elçilik heyetini büyük hediyelerle derhal yolladı. Attilâ, suikastı yapacak kişi de dahil olmak üzere Bizans'lıları serbest bıraktı (5).

Bu olay Attilâ'nın Bizans ile son çatışması olmuştur. Bundan sonra Bizans, Attilâ'nın ölümüne kadar herhangi bir güçlük çıkarmayacaktır.

Bizans'ı tamamen nüfuzu altına aldığına kanaat getiren Attilâ, artık sıranın Roma'da olduğunu düşünmeye başlamıştı. Attilâ'nın bir gün gelip Roma üzerine yürüyeceğini meşhur Roma'lı kumandan Aetius de düşünmekteydi. Bu maksatla Germen kavimleri ile işbirliği imkânları arıyor, onlardan aldığı paralı askerlerle süvari birlikleri kurmaya çalışıyordu.

Savaşın görünürdeki sebebi, Attilâ ile evlenmek isteyip yüzük gönderen, Roma İmparatoru'nun kızkardeşinin bu talebini kabul ettiğini bildiren Attilâ'nın, çeyiz olarak, Roma İmparatorluğu'nun yarısını veya İmparatorluğun idaresine iştirak hakkını talep etmesi ve bu isteğinin reddedilmesi oldu.

Attilâ, 451 yılı başlarında ordusu ile Macaristan'dan batıya doğru harekete geçti. Ren Nehri'nin batısında, Metz, Reims şehirlerini işgal ettikten sonra Orleans önüne geldi. Roma'lı Aetius'de topladığı kuvvetlerle güneyden yürüyerek Orleans'a gelmişti. İki tarafın kuvvetleri hemen hemen aynıydı. Ordular Orleans'da karşılaştıkları halde, savaş Troyes Şehri'nin kuzey batısındaki büyük ovada yapıldı.

İki tarafın da büyük kayıplar verdiği bu savaş, 20 Haziran 451 günü başladı ve 24 saat sürdü. Batı tarihçilerine göre Attilâ yenilmişti. Aslında Aetius'un Roma ordusunun akşam bastırdığı sırada dağılmış; Kralları Teodorik'in savaş meydanında ölmesi üzerine, Vizigot'ların gece yarısı savaş meydanından ayrılmış oldukları bilinmektedir. Eğer Attilâ bu durumu bilip de ertesi sabah, savaş meydanından çekilecek yerde bir hücum daha yapsaydı, ortada ne Romalı, ne de Roma kalacaktı. Ama Attilâ'nın bu durumdan haberi yoktu. Kendisini tehlikeye sokmamak ve tekrar gelmek kararı ile ordusunu Galya ortasından rahat rahat geçirerek 20 gün içinde Macaristan'a döndü.

452 yılı baharında Attilâ, 100.000 kişilik bir ordu ile Alp'lerden geçerek Venedik Ovası'na indi. Bir sene evvel Roma kuvvetlerinin Attilâ'yı yenmiş olduğunu yazan batılı tarihçiler, bu defa Roma'nın, Attilâ'nın karşısına neden bir tek asker çıkaramadığı hususunda bir şey yazmazlar.

Attilâ, önüne çıkan her şehri işgal ederek Roma üzerine yürümekteydi. Papa Leo I, bir heyetle, İmparator namına konuşmak üzere, Attilâ'nın yanına gitti. Kendisine yıllık vergi verileceğini, ayrıca İmparatorun kızkardeşini de zevce olarak alabileceğini bildirerek Roma'yı bağışlamasını rica etti.

Attilâ, hiç bir savunma imkânı bulunmayan Roma'ya girmedi. Yani Roma'yı ikinci defa kurtararak geri döndü. Tarihte, bu şekilde hareket etmiş ikinci bir cihangir bilinmemektedir.

Attilâ hakkında kullandığı lisan hiç de cazip olmayan M. Persheron'un, Roma'ya girmeden dönüş hadisesini naklederken kullandığı şu cümle enteresandır: «Asya'lılar, Slav'lar, Germen'ler, İskandinav'lar yağma için belki birleşebilirlerdi, ancak dünyaya hakim olmak için ittifak etmeleri imkânsızdı. Daha geçen sene Macaristan ile Vestefalya arasının yağma edilmesini yasak etmekle Attilâ, onları hoşnutsuzluğa sevketmişti: Böyle olunca savaşmanın, memleketler işgal etmenin manası neydi? Bu sebeble İtalya seferi sırasında her şehrin yarım gün

(5) Bir kaç satırla özetlediğimiz bu suikast, Deguignes'in Histoire Générale des Huns... adlı eserinde uzun uzun anlatılmaktadır.

yağmaya bırakılması yolu tutulmuştu. Yenilenin ülkesini harabe haline getirmek bu büyük kralın telâkkilerine o derece aykırı düşüyordu ki, Roma İmparatorluğu'nu zaptetmekten vazgeçmesinin sebebinin bu olduğu düşünülebilir.» (6) Batının barbar tanımakta ısrar ettiği Attilâ hakkındaki bu satırlar da bir batılının kaleminden çıkmadır.

Geri dönen Attilâ'nın, bundan sonra ne yapacağı konusundaki kararına ilişkin çeşitli rivayetler ileri sürülmüştür. Bunların hangisinin doğru olduğunun öğrenilmesine vakit kalmadan Attilâ, 454 yılında öldü.

Türk usullerine uygun olarak yapılan ölüm merasiminden sonra, naşının bir altın tabuta, bu tabutun bir gümüş tabuta ve bu sonuncunun da bir demir tabuta konarak, bir gece gizlice bilinmeyen bir yere gömüldüğü; defin merasiminde görevlendirilen bütün hizmetkârların, mezarın yerinin öğrenilmemesi için hemen oracıkta öldürüldükleri söylenir.

«Attilâ, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış nadir simalardan biridir... romancılara, ressamlara, heykeltraşlara mevzu olmuş, hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş, tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Son yarım asırdaki tarafsız tarih araştırmaları, hristiyan Orta-Çağ iddialarının aksine, Nibelungen destanları başta olmak üzere, zamanının kayıtlarının onun iyiliksever, babacan, yüksek vasıflı bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur.» (7)

Hun töresine uygun olarak, Attilâ'nın yerine büyük oğlu İlek geçti. Attilâ gibi bir Hakan'dan sonra gelip de, Balkaş Gölü'nden Manş yalılarına kadar uzanan bir ülkeyi idare edebilmek kolay değildi. Nitekim İmparatorluğa dahil çeşitli unsurlar derhal ayaklanmaya başlamışlardı. İlek, ayaklanan Gepid'leri itaat altına almak için onların üzerine yürüdü. 454 yılında Avusturya'daki Nedao mevkiinde yapılan savaşı ve bu savaş sırasında hayatını kaybetti. Yerine geçen kardeşi Dengizik, çok cesur olmakla beraber, İmparatorluğun birliğini yeniden kurabilmek olanağını bulamadı. Bir yandan Ostrogot'larla, diğer yandan Bizans ile sürdürdüğü mücadelelerde her gün biraz daha yıpranarak, sonunda 469 yılında, Bizans'la yapılmakta olan bir savaş sırasında öldürüldü, başı kesilerek İstanbul'a götürüldü.

İmparatorluk tahtı en küçük kardeş İrnek'e kaldı. Yorgun ve kuvvetsiz Hun birlikleri, İrnek zamanında Karadeniz'in Batı kıyılarına çekildiler. Tarih artık kendilerinden bahsetmedi. Bununla beraber o sıralarda, Asya'dan Güney-Rusya bozkırlarına gelmekte olan Bulgar'larla Macar'ların devlet olarak ortaya çıkışlarında Hun'ların bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Hakikaten İrnek, Türk-Bulgar Devleti'nin Hükümdar ailesi olan Dulo Sülâlesi'ne mensup olarak gösterildiği gibi, Macar kabilelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad Sülâlesi tarafından da «ata» olarak tanınmaktadır.

Avrupa Hun'ları, Güney-Rusya bozkırlarındaki çeşitli kavimleri batıya iterek, göç yolunu kendilerinden sonra 900 sene Türk'lere açık kalacak hale getirmişlerdir.

Batı-Hun İmparatorluğu 374 yılından 469 yılına kadar sadece 95 sene yaşamıştır.

---

(6) Maurice Percheron, Les Conquêrants d'Asie, Sayfa 68
(7) Türkler, İslam Ansiklopedisi, cüz 127, Sayfa 160

6 — Eftalit (Akhun) Devleti

Eftalit'lerin, Altay bölgesinde yaşamakta iken Türkistan bozkırlarına inen ve orada gelişerek büyük bir devlet kuran Türk veya Türk-Mogol karışımı bir topluluk olduğu konusunda tarihçiler arasında görüş birliği bulunmaktadır. Meşhur Türkolog Chavannes bu konuda: «Eftalit'ler ilk olarak Çin tarihinde (Hoa) ismi altında görülürler. Topa'ların Kuzey-Çin'e hakim oldukları devirlerde bunlar Juan-Juan'lara tâbi küçük bir topluluktu» (1) demektedir.

Aslında (Hoa) kelimesinin Eftalit ismi ile ilgisi olmayıp, bu (Uar) adının Çin'ce şeklidir. (Uar)lar ise, evvelce görmüş olduğumuz üzere (Hun)larla birlikte Juan-Juan Devleti'ni oluşturan ve Mogol kökenli topluluktur. Sonradan tarihe Eftalit ismi ile girecek olan topluluğun önceleri Juan-Juan hakimiyeti altında ve onlara tabi ülkede yaşıyor olması sebebiyle böyle bir yakıştırmanın yapıldığı düşünülebilir.

Eftalit'lerin, doğrudan doğruya Juan-Juan'ları oluşturan topluluktan ayrılmış bir kol olduğu görüşü de mevcuttur. Yapılan tesbitlere göre «Eftalit Devleti'nde rol oynayan kabilelerden bazıları: Kadis-Hun, Zavul (Zabul?), Çol (ilerde göreceğimiz Çöl Türkleri?) Kermikhion (Karmir--Hyon = Kızıl? Hun), Askil veya Eskil topluluklarıdır» (2). Bu isimlerin İran kaynaklarından alınmış olması sebebiyle, deforme edilmiş olmaları çok muhtemeldir.

Genellikle bütün kaynaklar, Eftalit'lerin esasını Hun'ların oluşturduğu görüşünde birleşmektedirler.

Eftalit isminin nereden çıktığı konusuna gelince, Bunun da Batı kaynaklarından geldiği anlaşılmaktadır. Göktürk yazıtlarında bu milletin «Abdel» olarak anıldığı bilinmektedir. Deguignes bu ismi açıklarken, bu kavimlerin Tölös boylarına dahil olduğunu, Çince Tölös'lere (Te-le) dendiğini, bunlar gelip su kenarına yerleştikleri için kendilerine Su Te-le'si manasına gelmek üzere «Ab-te-le» dendiğini yazmıştır (3). Bu izahın bir yakıştırma olacağını düşünmek her halde mümkündür. Aslında bu topluluğun başına V. yüzyılda «Heftal» adında bir sülâlenin geçtiği ve devlete de kendi ismini verdiği bugün artık bilinen bir olaydır.

Eftalit'lerin Altay bölgesinden ayrılışının 350 yılları civarında olduğu hesaplanmaktadır. Bu şekilde yerlerinden oynayışlarının, Topa'ların, Mogolistan'ı istilâ etmeleri ile ilgili olabileceği akla gelmektedir. Önce Güney Kazakistan'a gelen Eftalit'ler, buradaki Hun kavimlerini Volga'ya doğru ittikten sonra, güneye yönelerek Afganistan ve Toharistan bölgesine inmişlerdi. Daha sonra Maverayünnehr ve Sogdian'a da hakim olarak ve zamanla Hazar Denizi'nin güney-doğu'sundaki Cürcan bölgesine kadar uzanarak Pers'lerle hudud komşusu haline gelmişlerdir.

Bundan sonra Eftalit'lerin, İran üzerine baskıya başladıkları anlaşılıyor. 360 yılları civarında özellikle artan Eftalit baskısı, o tarihte İran'da hüküm sürmekte olan Sâsânî İmparatoru II. Şapur tarafından kontrol altına alınabilmiş ve iki devlet arasında bir de ittifak anlaşması yapılmıştı.

420 yılında İran tahtına Bahram Gor çıkıncaya kadar devam eden barışın bu tarihte bozulduğunu görüyoruz. Yeni İmparatorun tahta çıkma şenliklerinin yapılmakta olduğu sıralarda Eftalit'ler, aniden İran üzerine yürüdüler. Rivayete

---

(1) E. Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue Occidentaux, Sayfa 222
(2) Türkler (Eftalitler), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 161
(3) Deguignes, Histoire Gênêrale des Huns..., Cilt II, S. 326

göre, Bahram Gor, ufak bir kuvvetle Azerbaycan yöresine doğru çekildi. Onun kaçtığını zanneden Eftalit'ler, İran içinde dikkatsiz bir şekilde yürüyüşlerine devam ettiler. Halbuki Bahram Gor, Hazar Denizi'ni kuzeyden dolaşarak Hun'ların arkasına düştü. Yapılan savaşta Eftalit Hükûmdarı öldü ve Eftalit'ler geri çekildi. Bu rivayet ne derece doğrudur, tabiatiyle bir şey söylemek imkânımız bulunmamaktadır. Ancak Bahram Gor'un, Eftalit'leri Merv civarında durdurarak Horasan'ın zaptını önlediği bilinmektedir. Bu savaştan sonra Eftalit'ler ile İran arasında, Ceyhun Nehri'ni hudut yapan bir anlaşma imzalanmıştır.

Bahram Gor'un ölümünden sonra yerine geçen Yazdıgird II devrinde (438-457) Eftalit'lerle bir çatışma olmadığı anlaşılıyor. Bu İmparator ölürken tahtı küçük oğlu Hürmüz'e bıraktı. Taht üzerinde asıl hak sahibi olan büyük oğlu Firuz, o tarihteki Eftalit Hükûmdarı Kunhas'a (İran'lılar Huşnavaz derler) sığındı ve yardım istedi. Kunhas'ın verdiği askerlerle kardeşi Hürmüz'ü yenilgiye uğratan Firuz'un 459 yılında İran tahtını ele geçirdiği bilinmektedir.

Eftalit'lerin bu tarihten sonra, Sabir'ler üzerine bir sefer yaparak, onları yurtlarından attıkları, sonra da Güneye dönerek Hindistan üzerine yürüdükleri, Baktrian, Kâbil, Kandahar şehirlerini ele geçirdikleri, Hindistan'daki Gupta devleti ile savaşarak İndüs Havzası'nı zaptettikleri görülmektedir.

470 yılları civarında cereyan ettiği anlaşılan Hind seferinden sonra Eftalit'leri gene İran'lılarla karşı karşıya görmekteyiz.

Eftalit hakanının yardımları ile tahta geçmiş olan Firuz, zamanla bunu unutup, 475 civarında Eftalit'ler üzerine ordu sevketti. Bu ordunun tuzağa düşürülüp, Firuz'un da esir edildiği ve belirli şartlarla serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. Firuz, esir edildiği zaman tâbi tutulduğu muameleyi hazmedemeyerek, Eftalit'ler üzerine yeni bir sefer açtı, ancak 484 yılında yapılan savaşta ordusu tekrar dağılarak kendisi de öldü. Yapılan barış anlaşması ile Sâsânî'ler yıllık bir vergiye bağlandıktan başka, Telekan bölgesi, Merv ve Herat Eftalit'lere geçti.

Bu yenilgi İran'da tepkiler yarattı. O tarihlerde Mazdek isimli birisi yeni bir sosyal-dinî inanç ileri sürmekteydi. Bu yeni inanca göre insanların saadet ve huzurunu bozan iki husus servet ve kadındı. Her mücadele bunlardan daha fazla hisse almak için yapılmaktaydı. Bu sebeple, servetle kadın, herkesin ortak malı haline getirilecek olursa mücadele bitecek, huzur yerleşecekti. Mazdek ve taraftarları, bu fikirleri aşıladıkları halkı, arazi ve servet sahiplerine karşı ayaklandırdılar. Tarihe Mazdek isyanı diye geçen olay ortaya çıktı. İmparator Kavaz, 496 yılında tahttan indirilerek hapsedildiyse de bir fırsatını bulup kaçtı ve Eftalit Hükûmdarı'na sığındı.

Eftalit Hakanı, Kavaz'a 30.000 kişilik bir ordu verdi, bu ordu ile 498 - 499 yıllarında isyan bastırıldı, Mazdek yakalanarak idam edildi ve İmparator yeniden tahtına kavuşabildi. Ancak bu tarihten itibaren Eftalit Hakanı, İran sarayı üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldu. Eftalit'lerin, bölgelerinin en kuvvetli oldukları bu devir, Anuşirvan'ın İran tahtına çıkmasına kadar sürdü.

531 yılında tahta çıkan Anuşirvan, Eftalit nüfuz ve baskısından kurtulmak için çareler aramaya başladı. Bu işi tek başına beceremeyeceğini bildiğinden kendisine bir müttefik arıyordu. Bu müttefiki Göktürk İmparatorluğu'nda buldu.

Göktürk Hakanı'nın kızı ile evlenen Anuşirvan, Eftalit'lere karşı onlarla ittifak yaptı. İstemi Han'ın komutasındaki Göktürk orduları ile İran kuvvetleri arasında kalan Eftalit'ler tamamen dağıldılar ve arazileri Göktürk'lerle İran'lılar arasında taksim edildi. Bu olayın 563 ile 567 yılları arasında cereyan etmiş olduğu hesaplanmaktadır. Eftalit'lerin bir kısmı çeşitli yönlere ve bu arada Hindistan'a göç ettiler. Bölgede kalanlar ise Göktürk Devleti içinde yaşayışlarını sürdürdüler.

Göktürk'ler kısa bir süre sonra Sâsânî'lerin hissesine düşen Eftalit topraklarını da işgal ederek, buralarını yeniden Türk'lerin malı yapacaktır.

Bu şekilde 200 yıllık bir hükûmranlıktan sonra Eftalit'lerle birlikte Hun'lular da artık tamamiyle tarih sahnesinden kalkmış oldular.

7 — Sabar Devleti

Sabar sözcüğünün (Sab+ar) şeklinde kurulduğu, yani sapan, yol değiştiren manasına geldiği ve tamamen Türkçe olduğu kabul edilmektedir. İsmin doğrusu bu şekilde Sabar olmakla beraber, bu topluluğa ve kurdukları devlete yabancılar genellikle Sabir veya Sibir demişler ve bu isim çok daha fazla tanınmıştır. Bu sebeple biz de, başlık olarak Sabar ismini kullanmakla beraber, metin içinde Sabir adını kullanmaktayız.

460 yıllarında, Avarlar, İrtiş Havzası'nda yaşamakta olan Sabir'leri yerlerinden püskürterek, arazilerini işgal ettiler. Batıya doğru itilen Sabir'ler, Ob ve İrtiş sahasındaki Onogur'lara saldırdılar, Onogur'lar ise Saragur'ları önlerine katarak batıya yöneldiler, Yayık ve daha sonra da İdil nehirlerinin batısına geçtiler. Bir süre sonra Sabir'ler, Onogur'ların, Tobol'un yukarı mecrasında oturmakta olan kısmına hücum ederek, onları da yerlerinden ettiler ve bu defa kendileri de batıya doğru devam ederek Yayık ve İdil'i geçtiler (1).

Şerif Baştav'dan aldığımız yukarıki satırlarda, Sabir'leri yerlerinden oynatan kavim olarak adı geçen Avar'lar, aslında, bir önceki bahisde kendilerinden bahsettiğimiz Eftalit'lerdir. Avar'ların Batıda görünüşü 100 sene kadar daha sonradır. Bu konunun ayrıntılarını ilerde Avar'lar bahsinde göreceğiz. Bizim için şimdilik mühim olan Sabir'lerin 460 yılı civarında yerlerinden oynatılmış olduklarıdır.

Gerek Sabir'lerin yaşamış oldukları bölgelerde bıraktıkları izler, gerek Bizans kaynaklarının bunlar hakkında yazdıkları, millet olarak ileri bir medeniyete ve bilhassa çok gelişmiş bir harp tekniğine sahip olduklarını göstermektedir.

Bizans'lı tarihçi Prokopios'un, Sabir'lere ait aşağıki gözlemi kayda değer: «Sabirler insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan, ne Roma'lılardan hiç kimsenin düşünmediği makinalara sahiptirler. Öyle ki, her iki İmparatorlukta mühendisler eksik olmamış ve her devirde surları dövmek için makinalar yapılmıştır. Fakat şimdiye kadar bunlarınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş, ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz insan dehasının bir eseridir.» (2)

Sabir'lerin bir süre yaşamış oldukları bölgelerde bugün Vogul'lar, Ostyak'lar, Altay'lı Türk Oymakları yaşamaktadırlar. Bunların kahramanlık destanlarında ve pek çok yer adında Sabir'lerin ismi yaşamaktadır. Hatta XIII. yüzyıldan tanıdığımız Sibirya adı da Sabir Türkleri'nden kalmıştır. Bu söz önce küçük bir sahadaki Sabir yurdunu göstermişken, daha sonra bütün kuzey Asya'ya teşmil edilmiştir (3).

(1) Şerif Baştav, Sabir Türkleri, Belleten cilt V, S. 53-99
(2) Türkler (Sabirler), İslâm Ansiklopedisi
(3) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 77

Bu derece ileri medeniyet sahibi bir topluluk olmasına rağmen, Sabir'lerin erken tarihleri hakkında maalesef her hangi bir kayıt bulunmamaktadır. Onları ancak batıya geçtikten sonra takip edebilmekteyiz.

503 yılında, Doğu Avrupa'da ortaya çıkarak, bir kısım Bulgar gruplarını da kendi toplulukları içine katan Sabir'lerin, 515 yılında İdil ve Ten (Don) nehirleri arasında ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban ırmağı boyunca yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Sabir'lerin bu tarihlerde, Anadolu'daki Bizans şehirlerine baskınlar yaptıkları da tesbit edilmiştir.

Bu tarihlerde Sabir Devleti'nin başında hükûmdar Balak bulunmaktadır. İran ile Bizans'ın mücadele halinde olduğu bu devirde, Sâsânî'lerin, Sabir'leri kendi cephelerine çektikleri ve Bizans'a karşı birlikte savaştıkları bilinmektedir. Sabir'ler 516 ve daha sonraki yıllarda Anadolu'da, Kayseri, Ankara ve Konya dolaylarına kadar ilerlemişlerdir. Bu, Türk'lerin, Batı Hun'larından sonra, Anadolu'ya ikinci büyük akınları olmaktadır.

Hükûmdar Balak ölünce yerine eşi Boğarık Hatun geçmiştir. İdareciliği kadar, askerliği ile de şöhret yapmış olan Boğarık Hatun, 100.000 kişilik bir Sabir ordusuna komuta etmekteydi.

Bizans İmparatoru Jüstinyen'in, Sabir'lerin dostluğunu kazanmak için gayretler sarfettiği, çeşitli hediyeler göndermek suretiyle onlarla 528 yılında bir anlaşmaya vardığı görülmektedir. Bu tarihten itibaren Sabir'leri, Bizans'ın yanında ve Sâsânî'lere karşı mücadelede görmekteyiz. Ancak bu politika değişikliği Sabir'ler için mesut bir netice vermemiştir.

531 yılında İran tahtına I. Hüsrev'in geçmesinden sonra, Sabir'ler ile İran arasında devamlı bir mücadelenin başladığını görüyoruz. Başlangıçta Sabir'ler pek çok başarı kazanmakla beraber, 545 yılındaki bir savaşta Sabir ordusu çok ağır kayıplar vermiş ve Sabir Devleti, bölge üzerindeki hakimiyetini tamamen kaybederek, Sabir kavimleri dağınık şekilde yaşamaya başlamışlardır.

550 - 551 yıllarındaki İran-Bizans savaşlarında Sabir'lerin, Bizans yanında İran'a karşı yeniden savaştıkları anlaşılmaktadır. 557 yılında Sabir'ler, Avar'lardan da bir darbe yiyerek tamamen dağılmışlardır. Bu tarihten sonra Sabir'leri, vaktiyle önlerine katıp sürükledikleri Onogur'lar ile birleşip ve Uturgur (Otuz-ogur) topluluğunu oluşturmuş olarak görüyoruz.

568 yılı civarında yaşadıkları bölgeler, Göktürk İmparatorluğu hududları içine girince, yaklaşık 620 yılına kadar Uturgur'ların başına, Göktürk Hakanı tarafından bir başbuğ gönderilerek idare edilmeğe başlanmışlardır. Bu tarihten sonra da, önce Hazar Devleti'ne tâbi olmuşlar; sonra Peçenekler, Sabir'leri Kura nehri yönüne sürünce, diğer kavimlerle karışarak büsbütün ortadan kalkmışlar ve Sabir adı bir daha duyulmamıştır. Bu şekilde Sabir'ler, devlet olarak ve ciddi bir kuvvet ifade ederek ancak 50 sene kadar yaşamıştır.

İKİNCİ KISIM

Göktürkler'den Müslüman Türk Devletleri'nin Kuruluşuna Kadar

I — ORTA - ASYA'DA

8 — Göktürk İmparatorluğu

A — İmparatorluğun Doğuşu

Asya Hun İmparatorluğu'ndan sonra, Göktürk İmparatorluğu, Türk'lerin kurduğu en büyük devlet olarak tarih sahnesine çıktığı gibi «Türk» ismini de resmen devletin ismi haline getirmiş ve «Türk» adının bütün dünya tarafından tanınmasını sağlamıştır.

Türk (Tu-cüe, Tou-Kiue) boyunun menşei konusunda, birinci bölümün ikinci kısmında izahat verilmişti. Aynı konuya «Oğuz'lar» bahsinde tekrar değineceğiz.

Göktürk İmparatorluğu'nun en mühim özelliği, Doğu-Sibirya'daki Yakut'larla, Batıdaki Bulgar Türk'lerinin bir kısmı hariç, bütün Türk boylarını bir araya toplamış olmasıdır. Göktürk İmparatorluğu dağıldıktan sonra, bu İmparatorluğun yerleştirmiş olduğu töre, idari gelenekler, çeşitli yönlere yayılan Türk boyları tarafından gittikleri yerlerde devam ettirilmiş ve diğer taraftan Göktürk lehçesi, büyük ölçüde Türk boylarında konuşulan Türkçe haline gelmiştir.

Göktürk İmparatorluğu, Türk'lerin bir araya geldikleri zaman, karşı konulmaz bir kuvvet haline geldiklerini, fakat en büyük düşmanlarının da gene kendileri olduğunu açık bir şekilde ortaya sermiştir. Tarihçiler bu olayı, şu veya bu topluluğun başında sivrilen kişilerin siyasî ihtirası olarak izaha yönelmişlerdir. Aslında bu durumun tek izahı, törelerden uzaklaşmanın, bağımsızlık ve haysiyetine aşırı titizlikle bağlı Türk boyları tarafından affedilmez bir kusur sayılması ve kabul edilmemesidir.

Asya Hun İmparatorluğu tarihini tetkik ederken, törelere uymayışın devlet içinde daima bölünmelerle neticelendiğini görmüştük. Aynı durumu Göktürk İmparatorluğu içinde de göreceğiz.

Göktürk İmparatorluğu, «böl ve hakim ol» politikasını, Çin İmparatorluğu'nun nasıl bir beceriyle takip ettiğini ve Türklerin, durmadan yenilenen bu oyuna her seferinde nasıl yeniden geldiklerini de ibret verici bir şekilde gözler önüne koymaktadır.

Bir cümle ile özetlemek gerekirse, Göktürk İmparatorluğu, bir taraftan Türk boylarının kurduğu en büyük İmparatorluk olarak, Türk tarihinin öğünerek okunan sayfalarını oluştururken; bir taraftan da, Türklerin hepsinin artık bir daha bir araya gelemeyecekleri şekilde bölünmeleriyle sonuçlanan ve bu yüzden de üzüntüyle hatırlanan bir devresini kapsamaktadır.

Bu İmparatorluğun tarihini, mümkün olduğu kadar geniş şekilde incelemeye çalışacağız.

534 yılında, Türk-Topa Devleti ikiye bölünürken, Çin'in kuzeyindeki bütün Asya bozkırları ile Sâsânî İmparatorluğu'na kadar bütün batı-Asya, Juan-Juan'-lar ile Eftalit'ler arasında bölünmüş durumda idi. Rus bozkırında ise Batı Hun kavimleri kalıntıları ile Ogur kavimleri bulunuyordu.

Asya'daki Türk boyları daha ziyade, Juan-Juan'ların hakimiyet sahasına girer görünen bölge içinde, dağınık şekilde yaşamaktaydılar. Göktürk İmparatorluğu tarihi içinde, her biri kendi açısından büyük bir rol oynayacak bu Türk boylarını ve bulundukları bölgeleri kısaca hatırlamakta faide vardır.

En kuzeyde, Baykal Gölü'nün batısında, Yenisey Nehri'nin kaynakları bölgesinde **Kırgız**'lar bulunuyordu. Bunların güneyinde Tölös grubu vardı. **Tölös** boylarının, bilindiği kadar, yerleşme bölgeleri şu şekilde idi: Tula ırmağı ile Baykal gölü arasında Selenga ırmağı boyunda **Uygur**'lar; Altay yamaçlarında **Sir-Tarduş**'lar; Karaşar'ın kuzey batısında Yıldız Vadisi'nde **Kipi**'ler; Kırgız'ların doğusunda ve Uygur'ların kuzeyinde, küçük bir gölün güneyinde (Kubsugöl?) **Tupo**'lar; Baykal Gölü'nün batı sahilinde **Kurikan**'lar; Sir-Tarduş'ların doğusunda Tonglo Nehri kıyılarında **Telangut**'lar; Telangut'ların daha doğusunda **Puku**'lar; Puku'ların da doğusunda Gobi Çölü'nün kuzeyinde **Bayırku**'lar; Sir-Tarduş'ların kuzeyinde ve Telangut'ların doğusunda **Tongra**'lar; en güneyde **Hun**'lar· muhtemelen Kansu'da **Atie**'ler yerleşmişlerdi. **Sekie**'ler, **Husie**'ler, **Hikie**'ler ve **Pesi**'lerin yurtları hakkında bir bilgi yoktur. Sir-Tarduş'ların güneyinde, bugünkü Turfan şehrinin kuzeyine düşen bölgede **Basmil**'ler yaşıyordu.

Batıda, Tarbagatay havzası'nda, Kara İrtiş ırmağı'nın güneyi ile Emil ırmağı kuzeyi ve Saysang-Urungu gölleri arasındaki bölge **Karluk** toprağıydı.

Onok'ların **Tulu** grubu, Balkaş gölü'nün güney ve güney doğusuna yayılmıştı. **Türkeş**'ler, İli Irmağı kuzeyinde; bunların güneyinde, Sayram ve Ebi-Nor gölleri arasında **Şeşoti**'ler (Che-cho-ti); daha doğuda, Ebi-Nor ile Aya-Nor gölleri arasında **Huluğ** (Hou-lou-ou)lar; Kuzeyde, Emil ırmağı güneyinde **Çumukon**'lar (Tch'ou-mou-kon); ve nihayet güneyde, Büyük Yıldız Vadisi'nde Çunişi (Chou-niche) ler yerleşmişti.

Onok'ların **Nuşepi** grubuna dahil 5 boy, yani **Asige** (A-si-kie), **Goşu** (Ko-chou), **Basaygan** (Pa-sai-kan), **Asige-Nişu** (Asi-kie-ni-chou), ve **Goşu Çoban** (Ko-chou-tch'ou-pan) boyları, Işık gölü'nün batısında, Çu ırmağı ile Talas ırmağı arasında yerleşmişlerdi.

Onok'ların dışında kalan diğer Türk boyları olarak, Ayar Not gölü'ne akan Manas çayı ile Şulça çayı arasında (Tch'ou-mi) **Çümi** boyları; daha doğuda

Barkul gölü'nün hemen batısında (Tch'ou-Yue) **Çuyüe** boyları; Barkul gölü'nün doğusunda ve Hami şehri'nin kuzeyinde **Şato** (veya Çöl) boyları görülüyordu.

Bu boyların hepsinin, Asya Hun İmparatorluğu devrinde, o İmparatorluğa dahil bulunan Türk toplulukları olduklarını kabul edebileceğimiz anlaşılmaktadır.

Göktürk İmparatorluğu'nu kuran, bu İmparatorluğun hükûmdar ailesinin çıktığı kavmin, Çinlilerin Tu-cüe dedikleri kavim olduğu malumdur. Yerleşme yeri belli olmayan bu Tu-cüe (Türk) boyunun durumunu Oğuz'lar bahsinde münakaşa edeceğiz.

Göktürk İmparatorluğu kurulurken henüz Oğuz'lardan bahsedilmemektedir. Oğuz'lar ve Türk'ler arasındaki münasebet konusunu da Oğuz'lar bahsinde genişliğine inceleyeceğiz.

Göktürk tarihinin incelenmesine, Tu-cüe (Türk) kavminin, Birinci bölümün ikinci kısmında anlatılan, menşe efsanesini hatırlatmakla başlayalım: «Lin memleketi tarafından yenilgiye uğratılan ve soyları tamamen katledilen Tu-cüe'lerden sadece bir erkek çocuk kalmıştı. Dişi bir kurt bu çocuğu koruyup besledi. Çocuk büyüyünce dişi kurttan 10 çocuğu oldu. 10 çocuğun her birisinden bir soy türedi. Gizlenmiş oldukları mağaradan çıkıp, Juan-Juan'lara tâbi ve onların demir işçisi olarak Altay eteklerine yerleştiler...»

546 senesinden kısa bir süre önce, Tölös'ler, Juan-Juan'lara saldırıya hazırlanmakta idiler. Bu tarihlerde Türk-Topa Devleti'nin ikiye bölünerek zayıfladığını ve Topa baskısından kurtulan Juan-Juan'ların daha bir rahatlamış olduklarını evvelce görmüştük. Eftalit'lerle aralarında aile bağı bulunan Juan-Juan'lar en kudretli göründükleri bir devirde bulunmaktaydılar.

Juan-Juan'lara tâbi ve onların demircisi durumunda olan Türk'lerin başında, o tarihlerde Bumin (1) isminde bir başbuğ bulunuyordu. Bumin, kendisinin ve kavminin durumunu kuvvetlendirmek için fırsattan istifade etmek istedi ve kuvvetleriyle Tölös'lerin üzerine yürüyerek onları mağlup etti (2).

Tölös'lerin bir kavimler topluluğu olduğunu evvelce görmüştük. Bu topluluğa dahil kavimler Orta-Asya'nın geniş bir kısmına yayılmış durumdaydılar. Juan-Juan'lara saldırmak isteyip de Türk'ler tarafından mağlup edilen Tölös boyunun, Uygur'ların ataları Kao-Kiu (=Kao-ch'e = Gav-çığ) olduğu söylenir (3).

Bumin (Ş. 2), bu galibiyet üzerine, yaptığı hizmetin bir tür ödülü sayarak, Juan-Juan hükûmdarının kızı ile evlenmek istedi. Hükûmdar bu talebi, «sizler bizim kölemiz demircilersiniz, böyle bir talebe nasıl cüret edersiniz» şeklinde karşıladı. Bumin (Ş. 2), bu cevap üzerine 551 yılında, Batı-Vey (Batı-Topa) Hükûmdarının kızını alarak, Juan-Juan'lara karşı Topa'larla anlaştı ve 552 yılında Juan-Juan'ları büyük bir yenilgiye uğratarak intikamını aldı. Kızını Bumin'e (Ş. 2) vermemiş olan Juan-Juan hükûmdarı ümitsizlikten intihar ederken, oğlu, Doğu-Vey krallığı'nın yerini alan Kuzey-Ts'i Devleti'nden yardım istemeğe koştu. Bir yardım elde etmesi mümkün olamadığı gibi, bir iki sene sonra, Juan-Juan'ların Batı-Vey veya Ts'i Krallığı'na kaçanları da kılıçtan geçirilerek bu devlet tarih sahnesinden silinmiş oldu.

(1) Göktürk Kağan sülâlesi şecere listesi eklidir. Bu listede her ismin yanında bir numara vardır. Metinde bu isimler geçtikçe parantez içinde (Ş...) aynı numara yazılacak ve böylece şeceredeki yerin kolaylıkla bulunması sağlanmış olacaktır.
(2) Edouard Chavannes, ocuments sur les Tou-Kiue ccidentaux, S. 221
(3) Renê Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 125

Fakat asıl mühim olan olay, bütün Mogolistan eline geçmiş olan Bumin'in (Ş. 2), 552 yılında Göktürk Devleti'ni kurmasıdır. Bumin, Kağan ünvanı alarak başa geçiyor ve devletin merkezi de Orhon Havzası'na yerleştiriliyordu. Bumin'in (Ş. 2) en büyük yardımcısı kardeşi İstemi (Ş. 3) idi. Bumin ile İstemi'nin babalarının adı, Çin'ce transkripsiyona göre, T'ou-ou (= Tuğ?) (Ş. 1) olup,bu da Na-tou-lou'nun torunudur (4).

Bumin (Ş. 2) kağan olunca, devletin batı kanadının idaresini, «Yabgu» ünvanı ile kardeşi İstemi'ye (Ş. 3) bırakmıştı. Devletin Batı kanadı, Juan-Juan'lar ortadan kalkınca, Eftalit'ler ülkesine kadar uzanıyordu.

Bu durumda bir noktayı açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Bumin'in (Ş. 2) kurduğu devletin merkezi Orhon Havzası'nda olduğuna göre, devletin doğu ve batı kısımları arasındaki hududun Altay Dağları'ndan geçeceği düşünülebilir. Altay'ların batısında yaşayan ve geniş bir sahaya yayılmış olan Onok kavimler topluluğu ile Karluk'ların ve diğer Türk kavimlerinin itaat altına alınması için onlar üzerine sefer yapıldığına dair, herhangi bir kaynakta herhangi bir kayıt yoktur. Esasen Göktürk İmparatorluğu 552'de kurulduktan pek kısa bir süre sonra İran'ın temas aradığı ve hemen sonra da Eftalit'ler üzerine sefere geçildiği bilinmektedir. Eğer batı bölgelerinin itaat altına alınması gibi bir süre içinde toparlanıp, Eftalit'ler gibi kuvvetli bir devletle savaşa tutuşmak herhalde mümkün olamazdı. Bu durumda batıdaki kavimlerin kendiliklerinden Göktürk Devleti'ne tâbi oldukları anlaşılıyor. Nitekim Chavannes'ın istifade ettiği 3 Çin kaynağı da «Tölös'lerin, Kuça'ların ve diğer barbar batı kavimlerinin onlara tâbi olduklarını» belirtiyorlar. Biz bu ifadeyi, kendi arzularıyla tâbi oldukları şeklinde anlamaktayız. Ancak söz konusu kavimlerin tâbiiyet altına girmeleri için de Göktürk'lerin bu bölgeyle bir bağlantıları bulunması, burada bir mevcudiyetleri olması zorunludur. Aynı Çin kaynaklarında şöyle bir cümle mevcuttur: «Halklarının arasında Tulu, Karluk, Çuyüe, Çumi, Hami kavimlerini karışık olarak bulmaktayız» (5). Bu sayılanların hepsi Türk boylarıdır. Tulu'lar ile Nuşepi'ler Onok'lardır. Gerek İstemi'nin (Ş. 3), gerek oğullarının Onok'ların başında bulunduklarını da biliyoruz. Şu halde, Tölös kavimleri topluluğunda ayrı olarak görülen bu Türk kavimlerinin, Göktürk Devleti kurulurken, Tu-cüe'lerle yani "Türk"lerle birlikte hareket etmiş olduklarını, Juan-Juan galibiyeti üzerine onlarla birlikte batıdaki bu Türk kavimlerinin de bağımsızlıklarını kazandıklarını ve Ötüken ormanlarından Eftalit hududuna kadar uzanan büyük bir ülkenin sağ kanadını oluşturduklarını kabul edebiliriz.

Bu defa da karşımıza bir soru şeklinde, aralarında çok yakın bir bağ bulunduğu anlaşılan Onok'larla «Türk»lerin müşterek bir ana kavimden mi geldikleri, yoksa Onok'ların Türk'lerden kopmuş boylar mı oldukları (menşe efsanesindeki 10 çocuk?) konusu çıkıyor. Müracaat ettiğimiz eserlerin hiç birisinde konuya bu açıdan eğilindiğine rastlamadık. Bu konudaki kendi düşüncelerimizi ise, ilerde, Oğuz'lar bahsinde açıklayacağız.

Yukarda belirtildiği şekilde, 552 yılında ortaya çıkan Göktürk Devleti, aynı yıl içinde kurucusu Bumin Kağan'ı (Ş. 2) kaybetti. Yerine geçen büyük oğlu Kolo (Ş. 6) da bir kaç ay sonra ölünce, tahta ikinci oğul Mukan (Bukan?) Kağan (Ş. 5) geçti.

Mukan (Ş. 5), ilk olarak Juan-Juan kalıntılarını temizleyerek bu devleti tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, Doğuda Kitan'ların (Tunguz boyu), kuzeyde de Kırgız'ların ülkelerini tabiiyet altına aldı. Çin'de Batı-Vey Devleti'nin yerine geçen Chou hanedanı ile Doğu-Vey'in yerini alan Ts-i sülâlesi üzerinde de nüfuzunu yerleştirdi.

(4) Chavannes, Documents..., Sayfa 47

(5) Chavannes, Documents..., Sayfa 21 ve 47

Doğuda bu genişleme yürütülürken, batıda da İstemi (Ş. 3) boş durmuyordu. İran Şahı Anuşirvan, Eftalit'lerden kurtulmak için Göktürk'lere yanaşmıştı. «Kağan'ın kızıyla evlenerek Eftalit'lere karşı onunla ittifak yaptı» (6). Göktürk'lerin Kağanı doğuda bulunan Mukan'dı (Ş. 5). Ancak İran İmparatorunun ittifak yaptığı ve kızını aldığı kimsenin Mukan (Ş. 5) değil de İstemi (Ş. 3) olduğu anlaşılıyor.

Bu ittifaktan sonra İstemi'nin (Ş. 3), Eftalit'lerle savaşa tutuştuğunu görüyoruz. Eftalit'lerle savaşın hangi tarihte başlayıp ne kadar sürdüğü konusunda kesin bilgimiz yoktur. Ancak bu savaşın 563 ile 567 yılları arasında yapılmış ve Eftalit Devleti'nin ortadan kalkması ile sonuçlanmış olduğunu biliyoruz.

Eftalit arazisi İran ile Göktürk'ler arasında taksim edilmiş Ceyhun'un kuzeyi Göktürk'lere, güneyi İran'a geçmiş, Demir Kapı Geçidi iki devleti ayıran hudud haline gelmiştir. Bu şekilde Maverayünnehr, Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kaşgar ve Hotan Türk toprağı haline geliyordu.

Bu galibiyet, ipek ticaret yolunu da Göktürk'lerin hakimiyetine teslim etmekteydi. İpek ticareti ile uğraşan Maverayünnehr halkı, İran'da ipek satmak izni elde etmek maksadıyla, İran İmparatoru nezdinde yapacakları bir girişimde kendilerini desteklemesini, yeni hükûmdarları durumuna geçmiş olan İstemi'den (Ş. 3) istediler. İstemi'nin (Ş. 3) muvafakati üzerine, Maniach isimli bir Sogdian'lının başkanlığındaki bir elçilik heyeti İran'a gönderildi. Ancak İran, ipek ticaretinin monopolünü kendi eline almayı düşünüyor, Hindistan'dan deniz yoluyla Bizans'a giden ipek ticaretinin tekelini almaya çalışırken, kara yolundan diğer kavimlerin yaptığı ticareti de baltalamaya çaba gösteriyordu. Bu politikanın sonucu, gelen heyete müsait davranılmadı. İstemi (Ş. 3), yeniden bazı temsilciler yolladı. Bunların bir kısmı zehirlenerek öldü. Her ne kadar İran'lılar bu zehirlenmede kendilerinin ilgileri olmadığını, İran'ın havasının Türklere yaramadığını ileri sürüyorlardıysa da, tabiatiyle İstemi (Ş. 3) hakikati anlamakta gecikmedi ve İran ile dost yaşamanın imkânı olmadığını kabul etti.

Hükûmdarlarının İran'a karşı duygularını öğrenen Maniach, İran'da bulamadıkları pazarlamayı Bizans'da aramak için kendisinin görevlendirilmesini istedi. 567 yılı sonunda bir elçilik heyetiyle Bizans'a gitti. 568 ağustos'unda Maniach geri dönerken, Bizans İmparatoru, kendi elçisi olarak, Kilikya'lı Zémarque'ı onun yanına kattı. İstemi'nin (Ş. 3), Bizans elçisini kabul edişi hakkında Bizans tarihlerinin verdiği bilgi ehemmiyetle kaydedilecek niteliktedir.

«Zémarque, İstemi'nin huzuruna vardığında, onu, çadırında, gerektiğinde bir at tarafından çekilebilmesi için iki tekerleği bulunan altın bir koltukta oturur buldu. Çadır sanatkârane bir şekilde en güzel renklerde ipek kumaşlarla baştan başa dekore edilmişti... Diğer bir gün, kabul edildiği başka bir çadırda, heykeller, üzerine Kağan'ın uzanmış olduğu altın bir karyola, altın vazolar, ibrikler, fıçılar vardı. Daha bir başkasında, altınla kaplanmış ahşap sütunlar, dört altın tavuskuşu ayaklı dore bir karyola hayranlığı çekiyor, girişte gümüş tabaklarla ve gümüşten yapılmış hayvan şekilleriyle dolu arabalar Bizans'da bulunanları hiç aratmıyordu.» Bizans tarihçilerinden naklettiği bu cümlelerin altına Chavannes'ın yaptığı

(6) Chavannes, Documents..., Sayfa 226

ilâveyi nakletmekte de ayrıca yarar vardır: «Hakiki barbarlar olarak kabule alıştığımız bu Türkler demek ki zannedildiği kadar kaba değildiler, sanatlarını sadece kıymetli madenleri işleyerek tatbik etmeleri, maddî kıymetleri dolayısiyle yok edilip paraya çevrilmeye mahkûm eserler ortaya çıkarmıştı. Sanatlarından hiç bir eser kalmamış olmasının sebebi büyük ihtimalle budur» (7).

İstemi (Ş. 3), Bizans'lıları İran'a karşı savaşa teşvik etmekteydi. Bunda başarılı da oldu. İran'la Bizans arasında 571 yılında savaş başladı. 20 sene sürecek olan bu savaşlar İran'ın büyük ölçüde zayıflaması ve bir kuvvet olmaktan çıkması ile sonuçlanacaktır.

İstemi (Ş. 3), daha Bizans savaşa girmeden evvel İran üzerine yürümüş, bir taraftan Ceyhun'un batısında harekete geçerken, bir yandan da kuzeyden Azerbaycan'a inmişti. Ancak Bizans'lılar Göktürk'lerden de çekiniyorlar, bilhassa Hazar kuzeyindeki harekât onları kuşkulandırıyordu. Bu sebeble Göktürk'lerin düşmanı olan Avar'lara yardım ediyorlardı. Bu ise şüphesiz Göktürk'leri sinirlendiriyordu ve bu sebeble İstemi (Ş. 3), İran'a karşı olan savaşı durdurmuştu. Bu defa Bizans İmparatoru, İstemi'yi (Ş. 3) savaşa kandırmak için çaba göstermeye başlamıştı. İran'a karşı Göktürk-Bizans birleşik hareketi başlamadan önce, evvelâ 572 yılında Mukan Kağan (Ş. 5), arkasından da 576 yılında İstemi (Ş. 3) öldü.

Mukan Kağan'a (Ş. 5) muhteşem bir cenaze töreni yapıldı. Orhon kitabelerinde tören için Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabı, Bökli Çöllü (?) milletlerinden temsilciler gelmiş olduğu kayıtlıdır (8).

Mukan'dan boşalan yere, küçük kardeşi Tapo (Ş. 4) geçti. Yeni Kağan'ı tebrik için gene her taraftan heyetler ve hediyeler gönderildi.

576 yılında İstemi (Ş. 3) öldüğü sırada ise, Onu İran'a karşı savaşa kandırmak için Bizans İmparatoru'nun gönderdiği Elçilik heyeti daha yolda idi. Bu heyet İstemi yerine, batı Yabgu'luğuna geçen oğlu Tardu (Ş. 7) tarafından kabul edildi. Tardu (Ş. 7), Bizans'lıların Avar'lara karşı davranışlarından dolayı şikâyetlerde ve tehdidlerde bulundu. Bu tehdidlerin boş olmadığı da, daha Elçilik heyeti Göktürk ülkesinde iken, Göktürk ordularının, Kırım'da Bizans'lılara ait Kerç Kalesi'ni zaptetmesi ile ortaya çıkmış oldu.

Bu şekilde İstemi'nin (Ş. 3) öldüğü yıl, Göktürk İmparatorluğu, Mançurya'dan Karadeniz'e kadar uzanarak en geniş sınırlarını bulmuş oluyordu.

Mukan Kağan (Ş. 5) öldüğü zaman, normal olarak yerine oğlu Talopien'in (Ş. 9) geçmesi icap ederdi. Ancak bunun annesi asil olmadığı için, babası onun tahta çıkmasını istememiş ve kendisinin yerine kardeşinin geçmesini vasiyet etmişti. Tapo'nun (Ş. 4) tahta çıkışı bu sayede olmuştur.

Tapo (Ş. 4) ölürken, kendi yerine oğlunun değil, Talopien'in (Ş. 9) getirilmesini vasiyet etti. Ancak öldükten sonra ülke ileri gelenleri, Mukan Kağan'ın (Ş. 5) ileri sürdüğü sebep dolayısiyle, Talopien'in (Ş. 9) tahta geçmesini uygun görmediler, Tapo'nun (Ş. 4) oğlu Anlo'yu (Ş. 8) kağan yapmak istediler. Bu defa Anlo (Ş. 8), kendisine teklif edilen tahttan, büyük amcası Kolo'nun (Ş. 6) oğlu İşbara (Ş. 11) lehine feragat etti. Sonunda İşbara (Ş. 11), 581 yılında Göktürk'lerin 5. Kağanı oldu.

Törelere uygun olarak cereyan eden durumu içtenlikle kabul eden Talopien (Ş. 9), kendi emrinde bulunanlarla birlikte, yeni kağan'ın buyruğu altında çalışmaya başladı ve 582 yılında Çin'e açılan savaşa kağan'la birlikte katıldı.

---

(7) Chavannes, Documents..., Sayfa 237-238

(8) Kültegin yazıtı, doğu cephesi satır 4, Bilge Kağan yazıtı doğu cephesi, satır 5

İşbara (Ş. 11), cesaret ve kahramanlığı ile ün yapmış Talopien'den (Ş. 9) nefret ediyordu. Çin'e karşı açılan sefer başarısızlıkla sonuçlanınca, aniden bütün kuvvetleriyle Talopien'in (Ş. 9) üzerine yürüdü, ona bağlı askerleri dağıttı, annesini yakalayıp öldürdü. Canını kurtarmak için kaçmak zorunda kalan Talopien (Ş. 9) Tardu'nun (Ş. 7) yanına sığındı.

Tardu (Ş. 7) cesaret ve savaşçılığı ile babasına benzemekteyse de, ihtirası yüzünden, Büyük Kağan'a bağlı bir Yabgu olmayı pek hazmedemiyordu.

O tarihlerde Topa Devleti'nin yerine geçerek, Çin'in birliğini yeniden kuran Sui Sülâlesi de, Çin için en büyük tehlikeyi Göktürk İmparatorluğu'nun bütünlüğünde gördüğünden, bu İmparatorluğu bölmek için çareler arıyor ve bu arada Tardu'nun (Ş. 7) yakından bildikleri ihtirasından da yararlanmak istiyordu.

Çin İmparatoru bu gaye ile Tardu'ya (Ş. 7), bir saygı alâmeti şeklinde, üstünde kurt başı bulunan bir sancak yolladığı gibi, sarayına gelen elçilik heyetlerinde Tardu'nun (Ş. 7) temsilcilerini, İşbara (Ş. 11) Kağan'ın temsilcilerinden öne geçiriyordu.

Bu entrikalar sonuç vermekte de gecikmedi. İşbara Kağan (Ş. 11), 582'de Çin seferine başlarken Tardu'yu (Ş. 7) da davet ettiyse de, Tardu (Ş. 7) savaşa katılmadı. Savaş sonrasında Talopien (Ş. 9) kendisine sığınınca, Tardu (Ş. 7), İşbara Kağan'ın (Ş. 11), yüksek hakimiyetini tanımadığını resmen ilân etti ve Talopien'e (Ş. 9) 100.000 kişilik bir kuvvet vererek İşbara (Ş. 11) ile çarpışmaya gönderdi.

Bu şekilde, 552 yılında ortaya çıkan Göktürk İmparatorluğu, ancak 30 yıl devam edebildikten sonra ikiye bölünmüş, bütünleşmesini gerçekleştirmiş olan Çin'in, ayrı ayrı daha rahat yutabileceği iki lokma haline dönmeye başlamıştı.

Bu tarihten sonra, doğunun ve batının tarihlerini ayrı ayrı incelemek durumundayız. Gerek kronolojik sebeblerle, gerek İmparatorluğun asıl çekirdeği olması dolayısiyle, doğu'dan başlayacağız.

B — Doğu Göktürk Devleti

İşbara Kağan (Ş. 11), Talopien'in (Ş. 9) kuvvetleriyle 582'den 587'ye kadar süren bir mücadele içine girdi. Bu mücadelenin en göze çarpan sonucu, Doğu Göktürk'lerin gittikçe zayıflaması olmaktaydı. Kağan bu mücadele sırasında, Talopien'e (Ş. 9) yardım ettiğini zannettiği yüksek kumandanların kuvvetlerini ellerinden alıyor, onları azlediyordu. Sonunda, 587 yılında kağan'ın kardeşi Çulohu (Ş. 10), Talopien'i esir etmeyi başardı. Bununla beraber Kağan rahatlamak imkânını bulamadan öldü. Kardeşi Çulohu (Ş. 10) Doğu Göktürk Kağanı oldu, ancak onun ömrü de bu mevkide kalabilmesine imkân vermedi; aynı sene içinde o da ölünce, İşbara'nın (Ş. 11) oğlu Tulan (Ş. 15) ile Çulohu'nun (Ş. 10) oğlu Tuli (Ş. 14), taht üzerinde hak iddia ederek karşı karşıya geldiler. Ülkenin ileri gelenleri, kağan'lığın Tulan'ın (Ş. 15) hakkı olduğuna karar verdi, diğeri bir süre için birinci plândan silinmiş göründü.

Tulan'ın (Ş. 15) kağanlığı döneminde, doğu ile batı arasındaki mücadelenin devam ettiği, iki taraf ordularının bir kaç kere karşı karşıya geldikleri, hatta bir defasında onları Çin İmparatorunun barıştırarak savaşlarına son verdiği Çin kaynaklarında yer almaktadır.

599 senesine kadar sakin kalan Tuli (Ş. 14), o sene, Çin'lilerle anlaşarak tahtı ele geçirmek için onlardan yardım aldı. Bunun üzerine Tulan Kağan da (Ş. 15),

Batı Kağanı Tardu (Ş. 7) ile anlaştı ve Tuli'yi (Ş. 14) büyük bir yenilgiye uğrattı. Tuli (Ş. 14), Çin sarayına kaçmak zorunda kaldı ve orada Kimin Kağan ünvanını alarak taht üzerindeki iddiasında ısrar etti. Çinliler de onu bu iddiasında destekliyorlardı.

Tulan (Ş. 15), 599 yılının sonuna doğru kendi adamları tarafından öldürüldü. Gene aynı tarihte Tardu'nun (Ş. 7) BİLGE KAĞAN ünvanını alarak, kendisini sadece batının değil, doğunun da kağanı olarak ilân ettiğini görüyoruz.

Bununla beraber Çinliler doğunun kağanı olarak Kimin'i (Ş. 14) tanımaktaydılar. Tardu'nun (Ş. 7), Göktürk Birliği'ni yeniden kurmaya gittiğini görünce, bütün düşmanlıklarını onun üzerine çevirdiler. Ayrıntılarını Batı Göktürk tarihinde göreceğimiz üzere, 603 yılında Tardu (Ş. 7) kaçmak zorunda kalınca, Kimin Kağan (Ş. 14) doğu tahtına oturabildi.

Kimin Kağan (Ş. 14), tamamen Çin'lilere tâbi durumda kalmıştı. Hatta Göktürk'leri Çin'lileştirmeye bile hazır görünüyordu. Çin'liler de, Batı Göktürk'leri kendilerine bağlamak için Kimin'den (Ş. 14) yararlanıyor ve onu Batılılar üzerine saldırtıyordu. Kimin Kağan'ın (Ş. 14) ömrü bu mücadeleler içinde ve Göktürk Devleti'ne fayda yerine zararı dokunarak sona erdi, yerine oğlu Şipi (Ş. 21) geçti.

609 ile 619 yılları arasında Kağanlık yapan Şipi'nin (Ş. 21) devri Doğu-Göktürk'lerin yeniden yükselmeleri dönemidir.

Şipi Kağan (Ş. 21), ilk önce memleket içinde disiplini yeniden kurmaya, kavimleri itaat altına almaya çalıştı. 615 senesinde Tibet ile Amur Nehri arasında uzanan ülkesini tamamen kontrolüne almıştı.

Tabiatiyle Çinliler kendisini rahat bırakmadılar. İlk olarak kağanın kardeşi ile arasını açmaya çalıştılar, kardeşine kağanlığı teklif ve yardım vaad ettiler. Bunda başarılı olamadılar. Daha sonra kağan ile ordu komutanlarının arasını bozmaya çalıştılar, bunda da başarıya varamadılar. Kağan, Çin'lilerin davranışlarının iki memleket arasındaki anlaşmayı bozduğunu belirterek, ödemekte olduğu yıllık vergiyi vermemeye ve savaşa hazırlanmaya başladı.

611 yılında Çin İmparatoru, Kore üzerine yaptığı bir seferde ağır bir yenilgiye uğradı. Bunun duyulması Göktürk'leri ve kağanlarını hem cesaretlendirdi, hem de ümide sevketti. 615 senesinde Çin İmparatorunun, Kuzey hududlarında bir teftiş gezisine çıkacağını duyan kağan derhal hazırlıklara girişti. Ani bir baskınla Çin İmparatorunu Şansi'de, Yen-men mevkiinde kıstırdı. İmparatorun, eski kağan'ın karısı olan bir Çin'li prensesin Göktürk ülkesinde isyan çıktığı yolunda yaydığı rivayet üzerine Türk ordusunun geri çekilmesi sayesinde kurtulduğu söylenir (9).

Bu tarihten sonra roller değişiyor, kağan, Çin İmparatorunu nüfuzu altına alıyordu. Hatta onunla da yetinmiyor, Çin'de gayrı memnunların ayaklanıp istan çıkarmalarını sağladığı gibi, (T'ang) prenslerinden (Li-Yüen) isminde birini Çin tahtına geçirmeyi başarabiliyordu. Kağan'ın bu davranışının iyi mi, yoksa kötü mü olduğu tabii ayrı bir konudur. Zira bu (Li-Yüen) Çin'de 619'dan 906 yılına kadar devam edecek (T'ang) Sülâlesi'ni kuracaktır.

Yeni İmparator kağan'a yıllık bir vergi ödemeyi kabul ettiği gibi, Çin'e sığınmış olan, eski Batı Göktürk kağanlarından Çulo'nun (Ş. 30) kendisine teslim edilmesi isteğini de yerine getirmekten başka bir şey yapamadı.

Doğu Göktürk'ler yeniden eski en kudretli günlerini bulmuşlardı. Eğer Şipi

(9) Türkler (Göktürkler), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 170

Kağan (Ş. 21) bir süre daha yaşayabilseydi belki, büyük ölçüde kendisinin şahsına bağlı bu durumu konsolide edebilirdi. Ancak buna vakti kalmadan 619 yılında öldü ve yerine kardeşi Çulo (Ş. 22) geçti.

Çulo (Ş. 22), kardeşinin politikasını devam ettirdi. Çin'de (T'ang) Sülâlesi'nin Göktürk'lere karşı uysal tavrını değiştirmeğe başladığını görünce, Çin'e karşı bir şiddet ve baskı politikası takip etmekle beraber, bir taraftan da (T'ang) Sülâlesi'ni iktidardan uzaklaştırmak projeleri üzerinde çalışmaya başladı. Fakat fazla bir şey yapmaya vakit bulamadan 621 yılında öldü. Zehirlendiği rivayet olunur. Yerine Şipi'nin (Ş. 21) oğlu Kili (Ş. 32) geçti. Kili (Ş. 32) Doğu Göktürk'lerin son kağan'ı olacaktır. Aşağıya Doğu Göktürk Kağan'larının tam bir listesini alıyoruz. Parantez içindeki numaralar Şecere listesindeki numaralardır.

1 — Bumin Kağan	Ölümü 552	(2)
2 — Kolo Kağan	552 - 553	(6)
3 — Mukan Kağan	553 - 572	(5)
4 — Tapo Kağan	572 - 581	(4)
5 — İşbara Kağan	581 - 587	(11)
6 — Çulohu Kağan	587 - 588	(10)
7 — Tulan Kağan	588 - 599	(15)
8 — Bilge Kağan	599 - 603	(7)
9 — Kimin Kağan	603 - 609	(12)
10 — Şipi Kağan	609 - 619	(21)
11 — Çulo Kağan	619 - 621	(22)
12 — Kili Kağan	621 - 630	(32)

Kili Kağan (Ş. 32) babasının ve amcasının politikasını aynen devam ettirdi. Ara vermeksizin, devamlı akınlarla Çin'e nefes aldırtmıyordu. O derece ki, Çin İmparatoru 624 yılında, hükûmet merkezini yakıp daha güneye çekilmeyi ve bu şekilde Göktürk'lerden uzaklaşmayı düşünmeye başlamış ve oğlu bu projeye güçlükle engel olmuştu. Çin kaynakları Kili Kağan'ın (Ş. 32), 624 ve 626 yıllarında orduları ile Çin Hükûmet merkezinin kapılarına kadar dayandığını kaydetmektedir. Bu kaynaklara bakılırsa, 626 yılında, Çin İmparatorunun oğlu, babasının yerine tahta geçtikten kısa bir süre sonra, Türk kuvvetleri Hükûmet merkezine dayanmıştı. Yeni İmparator, surların gerisine saklanacak yerde, kuvvetlerini nehrin karşı sahilinde savaş düzenine geçirmeye başlar. Bu derece cesaretten hayrete düşen Türk'ler, durumda bir gariplik olduğunu ve ayrıca çok ileri gitmiş olabileceklerini düşünerek, müzakereye razı olurlar. Vey Nehri üzerindeki Pien köprüsünde anlaşma imzalanır. Bu köprü hükûmet merkezine giren büyük kapılardan birisinin tam karşısına düşmektedir. Bu ayrıntı bile, Çin'in o anda karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi göstermeye yeter (10).

Fakat bu Kili Kağan'ın (Ş. 32) Çin'e son seferi oluyordu. 627 yılında Altay bölgesinde Sir-Tarduş'lar isyan ettiler. Çin'liler derhal Sir-Tarduş'lara yardıma başladılar. Bunu, Uygur'ların ve Bayırku'ların ayaklanması izledi. 629 yılında Çin'liler büyük bir ordu ile güneyden Türk topraklarına girdiler, üst üste bir kaç çarpışmayı kaybeden Kili (Ş. 32), 630 yılının şubat ayındaki bir çarpışmada Çin'liler tarafından esir alındı. Çin İmparatoru kendisini «Türk'lerin Gök Kağanı» ilân etti.

Mağlup edilen Türkler, bazı Çin'li müşavirlerin itirazlarına rağmen, Sarı Neh-

(10) Chavannes, Documents..., Sayfa 263

rin üst kavisinin içine nakledilerek bir nevi tâbi devlet haline getirildi ve başlarına iki Genel Vali verildi (11). Asena ailesinden Kağan'lar, Çin sarayının emrinde kuklalar haline getirildiler.

Çin'in takip ettiği politika, Türk'lerin Çin'lileştirilerek, Türk tehlikesinin kökünden ortadan kaldırılmasıydı. Her ne kadar bunda başarılı olamayacaklarsa da, Türk'ler için esaret devresi başlamıştı. Orhon Yazıtları'nda bu devir hazin bir ifade ile anlatılmaktadır.

«... Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elinden çıkarmış, Kağan yaptığı Kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariye kıldı. Türk Bey'ler Türk adını bıraktı. Çin'li beyler Çin adını tutarak Çin Kağanı'na itaat etmiş. Elli yıl iş gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli Kağan'a kadar ordu sevk edivermiş. Batıda Demir Kapı'ya ordu sevk edivermiş. Çin Kağanı'na ilini töresini alıvermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, Kağanım hani, ne Kağan'a işi gücü veriyorum der imiş» (12).

Doğu Göktürk Devleti bir süre için ortadan kalkmıştı.

C — Batı Göktürk Devleti

Tardu (Ş. 7), kendisine sığınmış olan Talopien'e (Ş. 9), 100.000 kişilik bir ordu vererek onu, Doğu Kağanı İşbara'nın (Ş. 11) üzerine sevkederken, kendisinin de Doğu Kağanı'nın yüksek otoritesini tanımadığını ilân etmesiyle, 582 yılında İmparatorluğun ikiye bölündüğünü görmüştük.

Talopien (Ş. 9) bu mücadeleyi kaybedip 587 yılında esir düşünce, Tardu (Ş. 7) onun yerine kendi torununu Nili Kağan (Ş. 19) ünvanı ile ve Doğu Göktürk tahtının hak sahibi olarak ortaya çıkarmış ve mücadeleyi sürdürmüştü.

Tardu'nun (Ş. 7) gayesi, Büyük Kağanlığı kendisi alarak İmparatorluğu tekrar birleştirip canlandırmaktı. Bu hedefe varmak için batıdaki olaylarla bizzat kendisi meşgul olamıyordu. İran'da, Anuşirvan ölünce, yerine oğlu IV. Hürmüz geçmişti. Evvelce görmüş olduğumuz üzere, bunun annesi İstemi'nin (Ş. 3) kızı, yani Tardu'nun (Ş. 7) kardeşi idi. Zaten bu sebeble bu Hükûmdar'a İran'da «Türkzade» lâkabı takılmıştı. Aralarında böyle bir akrabalık olmakla beraber, İran ile Göktürk'lerin ilişkileri bozuktu. Aslında Göktürk'lerin kendilerinin değil de, zaptedip himayeleri altına almış oldukları ülkelerin ve en başta Sogdian'ın çıkarları ile İran'ınkiler uyuşmuyor ve sürekli çatışmalar çıkıyordu.

Böyle bir çatışma da 588 veya 589 yılında ortaya çıkmış ve büyük bir Türk ordusu İran'a yürümüştü. İran kaynaklarının verdiği bilgiye göre, İran komutanı Bahram, bu Türk ordusunu durdurmayı başarmıştır. Bu aynı Bahram, İran İmparatoru'nun hakaretine maruz kalarak 590 yılında isyan edecek, İmparatoru tahtından indirerek oğlu Hüsrev'i tahta çıkaracaktır.

İran'la ikinci bir çarpışmanın 597 yılında yapıldığını görüyoruz. Bu tarihte İran İmparatoru bir orduyu Kuşan'a gönderince, Kuşan Valisi kağan'dan yani Tardu'dan (Ş. 7) yardım istemek zorunda kalmıştı. Tardu (Ş. 7) buraya 300.000 kişilik bir orduyu derhal yolladıysa da, bu ordu bir süre sonra Kağan'dan gelen yeni bir talimatla geri çekildi. Orduyu geri çekiş, her halde, Çin'le yapılan mücadelelerle ilgili olsa gerektir.

(11) Eberhard, Histoire de la Chine, Sayfa 190
(12) Kül Tegin Yazıtı, Doğu Cephesi, satır 6-10

İran kaynakları bu savaşı naklederlerken, Göktürk'lerin batıdaki sınırlarını da belirtmişlerdir. Bunlara göre, bütün Tokharistan, Balh, Badgis, Herat, Telekan, Göktürk Devleti'nin sınırları içinde bulunmakta ve İran ile hudud Merv'e dayanmaktadır.

Kronolojik olayları izlerken önemle belirtilecek bir husus da, Tardu'nun (Ş. 7), 598 senesinde Bizans İmparatoru Maurice'e yolladığı mektupta kendisini tanıtış tarzıdır. Bizans kaynaklarına göre Tardu, kendisini «yedi iklimi cihanın sahibi, yedi ırkın büyük başbuğu Kağan» diye tanımlamaktadır (13). Yedi iklimi cihan deyimi genellikle «Bütün Türk'lerin Başı» tarafından kullanılan bir ünvan olarak bilinmektedir. Tardu'nun (Ş. 7), 599 yılında, Doğu Kağanı Tulan (Ş. 15) öldükten sonra, kendisini Büyük Kağan ilân ettiğini biliyoruz. Bu durumda 598'de yazdığı mektuptaki ifadenin, bir sene sonra gerçekleşecek bir niyetin peşinen açıklanması şeklinde kabulü mümkündür. Ancak başka bir nokta daha vardır. Çin kaynaklarında, Yukarda kendisinden bahsettiğimiz Nili Kağan'ın (Ş. 19) 592 yılında «Batı Bölgesi Türk'lerinin Kağanı» ünvanını taşıdığına dair bir kayıt bulunmaktadır (14). Bu kayıt, Tardu'nun (Ş. 7) kendisini 599'dan daha evvel Büyük Kağan olarak ilân ettiği ve Batı kanadının başına, yani kendisinin asıl hakkı olan mevkie de torunu Nili Kağan'ı (Ş. 19) geçirdiği izlenimini uyandırmaktadır. Doğu Kağanı Tulan'ın (Ş. 15), Tuli (Ş. 14) ile mücadelesi sırasında yardım için Tardu'ya (Ş. 7) başvuruşu ve Tardu'nun (Ş. 7) onu destekleyişi de bu izlenimi kuvvetlendirmektedir. Zira Doğu üzerindeki nüfuzunu yerleştirmeye çalışan Tardu (Ş. 7), böyle bir taht mücadelesinde, fiilen tahtta bulunandan ziyade, taht üzerinde hak iddia edeni tutmayı ve tuttuğu kimse iktidara geldiği takdirde onu kendi nüfusuna almayı her halde tercih ederdi. Kaldı ki bundan önce Doğu Kağanlığında hak iddia edenler Tardu'ya (Ş. 7) kaçmış ve ondan yardım istemiş iken bu kere Tuli'nin (Ş. 14) Çin'e kaçmış olması, Tardu'nun (Ş. 7) ona yardım etmeyecek durumda bulunuşuna işaret eder. Doğu Kağanı'ndan çok daha kudretli ve kuvvetli bir durumda olan Tardu'nun (Ş. 7) böyle bir olanaktan yararlanmaya kalkmayışı, ancak doğu üzerinde nüfuzunu fiilen yerleştirmiş olması halinde düşünülebilir.

Bütün bu sebeblerle, Tardu'nun (Ş. 7), 599 yılından daha evvel, hatta Bizans İmparatoru Maurice'e gönderdiği mektubun yazılış tarihinden de önce, Büyük Kağan'lığını Doğu Kağanı'na kabul ettirmiş olmasını olanak dışı sayamıyoruz.

598 yılından itibaren Batı'da, Kağan'ın ilgi ve karışmasını gerektirecek önemli bir olayın ortaya çıkmamış olduğu anlaşılmaktadır. Esasen bu tarihten sonra Doğudaki gelişmeler bir ölüm-kalım savaşı görünümünü alacaktır.

Tardu'nun (Ş. 7), Kimin Kağan (Ş. 14) ünvanını alan ve bir Çin ordusu ile harekete geçen Tuli'ye karşı Tulan Kağan'ı (Ş. 15) destekledikten sonra da Çin ile mücadeleye devam ettiğini görüyoruz. 600 yılında Çin'lilerle Tardu (Ş.7) arasında bir savaş cereyan ediyor. Çin kaynakları Tardu (Ş. 7) kuvvetlerinin savaşmadan kaçtıklarını yazmaktadırlar. Bu kaydın doğru olmadığı düşünülebilir. Zira aynı sene Tardu'nun (Ş. 7), Çin üzerine ikinci bir akını mevcuttur. Belki kaç-

(13) Chavannes, Documents..., Sayfa 246
(14) Chavannes, Documents..., Sayfa 50, dip notu ve Sayfa 51

mak değil de taktik bir çekilme söz konusudur ve ikinci akın birincinin devamı şeklindedir.

Sözünü ettiğimiz 600 yılındaki ikinci akın Göktürk'ler için çok talihsiz olmuştur. Çin'liler büyük bir çevredeki bütün suları zehirlemişlerdi. Bunun sonucunda, hem askerler, hem de hayvanlar ağır kayıba uğradıktan başka, üzerlerine gökten felâket yağdığı korkusu ile ordu dağılmıştı.

Buna rağmen Tardu'nun (Ş. 7), 601 yılında, Çin Hükûmet merkezi yakınlarında Çin ordusunu bozguna uğrattığı, Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır.

Tardu (Ş. 7), yıllardır süren bu mücadelesini yürütebilmek için kendisine bağlı kavimler üzerinde sert bir idare kurmuştu. Kendisinin yaratılış itibariyle de haşin bir karaktere sahip olduğu bilinmektedir. Bunun memlekette bir hoşnutsuzluk yaratmaya başlamış olması her halde muhtemeldir. Böyle bir hoşnutsuzluğu hissederek, Çinlilerin, çeşitli kavimler içinde olumsuz propaganda yapmış olmaları da ihtimal dışı değildir.

603 yılında İmparatorluğu oluşturan kavimler arasında çıkan isyanın sebebleri hakkında Çin kaynaklarında bir kayıt bulamadık. Ancak bu isyanın başlıca sebeblerinin yukarda yazılanlar olması imkân dahilindedir. Bu saydıklarımıza, son savaşların tatminkâr sonuç getirememiş olduklarını da eklersek, bir isyan için gerekli havanın ortaya çıkmış olduğunu kabul edebiliriz.

Ondan fazla Tölös kavmi tarafından başlatılan ayaklanmayı bastıramayan Tardu (Ş. 7) memleketi terketmek zorunda kaldı ve Kukunor havalisine doğru çekilerek kayboldu. Tardu'nun (Ş. 7) kaçışından kısa bir süre sonra Nili'nin (Ş. 19) de öldüğünü ve bu sonuncunun oğlunun Çulo Kağan (Ş. 30) ünvanı ile tahta çıktığını görüyoruz. Fakat aynı sıralarda ülkenin en batıda kalan kısımlarında da amcası Şeku'nun (Ş. 18) idareye el koyduğunu, yani bu defa da Batıda bir taht kavgası başladığını anlamaktayız.

Çulo Kağan (Ş.30), bir taraftan sert davranışları ile Tölös'leri kendisinden soğuturken, bir taraftan da Çinlilere fazlaca yanaşmaktaydı. 605 yılında Tölös kavimlerinden bir çoğu üzerine ani baskınlar yaparak mallarını yağmalamış ve, kendilerinden özellikle hoşlanmadığı anlaşılan Sir-Tarduş boyunun başbuğlarını da öldürtmüştü. Bunun neticesi Tölös'ler hep birden ayaklandılar. Ülke içinde durumunun tehlikeye girdiğini gören Çulo (Ş. 30), 611 yılında Çin sarayına sığındı.

Ülke ileri gelenleri bu durumda devletin başına Şeku'yu (Ş. 18) getirdiler. Şeku (Ş. 18) zamanında memlekete yeniden huzur geldi. Sir-Tarduş'lar isyanı durdurarak onun otoritesini kabul ettiler. Diğer Tölös'ler de Tarduş'ları izledi.

Kağan 618'de ölünce, yerine kardeşi Tong Cebe (Ş. 20) geçti. Tong Cebe (Ş. 20), kuzeyde Tölös'leri, Batıda İran'ı ve Kapiça'yı itaat altına aldı. Hükûmet merkezini Taşkent civarına nakletti.

Çin İmparatoru Doğu Göktürk'lere karşı Tong'a (Ş. 20) yanaşmaktaydı. Hatta onunla birlikte Doğu üzerine yürümek için bir anlaşmaya varmış oldukları dahi anlaşılıyor. Bundan haberdar olan Doğu Kağanı Kili (Ş. 32), Tong'a (Ş. 20) müracaatla, birbirlerine saldırmamak için anlaşmaya varmalarını istedi ve bir saldırmazlık anlaşması yapıldı.

Bu saldırmazlık anlaşması, Batı-Göktürk'lerin Çin'le iyi ilişkiler yürütmesine engel değildi. Tong (Ş. 20), Çin İmparatoru'ndan evlenmek için kızını istedi. İmparator buna razı olduysa da, Doğu Kağanı Kili (Ş. 32), haber göndererek, bu evlenmeden vazgeçmesini, aksi takdirde nasıl olsa kendi ülkesinden geçecek olan

prensesi tutuklayacağını bildirdi. Kili'nin (Ş. 32), Batı Göktürk'lerin Çin entri-
kaları ile kendisine karşı döndürülmesinden çekindiği anlaşılmaktadır.
Kili'nin (Ş. 32) bu teşebbüsü tabiatiyle Tong (Ş. 20) üzerinde olumsuz bir
tesir yaptı, ancak daha ne yapacağına karar vermesine vakit kalmadan Onok'lar
ve Karluk'lar isyan ettiler. Bunları, Doğu Kağanı'nın isyana teşvik ettiği rivayeti
de vardır. Tong (Ş. 20) isyanla uğraşırken 630 yılında Amcası Bahadır tarafın-
dan öldürüldü. Bahadır, Sepi Kağan (Ş. 13) ünvanı ile başa geçti.
Ancak Nuşepi boyları Sepi'yi (Ş. 13) Kağan olarak tanımadılar ve Tong'un
(Ş. 20) küçük kardeşinin oğlu Nişu'yu (Ş. 26) Kağan ilân ettiler. Nişu (Ş. 26)
kendisine verilen makamı kabul etmeyerek, o sırada Sogdian'da bulunan, Şe-
ku'nun (Ş. 18) oğlu Tili Tekin'i başa geçmeye davet etti. Tili Tekin, Se Cebe (Ş. 27)
Kağan ünvanı ile başa geçti. Bu şekilde ülkede iki Kağan birden aynı zamanda
hüküm sürmeğe başladı.
630 yılında Doğu Göktürk Devleti sona erdikten sonra, Çin İmparatorluğu'-
nun Batı Göktürk'leri tutması için de bir sebeb kalmamıştı. Aksine çeşitli boylar
arasındaki çekişmeleri körükleyerek, bu devletin kendi kendisini ortadan kal-
dırması Çin bakımından en isabetli hareket tarzı idi. Nitekim de bu yolda hare-
ket olundu.

630 yılından itibaren, Batı Göktürk Devleti'nin tamamen ortadan kalkacağı
tarihe kadar, kavimler arasındaki mücadele aralıksız devam etti. Bu mücadele
yürürken, Çin de, yavaş yavaş Göktürk'lere tâbi ülkeleri işgal etmekte idi. 657
yılına gelindiği zaman Göktürk'lerin bütün arazisi Çin'in kontrolü altına girmişti.
Sepi Kağan (Ş. 13) ile Se Cebe Kağan (Ş. 27) ayni zamanda fakat ayrı ayrı
hüküm sürmeğe başladıktan kısa bir süre sonra, Sepi Kağan'a tâbi kavimler te-
ker teker isyan etmeye başladılar ve neticede Sepi Kağan (Ş. 13) kaçmak zorunda
kaldı. Nişu (Ş. 26), Altay civarında onu yakalayarak öldürdü ve Se Cebe (Ş. 27)
bütün Batının Kağanı oldu.

Se Cebe (Ş. 27), yalnız kaldıktan sonra Tölös'lerle çarpışmak zorunda kaldı,
önce galip geldiyse de, sonra Tarduş'lara yenildi. Çok sert ve ayrıca o derece inatçı
bir insan olan Se Cebe (Ş. 27), kısa zamanda kendisi aleyhinde bir hoşnutsuz-
luk uyandırdı. Se Cebe (Ş. 27), ayrıca Nişu'dan (Ş. 26) çekiniyor, onu ortadan
kaldırmak için plânlar hazırlıyordu. Bunu öğrenen Nişu (Ş. 26), Karaşar'a kaç-
mak zorunda kaldı. Bu defa, onu vaktiyle başlarına geçirmek istemiş olan Nuşepi
boyları, Se Cebe'yi (Ş. 27) ortadan kaldırmaya karar verdiler. Kaçmak sırası Se
Cebe'ye gelmişti. Kendisinin Sogdian'da kahrından öldüğü söylenir.
Ülke ahalisi Karaşar'da bulunan Nişu'yu (Ş. 26) geri getirerek başlarına ge-
çirdi. Tulu Kağan ünvanını alan Nişu (Ş. 26), Batının tek Kağanı durumunda
idi. Tulu Kağan'ın (Ş. 26) başa geçiş tarihi 633 olarak bilinmektedir. Ölüm ta-
rihi ise 634'dür. Kendisi ömrü boyunca Onok topluluğuna hükmeden son Ka-
ğan olacaktır.

Yerine küçük kardeşi Tiliş Kağan (Ş. 25) geçti. Tiliş (Ş. 25), ülkesini 10 boy
arasında böldü. Tokmak'ın doğusunda kalan 5 Tulu boyunun her birinin başına
bir «Çur», Tokmak'ın batısında yerleşen 5 Nuşepi boyunun her birinin başına da
bir Sekin (Tekin?) getirdi ve idareyi onlara verdi .
Tiliş (Ş. 25) memleket içinde pek sevilmiyordu. Bir defasında kendi boyun-
dan bir bey aniden saldırıya bile geçti. Çatışmayı Tiliş (Ş. 25) kazandıysa da,
korkarak kardeşi ile birlikte Karaşar'a kaçtı. Ülke ileri gelenleri, İstemi'nin (Ş. 3)
4. göbekten torunu Uku'nun (Ş. 31) Kağanlığa getirilmesini istiyorlardı, bununla
beraber asiler kısa sürede yok edilince Tiliş (Ş. 25) yeniden tahtına oturabildi.

Bu düzelmiş durum fazla sürmedi. Tulu boyları Uku'yu (Ş. 31) Tulu Kağan ünvanı ile başlarına geçirdiler. Tulu ve Nuşepi boyları arasında kanlı bir savaş oldu, ölü ve yaralılar sayılamayacak kadar çoktu. Sonunda İli Irmağı iki tarafı ayıran hat olarak kabul edildi. Nehrin doğusu Tulu Kağan'a (Ş. 31), batısı Tiliş Kağan'a (Ş. 25) bağlı oluyordu. Böylece Batı Göktürk'ler ikiye bölünmüş oldular. Yıl 638'di.

Tulu'nun (Ş. 31) ülkesine Kuzey Göktürk'ler dendi. Basmil'ler, Kırgız'lar ve diğer kavimler onlara tâbi oldu.

Tiliş Kağan (Ş. 25), bu ayrılıktan sonra da kendi kısmında rahat edemedi. Tulu Kağan (Ş. 31), ona bağlı ülkelerin idarecilerini devamlı şekilde Kağan'a karşı kışkırtıyordu. Sonunda 639 yılında Fergana'ya kaçmak zorunda kalan Tiliş Kağan (Ş. 25) orada öldü. Nuşepi boyları Tiliş'in yeğenini İpi Cebe Kağan (Ş. 34) ismiyle başa geçirdiler. Kuçan, Tokharistan, Karaşar, Taşkent, Keş, Semerkant ona tâbi oldular, hepsine birer vali gönderildi.

İpi Cebe Kağan'ın (Ş. 34) ömrü de uzun olmadı. Tulu Kağan'ın (Ş. 31) gittikçe artan kudret ve nüfuzu, batı ülkelerinin de ona bağlılık göstermesine yol açıyordu. Tulu (Ş. 31), bundan istifade ederek, Taşkent Valisi'ni İpi Cebe Kağan'ın (Ş. 34) üzerine saldırttı. İpi Cebe Kağan (Ş. 34) 641 yılında yakalanarak Tulu Kağan'a (Ş. 31) gönderildi, bir süre sonra da öldürüldü. Tulu (Ş. 31) bu şekilde Batı Kağanlığı'nı yeniden birleştirmiş oldu. Ancak Nuşepi boyları onun Kağanlığını tanımayarak isyan ettiler ve ülkeyi terkettiler.

Tulu (Ş. 31) kuvvetleriyle Tokharistan'a yürüdü ve zaptetti. Oradan Hami ülkesine girdi. Sogdian'ı da kısa bir süre içinde ele geçirdi. Ancak Tulu Kağan (Ş. 31) çok hırçın ve kendini beğenmiş bir insan olup, etrafındakilere hiç kıymet vermediği gibi, ganimetten onlara hisse de ayırmamakta, ayrıca çok sert muamele yapmaktaydı. Hatta büyük bir kumandanın, kendisinin rızası olmadan ganimet aldığı için boynunu vurdurmuştu.

Bu gidişten memnun olmayan kumandanlardan birisi ansızın kuvvetleriyle Tulu'nun (Ş. 31) üzerine yürüdü, memleketin içi karıştı. Tulu (Ş. 31), kendini emniyete almak için Tokharistan'a çekilmeye karar verdi. Ancak Taşkent'e geldiği zaman, maiyetindekilerin hepsi kaçmıştı. Tulu (Ş. 31), Katun civarında bir şehre yerleşerek güvenlik tertibatı almak durumunda kaldı.

Bu arada Nuşepi boyları, Tiliş'in (Ş.25) torunu Şeku'yu (Ş. 43) Kağan olarak başlarına geçirmişlerdi. Şeku Kağan (Ş. 43) ilk işi Nuşepi boylarını Tulu Kağan'ın (Ş. 31) bulunduğu şehire yollamak oldu. Orada cereyan eden çarpışmayı Tulu kazandıysa da, milletinin kendisini takip etmediğine bu defa kesinlikle kanaat getirdiğinden Tokharistan'a kaçtı. Bu olayın 641 ile 646 arasında cereyan etmiş olması gerekmektedir.

Şeku Kağan (Ş. 43) bundan sonra bir Çin prensesi almaya teşebbüs etti. Çin İmparatoru düğün hediyesi olarak Kuçan, Hotan, Kaşgar ve diğer iki ülkenin Çin'e verilmesini şart koştu. Bu konu için Elçilik heyetleri gönderilmekte iken, 646 yılında Holu (Ş. 33) isyanı ortaya çıktı.

Holu (Ş. 33), İstemi Kağan'ın (Ş. 3) beşinci göbekten torunu idi. Tulu Kağan (Ş. 31) zamanında Kara İrtiş Vadisi'nde oturan Çuyüe, Çumi, Karluk ve Nuşepi boylarına başbuğluk etmekteydi. Tulu (Ş. 31), Tokharistan'a kaçınca, Şeku Kağan (Ş.43), askerleri ile Holu'yu (Ş. 33) takibe başlamıştı. Bir kaç boy, Kağan nezdinde tavassutta bulunarak, Holu'nun (Ş. 33) hiç bir suçu bulunmadığını, masum olduğunu söylediklerinde Kağan, bu sefer bu boyları cezalandırmaya kalktı. Bunun üzerine bir kaç bin çadır halkı olan bu boylar, Holu (Ş. 33) başlarında

olduğu halde, Çin'e sığınmak zorunda kaldılar. Çin İmparatoru bunları gayet iyi karşıladı ve hatta Holu'ya (Ş. 33) Muhafız Süvari Generali rütbesini dahi verdi.

649 yılında, Çin İmparatoru ölünce Holu (Ş. 33), kendisini takip etmiş olanların hepsiyle birlikte Çin'den geri geldi ve İşbara Kağan ünvanını alarak, Onok'ların başına geçti. Çin sadece kendi kuvvetleriyle değil, 653 yılında ölecek olan Tulu Kağan'ın (Ş. 31) oğlu Çençu Cebe'nin (Ş. 36) topladığı kuvvetler, İstemi'nin (Ş. 3) beşinci göbekten torunu olup Çin'in emrinde çalışan Asena Mişi (Ş. 37) ve Asena Puçen'e (Ş. 38) bağlı kuvvetler ve Uygur'lardan gelen yardım kuvvetleriyle, 649 yılından itibaren 657 yılına kadar, yani 8 yıl boyunca Holu (Ş. 33) ile büyük bir mücadeleye girişti. Sayısız çarpışmalar oldu. 656 yılında Çinliler ve müttefikleri 3 koldan büyük bir saldırıya geçtiler. Bir ordu Karluk'lar ve Çuyüe'ler üzerine, ikinci bir ordu Tarbagatay'da Çumukon'lar üzerine, üçüncü ordu da Yıldız Vadisi'nde Çunişe'ler üzerine yürüdü. Çok kanlı geçtiği kayıtlarda yer almış bu savaşlarda Çinliler ve müttefikleri üstün geldiler.

Nihayet 657 yılında Çu Irmağı yakınlarında sıkıştırılan Holu'nun (Ş. 33) kuvvetleri tamamen dağıtıldı, Holu Taşkent'e kaçtı. Ancak Taşkent Valisi onu yakalayarak Çinlilere teslim etti. Çinliler Holu'yu (Ş. 33) öldürmediler, 659 yılında normal eceliyle öldü ve sonuncu Doğu Göktürk hükûmdarı Kili Kağan'ın (Ş. 32) yanına gömüldü, mezarına da, üzerinde hayatı yazılı bir taş dikildi.

Holu (Ş. 33) yakalandıktan sonra, başlangıçta Çin'lilere yardım etmiş olan Çençu Cebe (Ş. 36), bu defa Çin'lilere karşı iki yıl kadar süren bir mücadeleye girişti, ancak 659 yılında, o da, Asena Mişi (Ş. 37) tarafından mağlup edilip kafası kesildi ve Batı Göktürk'lerin bütün arazisi Çin tarafından ilhak olundu.

Çin, ülkesine katılan bu gayet geniş topraklara yeni bir idarî düzen verdi. Onok'ların yaşamakta olduğu topraklar üzerinde 10 ayrı hükûmet kuruldu. Karluk'ların ülkesinde 4, Çuyüe'lerin, Çumi'lerin ve Şato'ların ülkelerinde de birer hükûmet olmak üzere, Türk boylarının yaşadıkları topraklarda 17 ayrı hükûmet kurulmuş oldu. Bazı kaynaklar, hükûmet adedinin daha da fazla olduğunu yazarlar. Bu idarî düzenleme Türk tarihini değil de, Çin tarihini ilgilendirdiği için üzerinde daha fazla durmayacağız.

Göktürk'lerin işgal ederek kendilerine bağlamış oldukları ülkelerde de ayrı ayrı hükûmetler kuruldu. Biz, kurulan hükûmetleri değil de, Göktürk'lere son ana kadar tâbi oldukları anlaşılan bu ülkelerin isimlerini saymakla yetineceğiz.

Bu ülkeler, Maverayünnehr bölgesinde, Taşkent, Semerkant, Maymark, Keş, Koşanya, Fergana, Buhara; Ceyhun ile İndüs arasında ise, Tokharistan, Herat, Zabulistan, Kothal, Kapuça, Bamyan, Kuran, Guzcan, Telekan, Karatekin, Vakhan, Kavacan, Sicistan'dır.

Bu kadar geniş bir toprak Çin'e bağlanmış olmakla beraber, Çin'in, bunlar üzerindeki otoritesi kağıt üstünde kalıyordu. Çin'in başlangıçtaki niyeti, Onok'ların Nuşepi grubunun başına Asena Mişi'yi (Ş. 37); Tulu grubunun başına da Asena Puçen'i (Ş. 38) getirmekti. Ancak bu ikisi kendi aralarında anlaşamıyorlardı. Nitekim Puçen (Ş. 38) Asena Mişi'nin (Ş. 37) ayaklanma hazırladığı yolunda bir ihbar yaptı ve bunun sonucu Mişi öldürüldü. Bunun üzerine Tulu boyları ayaklandılar ve Çin duruma hakim olamadı.

666 veya 667 yıllarında Asena Puçen de (Ş. 38) ölünce, Çin'in Onok'lar üzerinde hiç bir otoritesi kalmadı. Esasen bu tarihlerde Tibetliler kuvvetlenmiş, Türklerle hudud komşusu olmuş ve bu iki millet arasında Çin'e karşı bir yakınlaşma başlamıştı.

Çin daha bir süre Asena ailesinden inen kişiler üzerinde oynamaya çalıştı.

Örneğin Asena Mişi'nin (Ş. 37) oğlu Yuen King (Ş. 44) ile Asena Puçen'in (Ş. 38) oğlu Huçelo (Ş. 45) babalarının görevlerine tayin edildiler ve kendilerine Kağan ünvanı verildi; bunlar da ölünce onların oğulları aynı göreve getirildiler. Fakat bu kişilerin hiç biri görevlerinin başına gidemedi, ünvanlarını ancak Çin'de kullandılar.

Asena ailesinden bazıları da, Onok'ların kendi içlerinde zaman zaman sivrildiler. Tibetlilerle birleşerek, veya kendi başlarına Çin'le mücadeleye giriştiler, ancak bunlar da kısa ömürlü oldu. Yavaş yavaş Türkeş'ler Onok boylarının liderliğini ele almaktaydılar.

Bundan daha mühim olarak, Doğu Göktürk'ler yeniden canlanmışlardı, 699 yılında Batı ülkelerini kendilerine bağladılar. Bu şekilde Batı Göktürk Devleti de, artık tekrar görünmemek üzere, tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Batı Göktürk'leri, devlet olarak, Tulu Kağan (Ş. 31) ile sona ermiş saymak galiba doğru olacaktır. Zira ondan sonra Kağan olarak ismi geçenler bütün devlet üzerinde hakim olamadıktan başka, bir ölçüde veya tamamen Çin'in emrinde görülmüşlerdir. Aşağıya Batı Göktürk Kağanları'nın tam listesini almaktayız.

1 — İstemi Kağan	552 - 576 (3)	
2 — Tardu (Bilge) Kağan	576 - 603 (7)	
3 — Nili Kağan	603 (19	
4 — Çulo Kağan	603 - 611 (30)	
5 — Şeku Kağan	611 - 618 (18)	
6 — Tong Cebe	618 - 630 (20)	
7 — Sepi Kağan	630 - ? (13)	
8 — Se Cebe Kağan	630 - 633 (27)	
9 — Tulu Kağan	633 - 634 (26)	
10 — Tiliş Kağan	634 - 639 (25)	638'den sonra sadece Güney
11 — İpi Cebe Kağan	639 - 641 (34)	Sadece Güneyde
12 — Tulu Kağan	638 - 643 (31)	Kuzeyde, 641'den sonra tüm
13 — Şeku Kağan	643 - ? (43)	
14 — Holu Kağan	651 - 657 (33)	
15 — Çencu Cebe	657 - 659 (36)	

Bu tarihten sonra devletin bağımsızlığı sona ermiş olup, Çin'in tayin ettiği ve Kağan ünvanını verdiği, Asena Sülâlesi'nden bazı kişiler bulunmaktadır. İmparatorluğun bölünüşü 582 olduğuna göre, Batı Göktürk Devleti'nin 75 yıllık bir ömrü olduğu ortaya çıkmaktadır.

D — Doğu Göktürklerin Canlanışı

Kili Kağan'ın (Ş. 32), 630 yılında Çinlilere esir olmasından sonra, Çin kaynaklarında Doğu Göktürk'lerle ilgili bir kayıt yer almamaktadır. 680 veya 681 yıllarında Kutluğ Kağan (Ş. 40) ortaya çıkmaktadır (15).

O tarihlerde henüz Kağan ünvanı bulunmayan Kutluğ, Göktürk Hükümdarları'nın çıktığı Asena Sülâlesi'nden idi. 675 yılından sonra, Çin'in, Sarı Nehir'in büyük kavisi kuzeyine yerleştirdikleri Türkler arasında kıpırdamalar olduğu, Asena Sülâlesi'nden gelen kimselerin bağımsızlık çabalarına giriştikleri, fakat sonunda yakalanarak cezalandırıldıkları ve hatta öldürüldükleri anlaşılmaktadır. Kutluğ bu yola girişenlerin belki sonuncusu ancak başarıya erişenidir.

(15) René Giraud, L'Empire des Turcs Célestes, Sayfa 48

Hareketin başlangıcı Tonyukuk yazıtında aynen şöyle anlatılır:

«Ormanda taşta kalmış olanı toparlanıp yediyüz oldu. İki kısmı atlı idi, bir kısmı yaya idi. Yediyüz kişiyi sevk eden büyükleri Şad idi. Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk...» (16)

Her halde isyan hareketi 700 kişi ile başarılmış değildir. Bu 700 kişi belki hareketin nüvesini teşkil etmiş, ondan sonra katılmalar başlamıştır. Harekete ilk katılanlar arasında bulunan Tonyukuk, Göktürk'lerde devlet adamı ve komutan olarak, ölümüne kadar en mühim mevkii işgal edecektir.

Kutluğ (Ş. 40) ve Tonyukuk, bir harekete geçebilecek kadar kuvvet toplanınca, ilk iş olarak kuzey Çin'e bir akın yaptılar, mühim miktarda at, koyun ve deve ele geçirdiler .Bu ganimet, bağımsızlık mücadelesine başlarken, insan kuvveti kadar önem arzetmekteydi. Başarı ile neticelenen bu akından sonra yeni katılmalarla da kuvvetlenen Kutluğ, Gobi Çölü'nün kuzeyine, Tonyukuk yazıtında kaydedildiği üzere, «Çogay'ın kuzey yamaçları ile Kara Kuma» çekilip yerleşti.

Çogay'ın kuzey yamaçları denen bölgenin yaylak olarak kullanıldığı ve burasının Ongin ve Orhon Irmaklarının kuzeyini kaplayan bir orman bölgesi; kışlak olan Karakum'un ise, diğerinin 200 Km. kadar güney-güneybatısında, 103 derece boylam ve 45 derece kuzey enlemin birleştiği noktalarda bulunan, etrafı bataklıklarla çevrili olup doğudan batıya 65 Km. ve kuzeyden güneye 40 Km. uzanan bir bölgeyi kaplamakta olan Kum Çölü'nün kuzeyi olduğu anlaşılmaktadır (17).

Kutluğ'un (Ş. 40) bu ilk yerleştiği topraklardaki hayatını da Tonyukuk yazıtlarından takip edebiliriz: «Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi. Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik. Öylece otururken Oğuz'dan casus geldi. Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletinin Kağanı Çin'e ve Kitay'a haberci yolladı, Türk milletinin kalkındığını, Kağanı'nın cesur, müşavirinin bilgiç olduğunu, bu ikisi var olurlarsa Çin'i Kitay'ı ve Oğuz'u yok edebileceklerini bildirerek, Çin'in güneyden, Kitay'ın doğudan, Oğuz'un da kuzeyden hücum ederek, mümkünse Türk milletini yok etmeyi teklif etti.»

Tonyukuk, bundan sonra Kağan'ın huzuruna giderek durumu izah ve, Çin-Kitay ve Oğuz'lar birleşecek olurlarsa durumlarının kötüleşeceğini anlattığını, Kağan'ın da onu kararlarında serbest bıraktığını nakletmektedir.

Bu şekilde Kutluğ'un (Ş. 40) ilk seferi Oğuz'ların üzerine olmuştur. Oğuz'ların Çin ve Kitay nezdinde giriştiği anlaşılan teşebbüs, bu sefere sebeb mi olmuştur, yoksa bunu sadece çabuklaştırmış mıdır? Başka bir deyimle, eğer böyle bir teşebbüsde bulunmamış olsalardı, Oğuz'lar üzerine sefer yapılmayacak mıydı?

Zannediyorum ki Kutluğ (Ş. 40), olduğu yerde kalmakla yetinmeyi düşünmeyecek, etraftaki Türk boylarını itaat altına almak isteyeceği gibi, o sıralarda Oğuz'ların elinde bulunan ve bütün Türkler için oldum olası kutsal sayılan Ötüken bölgesini ele geçirmeye çalışacaktı. Eğer Oğuz'lar kendiliklerinden tâbi olurlarsa tabiatiyle mesele kalmazdı, aksi takdirde bir çatışma ergeç kaçınılmayacaktı. Bu sebeble Oğuz'ların teşebbüsünü, çatışmayı çabuklaştıran olay olarak kabul etmek yerinde olur.

(16) Tonyukuk Yazıtları, birinci Taş, batı cephesi, satır 4-5
(17) René Giraud, L'Empire des Turcs Célestes, Sayfa 170

Yukarda Ötüken bölgesinin kutsallığından bahsettik. Ötüken'in kurt efsanesi ile ilgili yönü bir tarafa, asıl ehemmiyetinin stratejik olduğu, Bilge Kağan'ın (Ş. 47) kendi sözlerinden anlaşılmaktadır. «Ötüken yerinde oturup kervan kafile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın» (18).

Savaşın Koço Saydam mevkiinin kuzey batısına düşen İnek göl ile Orhon'a dökülen Kökçin çayı arasında cereyan ettiği, Oğuz'ların 3000, Tonyukuk'un 2000 kişi ile savaşa katıldıkları, «Tanrı lutfettiği» için Tonyukuk'un galip geldiği, nehire dökülen Oğuz'ların hep öldükleri, Tonyukuk yazıtından öğrenilmektedir.

682 yılında cereyan ettiği belirtilen bu savaştan sonra Göktürk'lerin Ötüken bölgesine hakim oldukları, Oğuz'ların itaat altına alındıkları, Kutluğ'un (Ş. 40), «İltiriş» (İl = millet, tir = dermek, toplamak, yaşamak, İltiriş = milleti derlemiş, toplamış, yaşatmış) ünvanı ile Kağan olduğu, Kağan'ın, büyük kardeşi Kapagan'a (Ş. 39) Şad; küçük kardeşine de Cebe ünvanlarını verdiği, Tonyukuk'u da devlet müşaviri ve kumandan olarak atadığı anlaşılıyor.

Bu şekilde kurulup yerleşen Göktürk'ler 50 yıl durmadan devam edecek olan akınlarına başladılar.

İlk hedefin Çin olacağı tabii idi. Zira kurulmakta olan devlete vurucu darbe Çin'den gelebilirdi, buna meydan bırakmamak gerekiyordu. Ayrıca, henüz imkânları pek sınırlı olan devletin ihtiyaç duyduğu çeşitli maddelerin elde edilebileceği yer de tabiatiyle ancak Çin olabilirdi. Akınlar, her defasında daha derinleşerek, Çin Seddi'nin hemen güneyindeki bölgelere yapılmaktaydı. Çin kayıtları 682 yılında 8, 683'de 10, 684'de 6, 685'de 2, 686'da 11, 687'de 9 akın kaydetmektedirler (19). Son akınlarda Pekin'in kuzey batısına kadar gelinmişti.

İltiriş Kutluğ Kağan (Ş. 40) 691 yılında öldü. Ülkesi, kuzeyde Tannu-Ola Dağları'na, doğuda Kerulen Vadisi'ne, batıda Altay'lara uzanmıştı. İlteriş Kağan'ın (Ş. 40) iki oğlu vardı. Bilge (Ş. 47) 684'de, Gültekin (Ş. 48) 685'de doğmuştu. Her ikisi de henüz çocuktu. Yerine kardeşi Kapagan Kağan (Ş. 39) geçti. O tarihte 27 yaşındaydı.

Kapagan Kağan'ın (Ş. 39), uzun vadeli bir devlet politikası tesbit etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu politikanın 3 hedefi bulunuyordu. Birinci hedef, bir taraftan Türk Devleti'nin emniyetini korumak diğer taraftan memleketin ihtiyacı olan maddeleri sağlamak için Çin'e devamlı akınlar yaparak onu baskı altında tutmaktı. İkinci hedef, hem memleketin askerî ve ekonomik gelişmesini hızlandırmak, hem de Türk'leri yabancı hakimiyetinden kurtarmak maksadiyle, Çin'de dağınık olarak yaşamakta bulunan bütün Türk'lerin Ötüken bölgesine gelmelerini temin etmekti. Üçüncü hedef ise, Asya'da yaşayan bütün Türk boylarını ve illerini Göktürk Devleti'ne bağlamaktı.

Bu politikayı ömrü süresince devam ettiren Kapagan Kağan (Ş. 39) 693 yılında (Ling-çu) eyaletine yaptığı akın ile bunun tatbikatına geçti. Aynı yıl içinde Çin'e 7 akın daha tertiplendi. Bu akınlar aralıksız 694, 695 ve 696 yıllarında da devam etti.

696 yılında Çin'in, Kitan'larla arası bozulmuştu. Çin, Kağan'dan yardım isteyince, Kağan 12,5 milyon kilo hububat, 3 bin adet ziraat aleti ve diğer bazı maddeler vermesi ve Çin'de yaşayan Türk'lerin anavatana iadesi şartiyle yardım yapılabileceğini bildirdi. Anlaşma imzalandı (20). 696 yılının sonlarına doğru Ki-

(18) Bilge Kağan Yazıtı, kuzey cephesi, satır 6

(19) Türkler (Göktürk Hakanlığı), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, S. 173

(20) » » » » » » S. 174

tan'lar büyük bir yenilgiye uğratıldılar .Bu savaş biter bitmez Kırgız'lar üzerine sefer açıldı. Bu seferin sebebini de Tonyukuk yazıtından okuyabiliriz: «Çin Kağanı düşmanımız idi. Onok Kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli Kağanı düşmanımız oldu. O üç Kağan akıl akıla vermişler, Doğuda Türk Kaganı'na karşı ordu sevkedelim, yoksa o bizi öldürecektir, her üçümüz buluşup ordu sevkederek onu tamamiyle yok edelim demişler.»

Görüleceği üzere, bu sefer de, Oğuz'lar üzerine yapılan sefer gibi, bir ön almak kaygusuyla başlatılıyordu. Mevsimin kış ve Kırgız ülkesinin karla kaplı olmasına rağmen derhal harekete geçilmiş, son derece güç şartlar içinde yolsuz vadilerden Kögmen dağları aşılarak, Ani Irmağı kıyısında Kırgız'lara ani bir baskın yapılmıştır. Tonyukuk, «Gündüz de gece de dört nala koşturup gittik. Kırgız'ı uykusunda bastık. Uykusunu mızrakla açtık. Savaştık, mızrakladık, hanını öldürdük. Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi» diyor.

Kırgız'lardan sonra sıra, Türkeş'lerin baş çektiği Onok'lara gelmişti.

Ancak Kapagan Kağan (Ş. 39), batı ülkelerini itaat altına almak genel politikasına dahil olmakla beraber, Çin münasebetlerini birinci plânda görüyordu. Kaldı ki, Kitan'lara karşı savaşmak için yapılan anlaşma hükûmlerini Çin henüz yerine getirmemişti. Kırgız seferi sırasında Kağan'ın hatunu da (zevcesi) vefat etmişti.

Kağan, devlete yeni bir düzen getirdi. Kardeşini sol kanat Şad'lığına, yeğeni Bilge'yi (Ş. 47) sağ kanattaki Tarduş'ların Şad'lığına getirip, oğlu Bögü'yü de (Ş. 46) Küçük Kağan yani veliahd ilân etti. Bögü Kağan (Ş. 46) ile Bilge Şad'ı (Ş. 47) batı seferi ile görevlendirdi, Tonyukuk da kumandan olarak bu gruba dahildi.

Kağan kendisi ise, Hatunun cenaze törenini yaptıktan sonra, Çin üzerine yürümeğe hazırlandı. Kağan'ın bu kararlı davranışı karşısında Çin, anlaşma hükümlerini derhal yerine getirdi, bu şekilde devlet politikasının iki noktası 697 yılında gerçekleşmiş oldu.

Batı grubunun, Onok'ları yenilgiye uğratıp, Türkeş Kağanı Uçele'yi esir alışlarının 698 yılında olduğu anlaşılıyor. Göktürk kuvvetleri Altay'ları aşarak, Urungu Gölü'nün güney batısında yapılan savaşta, Onok'lar üzerinde kesin bir başarı elde etmiş, Türkeş Kağanı esir edildikten sonra, Onok boyları Göktürk'lere bağlanmış, onların oturmakta oldukları ülkeler, yani Balkaş, İli, Işık göl, Çu ve Talas havzaları hakanlığın hududları içine girmiştir.

Arap kaynakları, Türk'lerin bu sefer esnasında Sogdian'ı zapt edip Demir Kapı'ya kadar geldiklerini yazarlar (21). Orhon Yazıtları'nda bu yolda bir kayıt göremiyoruz.

Batıda bu sefer yürütülürken, aynı 698 senesinde Kapagan Kağan da (Ş. 39) Çin seferine çıkmıştı. Kağan, kızını bir Çin Prensi ile evlendirmek istemişti. O sırada (T'ang) ların tahtında, cariyelikten gelme bir kraliçe oturmaktaydı. Bu kraliçe, Kağan'ın kızı ile evlenmek üzere, bir T'ang prensi yerine, kendi ailesinden bir erkek yollamıştı. Buna çok kızan Kağan 100.000 kişilik bir ordu ile Çin kuvvetlerini korkunç bir biçimde ezmiş, Peçili körfezine kadar yürümüştü. Alınan ganimetin sayısı ve hesabı yoktu.

700 senesinde batı grubunun Sogdian seferini görmekteyiz. Arap kaynakları bunu 2. istila olarak gösterirler. (21 numaralı dip notundaki kaynak) Gene Tonyukuk'un gözetiminde olmak üzere, Bögü Kağan (Ş. 46) ve Bilge Şad (Ş. 47) ta-

(21) W. Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, S. 186

rafından sevk edilen Batı grubu, Altay'lar, Bolçu, Yarış Ovası, Çu, Talas Havzaları, Karadağ'ın kuzeyi üzerinden Seyhun kıyılarına ulaştı. Ordunun bir kısmı bu bölgede, her hangi bir saldırıya karşı Bögü Kağan (Ş. 46) komutasında yancı bırakılarak, Tonyukuk komutasındaki diğer grup güneye ve batıya doğru yürüyüşüne devam etti.

O tarihlerde Maverayünnehr'de Göktürk kuvvetlerine karşı koyabilecek kudrette topluluklar yoktu. Bölgedeki küçük küçük devletcikler, başlamış olan Müslüman-Arap akınlarına karşı koymaya çalışmaktaydılar. Bu sebeble Göktürk orduları, herhangi bir karşı koyma görmeden Demir Kapı'ya ulaştı. Sogdian halkı kendiliğinden Göktürk idaresine girdi. Bu seferden, ayrıca, çok zengin ganimet elde edildiği de anlaşılmaktadır. Batı grubu 702 yılı başlamadan geri dönmüş olmalıdır, zira 702 başında Kapagan Kağan'ın (Ş. 30), güney Ordos bölgesine yaptığı sefere Bilge Şad (Ş. 47) ve Gül Tekin'in (Ş. 48) de katıldıklarını Orhun yazıtlarından öğrenmekteyiz. «... Altı Çub Sogdaka doğru ordu sevkettik. Çin'li Ong vali, elli bin askerle geldi, savaştık. Gültekin yaya olarak atılıp hücum etti. Ong valinin kayın biraderini elle tuttu ve silâhlı olarak Kağan'a teslim etti...» Bu savaşın cereyan ettiği yerin, Şansi eyaletinde, (Tai-Yuan) civarında olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat Çinlilerle asıl büyük savaşın 706'da, güney-Kansu'da (Touen-Huang) ile (Ansi) arasında cereyan ettiği anlaşılıyor. (Ming-şa) savaşı denilen bu çarpışmada, Orhon Yazıtları'nın Çaça General diye andığı bir Çin Generali'nin idaresindeki büyük bir Çin ordusunun tamamen yok edildiği anlaşılmaktadır. Bu galibiyetin hemen arkasından Çin üzerine 11 akın daha tertiplenmiştir.

Bu arada 704 yılında Bilge Şad'ın (Ş. 47) Basmil'ler üzerine bir sefer yaparak, onları itaat altına aldığını Bilge Tekin yazıtlarından anlıyoruz.

Arap kaynaklarının, Buhara'lıların talebi üzerine, 707 yılında, Kağan'ın yeğeninin kumandasında bir ordunun Sogdian'a geldiğini kaydettiği anlaşılmaktadır (22) Ancak Orhon Yazıtları'nda, Ming-şa savaşından sonra Bilge'nin (Ş. 47) veya Gül Tekin'in (Ş. 48) Sogdian'a gittiğine dair bir kayıt yoktur. Bu sebeble o tarihte Göktürk'ler Sogdian'a ordu yollamışlarsa bile, bu ordu herhalde Kağan'ın yeğeninin komutasında olmamıştır. Eğer Arap kaynakları 711 yılındaki seferin tarihini yanlış veriyorlarsa o zaman mesele yoktur.

Çin Savaşı'ndan sonra ve Çik'ler üzerine yapılan seferden önce Bayırku'lar üzerine bir sefer yapılıp itaat altına alınmışlardır.

709 yılında Çik kavmi, Kırgız'larla anlaşarak Göktürk'lere baş kaldırınca, bunların üstüne asker sevkedilmiş ve bu arada «AZ» milleti de Göktürk'lere bağlanmıştır. Kırgız'lara ise, ya aynı sene veya 710 başlarında, fakat her halde kış içinde ikinci bir sefer yapılmıştır. «Yirmi yedi yaşımda Kırgız'a doğru ordu sevkettim. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen Ormanı'nı aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağan'ı ile Songa Ormanı'nda savaştım. Kağanı'nı öldürdüm ilini aldım.» (23)

710 yılında, Türkeş'ler üzerine yeni bir sefer yapıldı. İrtiş ile Urungu Irmakları arasında, Bolçu mevkiinde yapılan savaşta Türkeş Kağan'ı öldürüldü, Türkeş'lerle birlikte savaşan Az kuvvetlerinin başındaki komutan esir edildi ve Kara Türkeş halkı Tarbagatay'a yerleştirildi.

Türkeş'leri ayrıca tetkik edeceğimizden, Kara Türkeş'lerin kimler olduklarını da o sırada göreceğiz. Ancak, üzerlerine tekrar dönmeyecek olduğumuz «Az» boyu veya budunu hakkında kısa bir açıklama gerekmektedir .

(22) Renê Giraud, L'Empire des Turcs Cêlestes, Sayfa 50
(23) Bilge Kağan Yazıtları, doğu cephesi satır 27

«Az» budununun, Tannu-Ola Dağları kuzey yamaçlarında Yenisey Havzası'nda, yani Kırgız'ların hemen güneyinde yaşayan bir millet olduğu anlaşılmaktadır (24). Fakat Az'lara batıda da rastlamaktayız. «Göktürk'ler devrinde Az budun zikrolunduğu gibi, Batı Göktürk ülkesinde de Ezgiş ve Azian zikrolunmaktadır. Bunlar Türk'ler arasında yerleşmiş İranlı As'lar olsa gerektir. Her iki kavim Göktürk'ler zamanında artık şüphesiz Türk idiler. Çünkü Doğudaki Az'lar «İlteber»e, yani genel Valiye tâbi oldukları gibi, Ezgiş'ler de Göktürk'lerin Onok'-larına dahil idiler. İslâm devrinde Ezgiş'lerin Fergana Vilâyeti'nde ve İli Havzası'nda yaşamakta olan (sakalları uzun, başları büyük, gözleri berrak ve şiveleri ayrı) Türk aşireti, köylerde yaşayan ve imarete sahip Türk'ler olduklarını görüyoruz.» (25)

R. Giraud da, Az'ları İran asıllı (yani Ari) olarak görmek ve Alan'lar ile birleştirmek eğilimindedir. Bizim Indo-Europeen kavimler hakkındaki, birinci bölümde açıkladığımız, düşüncelerimiz saklı kalmakla beraber, bu topluluğa dahil sayılan bir kavmin, Türk'lerin ana yurdu olduğu hususunda hiç bir şüphe ve görüş ayrılığı bulunmayan bir bölgede yerleşmiş oluşu, izahı hiç de kolay olmayan bir durum yaratır. Çünkü bu takdirde mantıklı bir izah ancak İndo-Europeen denen topluluğun, içlerinde Türk'lerin de bulundukları değişik kavimlerden oluştuğunun kabul edilmesiyle mümkün olabilir. Aslında işin doğrusu da böyledir. Ancak bu fikri benimsemeyenlerin, Az'ları arî ırka bağlamaları gereksiz bir çaba olur. Kaldı ki, bu fikri benimseyenler için dahi Az'ları Türk'lerden ayrı bir millet olarak görmek imkânı yoktur. Zira yaşadıkları sabit olan Yenisey'in menbaının bulunduğu havzada Türk'lerden başka bir milletin veya kavmin yaşamış olduğu bilinmemektedir. Bu bakımdan Az'ların, hem de Göktürk'lerin esasını teşkil eden boylardan biri olarak kabul edilebileceğini düşünmekteyim. Bunu da gene Orhon Yazıtları'na dayanarak ileri sürüyorum. Bilge Kağan (Ş. 48), Göktürk'lerin yeniden canlanışlarında düşmanlarını sayarken ve bunların içinde Dokuz Oğuz'lar, Kırgız'lar gibi halis Türk kavimler bile varken, Az'ların isminden bahsetmiyor. Türk'lükle ilgisi olmayan bir kavim olsa her halde ismi sayılırdı. Gene Bilge Kağan (Ş. 47), daha sonra da, ülkenin içindeki sarsıntılar neticesinde «Az milleti düşman oldu» demektedir. Bütün bunlar, Az'ların Türk'ler dışında bir millet olarak görülmesinin doğru olmayacağını ortaya koymaktadır.

Barthold da Az'ları bir Türkeş boyu olarak kabul eder (26). Ancak Türkeş'leri oluşturan iki boyun isimlerini «Az» olarak okumak zor görülüyor. Türkeş boyu deyimini, Türkeş'lerin baş çekmekte olduğu Onok kavmi olarak kabul edersek mesele basitleşir.

Az'larla ilgili bu kısa açıklamadan sonra, Kapagan Kağan'ın (Ş. 39) destanını takibe devam edelim.

711 senesinde Demirkapı'ya kadar ordu sevkedildiğini Gültekin Yazıtı'nda okuyoruz. Bilge Kağan Yazıtı'nda bu konuda bir kayıt yoktur. Arap kaynaklarının 711 ile 712 arasında Türk'lerin, Semerkant hariç, bütün Sogdian'ı zaptettiklerinden bahsettikleri anlaşılmaktadır (27) Orhun Yazıtları'nda bu sefere yer verilmeyişi ve sadece «Sogd milletini düzene sokmak» maksadıyla ordu gönderildiğinin

(24) Renê Giraud, L'Empire des Turcs Cêlestes, Sayfa 193
(25) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Sayfa 52-53
(26) W. Barthold, Four Studies on the History of Central Asia, V. I. S. 87
(27) Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, Sayfa 187

kaydı ile yetinilişi, hem sefere fazla önem verilmediğini, hem de her halde gönderilen ordunun başında, devletin önde gelen şahsiyetlerinden birinin bulunmadığını gösterse gerektir.

711 yılından itibaren Göktürk İmparatorluğu içinde yer yer isyanların başgösterdiğine şahit olmaktayız. Bu isyanların büyük ölçüde Kapagan Kağan'ın (Ş. 39) sert politikası yüzünden çıktığı ve değişik Türk boylarının bu idareye tahammül edemeyerek ayaklandıkları anlaşılmaktadır. Bu arada Çin'in de kışkırtıcı rol oynamakta olması olanak dışı sayılmamalıdır.

İsyanları sırasıyla gözden geçirelim:

İlk olarak 711 yılında Kara Türkeş'ler ayaklanarak, iskân edildikleri bölgeden batıya doğru gitmişlerdir. Ufak bir kuvvetle Türkeş'lerin üzerine gönderilen Gültekin (Ş. 48) isyanı bastırarak Türkeş'leri tenkil etmiştir.

Aynı sene, yani 711'de Karluk'lar baş kaldırmıştır. İsyan tarihi 711 olmakla beraber (Gültekin yirmiyedi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve mustakil iken düşman oldu...), Karluk'larla savaş tarihi 714 olarak gösteriliyor. («... Gültekin o savaşta otuz yaşında idi). Gültekin Yazıtı'ndaki bu kayıtlar ile Bilge Kağan Yazıtı'ndaki kayıt birbirini tam tutmaz. Hakikaten Bilge Kağan Yazıtı'nda «otuz bir yaşımda Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu. Tamıg Iduk başta savaştık..» denmektedir. Bilge, Gültekin'den bir yaş büyük olduğu için savaş tarihi aynı yani 714'dür. Ancak, Bilge Kağan Yazıtı'na göre isyan ile savaş aynı yıl olmuş görülmektedir.

Her hal ve kârda, Karluk'larla savaştan önce, 713 yılında Beş Balık'a bir ordu sevketmek gerekmiştir. Beş Balık Şehri Basmil ülkesinde bulunduğuna göre, Basmil'lerin bir isyanının söz konusu olduğu kabul olunabilir. Bu sefer sadece Bilge Kağan Yazıtı'nda yer almış olup bir kısmı da silik olduğundan bazı noktalar tam anlaşılamamaktadır.

Beş Balık seferinden sonra Karluk'larla yapılan savaş gelmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın bu savaşa ait kısmında da silik yerler vardır. Okunan kısımlar, Karluk'ların, Basmil'lerle birlikte hareket ettikleri veyahut Karluk'larla kısa aralıkla iki savaş yapıldığı ve ara yerde Basmil'lerle bir çarpışma olduğu havasını vermektedir.

Bu defa sadece Gültekin Yazıtı'nda yer aldığını gördüğümüz, «Az»ların ayaklanması 715 yılına rastlamaktadır. Bu ayaklanmayı Gültekin'in (Ş. 48) bastırdığı anlaşılıyor.

Ve Nihayet 716 yılında, ülkenin temellerini sarsacak olan Oğuz'ların isyanı başlıyor. Gerek Gültekin, gerek Bilge Kağan Yazıtları'nda, Oğuz isyanından üzüntü ile bahsedildiği açıkça belli olmaktadır. «Dokuz Oğuz benim kendi milletim idi. Gök yer bulandığı için, kıskançlık değdiği için düşman oldu...» Gültekin Yazıtı'nda, bir yıl içinde 5 defa, Bilge Kağan anıtında ise 4 defa savaşıldığı kayıtlıdır. Gültekin Yazıtı'ndaki fazladan savaş, Ediz'lere karşı yapılan ikinci savaştır. Ediz'lere karşı olan savaşa Bilge Kağan'ın (Ş. 47) katılmamış olduğu anlaşılıyor. Savaş bölgeleri olarak, sırasıyla, Togu-Balık, Kuşlagak (Ediz'lerle), Bolçu, Çuş, Ezginti sayılmaktadır. Ancak bu bölgelerin nereleri olduğu tesbit olunamamaktadır. Sadece ilk savaşta Tola Irmağı'nın yüzerek geçildiğinden bahsedilmesi hakkında bir bilgi vermektedir.

Bu 5 savaşın hangisinden önce veya hangisinden sonra olduğu bilinmiyor, ancak bunlardan birisinden dönerken, yukarı Kerulen bölgesinde Bayırku'ların bir tuzağına düşen Kapagan Kağan (Ş. 39), 22 Temmuz 716 günü öldürüldü. Yerine oğlu Bögü Kağan (Ş. 46) geçti.

Devletin durumu bu şekilde sarsıntı içindeyken Kağan'ın ölümü vaziyeti daha da zorlaştırmaktaydı. Devletin içindeki sarsıntı sadece isyanlarla bitmiyordu. İsyan çıkar, bastırılır, mesele halledilir. Halbuki bu defa isyan eden boylar kalkıp Çin'e göç ediyorlardı. Bir tür küskünlük, bıkkınlık söz konusuydu.

Bu cümleden olmak üzere, 714 yılında, Karluk beylerinin, aynı yılın sonuna doğru Onok'ların Tulu grubundan Huluğ boyunun 20.000 çadır halkının, 715 yılında Onok'lardan 2000'den fazla çadır halkının aynı yıl 3 Karluk boyunun tamamının Çin'e göçtükleri, Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır (28).

Ayrılan her boy, her çadır, devletin o ölçüde zayıflaması; Kapagan Kağan'ın (Ş. 39) bütün Türk'leri devletin hududları içinde toplamak siyasetinin taban tabana zıddının ortaya çıkması demekti.

Yeni Kağan ise devletin içinde bulunduğu bu zor duruma çare bulabilecek yeteneklere sahip değildi. Bilge Kağan Yazıtı'nda «İktidara gelen Küçük Kağan hatalar yaptı. Yukarda Gök, aşağıda kutsal Yer ve Su bu Kağan'ın saadetini kanıtlamadılar...» denmektedir.

Bögü'nün (Ş. 46) Kağan olarak kalışı her halde bir kaç haftadan fazla sürmemiş görülüyor. Kağan, ailenin ileri gelenleri tarafından öldürüldü, Bilge Kağan (Ş. 47) başa geçti.

Oğuz'larla başlamış mücadele sona ermiş değildi. 717 yılı başında Oğuz'ların üzerine yeni bir sefer yapıldı. Gültekin (Ş. 48) geride kalmış, Bilge Kağan (Ş. 47) Oğuz'ların üzerine yürümüştü. Oğuz'ların bir manevra ile merkeze saldırdıkları, ancak Gültekin'in (Ş. 48) onları püskürttüğünü görüyoruz. «Gültekin... merkezi vermedi. Annem Hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı. Gültekin olmasa hep ölecektiniz» diyor Bilge Kağan.

Oğuz'lar, Dokuz-Tatar'larla birleşerek harekete geçtiler. Agu (?) bölgesinde iki şiddetli savaş oldu, Bilge (Ş. 47) üstün geldi. 716 yılının sonlarına doğru olması gereken bu savaştan sonra, bu sefer Oğuz'ların da 717 yılında Çin'e doğru gittikleri anlaşılıyor. «Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terkedip Çin'e doğru gitti.»

717 yılında Bilge Kağan'ın (Ş. 47), Selenga Nehri'ni geçerek Uygur'lar üzerine bir sefer yaptığını görüyoruz. Bu seferin sebebi de bir isyanı mı bastırmaktı, yoksa ihtiyaçlar mı bunu zorunlu kılmıştı, tam bir şey söylenemez. Ancak Bilge Kağan'ın (Ş. 47) bu savaşı anlatırken «Türk milleti aç idi, o at sürüsünü alıp besledim..» demiş olması, Göktürk'lerin yiyecek sıkıntısı çektiklerini ve ganimet olarak ele geçirdikleri at sürüleri sayesinde halkın doyduğunu gösteriyor.

718 yılında Oğuz'ların, her halde geri kalan kısmının da kaçıp Çin'e gittiğini anlıyoruz. Bilge Kağan «Otuz dört yaşımda Oğuz kaçıp Çin'e gitti, eseflenip ordu sevkettim... oğlunu karısını aldım...» demekle, boyların Çin'e kaçmasının ne derece sakıncalı sayıldığını anlatmış oluyor. Bununla beraber Oğuz'ların bir süre sonra geri dönmüş olmaları ihtimal dahilindedir.

Bilge Kağan (Ş. 47) talihsiz bir şekilde ve zamanda göreve başlamış oluyordu; Bu arada belirtilmesi gereken bir husus, Kapagan Kağan'ın son zamanlarında iktidardan uzaklaştırılmış olan Tonyukuk'un yeniden göreve getirilmesidir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın bundan sonraki kısımları son derece siliktir. Bu sebeble hadiseleri takip zorlaşmaktadır. Okunabildiği ölçüde yazıttan, mevcut olduğu ölçüde de Çin kaynaklarından derlenen bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile, bundan sonra İmparatorluk artık yavaş yavaş gerilemeye başlamaktadır.

(28) Chavannes, Documents..., Notes additionnelles, Sayfa 28-32

Uygur'larla yapılan savaştan sonra, Çin'in, Kitan, Tatabı ve Basmil milletleri ile anlaşmaya vardığı ve Göktürk'lerin üzerine hep birden yürümek planları yapıldığı ve bu tehlikeli durumu kurtaranın Tonyukuk olduğu anlaşılıyor. Evvelâ Tatabı'lara, sonra Basmil'lere baskın yapıldığı, onların hem kendi aralarında, hem de Çin'le birleşmelerinin önlendiği, bundan sonra 720 yılında Çin üzerine büyük bir sefer tertiplendiği, Çin ordusunun bozguna uğratıldığı ve büyük kayıplar verdirtildiği anlaşılıyor. Bundan sonra daha rahat bir şekilde 722 yılında Kitay'lılar, 724 yılında da Tatabı'lar üzerine birer sefer tertiplenerek, ganimet toplandığı ve onların hiç olmazsa bir süre için rahat durmalarının sağlandığını görüyoruz.

Bu savaşlardan sonra Çin ile bir barış devresinin başlamış olduğunu da anlamaktayız.

Bu arada batı ile ilgili olarak yazıtlarda artık hiç bir kayıt görmemekteyiz. Sadece 718 civarında Karluk'lar üzerine bir ordu gönderildiği ve halkın bu orduyu sevinçle karşıladığı yolunda bir kayıt bulunmaktadır. Her halde bu bir cezalandırma seferi olacaktır. Ancak Karluk'lardan daha batıya dair bir kayıt bulunmayışını, o bölgelerde Göktürk nüfusunun giderek azaldığı şeklinde anlamak doğru olacaktır. Zaten Çin kaynakları da bu bölgelerin yavaş yavaş Çin nüfusuna girdiğine işaret etmektedir. Kapagan Kağan'ın ölümünden sonra Onok'ların da bağımsız harekete başladıkları bilinmektedir.

725 yılında, Çin'le ilişkiler düzeldikten sonra, hemen hemen 10 yıllık bir sükûnet devresi olduğunu görüyoruz. Bu sükûneti, Göktürk'lerin, isyana kalkışan çeşitli kavimleri sindirdiği şeklinde anlamak her halde mümkündür. Aksi takdirde, yorulduğu, kuvvetten düştüğü belli olan Göktürk'lerin rahat bırakılması normal olurdu.

Bu durgunluk devresinin hemen başında, 725'de Tonyukuk ölmüştür. Tonyukuk sadece Göktürk Devleti içinde değil, bütün komşu milletler ve bu arada Çin'de yakından tanınıyor ve takdir ediliyordu. Ölümü Göktürk Devleti için büyük bir kayıptı.

Asıl büyük kayıp, 731 yılında Gültekin'in (Ş. 48) ölümü oldu. Gültekin Devleti bir kaç kere büyük tehlikelerden kurtarmış, bilhassa 716'da Göktürk merkezi Oğuz'lar tarafından basıldığı zaman bir felâket ancak Gültekin sayesinde önlenebilmişti.

Gültekin'in ölümü hakkında, Bilge Kağan'ın (Ş. 47) söylediklerini kaydetmek gereklidir zannediyorum:

«Küçük kardeşim Gültekin vefat etti. Görür gözüm görmez, bilir aklım bilmez oldu. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş. Düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. İki Şad'ın, küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diye düşünceye daldım. Yascı, ağlayıcı olarak Kitay, Tatabı milletinden Udar general geldi, Çin Kağanı'ndan İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın gümüş getirdi. Tibet Kağanı'ndan vezir geldi. Batıda gün batısındaki Sogd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik general, Oğul Tarkan geldi. Onok Oğlum Türkeş Kağanı'ndan Makaraç Mühürdar, Oğuz Bilge Mühürdar geldi. Kırgız Kağanı'ndan Tarduş İnançu Çor geldi .Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin Kağanı'nın yeğeni Çang general geldi.»

Gültekin'e (Ş. 48) Çinlilerin gösterdiği itibarı Çin kaynaklarından takip etmek belki daha doğru olacaktır. Bu kaynaklardan Pelliot'un yaptığı tercümeden bir paragrafı aynen alıyoruz: «Kül-Tegin öldü. Tchang-K'iu ile Lu-Hiang, İmparatorun mühürünü havi bir emirnameyi hamil olarak gidip taziyeleri bildirsin ve kurban sunsunlar diye gönderildi. İmparator, rahmetliyi öven sözleri bir sütun

üzerine hakkettirdi. Ayrıca da bir tapınakla bir heykel rekzedilmesini ve tapınağın dört duvarında Kül-Tegin'in Yuan cenklerinden sahneler temsil edilmesini emretti.» (29)

Öldükten sonra düşmanlarının hürmetini ve takdirini kazanacak kadar kahraman ve asil bir savaşcı olan Gültekin'in 27 Şubat 731 günü ölümü, Göktürk'ler için çok büyük bir darbe idi.

734 yılında Bilge Kağan'ın (Ş. 47), Tatabı'lara karşı bir zafer kazandığını görüyoruz. Bu, Bilge Kağan'ın (Ş. 47) son savaşı ve Göktürk'lerin son zaferidir. 25 Kasım 734 günü, bir rivayete göre kendi adamlarından biri tarafından zehirlenerek, Bilge Kağan (Ş. 47) öldü. Elli yaşındaydı.

Bundan sonrası batıştır. Bilge Kağan'ın yerine oğlu İyan, Türk Bilge Kağan (Ş. 54) ünvanı ile tahta çıktı, kısa bir süre sonra yerini kardeşine bırakmak zorunda kaldı. Tanrı Kağan (Ş. 53) ünvanını alan kardeşi, birleşen Basmil'ler, Karluk'lar ve Uygur'lara karşı koyamadı. 741 yılında öldürüldü. Yerine geçen Özmiş Kağan (Ş. 52) ve kısa bir süre sonra da bu sonuncunun küçük kardeşi, sonuncu Göktürk Kağanı Pomey (Ş. 51), Basmil'ler tarafından öldürüldü. Basmil Kağanı başa geçmek düşüncesindeyken, onu da Uygur'lar ortadan kaldırdılar ve 745 yılında Uygur Hükûmdarı, Kutluk Bilge Kul ünvanı ile Kağan oldu.

Göktürk devri bitmiş Uygur devri başlıyordu.

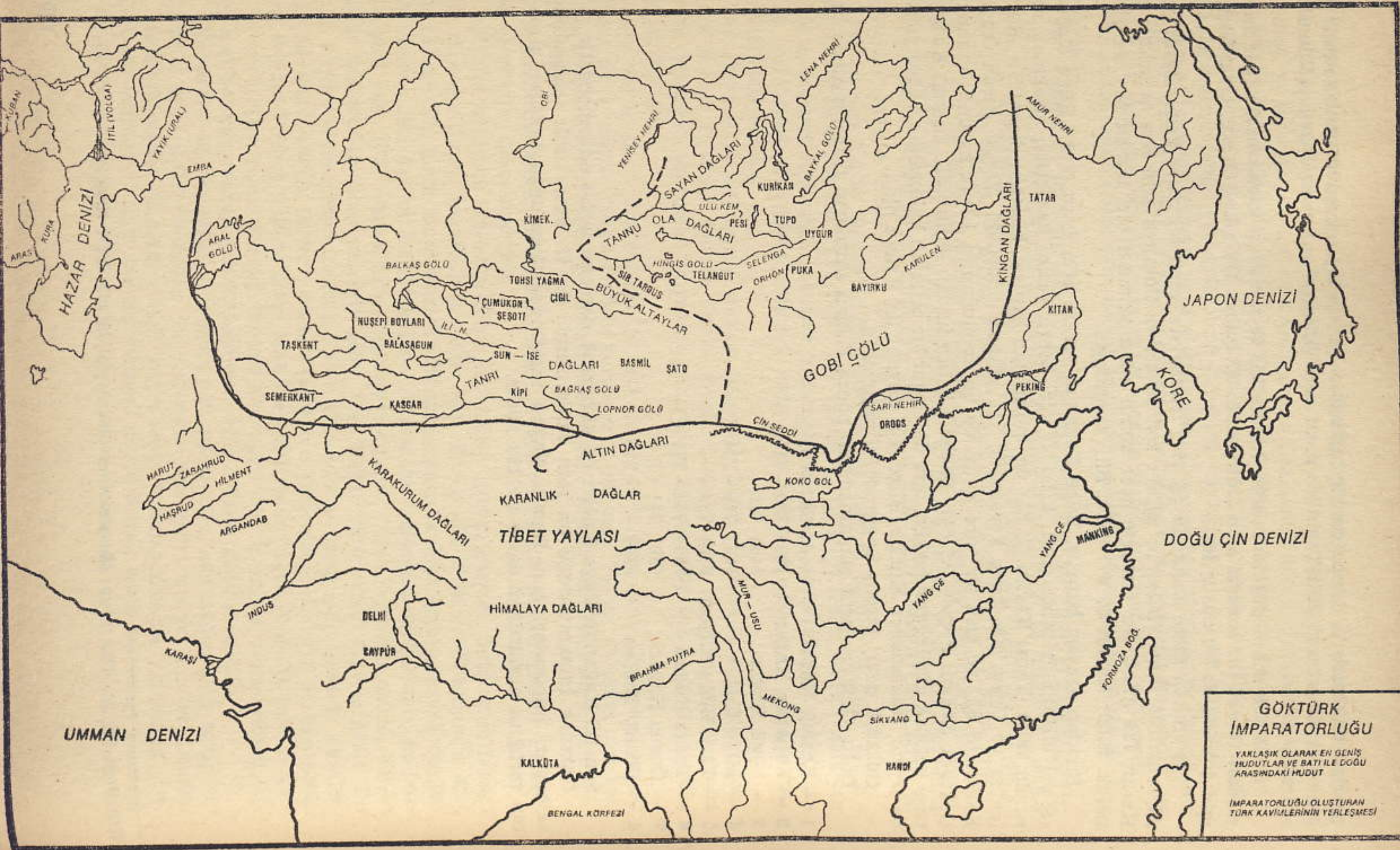
Doğu Göktürk'lerin canlanışından sonra Kağan olanların listesi aşağıdadır:

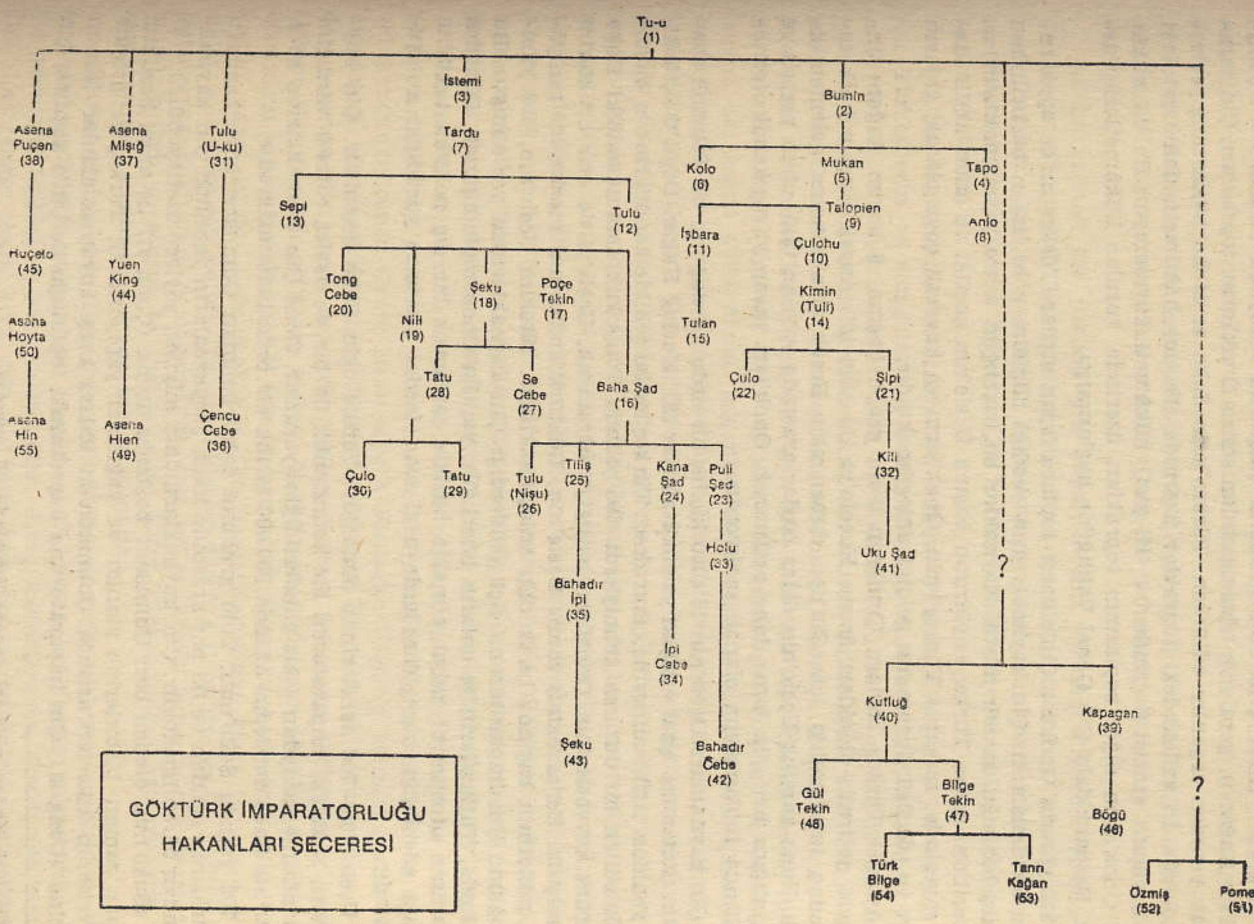
1 — Kutluğ Kağan	(40)	682 - 691
2 — Kapagan Kağan	(39)	691 - 716
3 — Bögü Kağan	(46)	716 -
4 — Bilge Kağan	(47)	716 - 734
5 — Türk Bilge Kağan	(54)	734 -
6 — Tanrı Kağan	(53)	734 - 741
7 — Özmiş Kağan	(52)	741 - ?
8 — Pomey Kağan	(51)	? - 745

Son iki Kağan'ın Bilge Kağan ile akrabalık derecesi tesbit edilememiştir.

Göktürk İmparatorluğu bu yeni canlanışında da 63 sene tarih sahnesinde kalmıştır. İmparatorluğun Bumin Kağan tarafından kurulduğu tarihten itibaren varlığını sürdürdüğü devre ise 193 yıldır.

(29) Paul Pelliot, Orta Asya Meselelerine dair 9 Not, S. 53, TTK Kitaplığı

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
YAKLAŞIK OLARAK EN GENİŞ HUDUTLAR VE BATI İLE DOĞU ARASINDAKİ HUDUT
İMPARATORLUĞU OLUŞTURAN TÜRK KAVİMLERİNİN YERLEŞMESİ
HAZAR DENİZİ
İTİL (VOLGA)
YAYIK (URAL)
EMBA
ARAL GÖLÜ
ARAS
KURA
OBI
YENİSEY NEHRİ
LENA NEHRİ
BAYKAL GÖLÜ
KİMEK
SAYAN DAĞLARI
TANNU OLA DAĞLARI
ULU KEM
PESİ
KURIKAN
TUPO
UYGUR
SELENGA
ORHON
PUKA
KARULEN
BAYIRKU
HİNGİS GÖLÜ
TELANGUT
SIR TARDUŞ
BÜYÜK ALTAYLAR
BALKAŞ GÖLÜ
TOHSI YAGMA
ÇİGİL
ÇUMUKUN
ŞEŞOTİ
HUŞEPİ BOYLARI
İLİ N.
BALASAGUN
TAŞKENT
SUN — İSE
TANRI DAĞLARI
BASMİL
SATO
KİPİ
BAGRAŞ GÖLÜ
LOPNOR GÖLÜ
SEMERKANT
KAŞGAR
GOBİ ÇÖLÜ
KİNGAN DAĞLARI
TATAR
AMUR NEHRİ
KİTAN
PEKİNG
SARI NEHİR
ORDOS
ÇİN SEDDİ
ALTIN DAĞLARI
KOKO GÖL
KARANLIK DAĞLAR
TİBET YAYLASI
KARAKURUM DAĞLARI
HARUT
ZARAHRUD
HİLMENT
HAŞRUD
ARGANDAB
INDUS
KARAŞI
DELHİ
CAYPUR
HİMALAYA DAĞLARI
BRAHMA PUTRA
MUR — USU
MEKONG
YANG CE
NANKİNG
SİKYANG
HANOİ
KALKÜTA
BENGAL KÖRFEZİ
UMMAN DENİZİ
JAPON DENİZİ
KORE
DOĞU ÇİN DENİZİ
FORMOZA BOĞ.

Tu-u (1)
Asena Puçen (38)
Huçelo (45)
Asena Hoyta (50)
Asena Hin (55)
Asena Mişiğ (37)
Yuen King (44)
Asena Hien (49)
Tulu (U-ku) (31)
Çencu Cebe (36)
İstemi (3)
Tardu (7)
Sepi (13)
Tulu (12)
Tong Cebe (20)
Nili (19)
Şeku (18)
Poçe Tekin (17)
Tatu (28)
Se Cebe (27)
Baha Şad (16)
Çulo (30)
Tatu (29)
Tulu (Nişu) (26)
Tiliş (25)
Kana Şad (24)
Puli Şad (23)
Holu (33)
Bahadır İpi (35)
İpi Cebe (34)
Şeku (43)
Bahadır Cebe (42)
Bumin (2)
Kolo (6)
Mukan (5)
Tapo (4)
Talopien (9)
Anlo (8)
Işbara (11)
Çulohu (10)
Tulan (15)
Kimin (Tuli) (14)
Çulo (22)
Şipi (21)
Kili (32)
Uku Şad (41)
?
Kutluğ (40)
Kapagan (39)
Gül Tekin (48)
Bilge Tekin (47)
Böğü (46)
Türk Bilge (54)
Tanrı Kağan (53)
?
Özmiş (52)
Pomey (51)
GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
HAKANLARI ŞECERESİ

9 — Türkeşler

Türkeş'ler, Onok'ların Tulu grubunu oluşturan 5 boydan birisidir. 657 yılında Holu Kağan'ın yenilgiye uğramasından sonra Onok'ların toprakları, Çin tarafından yeniden organize edilirken, Türkeş'lerin Soko ve Moho boylarının yerleşmiş olduğu İli vadisindeki topraklar üzerinde (Ou-lu) hükûmeti, daha batıdaki Aliş boyunun arazisi üzerinde ise (Hi-şan) hükûmeti kurulmuştu. Bu iki hükûmet, Onok'ların diğer boylarının toprakları üzerinde kurulan hükûmetlerle birlikte, Beşbalık'daki Çin Genel Valiliği'ne bağlanmıştı.

612 yılında Onok'lar Çin'e karşı topluca isyan ettiler. Türkeş'ler de ayaklanmaya katılmışlardı. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, isyan bastırılırken Türkeş başbuğu da esir düştü. Kaynaklar bu başbuğun adını yazmamaktadırlar. Bu tarihten sonra Türkeş boylarının başına Uçele'nin geçtiği ve onun akıllı idaresi sayesinde, zamanla Türkeş'lerin, Onok'ların en kuvvetli boyu olarak, onların lideri ve sözcüsü durumuna geldiği anlaşılmaktadır.

Aslında Türkeş boyları, Çinlilerin Tulu grubu başına, 5 boyun kağanı ünvanıyla getirmiş oldukları Asena Huçelo'ya (1) tâbi idi. Ancak Huçelo halk tarafından tutulmadığı için Çin'den dışarı çıkıp Beşok'ların arasına gelememekteydi. Buna karşılık Uçele'nin diğer boylar arasında yayılan ünü, onun prestij ve saygınlığını her gün biraz daha arttırarak, Onok'ları yavaş yavaş kendi otoritesi altında toplamasına olanak sağlıyordu.

Çin kaynakları Uçele'nin 150.000 kişilik bir ordu kurduğunu ve Tokmak eyaletinin tamamını işgal ettiğini yazmaktadırlar (2). Kutluğ Kağan Doğu Göktürk'leri yeniden tarih sahnesine çıkarırken, Türkeş'ler bu şekilde kendilerinden önemle söz edilen bir duruma gelmişlerdi. 698 yılında Tonyukuk komutasındaki Doğu Göktürk kuvvetlerinin Onok'ları yenilgiye uğratarak, Uçele'yi de esir ettiklerini görmüştük. Bu savaştan sonra Uçele'nin, Göktürk kağanının otoritesini tanıyarak, milletinin başında bırakıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Uçele'nin, 699 yılında oğlunu Çin imparatoruna elçi gönderdiği Çin kaynaklarında yer almıştır. Bu durumda, Türkeş'lerin ve onların liderliğini yaptığı Onok topluluğunun, Göktürk kağanının otoritesini kabul etmekle birlikte, bağımsız bir dış politika takibine devam edebildiği, yani Türk'lerde usul olan feodal sistemin yürüdüğü anlaşılmaktadır.

Uçele 705 - 706 senelerinde ölmüştür. Yerine oğlu Suko geçmiştir. Çin kaynakları, Suko'ya, imparatorun bir komutanlık ile bir de asalet rütbesi verdiğini ve kendisine saraydan 4 kız gönderildiğini yazarlar. Gene Çin kaynaklarına göre, o tarihte Suko'nun emri altında 300.000 kişilik bir ordu bulunmaktadır.

708 yılında Suko'nun, Tulu grubuna dahil bulunan Çumukon boyu başbuğu ile arasının açıldığı ve iki boy arasında kanlı çarpışmaların yapıldığı Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Çin kaynaklarındaki bilgileri şöylece özetleyebiliriz: (3)

«Suko'nun öteden beri Çumukon başbuğu Asena (Çong-si) ile arası bozuktu. Zaman zaman birbirlerine akınlar ve yağmalar yapıyorlardı. Türkeş'ler gitgide kuvvetlenip askerleri artınca, Çumukon'lar onlara karşı koyamaz oldular. Bunun üzerine (Çong-si), Çin imparatoruna başvurarak, topluluğu ile Çin'e göçmek için

(1) Göktürk Kağan sülâlesi şecere listesinde 45 numara

(2) Chavannes, Documents..., Sayfa 79 ve devamı

(3) Chavannes, Documents, Sayfa 184 ve devamı

izin istedi ve saray muhafız kuvvetlerinde bir göreve talip oldu. Bu isteği kabul edildi. O tarihlerde (708 yılı) Çin sarayındaki saray başmüşavirini para ile satın alan (Çong-si), Suko üzerine birlikte bir sefer yapılması konusunda bir anlaşma da elde etti. Ancak Suko'nun, Çin sarayına hediye olarak gönderdiği atları getirmiş olup, o sırada henüz sarayda bulunan Suko'nun oğlu bu projeleri öğrendi ve derhal geri dönerek babasını haberdar etti.

«Suko hemen o gün askerlerini yürüyüşe geçirerek ani bir baskınla Kuça'nın güneyinde, Tarım ırmağı kenarında (Çong-si)yi bastırıp esir aldı, Kuça şehrini zaptetti.

«Suko vasıtalı bir şekilde Çin imparatoruna durumu duyurdu. Kendisinin Çin'le bir düşmanlığı bulunmadığını, bütün bu olayların saray başmüşavirinin başı altından çıktığını anlatarak, başmüşavirin cezalandırılmasını istedi. Sonunda durum aydınlandı ve Suko'ya, Çin imparatorunun bir namesi ile Onok'ların kağanlığı verildi.»

Çin kaynaklarından aktarılan özet budur. O tarihlerde gerek Türkeş'ler, gerek Türkeş'lerin ve komşularının arazileri, Doğu Göktürk hakimiyetinde bulunuyordu. Hal böyleyken Çin'in, hem de Göktürk'ler tarafından büyük bir yenilgiye uğratılıp, onların devamlı saldırılarına maruz bulundukları bir sırada Türkeş'lerin ve Onok'ların iç işlerine karışabileceğini, Suko'ya Kağan ünvanı verebileceğini düşünmek kolay değildir. Çin, Batı Göktürk topraklarını kendi ülkesine kattıktan sonra burada yeni bir idarî reorganizasyon yapmış ve Onok'ların başına da, Asena sülâlesinden kağanlar tayin etmişti. Bu kağanlar görevlerine başlayamadıkları gibi, bu bölge üzerindeki Çin nüfuzu da devam edememiş, Onok'ların isyanından sonra Çin duruma kesin şekilde hakim olamamıştı. Doğu Göktürk'ler, Onok'ları kendi hakimiyetleri altına alınca Çin'in bu bölgeyle ilişiği tamamen kesilmiş oluyordu. Şimdi, anlaşıldığına göre Çin bu emrivakileri kabul etmeyip, o bölge sanki halen kendi hakimiyetindeymiş de, Onok kağanını kendisi tayin edebilirmiş gibi davranıyor olacaktır. Türkeş başbuğunun Onok'ların başına geçmek için Çin'in iznine ihtiyacı olmayacağı gibi, Göktürk kağanının da buna müsaade etmeyeceği açıktır. Bu bakımdan Çin kaynaklarındaki kayıtları, kendi gururunu korumaya yönelik bir «iç işlem» olarak kabul etmek yerinde olur.

709 senesi sonlarında veya 710 senesi başlarında Suko, kendisine tâbi ülke ve boyları, kardeşi Çenu ile bölüştü. Ancak kendisine düşen hissenin çok küçük olduğundan gücenen Çenu, isyan ederek Kapagan Kağan'a sığındı, ondan yardım istedi. Kapagan Kağan'ın Türkeş'ler üzerine 710 yılındaki ikinci seferi bundan sonradır. Bu savaş sonunda Türkeş Kağanı Suko'nun öldüğünü biliyoruz. Orhun Yazıtları'nda «Türkiş kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilemediği için bize karşı yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruku, beyleri de öldü. Onok kavmi eziyet gördü...» denmektedir. Çin kaynaklarındaki kayıt ise biraz değişiktir: «... Suko esir edildi. Kapagan Kağan dönüşte Çenu'ya, siz iki kardeş birbirinize karşılıklı yardım edemediniz, tam bir sadakatle bana nasıl hizmet edebilirsiniz dedi ve ikisini de öldürttü.» (4) Kara Türkeş halkı Tarbagatay'da, bu savaştan sonra mecburi iskana tâbi tutulmuştu.

«Kara» deyimi, eski Türk lehçelerinde de bir renk göstermekle birlikte, «kara budun» şeklinde kullanıldığı zaman, «halk, avam» anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Pritsak'ın yaptığı tetkikler, Altay kavimlerinde, Çin'lilerde olduğu gibi, dört rengin (kara, kızıl, gök, ak) dört yöne işaret etmek için kullanıldığını

(4) Chavannes, Documents..., Sayfa 81

ortaya koymuştur. Kuzey anlamına gelen «kara» sözcüğü, Türk'lerin hukukî deyimleri arasında zamanla büyüklük ve yükseklik anlatır bir deyim olmuş ve «Kara Han», «Kara Ordu» gibi birleşmelerde «büyük, baş» anlamlarında kullanılmıştır (5). «Kara Türkeş» dendiği zaman, bir de «Sarı Türkeş»ler bulunduğuna göre, buradaki «kara» sözcüğünün «halk, avam» anlamına gelmediği açıktır. Buna karşılık gerek «kuzey» gerek «büyük» anlamlarına gelebilir.

Türkeş topluluğuna dahil Kupiş oymağının başı olan Sulu, Göktürk'lere karşı uğranılan bu yenilgiden sonra, milletini yeniden toplamaya çalıştı. Sulu'nun başında bulunduğu oymaklara «Kara Türkeş»ler denirdi. Suko'nun kabilesine ise (Soko-baga oymağı) «Sarı Türkeş»ler denmekteydi. Sulu ,zamanla, Onok boylarını kendi etrafında toplamayı başardı. 716 yılında, Kapagan Kağan'ın ölümünden sonra, Onok'ların kağanı olarak bağımsız şekilde hareket etmeğe başladı. 717 yılında Çin İmparatorunu ziyarete gittiğini Çin kaynaklarından öğreniyoruz.

Gene 717 yılında, Sulu Kağan'ın, Çin'e tâbi olan ve 4 Garnizon denen, Kuça, Hoten, Kaşgar ve Karaşar şehirlerini zaptetmek için sefer açtığını, Yaka Arık ve Aksu şehirlerini kuşattığını, Kuça genel valisinin bu tehdidi kaldırmak için, Karluk'ları Sulu Kağan'ın üzerine sevkettiğini görüyoruz.

Sulu Kağan 719 yılında Tokmak şehrini zaptetti. Çin İmparatoru, Sulu'yu zor kullanarak yola getiremeyeceğini anlayınca ve o tarihlerde esasen Doğu-Göktürk'lerle mücadele halinde olduğundan, onu mükâfatlandırmak yoluyla kendisine bağlamak politikasını tatbike başladı. Bu cümleden olmak üzere, 718 yılında ona asalet payesi verdiği gibi, 719 yılında da kağan ünvanını tanıdı. Ayrıca 722 yılında, Asena sülâlesinden Hoyta'nın (6) kızını da zevce olarak Sulu Kağan'a yolladı.

Bundan sonra Türkeş'lerle Çin arasındaki ilişkiler normal bir düzeye girmiş görülmektedir. Bununla beraber 727 yılında, Çin'e tâbi Kuça eyaleti valisi ile anlaşmazlığa düşen Sulu Kağan, Tibet'lilerle anlaşarak Turfan garnizonunu yağma ettikten sonra Kuça'yı kuşattı. Şehirden çıkış yapmak isteyen kuvvetleri yenerek büyük ganimet ele geçirdi.

Sulu Kağan'ın, asıl üzerinde önemle durulması gereken icraatı, batıda Arap'larla olan ilişkileridir. Bu tarihler, Emevî halifelerinin, sadece islâmiyeti yaymak maksadıyla değil, aynı zamanda arazi fethetmek maksadıyla da yayılma politikası güttükleri dönemdir. Yayılma yönlerinden birisi de Batı Türkistan olmuştu. Sulu Kağan, Maverayünnehr'den doğuya geçmek isteyen Arap ilerleyişini durdurmak suretiyle, bu bölgeler ahalisinin Arap tebaası durumuna gelmelerini önleyen ve keza bu bölgelerde Türk hakimiyet ve nüfuzunu devam ettiren bir kağan olarak tarihe geçmiştir.

Arap'ların doğuya doğru yürüyüşleri 633 yılında Irak üzerinden başlamıştı. Araplar '670 yılında Ceyhun'un sol sahiline dayanmışlar ve güneyde de Balh şehrini ele geçirmişlerdi. Arapların bu bölgede ilerleyişleri hiç de zor olmamıştı. Zira karşılarında, birbirleriyle devamlı savaş halinde bir sürü küçük beylık ile cesur savaşçı, fakat her türlü organizasyondan tamamen uzak bir «bey» zümresi bulmuşlardı. Bu şartlar altında mücadelenin sonucu şüpheye yer bırakmıyordu. Yerel anlaşmazlıklarla karşılaştırılınca, Arapların kendi aralarındaki mücadele, hatta kuzey ve güney Arap kabileleri arasındaki düşmanlıklar önemsiz kalıyordu. Arapların zaferi büyük ölçüde yerlilerin yardımı sayesinde gerçekleşmişti. Askerî harekâtta, Arap komutanları, bir bölge ahalisine karşı, diğer bir bölge ahalisinin yardımından devamlı olarak yararlanmışlardı. Hareketin yavaş yürüyüşü, Arapların, sürekli bir işgal niyetiyle hareket etmekten ziyade, ganimeti tercih etmeleri ve dağlık arazide savaşmaya alışık olmayışları sebebiyledir (7).

(5) Omelyan Pritsak, Kara Hanlılar, İslâm Ansiklopedisi
(6) Göktürk Kağan sülalesi şecere listesinde 50 numara

Arapların Ceyhun'u geçip, Maverayünnehr'i zaptetmek niyetlerini açığa vurmaları, Haccac tarafından 705 yılında Horasan Valiliğine tayin edilen Kuteyba ile başlar. Kuteyba, 706 yılında Ceyhun'u geçerek Maverayünnehr'e girdi. 709 yılında Buhara zaptedildi. Arkasından Semerkant düştü. Araplar 712'de Fergana ve Şaş şehirlerine girdiler, 714 yılında Turfan bölgesinde İsficab'a kadar gelmişlerdi. Bu nokta Arap ilerleyişinin en doğu noktası oldu. O sıralarda Haccac ve hemen onun arkasından da Halife ölmüş, Halifelik hırkasını Haccac'ın can düşmanı Süleyman giymişti. Yeni Halifenin ilk işi Haccac'ın adamlarını uzaklaştırmak veya öldürmek oldu. Bu durumda soğuk kanlılığını kaybeden Kuteyba isyan etti. Tuhaftır, kendisini ne İranlılar, ne de etrafındaki Araplar destekledi. Bu da ne derece sevildiğini gösterse gerektir. İsyan fiyasko ile sonuçlandı. Ancak artık Arapların ilerlemesi devri geçmiş, bulundukları yerlerde kalabilmeleri mücadelesi başlamıştı.

Sulu Kağan'ın sahneye girişi bu tarihten sonradır. Kutayba'dan sonraki duraklama, Horasan valilerinin sık sık değiştirilmelerine yol açıyordu. Ancak yerli halkın esasen bağımsızlığından vazgeçmemek arzusu ile yürüttüğü direnişe, Türkeş topluluğunun, Sulu Kağan'ın idaresinde yardıma başlaması, herhangi bir yeni ilerlemeyi imkânsız hale getiriyordu.

717 yılında Hilâfet makamına geçen Ömer B. Abdülaziz, Horasan'a yeni bir vali atadı. Ancak bu yeni vali, Seyhun'un doğusuna geçmek şöyle dursun, batıya geçen Türk'leri durdurmakta zorluk çekiyordu. Arap'lar, Türk'lere karşı Çin'den yardım istemek gereğini bile duydular. Ancak tabiatiyle Göktürk'lerle meşgul Çin'in, kendisini koruyacak kadar bile kuvveti yoktu ve bu teşebbüsden herhangi bir sonuç alınamadı.

721 yılında Kul Çur Baga Tarkan komutasındaki Türkeş kuvvetleri Maverayünnehr'e girerek, Semerkant yakınına kadar sokuldu ve başlarında Horasan valisi bulunan Arap kuvvetlerini çenber içine aldı.

Halife Hişam, 724 başlarında Horasan'a vali olarak Müslim bin Said'i atadı. Fergana'ya yürümek isteyen Müslim, Seyhun'un doğusuna geçti. Arap Ordusunu, bizzat Sulu Kağan'ın komutasındaki Türkeş ordusu karşıladı. Arapların «Yevm el Ataş» dedikleri savaşta büyük yenilgiye uğrayan Arap kuvvetleri, bütün ağırlıklarını bırakarak kaçmaya başladılar ve pek ağır kayıplar vererek Semerkant'a dönebildiler. Bu şekilde Seyhun'un doğusu Araplardan tamamen temizlenmiş oldu.

Bu yenilgi «Arap fütuhatı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Bu olay Arapların Maverayünnehr'deki saldırı hareketlerini 15 sene kadar durdurmakla kalmayıp, Arap nüfuzu ve itibarına büyük bir darbe indirdi. Roller tersine dönmüştü. Araplar o andan itibaren savunmada kaldılar ve Seyhun'un doğusundaki bütün havaliden çıkarıldılar.» (8)

Bundan sonra Türkeş'ler Maverayünnehr içinde harekete devam ettiler. Horasan'a yeni tayin edilen vali de, 726 yılında Sulu Kağan karşısında yenilgiyi tattı. Vali azledilerek bir yenisi yollandıysa da, o da, 728 yılında Sulu Kağan'ın Buhara'yı zaptetmesine engel olamadı.

(7) W. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, Sayfa 182
(8) H.A.R. Gipp, Orta Asya'da Arap Fütuhatı, Sayfa 55

729 yılında Beykent yakınlarında kıstırılan Horasan Valisi komutasındaki Arap ordusu yeni bir yenilgiye uğratıldı. Araplar Semerkant'a çekilmek istediler-se de, kağan onları Kemerce kalesinde kuşatmayı başardı. Kağan'ın asıl maksadı Semerkant'ı alıp, Arapları Maverayünnehr'den tamamen atmaktı. 730 yılında bu maksatla Semerkant'ı kuşatmaya hazırlanırken imdad kuvvetlerinin geldiği haber alınarak bunların yolu kesildi, 12.000 kişilik kuvvetin 10 bini öldürüldü, ancak iki bin kişi Semerkant'a varabildi.

Durumu öğrenen Halife Hişam, yeniden 20.000 kişilik bir takviye kuvvetini Semerkant'a gönderdi. Bu olaylar olurken, 731 yılı geçmiş 732 kışı başlamıştı. Sulu Kağan bölgede daha fazla kalmak istemeyerek, Buhara'yı da boşaltıp ülkesine döndü.

734 yılı başında, Horasan valisi Cüneyt ölünce, Abbasî taraftarı Hariş, Horasan'da isyan etti, Balh ve Merv şehirlerini zaptetti. Kendisi ile 737 yılına kadar uğraşılması gereken Hariş sonunda Türkeş kağanına sığındı.

Sulu Kağan'ın Araplar üzerine son seferi 737 yılında oldu. Hariş taraftarlarından başka, bölgedeki bütün küçük beyliklerin başları ve ahalisi de kağanla beraberdi. Sulu Kağan Balh'a doğru ilerledi. Tokharistan'ı Araplara karşı ayaklandırmaya çalışırken, Horasan valisinin ani bir baskınına uğradı. «Haristan savaşı» denilen bu çarpışmayı, bazı yerel beylerin de cephe değiştirmeleri sonucunda kaybeden Sulu Kağan geriye dönmek zorunda kaldı.

Sulu Kağan, hem Göktürk, hem de Tibet saraylarından birer kız almıştı. Ayrıca Asena sülâlesinden Hoyta'nın kızıyla da evliydi. Her üç zevcesinin de ünvanı «hatun»du. Oğulları Cebe ünvanını almaktaydılar. Zamanla kendisinin ve ailesinin masrafları artmaya başlayınca, o tarihe kadar yapılan her seferde ele geçen ganimetleri kendisine bağlı boyların başbuğları ile bölüşmekte iken, bu usulden vazgeçti. Ancak bu defa da ganimetten hisse almayan başbuğlar ondan ayrılmaya başladılar. Türkeş'lerin kendi içinde, Sarı Türkeş'lerle Kara Türkeş'ler esasen geçinemezlerdi. Bu durum geçimsizliği büsbütün arttırdı.

Çumukon boyunun beyi Baga Tarkan, 738 yılında bir gece ansızın hücum ile Sulu'yu öldürdü. Ancak Türkeş başbuğlarından Tumoç, Baga Tarkan'a karşı vaziyet alarak, Sulu'nun oğlunu kağan ilân etti, ve Baga Tarkan'a saldırdı. Çin'den yardım isteyen Baga Tarkan ise, Taşkent ve Keş beyleri ile birleşerek Tokmak şehrinde Sulu'nun oğlunu mağlup ve esir etti. Ayrıca Kara Türkeş beyleri de esir edildiler veya öldürüldüler.

Bu şekilde bölgede sükûnet yerleşince, Çin imparatoru 740 yılında. Asena sülâlesinden Hin'i (9) Onok'ların başına kağan tayin etti. Bu atama Baga Tarkan'ı büyük ölçüde gücendirdi. Kendisine bağlı boylarla birlikte isyana hazırlandılarsa da, Sulu'nun ve sonra da oğlunun yenilgilerinin Baga Tarkan'ın eseri olduğu düşünülerek Onok'ların başına onun geçmesi karara bağlandı ve mesele halledildi.

Bir kaç sene sonra Çin imparatoru yeniden Hin'i kağan ilan etti ve askeri bir eskort ile yola çıkardı. Bu defa Baga Tarkan onu yakalayarak öldürdü ve kendi kağanlığını ilân etti.

Kısa bir süre sonra Çin kuvvetlerinin Baga Tarkan'ı yakalayıp öldürdükleri bilinmektedir.

742 yılında Türkeş'ler, Kara Türkeş oymaklarından İl İtmiş Kutlug Bilge'yi kağan yaptılar. Kağan Çin'e elçi yollayarak vergi ödedi. 753 yılında gene Kara

(9) Göktürk Kağan sülâlesi şecere listesinde 55 numara

Türkeş'lerden Tanrı Bulmuş Kağan oldu. (Görüleceği üzere bunlar kağanların ünvanlarıdır. İsimlerinin ne olduğu hususunda bir kayıt bulamadık.)

756 yılından itibaren Türkeş'ler zayıflamaya ve Sarı Türkeş'lerle, Kara Türkeş'ler arasındaki kavgalar yeniden ortaya çıkmaya başladı. 766 yılında Onok kavimleri ve bu arada Türkeş'ler de Karluk'ların nüfuzu ve idaresi altına düştüler.

Görüleceği üzere Türkeş'lerin ne tam manasıyla bir devlet kurdukları, ne de kesin bir bağımsızlığa sahip oldukları söylenebilir. Ancak olayların incelenmesi, kendi içlerinde mücadeleye girişmedikleri sürece, Türkeş'lerin hem bağımsız hareket edebildiklerini, hem de bir devlet görünümünü taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Türkeş'lerin tarihte önem arzeden rolleri, yukarda da belirtmiş olduğumuz şekilde, Sulu'nun kağan olduğu dönemde, müslüman-Arap hakimiyetine karşı Buhara ve Semerkant'daki direnmeyi desteklemeleridir. Araplar ancak 738'den sonra, yani Sulu'nun ölümünü müteakip Semerkant'a hakim olabilmişlerdir.

60-70 yıl süreyle kendilerinden devamlı olarak bahsettirmiş olan Türkeş'ler 756 yılından sonra da, diğer Türk boylarının veya devletlerinin içinde yaşayışlarını devam ettirmişlerdir.

10 — Uygurlar

Uygur'lar hakkında en eski kayıtlar, tabii Çin kaynaklarında olmak üzere, 6 Sülâle dönemine kadar, yani İS. V. yüzyıla kadar inebilmektedir.

Çin kaynaklarına göre «Uygur'ların ataları Hun'ların neslindendir. Wei'ler zamanında Tölös kavimleri diye isimlendirildiler. Oymakları küçük fakat çok cesur idiler.» (1)

Bu boyun, Uygur adını almadan önce başka isimlerle anıldığı anlaşılmaktadır. Çeşitli zamanlarda bunlara «Hu», «Hoei-ho», «Vei-ho» «Huei-hu», «Hui-ho» denmiştir.

Uygur'ların, Tölös boylarına dahil, (Kao-ch'e) = Gav-çığ'lardan geldiği söylenmektedir (2).

Kendilerinin kurttan türediklerini kabul ederler. Ancak türeyiş efsaneleri, Tu-cue (Türk)lerin aksine «maderşahi» bir aile düzenine işaret eder. Hakikaten bu efsaneye göre, bir hakanın dünyalar güzeli iki kızı olur. Bu güzellikteki kızların ancak Tanrı'ya lâyık olup, bunlara insanların el değdiremeyeceğini düşünen hakan, ülkesinin kuzey taraflarında, kimsesiz bir bölgede, yüksek bir kule yaptırarak kızlarını buraya hapseder ve onlara, Tanrı'nın gelip kendilerini almaları için durmadan dua etmelerini söyler. Bir süre sonra bir erkek kurt kuleye dadanır, ayrılmaz olur, gece gündüz ulur. Küçük kız, bu kurdun ancak Tanrı olabileceğini düşünerek, onu kuleye alır. Kızların kurttan çocukları olur ve böylece Uygur nesli türer.

Uygur'ların, Asya Hun İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli Hun boylarından biri olduğunu görmüştük. Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında kendileriyle savaşılan ve tabiiyet altına alınan çeşitli kavimler içinde Uygur'ların ismi geç-

(1) Bahaeddin Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş devri, Belleten Cilt XIX, Sayfa 331

(2) Bahaeddin Ögel, İlk Töles Boyları, Belleten Cilt XII, S. 795-833

mez. Bu durum belki de Uygur'ların başlangıçtan beri İmparatorluğu kuran boylardan biri olduğuna işaret edebilir. Hun İmparatorluğu içinde ayrılıklar başgöstermeye ve çeşitli kavimler ayrılmaya başladıkları zaman da, merkeze yüz çeviren hemen hemen en son kavim Uygur'lar olmuştur.

Uygur'ları Topa devleti sırasında, bir Topa kavmi olarak görüyoruz (3). Uygur'ların, Asya Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Juan-Juan devletinin hakimiyeti altına girdiğini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır. Bu durum Uygur boylarının dağınık şekilde değişik bölgelere yerleşmiş olduklarını, bir kısmının Topa devleti içinde, diğer bir kısmının Juan-Juan devleti hududları dahilinde bulunduklarını göstermektedir. Ancak asıl büyük topluluğun, Juan-Juan topraklarında ve Göktürk devleti ortaya çıkarken bulundukları yörelerde yerleşik olduğunu kabul etmek doğru olur.

Uygur tarihinin, Asya Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra, Göktürk İmparatorluğu ortaya çıkana kadar geçen devresi, Juan-Juan'larla olan mücadelelerle doludur. Nitekim Uygur'larla Juan-Juan'lar arasında 491, 508 ve 521 yıllarında üç savaş yapıldığı, birinci ve üçüncü savaşı Uygur'ların, ikinci savaşı ise Juan-Juan'ların kazandığı Çin kayıtlarında yer almaktadır (4).

546 yılı sıralarında Uygur'lar, Juan-Juan'lara karşı yeni bir sefer hazırlamakta iken, Türk'lerin (Tu-cue) buna mani olduklarını ve bir süre sonra da Juan-Juan'ları ezerek Göktürk İmparatorluğu'nu tarih sahnesine çıkardıklarını, Göktürk'ler bahsinde görmüştük.

Bu şekilde 552 yılından itibaren Uygur'ların Göktürk hakimiyetine girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Göktürk'lerin, imparatorluğun kuzey bölgesini hakimiyetleri altında tutmak ve idare edebilmek için daima Uygur'lardan yararlanmış oldukları da Çin kayıtlarından anlaşılmaktadır (5).

Göktürk İmparatorluğu içindeki bütün boylar gibi, Uygur'lar da kendi içlerinde bağımsız, fakat kağanın yüksek otoritesi ve idaresi altında siyasi hayatlarını devam ettirdiler.

600 yılından itibaren, hayatın normal akışı değişmeye başladı. O sene, Tardu Kağan'ın Çin'e yaptığı bir sefer sırasında, Çinlilerin büyük bir çevredeki bütün suları zehirlediklerini görmüştük. Gerek insan, gerek hayvan bakımından büyük kayıplar veren Tardu'nun ordusu, gökten felâket yağdığı korkusuyla dağılmıştı. Her ne kadar ertesi yıl yeniden Çin üzerine sefer açılmışsa da, çeşitli boylar, bir sene evvelinin olumsuz etkisinden tamamen kurtulamamıştı. Bu olumsuz hava ise 603 yılında bir isyanın çıkması ve Tardu'nun kaçmasıyla sonuçlanmıştı.

603 yılındaki isyanı Tölös kavimlerinin başlattığını biliyorsak da, elebaşılığı kimin yaptığı konusunda kaynaklarda bir kayıt yoktur. Ancak Çulo Kağan'ın asıl nefretinin Sir-Tarduş'lara yönelik olduğu ve onların yeniden bir karışıklık çıkarmalarından korktuğu ve bu sebeble Sir-Tarduş beylerini bir araya toplayarak toptan öldürttüğü hakkındaki Çin kayıtlarındaki bilgiler (6), isyanın elebaşılığını Sir-Tarduş'ların yapmış olabileceklerini düşünmek olasılığını yaratmaktadır.

605 yılında meydana gelen bu olay üzerine Tölös kavimleri yeniden isyan etmişlerdi. Bu isyan sonunda Çulo Kağan yenilerek 611 yılında Çin'e sığınmak zorunda kalmıştı.

---

(3) Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Sayfa 74
(4) Deguignes, Histoire Générale des Huns..., Cilt II, Sayfa 1-34
(5) Chavannes, Documents..., Sayfa 89
(6) Chavannes, Documents..., Sayfa 89

İsyan devam etmekte ve Çulo henüz kaçmamış iken, Tölös'lerin gittikçe kuvvet kazandıklarını, Hami, Turfan ve Karaşar ülkelerini idareleri altına aldıklarını da anlamaktayız.

Şeku Kağan, batı Göktürk'lerin başına geçince, akıllı idaresi ile Tölös'leri sükûnete kavuşturmuş, isyanı durdurmuş, onların yeniden kağana bağlılıklarını sağlamıştı. Nitekim, Kipi'lerle Sir-Tarduş'lar Şeku Kağan'a; Ötüken bölgesinde yaşamakta olan Uygur'lar, Bayırku'lar, Atie'ler, Tongra'lar, Puku'lar ve Pesi'ler de doğu Göktürk Kağanı Şipi'ye bağlılıklarını arzetmişlerdir.

627 yılı civarında, Sir-Tarduş'ların 70.000 çadırlık topluluğunun doğu Göktürk'lerin Kili Kağan'ına bağlandıklarını görüyoruz.

627 yılına girerken, çeşitli Tölös kavimlerinin ve bu arada Uygur'ların, Göktürk İmparatorluğu'na içten bağlı olmadıkları ve bu devletin idaresindeki iç karışıklıklardan şikâyetçi bulundukları anlaşılıyordu.

627 yılı içinde, Sir-Tarduş'lar Kili Kağan'a karşı isyan ettiler. İsyanın tam sebebi hakkında açık bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak bir süre öncesinden beri, aralarında Uygur'ların da bulunduğu bazı Tölös kavimlerinin kendi aralarında bir tür ittifaka vardıkları hakkında Çin kaynaklarında bazı kayıtlar bulunmaktadır. O tarihlerde kuvvetli bir orduya sahip Sir-Tarduş'ların başında, İnan isminde bir başbuğ bulunuyordu. İttifak halinde olan Tölös kavimlerinin İnan'a, kağan olarak başlarına geçmesini teklif ettikleri, ancak İnan'ın bu ünvanı almaya cesaret edemediği anlaşılmaktadır.

Sir-Tarduş'ların isyanını, Uygur'ların ve Bayırku'ların ayaklanması takip etti. 628 yılında Çin İmparatoru bir name ile İnan'a «Cencu Bilge Kağan» ünvanını verdi. 629 yılında da Çin'liler bir ordu ile yardıma geldiler. Sonunda, evvelce görmüş olduğumuz üzere, 630 yılında Kili Kağan Çinliler tarafından esir edilerek, Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun esaret devresi başladı.

Bu olaylar gelişirken, Uygur'ların başında Tekyen isimli bir başbuğ bulunmakta idi. Uygur başbuğlarına Erkin deniliyordu. Tekyen ölünce yerine oğlu Pusa, Erkinliğe getirildi. Uygur'ların isyanını bastırmak üzere, Kili Kağan'ın oğlu Uku Şad komutasında gönderdiği 100.000 kişilik orduyla savaşıp bozan ve onları Tanrı dağlarına kadar kovalayarak orada büyük bir bozguna uğratan Erkin Pusa olmuştu.

Bu zafer Uygur'ların prestijini derhal yükseltmiş ve bu tarihten sonra Erkin ünvanı terkedilerek, İlteber ünvanı kullanılmaya başlanmıştır.

Pusa, cesur ve kahraman bir başbuğ olarak tanınmıştır. Her çatışmada ön safta askerlerinin başında yer alarak onlara örnek teşkil ederdi. Bütün zamanını askerî talimlere, okçuluğa ve avcılığa ayırır; boy içinde, törelerin gerektiği şekilde uygulanmasını sağlamak görevini ise, onun namına annesi yerine getirirdi. Uygur'ların gelişmesi İlteber Pusa ile başlamıştır.

Genel Vali veya buna benzer bir anlam taşıyan İlteber deyimi Uygur'ların bir büyük kağana tâbi olduklarına işaret eder. Bunun da Sir-Tarduş kağanı olduğunu biraz evvel görmüştük.

Pusa ölünce yerine, kumandanlarından Tumitu (T'ou-mi-tou) İlteber seçildi (7). Pusa'nın ölüm tarihi kayıtlara geçmemiştir. Timitu'nun, başa geçtikten kısa bir süre sonra bütün kuvvetlerini toplayarak, Sir-Tarduş'lar üzerine yürüyüp onları yendiği, Sir-Tarduş'lara bağlı bütün boyları ve bu boyların ülkelerini

---

(7) Chavannes, Documents..., Sayfa 90 da Tumitu'nun ünvanı (Hou-lou se_li-fa) olarak gösterilmektedir. Bunun Ulu İlteber olarak kabulü düşünülebilir.

kendisine bağladığı anlaşılmaktadır. Bu savaşın 645 yılının sonunda veya 646 yılının başında yapılmış olması gerekmektedir. Zira 645 yılının 9. ayında, Sir-Tarduş Kağanı Cencu Bilge'nin öldüğünü Çin kayıtlarında bulmaktayız. 646 yılının 8. ayından sonra da 13 Tölös boyunun Çin imparatoruna birer elçi yollayarak galibiyetlerini bildirdiklerini gene Çin kayıtlarından öğreniyoruz (8).

İçlerinde Uygur'ların da bulunduğu Tölös boyları elçileri, Çin İmparatoruna hem bağlılık arzetmekte, hem de kendi ülkelerini organize ve idare etmek için müşavirler göndermesi ricasında bulunmaktaydılar. Sir-Tarduş hakimiyetinden kurtulunca, bağımsızlık yerine gidip Çin'e bağlılık arzetmeyi anlamak aslında güçtür. Ancak Tölös boylarının, birbirleriyle uğraşacak yerde, uzakta bulunan ve dolayısiyle hükûmranlığı nazarî kalacak olan Çin İmparatorunu metbu tanıyarak rahat ve huzur içinde yaşamayı düşünmüş ve içlerinden herhangi birisinin tahakküm arzusuna karşı Çin'i garanti durumuna getirmeyi istemiş olmalarını kabul mümkündür.

Her hal ve kârda 646 yılından itibaren Uygur'lar, Çin hakimiyetini tanımış olmaktaydılar .Çin İmparatoru Tölös boylarının toprakları üzerinde 6 eyalet ve 7 sancak oluşturdu. Bunların her birinin başına kumandan veya vali sıfatiyle o boyun başbuğu geçirildiği gibi, birer de Çinli müşavir kondu. Yenikurulan organizasyon şu şekildeydi:

Uygur boyu (Han-Hay) eyaletini meydana getiriyordu. İlteber Tumitu'ya Han-Hay kumandanı ünvanı veriliyordu. Ancak Tumitu daha önce kendisini kağan ilân etmiş ve Türk boylarına özel olan bir idarî mekanizma kurmuştu.

Telangut ülkesinde (Yen-jan), Puku ülkesinde (Kin-hoy), Bayırku ülkesinde (Yov-ling), Tongra ülkesinde (Koy-lin), Sekie ülkesinde (Lu-şan) eyaletleri kuruldu. Hun boyunun ülkesinde (Kav-lan), Husie ülkesinde (Kav-kue), Atie ülkesinde (Kityen), Kipi ülkesinde (Uki), Hikie ülkesinde (Kilu), Pesi ülkesinde (Cen-yen) sancakları kuruldu.

Ayrıca Kırgız'ların ülkesinde (Kiyen-Kun) eyaleti ve Kurikan ülkesinde de (Hiuen-kiu) sancağı kuruldu.

Böylece doğu Göktürk İmparatorluğu'nun bütün topraklarında, nazarî de olsa, Çin idaresi başlamış oldu.

648 yılında Tumitu, yeğeni Uho tarafından öldürüldü. Ancak Uho da Çinli müşavir tarafından hile ile yakalanarak öldürüldü. Çinliler Tumitu'dan boşalan yere, Sol muhafızlar büyük generali, Ulu İlteber, Han-Hay kumandanı, Uygur boy-
Osman Yüksel oğlu Şenol Yüksel O'nun oğlu Fazlı Yüksel O'nun oğlu Hasan
ları askerî kumandanı ünvanları ile onun oğlu Pojun'u getirdiler.

Batı Göktürk'leri incelerken gördüğümüz üzere, Holu Kağan ile yapılan savaşlar sırasında, 656 yılında Uygur kuvvetlerinden de yararlanılmıştı. Pojun aynı sene, Kore ile yapılan savaşta da kuvvetleriyle Çin'lilere yardımcı oldu.

Pojun 661 yılında öldü. Chavannes'ın tercüme ettiği Çince dökümanlarda yerine kız kardeşi (Pi-sutu)nun geçtiği, Deguignes'de ise yerine oğlu Peli'nin geçtiği kayıtlıdır. Bunlardan hangisinin doğru olduğunu söyleyebilmek olanağımız yoktur. Aslında mühim olan Pojun'un yerine kimin geçtiği olmayıp, bu yeni kağanın, Çin'le iyi geçinmek politikasını bırakarak, Tongra ve Puku boylarını da yanına almak suretiyle Çin topraklarına saldırdığıdır. Bu saldırı üzerine bir Çin ordusunun önce Uygur'ları püskürttüğü, sonra da onların ülkesinin derinliklerine doğru yürüdüğü anlaşılıyor. Çin kaynaklarına bakılırsa, Uygur'ları tamamen

(8) Chavannes, Documents... Notes Additionnelles, Sayfa 13-14

yok olmaktan kurtaran, Selinga ırmağına kadar ilerleyen Çinlilerin, alışık olmadıkları bu iklimde kar, soğuk ve yiyecek kıtlığından büyük ölçüde insan kaybı vermeleri olmuştur. Bununla beraber, Kipi boyuna ait kuvvetlerden de istifade eden Çinlilerin, 663 yılı sonuna doğru, Uygur'ları tamamen itaat altına aldıkları anlaşılmaktadır.

680 yılında ölen kağanın yerine (Tou-kie-tche)nin geçtiğini görüyoruz (bu isim Türkiş olarak okunabilir). Bu kağanın zamanında da Uygur'lar, gene Tongra ve Puku'larla birlikte Çin'e karşı ayaklanmışlar, fakat Çin kuvvetlerine yenilmişlerdir. Gene bu kağanın devrinde Uygur'ların ve diğer bütün Tölös kavimlerinin Kapagan Kağan tarafından itaat altına alındıklarını, yeniden canlanan doğu Göktürk devletinin içinde siyasî hayatlarını devam ettirdiklerini biliyoruz.

715 yılında Uygur başbuğu ölünce yerine oğlu (Fu-di-fu) geçti. Göktürk İmparatorluğu içinde meşhur Oğuz isyanı bu başbuğun zamanına rastlar. Oğuz'ların isyanına Uygur'ların katılmış olmaları da muhtemeldir. Nitekim 717 yılında Bilge Kağan'ın, Uygur'lar üzerine Selinga nehri dolaylarına çıkarak sefer yapmış olmasının, Oğuz isyanı ile ilgisi bulunduğu düşünülebilir. Bilge Kağan Yazıtları'nda, bu savaş sonunda Uygur valisinin yüz kadar atlısıyla doğuya doğru kaçtığı yazılıdır.

Bu tarihten sonra Uygur'ların başına evvela (Tch'eng-tsong)un, sonra (Fou-di-nan)ın geçtiğini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu ikisinin zamanında Uygur'lar bakımından kayda değer bir olay olmamıştır. Bunların başa geçiş tarihleri konusunda bir kayda rastlayamadık.

735 tarihleri civarında Uygur'ların başında (Tulu-Sili) isimli bir başbuğ bulunmaktaydı. Bilge Kağan ölüp de yerine oğlu geçince, Basmil'ler, Karluk'lar ve Uygur'ların Göktürk'lere karşı birleştiklerini Göktürk'lerin yenilgiye uğratıldıklarını, sonuncu Göktürk Kağanı Pomey'in Basmil'ler tarafından öldürüldüğünü, bundan sonra da Uygur'larla Karlukların, Basmil'leri yenerek, Uygur başbuğunun 745 yılında Kutluk Bilge Kul ünvanı ile devletin başına geçtiğini Göktürk'ler bahsinde görmüştük.

Bağımsız Uygur devletinin tarihi bundan sonra başlar.

Uygur'lar doğu Göktürk devletinin yerine geçmekteydiler. Uygur'ların 9 boydan kurulu olduklarını, birinci bölümün ikinci kısmında, Türk kavimlerinden bahsederken görmüştük. 9 Uygur boyunun isimlerini sadece Çin kaynaklarında bulmaktayız. Değişik tarihçiler bunları değişik şekillerde okumuşlardır. Bahaeddin Ögel bu çeşitli okunuşları bir araya toplamıştır: (9)

	Chiu-T'ang-shu	Hirt	Schegel	Müller
1 —	Yao-lo-ko	Euk-lo-kot	İak-lo-kat	Yaglakar
2 —	Hu-tu-ko	U-tut-kot	U-tut-kat	
3 —	Hu-lo-wu	Hut-lo-mat	Kut-lo-but-kat	
4 —	Mo-ko-hsi-chi	Mak-ko-sik-kat	Mak-Ka-sit-git	Buga-sıgır
5 —	A-wu-tse	A-mat-tschak	A-bu-tik	Aburcik
6 —	Ko-sa	Kot-sat	Kat-sat	Kasar
7 —	Hu-wu-su	Huk-ut-su	Hak-ut-su	
8 —	Yao-wu-ko	Yeut-mat-kot	İak-but-kat	Yagmur Kar
9 —	Hsi-yeh-wu	Hai-se-mat	He-ya-but	Eymür

(9) Bahaeddin Ögel, Uygur Devletinin teşekkülü ve Yükseliş Devri

Bahaeddin Ögel, Türkolog Müller'in bu isimleri türkçeleştirmeğe çalıştığını açıklamaktadır.

Bu bana Ahmet Caferoğlu'nun bir izlenimini hatırlattı:

«Göçebe yaşayış yapısına dahil eski Türk dünyası, sosyal ve siyasi münasebetlere giriştiği bir çok yabancı milletler tarafından, kendilerine mahsus adlandırma yolu ile bize, anlaşılması güç, hatta kulaklarımızı tırmalayacak kadar acaip bir takım etnonimler (kavim adları) altında intikal ettirilmişlerdir. Buna sebeb... Çin tarihçilerinin.... tanışmak fırsatını buldukları halkları ve kavimleri, hep kendi kültürlerinden ayrılan kültür farklarına göre, yahut kendilerine acaip görünen hususiyetler üzerine adlandırmalar vücuda getirmeleri olmuştur.» (10)

Bu adlandırmalar sadece kavim isimleri bakımından değil, insan isimleri bakımından da acaip kaçmaktadır. Bunların yabancı türkologlar tarafından türkçeleştirilmeğe çalışılması, Türk olmadıkları, yabancı oldukları halde, onların dahi bu garip isimlerden rahatsızlık duyduklarına işaret etse gerektir. Bu durumda Türk tarih ve dil uzmanlarının bu türkçeleştirme işlemine biran önce başlamalarının çok yararlı olacağı açıktır. Zira, gerek Türkçe söyleyiş, gerek anlam bakımından, Türk'lerin yapacağı türkçeleştirmeler, yabancı tarihçiler bakımından da reddedilemeyecek ve hem öğrenilmesi, hem de akılda tutulması daha kolay ve hakiki eski Türk isimleri ortaya çıkmış olacaktır.

İslâm Ansiklopedisi İstanbul baskısında söz konusu 9 boyun isimlerinin okunuşları -her halde ihtimal olarak- şu şekilde yazılmış bulunmaktadır: Yağlakır, Uturkar, Küremir, Bagasıkır, Abırçag, Kasar, Kuguzu, Yağmurkar, Ayamur (11).

Uygur'lara, 9 boydan kurulu oldukları için 9 Uygur'lar da denmektedir. 9 Uygur'lar isminin eskiden 9 Oğuz'lar ismiyle karışıklığa meydan verdiği ve ikisinin aynı olduğu iddialarına yol açtığı anlaşılmakta ise de, halen, 9 Uygur'larla 9 Oğuz'lar arasında bir aynıyetin mevcut olmadığı açıklığa kavuşmuştur.

Uygur'larla Karluk'lar bir araya gelince bunlara On Uygur'lar denmiştir. Bir ara Basmil'lerin de katılması ile 11 boy (11 Tributs) ismini almışlardır.

Yeni kurulan Uygur devletinin merkezi Orhun vadisinde, Ötüken havzasında, o zamanki ismiyle Ordu Balıg'dı. Şehrin ismi daha sonra Kara Balgasun olmuştur.

Devletin, bağımsızlığını sağlayıp kuran, ilk kağanı, Kutluk Bilge 747 yılında öldü ve yerine oğlu Moyun-Çur (12), Tanrı'da kut bulmuş il İtmiş Bilge Kağan ünvanı ile başa geçti.

Moyun-Çur'un devrine dair, Çin kaynaklarında, sadece Çin ile olan ilişkiler yer almaktadır. Buna karşılık, kağanın kendi dönemine ait olayları kazdırttığı, Mogolistan'da Mogoitu ırmağı - Sine Usu gölü - Örgötü dağı havalisinde bulunan yazıtlardan, asıl mühim olayları diğer Türk boyları ile temasların oluşturduğu anlaşılmaktadır (13).

Sine-Usu Yazıtı'nı diktirmiş olan Moyun-Çur, yazıtın kuzey cephesinin ilk satırında kendisini «Ben Tanrıda bolmış il itmiş Bilge Hakan» diye tanıttıktan sonra, kendi devresinin olaylarını anlatmaktadır (14). Yazıttaki olayların özeti şöyledir:

(10) Ahmet Caferoğlu, Çin Kaynaklarının Saçören Türkleri, VI.cı Türk Tarih Kongresi bildirileri, Sayfa 89

(11) Türkler (Uygur Hakanlığı), İslâm Ansiklopedisi

(12) İsmin Çince transkripsiyonu (Mo-yen-tcho) dur. Bir Türk ismi olan Moyunçur, Schlegel tarafından okunuştur. Pelliot, Bayan-Çor okunuşu teklif etmektedir.

(13) Bahaeddin Ögel, Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi, Belleten XV., S. 361

Kuzey cephesinin 8. satırında; babasının zamanında Göktürk Hükûmdarı Tanrı Kağan'a karşı yapılan savaşta «Kara Kumu aşmış... Yar ırmağında Üç Tuğlu Türk Kavmi...» ni yenilgiye uğrattıklarını belirttikten sonra (yazıtta Türk kavmi kelimelerinden sonrası okunamamaktadır, ancak arkadan gelen kısımdan ve esasen tarihen bilindiği üzere, okunamayan kısmın yenilgiye ait olduğu anlaşılmaktadır), 9. satırda «Ozmış Tegin Han olmuş Koyun yılında üzerine yürüdüm ikinci harbi ilk ayın 6. gününde yaptım tuttum hatununu orada aldım Türk kavmi orada bütün yok oldu» sözleriyle evvelâ Özmiş Kağan, sonra da Pomey Kağan ile yapılıp kazanılan savaşlar dile getirilmektedir.

Göktürk'lere karşı kazanılan bu zaferden sonra, 747 yılında Basmil'lerle ve Karluk'larla bir savaş yapıldığı görülüyor. «Üç Karluk'lar fena düşünüp kaçıp gitti, batıda On Ok'lara girdi domuz yılında (=747) harp yaptım...» Bundan sonraki satırda «Ondan sonra babam Kağan öldü» denildiğine göre, Moyunçur'un 747 yılında Uygur'ların başına geçtiği anlaşılıyor.

Yazıtın doğu cephesinden, Moyunçur'un Hakan olduktan hemen sonra, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar'larla savaşmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu savaş herhalde onlara hakimiyetini kabul ettirtmek gayesiyle yapılmış olmalıdır. Bu savaşla ilgili kısımlar şöyledir:

«... gece ışık batarken harbettim, orada mızrakladım, ormanlıkta Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kalmadı, ikinci gününde gün doğarken harbettim bütün avam halkı yok eylemedim, evini barkını at sürüsünü yağma etmedim, kendi kavmim dedim, bana uyarak gelin dedim, gelmedi, tekrar takip ettim, mızrakladım, at sürüsünü, mallarını, kızını, karısını getirdim, beşinci ay uyarak geldi, Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kalmadı, geldi...» Bu cümledeki Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kalmadı, geldi» sözlerini; Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar diye kavimler arasında ittifak sona erdi, hepsi bana tâbi oldu şeklinde anlayabileceğimiz açıktır. Zira bilindiği gibi, Göktürk İmparatorluğu'ndan sonra Oğuz'lar, Uygur'lara tâbi olmuşlardır.

Bundan sonra 750 yılında Çik'lere karşı bir sefer yapıldığını, Kem suyu civarında savaşıldığını görüyoruz.

751 yılından sonraki bir tarihte, Karluk'ların, Çik'lerin, Basmil'lerin ve Kırgız'ların, Uygur'lara karşı bir cephe oluşturdukları ve bunlarla ayrı ayrı savaşmak zorunda kalındığı, ancak hepsinin yenilgiye uğratılarak itaat altına alındıkları, bu arada Türkeş'lerin de Uygur hakimiyetini kabul zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Bu olaylardan sonra bütün bu boyların yaşadıkları ülkeler, Yenisey nehri kaynakları, Çu ve Talas havzaları, Kerulen ırmağına ve güneyde Sarı Irmak kavsinin kuzeyine kadar İç Asya, Uygur'ların hakimiyeti altına giriyordu.

Çin bu tarihlerde karışık bir durumda bulunuyordu. Askerî valilerden, annesi Türk, babası da bir yabancı olan (Gan-lu-şan) isimli bir kumandan isyan etmiş, her iki hükûmet merkezini de, yani (Lo-yang) ile (Çang-an)ı zaptederek, kendisini imparator ilân etmiş ve Çin imparatoru tahttan feragat ederek güneye kaçmıştı. Tahta geçen, imparatorun oğlu, yarı Türk olan bu asî kumandana karşı, Uygur'ların yardımına muhtaç duruma düşmüş ve kağan'dan askerî destek istemişti. Moyunçur Kağan, bu isteği olumlu karşılayarak, süvari kuvvetleriyle 757 yılında (Lo-yang) yakınlarında asileri büyük bir bozguna uğratıp şehri kurtarmıştır.

(14) Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Cilt I, Sayfa 164-183

Moyunçur 759 yılında ölünce, yerine oğlu Bögü, «Ulu İlig (hükûmdar) Tanrıda Kut Bulmuş Alp Kutluk Bilge Kağan» ünvanı ile tahta geçti.

Çin'de Uygur'ların yardımı ile (Gan-şu-lan) yenilmiş sonra da öldürülmüş, (Lo-yang) da geri alınmış idiyse de isyan bitmemişti. (Gan-şu-lan)ın oğlu asilerin başına geçmiş hareketi devam ettirerek (Lo-yang)ı tekrar ele geçirmişti. Çin, asilerle başa çıkamayınca yeniden Uygur'ların yardımına başvurdu. Bögü Kağan, Çin'deki (T'ang) sülâlesinin siyasi ömrünün artık sona erdiği düşüncesinde olduğundan, Çin'e askerî yardımda bulunmak yerine, sefer yapmanın daha isabetli olacağını söylüyordu. Nitekim bu maksatla ordusunu Çin üzerine yürüttü, ancak Çinlilerin zekice bir diplomasisi sonucu, niyetinden vazgeçerek ve Çin'in müttefik ve yardımcısı gibi hareket ederek, asilerin üzerine yürüdü. 20 Kasım 762 günü (Lo-yang)ı asilerden kurtardı. Uygur askerlerinin şehri yağma da ettikleri anlaşılıyor. Çin'in adeta koruyucusu durumuna gelen Uygur Kağanı ve askerleri, Çin'de daha bir süre kaldıktan sonra, 763 yılı martında memleketlerine geri döndüler.

Bu (Lo-yang) seferinin sosyal bakımdan pek büyük bir önemi vardır. Bögü Kağan, (Lo-yang)da bulunduğu sırada, Maniheizm dinini öğrenerek kabul etti. Ordu-Balıg'a geri dönerken, beğendiği bu dini, halkına da kabul ettirmek için, yanında 4 maniheist papazı götürdü. Bögü Kağan'ın yardımı ile o zamandan itibaren mani dini Uygur'ların resmî dini haline geldi. Orhon civarındaki göçebeler, kağanlarının sözünü dinleyerek, bir direnme göstermeksizin, bu yabancı dine girdiler, şamanizmden uzaklaştılar (14).

765 yılında Uygur kağanı ile Çin imparatoru arasında bir ittifak anlaşması yapıldığını görmekteyiz. Bu anlaşma aslında Tibetlilere karşı Çin'i korumak maksadıyla yapılmaktaydı. 768 yılında Tibetlilerin büyük bir yenilgiye uğratıldığını Çin kaynaklarından öğreniyoruz.

Bögü Kağan, bu ittifakı yapmakla beraber, bir fırsat zuhur ettiği takdirde, Çine' karşı savaş açmak düşüncesinden de vazgeçmiş değildi. Esasen büyük göçebe devletlerin her biri gibi, Uygur'lar için de en zengin ganimet kaynağı Çin idi.

780 yılı içinde Bögü Kağan, Çin'in iç durumunun karışıklığından istifade ile Çin'e bir sefer açmak düşüncesini tatbike koymak için hazırlıklara başlamıştı. Kağan'ın akrabasından, Müşavir ve Kumandan Tun Baga Tarkan bu seferin açılmasını doğru bulmuyordu. Bu konudaki münakaşalardan bir sonuç çıkmayınca Tun Baga Tarkan, bir miktar kuvvetle aniden kağanın karargâhına giderek onu öldürdü ve Alp Kutluk Bilge Kağan ünvanını alarak başa geçti.

Bu kağan zamanında Çin ile ilişkiler düzeldi. 787 yılında Çinlilere tâbi Kuça garnizonuna saldıran Tibetliler, Uygur Kağanı tarafından kovuldular. Kağan, 788 yılında bir Çin prensesi ile evlendi. Bu evlenme sonucu, Uygur tüccarlarının Çin'deki uygunsuz davranışlarından doğan anlaşmazlıkların ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

9 Uygur boyu, bu kağanın durumunu meşru saymadıklarından onu tanımak istememişler ve bu sebeble zor ve uzun bir iç mücadele cereyan etmişti. Kara Balgasun Yazıtları'nda, cesaret ve iyi idaresi ile övülen Bilge Kağan'ın maharetle iç ve dış işleri düzene koyduğu kayıtlıdır.

(Kara Balgasun Yazıtı denilen Uygur Yazıtı, Gültekin ve Bilge Kağan Yazıtları civarında bulunmuştur. Ancak bunun Göktürk alfabesiyle olan kısmı hiç okunamamıştır. Yazıtda bir de Çince kısım olup, bu okunmuştur. Bu Çince metin,

(14) L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Cilt II, Sayfa 87

H. D. Nimetullah Ma tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Eski Türk Yazıtları kitabına alınmıştır (15). Bu metin 735 yıllarında Uygur'ların başına geçmiş olan Kutluk Bilge Kul Kağan'dan itibaren, 821 yılında kağan olan Küçlük Bilge Kağan döneminin sonuna kadar olan olayları belirleyen bir tarih özeti şeklindedir).

Kağan 789 yılında ölünce oğlu, «Ay Tanrıda Kut Bulmuş Külüg (=meşhur, şöhretli) Bilge Kağan» ünvanı ile başa geçti. Külüg Bilge Kağan'ın, Çin'e saldıran Tibet'lilere ve Şato'lara karşı Çin'e yardım kuvvetleri gönderdiğini Çin kayıtlarından anlıyoruz. Ancak bu kağanın ömrü pek kısa olmuş, 790 yılında yerine geçmek isteyen kardeşi tarafından, hem de Tibet'le savaş devam ederken ve hatta yenik durumda bulunulurken, öldürülmüştür. Uygur ileri gelenleri ise, kayıtlarda ismini bulamadığımız bu kardeşin başa geçmesine razı olmamışlar, onu öldürerek, Külüg Bilge Kağan'ın oğlunu, «Kutlug Bilge Kağan» ünvanı ile devletin başına getirmişlerdir.

791 yılında Tibetlileri büyük bir bozguna uğratan yeni kağanın ömrü de uzun süre devletin başında kalmaya yetmedi. 795 yılında bir halef bırakmadan öldü.

Uygur milleti, devletin idaresini, Uygur ordularına kumanda etmekte olan Kutlug'a teslim etti. Bir Tölös ailesinden olup, küçük yaşta yetim kalınca, Uygur büyüklerinden birisi tarafından alınıp büyütülen ve kendi kabiliyeti ile kumandanlık mevkiine yükselmiş olan Kutluk, «Ay Tanrıda Ülüg (=şans) Bulmuş Alp Kutluk Bilge Kağan» ünvanı ile devletin başına geçti. Yeni kağanın zamanında Tibet'lilerle, Karluk'ların Uygur'lara karşı kurdukları çetelerin ortadan kaldırıldığı, Karluk'ların tamamen itaat altına alındığı, Turfan bölgesine asker gönderildiği ve Kırgız'lar üzerine bir sefer yapıldığı Kara Balgasun Yazıtlar'ndan anlaşılmaktadır. Gene bu kağanın zamanında Maniheizmin de daha kuvvetli bir şekilde yayıldığı da bilinmektedir. Bu kağanın devrine ait Çin kayıtlarında bir bilgi bulunmayışı, Çin ile ilişkilerde kayda değer bir olay bulunmadığına işaret eder.

Kutluk Kağan 805 yılında öldü, yerine oğlu geçti ve «Ay Tanrıda Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan» ünvanını aldı. Sadece 3 sene kağanlık yapabildi. Kara Balgasun Yazıtı, onun döneminde Tibetlilerin büyük bir yenilgiye uğratılmış olduklarını kaydeder. Külüg Bilge Kağan 808 yılında öldü.

«Ay Tanrıda Kut Bulmuş Alp Bilge» ünvanını taşıyan yeni kağanın ölen kağan ile akrabalık derecesi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Kara Balgasun Yazıtı'nda «... Halk çöl çeteleri ile birleşerek vergi vermekten kaçınıyordu. Gök Kağan bizzat ordu başına geçerek düşman çetelerini yendi ve Ser Irmağına kadar kovaladı, bir milyondan fazla esir aldı...» diye bahsedilen olay bu kağanın dönemine aittir.

821 yılında ölünce yerine «Ay Tanrıda Ülüg bulmuş Küçlük (=güçlü) Bilge Kağan» geçti. Bu kağanın da bir evvelki ile akrabalık derecesi hakkında bir bilgimiz yoktur. Kara Balgasun Yazıtları bu kağan zamanında 826 yılında dikilmiştir.

Küçlük Bilge Kağan devrinde, Türkistan üzerine sarkmak isteyen Tibetlilerin yenilgiye uğratılarak durduruldukları, Semerkant bölgesine kadar ticarî ilişkilerin geliştirildiği, Karluk'ların da mağlup edildikleri anlaşılmaktadır. Ancak devrinin sonuna doğru memlekette huzursuzluk başgösterdiği ve bunun 833 yılında kağanın öldürülmesi ile sonuçlandığı bilinmektedir. Bu huzurluğun mahiyeti hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Yerine geçen kağanın ünvanı «Alp Külüg Bilge»dir. 839 yılına kadar devle-

(15) H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Cilt II, Sayfa 40-44

tin başında kalan bu kağan, bir nazırın önayak olduğu bir isyan sonunda öldürüldü.

Uygur devleti artık iyice zayıflamıştı. Bir nazariyeye göre, bu zayıflamanın sebebi Mani diniydi. Mani dini, değil insanların, hayvanların öldürülmesini bile yasak eden ve hayvan etini haram kılan bir dindi. Kara Balgasun Yazıtları'nda, bu gelişme «sıcak kan içmek kötü adetini değiştirerek yemek pişirmek âdetine kavuşan şehir oluyor ve cinayetler işlenen ülkelikten çıkarak bir fazilet diyarı beliriyordu» diye anlatılır.

Bu noktada belki Mani dini hakkında biraz ayrıntılı bilgi vermek gereklidir. Bu dinin kurucusu olan Mani, 14 Nisan 216 tarihinde doğmuş, aslen Hemedanlı iken sonra Babilonya'ya hicret eden Arsacid sülâlesine mensup bir adamın oğludur. Babası o sıralarda Mezopotamya'da mevcut olan Gnostik akidesine mensuptu. İlk dinî terbiyesini bu sistem içinde alan Mani, sonra da Zerduştilik, Hristiyanlık doktrinlerini öğrendi. Mani, bütün cihana şamil bir din yaratmak istiyordu. Bu sebeble ortaya atacağı dini, muhtelif kavimlerin dinî fikirlerine ve teolojik deyimlerine uydurmak lüzumunu duydu. Bu temayül neticesi Maniheizm, İran muhitinden Mazdeizm'e ve İran'ın efsanevî tarihine ait bir takım ilâhların ve kahramanların isimlerini aldı. Süryani muhitinden bir takım meleklerin adlarını iktibas etti. Hristiyan fikirlerinden de ilham aldı. İsa, bu sistemde, merkezî bir mevki işgal ediyordu. Bu din Orta-Asya'da Budist muhitlerine yayıldığı zaman ona da uymaya çalıştı (16).

Mani, 24 yaşına geldiği zaman bu dini açıklamağa başlamış ve bu din, hoşgörürlüğü sebebiyle kısa zamanda Çin'den İspanya'ya kadar yayılma imkânı bulmuştur. Diğer bütün dinler, bu dini olumsuz karşılamışlar, Zerdüşt rahipleri, kendi nüfuz ve mevkilerinin sarsılacağından korkarak 273 yılında Mani'yi öldürtmüşlerdir. Hristiyanlık da onu tehlikeli saymıştır. Mani'liğin kökünü kazımak için o derece şiddetli mücadele yapılmıştır ki, onların edebiyatlarından ortada hiç bir eser kalmamıştır. Bu sebepten söz konusu din ile ilgili Uygur buluntuları büyük önem taşır (17).

Mani dinine karşı bu derece şiddetli cephe alınışını, dinî değil de siyasal yönden yorumlayanlar da mevcuttur. Mani dini aleyhindeki cereyan hemen hemen tamamen Sâsânî devleti içinde gelişmiş ve kökünün kazınmasına bu ülkede çalışılmıştır. Bu noktai nazardan hareket edenler, Zerdüşt dininin Helenizme karşı geliştirilmiş bir din olduğunu, Mani dininin ise Zerdüşt dinini ve dolayısiyle Helenizm ile mücadeleyi zayıflatacak bir felsefe ortaya attığı için, ortadan kaldırılması gerekli bir inanç olarak takibe uğradığını ileri sürmektedirler (18). Şüphesiz bu hususlar konumuz dışındadır, dolayısiyle üzerlerinde daha fazla durmaya sebeb yoktur.

Mani dini hakkında bu kısa açıklamadan sonra yeniden Uygur tarihine dönüyoruz. 839 yılında, millet tarafından devletin başına geçirilen Kosan Tekin (?) 840 yılında vukubulan Kırgız saldırısını durduramadığı gibi, savaş sırasında kendi hayatını da kurtaramadı. Kırgız'lar, Uygur başkentini zaptettiler, ahaliyi kılıçtan geçirdiler.

Devletleri yıkılan Uygur boyları, yurtlarını terkederek göçe başladılar. Bir kısmı Tarım ve Turfan havzalarına, Beşbalık, Karaşar ve Kuça'ya; diğer bir kısım Çin sınırlarına doğru göç ettiler. Bu sonuncu grup, göç sırasında, Uku Tekin'i kağan olarak başlarına geçirdiler. Uku Kağan 840 ile 846 yılı arasında Gobi bölgesinde tutunabilmek için hem Kırgızlarla, hem Çinlilerle mücadele etti. Sonunda o da öldürüldü. Bunlar da Kansu bölgesine gelerek, Kansu'nun merkezi (Kançu) yöresinde yerleştiler. Bu grup Sarı Uygur'lar diye tanınmıştır.

Her iki grup da yerleştikleri yerlerde yeniden devletler kurdular bu şekilde Uygur tarihinin Mogolistan'da geçen birinci safhası 745 yılından 840 yılına kadar 95 sene sürdü.

Uygur devletinin ikinci safhasını, Doğu Türkistan'da ve Kansu'da ayrı ayrı kurulmuş olan devletler oluşturmaktadır. Bunların da tarihlerini aşağıda gözden geçireceğiz. Ancak bunu yapmadan önce, birinci dönem Uygur kağanlarının tam bir listesini vermek istiyoruz.

Aşağıya aldığımız bu listede, bilindiği ölçüde, kağanların hakikî isimleri, bunun bilinmediği hallerde ise kağanlık ünvanları, özet olarak belirtilmiştir. Bu ünvanlar metin içinde tam olarak verilmiş bulunmaktadır. Akrabalık derecelerinin bilindiği hallerde bu da ayrıca listeye işlenmiş, bilinmediği hallerde ise (?) işareti konmasıyla yetinilmiştir.

1 —	616 - 629	Tekyen Erkin	
2 —	629 - ?	Pusa Erkin	1'in oğlu
3 —	? - 648	Tumitu	?
4 —	648 - 661	Pojun	3'ün oğlu
5 —	661 - 680	Peli	4'ün oğlu
6 —	680 - 715	Tucece	?
7 —	715 - ?	Fudifu	6'nın oğlu
8 —	?	Ceng-Song	7'nin oğlu
9 —	?	Fudinan	?
10 —	? - 745	Kutlu Bilge Kul	9'un oğlu
11 —	745 - 759	Moyunçur	10'un oğlu
12 —	759 - 780	Bögü	11'in oğlu
13 —	780 - 789	Tuna Baga Tarkan	?
14 —	789 - 790	Külüg Bilge Kağan	13'ün oğlu
15 —	790 - 795	Kutlug Bilge Kağan	14'ün oğlu
16 —	795 - 805	Kutluk	?
17 —	805 - 808	Külüg Bilge Kağan	16'nın oğlu
18 —	808 - 821	Alp Bilge Kağan	?
19 —	821 - 833	Güçlü Bilge Kağan	?
20 —	833 - 839	Alp Külüg Bilge Kağan	?
21 —	839 - 840	Kosan Tekin	?
22 —	841 - 846	Uku Tekin	?

Kançu Uygur Devleti

Kançu'ya gelip yerleşen Uygur'lar, büyük ve kuvvetli bir askerî devlet meydana getirmedikleri için, siyasetlerini Çin ile iyi ilişkiler üzerine kurdular, Çin himayesi altında yaşamaya başladılar. Bu durumları münasebetiyle de haklarında Çin kaynaklarında pek az bilgi bulunmaktadır. Mevcut bilgiler, zaman zaman Çin İmparatoruna hediyeler takdim etmek üzere gönderdikleri elçiler ve bu el-

(16) Barthold-Fuat Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Sayfa 86 ve devamı.
(17) Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 110
(18) Arnold J. Toynbee, A Study of History, Cilt V, S. 575 ve devamı

çilerin gönderildiği tarihlerde devletin başında bulunan kağanların isimlerinden ibaret bulunmaktadır.

905 yılında Çin'e karşı isyan eden bir general «Batı Hun'larının Altın Dağ Krallığı» ismi ile bağımsız bir devlet kurarak Uygur'ları da kendisine bağlamak istemişti. Bu asî generale tâbi olmak istemeyen Uygur'lar, onun üzerine bir ordu sevkederek onu yendiler.

Bu sıralarda Çin'de (T'ang) sülâlesi sona ermekte ve «Beş Sülâle» devresi (906 - 960) başlamaktaydı. Beş sülâleden üçü Şato Türk'leri tarafından kurulan sülâlelerdi. Bu arada Uygur'ların da Çin ile bağlılıklarını keserek, 911 yılında bağımsızlıklarını aldıkları anlaşılıyor.

Ancak bağımsızlık devresinin fazla sürmediğini, 940 yılından sonraki bir tarihte Kitan'ların, daha sonra da 1028 yılı civarında Tangut'ların nüfuzu altına girdiklerini görüyoruz.

Cengiz Han Mogol İmparatorluğu'nu kurunca, 1226 yılında Uygur'lar da bu İmparatorluğun içinde kaldılar.

Sarı Uygur'lar, bugün de el'an Kançu bölgesinde yaşamaktadırlar. Bunlar kısmen de olsa, en eski Türk lehçelerinden biri sayılan dillerini muhafaza ettikleri gibi, Orhon Yazıtları'nda rastlanan orijinal numaralama sistemini de hâlâ kullanan yegâne kavimdir. Bu sistem küçükten büyüğe doğru, birler hanesini onlar hanesine yaklaştıran bir nümerotajdı. Örneğin, «bir yirmi» dendiği zaman bu, 21 değil 11 demektir. Bunun izahı «ondan itibaren yirmiye doğru bir»dir. Keza «bir otuz», yirmiden başlayarak otuza doğru bir anlamına geldiğine göre rakam olarak 21 olmaktadır (19). Orhon Kitabeleri ilk okunduğu zaman, bu nümerotaj Almanca'daki gibi sanılarak, bütün tarihler on sene fazlası ile okunmuş, Çin kaynaklarındaki tarihlerle uygunsuzluk üzerine işin doğrusu anlaşılmıştır.

Doğu Türkistan Uygur Devleti

Turfan istikametine göç eden Uygur'ların başında, Uku Tekin'in kardeşi Onye Tekin bulunuyordu. Kendisi Uygur boyları birliğinin son kağanı sayılır (846 - 848).

Tanrı Dağları, Turfan ve Beşbalık taraflarına yerleşen bu Uygur'lar, Kırgız'lar tarafından Kara Balgasun'da öldürülmüş olan kağanlarının yeğeni Mengli'yi, 856 yılında, kendilerine kağan seçtiler. Kağanın ünvanı «Ulug Tanrıda Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge» idi.

Çin, bu Uygur devleti ile derhal dostane ilişkiler kurulmasında yarar gördü. Turfan ve Beşbalık'daki, Çin'e bağlı askerî valilikler bu tarihlerde Çin'e karşı isyan etmiş olduklarından, bunların Uygur'lar tarafından ortadan kaldırılması da Çin'i rahatsız etmiyordu. Çin'de (T'ang) sülâlesi 906 yılının içinde ortadan kalktıktan sonra, Doğu Türkistan'daki Uygur devleti de, Kançu Uygurları gibi, bağımsızlığını ilân etmiştir.

Bu tarihten sonra, Doğu Türkistan Uygur'ları hakkında da fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Güney hududları Tibet, batı hududları Karluk'larla çevrili olan bu Uygur devletinin, Turfan Kaşgar, Beşbalık, Kuça Hami gibi büyük şehirleri toplayan ülkelerini genişletmek gibi bir politika gütmediği anlaşılmaktadır. Bu şekilde, dış politika alanında sönük geçen bu devrede Uygur'lar, bir taraftan üzerinde bulundukları ticaret yolları ve merkezleri sayesinde gerek Çin, gerek batı ülkeleriyle ticarî ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan da aşağıda belirteceğimiz şekilde san'at ve edebiyat sahalarında pek kıymetli eserler meydana getirmişlerdir.

(19) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 38

Bu devre zarfında Uygur'larda, Maniheizmin yanında Budizm de hayli yayılmış, ayrıca Nesturilik, İslâmiyet de yavaş yavaş kendilerini hissettirmeğe başlamışlardır.

Uygur devleti başkanlarına, tesbit edemediğimiz bir tarihten itibaren, kağan yerine, henüz bağımsız bir Uygur Hakanlığı yokken mevcut olan «Iduk Kut» (Iduk= kutsal, mübarek; kut= baht, saadet) ünvanının verilmeye başlandığı, kaynaklarda zaman zaman rastgelinen devlet başkanı isimlerinden anlaşılmaktadır. Devletin başkentinin ismi de Iduk Kut olmuştur. Burası, eskiden ismi Hoço olan kışlık merkezdir. Yazlık merkez Beşbalık şehridir.

Uygur devletinin evvelâ Kara Hitay'lara, sonra da 1209 yılında Cengiz Han'ın Mogol İmparatorluğu'na bağlandığını görüyoruz. Bununla beraber Uygur sülâlesinin, Mogol tabiiyetinde olan son Iduk Kut'un 1368 yılında Çin'in Ming sülâlesine teslim oluşuna kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Uygur'lar Cengiz İmparatorluğu içinde yüksek idarî görevlere getirilmişler ve Uygur'ların tesiri, kendilerinden sonra da daha uzun seneler hissedilmiştir.

Uygur'ları savaşcı ve göçebe bir millet olmaktan uzaklaştıran belli başlı unsurların başında Maniheizm dininin geldiği iddiasına yukarda kısaca dokunmuştuk. Bu iddianın ne derece geçerli oluğunu bilemiyoruz. Buna karşılık, Mani dininin müzik ve resimi teşvik eden bir din oluşu sonucu, Uygur'ların bu sahalarda pek kıymetli eserler bırakmış olduklarını bilmekteyiz.

Uygur Mani minyatür resminin, İran ve Hind minyatür resim sanatının ceddi olduğu kabul edilmektedir (20). Ayrıca mabedlerde bulunan Uygur freskleri de bu sanat dalının üstün örnekleri olarak zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bunların dışında Turfan'da yapılan kazılarda, ipek üzerine boyanmış sayısız resim bulunmuştur.

Turfan'daki kazılar Budizm'in tesirini taşıyan pek çok eseri de ortaya çıkarmıştır. Bu kazılarda Koço, Yar-koto, Murtuk ve Tuyuk budist tapınaklarının kalıntıları ortaya çıkmıştır. Buralarda bulunan eserler, «eski Türk tarzı», «daha genç Türk tarzı», ve «en genç devre» diye 3 gruba ayrılmıştır (21). «Bezeklik ve Murtuk'da bulunan fresklerinde, Uygur budist erkek ve kadın hayır sahiplerinin önümüzden geçtiği görüldü. Bu freskler kültür tarihi bakımından olduğu kadar realizmleri dolayısiyle, ırk antropolojisi bakımından da ilgi çekicidirler. Resimler Turanid ve Ön-Asya tipi özelliklerini açıkca aksettirirler. A. von Le Coq'un bu hususla ilgili sözlerinin iktibasını lâyık bulmaktayız: "resmi yapılan şahısları ferdi olarak gösterme gayreti göze çarpar. Şu halde onlar gerçek portre tanzim etmektedirler. Bu ilk defa Türk duvar resimlerinde görülür".» (22)

Kazılardan yalnız Uygur Budizm'inin sanat eserleri değil, Türk diliyle yazılmış bir yığın kutsal kitap da çıkmıştır. Yunanca, Süryanice ve Sanskritçe'den Uygurcaya çevrilmiş bu eserler arasında, Budizm'in kaybolmuş bazı yadigârlarının çevirileri de mevcuttur. Bu eserlerin önemi o derece mühim görülmüştür ki, gerek Maniheizm, gerek Budizm edebiyatı ile uğraşacak bilginlerin Uygurcayı öğrenmeleri gerektiği kabul edilmiştir.

(20) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 110
(21) L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Cilt II, Sayfa 84
(22) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 111

Uygur yazısı, Orhon Yazıtları'nda bulunan Orhon alfabesinden farklıdır. Türk Dili başlıklı kısımda belirtmiş olduğumuz üzere, alfabenin esası Sogdan alfabesinden alınmıştır. Sogd alfabesi 25 işaretli Uygur alfabesi ise 19 işaretlidir (23). Bu alfabenin, Orhon alfabesine oranla bir gelişme teşkil etmediği, bilâkis Türk dilinin seslerini aksettirebilmek bakımından daha uygunsuz olması sebebiyle bir gerileme bile sayılabileceği (24) söylenmekte ise de, bu yazı dili, İslâmiyetin kabulünden sonra bile hemen ortadan kalkmamış, Uygur'ların sayesinde Cengiz İmparatorluğu'nda kullanılmış ve Mogol'lar vasıtasıyla batıya da gelmiştir.

Kitaptan bahsedilince tabiatiyle akla kâğıd gelir. Çin'de, İsa'dan sonraki ilk yüzyılda kağıdın, kağıt peçeteye kadar, her cinsi bilinmekte ve kullanılmakta idi. Bu sayede Uygur'lar, Avrupa'lılardan yüzyıllar önce kağıdı biliyorlardı. Arap'lar kağıdın ne olduğunu 751 yılındaki Talas savaşında ellerine geçen esirlerden öğrenmişler ve Semerkant'da bir kağıt değirmeni kurmuşlardı. Kağıt Arap'lar vasıtası ile ve ancak XI. yüzyılda Hristiyan aleminde yapılmaya başlamıştır.

Kitap basma konusu da aynı şekilde olmuştur. «Matbaanın mucidi Gutenberg veya Coster olmayıp onlar ancak geliştiricidirler. Matbaa yüzyıllarca önce Çin'de, Kore'de ve bizim için önemlisi Uygur'larda bilinmekte idi. Blok baskısının batıya yayılmasında Uygur'ların büyük rolü vardır, en eski müteharrik tipte harfler Türkçe için kullanılmıştır. Mogol'ları medenileştiren de Uygur'lar olmuştur. Mogol fatihleri Uygur yazısını aldılar, diplomatik dil uzun müddet Uygurca idi. Güyük Han, Papa ile Uygurca muhabere etti. Mogol'ların diplomatları da Uygur'lardan, kısmen Kereit'lerden ve Öngüt'lerden idi. Uygur'lardan elçiler Roma'da; valiler Çin'de ve Bağdat'da; mürebbiler Cengiz ailesi içinde; bilginler Tebriz'deki Mogol sarayında vazife gördüler.» (25)

Bir yabancının kaleminden çıkmış yukarıki gözlemlere her hangi bir ilâveye lüzum olmasa gerektir.

11 — Karluklar

Göktürk tarihini tetkik ederken görmüş olduğumuz üzere, Karluk'lar, Tarbagatay havzasında, Kara İrtiş ırmağının güneyi ile Emil ırmağı kuzeyi ve Urungu-Saysang gölleri arasındaki bölgede oturmakta idiler. Karluk'lar daima Oğuz'larla birlikte görülmüşler, Oğuz grubuna dahil sayılmışlardır. Zamanla, Oğuz'lar gibi, bunlara da Türkmen denmiştir.

Bundan önceki bahislerde Karluk'ların tarihi ile ilgili çeşitli konulara temas edilmişti. Burada aynı konulara ayrıntılarıyla yeniden girilmesi gereksiz bir tekrar olacaktır. Bu sebeble, sırf hafızaları tazelendirmek maksadıyla, evvelce gördüğümüz olayları kısa satır başları şeklinde belirttikten sonra, Karluk'ların bağımsız bir devlet görünüşüyle tarih sahnesinde bulundukları devreyle ilgili olayları tesbit etmeye çalışacağız.

Karluk'lar hatırlanacağı üzere 3 boydan oluşmaktaydı. Bu sebeble bazen bunlara 3 Karluk'lar dendiği de olmaktaydı. Fransızca transkripsiyonla (Meou-lo), (Tche'e-se) ve (Ta-che-li) diye okunan bu 3 boyun Türkçe transkripsiyonla okunuşu Movlo, Çese ve Daşeli'dir. İslâm Ansiklopedisi'nde, H. Ecsedy'nin bu isimleri

---

(23) Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Cilt I, Sayfa 51

(24) W. Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 40

(25) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 112

Türkçeleştirmeğe çalıştığı ve sırasıyla Bulak, Çiğil yahut İç-il, Taşlık yahut Dış-il okunuşlarını teklif ettiği kayıtlıdır (1).

Uygur tarihini tetkik ederken, Türk kavimlerinin isimlerinin Türkçeleştirilmesi konusundaki düşüncelerimizi belirtmiştik. Karluk'lar söz konusu olunca bu türkçeleştirmek hususu özellikle önem kazanmaktadır. Zira ilerde göreceğimiz üzere, Karahanlılar devletini kuran ve esas kütlesini meydana getiren 4 kavim olarak Karluk'lar, Yağma'lar, Çiğil'ler ve Tohsi'ler gösterilir. Diğer taraftan, İslâm Ansiklopedisinin Karahanlılar maddesinde (2): «Karahanlılar sülâlesi Tu-cüe (Türk) Asena hanedanının bir kolu olan Karluk Hanedanına bağlanmaktadır. Karluk kavmi birliğini vücuda getiren 3 kavmin iki en mühim unsurunu Çiğil ve Yağma kavimleri teşkil ediyordu» denmektedir. Durum böyle olunca, yani Movlo = Yağma; Çese = Çiğil olunca, Daşeli Taşlık yahut Dış-il okunuşları teklif edilen Karluk'ların 3 boyunun Türkçe ismi de Tohsi olabilir. Zaten Tohsi (Tuhsi)lerin bir Karluk boyu olduğunu ileri süren Arap yazarlarının bulunduğu da anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmut da Tohsi'leri, Çiğil'lerin bir kolu olarak görür ki, Çiğil'ler de bir Karluk boyu olduğuna göre, bu da aynı neticeye varmaktadır.

Ancak bu görüşler üzerine ittifak olduğu zannedilmemelidir. Yağma'ların, Dokuz Oğuz'lara veya Uygur'lara dahil bir topluluk olduğu, Uygur devleti dağıldıktan sonra batıya doğru göçtükleri ve Karahanlılar sülâlesini bunların kurduğu görüşünün Hudud ul-âlem'de ileri sürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Çiğil'lerin, Tölös grubuna dahil olduklarını gördüğümüz Sikie'ler olabileceği ihtimali de ileri atılmıştır (3). Bununla beraber, Yağma'lar için durum biraz daha şüpheli gibi görünse bile, bu üç kavimin de Karluk topluluğu içinde olduğu görüşünün bir ağırlık taşıdığı anlaşılıyor.

Bizim bu konuya girişimiz, Karluk boylarının Türkçe isimlerinin ne olabileceğini araştırmak bakımındandır. Bu sebeble Yağma boyunun, 3 Karluk topluluğunu oluşturan boylardan birisi olup olmayışı aslında konumuz bakımından çok önemli değildir. Tabiatiyle Yağma'ların 3 Karluk boyundan birisi olduğu kesinlikle kabul edilecek olursa 3 boyun da Türkçe isimlerini öğrenmiş olmak gibi bir aşama yapmış oluruz, ancak Karluk topluluğunun tarihi bakımından bu durum bize daha fazla veya daha az bilgi sağlamak gibi bir hal yaratmaz.

Karluk'ların, Batı Göktürk Kağanı Tong Cebe zamanında isyan ettiklerini görmüştük. Holu Kağan'ın isyanında, onu destekleyen kavimlerden birisi de Karluk'lardı. 654 yılında Çinliler, Karluk'ları büyük bir yenilgiye uğratmışlar ve 658 yılında Batı Göktürk arazisinin reorganizasyonu sırasında Karluk boylarının yaşadığı topraklar üzerinde de ayrı ayrı valilikler kurulmuştu.

711 yılında, Kapagan Kağan'ın, Türkeş Kağanı Soko'yu öldürtmesinden sonra, Onok'lar ve Karluk'lar içinde huzursuzluk çıktığını görmüştük. Karluk'lar 714 - 715 yıllarında Çin İmparatoruna bağlılıklarını arzetmişler, ancak bu hareketleri 715 yılında Göktürk'lerin Karluk ülkesini istilâ etmelerine sebeb olmuştu. 717 yılında Asena Hin'in (4), Türkeş'ler üzerine yaptığı sefere Karluk'ların da katıldıklarını biliyoruz.

Uygur ve Basmil'lerle birlikte, 744 yılında Doğu Göktürk İmparatorluğu'na

---

(1) Türkler (Karluklar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 186

(2) Omelyan Pritsak, Karahanlılar, İslâm Ansiklopedisi

(3) Zeki Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Sayfa 436, No. 66

(4) Göktürk Kağan Sülâlesi şecere listesinde 55 numara

son verdikten sonra, Karluk'lar, Uygur Kağanı'nın yüksek otoritesini kabul ettiler. Yabgu ünvanını taşıyan Karluğ Başbuğu, Uygur devletinin sol Yabgu'su, yani kağandan sonra gelen kişi oldu. Bununla beraber, o tarihlerde Karluk'ların bir kısmının Ötüken bölgesinde oturdukları ve Uygur'lara tâbi olanların bu grup olduğu, asıl Karluk bölgesinde yaşayanların ise kendi yabgularını kendilerinin seçtikleri ve, belki Uygur Kağanı'nın yüksek otoritesini tanımakla birlikte, daha bağımsız bir yaşayışları olduğu anlaşılıyor (5).

755 yılından itibaren Karluk'ların gittikçe kuvvetlendikleri ve zenginleştikleri ve Ötüken bölgesinde oturanların da yavaş yavaş batıya göçmeye başladıkları, Türkeş'lerin nüfuzu azaldıkça, Karluk'ların onların yerini tuttuğu görülüyordu. Bir an geldi ki Karluk'lar, Batı Göktürk devletinin bütün toprakları üzerinde nüfuzlarını yerleştirerek onların halefi durumuna geldiler.

Türkeş başbuğu Sulu Kağan öldükten sonra, kendi içlerinde mücadeleye girişmiş olan Türkeş'ler, Arap ilerleyişini durdurmak görevlerini yerine getiremez olmuşlardı. Bunun neticesi, Maverayünnehr yeniden Arap nüfuzu altına girmiş ve Seyhun doğusuna da bazı Arap sızıntıları olmuştu. Ancak Emevî'lerin nüfuzu yavaş yavaş azalmakta, Horasan Abbasî propagandasının merkezi haline gelmekteydi. Emevî'ler bir nevi Arap milliyetçiliği politikası güderlerken, Abbasî'ler daha ziyade, İslâmiyetin yayılması ile ilgili görünüyorlardı. İran, Maverayünnehr, Türkistan ve Arap'ların girmiş olduğu diğer bölgelerdeki yerel halk, İslâmiyete değil, Arap milliyetçiliğine, kendilerinin Araplara tâbi hale getirilmelerine karşıydılar. Bu sebeble Abbasî propagandası bölgede hızla yayılıyor ve taraftar buluyordu. 747 yılından itibaren de, Emevî'lere karşı, Horasan'da açık bir isyan başladı, bu isyan büyüyerek, Emevî'lerin yerini Abbasî'lerin almasına değin, 750 yılına kadar devam etti (6). İşte bu sayededir ki Türkeş'lerin ortadan çekilmiş olmalarına rağmen, Arapların Seyhun doğusunda bir ilerleme kaydetmeleri mümkün olamamıştır.

Arapların baskısı azalıp, Türkeş'ler de sahneden çekilince, ortada bir nevi iktidar boşluğu olduğunu gören Çinliler, eski Orta-Asya politikalarını hatırlayarak, nüfuzlarından çıkmış bölgeleri yeniden kendilerine bağlamak düşüncesine saplandılar. Türk kavimleri açısından önemli olan, bu bölgelerin Türklerin nüfuzunda kalması idi. Araplar artık bir tehlike olmaktan çıktıkları cihetle, şimdi asıl tehlike, Arapların yerine geçmek isteyen Çinlilerdi. O tarihe kadar Çin ile iyi ilişkiler sürdürdüğü bilinen Karluk'ları, Çinlilerin karşısına geçiren işte bu düşünce olmuş ve 751 yılının temmuz ayında Talas mevkiinde yapılan savaşa Arapların yanında katılarak, Çin'in büyük bir yenilgiye uğramasında Karluk'lar önemli rol oynamışlardır.

Bu pek mühim savaşı Çin kaynaklarından okumak faydalı olur (7).

«Gav Sien Çe (Çin'in Kuça Genel Valisi) Taşkent beyini esir edince, Beyin oğlu, Gav Sien-çe'nin gaddarlığından ve hilekârlığından şikâyet ederek, batıdaki beyliklere sığındı. Bu beyliklerin ahalisi durumdan kızgınlık duydular ve 4 garnizona birlikte hücum etmek için gizlice Araplarla temasa geçtiler. Sien-çe bunu haber alınca, 30.000 kişilik ordusu ile Araplara hücum etti. 350 Km. kadar yürüyüşten sonra Talas şehrinde Araplarla karşılaştı. İki ordu 5 gün müddetle savaştı. Karluk boyları ayaklanarak Araplarla işbirliği yaptı. Sien-çe hem cepheden, hem geriden saldırı karşısında kaldı, büyük bir yenilgiye uğradı. Hemen bütün askerleri telef veya kayıp oldu. Sadece bir kaç bin kişi kaldı. Sien-çe'ye kaçması tavsiye edildi. Yol dar ve güçtü. Araplara karşı birlikte savaşmış olan Fergana'lılar ve onların çekim hayvanları yolu tıkamışlardı. Çinliler ellerindeki büyük sopalarla insanların ve hayvanların başlarına vurup, onları öldürerek yolu açtılar ve bu şekilde Sien-çe geçebildi.»

(5) Chavannes, Documents..., Sayfa 85, dip notu 4

(6) Francesco Gabrieli, Muhammad and the Conquest of Islam, S. 218

(7) Chavannes, Documents..., S. 142, dip notu 2

Arap tarihçilerinin anlatışına göre bu savaşta 50.000 Çinli öldürülmüş ve 20.000 kadar da esir alınmıştır. Bu savaş Türkistan tarihi bakımından pek büyük önemi haizdi, zira, İslâm ve Çin medeniyetlerinden hangisinin bu bölgeye hakim olacağı hususu bu savaş sonunda belli olmuştu (8).

Savaştan sonra Tarım havzasının batı kısmı Karluk'ların eline geçti. Geri kalan yarısı Uygur'larda kaldı. 756'dan sonra Karluk yabgusu, fiilen tamamen bağımsız hale gelmekle beraber, Yabgu ünvanını kullanmaya devam etti (9). Bu şekilde hareket ediş, Uygur Kağanı'nın üstünlüğünü kabul ve bozkır hakimiyetinin «Kutlu Ötüken» ile sıkı sıkıya bağlı olduğu inancını muhafaza etmeleri sebebileydi (10).

Ancak 840 yılında, Türk an'anelerine önem vermeyen bir kavim olarak tanınan Kırgız'lar, Uygur devletini ortadan kaldırınca, Bozkır hakimiyetinin Ötüken ile bağlı olduğu inancı da iflâs etmiş ve Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar kağanının kanunî halefi ilân ederek, Kara Kağan ünvanını almıştır (11).

Karahanlı Devleti kurulduktan sonra, bunun esas kütlesini meydana getirmiş olan Karluk'ların, hanedan mensupları arasında mücadeleler başgösterince, devlete karşı cephe alarak, huzursuzluk çıkarmağa başladıkları ve onların yüzünden Kara Hitay'ların Horasan'a kadar sokulmaya muvaffak oldukları, bundan sonra da Harezmşah'lar ile Kara Hitay'lar arasında anlaşmazlıklara sebeb oldukları bilinmektedir. Bu konulara Karahanlılar ve Harezmşah'lar bahislerinde ayrıntılarıyla temas olunacaktır.

1157 yılında Batı-Karahan Kağanı'nın, Karluk Başbuğu Yabgu Han'ı öldürttüğünü, diğer Karluk beylerini de görevlerinden uzaklaştırdığını, bunun üzerine Karluk'ların Harezmşah İl Arslan'dan yardım istediklerini, kağanın da Kara Hitay'lara müracaat ettiğini, ancak Harezm'lilerin ağır basarak Karluk beylerinin görevlerine iade edildiklerini, 1165 civarında Karluk'ların yeniden ayaklandıklarını Arap kaynaklarından öğrenmekteyiz (12). Karluk'ların, bütün bu olaylar sırasında, başlarında yabguları bulunan bir beyliğe sahip oldukları da anlaşılmaktadır.

Mogol istilâsı başladığı zaman merkezi Kayalıg (İli nehri doğusu) olmak üzere devam eden bu Beyliğin başında Arslan Han II bulunuyordu. Arslan Han, Cengiz Han'a itaat eden ilk müslüman hükümdar oldu. 1221 yılında öldüğü zaman oğluna Özkent şehri hükümdarlığı verildi.

Mogol İmparatorluğu dağıldıktan sonra Karluk'ların bağımsız bir devlet olarak yeniden canlandıklarına dair her hangi bir kayda rastlanmamaktadır.

(8) Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, S. 195-196

(9) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, S. 105

(10) Türkler (Karluklar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, S. 187

(11) Kara» deyiminin anlamı hakkında Türkeşler bahsinde açıklama yapılmıştı.

(12) Türkler(Karluklar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 188

Haklarındaki bilgilerimiz pek sınırlı olan Türk boylarından birisi de Kırgız'lardır. Halbuki tarih sahnesine çıkışları bakımından Türk boylarının en eskilerinden birisidir. Ancak gerek Çin ile, gerek batı ülkeleriyle temasları hemen yok denecek derecede az olmuş ve bütün tarihleri, diğer Türk kavimleriyle ilişkilerden ibaret kalmış bulunduğundan, kendileri hakkında Çin ve Batı kaynaklarında pek az bilgi yer almıştır.

Kırgız'lar, Çinliler tarafından, İÖ. III. yüzyılın sonlarından beri tanınmaktadır. Çin kaynaklarındaki isimleri (Kien-koen = Ki-kun = Cie-gu) olup, haklarında verilen bilgiler de şöyledir:

Uzun boylu, kırmızı saçlı, beyaz yüzlü ve yeşil gözlüdürler. Siyah rengin uğursuz olduğuna inanırlar. Gururlu ve cesurdurlar. İklimleri pek soğuktur. Büyük ırmakları bile yarı yarıya donar. Darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf eker ve bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıyı yemekte ve şarap yapmakta kullanırlar. Gayet büyük ve kuvvetli atları vardır. Ayrıca, deve, sığır ve koyun beslerler. Ülkelerinde altın, demir ve kalay bulunur. Bu demirden gayet keskin silâhlar yapılır. Bu demirden daima Tu-cüe'lere (Türkler) verilir. Silâh olarak okları, yayları vardır. Süvariler kendilerine ağaçtan kalkan yaparlar. Bu kalkanlarla ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanlar yaparlar, bunlarla kendilerini kılıç ve oklara karşı korurlar. Hükümdarları kendisine (A-ji) ünvanını verir. Bir tuğ (bayrak) altında toplanırlar ve kırmızı renge saygı gösterirler. Bütün kabileler et yer ve at kımızı içerler. Ölülerini yakarlar, kemiklerini toplar, bir yıl sonra bu kemikleri gömerler. Yazı ve dilleri tıpkı Uygurlarınki gibidir. Kurttan türeyen kimselerden değildirler (1).

Çin kaynakları, İÖ. II. yüzyılda, Kırgız'ların doğu Tanrı Dağları ile, Tannu-Ola arasındaki sahada yaşadıklarını, sonra Hun'lara tâbi olduklarını VI. yüzyılda ise, Baykal gölü ile doğu Türkistan arasında Hakas isimli bir devlet kurduklarını kaydeder (2).

Göktürk İmparatorluğu kurulurken Kırgız'ların, Baykal gölünün batısında, Yenisey nehrinin kaynakları bölgesinde yaşadıklarını görmüştük. Bu bölge, İÖ. II. yüzyılda yaşamakta oldukları yerler diye gösterilen arazinin oldukça kuzeyinde kalır. Kırgız'ların 560 yılı civarında, Mukan Kağan döneminde Göktürk İmparatorluğu'na bağlandıklarını görmüştük.

630 yılında doğu Göktürk'lerde esaret devresi başlayınca, Kırgız'ların bağımsız bir devlet haline geldiklerini ve bir kağanları olduğunu Orhon Yazıtları'ndan öğrenmekteyiz. Doğu Göktürk'ler yeniden bağımsızlıklarına kavuşunca, Kapagan Kağan zamanında, 696 yılından sonra Kırgız ülkesine bir sefer yapıldığı, Kırgız kağanının öldürülerek ülkesinin Göktürk'lere bağlandığını da bilmekteyiz.

Ancak Kırgız'lar rahat durmamışlar ve üzerlerine 710 yılı başlarında yeniden bir sefer yapılması gerekmiştir. Bu tarihten sonra da Kırgız'ların Göktürk'lere mutlak bir itaat gösterip göstermediklerini kesin şekilde bilmiyoruz. Her halde Bilge Kağan devrinin sonlarına doğru, isyanların başgösterdiği tarihlerde, Kırgız'ların, isyan etmeye lüzum görmeyecek derecede bir rahatlık ve serbestlik içinde oldukları düşünülebilir.

(1) Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Sayfa 67
(2) Reşit Rahmeti Arat, Kırgızistan, İslâm Ansiklopedisi

Göktürk İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra Kırgız'lar Moyunçur Kağan tarafından Uygur Devletine bağlanmışlardı. Ancak Kırgız'lar 840 yılında Uygur devletini ortadan kaldırarak, Ötüken'de kendi devletlerini kurdular.

Bu bağımsız Kırgız devletinin ömrü 80 sene sürmüş olup bu dönemde önemli bir olayın ortaya çıkmadığı da anlaşılmaktadır.

X. yüzyılın başlarında Kitan'lar (Arap kaynaklarının Hıtay'ları), Çin'in kuzey-doğusunu hakimiyetleri altına alarak (Liao) isimli bir hanedan kurmayı başardıktan bir süre sonra, 924 yılında Mogolistan'a girerek, Yukarı Orhun havzasına kadar olan yerleri ve bu arada Kara Balgasun'u zaptettiler, Kırgız'ları kuzeye, eski yerlerine sürdüler. Bu sırada bir kısım Kırgız boyunun da batıya göçtüğü düşünülmektedir.

Kırgız'ların eski topraklarında 1207 yılına kadar bağımsız yaşamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu tarihte Cengiz Han tarafından itaat altına alınmışlardır.

1217 yılında ayaklanmaya kalkan Kırgız'ların üzerine Cengiz, kendi oğlu Coci'yi gönderdi. Coci, 1218 yılında Yenisey'i geçerek bu isyanı bastırdı ve Kırgız'ları, bir daha doğrulamayacakları şekilde tenkil etti. Bu tarihten sonra Kırgız'lar, iki ayrı grup halinde ve her grup kendi reislerinin idaresinde, Mogol tabiiyeti altında yaşamaya devam ettiler.

İki grup dediğimiz Kırgız'ların bir grubu, Altay ve Tannu-Ola dağları kuzeyinde, ikinci grup ise Tanrı dağlarının batı eteklerinde, bugünkü Kırgızistan topraklarında bulunmaktaydılar. Kırgız'ların Tanrı dağlarının batı eteklerine ne zaman geldikleri hakkında açık bir malumat mevcut değildir. İslâm Ansiklopedisi, Kırgızistan maddesinde aşağıki bilgileri verir: «Bunlar Çin kaynaklarına göre, artık IV. yüzyılda burada bulunuyorlardı. Tang sülâlesi devrine kadar bunların Çinliler ile münasebetlerini devam ettirdikleri anlaşılıyor. V. - VII. yüzyıllarda batı Tiyan-şan (Tanrı) ve civar bozkırlarda Kırgız'ların bir uruğu olan «Nuşebi'lerin» bazı oymaklarının oturduğu da kaydedilmektedir. Fakat Timur ve Uluğ beyin seferlerine dair eserlerde Kırgız'lar hakkında herhangi bir malumata tesadüf edilmemektedir.»

Görüleceği üzere, burada açık bir karışıklık vardır. Kırgız'ların bir uruğu olarak gösterilen «Nuşebi»ler, Onok'ların batı grubunu oluşturan 5 boya verilen isimdir. Bunlar hakikaten Işık gölünün batısında, Çu ırmağı ile Talas ırmağı arasında yerleşmişlerdir. Ancak Kırgız'larla Onok'lar ve özellikle bunların batı grubu arasında bir bağ bulunmadığı malûmdur. Diğer taraftan Göktürk İmparatorluğu zamanında Kırgız'ların batı bölgesinde bulunduklarına dair her hangi bir kayıt da yoktur, aksine, o devirlerde Kırgız'lar kuzeyde oturan bir kavim olarak tanınmaktadırlar. Bu bakımdan Kırgız'ların Tanrı dağlarının batısına IV. yüzyıldan bir hayli sonra gelmiş olmaları daha normal olur. Biz bu hususu sadece bir gözlem olarak kaydetmekteyiz.

Kırgız'ların Türk tarihindeki rolleri, Uygur devletini yıktıktan sonra, Türk kağanları için kutsal bir bölge sayılan Ötüken'i Mogol'lara kaptırmak şeklinde ve olumlu sayılamayacak bir davranış olarak kalmıştır. Rus hakimiyeti altına girdikleri tarihten sonraki devirler hariç, bağımsız devlet çağlarına ait kendileri hakkındaki bilgiler bundan ibarettir.

13 — Şato (Çöl) Türkleri

Tarihte kendilerine oldukça büyük isim yapmış olan ve genellikle Şato Türkleri diye tanınan topluluğun, gerek ismi, gerek topluluğu oluşturan boylar hakkında, türkologlar ve sinologlar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

Barthold'un, «Cha-t'o» kelimesinin Çince «kum çölü insanları» manasına geldiğini, bu kelimenin Çince transkripsiyonunun «Tch'ou-yue) olduğunu ve bunun türkçe karşılığının da «Tchöl» yani «Çöl» olacağını ileri sürdüğünü anlıyoruz (1).

Bildiğimiz gibi, Tch'ou-yue = Çuyue boyu, Barkul gölünün batısında yerleşmiş bir Türk grubu idi. Barthold, Şato Türklerini bu kavimle birleştirmiş olmaktadır. İsmin anlamını da çöl insanı şeklinde vermektedir.

Eberhard'a göre, Şato'lar batı Türklerindendir. Doğu ve batı Türklerinin ayrılışlarında (Göktürk İmparatorluğu), Şato'lar, Çuyue'ler ve Ch'u-mi = Çumi'lerle birlikte eskiden Usun'ların oturdukları sahaya yerleştiler. O zaman nisbeten küçük bir topluluk olarak Çuyue kabile birliğinin hakimiyeti altında yaşıyorlardı (2).

Chavannes'da aynı görüşü buluyoruz: «Şato'lar batı Türklerinden ayrılan bir boydur, Çuyue'lerle aynı köktendirler. Başlangıçta Türklerin batı ve doğu boyları birbirlerinden ayrılınca, batı boyları Usun'ların eski topraklarını işgal ettiler ve Çuyue ve Çümi'lerle karışmış bir şekilde yerleştiler... Çuyue'lerin yerleştikleri Barkul gölünün doğusunda, adı Şato olan, büyük bir taşlık çöl vardı, bu sebebten onlara (Şato Türkleri) ismi verildi» (3).

Deguignes de, Şato çölü yanında oturdukları için Çuyue'lere Şato isminin verildiğini yazar (4).

Zeki Velidi Togan, Chavannes'a atfen ve Rus sinologlarınca da desteklendiğini belirterek Şato'ların, Çümük'lerden geldiğini kaydetmektedir (5). Bu ifadeden «Çümük» isminin Tch'ou-yue (Fransızca transkripsiyon) veya Ch'u-yüeh (İngilizce transkripsiyon) karşılığı olması gerekmektedir. Bu isim Türkçe olarak «Çümük» şeklinde okunabilir mi biraz tereddüdümüz var. Bir de «çümük» adı, Onok'ların Tulu grubuna dahil Çumukon'ları hatırlattığından belki karışıklığa da yol açabilir. Bu sebeble bu kavimin ismini «Çuyue» şeklinde okumayı tercih etmekteyiz. Z. V. Togan, Şato isminin menşei olarak da, Rus sinologlarının, bunun tüccar manasında olan Hindce «sart» kelimesinin Çince tahrifinden ibaret olduğunu ileri sürdüklerini kaydetmektedir. Ancak anladığım kadarı ile bu tefsir Rus sinologlarının kendiliklerinden yaptıkları, herhangi bir kaynağa dayanmayan bir tefsirdir. Çin kaynaklarının, Şato Türklerini isimlendirirken, onların tüccar olduklarını belirtmek istiyorlarsa, Hindceden bir kelime alarak onu tahrif etmek yerine, Çince bir kelime kullanmalarının hem daha kolay, hem de Çin karakterine daha uygun olduğunu düşünecek olursak, bu tefsiri ihtiyatla karşılamanın isabetli olacağı kabul edilebilir. Ayrıca Şato Türklerinin özelliğinin tüccarlık olduğuna dair bir kayda da herhangi bir yerde rastlamadık.

---

(1) R. Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 179
(2) W. Eberhard, Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar, Belleten Cilt XI, Sayfa 15
(3) Chavannes, Documents..., Sayfa 96 ve devamı
(4) Deguignes, Histoire Générale... Cilt 2, Sayfa 34-124
(5) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, S. 434

Bu şekilde Şato isminin çöl sözcüğünden geldiği ortaya çıkmaktadır ki, bu durumda da bu Türk boyuna Şato Türkleri diyecek yerde Çöl Türkleri veya kısaca Çöl'ler demek belki daha isabetli olabilir.

Çöl'lerin, Çuyüe'lerden geldiği hususunda da görüşlerin birleştiği anlaşılıyor. Sadece bunların zamanla iki ayrı kavime dönüştükleri izlenimi ortaya çıkıyor. Hakikaten Chavannes, Documents... isimli kitabına eklediği, batı Göktürk'ler devrinde Orta Asya'da Türk kavimlerinin yerleşişini gösteren haritasında, Çuyue'lerle, Çöl'leri, birincisi Barkul gölünün batısında, ikincisi doğusunda iki ayrı boy olarak göstermektedir. Ancak, acaba Çuyüe boylarının, Barkul gölünün hem batısına hem de doğusuna yerleşmiş olduklarını düşünmek mümkün değil midir? Batı Göktürk Devleti arazisini reorganize ederlerken, Çinliler, 654 yılında Barkul gölünün batısında Gutçen yakınlarında, Kin-man vilâyetini ve Barkul gölünün doğusunda da Şato Vilâyetini kurmuşlardı. Çin'liler, her kavim için ayrı bir vilâyet veya sancak kurmuş oldukları cihetle, bu durum iki ayrı kavmin varlığına işaret eder gibi gözükmektedir. Ancak bu iki vilâyetin de Çuyüe topraklarında kurulduğu da Çin kaynaklarında belirtilmiştir (6). Bu durumda Barthold'un belirttiği şekilde, Şato ile Çuyüe'nin tek bir kavim olduğu ortaya çıkmaktadır. Olsa olsa Çöl'ler, Çuyüe boyunun bir oymağı olabilirler.

Kimliklerini bu şekilde tesbit ettiğimiz Çöl'ler hakkında derleyebildiğimiz bilgiler, Çinlilerle yakın ilişkileri sebebiyle, Kırgız'lara oranla biraz daha fazladır.

Batı Göktürk tarihinde gördüğümüz şekilde, Holu Kağan 649 yılında Onok'ların başında isyan ettiği zaman, Çuyüe'ler de onunla birlikte isyana katılmışlardı. Ancak 652 yılında, Çuyüe başbuğu öldürüldü ve 9.000 askeri de esir edildi. Bu yenilgi üzerine saf dışı edilen Çu-yüe'lerin ülkesinde Kinman ve Şato vilâyetleri kurularak bunların başına birer Çinli vali getirilmiştir.

661/63 yıllarında Çuyüe başbuğu Cinşan'ı (Kin-chan), Çinlilerin Tölös'lere karşı açtıkları sefere iştirak eder görüyoruz (7). Cinşan'a gösterdiği yararlıklar karşılığı asalet ünvanı verildikten başka, 703 yılında Kinman Valiliği de tevcih olunmuştur. Cinşan'ın ölümünde yerine oğlu Fukvo (Fou-Kouo) geçmiştir.

712 yılında, Tibet'lilerin Barkul bölgesinde başlattıkları akınlar karşısında Fukvo, Çöl kavmini batıya doğru kaydırmak gereğini duymuş ve dolayısiyle Barkul gölünden uzaklaşmıştır. Doğu Göktürk devletinin yeniden kuvvetlendiği bu tarihlerde Çöl'lerin, Çin'in idaresinden kurtulup bağımsızlıklarına kavuştukları anlaşılmaktadır. Ancak bu bağımsızlıklarını fazla sürdüremeyerek, Tibet'lilerin nüfuzu altına düştüklerini de Çin kaynaklarından öğreniyoruz. 795 yılına kadar Beşbalık'ta oturan Çöl'leri, bu tarihte Tibetlilerin Kansu'nun merkezi Kançu'ya naklettikleri anlaşılmaktadır.

Çöl'ler 808 senesinde Tibetlilerle araları bozulduğundan, Ötüken bölgesine kaçmışlar, ancak orada da fazla kalamayarak Çin'e sığınmışlardır. Çinliler bunları, kuzey hududlarını korumakla görevlendirerek, Ordos'un kuzeyinde (Ling-Tcheou) civarına (Yen-Chou)ya yerleştirmişlerdir (8). Zamanla bir kısmı Alaşah dağlarının batısına giden Çöl'lerin asıl büyük kısmı ise Ordos'un kuzey-doğusuna doğru kaymışlardır.

---

(6) Chavannes, Documents..., Sayfa 98
(7) Çince isimlerin ingilizce veya fransızca transkripsiyonlarının türkçe okunuşunda, Eberhard'ın, Çinin Şimal Komşuları isimli eserine ekli tabelalara başvurulmaktadır.
(8) Cevdet Gökalp, Altaylarda ve İç Moğolistanda Kabileler, S. 41

874 yılında, Çin'de (Wang-Sien-çe) ile (Huang-çao) idaresindeki büyük isyan çıktığı zaman. Çöl'lerin başında (Liko Yong) isimli bir başbuğ bulunmaktaydı. Çin İmparatoru asilere karşı Türklerin yardımını istemek gereğini hissetti. Türkler ilk olarak Wang'ın kuvvetlerini bozdular. Esir edilen Wang, imparator tarafından öldürtüldü. Bu yararlıklarına karşı, bugünkü Şansi eyaletinin bulunduğu yerdeki Tay Yuan hükûmeti (Liko Yong)a tevcih edildi. Bu aşamada Türklerin işi bitmişti. Ancak (Huang Çao) güney ve güney-doğuya çekilerek ayaklanmayı devam ettirmekteydi. 879'da Kanton şehrini ele geçirerek, Arap kaynaklarının kaydettiğine göre, 120.000 yabancının da ölmesiyle sonuçlanacak şekilde şehri tamamen yakmıştı (9). (Huang-Çao) yeniden kuzeye yönelince karşısında Çöl kuvvetlerini buldu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat bir süre sonra kuzey yönüne doğru yürüyüşüne yeniden başlayan asi ordusu, 880 yılında hükûmet merkezi (Çangan)ı zaptetti. İmparator daha evvel şehirden kaçmıştı. (Huang Çao) kendisini imparator ilân ederek (Ts'i) sülâlesini kurdu.

Çöl'ler ve başbuğları imparatora bağlı idiler. 831 yılında (Liko-Yong), (Çangan)a hücum etti. Çetin bir savaş oldu. (Huang Çao) büyük kayıplara uğramakla beraber, savaşı 883'e kadar devam ettirebildi. Bu tarihte kesin bir yenilgiye uğradı, kaçmaya çalışırken yakalanıp öldürüldü. İmparator ancak bundan sonra tahtına dönebildi.

Ancak Çin sükûnete kavuşmuş olmaktan çok uzaktı. Bütün kumandanlar ve askeri valiler, kendilerine küçük veya büyük bir krallık koparabilmek peşindeydiler. İmparator yegâne güvenebileceği kimse olarak Çöl'lerin başbuğu (Liko Yong')u görüyordu. Hiç olmazsa hayatını emniyet altına alabilmek maksadıyla onun yanına ve himayesine gitmek istedi. Ancak yolda taht üzerinde açıkca iddiada bulunmakta olan (Tchou-Tchong)un eline düştü. İmparatorun bütün maiyeti, bir süre sonra da kendisi öldürüldü. Tahta önce kukla birisini geçiren (Tchou), kısa bir süre sonra, onun kendisi lehine tahttan feragat etmesi sayesinde Çin tahtına geçerek «Muahhar Leang» sülâlesini kurdu.

Fakat bu imparator da Çin'e hakim olabilmekten çok uzaktı. Kendi kurduğu sülâlenin hakimiyeti ancak güney-Çin'e inhisar ediyor, bütün kuzey Çöl Türklerinin elinde bulunuyordu. Eğer batıdan Hitay'ların baskısı ve her an için yarattıkları tehlike olmasaydı, belki de Türkler çok daha evvel Çin'in tamamına hakim olabileceklerdi. Bu ne olacağı belirsiz durum, Türklerin, Hitay'lar üzerinde, onları bir süre hareketten alıkoyacak şekilde 917 yılında kazandıkları galibiyete kadar sürdü. Bu galibiyetten sonra Türkler, güneye doğru yürüdüler. Bu sıralarda esasen güney-Çin yeniden karışıklıklara düşmüştü. İmparator oğlu tarafından öldürülmüş, yeni İmparator da duruma hakim olamamıştı. Türklerin güneye yürüyüşü başlayınca Çin generalleri, iktidardaki bu sülâle için ölecekleri yerde, Türklerin tarafına geçmeyi yeğ tuttular. Böylece «Muahhar Leang» sülâlesi ortadan kaldırılarak, (Liko Yong)un 908 yılında ölümünden sonra onun yerine geçmiş olan oğlu (Li-ts'un-hiu) «Muahhar Tang» sülâlesinin ilk İmparatoru olarak 923 yılında Çin tahtına oturdu.

Bu tarihten evvel de Çin'de Türkler tarafından kurulmuş devletler olmuştu. Örneğin Topa devleti bunlardan birisidir. Ancak Çin tarihçileri bunları daima, «Çin'de kurulan Barbar Krallıklar» ismi altında kaydetmişlerdir. «Muahhar Tang»

---

(9) Eberhard, Histoire de la Chine, S. 205 ve devamı

sülâlesi ise Çin tarihinde, bir Çin sülâlesi olarak kabul edilmiştir. Aslında bir bakıma bu telâkkide de haklıdırlar. Zira Çöl Türkleri veya hiç olmazsa bunların idareci zümresi hızlı bir şekilde Çinlileştikleri gibi, bağımsız bir Türk devleti olarak değil de, Çin İmparatorluğu'nun devamı şeklinde gelişen bu iktidar değişimi bir çok yönlerden Çin'e fayda sağlamıştır. Hakikaten bütün nüfusu 100.000 civarında olan Çöl kavmi, ellerine geçen milyonlarla nüfuslu Çin İmparatorluğu'nu idare edebilmek için Çin'in üst tabakalarına başvurmak zorunda kalmıştır. Çöl Türkleri iktidara gelmeden önce, Çin hakimiyetini ellerine geçiren ve köylülere dayanmakta olup, Çin asillerini bir kenara itmiş bulunan «Muahhar Leang» sülâlesi, Çin tarihçileri için bir yüz karası olarak kalmışken, Çin'in üst tabakasına dayanması sebebiyle, «Muahhar Tang»lar övülen ve takdir edilen bir Çin sülâlesi olarak Çin tarihine geçmek hakkını kazanmıştır.

Bu durumda Çin tahtını ellerine geçirdikten sonra Çöl Türkleri artık Türk tarihinin değil, Çin tarihinin malı olmaktadırlar. Bu sebeble bundan sonraki gelişmeler üzerinde durmayacağız (10). Sadece sülâlenin ne şekilde sona erdiğini kısaca belirteceğiz.

(Ts'un-hiu), 927 tarihinde öldürüldü. Yerine oğlu (Ming-ti) geçti. 936 yılında bu da ölünce, yerini oğlu değil de damadı aldı ve «Muahhar Ts'in» sülâlesini kurdu. Bu şekilde «Muahhar Tang» sülâlesi 923-936 arasında 14 sene devam etmiş oldu.

«Muahhar Ts'in» sülâlesinin ilk İmparatoru (Che-King-T'ang), bu mevkie gelebilmek için Hitay'larla anlaşmış, kuzeyde bazı eyaletleri onlara vermeyi vaad etmişti. Gün geçtikçe kuvvetlenmekte olan Hitay'lar, bu kendilerine vaad edilen yerlerle yetinmeyerek, 946-47 yıllarında Çin'in hemen tamamını işgal ettiler. Hitay Hükûmdarı kendisini, Hitay ve Çin Hükûmdarı olarak ilân etti. «Muahhar Ts'in» sülâlesi 10 senelik bir iktidardan sonra ortadan kalkmış oldu.

Çin asılzade sınıfı bakımından, İmparatorluk tahtında Çöl Türklerinden birisinin bulunması ile Hitay'lıların bulunması arasında pek fark olmadığından, iktidar değişikliği onları rahatsız etmiyordu. Ancak Çöl Türkleri, Hitay'lara boyun eğmek istemiyorlardı. (Lieou-tche-yuan) isimli bir çöl kumandanı direniş hareketinin başına geçti. 947 yılında Hitay İmparatoru ölmüş, oğlu da kuzeye çekilmişti. Bundan istifade eden direnişçiler iktidarı kolayca ele geçirerek «Muahhar Han» sülâlesini kurdular. Bu sülâle Çöl Türklerinin Çin'de kurdukları üçüncü sülâle oluyoru. Ancak bu defa Çin bu sülâleyi kabul etmek istemedi. Ölen Hitay İmparatorunun eşinin etrafında toplanan bazı Çin asılzadeleri bir mücadeleye giriştiler. 948 yılında (Tche-yuan) ölünce yaşı küçük olan oğlu tamamen Çinlilerin nüfuzu altına düştü, kendisini onların nüfuzundan kurtarmak için bir hamle yapmaya kalkınca bunu 950 yılında hayatı ile ödedi. Bir Çinli general başa geçerek «Muahhar Tcheou» sülâlesini kurdu.

947-950 yıllarına inhisar etmiş olan «Muahhar Han» sülâlesi ile, Çöl Türklerinin Çin'deki hakimiyetleri de tamamen sona ermiş olmaktaydı. Bundan sonra kendilerinden artık bahsedilmemiştir.

Sırf bu bahsi tamamlamak için ekleyelim, Çinli generalin başlattığı sülâle de 960 yılında Hitay'lar tarafından ortadan kaldırıldı.

---

(10) Deguignes, Histoire Générale... adlı eserinde Cilt 2, Sayfa 34-124 de bu devri gayet geniş şekilde ele almıştır.

Oğuz'ların, gerek isimleri, gerek menşeleri konularında çok çeşitli görüşler ileri sürülmüş olup, bugüne kadar bu hususlarda bir fikir birliğine de varılmış değildir.

Türkiye Türkleri, Oğuz boylarından geldikleri cihetle, bizi çok yakından ilgilendiren bu görüşlerin hepsini kısaca belirtmekte ve bunlardan kabil olduğu ölçüde bir sonuç çıkarmaya çalışmakta zorunluk bulunduğu açıktır.

Önce isim üzerinde duralım. Oğuz isminin manasını izah maksadıyla yapılmış çeşitli denemeleri, İslâm Ansiklopedisi bir araya toplamıştır (1). Yazarlar üzerinde durmadan, sadece onların yapmış oldukları açıklamaları kaydetmekle yetiniyoruz.

Bir kısım türkologlar, kelimenin (Oğuz = Ögüz = öküz)den geldiğini; yahut (Oguz = ogus = genç boğa)dan geldiğini izaha çalışmışlar yani isimde bir nevi totem görmek istemişlerdir. Oğuz'ların menşe efsanelerinde öküz veya inek mevcut olmadığı cihetle, bu izah tarzının tutarlı olabilmesi her halde zordur.

Kelimenin (Oguz = Aguz = Ağız = İlk süt) manasında olduğunu söyleyen bir Türkolog vardır. Son derece zorlama ve pek anlam taşımayan bir izah gibi görülmektedir.

Başka birisi (Oğuz = Oxus = Nehir) anlamını teklif etmiştir. Türk boylarının yaşadıkları bölgelere veya o bölgedeki dağ yahut nehirlere bakarak isim alabildikleri görülmektedir. Ancak «Oxus» has isim olarak Ceyhun = Amuderya nehrinin ismidir. Oğuz'ların bu nehirden isim almaları pek düşünülemez. Türkçede «Ögüz» genel isim olarak nehir demektir. Nitekim Orhon Yazıtları'nda Seyhun nehrinin ismi «Yinçü ögüzüg» (= İnci nehri) olarak geçer. Ama bu takdirde de, ortada has isim bulunmadığı cihetle, kelimenin kavim ismi olarak alınması zorlaşır. Bu sebeble bu izah tarzının da geçerli olmadığı düşünülebilir.

Bir başka tarihçi (uz = adam) manasından hareketle (Oğuz = ok + uz = okçu) manasını çıkarmıştır. «Uz» aynı zamanda sanatkâr, mahir anlamına da gelir. Bu durumda Oğuz kelimesine Ok ustası veya sanatkâr ok yapıcısı gibi manalar vermek de düşünülebilir. Ancak Oğuz boylarının, ok yapımı veya ok atıcılığı konusunda diğer Türk kavimlerinden üstün veya farklı bir özelliği herhangi bir kaynakta yer almış değildir. Bu bakımdan bu izah tarzını da, mantıklı olmakla beraber, zorlama bir izah olarak görmek mümkündür.

Bazı yazarlar (oğuz = ogus = oguş) değişiminden hareketle ve «oguş» kelimesi de kabile, kavim, boy manasına geldiğinden, «oğuz» sözcüğünün kavim, kabile demek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu izah mantıklı olmakla birlikte, «Oğuz» ismini, bir kavim adı yani bir has isim olarak izah etmek için tatminkâr değildir.

Başka birisi Oğuz kelimesinin boynuzdan geldiğini ileri sürmüştür. Arada irtibat kurmak kolay olmasa gerektir.

Nihayet Gy. Németh Oğuz kelimesinin, türkçede kabile, boy manasına gelen «Ok» sözüne, o devir türkçesinde çoğul takısı olan «z» ilâvesi ile (Ok + uz) şeklinde ortaya çıkıp kavimler demek olduğunu ileri sürmüştür. Türk tarihçilerinin de en fazla bu izahı benimsedikleri anlaşılıyor.

Oğuz kelimesini tek başına kullanmayıp, «3 Oğuz», «9 Oğuz» şeklinde kullandığımız zaman bu izah hakikaten tatminkârdır. Oğuz'lar dediğimiz zaman, her defasında akla bir kavimler topluluğu geldiği için, zamanla başdaki rakamı atıp sadece Oğuz sözcüğünün kullanılmaya başlandığı ve tıpkı Tölös'ler gibi, bu adın belirli bir grup kavmi belirlediği düşünülebilir.

(1) Türkler (Oğuzlar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 189

Bugün Oğuz'lar dendiği zaman, hangi boyların kastedildiğini anlıyoruz. Ancak biz bu bilgimizi sadece XI. yüzyıla kadar indirebilmekteyiz.

Elimizdeki dayanak, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un hazırlamış olduğu listedir. Ondan daha geriye gitmek ve bilhassa Oğuz'ların ilk olarak duyuldukları tarihlerde hangi boylardan meydana geldiklerini söyleyebilmek imkânına sahip bulunmuyoruz. Bu sebeble, aynen Oğuz isminin anlamında olduğu şekilde, bu kavimler topluluğunu oluşturan boyların hangisi olduğu hususunda da değişik görüşler karşımıza çıkmaktadır.

Bizim bugünkü bilgimiz, Oğuz'ların 24 boy olduklarıdır. Bu noktayı hatırda tutarak, Oğuz isminin ilk defa duyulduğu VII. yüzyıla gidelim.

«XVIII. yüzyılın başlarında, Strahlenberg isimli bir İsveçli, Yenisey nehri kıyılarında dolaşırken, üzerlerinde anlaşılmaz işaretler hakedilmiş mezar taşlarına benzer bazı taşlar gördüğünü anlatmıştır. 1889 yılında Fin Arkeoloji birliği bu dağılmış yazıtları toplayarak, kolayca tetkik edilebilecek bir atlas içinde, ilgilenecek alimlerin önüne koydu. Daha ilk incelemede bu bilinmeyen yazıların, yazıtların kırık döküklüğü yüzünden, okunabilmesi tamamiyle umutsuz görünmüştü. Eldeki veriler, sadece bazı harflerin şekillerinin tam olarak tesbit edilebilmesine ve her satırda, uzun ve kısa uzaklıklarda yalnız düz çizgi üzerinde oyulmuş harfler arasına konmuş olan çift noktalardan, tahminen her bir kelimenin nerede bittiğinin anlaşılmasına imkân sağlamıştı. Ancak bu kadarcık verilere dayanılarak, ne yazıyı, ne de onun yazıldığı dili bilmedikleri halde, bilginler Yenisey Yazıtları'nın sözlüğünü yapmaya muvaffak oldular.

«Bu işler yürürken gene 1889 yılında İrkutsk'lu Rus alimi Yadrintsev, Orhon nehri ile Koşo Saydam gölü yakınlarında, meşhur Karakurum şehrinin yıkıntıları yanında, Orhon Yazıtları'nı buldu. Bunlar iki yazıttı. Biri hiç bir eksiksiz, dikildiği yerde, taş tabana dayalı bir halde duruyordu. 332 santimetre boyundaki bu taşın 231 santimlik kısmı yazılıydı. Genişlik 132, kalınlığı da 46 santimdi. Öteki yazıt yıkılmıştı ve dört parçaya ayrılmış ve dört parçaya ayrılmış bir halde taş kaidenin etrafında yatmaktaydı» (2).

Orhon abideleri bulunduktan sonra, yazının okunması imkân dahiline girdi. Türkler tarafından ve türkçe olarak yazılmış bu abideler, Türk tarihi hakkındaki en eski türkçe kaynağı teşkil etmek gibi bir özelliğin yanında, hem «Türk», hem de «Oğuz» isimlerini yüzyıllar gerisinden bize duyuruyorlardı.

Türk adı, Tu-cüe veya Tou-kiou olarak Çin kaynaklarında 550'lerden itibaren yer almakta ise de, Orhon Yazıtları bu ismin türkçe olarak yazıldığı ilk eserdir. Türk adının menşei hakkındaki bilgileri birinci bölümün ikinci kısmında topluca kaydetmiştik.

Oğuz ismine gelince, bu isim Yenisey ve Orhon Yazıtları'nın dikildikleri tarihlerden daha önceki devirlere ait kaynaklarda hiç yer almamıştır. Orhon Yazıtları'nın dikiliş tarihleri, Göktürk bahsinde görmüş olduğumuz üzere, kesin şekilde bilinmektedir. Yenisey Yazıtları'nın dikiliş tarihi hakkında ise kati bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bunların Orhon Yazıtları'ndan daha eski oldukları ve muhtemelen VII. asrın ilk yarısında yazıldıkları kabul edilmektedir.

Yenisey nehrinin, Koso Göl batısına düşen bir bölgede, Sayan dağları etek-

(2) L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Cilt II, S. 3-6

lerinde vücud bulan bir kolunun adı Ulu Kem Irmağı'dır. Bugünkü Kızıl kasabası ile, Ulu Kem ırmağının keskin bir dirsekle kuzeye yönelip Yenisey adını almaya başladığı nokta arasındaki bir yerde, Tannu-Olo dağları eteklerinden doğan Barlık Çayı, Ulu Kem ırmağına karışır. İşte Oğuz adına ilk defa rastgelinen Yenisey Yazıtları'ndan bir tanesi bu Barlık çayı kıyısında bulunmuştur. «Öz Yiyen Alp Turan» isimli bir Oğuz beyinin mezar kitabesi olduğu anlaşılan bu taşta «Altı Oğuz budunu»ndan bahsedilmektedir (3).

Bizim bu mezar taşından çıkaracağımız netice, 650 yılından önce, «6 Oğuz» ismini taşıyan bir topluluğun bulunduğu ve bunlardan bir kısmının Barlık bölgesinde, yani Tannu-Ola dağlarının kuzeyinde yaşamakta olduklarıdır.

Bumin Kağan 552 yılında Göktürk İmparatorluğu'nu tarih sahnesine çıkarırken, kısa bir süre sonra bu İmparatorluğun hududlarını oluşturacak bölge içinde yaşayan çeşitli Türk boylarının hangileri olduğunu biliyoruz. Zamanla batı Göktürk devletinin kendi öz ülkesini çizecek hudutlar içinde (doğuda Barkul gölü, güneyde Tanrı dağları, batıda Aleksandr dağları, kuzeyde Balkaş gölü, Tarbagatay ve Büyük Altay dağları) Onok'lar, Karluk'lar, Çuyüe'ler, Çümi'ler, Hami'ler, Şato'lar yaşıyorlardı. Doğu Göktürk tarafında ise (yani batıda Büyük Altay dağları, kuzeyde Altay'lar ve Sayan dağları, Baykal gölü, Amur nehri, doğuda Kingan dağları, güneyde Çin) 15 (veya 16) Tölös boyundan başka, Kırgız'lar ve Basmil'ler bulunuyordu. Görüleceği gibi, bunların içinde Oğuz'lar mevcut değildir.

552 yılından, Doğu Göktürk İmparatorluğu için esaret devresinin başladığı 630 yılına kadar da, Oğuz'ların varlığına dair her hangi bir kayda rastlamıyoruz.

682 yılında Kutlug Kağan, Doğu Göktürk İmparatorluğu'nu yeniden canlandırırken, bu canlanışa düşman gözüyle bakan topluluklar arasında «Tokuz Oğuz Budun»un bulunduğunu Orhon Yazıtları'ndan öğrenmekteyiz.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden bir sonuç çıkarabiliriz. **Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun 630 yılında esaret devresi başladıktan sonra, bölgede bulunan çeşitli Türk boyları (Ok'lar) aralarında birleşmeye başlamışlardır. Bunların her birisinin esasen bilinen bir adı olduğundan, birleşme ile ortaya çıkan topluluğa ayrı bir isim verilmeyerek, sadece kaç boyun (ok'un) bir araya geldiğine işaret edecek bir ad kullanmakla yetinilmiştir.** Bu, bir yenilik olmayıp Türkler arasında her zaman kullanılan bir usuldür. Nitekim Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun ortaya çıktığı 552 yılından beri, batı kısmındaki boyların 10 tanesine «On Ok»lar denilegelmektedir. Doğu kısmında bu şekilde hareket edişin 630'lardan sonra başlamış olduğu anlaşılıyor. **630 ile 650 yılları arasında ilk defa 6 boyun bir araya gelmiş olduklarını Yenisey Yazıtları'ndan öğreniyoruz. 682'ye vardığımız zaman boy adedi 9'a çıkmıştır.**

Buraya kadar durum açık ve kolaydır. Asıl güçlük bundan sonra başlayacaktır. Bu ilk 6 boy ve sonradan gelen 3 boy hangileridir? Nerede oturmaktadırlar?

Bir ölçüde daha basit olan ikinci soru ile başlamak istiyoruz. Yenisey Yazıtları, Oğuz'ların o tarihte, yani 630-650 arasında Barlık çayı civarında yaşadıklarını ortaya koymuştu. 682 yılında ise Oğuz'ların Selenga ırmağı ile Ötüken bölgesinde yerleşmiş göründüklerini, Göktürk tarihini tetkik ederken görmüştük. Bu bölge, Barlık Çayı bölgesine oranla hayli güney-doğuda kalmaktadır. Elimize geçen bazı kaynaklarda bu durum, Oğuz'ların zamanla kuzeyden güney'e ve doğu'ya doğru indikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak böyle bir yer değiştirmeye gerek kalmadan duruma bir izah bulmak da mümkündür. Hakikaten, madem ki Oğuz'ların bir kavimler ittifakı olduğunu kabul ettik. İttifak halindeki boyların hepsinin aynı bölgede yaşamalarına ne gerek, ne de imkân olacağını da kabul etmek zorundayız.

---

(3) Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Cilt III, Sayfa 61

Aralarında ittifak yapmaları mümkün Türk boyları, doğu Göktürk hududları içinde yaşayan ve Uygur tarihini tetkik ederken gördüğümüz üzere, Çinliler tarafından ülkeleri organize edilen boylardan başkaları olamaz. Çünkü batı Göktürk topraklarındaki Türk boylarının, yani Onok'ların, Karluk'ların, Çuyüe ve Çumi'lerin eski yerlerinde yaşamaya devam ettiklerini ve kendi içlerinde çeşitli problemlerle uğraşmakta olduklarını bildiğimiz gibi, Oğuz topluluğunun söz konusu tarihlerde batı ülkelerine de yayılmış olduğuna dair bir kayda da rastlamıyoruz.

Doğu Göktürk sahasındaki Türk boyları ise çok geniş bir bölgeye yayılmış olduklarından, ittifak halindeki, başlangıçtaki 6 ve daha sonraki 9 boyun bulundukları bölgenin de bir hayli geniş olduğunu kabul etmek zorunludur. Bu durumda Barlık çayı bölgesi gibi, Selenga ırmağı bölgesini de, bütün Oğuz'ların değil, sadece ittifaka dahil boylardan birer tanesinin yerleştiği bölgeler olarak görmek zannederim isabetli olur. Zaten, 682 yılında Inek gölü ile Kökçin çayı arasında cereyan eden ilk savaşta, 2.000 kişilik Göktürk kuvvetleri karşısında Oğuz'ların ancak 3.000 savaşçısının bulunması da, ismi geçen bölgede sadece bir boyun yaşadığına delâlet etse gerektir. Her halde ittifak halindeki 9 boyun çıkaracağı kuvvet 3.000 kişiden ibaret kalmazdı.

Bu şekilde Oğuz'ların nerede oturdukları sorusuna karşılık verebilmek bir hayli kolaylaşmış olmaktadır. Çünkü, doğu Göktürk ülkesinde yaşayan bütün Türk boylarının yaşadıkları yerleri biliyoruz. 9 Oğuz ittifakını oluşturan 9 boy'un hangileri olduğunu belirleyebildiğimiz anda, bunların ülkelerinin neresi olduğu bir sorun olmaktan çıkacaktır.

Böylece asıl güç olan birinci soru'a, yani 9 Oğuz'ların hangi boylardan oluştuğu sorusuna gelmiş oluyoruz. Elimizde mevcut bilgilere dayanarak bir araştırma yapmaya çalışalım.

Orhon kitabeleri düşman kavimler olarak «Çin, Dokuz Oğuz, Kırgız, Kurikan...» millet veya topluluklarını saymaktadır. Bu durumda doğu Göktürk ülkesinde yaşayan kavimlerden Kırgız'lar ile Kurikan'ların 9 Oğuz'ların dışında kaldıklarını anlamaktayız. Orhun Yazıtları Basmil'leri de 9 Oğuz'lardan ayrı olarak ele aldığından, onları da dışarda bırakıyoruz. Bu durumda geride esasen sadece Tölös kavimleri kalmaktadır.

646 yılında Uygur'ların, diğer boylarla birleşerek, Sir-Tarduş'ları yenilgiye uğratarak onların hakimiyetine son verip ülkelerini de ilhak etmiş olduklarını görmüştük. 9 Oğuz topluluğundan bahsedildiği tarihlerde ortada Sir-Tarduş topluluğu kalmamış olduğuna göre, onlar da araştırmamızın dışında kalacaklardır.

Uygur'ların dışarda bırakılıp bırakılmayacağı daha güç bir sualdir. Orhon Kitabeleri başlangıçta Uygur'lardan hiç bahsetmez. Ancak Dokuz Oğuz budununun Çin'e göç ettiğini kaydettikten sonra Uygur'lar üzerine sefer yapıldığından söz eder ki, bu 9 Oğuz'lar ortadan çekildikten sonra da Uygur'ların yerlerinde oturduklarına işaret eder. Bu sebeble Uygur'ların 9 Oğuz topluluğunun dışında olduğu düşüncesi ağırlık kazanmaktadır.

Elimizdeki bilgilerden yararlanarak, Oğuz topluluğunun içinde bulunamayacakların tesbit ettiğimiz bu Türk kavimlerinden sonra, bir de 9 Oğuz'ların içinde olduklarından şüphe edilemeyecek Türk kavimlerini araştıralım.

Göktürk'lere karşı ittifak yapmak maksadıyle Oğuz'ların Çin'e yolladıkları

Elçi Kun=Hun; Hitay'a yolladıkları Elçi de Tongra boyundan olduğuna göre, Orhon Yazıtları'nın bize verdiği bu bilgiye dayanarak 9 Oğuz topluluğunda Hun ve Tongra boylarının bulunduklarını söyleyebiliriz. Bundan başka, Çin kaynaklarının kayıtlarına göre, 715 yılında, Sekie, Husie, Kipi, Fou-li-yu, Nou-lai ve Hie-tie boylarının Çin İmparatoruna tabiiyet arzettiklerini anlamaktayız (4). Her ne kadar Orhon Kitabeleri'nde Oğuz'ların göç tarihi olarak 717 ve 718 yılları gösterilirse de, bizim için şu anda önemli olan, tarihlerdeki uyuşmazlık değil, Çin kaynaklarının 9 kavim topluluğundan olduklarını belirttiği yukarıki 6 boyun isimleridir.

«Hie-tie», zaman zaman «Atie»ler için kullanılan bir isimdir. Ancak «Fou-li-yu» ve «Nou-lai» boylarının isimlerine başka bir tarafta rastlayamadık. 15 boylu Tölös grubu içinde de bunların isimleri geçmiyordu. Birinci bölümün ikinci kısmında, Türk adı ve Türk Toplulukları başlıklı bahisde, Tölös boyları arasında (Fou-li-kiu) isimli bir kavimin isminin de sayıldığını yazmıştık. Bu isim ile (Fu-li-yu)nun aynı kavmi gösterdiği şüphesizdir. Bununla beraber (Fou-li-kiu) boyu hakkında da her hangi bir bilgi mevcut değildi. Bunlar, boylardan herhangi birisine ait oymak isimleri de olabilir. Yahut Karluk grubuna dahil olabilirler, her ne kadar 3 Karluk boyunun isimleri ile bu iki isim arasında bir benzerlik yoksa da, Çin'ce şekillerin değişik şekillerde okunabildiğini pek çok defalar gördük. Karluk'ların 715 yılında Çin'e tabiiyet arzettiklerini bildiğimizden böyle bir ihtimali de öngörmemiz tedbirli bir davranış olabilir. Bütün bu sebeblerle biz bu iki boyu 9 Oğuz topluluğu dışında bırakıyoruz.

Orhon Kitabeleri'nden, Bayırku'ların 9 Oğuz'lara dahil olduğunu da anlamaktayız. (Kapagan Kağan Bayırku'ların tuzağına düşerek öldürülmüştü) Böylece, Hun, Tongra, Sekie, Husie, Kipi, Atie ve Bayırku boylarının Oğuz'ların 7 tanesini oluşturduğunu ortaya çıkarmış olmaktayız.

Tölös'lere dahil olmakla birlikte, 9 Oğuz'ların içinde olamayacaklarını belirlemiş olduğumuz Uygur'lar ve Kurikan'larla, Sir-Tarduş'ları da çıkardıktan sonra geriye kalan 5 Tölös boyundan, yani Tupo, Telengut, Puku, Hikie ve Pesi boylarından 2 tanesinin daha 9 Oğuz'ların içinde olması gerekmektedir. Bu defa başka bir yola başvuracağız.

9 Oğuz'lardan hiç olmazsa bir boyun Ulu Kem ırmağı yöresinde, Barluk çayı yakınlarında yaşadığını biliyoruz. Yerleşme yerleri itibariyle Barluk çayına en yakın olan boy Pesi'lerdir.

Gene 9 Oğuz'lardan hiç olmazsa birisinin Orhon nehri boylarında yerleşmiş olması lâzımdır, çünkü Kutluğ Kağan'ın Oğuz'larla ilk çarpışması bu bölgede cereyan etmiştir. Yerleşme yeri itibariyle bu durumda görünen boy Puku'lardır.

Yukarda isimlerini kesinlikle saydığımız 7 boya, ihtiyat kaydı ile Pesi'leri ve Puku'ları da eklersek 9 boyu bulmuş oluyoruz.

Geriye Tupo, Telengut ve Hikie boyları kalmaktadır. Bunların ittifaka neden girmemiş oldukları zihne takılabilir. Uygur'ların daha da kuzeyinde yerleşmiş olduklarını bildiğimiz Tupo'ların, güneyde cereyan eden olaylar kendilerini ilgilendirmediği için bu ittifakın dışında kaldığı düşünülebilir.

Telengut'larla, Hikie'lere gelince, bunlar da herhalde son anına kadar İmparatorluğun sadık unsurlarını teşkil etmiş olmalıdır.

Başlangıçta 9 Oğuz'ların başbuğu olarak görünen Baz Kağan'ın da Puku'ların başında olduğu düşünülebilir, zira Türk âdetlerine göre, Ötüken'de oturan başbuğ Bozkırların kağanı sayılmaktadır, zaten bu sebebledir ki, Oğuz'ları itaat altına alabilmek için ilk önce Baz Kağan'ın üzerine yürünmüş ve Ötüken ele geçirilmiştir.

(4) Chavannes, Documents..., Notes Additionnelles, S. 32

Oğuz'larla ilgili olarak, başlangıçtaki 6 boyun hangileri olduğu, Kapagan Kağan'ın merkezini basan 3 Oğuz'ların hangileri olduğu soruları da bulunmaktadır. Ancak bunlara cevap verebilmek olanağını göremiyoruz.

Oğuz topluluğunu, Tölös'lerden ayrı, nereden ve ne zaman geldiği, sonra ne zaman nereye gittiği bilinmeyen bir kavimler grubu olmaktan çıkarıp, Tölös'lerle birleştirince, aşağıda temas edeceğimiz diğer pek çok konu da, daha kolay izah bulabilecektir.

Ancak bunu yapmadan önce, Tölös grubuna dahil Sir-Tarduş boyu hakkında bazı hususları belirtmekte faide görüyoruz.

Göktürk ve Uygur tarihleri tetkik edilirken bazı çok enteresan olaylara tanık olunmaktadır. Bu olaylar teker teker ele alınırlarsa özel bir anlam ve önem taşımamaktadırlar. Ancak bunların hepsini bir araya getirerek bir kıymetlendirme yapacak olursak, son derece mühim ihtimaller akla gelebilir.

Evvelâ olayları sıralayalım:

1. Sir'ler ve Tarduş'lar başlangıçta ayrı ayrı 2 boydu. Sonra Sir'ler Tarduş boyuna hakim oldular ve isimleri Sir-Tarduş oldu (5).

2. 605 yılında batı Göktürk hükûmdarı Çulo Kağan, Tardu Kağan'a karşı isyan etmiş olan Tölös'lerden bazıları üzerine ani baskın yaparak mallarını yağmaladığı gibi, bir karışıklık çıkarmamaları için de Sir-Tarduş beylerini öldürttü. Bunun üzerine Tölös boyları isyan etti.

3. Doğu Göktürk kağanı Şipi, Çin'e sığınmış olan eski batı Göktürk kağanı Çulo'nun geri verilmesini isteyip onu öldürttü.

4. 628 yılında Sir-Tarduş'ların başbuğu İnan, 70.000 çadır ahalisiyle doğu Göktürk hükûmdarı Kili Kağan'a tabiiyet arzetti.

5. Çinliler Kili Kağan ile mücadelelerinde kendisinden istifade etmek maksadıyla, İnan'a «Cencu Bilge Kağan» ünvanını verdiler. Doğu Göktürk esaret devresi başlayınca İnan bütün kavimi ile birlikte doğuya doğru yürüyerek, Tola nehri güneyine, Ötüken dağına geldi. O tarihte Göktürk topraklarında en kuvvetli topluluk Sir-Tarduş'lardı. Diğer Türk boyları, İnan'ı kağan olarak tanıyorlardı.

6. Uygur başbuğu bu devirde İlteber ünvanını taşıyor ve Sir-Tarduş kağanına tâbi bulunuyordu.

7. 646 yılında, Uygur'lar diğer boylarla birleşerek, Sir-Tarduş'ları yenip ülkesini elinden aldılar, ona tâbi boyları kendilerine bağladılar.

8. Tonyukuk, Göktürk devletinin yeniden canlanışını önlemek maksadıyla Oğuz'ların Çin ve Hitay'a elçi gönderirken, hep birlikte saldırarak «Türk Sir Bu-dun» yürümesin, mümkünse hep beraber yok edelim dediklerini nakleder.

9. 697 yılında Kapagan Kağan, yeğeni Bilge'yi Tarduş'ların başına Şad olarak atadı.

10. Tonyukuk Yazıtı'nın son cümlesinde «Türk Bilke Kağanı Türk Sir milletini Oğuz milletini besleyip oturuyor» denmektedir.

Şimdi bu 10 olay veya gözlemden hareketle akla gelebilecek ihtimalleri düşünelim:

(5) Chavannes, Documents..., Sayfa 94

— Tölös'ler, Göktürk'lerin doğu ve batı gruplarını birleştirerek tek kağan olarak başa geçen Tardu'ya karşı isyan etmişler ve bunun sonunda Tardu kaçmış, yerine oğlunu takiben torunu Çulo Kağan gelince, Tölös'lere ani bir saldırı yaptığı gibi, karışıklık çıkarmasınlar diye Sir-Tarduş beylerini de öldürtmüş, bunun üzerine de bütün Tölös'ler yeniden ayaklanmışlardır. Tardu'ya karşı isyan, törelere uymayan bir davranış sonucu olabilir. Bu isyanın sebebi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmadığını belirtmiştik. Türk törelerine göre Tardu'nun yeri, büyük kağan'dan sonra gelen ikinci yer olan yabguluktu. Büyük kağanın zaafından yararlanarak onun yerini işgal edişi törelere aykırı düşmekteydi. Türk tarihinde bu sebeble pek çok bölünmeler olmuştur. Bu defaki isyanın da bu sebebe dayanması kuvvetli bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Tardu'nun halefi Çulo Kağan'ın, karışıklık çıkarmasınlar diye Sir-Tarduş beylerini öldürtmesi, isyana ön ayak olanların Sir-Tarduş beyleri olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

— Çulo Kağan 611 yılında Çin'e kaçmak zorunda kalıyor. Onun yerine geçen Şeku Kağan zamanında Tölös'ler isyanı bırakıyorlar. Doğu Göktürk'lerde 609 yılında başa geçen Şipi Kağan, kendisine karşı özel düşmanlık beslediği Çulo'yu teslim etmeleri için Çinlileri zorluyor, Çinliler Çulo'yu veriyorlar ve öldürülüyor. Çulo'ya karşı bu düşmanlığın sebebinin, büyük ihtimalle Sir-Tarduş beylerine karşı yapılan muamele olduğu düşünülebilir. Bu takdirde doğu Göktürk kağanının, Sir-Tarduş'lara karşı özel bir ilgi duyduğu ortaya çıkar. Bu ilgiyle, Tardu'ya karşı başlatılan isyana Sir-Tarduş'ların önayak oluşları birleştirilecek olursa, Sir-Tarduş boyunun, Tölös'ler içinde özel bir mevkii olduğu ihtimali belirir.

— Sir-Tarduş başbuğu, doğu Göktürk hükûmdarı Kili Kağan'a karşı isyan ettikten sonra bile, Kili Kağan mağlup edilinceye kadar, Çinlilerin kendisine verdiği kağan ünvanını kullanmıyor, Kili Kağan ortadan çekilince bütün kavmi ile Ötüken bölgesine yürüyor ve oraya yerleşiyor.

Sir-Tarduş'ların 627 yılından sonra başlattıkları isyanın sebebi hakkında hiç bir bilgimiz yok. Görünürde törelere aykırı bir davranış da göze çarpmıyor. Fakat isyanın gene törelerle ilgili bir konudan çıkmış olması düşünülebilir. Zira Sir-Tarduş başbuğu, isyan halinde olmasına rağmen, kağan ünvanını kullanmıyor. Bu da bir töre konusudur. Karluk'ları incelerken görmüştük, bozkırların kağanı Ötüken bölgesinde oturmaktadır. Sir-Tarduş başbuğu, ancak Kili Kağan esir edildikten sonra, Ötüken'e gidiyor ve kağanlığını ilân ediyor. Burada çok enteresan bir başka nokta var. Kili Kağan'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratanlar Uygur'lardır. Üstelik Uygur'lar Ötüken'in hemen civarındadırlar. Buna rağmen Uygur'lar Ötüken'e yerleşmeyi düşünmüyorlar. Sir-Tarduş'ların batıdan doğuya gelmesini, Ötüken'e yerleşmelerini bekliyorlar. Sir-Tarduş boyunun ve onun başbuğunun ciddeden özel bir durumu olduğunu bu olay da göstermektedir.

— Kapagan Kağan, yeğeni Bilge'yi, sağ kanatda Tarduş'ların Şad'ı yapıyor. Bu mevki Türk protokolünde normal olarak 3. yerdir. (Kağan, sol kanat şad'ı, sağ kanad şad'ı). Doğu Göktürk'ler yeniden canlanırlarken, Sir-Tarduş'ların isminin hiç geçmediği, onların Uygur'lar tarafından mağlup edilerek arazilerine el konulmuş olduğu hatırlanırsa, sağ kanat şad'ının Sir-Tarduş'ların başına geçmesi ile bu kavime verilen önemin büsbütün belirgin hale geldiği açıkca belli oluyor.

— Tarduş'lar ile Sir'lerin, eskiden ayrı ayrı boylar iken, sonra birleştiklerini anlıyoruz. Tonyukuk, «Türk Sir milletinden» bahsediyor. Bir de son derece garip bir durum var. Çinlilerin Tu-cüe diye isimlendirdikleri ve bizim Türk diye tanıdığımız, Göktürk İmparatorluğu'nun asıl kurucusu olarak bilinen, kağan sülâlesinin içinden çıktığı boy, nerededir, ne yapar, ne olmuştur, hiç bir kaynakta bu hususa dair bir kayıt göremiyoruz. Tu-cüe'ler, Tölös'lerden birisinin bazı kaynakların iddiasına göre Uygur'ların, Juan-Juan'lara karşı hazırladıkları ayaklanmayı önlemiş ve sonra da Juan-Juan'ları yenilgiye uğratıp Göktürk devletini kurmuşlardı. Ancak Göktürk İmparatorluğu'nun en görkemli döneminde bile bu boyun ismine bir daha rastlamıyoruz. Daha enteresanı doğu Göktürk'lerin 630'da başlayan esaret devresinde bunların isimleri geçmediği gibi, Uygur'lar Göktürk'leri kesin olarak ortadan kaldırdıktan sonra da bu boyun ismi duyulmuyor. Bütün bir boyun, son kişisine kadar yok olduğunu düşünmek mümkün olamayacağına göre (zaten böyle bir iddia ileri sürülemez, eğer 630 yılında toptan yok olsalardı, 680'de ortaya yeniden nasıl çıkabilirlerdi, 630'da yok olmamışlarsa 680'de de yok olmamışlar demektir, kaldı ki, 630 ile 680 arasında neredeydiler?), Çinlilerin Tu-cüe dedikleri kavime, Tonyukuk'un ve dolayısiyle bütün Türk'lerin Türk Sir milleti demekte olmaları ihtimali ortaya çıkmaktadır. Tu-cüe'lerin bir tek boy olmayıp bir kaç boydan oluşmaları da şüphesiz imkân dahilindedir. Bu boylardan, Tarduş'larla birleşmiş olup da isminin sadece «Sir» olduğu anlaşılanı, kağan ailesinin içinden çıktığı boy olabilir. Bu takdirde ilk bakışta anlamsız gibi görünen pek çok husus ve bu arada özellikle Sir-Tarduş boyunun, diğer boylar arasında değişik bir durumu olması da mana kazanabilir.

Biz bütün bu düşünceleri bir ihtimal olarak ortaya koyuyoruz. Konu, şüphesiz ki üzerine büyük bir dikkatle eğilenecek kadar önemlidir.

Şimdi bir de Türk'lerle Oğuz'ların arasındaki ilişkiyi inceleyelim.

Bu konunun yeri, ilk bakışta, Göktürk İmparatorluğu tarihinin içindeymiş gibi görünür. Fakat Göktürk'ler ortaya çıktıkları tarihte Oğuz diye bir topluluğun ismi geçmediği, onlardan ancak 630'lardan sonra söz edilmeye başlandığı cihetle, Göktürk İmparatorluğu tarihinin başında, genel olarak kavimlerden bahsederken, Oğuz'lara da yer vermemize imkân yoktu. Bu sebeble bu konuyu ancak burada ele alabilmek mümkün olmuştur.

Barthold Türk'lerle Oğuz'ları aynı saymaktadır. Görüşünü şu şekilde izah eder (6): «Orhon Kitabeleri, o devirde "Türk" diye bilinen kavimleri katiyetle teşhis edebilmek imkânını yaratmamaktadır. Kağan kendi milletini hem Türk, hem de, bazı yerlerde onları düşman olarak zikretmesine rağmen, Oğuz veya Dokuz Oğuz diye isimlendiriyor. Orhon Yazıtları'nın okunmasından önce bile, Radloff, VI. ve VII. yüzyıl Türk'lerinin Oğuz boylarına mensup oldukları kanaatine varmıştı, yazılı vesikalar da bu tezini tamamen kanıtlamaktadır. Oğuz'lar veya "Türk"'ler de kendi içlerinde çeşitli milletlere bölünmüşlerdi ki, Tölös'ler, Tarduş'lar ve batıdaki Türkeş'ler bunların arasındaydılar.»

Bu konuda özel bir etüd yapmış olan F. Laszlo bu fikire karşı çıkmakta «Eğer Göktürk'ler tarihleri boyunca hiç olmazsa bir defa Dokuz kabileden teşekkül etselerdi, Dokuz Oğuz adını alabilirlerdi. Halbuki bizim bildiğimize göre, Çin kaynaklarında böyle bir kabile taksimi hakkında en ufak bir kayıt bile yoktur» görüşünü ileri sürerek Oğuz'ların, Tölös kavimler topluluğu içinde aranması gerektiği kanısına varmaktadır (7).

Oğuz'lar hakkında büyük bir araştırma yapmış olan Profesör Dr. Faruk Sü-

---

(6) W. Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 25

(7) F. Laszlo, Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Belleten Cilt XIV, S. 37

mer de Oğuz'larla Türk'leri ayrı ayrı kavimler olarak görür (8): «VI. yüzyılda Türkçe konuşan kavimlerden ancak biri Türk adını taşıyordu... Bu Türk kavmi bir imparatorluk kurmak suretiyle hemen bütün Türkçe konuşan kavimleri idareleri altına toplamıştı. Bu keyfiyet yakın doğuda Türk adına, Türkçe konuşan bütün kavimleri içine alan umumî bir anlam kazandırdı. Fakat Türk sözünün bizzat Türkçe konuşan kavimler arasında böyle geniş bir anlamı olmadı. Türkler müslüman olduktan sonra yakın doğudaki dindaşlarından Türk kelimesinin bu geniş manasını öğrendiler, Oğuz Türk'lerine Türk adını verenler de yine yakın doğu müslümanları olmuştur... Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılması ile Türk kavmi ortadan kalktığı halde, Oğuz'lara bir şey olmadı, onlar Uygur'lar devletinde de... bu devletin dayandığı ikinci bir unsur oldular.»

Türk sözünün geniş bir anlam kazanması keyfiyetine Barthold'un da işaret ettiğini evvelki bahislerde belirtmiştik (9).

Barthold ayrıca «Türk» sözcüğünün siyasî, Oğuz sözcüğünün ise etnografik birer deyim oldukları görüşünü de ileri sürmüştür (10).

Görüleceği gibi, bazı hallerde birbirine zıd görünen fikirlerle karşı karşıya bulunmaktayız. Aslında belirli bir noktadan hareket edecek olursak bu fikirlerin hepsinin doğru olduğunu ve hepsinin aynı sonuca vardığını görmek mümkün olabilir. Bunu yapmaya çalışalım.

Barthold ve Radloff, Oğuz'larla Türk'lerin aynı boylardan geldiklerini, kendi içlerinde çeşitli milletlere bölündüklerini söylüyorlar. Gerek Türk'lerin, gerek Oğuz'ların Tölös boylarından geldiklerini ve Tölös grubuna dahil boyların ise aynı köke bağlı bulunduklarını kabul ettiğimiz takdirde bu görüş doğrudur.

F. Laszlo, Oğuz'ların Tölös kavimleri arasında aranması gerektiğini söylüyor. Bu yukarıki fikirle aynı sonuca varır. Ancak F. Laszlo, Türk'lerle Oğuz'ların aynı olduklarına itiraz ediyor. «Türk'ler tarihlerinde hiç bir zaman 9 kabileden teşekkül etmemişlerdir» diyor. Bu gözlem doğrudur. Ancak problemle ilgisi tam değildir. Hakikaten, eğer Oğuz'lar bütün tarih boyunca her zaman 9 kabileden oluşsalardı, bu görüş hiç olmazsa görünüşte haklı olabilirdi. Ancak Yenisey Yazıtları'nda 6 Oğuz'ları gördük. Orhon Yazıtları 9 Oğuz'lardan, Sine-Usu Yazıtı 8 Oğuz'lardan bahseder. Kaşgarlı Mahmut 22, Reşid üd-Din 24 Oğuz boyunun ismini verir. Ama Laszlo'nun görüşünde asıl ihmal edilmiş husus, Oğuz denen toplulukla Türk denen kavimin tanımlanmasının yapılmamış olmasıdır. Gerek Oğuz'ları, gerek Oğuz gibi görünmeyen Türk'leri, büyük bir Tölös grubunun, hatta bundan da daha geniş bir ailenin çeşitli boyları olarak gördüğümüz an, Laszlo'nun itiraz edeceği bir cihet kalmayacaktır. Ortada aynı kökten gelme bir çok boy vardır. Bunlardan 9 tanesi belirli bir tarihte bir araya gelmişler ve kendilerine 9 Oğuz'lar denmiş, diğerleri ayrı ayrı kalmış ve her biri kendi özel ismi ile anılmaya devam edilmişlerdir. Bu boyların hepsi bir araya gelerek Göktürk'leri oluşturmuşlardır.

Profesör Sümer, VI. asırda Türkçe konuşan kavimlerden ancak biri Türk adını taşıyordu, demektedir. Çin kaynakları durumu bize hakikaten böyle gösteriyor. Bununla beraber, «Türk adı»ndan bahseden Birinci Bölümde belirttiğimiz bazı hususları tekrar hatırlayalım. Biz Türk ismini, Çinlilerden değil, muhakkak ki Türklerden öğrenmişizdir. Çinlilerin Tu-cüe veya Tou-Kiue dedikleri bir kavim (veya kavimler topluluğu) vardır. Ancak bunu «Türk» olarak okumak her halde

---

(8) Faruk Sümer, Oğuzlar, Giriş ve ilk 20 sayfa

(9) Birinci bölüm, ikinci kısım, 23 No.lu dip notu

(10) W. Barthold, Türkmen Kavminin Tarihine ait Monografi, TTK kitaplığı

kolay kolay akla gelmez. Batı kaynaklarında rastladığımız «Türk» adını o kaynakların icad ettiği veya «tu-cüe»yi Türk diye okuyarak ortaya çıkardıkları da düşünülemez. O kaynaklar hiç şüphe yok ki «Türk» adını, Türklerle temas ettikten ve onların kendilerine ne isim verdiklerini öğrendikten sonra kullanmaya başlamışlardır. Türkçe konuşuyorlar diye Göktürk'lere Türk dendiği de her halde düşünülemez. Zira batılılar Göktürk'lerden daha önceki tarihlerde de Türkçe konuşan kavimlerle tanışmışlar ama onlara Türk dememişlerdir. Konuşulan dilin adı, her halde bu dili konuşan millete izafeten konmuştur. Başka türlüsü düşünülemez. Bu itibarla Türkçe konuşanlara Türk denerek ismin manasının genişletilmiş olduğu kabul edilse bile, bu ancak Göktürk'lerin isminin Türk olduğu öğrenildikten sonra yapılabilecek bir yakıştırma olabilir. Sonra çok mühim bir nokta daha var. Türk ismini bütün Türkçe konuşan kavimlere teşmil edenlerin yakın doğu müslümanları olduğunu söylüyoruz. Ancak onlar, Türkçe konuştukları halde Türkeş'ler, Karluk'lar, Yağma'lar ve Çiğil'lerden kendi özel adlarını belirterek bahsediyorlar, ama bunların hepsini topluca belirlemek istedikleri zaman Türkler diyorlar. Durum böyle olunca Türk adı değişik bir anlam almaya namzet görülüyor.

Şu halde benim kesinlikle söylenebileceğini zannettiğim bir husus, «Türk» adını, ilk defa, şu veya bu milletin yahut kaynağın değil, Göktürk'lerin kendilerinin kullandıklarıdır. Bunun Türkçe olarak ilk yazıldığı vesika da, daha eskisi bulununcaya kadar, Orhon Yazıtları'dır. Diğer taraftan, «Türk» adının sadece bir tek kavimin adı olması kadar, bir çok kavimin adı olması da imkân dışı sayılmamalıdır. Zira Orhon Yazıtları'nda tek bir kavmin adı Türk'tür diye bir kayıt bulunmamaktadır. Belki hatta, özel kavim ismi olarak, hiç bir kavmin adı «Türk» olmayabilir ve Türk sözcüğü bütün bir topluluğu, aynı kökten gelen boyları ifade etmek maksadıyla kullanılıyor olabilir. Bu konuda karara varabilmek için elimizdeki tek kaynak, yukarda belirttiğimiz sebeb dolayısiyle, Orhon Yazıtları'dır. Bu açıdan, yazıtları satır satır tetkik etmekte zorunluk olduğunu düşündüğümüzden, bu incelemeyi aşağıda birlikte yapacağız.

GÜLTEKİN YAZITI

Güney cephesi

1 — Türk Bilge Kagan (satır 1)
2 — **Türk** Kağanı Ötüken ormanında oturursa (satır 3)
3 — Tatlı sözüne yumuşak ipeğine aldanıp çokca **Türk milleti** öldün. **Türk milleti** öleceksin, güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen öleceksin (satır 6 ve 7)
4 — O yere doğru gidersen **Türk milleti** ölürsün sen (satır 8)
5 — **Türk milleti** toksun sen (satır 8)
6 — **Türk beyler milleti** bunu işitin (satır 10)
7 — Şimdiki **Türk milleti** beyleri (satır 10)

Doğu cephesi

8 — Bumin Kağan İstemi Kağan oturmuş. Oturarak **Türk milletinin** ilini töresini vermiş (satır 1)
9 — İkisi arasında teşkilâtsız **Gök Türk** öylece oturuyormuş (satır 3)
10 — **Türk milleti** il yaptığı ilini yitirmiş (satır 6)
11 — **Türk beyler Türk** adını bıraktı (satır 7)
12 — **Bütün kara Türk milleti** (Satır 9/10)

13 — **Türk milletini** öldüreyim kökünü kurutayım dermiş (satır 10)
14 — Yukarda **Türk Tanrısı Türk mukaddes yeri** suyu öyle tanzim etmiş **Türk milleti** yok olmasın diye babam İlteriş (Satır 11)
15 — **Türk töresini** bırakmış milleti ecdadımın töresince yaratmış yetiştirmiş (satır 13)
16 — Amcam kağan oturduğunda **Türk milletini** tanzim etti (satır 16)
17 — Amcam kağan oturduğunda ben **Tarduş milleti** üzerinde Şad idim (satır 17)
18 — Türkeş kağanı **Türkümüz** ("milletimiz idi bilmediği" (bu 3 kelime yazıtta silktir. Bilge Kağan yazıtında aynısı tam olarak vardır) için kağanı öldü buyruğu beyleri de öldü On Ok milleti eziyet gördü. (satır 18/19)
19 — Doğuda Kadırgan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk öyle düzene soktuk batıda Kengü Tarmana kadar **Türk milletini** öyle kondurduk öyle düzene soktuk (satır 21)
20 — **Türk Oğuz beyleri** milleti işitin üstte gök basmasa altta yer delinmese **Türk milleti** ilini töreni kim bozabilecekti **Türk milleti** vazgeç pişman ol disiplinsizliğinden dolayı beslemiş olan bilgili kağanınla hür ve mustakil iyi iline karşı kendin hata ettin kötü hale soktun (S. 22)
21 — **Türk milletinin** adı sanı yok olmasın diye (satır 25)
22 — **Türk milleti** için gece uyumadım, gündüz oturmadım (S. 27)
23 — Hücum ettiğini **Türk beyleri** hep bilirsiniz (satır 34)

Kuzey cephesi

24 — **Türk milleti** ayak titretti (satır 7)

BİLGE KAĞAN YAZITI

Doğu cephesi

25 — Satır 1 yukarıki (1) numaranın aynı
26 — Babam **Türk Bilge kağanı... Sir Dokuz Oğuz İki Ediz çadırlı** beyleri milleti... üzerine kağan oturdum (satır 1)
27 — Satır 3 (8'in aynısı)
28 — Satır 4 (9'un aynısı)
29 — Satır 7 (10'un aynısı)
30 — Satır 7 (11'in aynısı)
31 — Satır 8 (12'nin aynısı)
32 — Satır 9 (13'ün aynısı)
33 — Satır 10 (14'ün aynısı)
34 — Satır 11 (15'in aynısı)
35 — Satır 11 (16'nın aynısı)
36 — Tört yigirmi yaşımda Tarduş budun üzere Şad oturdum (S. 15)
37 — Satır 13 (18'in aynısı)
38 — Satır 18 (19'un aynısı)
39 — Satır 18/19 (20'nin aynısı)
40 — Satır 20 (21'in aynısı)
41 — Satır 22 (22'nin aynısı)
42 — Satır 30 (24'ün aynısı)

43 — Ben kazandığım için **Türk milleti** kazanmıştır... kazanmasam Türk milleti ölecekti (satır 33)

Kuzey cephesi

44 — Satır 2 (2'nin aynısı)
45 — Satır 5 (3'ün aynısı)
46 — Satır 6 (4'ün aynısı)
47 — Satır 6 (5'in aynısı)
48 — Satır 8 (6'nın aynısı)

TONYUKUK YAZITLARI

Birinci Taş Batı cephesi

49 — **Türk milleti** Çin'e tâbi idi **Türk milleti** hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu... **Türk milleti** öldü mahvoldu **Türk Sir milletinin** yerinde boy kalmadı.

Güney cephesi

50 — **Türk milleti** yürüyormuş, kağanı cesur... (satır 3)
51 — **Türk Sir milleti** yerinde hiç yürümesin (satır 4/5)
52 — **Türk milletini** Ötüken yerine konmuş diye işiten güneydeki millet batıdaki kuzeydeki doğudaki millet geldi (satır 10)

Doğu cephesi

53 — **Türk milleti** kılınalı **Türk kağanı** oturalı Şantung şehrine denize ulaşmış olan yok imiş (satır 1)
54 — Türkeş kağanı şöyle demiş **benim milletim ordadır demiş Türk milleti** yine karışıklıklar içindedir demiş **Oğuz** yine sıkıntıdadır demiş (satır 4/5)

İkinci Taş Doğu cephesi

55 — Tanrı korusun **Türk milleti** arasında silâhlı düşmanı koşturmadım. (satır 4)

Kuzey cephesi

56 — İltiriş Kağan kazanmasa yok olsa idi ben kendim... yok olsa idim **Kapagan Kağan'ın Türk Sir milletinin** yerinde boy da millet de insan da hep yok olacaktı (satır 1/2)
57 — Türk Bilge kağanı **Türk Sir milletinin Oğuz milletini** besleyip oturuyor (satır 4)

Orhon Yazıtları'nda «Türk» adının geçtiği hemen her cümleyi yukarıya naklettik. Bunların dışında bir kaç yerde daha «Türk» adı geçmektedir. Ancak bunlar manası tam anlanamayacak kadar silintili bir cümle içinde geçmiş olup çok kere ünleme şeklindedirler. Bu sebeble onları ihmal ettik.

Orhon Yazıtları'nda 60'a yakın yerde geçen «Türk» adı, hiç bir yerde sadece tek bir boyu ifade etmek manasında kullanılmış gibi görünmemektedir. Bunun aksine pek çok yerde «Türk ünlemesi ile çok geniş bir topluluğa hitap edildiği izlenimi alınmaktadır. Örneğin, «Bumin Kağan, İstemi Kağan oturarak Türk milletinin ilini töresini vermiş» dendiği zaman, doğuda büyük Kingan dağların-

dan, batıda Seyhun nehrine kadar uzanan bir bölge içinde yaşayan millet kasdedilmektedir. Gene aynı şekilde «Doğuda Kadırgan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, batıda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk» dediği zaman, Kengü Tarman'ın neresi olduğunu tesbit edememiş olmamıza rağmen, gene büyük Göktürk İmparatorluğu'nun sınırlarının belirtildiğini anlıyoruz. Sadece bununla da kalmıyor, bütün bu ülke için Türk milletinin kondurulduğunu da öğreniyoruz.

Bir adım daha ileri de gidebiliriz. Türk Oğuz beyleri milleti dendiği zaman (No. 20) yazıtta noktalama olmadığından, bu ifadeyi Türk ve Oğuz beyleri diye anlamak zorunluğu yoktur. Bazı yerlerde «Türk Sir» milleti tabiri geçtiğine göre, «Türk» sözcüğünü daha genel bir anlamda, bundan sonra gelen has ismi (mesela Oğuz veya Sir) daha özel anlamda kabul etmek daha doğru olabilir. Bu takdirde de Bilge Kağan'ın Oğuz'lara, Türk diye hitap ettiğini anlarız. Zaten «Dokuz Oğuz benim milletim idi gök yer bulandığı için ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu» sözü de bir kardeş kavgasına işaret etmekten başka anlam taşımaz gibi görünmektedir. Oğuz'lara da Türk denecek olunca, Türk adı ile tek bir kavimin isimlendirilmediğini düşünmek daha kolaylaşır.

Bundan da bir adım ileriye gitmek mümkündür. Bilge Kağan, Türk milletini sadece Aral denizine kadar kondurup düzene soktuğunu söylemekle kalmayıp, daha da açık olarak «Türkeş kağanı Türkümüz milletimiz idi» diyor. O tarihte Türkeş'lerin, On Ok'ların başını çektiklerini biliyoruz. Zaten Bilge Kağan da, Türkeş kağanının hatası yüzünden «On Ok milleti eziyet gördü» diyor. Tonyukuk durumu daha da açıklıyor, Türkeş kağanının ağzından «benim milletim ordadır, Türk milleti gene karışıklık içindedir, Oğuz gene sıkıntıdadır» diyor. Yani sadece Bilge Kağan, Türkeş'lerin Türk olduklarını söylemekle kalmıyor, Türkeş kağanı kendisi de Türk olduğunu açıklıyor.

Zannediyorum ki bütün bu kayıtlardan «Türk milleti» tabiri ile tek bir boyun değil, Göktürk İmparatorluğu içinde yaşayan ve zamanla cümlesine esasen bizim de «Türk» dediğimiz bütün kavimlerin kasdedildiği manasını çıkarmak hatalı olmayacaktır.

Çinlilerin «Tu-cüe» dedikleri ve bütün sinolog ve türkologların batı dillerindeki karşılığının Türk olacağı üzerinde ittifak ettikleri kavime gelince; Göktürk İmparatorluğu içindeki, gerek doğuda olsun, gerek batıda olsun, bütün kavimlere «Türk» denildiği noktasından hareket edilirse, ya Çinlilerin «Tu-cüe» diye tek bir kavmi değil de, büyük bir topluluğu isimlendirdikleri, yahut da bu isimdeki kavmin batı dillerindeki adının «Türk» olmaması gerektiği sonucuna varmak zorunluğunda kalıyoruz. Bu son ihtimali doğru olarak kabul edersek, gerek Bilge Kağan'ın, gerek Tonyukuk'un bahsettiği «Türk-Sir» milleti belki bu konuyu izah edebilecek bir anahtar teşkil edebilir. Bu hususa yukarda da, Sir-Tarduş boyunun bir özelliği olduğunu belirterek değinmiştik. Bir başka, fakat daha zayıf ihtimal de «Tu-cüe»nin hükümdarların yani kağanların mensup olduğu ve kutsal sayılan bir sülâlenin ismi olmasıdır. Her halde bu konu da daha fazla derinleştirilmeyi hak edecek önemdedir.

Türk'lerle Oğuz'lar aynı manayı ifade etmeye başlayınca ve hele batı Göktürk topraklarında yaşayan çeşitli kavimler de Türk diye isimlendirilen topluluk içinde yer alınca, Bumin Kağan Göktürk İmparatorluğu'nu ortaya çıkarırken kardeşi İstemi'nin batı ülkesinin başına nasıl geçebilmiş olduğu da daha rahat anlaşılır bir hal almaktadır. Keza bu takdirde, Oğuz'ların Seyhun boylarına nasıl

ve ne zaman gelmiş oldukları, üzerinde düşünülecek bir problem olmaktan çıkar ve Oğuz'ların çok eski tarihlerden beri bu bölgede yaşıyor oldukları anlaşılır.

Barthold Oğuz'ların VI. asırda Çin sınırlarından İran ve Bizans sınırlarına kadar yayılan Türk kavimlerinden oldukları görüşünü savunur, ancak ona göre Türk kelimesi siyasî, Oğuz kelimesi etnografik deyimlerdir (11). Barthold'un bu ifadesi Oğuz'ların VI. asırda İran ve Bizans sınırlarına kadar uzandıklarını gösterdiği cihetle, Seyhun havzasında çok daha eski tarihlerden beri yaşamakta olduklarını kabul etmediği manasına gelmese gerektir. Biz Türk'lerin bu bölgeye ne zaman gelmiş olabilecekleri konusunu birinci bölümün birinci kısmında incelemeye çalışmış ve oldum olası burada bulunmuş olmaları ihtimali üzerinde durmuştuk. Devam eden çalışmalar ve araştırmalar, bu görüşe her gün biraz daha kuvvet kazandıran bulgular ortaya çıkarmaktadır. Açıklayalım:

Göktürk İmparatorluğu içindeki (Oklar = Oğuz) karşılığı olarak, Göktürk ülkesi sınırlarının batısında, batı Türkleri dediğimiz topluluklar içinde (Ogur)ları bulmaktayız. (Ogur) ile (Oğuz) aynı kelime olup, anatürkçedeki (Z) sesi, Ural dolaylarındaki batı Türkçesinde (R) sesine dönüşmektedir.

Sabir'lerin, Ural dağlarının doğusundaki yurtlarından sökerek Karadeniz düzlüklerine getirdikleri Ogur Türkleri, «son araştırmalara göre, büyük göçten önceki yurtlarında 3 zümreden oluşmaktaydılar: **Doğu zümresi** (Seyhun-Çu nehirleri ve Çalkar gölü havalisinde, On-Ogurlar), **Orta zümre** (bugünkü Kazak-Kırgız bozkırı ve Emba nehri boyunda ihtimal Otuz-Ogurlar) ve **Batı Zümresi** (Yayık nehri dolaylarında, her halde Dokuz-Ogurlar)» (12).

Ogur'lar, Sabir'lerin önünde Karadeniz düzlüklerine geldikten bir süre sonra, Volga'dan Tuna ağzına kadar yayılmışlardır. Bu konuya Bulgar'ları incelerken geleceğiz.

Ogur'ların, Oğuz'lardan ayrılışlarının en geç İÖ. III yüzyılda olduğu düşünülmektedir. İÖ. III. yüzyıl sonlarına doğru, Ogur'ların Kobdo, Tarbagatay, Yedi-Su bölgelerinde yaşamakta olduklarına dair bazı deliller bulunmuştur. Çin kaynakları burada (Ho-chieh = O-ku) adlı bir kavimin yaşadığından söz ederler. Bu adın çince şeklinin, asıl söylenişi «Ugır» olan bir kelimeden geldiği ileri sürülmüştür. Gy. Németh'e göre, bu da Türkçe «Ogur»dan başka bir şey değildir (aşağıda 11 numaralı dip notunda gösterilen kaynak).

Bu yukarıya aldığımız bilgiler içinde, Onogur'ların bir zamanlar oturdukları bölge ile Göktürk'ler zamanında Onok'ların yaşadıkları bölgenin hemen hemen aynı oluşu acaba bir rastlantı mıdır, yoksa Onogur'larla Onok'ların aynıyetine mi işaret eder? İkinci ihtimal daha kuvvetli görülmektedir. Diğer taraftan, Sabir'lerin 460 yıllarında Ob ve İrtiş havzasındaki yurtlarından söktüğü Onogur'lar da herhalde Onok'larla aynı topluluk olacaktır. Bunların tamamının yurtlarını terketmedikleri, bir süre Sabir'lere tâbi olarak yaşadıkları, Sabirler çekildikten sonra yeniden kuvvetlendikleri düşünülebilir. Nihayet, Asya Hun İmparatorluğu devrinde aynı bölgede yaşamış olan Usun'ların da Onogur ve Onok'larla bir akrabalık bağı olduğu da düşünülebilir.

Bu bulguların asıl mühim tarafı, Oğuz'ların = Ogur'ların, bu bölgelere, öyle iddia edildiği gibi yakın tarihlerde değil, pek eskiden beri gelmiş olduklarının ve hatta anayurt olarak kabul edilen bölgelerde ne zamandan beri bulunduklarının tesbit dahi edilemeyeceğinin yavaş yavaş anlaşılmaya başlanmasıdır. Bu da bi-

(11) Barthold, Türkmen Kavminin Tarihine ait Monografi, TTK Kitaplığı

(12) Türkler (Oğuzlar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 210

zim, Türklerin bu bölgelere yerleşişi konusundaki görüşlerimizi teyid edecek bir husus olur.

Oğuz'ların Göktürk İmparatorluğu sırasında 9 boy iken, sonradan nasıl 24 boy oldukları da; (Oğuz = Oklar = Kavimler = Türk kavimleri) görüşünden hareket edilince zor bir soru olmaktan çıkmaktadır.

Hakikaten, «Oğuz» kelimesi, aynen «oklar» gibi, kavimler manasını alınca ve söz konusu kavimler de Türk kavimleri olunca ve nihayet bu Türk kavimleri de Kingan dağlarından Seyhun boylarına kadar yayılmış bulununca, şu veya bu sahadaki Türk kavminin, şu veya bu tarihte bir ittifak halinde bulunmaları her zaman imkân dahiline girer. Nitekim «3 Oğuz», «6 Oğuz», «8 Oğuz», «9 Oğuz», «On-ogur veya Onok», «30 Ogur» bu birleşmelerin örnekleridir.

Ayrıca Uygur'lar gibi, Karluk'lar gibi, bazı Türk boylarının, kendi içlerinde bölündükleri, başka bir deyimle kendileri bir kavimler birliği görünümünde oldukları, bu birliğe dahil boyların zamanla oradan çıkarak başka bir birliğe girebilecekleri yahut kendi öz isimleri ile bağımsız bir yaşantıya geçebilecekleri de unutulmamalıdır. «9 Uygur», «10 Uygur» toplulukları bu durumun örneğidir.

Bu vaziyette, belirli bir tarihte Türk kavimlerinden 24 tanesinin bir araya gelerek, Oğuz Han destanının esasını teşkil eden birliği ortaya çıkarmaları son derece kolaylaşır. Burada cevaplandırılması güçlük arzedebilecek yegâne soru, bu topluluğa neden «24 oklar» denmeyip, «24 Oğuz» veya kısaca «Oğuz» denmiş olmasıdır. Aslında büyük bir önem arzetmeyen bu sorunun bir cevabı, topluluk içinde doğudan gelenlerin çoğunluğu teşkil edişleri olabilir.

Kaldı ki 24 boyun ittifak halinde bulunmaları da zorunlu değildir. Belirli bir tarihte ve belirli bir bölgede 24 boyun yaşamış olmaları 24 Oğuz boyundan bahsedilmesi için yeterli olabilir. Diğer Türk boyları daha uzak bölgelere gitmiş, başka kavimlerle karışmış, başka isimler almış ve 24 Oğuz boyu, tarihe isimlerini kaydettirirlerken, onların arasında bulunmamış olabilirler. Bu durumda «24 Oğuz» değil de sadece «Oğuz» sözcüğünün kullanılmış olması da daha açık bir anlam kazanır.

Bu ileri sürdüğümüz görüşü destekleyecek bir durum da mevcuttur. Reşid Üd-Din, Cami'üt-Tevârih adlı eserinde; Yazıcıoğlu, Tarih-i Âl-i Selçuk adlı eserinde Oğuz boylarını 24 olarak gösterip isimlerini sayarken, Kaşgârlı Mahmut, Divanü Lügat-it-Türk adlı eserinde sadece 22 Oğuz boyunun ismini verir. Kaşgarlı'nın eseri 1072 yılında yazılmıştır. Resid Üd-Din ise çok daha sonra yaşamıştır (1248 - 1318). Arada geçen zaman zarfında, Kaşgarlı'nın 22 boyuna, 2 boyun daha ilâve edilmiş olmasına hiç bir engel yoktur. Her hal ve kârda 24 Oğuz boyunun varlığı destanî olmayıp bir hakikattir ve izleri bugün bile Türkiye'de tesbit edilebilmektedir (13).

Bütün mesele, Göktürk İmparatorluğu içinde yaşayan çeşitli Türk boylarından hangilerinin, bugün isimlerini bildiğimiz 24 Oğuz boyunun ataları olduğunu tesbit edebilmektir. İmparatorluk içindeki boyların tamamına yakın bir kısmının isimlerini ancak Çince olarak bildiğimizden, bu tesbiti yapabilmek bizim için mümkün olamamaktadır. Bizim yapabildiğimiz imparatorluk hududları içinde yaşayan Türk boylarının isimlerini, Çince ve Türkçe okunuşları ve bilindiği ölçüde de Türkçe olmak üzere, 24 Oğuz boyunun ismi ile bir arada bir liste halinde toplamak olmuştur.

---

(13) 24 Oğuz boyunun Türkiye'deki izleri konusu, Profesör F. Sümer'in Oğuzlar adlı eserinin 201-372 sayfalarından işlenmiştir.

GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU'NDAKİ TÜRK BOYLARI

1 — **Tulu**
— Tch'ou-mou-kon (Çumukon)
— Hou-lou-ou (Huluğ)
— Che-cho-ti (Şeşoti)
— Tou-k'i-che (Türkeş)
— Chou-ni-che (Şunişi)

2 — **Nuşepi**
— A-si-kie (Asige = As'lar?)
— Ko-chou (Goşu)
— Pa-sai-kan (Basaygan)
— A-si-kie-ni-chou (Asige nişu)
— Ko-chou-tch'ou-pan (Goşu çoban)

3 — **Karluk**
— Tch'e-se (Çiğil)
— Meou-la (Yağma?)
— Ta-che-li (Tohsi)

4 — **Tch'ou-mi** (Çumi, çümül?)

5 — **Cha-t'o** (Şato, Çöl)

6 — **Tch'ou-yue** (Çuyüe)

7 — **T'ie-le yahut Kao-kiu** (Tölös)
— Yuen-ho = Hoei-ho (Uygur)
.— Yao-lo-ko (Yağlakar)
.— Hu-tu-ko (Uturkar)
.— Hu-lo-wu (Küremir)
.— Mo-ko-hsi-chi (Bagasıkır)
.— A-wu-tse (Abırçag)
.— Ko-sa (Kasar)
.— Hu-wu-su (Kuguzu)
.— Yao-wu-ko (Yağmur kar)
.— Hsi-yeh-wu (Ayamur, eymür)
— Sie-yen-to (Sir-Tarduş)
— K'i-pi-yu (Kipi)
— Tou-po (Tupo)
— Kou-li-kan (Kurikan)
— To-lan-ko (Telangut)
— Pou-kou (Puku)
— Pa-ye-ku (Bayırku)
— T'ong-lo (Tongra)
— Hoen (Hun)
— A-tie = Ho-tie=Hie-tie=A-po (Atie)
— Se-kie (Sekie)
— Hu-sie (Husie)
— Hi-kie (Hikie)
— Pe-si (Pesi)

24 OĞUZ BOYU

— Kayı
— Bayat
— Alka Bölük (Alka Evli)
— Kara Bölük (Kara Evli)
— Yazır (Yazgır)
— Döğer (Töker)

— Dodurga (Totırka)
— Yaparlı
— Avşar (Afşar)
— Kızık
— Beg-Dili (Beg-Tili)
— Karkın

— Bayındır (Bayundur)
— Peçenek (Beçenek)
— Çavuldur
— Çepni (Çebni)

— Salur (Salgur)

— Eymür

— Ala-Yuntlu

— Yüregir (Üregir)
— İğdir (Yiğdir)

— Bügdüz
— Yıva (İva)
— Kınık

— Fou-li-kiu (Fuligu)
— Fou-lo-pou (Fulopu)
— Nou-lai (Nulay)

8 — **Kie-kou** (Kırgız)

9 — **Pa-si-mi** (Basmil)

Oğuz'ların menşeine dair bu araştırmaya son verip, tarihî olaylara geçmeden önce, bir süre Oğuz'ların müttefiki gibi görünen «Tatar»lar üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Bugün Tatar dendiği zaman aklımıza gelen Kırım ve Kazan ahalisidir. Halbuki Kırım ahalisi Tatar ismini şiddetle reddedip kendilerini Türk diye isimlendirdikleri gibi (14), Kazan bölgesi halkı da, Tatar ismini kullanmak şöyle dursun, Tatar tabirinden adeta nefret eder (15). Bütün bu bölgeler ahalisine Tatar denmesi bize Ruslardan intikal etmiştir. Ruslar, Altın Ordu devletinin sınırları içinde kalan bütün bölge ahalisine, Mogol istilâsı sırasında askerî teşkilâtın ve istilâ bitip de Altın Ordu devleti kurulduktan sonra da idarî teşkilâtın başında bulunan «Tatar»ları anımsayarak bu ismi vermişlerdir (16).

İsim zamanla daha geniş bir mana kazanmıştır. «XIII. yüzyıldan itibaren batı kaynaklarında "Tatar" tabiri, Mogol İmparatorluğu içinde bir araya gelmiş milletleri tarif için kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla terim daha da genişlemiş, Mogol İmparatorluğu içinde olsun olmasın, Osmanlı Türkleri hariç olmak üzere, Asya'nın bütün Türk halkına «Tatar» denmeye başlanmıştır. Çarlık Rusya'sında Türk unsuruna «Türk» denmesi söz konusu değildi. Onlara müslüman ve bazen de «Tatar» denilirdi.» (17)

Aynı konuda Z. V. Togan'ın görüşü de kayda değer: «Coci Ulusunda (Altın ordu) Tatar tabiri yalnız doğudan gelen Türk ve Mogol unsuruna yani hakim unsura, Kıpçak tabiri de, Kıpçak bozkırında onlara tâbi olan göçebe kavimlere itlak olunmuştur. Özbek kelimesi "Tatar" ve "Kıpçak"ların hepsine birden verilmiş bir isimdir.» (18)

Z. V. Togan, Türk ve Mogol unsur derken, Cengiz İmparatorluğu içindeki aslen Türk oldukları kabul edilen «Tatar»lara atıfta bulunmaktadır. Buna biraz sonra geleceğiz. Bugün hatalı şekilde Tatar diye isimlendirilen Rusya'daki Topluluklarn Türk'lerle aynı asıldan geldiklerinde her hangi bir tereddüd yoktur. Bu konuda Pittard'ın görüşü ehemmiyeti dolayısiyle bilhassa kaydedilmeğe değer: «Ortaya çıkan netice Tatar'ların genellikle Türk ırkından insanlar olduklarıdır. Şüphesiz aralarında belirli bir miktarda Mogol, hem de morfolojik bakımdan burnu, elmacık kemikleri ve gözleri tamamen karakteristik olan Mogol'lar bulunmaktadır. Ancak bu sonuncu etnik tipler aşikâr bir azınlık teşkil etmektedirler.» (19)

Bir kavim olarak «Tatar» isminin ilk defa Orhon Yazıtlarında geçtiği anlaşılmaktadır. Orhon Yazıtları'nı deşifre etmiş olan Thomsen'in, bu kavmi Mogol saydığını ve Baykal gölünün doğu ve güney-doğusuna yerleştirdiğini; René Giraud'nun ise Tatar'ların ülkesinin Baykal gölünün güney ucunun doğusuna geçmesi görüşünde olduğunu görüyoruz (20). İslâm Ansiklopedisi Tatar'ları bugünkü Mogolistan'a yerleştirmektedir (21).

Orhon Yazıtları'nda «Otuz-Tatar» ve «Dokuz-Tatar» isimleri geçmektedir. «Otuz-Tatar» ismine başka bir yerde rastlamamaktayız. İslâm Ansiklopedisi'ndeki «Tatar» makalesini yazmış olan Profesör Ögel, Otuz-Tatar'ların bugünkü Mogolistan'daki Mogol'larla aynı olmalarının büyük bir ihtimal dahilinde olduğunu kaydeder.

Dokuz-Tatar'ları Uygur Yazıtları'nda da buluyoruz. Bu yazıtlardan 747 senesinden sonra, Uygur'ların, Dokuz-Tatar'larla savaştıklarını öğrenmekteyiz.

Dokuz-Tatar'lar, Uygur devleti dağıldıktan sonra, Alaşan bozkırlarında yeniden ortaya çıkarlar. Alaşan bozkırları, Çin'in batısındaki Kansu eyaletinden, kuzeydeki Gobi çölüne kadar uzanan bölgedir.

Çin kaynakları 842 yılından sonra «Ta-ta» ismi ile Tatar'lardan bahsetmeye başlar. Bu kaynaklar Mogolistan'daki kuzey Tatar'larına, «Kara Tatar», Alaşan bölgesindeki güney Tatar'larına ise «Ak-Tatar» derler. Ak-Tatar'ların Mogol olmadıkları, bu sebeble Türk olmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Alaşan bölgesi Ak-Tatar'larının 9 kabileden oluştuğu da Çin kaynaklarında yer almaktadır. Bu 9 kabilenin, Orhon Yazıtları'ndaki Dokuz-Tatar'lar olabileceği üzerinde durulmuştur. 9 kabilenin isimlerinin Türkçeye çok yakın oldukları da tesbit edilmiştir. İslâm Ansiklopedisi sadece «Tarkan-Üge» kabilesinin ismini vermiştir. Z. V. Togan bazı kabilelerin ismini vermişse de, bunları Kara-Tatar kabileleri olarak saymış, ancak yaşadıkları yerler olarak Alaşan'a karşılık olabilecek bir bölgeyi göstermiştir. Togan'ın saydığı kabile isimleri şunlardır (22): Ürünkay, Kıyat, Kangurat, İğreç, Uşun, Bayaut, Nukuz, Öngüz, Sulduz, Kingüt.

Görüleceği üzere, bütün bu bilgilere rağmen, Tatar'lar hakkında kesin bir kanıya varmak kolay değildir. «Tata» isminde bir kavimler topluluğunun, en geç VI. asırdan beri mevcut olduğunu anlıyoruz. Topluluğun asıl büyük kısmının (Otuz-Tatar'lar = Kara Tatar'lar) bugünkü Mogol'larla aynı olduklarını gösteren işaretler buluyoruz. Bunların içinden hiç olmazsa 9 kavimin Mogol kökenli olmadıklarını da tesbit edebiliyoruz. Bu sonuncuların isimlerinin hemen hemen türkçe olduğunu da öğreniyoruz. Bilgilerimiz bu noktada duruyor. Bu Dokuz-Tatar'lar tamamen Türk kökenli midirler, yoksa Türkleşmiş kavimler midir, bunu kesinlikle söylemenin mümkün olamayacağını zannediyorum. Her halde muhakkak olan bir şey, Cengiz İmparatorluğu kurulduktan sonra, bunların Mogol'lar içine karıştıkları ve Mogol İmparatorluğu dağıldıktan sonra da bağımsız benliklerini koruyup yeniden ortaya çıkmış olmadıklarıdır.

Bu durumda Türk tarihi içinde «Tatar» kavimlerinin büyük bir mevki işgal etmemiş olduklarını kabul zorundayız. Mogol İmparatorluğu içinde oynamış olabilecekleri rolleri Türk tarihine maletmek de her halde doğru olmayacaktır.

Rusya'da yaşayan Türk topluluklarına «Tatar» demenin de tamamen hata ve bir bakıma Çarlık Rusyasının maksatlı bir politikasını kabul etmek olacağına yukarıda işaret etmiştik.

Artık tarihî olaylara geçebiliriz.

Göktürk İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Oğuz'lar, yani Türk boyları yerle-

(14) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 140
(15) Abdullah Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Sayfa 215
(16) A. N. Kurat, Türk Kavimleri ve Devletleri, Sayfa 153
(17) Gotthard Jaschke, Zur Geschichte des Namens «Tatar», Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No. 19
(18) Z. V. Togan, Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi, Sayfa 31-32
(19) Eugène Pittard, Les Races et l'Histoire, Sayfa 475

(20) R. Giraud, L'Empire des Turcs Célestes, Sayfa 184
(21) Bahaeddin Ögel, Tatar, İslâm Ansiklopedisi
(22) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine giriş, S. 433

rinden ayrılmadılar. Aksine, Bilge Kağan devrinde Çin'e göçetmiş olan boylar da geriye döndü ve Uygur kağanının yüksek otoritesi altında, aynen Göktürk İmparatorluğu zamanındaki statülerinde yaşamaya devam ettiler. Uygur devleti de Kırgız'lar tarafından sona erdirilince, Türk boylarının batıya ve güneye göçe başladıkları anlaşılmaktadır. Bu konuya bir ölçüde Uygur tarihini tetkik ederken temas etmiştik.

Batıya göç eden Türk boyları, esasen orada yaşamakta olan diğer Türk boyları ile (batı Göktürk topraklarındaki boylar) bir araya gelmişlerdir. Bu tarihlerde Karluk'ların kuvvetlenip topraklarını genişlettiklerini görmüştük. Karluk'lar dışındaki Türk boylarının büyük bir kısmı (belki 24 boy) Karluk ülkesi ile Hazar denizi arasındaki bölgede bir devlet şeklinde organize olmuşlardır. Oğuz Yabgu devleti diye anılan bu devletin hudutlarını, Hazar denizi, Seyhun ırmağının orta yatağı, Aral gölünün güneyindeki Baratigin, Harezm'deki Gürgenç şehri, Maverayünnehr'de Buhara'nın kuzeyindeki çölden başlayıp İsficab'a kadar uzanan bir hat teşkil ediyordu. Kuzeyde Kimek'ler kuzey-batıda Peçenek'ler bulunuyordu. Devletin merkezi Seyhun ırmağının ağzına yakın bir yerde bulunan Yeni-Kent şehri idi.

Oğuz'ların bir kısmı göçebe hayatını devam ettirirken, bir kısmı da yerleşik bir hayat sürmekteydi. Göçebe olanların daha ziyade doğudan göç etmiş oldukları, yerleşik olanların ise, evveldenberi bu bölgede yaşayan boylar oldukları düşünülebilir.

Devletin başında yabgu bulunmaktaydı. Yabgu naibinin veya vekilinin ünvanı «Kül Erkin», ordu kumandanının ünvanı da «Sü-başı» idi. Savaşçı ve silâhları da tesirli olan Oğuz'ların, komşuları ile ilişkilerinin pek dostane olmadığı anlaşılmaktadır. Arap kaynaklarının verdikleri bilgilerden, Oğuz'ların Karluk'larla devamlı mücadele halinde olduklarını öğreniyoruz. Aynı kaynaklar Oğuz'ların, Peçenek'leri yurtlarından söküp Karadeniz kuzeyine göçmeye mecbur ettiklerini, hatta kışın donan İdil nehrini geçerek, Hazar'ların ülkesine akınlar yaptıklarını kaydetmektedirler.

Oğuz Yabgu devleti 1.000 yılına doğru yıkılmıştır. Yıkılış sebebi gene iç çekişmeler, boylar arasındaki kardeş kavgaları olmuştur. Rivayetlere göre dağılışın en mühim sebebi, yabgunun kendisine bir kötülük yapacağından korkan Sübaşı Selçuk'un, boyu ve taraftarları ile yurdundan ayrılarak İslâm ülkesine gitmesi olmuştur. Devlet bu sıralarda ayrıca Kıpçak'ların da devamlı saldırılarına maruz bulunuyordu. Dağılışın sebeblerinden birisi de bu olabilir.

Devletin dağılışı üzerine güneye giden Selçuk'lular büyük bir İmparatorluk kuracaklardır, ilerde tarihlerini tetkik edeceğiz. Oğuz'lardan bir kol da Karadeniz kuzeyine gitmiştir. Tarihte «Uz»lar diye tanınan bu kolun macerasına da ilerde kısaca değineceğiz. Oğuz'ların önemli bir kısmı da göç etmeyerek eski yurtlarında kalmışlardır. Bunlar bilhassa Karaçuk dağları bölgesi ile Mangışlak yarımadasında oturuyorlardı.

1140 yılında Maverayünnehr'de Karahanlı devletinin himayesinde mühimce bir Oğuz topluluğunun yaşadığı görülüyor. Bu Oğuz'lar her halde kuzeyden gelen bir baskı neticesi güneye göçmüş Karaçuk Oğuzları olmalıdır. Başlangıçta Karluk'lar ile birlikte Karahanlı sülâlesinin hizmetinde olan bu Oğuz'lar Kara Hitay'ların Maverayünnehr'e geçmelerinden sonra, Karluk'lar tarafından ülkeden dışarı çıkarıldılar. Horasan'a gelen bu Oğuz'lar, Balh dolaylarında yurt tutup, Selçuk hükûmdarı Sultan Sancar'a tâbi oldular. 1153 yılında Sultan Sancar Oğuz'ların üzerine yürüdü, Oğuz'lar savaştan galip çıktılar ve başta hükümet merkezi

Merv olmak üzere, Horasan'ın büyük bir kısmına hakim duruma geldiler. Ancak başlarında Selçuklu'lar gibi kabiliyetli bir hükûmdarları bulunmadığından devlet kuramayarak kısa zamanda bir kaç kısma ayrıldılar.

Sadece Yazır boyundan ibaret bir grup Nasa'nın batısında yurt tutarak, Harezmşah'ların hakimiyetini kabul etti. Bunların başında 1160 yılında Yağmur Han bulunuyordu.

Asıl kalabalık Oğuz topluluğu, Dinar isimli başbuğlarının idaresinde Sarahs bölgesinde idi. 1173 yılında Harezm'liler bu bölgeyi işgal edince bu topluluk da parçalandı. Bunlardan 5.000 kişilik bir grup Fars'taki (Basra Körfezi bölgesi) Salgur'ların yanına gitti. 10.000 kişilik bir topluluk ise, Samsam, Bulak ve Kaysar beylerin idaresinde Kirman'ı zaptetti. Dinar'ın emrinde kalan Oğuz'lar Cürcan'da tutunmaya çalıştılarsa da, Harezmşah'ın hücumu karşısında, onlar da Horasan'dan çekilip 1185 yılında Kirman'a gitmek zorunda kaldılar. Dinar, ülkeye tamamen hakim oldu, ona itaat etmek istemeyen Oğuz'ların bir kısmı Fars'a gittiler. Dinar'ın 1195'de ölümünden sonra oğulları, Oğuz'ları idare edemediler ve Kirman, Salgur'ların eline geçti.

Oğuz'ların Salur boyu, XII. yüzyıl içinde Fars'ta «Salgur'lu Fars Atabegleri» beyliğini kurdular. Horasan ve Kirman'dan bazı Oğuz toplulukları da zamanla bunlara iltihak ettiler. Bu beylik 1265 yılına kadar devam etti ve Hülâgû tarafından sona erdirildi.

Oğuz'ların bu yayılışı Anadolu istikametine de yöneldi. Çeşitli Oğuz boyları, gerek Oğuz adı altında, gerek Türkmen adı ile Anadolu'ya yayıldılar. Oğuz'ların bu gelişi tek bir defada değil, devamlı şekilde iki asırdan fazla sürdü. Oğuz boylarının büyük bir kısmı Anadolu'ya gelip yerleşti. Gelenlerin içinde yerleşik unsurlar büyükce yer tutmaktaydı. Bunun sebebi de Mogol istilâsı sebebiyle Türkistan'ın geniş ölçüde tahribe uğraması ve yerleşik unsurların yerlerinden uzaklaşmak zorunda kalması idi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu devletleri, Atabeylikler Türkmen beylikleri, Anadolu beylikleri, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri, Iran'da Avşar, Kaçar sülâleleri, Osmanlı İmparatorluğu, müslüman olduktan sonra Türkmen diye anılmaya başlayan Oğuz boyları tarafından kurulmuş devletlerdir. Bunların tarihlerini de sıra ile göreceğiz

II — BATI ASYA VE AVRUPA'DA

15 — Avarlar

Gerek ismi, gerek menşei hakkında değişik fikirler ileri sürülen bir millet de Avar'lardır.

«Avar» sözcüğüne Çin kaynaklarında rastlanmamaktadır (1). İsmi bize hediye eden Bizans kaynaklarıdır. Avar'lardan bahseden en eski kaynağın Priscus'e ait olduğu anlaşılıyor. Bunda, Avar'ların 461 - 465 yılları arasında Sabir'leri yerlerinden kovdukları ve onları, batıya doğru göç ederek, Bizans'ın komşusu başka

(1) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 20

milletlerle savaşmaya yöneltikleri kaydedilmektedir. Avar denilen bu kavimin Eftalit'ler olduğu açıktır.

Théophylacte Simocatta isimli başka bir Bizans yazarının kitabında ise, «hakiki Avar'ların Türkler tarafından mağlup edildikten sonra bir kısmının Çin'e, bir kısmının da Tunguz'lara sığındıklarını» belirttiği görülmektedir (2). Bu şekilde kendilerinden bahsedilen milletin ise Juan-Juan olduğu aşikârdır.

Bizans yazarları, 558 yılından itibaren Avrupa'da görünen ve «Avar» ismi ile tanınan topluluğu Juan-Juan'lardan ayırarak, bunlara «Sahte Avar» ismini vermektedirler. Simocatta'nın bu konuda yazdıklarını da Chavannes şu şekilde nakletmektedir (2 nolu dip notundaki kaynak ve aynı sayfa): «Bu hakiki Avar'ların yanında, Avar ismini haksız yere benimsemiş ve fakat bunu büyük zaferlere ulaştırmış olan bir başka grup vardır. Bunlar, Şarleman'a boyun eğene kadar Galya'yı başarıları ile çınlatan, Macaristan'a yerleşmiş meşhur Avar'lardır. Bu sahte Avar'lar, düşmanları olan Türk'lerden kaçmaktaydılar, 558 senesinde Avrupa'da göründüler ve Alan'ların vasıtası ile Bizans'dan yardım istediler. Bunlar Kafkasya civarına geldikleri zaman Kafkasya halkı onları, kendilerinden korkulan hakiki Avar'lar sandı ve onların düşmanlığına uğramamak maksadıyla kendilerine zengin hediyeler verdi. Bu gelenler ise, kendileri bakımından pek yararlı olan söz konusu yanlışlığı düzeltmek için bir sebeb görmediler, bu sebeble 'Avar' ismi üzerlerinde kaldı. Aslında bunlar 'Ouar' (Uar=Var=Avar) ve 'Khoun' (Hun) isimli iki Uygur boyuna mensuptular... Müşterek isimleri 'Ouarchonites' (Uarhonit) idi.»

Macar tarihçisi K. Czeglédy'nin son yaptığı araştırmalar sonunda, Çin'lilerin küçültmek Maksadıyla «Juan-Juan» ismini verdikleri devleti oluşturan topluluğun asıl adının «Uar-Hun» olduğu ortaya çıkmıştır (3).

Hatırlanacağı üzere Eftalit'ler de Uar ve Hun isimli iki kavimden gelmekteydiler.

Macaristan'da yapılan kazılarda, 20.000'e yakın Avar mezarı incelenmiştir. Bu mezarlarda mongoloid kafatasları da ele geçmiştir (4). Bu bulgu, Avar'ların menşei konusu araştırılırken göz önünde tutulması gerekli bir husus olmaktadır.

Bu araştırma sırasında göz önünde tutulması gerekli ikinci bir husus da, Avar'lardan kalan şahıs adları ve ünvanların Türkçe olduğudur. Hakikaten, Avar'ladan kaldığı bilinen (Bô-Kolabur, Tudun, Kagan, Tarkhan, Bagan, Apsık, Yugraş, Bayan, Kansavcı, Kök, Solak, Mergen) gibi isim ve ünvanlar Türkçedir (5).

Şimdi bütün bu bilgileri bir araya getirerek bir sonuca varmaya çalışalım.

Evvelâ, ancak bir tek Bizans kaynağına dayanan «Avar», «Sahte-Avar» ayırımı (6) üzerinde fazla durmaya, hatta bu ayırımın doğru olup olmadığını düşünmeye bile gerek bulunmadığını zannediyorum. Zira, Simocatta'nın Hakiki-Avar, Sahte-Avar diye 2 ayrı kavim gibi gördüğü topluluğun Juan-Juan'ları oluşturan aynı kavimler topluluğu olduğu aşikârdır. Simocatta, Bunların Asya'da kalmış olanlarına «hakiki», batıya göçmüş olanlarına ise «sahte» Avar demiştir.

Avar, sahte-Avar ayırımının bunun dışında da başka hatalı yönleri vardır.

Macaristan'da yerleşerek kendilerine isim yapmış olan Avar'lar, Bizans tarihçisinin dediği gibi, sahte-Avar'lar ise ve iki Uygur kavminden oluşuyorlarsa,

(2) Chavannes, Documents..., Sayfa 230

(3) Türkler (Avarlar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 193

(4) Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 85

(5) Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 79

(6) René Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 226

Uygur'ların Türk oldukları ve aralarında Mogol bulunmadığı bilindiğine göre, Macaristan'da Avar mezarlarında ele geçen mongoloid kafatasları izahsız kalır. Bu konuya Grousset de işaret etmektedir (7).

Diğer taraftan Bizans tarihçisi Simocatta'nın, düşüncelerini oluştururken hareket ettiği noktalarda da yanlışlıklar yaptığı anlaşılmaktadır. Bunu belirleyebilmek için, Chavannes'ın, adı geçen tarihçiden naklen kitabına aldığı bir pasajı, biz de sayfalarımıza geçirmekte yarar görüyoruz (8): «O senenin yaz mevsiminin başında (598), doğudaki Türk'lerin meşhur kağanı, İmparator Maurice'e bir Elçilik heyetiyle yolladığı mektubunda, kazandığı zaferlerden görkemli bir şekilde bahsetmekteydi... Hakikaten bu kağan Abdel'lerin prensini (bu isimle Eftalit'leri kasdetmekteyim) savaşta mağlup etmiş ve bu milletin hükûmetine el koymuştu. Bu zafer sonucu ihtirası kabaran ve İstemi Kağan'ı silâh arkadaşı yapan kağan, Avar milletini hükmü altına almıştı. Benim, bu devrin olaylarını naklederken, İmparator Maurice'den evvelki zamanlarda Avrupa'da, Panonya'da yerleşmiş barbarların Avar'lar olduklarını düşünerek yanılgıya saplandığım zannedilmesin. Hakikatte İster boylarının barbarları, sahte bir isim almak suretiyle kendilerini Avar diye isimlendirdiler, bunların menşeinin ne olduğunu biraz sonra söyleyeceğiz. Avar'lar mağlup olunca (konumuza dönüyoruz) aralarından bir kısmı Taugast'da yaşayanlara iltica ettiler... Diğer bir kısım Avarlar, yenilgiden sonra, daha talihsiz bir şekilde, Moukri denilen kimselerle birleştiler. Bu Moukri milleti Taugast'ların çok yakın komşuları idi.»

Bu pasajda ismi geçen İmparator Maurice, Bizans imparatorudur. Taugast'ların, Çinliler; Moukri'lerin, Tunguz'lar olduğu belirlenmiştir. Chavannes, imparatora mektup yazan Türk kağanının Tardu olduğunu ve mektupta belirtilen olayların, Türk devletinin kuruluşuna yol açan olaylar olduğunu kaydetmekte ve haklı olarak «Abdel» denilen milletin Eftalit'ler olamayacağını ortaya koymaktadır. Hakikaten, bilindiği üzere Göktürk'lerin Eftalit'leri mağlup edişi, devletin kuruluşundan sonra 563 yılını kovalayan seneler içindedir. Halbuki kendilerinden «Avar» diye bahsedilen Juan-Juan'ların ortadan kaldırılışı 555 yılında, yani hemen hemen 10 sene daha öncedir. Bu durumda kendilerine karşı kazanılan zaferle kağanın ihtirasını artıran «Abdel»lerin, Eftalit'ler olması olanağı kalmamakta, bu millet Juan-Juan galebesinden önce Bumin kağanın mağlup ettiği Tölös'ler olmaktadır.

Bizanslı yazarın en büyük yanlışlığı da 555 yılında kazanılmış bir zaferin, Tardu Kağan zamanına ait olduğunu zannetmesidir. Bu sebeble 558 yılından itibaren, Yani İmparator Maurice'in döneminden önce Avrupa'da görülen Avar'lar ile Juan-Juan'lar arasinda ilişki kuramamaktadır.

Bizanslı yazarın sahte-Avar'ların menşei hakkında yazdıklarını da yukarda nakletmiştik. Görüleceği gibi yazar, sahte-Avar'ların, Uar ve Hun isimli iki Uygur boyundan geldiklerini ileri sürmektedir. Uygur ve Tölös deyimleri çok kere birbirine karıştıklarından, bu iki boyun, Uygur değil de Tölös olduğu anlaşılsa bile, Avrupa'ya gelen Avar'ların içinde Mongoloid'ler de bulunduğundan, ismi geçen iki kavimden bir tanesinin Mogol asıllı olduğu anlaşılıyor. Tölös boyları arasında «Hun» isimli bir boyun bulunduğunu biliyoruz. Buna karşılık, Tölös'lerin arasında «Uar» isimli bir boyun varlığını tesbit edemedik. Bu durumda «Uar» isimli kavimin Mogol kökenli olduğunu düşünebiliriz.

(7) R. Grousset, L'Empire des Steppes, Sayfa 226

(8) Chavannes, Documents..., Sayfa 246

Avar, sahte-Avar nazariyesindeki yanlışlıkları ve tutarsızlıkları böylece belirttikten sonra, olayların gerçek akışını tesbite çalışalım.

Tarihe ismi «Juan-Juan» diye geçen devlet, Türk asıllı «Hun» kavmi ile Mogol (veya Tunguz) kökenli «Uar» kavminin oluşturduğu bir topluluktu. Bunların tarih sahnesine çıkışları hemen hemen Topa'larla aynı zamana rastlamakta olup, Topa devleti 534 yılında ikiye bölününceye kadar bu iki devlet arasında pek çok çarpışma ve savaş olmuş ve bunların hepsini Topa'lar kazanmıştır.

Topa'ların, hükûmdarları Seyengan zamanında (338 - 376) bütün Mogolistan'a hakim olduklarını biliyoruz. Topa'ların bu hakimiyetlerini geliştirirken, Juan-Juan devletini oluşturan Uar-Hun topluluğundan bir grubun batıya göç zorunda kaldığı ve bunların Eftalit devletini ortaya çıkardıkları anlaşılmaktadır. Bumin Kağan, 555 yılında Juan-Juan devletine son verince, bu devleti oluşturan toplulukların çeşitli yönlere göç ettikleri bilinmektedir. Bu yönlerden birisi de batıdır. (Bu arada yerlerinde kalanlar da olmuştur, nitekim Hun boyunu daha ileriki tarihlerde Göktürk devleti içinde bulabilmekteyiz.) batıya gidenler, 558'den itibaren Avrupa'a görünmeye başlamışlardır. Bunları, aralarında belirli bir oranda Mogol asıllı Uar'ların da bulunduğu fakat ekseriyeti Türk asıllı Hun'ların teşkil ettiği bir topluluk olarak kabul edebiliriz. Mogol asıllı Uar'ların asıl büyük kısmının Çin'e ve Tunguz'lara sığındıkları düşünülebilir.

Bu durumda hakiki-Avarlar ve sahte-Avar'lar ayrımının tarihsel olaylarla uyuşmadığı ve böyle bir ayırıma gerek olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Eftalit'ler ile, 558 yılında Avrupa'ya gelen bu Avar'lar her ne kadar aynı kökten gelmekte iseler de, batıya gelişleri 200 sene ara ile olmuştur. 200 senelik bir zaman ayırımı, batıya göç eden bu iki grubun aynı kökten geldiklerini hatırlayabilmelerine ciddi bir engel teşkil eder. Bu sebeble iki grubu aynı saymak belki doğru da olmayacaktır. Bununla beraber, Göktürk'ler, Eftalit devletine son verince, bunlardan bir grubun, bir kaç sene evvel batıya göç etmiş olan diğer topluluğa katılmış olmaları şüphesiz olanak dışı değildir.

Bu izah tarzı, bir taraftan Avar-Sahte Avar ayırımını ortadan kaldırırken, bir taraftan da Avar'ların Mogol olmayıp, içlerine muhakkak ki Türkleşmiş Mogol unsurlarının da katıştığı bir Türk topluluğu olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır.

Avar ismi üzerinde de biraz daha durmak, kanaatimce gereklidir Eftalit'ler de, aynen Avar'lar gibi, Uar ve Hun kavimlerinin karışımından oluşmuş bir milletdir. Ancak isimleri Avar değildir. Devlet olarak isimlerini, bir süre bu topluluğun başına geçmiş Heftal isimli bir sülâleden almaktadırlar. Aynı durumun Avar'lar içinde geçerli olmaması için hiç bir sebeb yoktur. İsmin, batıya göç eden bu topluluğun kendilerine verdikleri özel bir isim olması da tabiatiyle ihtimal dahilindedir. İslâm Ansiklopedisi «Avar» isminin Türkçe, karşı koyan, direnen manasına gelen (aba + r)dan veya gene türkçe, halka biçiminde toplanan manasına gelen (aw + ar)dan gelebileceğini, çeşitli tarihçilere atfen kaydetmektedir. İçindeki Mogol unsurunun, Türk unsuruna oranla hayli az olduğu anlaşılan bu topluluğun, Mogol kökenli «Uar» kavmini anımsayarak «Avar» ismini almış olması pek zayıf bir ihtimal sayılabilir.

Menşeleri hakkındaki bilgilerimizi yukarıda özetlediğimiz Avar'ların tarihlerine ve tarih içinde oynadıkları role gelince, çeşitli kaynaklardan toparladığımız bilgileri aşağıya almaktayız.

Önlerine çıkan çeşitli Hun boylarını daha batıya doğru iterek, ilerleyen Avar'lar 557'de Kafkasya kuzeyine geldikleri zaman Sabir'lerle çatıştılar ve onları yendiler. Bundan sonra karşılarına Alan'lar çıktı. Avar'ların Alan'lar vasıtasıyla Bizans'a haber ulaştırmaları, bu iki kavim arasında bir çarpışma olmadığını ortaya koymaktadır. Alan'ların, Bizans kumandanlarından birisi vasıtasıyla İmparator Justinian'a gönderdikleri haber, «Avar'ların Bizans İmparatorluğu ile dostça münasebetlere girişmek istediği» idi. Bu haber üzerine imparator bir Avar elçisinin İstanbul'a gelmesini kabul etmiştir. 558 yılında Kandik isimli bir Avar elçisini İstanbul'da görüyoruz. Kendi kavminin kudretinden ve hiç bir kavmin ona karşı duramayacağından öğünerek bahseden elçi, imparatordan, yerleşecek bir arazi ve yıllık bir vergi talep etmekteydi. Balkan vilâyetleri devamlı olarak Kutrigur (Dokuz Ogur) boyları tarafından saldırıya uğrayan İmparator, Avar'lardan bu maksatla istifade etmeyi düşündüğünden, Avar elçisine büyük itibar gösterilmiş ve kendisine zengin hediyeler verilerek geri gönderilmiştir. Arkasından da imparatorun silâhtarı Valentin, elçi olarak Avar'lara yollanıp bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre Bizans, Avar'lara her yıl bir miktar hediye gönderecek, bunun karşılığında da Avar'lar Bizans'ın düşmanları ile çarpışacaktı.

Bölgedeki çeşitli kavimleri yenip itaat altına alan Avar'lar 560 yılında Tuna ağzına kadar inmişlerdir. Bu tarihlerde Avar'ların, İstanbul'a yeni bir elçilik heyeti gönderdikleri ve bu sefer Bizans'ın Avar'ların Dobruca bölgesinde yerleşmelerini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde İdil ile Tuna arasındaki sahada hakimiyetlerini kuran Avar'ların bölgedeki bütün Slavları da idareleri altına aldıkları ve onları büyük bir baskı altında tuttukları kaynaklarda yer almaktadır. Avar'ları «Obri» yani «Dev» diye isimlendiren Slav'lar üzerindeki Avar korkusunu anlamak için Rus'ların eski kroniklerine bakmak kâfidir. Bu kronikler yüzyıllar sonra da Avar'lardan (Slav'ları sefil bıraktılar, Slav kadınları onlarındı, arabalarına at yerine Slav kadınlarını koşarlardı, uzun boylu ve mağrur ruhlu idiler) diye bahsederler. Avar'ların tarihten silinişleri üzerine Slav'ların duydukları büyük sevinç ise eski bir Slav atasözünü oluşturmuştur: «Pogiboşa yaki obre» yani «Avar'lar gibi mahvoldular».

Avar'lar Tuna ağzına gelmekle durmamışlar, batı yönünde ilerlemelerini devam ettirmişler ve Almanya içlerine, Thüringe'e kadar uzanmışlardır. 562 yılında Thuringe önünde Frank kralı Sigebert'in bu ilerleyişi durdurmayı başardığı anlaşılmaktadır.

565 yılına doğru Avar'ların başına, Avar tarihinin en meşhur kağanı olan Bayan geçmiştir.

Bayan Kağan, 567 yılında Panonya'da (Batı Macaristan) yerleşmiş bir Germen kavmi olan Lombard'larla anlaşarak Macaristan ve Transilvanya'da yerleşmiş diğer bir Germen kavmi olan Gepid'leri tam bir yenilgiye uğratmış ve ülkelerini zaptetmiştir. 568 yılında Panonya'yı da eline geçiren Bayan, Avar'ları Orta Avrupa'nın en kudretli devleti haline getirmiştir.

Bayan Kağan 570 yılında Frank'lar üzerine yürümüş ve bu defa Frank kralı Sigebert'i büyük bir yenilgiye uğratmıştır.

Bayan Kağan, herhalde bu tarihten sonra, 575 yılına doğru Don bölgesinde yeniden bir harekete girişmiş olmalıdır ki, batı Göktürk kağanı Tardu, 576 yılında Bizans elçisini kabul ettiği zaman, Avar'lar ile Bizans arasındaki ittifak anlaşmasından dolayı İmparatoru tenkid ediyor ve kılıç artığı diye isimlendirdiği Avar'ların geri kalanlarını kılıçla değil, atlarının nalları ile yok edeceğini söylüyordu. Nitekim Göktürk'ler Bizans'ı bu ittifak sebebiyle cezalandırmak için, 576 yılında Kırım'da Bizanslılara ait olan Bosporos şehrine (Azak denizi girişindeki bugünkü Kerç şehri yakınında) bir akın yapmıştır.

582 yılından itibaren Avar'ların Bizans üzerine yöneldiklerini görmekteyiz.

Bayan Kağan ilk olarak Sava nehri üzerinde köprü başı teşkil eden Mitrovitsa'yı ele geçirmiş, sonra Belgrad'ı zaptetmiş ve Burgaz'a kadar bütün bölgeyi yağmalamıştır. Ancak bu sıralarda Sâsânî'lerle mücadelede bir duraklama devresine girilmiş olup, doğudaki askeri birlikler serbest kaldığından, Bizans imparatoru bunları batıya nakledererek 587 yılında Avar'ları Edirne civarında durdurmayı ve geri püskürtmeyi başarmıştır.

Kısa bir süre hareketsiz kalan Bayan Kağan, 592 yılında tekrar Balkan'larda görülmüş ve bu defa Çorlu'ya kadar inmiş ve İstanbul'u korku içinde bırakmıştır. Bununla beraber Bizans kuvvetleri bu defa da, Avar'ları evvelâ durdurmaya ve sonra geri püskürterek takip etmeye muvaffak oldukları gibi, Avar ülkesi içlerine kadar da girerek Tisa nehri boyunda büyük bir galebe elde etmişlerdir. 601 yılındaki bu yenilgiden bir süre sonra Bayan Kağan ölmüştür.

İsmini tarihlerin kaydetmemiş olduğu yeni Avar kağanının ilk olarak 610 yılında İtalya'ya, Lombard'lar üzerine bir sefer yaptığı anlaşılıyor. 619 yılında ise İstanbul'un birinci defa kuşatıldığını görüyoruz.

626 senesinde, Sâsânî hükûmdarı Hüsrev II ile anlaşmaya varan Avar'lar, İran'lılarla birlikte İstanbul'u yeniden kuşattılar. İran kuvvetleri Üsküdar'dan, Avar'lar, Avrupa yakasından şehri çevirdiler. Bu sıralarda imparator Heraklius Kafkas cephesinde bulunuyordu, bu sebeble şehrin müdafaası Patrik Bonüs tarafından üstlenmişti. Avar'lar 31 temmuzdan 4 ağustosa kadar şehre devamlı saldırıda bulundular. Bu saldırıların hepsi büyük kayıpla püskürtüldü. Bizans donanması da Üsküdar'daki İran kuvvetlerinin savaşa iştiraklerine imkân bırakmıyordu. İstanbul bu sayede işgal edilmekten kurtuldu. Ağır kayıplara uğramış olan Avar kağanı, kuşatmayı kaldırarak Macaristan'a geri dönmek zorunda kaldı.

Bu yenilgi Avar'ların prestijine büyük bir darbe indirdi. O tarihe kadar Avar'lara tâbi olup, seferlere onlarla birlikte katılan çeşitli milletler ve bu arada bilhassa Bulgar'larla Slav'lar bağımsızlık istemeye başladılar. Bu talep 630 yılında kağan ölünce, Bulgar'ların kağanlık makamına kendi başbuğları Kubrat'ın geçmesini istemelerine kadar vardı. Her ne kadar bu talep dolayısiyle Bulgar'lar cezalandırıldılarsa da, Eflâk ile bugünkü Bulgaristan'ın, Bulgar'ların idaresinde kalmasına mani olunamadı. Fakat asıl kârlı olanlar Slav'lardı. Tuna ile Sava arasındaki topraklar onlara bırakılmıştı. Efes Piskoposu Suriye'li Johannes'in «Eskiden ormanların içinden çıkmaya cesaret edemeyen Slav'lar artık Avar'larla birlikte savaşa katılıyorlar. Altınları, gümüşleri, at sürüleri var» diye dertlenmesine sebeb olan Slav'lar şimdi bağımsız hale geliyorlardı (9). Onları Balkan'lara indirenler Avar'lar olmuştu.

Avar'lar Macar ovalarındaki ülkelerinde kalmışlardı. Ancak VIII. yüzyılda artık hakimiyetleri zayıflamıştı. Bu yüzyılın sonuna doğru Şarleman'a karşı, Bavyeralıların müttefiki olarak savaşa katıldılar, mağlup oldular. Şarleman, 791 yılında Avar'lar üzerine büyük bir sefer açtı, Tuna kavşağına kadar Avar ülkesine girdi. Avar'lar Şarleman'a boyun eğmek zorunda kaldılar. Hükûmdarları hristiyanlığı kabul etti. Ancak Frank'ların sert idaresine dayanamayarak 795'de isyan etti. Bu defa Şarleman'ın oğlu Pepen, iki sene süren savaşlar sonunda 796 yılında müstahkem Avar başkentini ele geçirerek Avar hakimiyetine son verdi.

805 yılında Avar'ların başında, Şarleman'a tâbi olarak, Théodore ismi ile vaftiz edilmiş bir kağan bulunuyordu. Bu kadar felaketten sonra Avar'lar, artık Slav'larla Bulgar'ların güneyden gelen baskısına karşı koyacak kudretten yoksun

---

(9) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 80

kalmışlardı. «Ölüm yarası alan bir ava köpekler nasıl saldırırlarsa, ikinci Hun devleti olan Avar'lara karşı Slav komşuları da aynı şekilde hareket ediyorlardı» (10). Şarleman devrinin sonlarına doğru ve onun müsaadesi ile Avar'lar, kağanları Théodore'un idaresinde Tuna'nın kuzey sahillerini terkederek Avusturya'ya göç ettiler.

IX. asrın sonlarında eski Avar ülkesinin Bohemya ve batı Macaristan kısmında, Büyük Moravya denilen Slav devleti; kuzey Macaristan, Eflâk ve bugünkü Bulgaristan'da, Türk-Bulgar Hanlığı kurulmuştu. Karpatların güneyi ile doğusu da, Macaristan'a isimlerini verecek olan Onogur'ların eline geçmişti.

Avar'lar yabancı halklar ve bilhassa Slav'lar arasında eriyip kaybolmuşlardır. Tarih kaynakları 875 yılında Macaristan'da bazı Avar kalıntıları bulunduğundan bahsetmektedirler. Bunların da kısa bir süre bu topraklara gelerek yerleşip devlet kuracak olan Macarlara katılmış oldukları anlaşılmaktadır.

558 yılında Avrupa'da görünen Avar'lar 567'de Macaristan'da yerleşerek devletlerini kurduklarına ve hakimiyetlerini 796 yılına kadar sürdürdüklerine göre, Avar devletinin siyasi ömrü 230 yılı bulmaktadır.

16 — Hazarlar

550'lerden sonra, Sabir'ler yavaş yavaş unutulmaya başlanırken, aynı bölgede, yani Don-İdil-Kafkasya üçgeni içinde bu defa Hazar'ların ismi onların yerini tutmaya başladı. Bu durum, yani hemen hemen aynı hududlar içinde, Sabir'lerin yerine Hazarların geçişi, tarihçileri bu iki devletin birbirinin devamı olduğu düşüncesine sevketmiştir. Diğer taraftan X. yüzyıl İslâm yazarlarından Masudi'nin, «Hazar adı, Türk'lerin Sibir diye isimlendirdikleri kavime İranlıların verdikleri isimdir» diye yazmış olması, Hazar'ların, Sabir'lerin devamı oldukları fikrine daha da kuvvet kazandırmıştır (1).

Hazar'ların Türk oldukları konusunda tarihçiler arasında görüş ayrılığı bulunmamakla beraber, menşe problemi konusunda uyuşamamaktadırlar. Yukarda kaydettiğimiz görüş ileri sürülenlerden sadece bir tanesidir. Biz bu konuya başka bir açıdan bakmak istiyoruz.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk-Hun kavimlerinin 550 yıllarında yapılmış bir listesi bilinmektedir. Bu listede yer alan 13 kavim şunlardır: Oungour (=Onogur), Ougar (=Ugor), Sabar (Sabir), Bourgar (=Bulgar), Kourtargar (=Kutrigur= Dokuz Ogur), Abar (Avar), Kasar (Hazar), Dirmar, Sarourgour (=Sarogur= Ak Ogur), Bayarsik, Koulas (Kalaç?), Abdal ve Eftalit (2).

Türk devletlerinin hiç bir zaman tek bir kavimden ibaret olmadığı, çeşitli boyların bir araya gelerek bunlardan bir tanesinin başı çektiği ve bu başı çeken kavmin zamanla değişebildiği bilinmektedir. Göktürk'lerin yerine Uygur'lar geçtiği zaman, nasıl diğer bütün Türk boyları onlara tâbi olmuşlar ve bütün değişiklik devletin isminden ibaret kalmış ise, bu bölgede de aynı olayın cereyan etmiş olduğunu düşünebiliriz.

Yukarda verdiğimiz kavim isimlerinden anlaşılacağı üzere, bölgede, hem Sa-

---

(10) Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 85
(1) Zeki Velidi Togan, Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi
(2) Chavannes, Documents..., Sayfa 250, dip notu No. 4

bir'ler, hem de Hazar'lar yaşamaktadırlar. 550 yıllarına kadar, bölgenin en kuvvetli kavminin Sabirler olması ve diğerlerinin Sabir'lere itaat ediyor bulunması, 550'lerden sonra, uğranılan yenilgiler sonucu, Sabir'lerin prestijlerini kaybederek Hazar'ların onların yerini alması, zannediyorum pek mümkün bir olasılıktır. Böyle bir çözüm kabul edilecek olursa, Sabir'lerin birdenbire buharlaşmaları gibi anormal bir durum söz konusu olmayacağı gibi, Hazar'ların nasıl olup da birdenbire bu bölgeyi ellerine geçirmiş oldukları yolunda bir soruya da gerek kalmayacaktır.

Şüphesiz bu durumda dahi, Hazar'ların kim oldukları ve bölgeye ne zaman geldikleri sorularını cevaplandırmak zorunludur. Çin kaynaklarında, Göktürk devletinin en batıdaki kısmının (Tukiu-ho-sa = Türk Hazar) diye anıldığını anlıyoruz (3). Diğer taraftan Çin'in Şimal komşuları arasında «Ho-sa» kavminin ismini de bulabiliyoruz (4). Tukiu veya Tucüe isminin bir tek kavim değil de bir kavimler topluluğuna verilen isim olduğu üzerinde durmuştuk. İsmin ortaya çıkışı da Göktürk İmparatorluğu ile yaşıttı. «Ho-sa» adı Çin kaynaklarında bulunduğuna göre, eğer Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişişi sırasında bu kavim daha doğuda bir yerde olsaydı, her halde, On Ok'lar, Tölös'ler ve diğer Türk boyları gibi, bunların da bir sebeble isimleri duyulurdu. Böyle bir durum bulunmadığına göre Hazar'ların, Göktürk İmparatorluğu daha ortaya çıkmadan önce Kafkas'lara geçmiş olduklarını düşünmek mümkündür. Daha evvel nerede idiler diye bir soru büyük bir önem taşımayacaktır. Zira bilindiği üzere Hazar denizinden Kingan dağlarına kadar uzanan bölge Türklerin at koşturdukları bozkırlardır. Hazar'ların da daha önce bu bölgenin bir yerinde bulunuyor olacakları muhakkaktır. Esasen bizim için bilinmesi gerekli ve önemli husus, Hazarların bir Türk kavmi oluşu ve Kafkasya'ya 550'lerden önce gelip yerleşmiş bulunmalarıdır.

Hazar'ların 558 senesini takip eden yıllarda Kafkas'larda hakim duruma geçtiği, Göktürk İmparatorluğu'nun batı kanadı haline geldiği ve Sâsâni'lerle savaşlara girdiği bilinmektedir (5).

586 yılından itibaren Hazar'ların, Bizans'da iyice tanındıklarını ve kendilerinin "Türk' diye anıldıklarını çeşitli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Hazar'lar, Göktürk İmparatorluğu'nun politikası uyarınca, Sâsâni'lere karşı Bizans'ı desteklemişlerdir. 588/89 yıllarında Bizans imparatoru, Suriye cephesinde, Sâsâni'lerle çarpışırken, Hazar'ların da Hazar denizinin güneyine, Derbend'e indiğini görüyoruz (6).

Hazar'larla Bizans arasındaki asıl büyük ittifakın 627 yılında yapıldığını anlamaktayız. O tarihte Bizans, bir taraftan Sâsâni'lerle savaşırken, diğer taraftan da, İstanbul'u, Avar'ların kuşatmasına karşı korumak durumundaydı. İmparator Heraklius, kuvvetleriyle güneye doğru inmekte ve Azerbaycan'ı işgal etmekte olan Hazar hükûmdarından yardım istemek zorunda kalmış ve Ziebel isimli Hazar hükûmdarını Tiflis önünde bularak ondan 40.000 kişilik askeri yardım temin etmişti. Bu kuvvetlerle birlikte İran üzerine yürüyen İmparator, Sâsâni'leri bozguna uğratmış ve bu tarihten sonra da artık İran Anadolu için bir tehlike olmaktan çıkmıştır.

Hazar'ların asıl bağımsız hakanlık devresi, 630'u takip eden yıllarda, Göktürk İmparatorluğu'nun Çin hakimiyetini tanımasından sonra başlar. Hazar'lar ile Bi-

(3) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 114
(4) Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Sayfa 199, No. 139
(5) Z. V. Togan, Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi
(6) Chavannes, Documents..., Sayfa 242

zans arasındaki yakınlık ve ittifak bağımsız Hazar hakanlığı devrinde de devam etmiştir. İmparator Justinien II, memleketten sürüldüğü 695-705 yılları arasında Hazar'lara sığınmış, kağanın kızı ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan oğulları Leon IV ünvanı ile tahta geçtiği zaman, bir lâkabı da «Hazar Leon» olacaktır. İki devlet arasındaki bu ittifak, Arap'larla yapılan mücadelede, bilhassa Bizans için çok faydalı olmuştur.

665'i takip eden yıllarda, Karadeniz kuzeyindeki büyük Bulgarya devleti, Hazar'ların genişlemesine dayanamayarak parçalanmış ve Özü (Dinyeper) nehrine kadar uzanan düzlükler Hazar'ların eline geçmişti. Arap ilerleyişi Kafkasya hudularına dayandığı zaman Hazar Hakanlığı çok kuvvetli bir durumda bulunuyordu. İlk Arap taarruzu 651 yılındadır. Halife Osman'ın kumandanlarından Süleyman İbn Rebiat idaresindeki kuvvetler, Kafkas'larda ilerleyerek, Derbend'i geçmiş ve Hazar başkenti Belender'e yaklaşmıştı. Bu şehir civarında yapılan büyük bir savaşta Arap'ların kumandanı ile 4.000 kadar asker öldürülerek Araplar geriye püskürtülmüş. Hazar'lar tekrar güney Kafkasya'ya inerek, Ermenistan'a girmişlerdi. Bu tarihten itibaren 80 yıl kadar devamlı şekilde sınır boyu çatışmaları devam etmiş, fakat bir Arap ilerleyişi görülmemiştir.

Arap kuvvetleri Halife Velid zamanında, halifenin kardeşi Mesleme'nin kumandasında olarak yeni bir saldırıya geçtiler. 707 yılında başlayan bu saldırı, çeşitli savaşlarla 714 yılına kadar sürdü. Araplar bir ara Derbend'i ele geçirdilerse de, Hazar ordusu 717'de yeniden Şirvan'a girip Azerbaycan'ın bir kısmını işgal etti. Ancak Mesleme bu ilerleyişi durdurmayı başardı.

722 yılında Arap kuvvetleri Hazar ülkesine yeni bir saldırıya geçti fakat bir başarı elde edemedi. Bu savaştan sonra Arap kuvvetlerinin başına geçirilen Ebu Ubeyde Cerrah, Hazar'lardan intikam almak için aynı sene içinde Hazar ülkesine girerek bu defa kati bir zafer kazandı. Bundan sonra hemen her sene Hazar'lar ile Arap'lar arasında savaş devam etmiş, bazen biri, bazen öteki üstün gelmiştir. 730 yılında Hazar'ların kuvvetli bir saldırısı karşısında Arap'lar ağır kayıplar vererek Azerbaycan'a kadar çekilmişlerdir (7).

Arap'ların, Hazarlara karşı en büyük zaferi, Halife Hişam zamanında, Ermenistan ve Azerbaycan valisi Mervan'ın kumandasındaki kuvvetlerin 737'de başlattıkları hareket ile sağlanmıştır. Mervan, Kür nehri üzerindeki Kasak şehrinden, Hazar'ların Dağistan'daki ikinci büyük şehri olan Semender hedef olmak üzere, Hazar ülkesine ansızın saldırmıştır. Hazar'lar burada hiç karşı koymamışlar, Mervan da, onların hiç beklemedikleri bir şekilde Etil şehrine doğru yürüyerek, Hakanı orada kuşatmıştır. İdil nehrinin öteki kıyısına çekilen hakan, 40.000 kadar seçkin kuvvetini, Hazar-Tarhan ünvanlı başkumandanın idaresinde, Arap'ların İdil'i aşmalarını önlemekle görevlendirmiş, ancak Mervan, tulumlarla nehrin doğusuna geçmeyi başararak, Tarhan'ın kuvvetlerini perişan etmiş, Tarhan'ın kendisini de ele geçirmiştir. Bu savaşlarda 10.000 kadar ölü ve 7.000 kadar da esir veren Hazar'lar, Arap hakimiyetini ve İslâmiyeti kabul ederek barış yapmak zorunda kalmışlardır (8).

Mamafih Hazar kağanının müslümanlığı çok sürmemiş. Arap'ların çekilmesinden sonra eski dinine dönmüştür.

Abbasi'ler devrinde Arap'ların, Kafkas'ların kuzeyindeki ülkelerle ilgileri gevşeyince, Hazar-Arap mücadelesi de hararetini kaybetti. Bununla beraber Ha-

(7) Akdes Nimet Kurat, Türk Kavimleri ve Devletleri, Sayfa 38 ve devamı
(8) Z. V. Togan, Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi

zar'lar bazen büyük kuvvetlerle Azerbaycan'a ve daha güneye hücum ediyorlardı. Bu cümleden olmak üzere, 764 yılında Tiflis'i ele geçirdikleri gibi 799'da da Ermenistan'a girdiler. Ancak Halife Harun Reşid'in kumandanı Yezid, Hazar'ları geri atmayı başardı. Arap kaynakları bu tarihten sonra artık Hazar'ların hücumlarından bahsetmez. Bu uzun mücadele sonunda Derbend geçidi Arap'ların elinde kalarak, Azerbaycan ve Ermenistan üzerinde hakimiyetlerini koruyabilmişler, Hazar'lar ise, aşağı İdil boyunda gelişmek durumunda kalmışlardı.

İslâm İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterdikleri bu çetin mukavemet, Hazar devletinin kudretini ortaya koyacak ölçüdedir.

Hazar'lar güneyde Arap'larla uğraşırlarken, Doğu Avrupa'da ve Bizans sınırlarında aleyhlerinde bir değişiklik olmadı. Aksine Kırım ve Azak taraflarında nüfuzları daha da kökleşti. Kırım'daki Got'ların hakimiyetine son verildi. Hazar hakanının IX. yüzyıl sonlarında 25 kralın başında bulunduğunu kaynaklar tesbit etmiş bulunmaktadır. Hazar devleti kuvvetli ordusu ile, hakim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliği temin ederek, VII - IX. asırlar boyunca doğu-Avrupa'da tam manasıyla bir Hazar barışı (Pax Khazarica) çağı gerçekleştirmiştir (9).

Bu barış devresi zarfında Hazar Hakanlığı içinde yahudiliğin yerleşip gelişmesi tetkike değer bir konu olduğu gibi, gene bu devre zarfında Rus devletinin kuruluşunda ve Macarların ortaya çıkışında Hazar'ların oynadığı rol de üzerinde özellikle durulmayı icab ettirir. Bu 3 konuyu teker teker ele alacağız.

Hazar Hakanlığı'nda, dinî bakımdan tam bir hoşgörürlük mevcuttu. Ahalinin esas kitlesi eski Türk dini olan «Şamanlığa» bağlıydı. Ülkede zamanla İslâmiyet oldukça yayılmıştı. Bilhassa tüccar zümresinin islâm oldukları anlaşılmaktadır. Ortodoksluk ta yaygın olarak görülmektedir. «Slav havarisi» olarak isimlendirilen Konstantin Kiril 860/61 yıllarında Hazar başkenti Etil şehrine gelmişti. Genellikle Bizans sınırında ve Kırım'da yaşayan Hazarlar Ortodoksluğu kabul ediyorlardı.

Devletin üst tabakası, kağan ve maiyeti ise «yahudi» dinini kabul etmişlerdi, olay, Türk tarihinde yahudiliği kabul etmiş başka bir hükûmdar sülâlesi bulunmadığı için bilhassa ehemmiyetlidir. Hazar'ların yahudi dinini VIII. yüzyılda kabul ettikleri hususunda bütün kaynaklar uyuşmakta ise de, tam senesi kesinlikle bilinmemektedir. Bazı kaynaklar, kağan Bulan zamanında Yahudi dinine geçildiğini, Arap kaynakları ise, Halife Harun Reşit zamanında kağanın yahudi dinini kabul ettiğini kaydederler.

Bazı kaynaklara göre, kabul edilen «Karay Mezhebi» idi. Bu mezhep Talmut'u reddeden bir görüşe sahipti. Bununla beraber iki nesil sonra, Hazar'lar arasında sıkı bir şekilde talmudist yahudi mezhebi yerleşti (10).

Ancak Karay mezhebini muhafaza edenlerin tamamen ortadan kalkmadıkları da, İkinci Dünya Savaşı'ndan evvelki senelerde Kırım'da bunların yaşıyor olmalarıyla sabittir.

Kırım'da yakın tarihlere kadar «Kırımçak» denilen talmudistlerle, «Karaim» denilen anti-talmudistlerin bir arada yaşadıkları, hem iki topluluğun da türkçe konuştuğu, Karaim'lerin, Tevrat'larını Polonya'dan getirdikleri bilinmektedir (11).

---

(9) Türkler (Hazar Hakanlığı), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 197
(10) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 115
(11) Arnold Toynbee, A Study of History, Cilt 2, Sayfa 410-412

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Kırım'ın müslüman ahalisinin Sibirya'ya sürüldüğünü biliyoruz, bu arada bu Türk yahudilerin yerlerinde kalıp kalmadıkları hakkında sarih bir bilgimiz bulunmamaktadır. Karaim mezhebine dahil yahudiler eskiden Polonya ve Lituanya'da da yaşamaktaydılar, ancak bunların Türklerle bir ilgisi bulunmamaktadır.

Rus devletinin kuruluşu konusuna gelince, VIII. yüzyılda, Hazar devleti, İskandinavya- Bizans ticaret yollarını elinde bulunduruyordu. Bu yollardan birisi Etil şehrinden başlayarak, İdil nehrini takiben kuzeye, bir taraftan Kama nehri ile Ural'lar sahasına, diğer yandan yukarı İdil'de küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga gölü ve Fin körfezine, oradan da İskandinavya memleketlerine gidiyordu. Öteki yol ise, Bizans ile İskandinavya memleketleri arasındaki, Özü nehri üzerinden geçen, İlmen gölüne, oradan da Fin körfezine ve bugünkü İsveç'e varan yoldu. Rus devletinin kuruluşunda en büyük rol bu ticaret yoluna düşmüştür.

Slav'lar, İndo-Germen dil ailesinin «satem» grubuna bağlıdır (12). Bu grupta, eski İndo-Germen kelimelerin başındaki (K) yerine (S) sesi bulunur. Meselâ «Kentum=100» yerine «Satem» veya «sto» denir. Bu grupta Hind, Pers, Ermeni, Frig, İlir ve Baltık zümresine mensup diller yer alır. Slav'ların asıl vatanının Özü ve Vistül nehirleri orta mecrası arasında ve daha çok Pripet bataklıkları çevresinde olması gerektiği düşünülmektedir. Slavlar ırkî bakımdan bir bütünlük teşkil etmezler. Asıl nüveyi oluşturan unsurun ırkî evsafı bilinmediği gibi, tarih boyunca hangi fatih unsurlarla karıştıkları da meçhuldur. Başlangıçta Slav'ların yarı göçebe halde, balıkçılık ve avcılıkla geçinen bir halk olduğu, çiftçiliği kısmen Got'lardan, kısmen de Ogur'lardan öğrendikleri anlaşılmaktadır. Hayvan yetiştiriciliğin bir çok unsurunu Türklerden öğrenmiş olduklarına dillerindeki bazı kelimeler tanıklık etmektedir.

Slav'lar, IV. yüzyılda kadar Got'ların tesiri altındaydı. Bu tarihte Hun'lar, Got hakimiyetine son verince, Slav'lar Hun'lara tâbi olmuşlardır. Slav'ların tarih kaynakları ancak Avar akınlarıyla başlar. O çağda Slav tarihi, Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Avar'lar göçebe oldukları için zaptettikleri yerlere çiftçileri yerleştirmek menfaatleri icabı idi. Bu çiftçiler savaş halinde piyade kuvvetini oluşturuyorlardı. Bu sebeble Avar'lar, Slav boylarının, zaptettikleri topraklara yerleşmesini iyi gözle karşıladıkları gibi, çok defa onları kuzey bölgesinden Tuna çevresine zorla göç de ettirdiler. Bu şekilde Slav'ların orta-Avrupa'ya ve Balkan'lara inmesine yol açanlar Avar'lar olmuştur.

Avar'ların önünde batıya sürüklenmekten kurtulup ana yurtlarında kalan Slav'lar ise, VI - VIII. yüzyıllarda Özü sahasından kuzeye, İlmen ve Lagoda gölü çevrelerine kadar yayılmışlar ve Fin zümreleri ile karışmışlardı (13). Buralardaki ormanlarda çok kıymetli kürklü hayvanlar bulunduğundan, bu Slav'ların başlıca işi de avcılıktı. Bu sıralarda İskandinavya'dan gelen ve orada kendilerine «Vareg» denilen, Fin'lerin ise «Rus» (yani kürek çekenler) diye adlandırdıkları, Viking'lere benzeyen toplulukların faaliyeti başlamıştı. İşte bu Vareg'ler, Fin körfezinden İlmen gölü çevresine gelerek, buradaki Slav boylarını hakimiyetleri altına almışlar, yer yer şehirler tesisle devlet teşkilâtı kurmaya başlamışlardı. Yerli Slav ahaliden aldıkları kürkler, bal ve balmumu, Vareg-Rus'ların Bizans ile giriştikleri ticarette en mühim alış veriş maddelerini teşkil etmekteydi. 360 yılla-

---

(12) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, S. 81 ve devamı
(13) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 40

rına doğru, bu Vareg-Rus faaliyeti çok gelişmiş, İlmen gölünün kuzeyindeki Novgorod şehri, Rurig adını taşıyan, bir Vareg-Rus Knezinin (Prensinin) merkez şehri olmuştu. Rus vekayinameleri Rurik'in, Rus prensliğini kurmasını 862 yılında göstermiş ve bu tarih böylece Rus devletinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

Bu sıralarda orta-Özü (Dinyeper) sahası Hazar'ların idaresinde olduğu cihetle oralarda Hazar tesiri hakimdi. Sambata (sonraki Kiyef) şehrinde Hazar'lar tarafından kurulmuş nizam yürürlükteydi. Rurik'ten sonra Novgorod'da tahta oturan Oleg adlı çok enerjik bir prens 900 yılına doğru Kiyef şehrini ele geçirmiş ve bu tarihten sonra Rus devletinin süratle gelişmesi için elverişli şartlar ortaya çıkmıştır. Rus devletinin bu şekilde kuruluşu, Hazar barışının temin ettiği barış ve sükûn içinde ticaret yaparak zenginleşmesi sayesinde mümkün olduğu gibi, devletin kuruluş nizamında da, Hazar devletinin model alındığı anlaşılmaktadır. Daha 839'da, ilk kurulan Rus birliğinde birlik başkanının ünvanı «Chacanus» yani Hakan idi. Rus prenslerinden 988'de hristiyanlığı kabulü ile şöhret bulan Vladimir'in (Rus tarihinin Aziz Vladimir'i) ve ondan sonra Prens Yaroslav'ın (1036 - 1050) hâlâ hakan ünvanını taşımaya devam ettiklerini görürüz.

Hazar devletinin gözü önünde kurulan bu Rus devleti, biraz sonra göreceğimiz üzere, Hazar devletinin ortadan kalkmasına da sebeb olmuştur.

Hazar Hakanlığı, Macar devletinin de gerçek kurucusu durumundadır. Kısaca bu konuya da değinelim ve Macar'ların cedlerinden başlayalım. Elimizdeki kaynaklardan öğrendiklerimizi şöyle özetleyebiliriz (14).

Macar'ların cedleri, İsa'dan binlerce sene evvel, Ural dağlarının Avrupa tarafında, Fin-Ugor kavimlerinin cedleriyle birlikte yaşamaktaydılar. Fin-Ugor'ların batısında herhalde İndo-Germen'ler, doğusunda ise Türk'lerin cedleri bulunuyordu.

Fin-Ugor ana kavmi, en aşağı İsa'dan 2.000 yıl önce, batı ve doğu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. «Fin-Perm» ana kavmi denen batı kolu, bu ayrılıştan bin sene sonra, Züryen, Vityak, Çeremis, Mordvin şubeleriyle, Baltık denizine doğru çekilen Fin ve Est kavimlerine bölünmüştür. «Ugor» adı ile anılan doğu kolu ise, Ostyak'lar, Vogul'lar ve «Ana-Macar»lardan mürekkeptir (15). Bu kol, yani «Ugor ana kavmi» İdil üzerinden Ural eteğine doğru uzanmıştır. Ana-Macar'lar burada akraba kavimlerle birlikte soylar halinde yaşamışlardır.

Ugor anayurdunda Macar'lar, Altaylı bir kavim olan Türk'lerle temasa gelmişler ve Ugor akrabalarından ayrılarak batı-Türklerle birlikte Kafkas'lar civarına, Kuban'ın aşağı mecrası bölgesine göçmüşlerdir. Belki de Türkler Macar topraklarını zaptedip bu kavmi hakimiyetleri altına almış, teşkilâtlandırarak yeni bir boy şeklinde kendilerine bağlamış olabilirler. Macar'lar 830 sıralarında, Azak denizi kıyılarına Don-Özü arasındaki Lebediya'ya gelip yerleşmişlerdir. Evvelâ Sabir'lerin, sonra Hazar'ların idaresinde yaşayan Macar'lar, buradaki çeşitli Türk boyları ile çokca karışmışlardır. Hazar'lar, doğudan Peçenek tehlikesi belirince Macar'ları, kendi beylerinin idaresinde teşkilâtlandırarak, sonraları Arpad sülâlesi adı ile bildiğimiz bir sülâlenin ortaya çıkmasında mühim rol oynamışlardır.

Macar'ların batı kaynaklarında yerleşmiş olan ismi de Onogur Türk topluluğundan gelmektedir. Latince Ungri, Almanca Ungar, Fransızca Hongrois, Rusca Venger, hep Onogur isminin değişik okunuşlarıdır.

Her ne kadar Hazar Hakanlığı ülkesinden ayrılınca Macar'ların ne olduğu konumuz dışında ise de, Türk'lerle yakın ilişkisi bulunan ve fakat Türk kökünden olmayan bu kavmin, Macaristan'a yerleşene kadarki maceralarına da, başka bir yerde temas etmeyecek olduğumuzdan, burada kısaca yer vermek isabetli olacaktır.

---

(14) F. Eckhart, Macaristan Tarihi, Sayfa 3 ve devamı

(15) Ugor'ları, Batı-Türkleri olan Ogur'lar ile karıştırmamalıdır.

IX. yüzyılın ortasında, biraz sonra göreceğimiz şekilde, Hazar Hakanlığı, Peçenek'lerin batıya geçmesini önleyemeyince, yurtlarından sökülüp batıya doğru itilen Macar ulusunun başına, Türk adetleri gereğince, en zengin ve en kahraman kabile olan «Macar» boyu geçti ve topluluğa kendi ismini verdi. Topluluğu oluşturan boylar şunlardı:

1 — Aslında Finugor olup, 1.000 senelik gelişme neticesinde Türkleşmiş Macar (Megyer, Magyer) boyu,

2 — Görevi sınırları korumak olan Nyek boyu,

3 — İki ayrı kabilenin birleşmesinden meydana gelen Kürt-Gyarmat kabilesi. Her iki kabilenin ismi de türkçedir. Birincisi çığ, kar yığını manasında, ikincisi yorulmak bilmez anlamında türkçe birer kelimedirler.

4 — Tarjan kabilesi, isim türkçe Tarhan'dan gelir,

5 — Jenö kabilesi, isim türkçedir, kralın devlet işlerindeki müşaviri anlamına gelir,

6 — Ker kabilesi, türkçedeki pek büyük, dev gibi anlamına gelir.

7 — Keszi kabilesi büyük bir Türk kavminden ayrılan bir grup olması muhtemeldir, ismin manası kesik, bakiye demek olup türkçedir,

Batıya doğru hareket etmelerinden önce, Hazar'ların bir bölümü olan Kabar'lar da Macar topluluğuna katıldılar. Kabar'ların, Macar'larla bir araya gelişi, bu toplulukta hem hazarcanın yani türkçenin, hem de macarcanın konuşulması sonucunu vermiştir. XII. yüzyıla kadar Macaristan'da pek çok şahıs adının hem macarca, hem türkçe şeklinin görülmesi her halde bu sebeble olacaktır.

Uz'ların ve Kıpçak'ların önünden kaçan Peçenek'lerin saldırısı Macar'ları, Kuban bölgesindeki yurtlarını terke mecbur etti. Küçük bir kısmı Tiflis havalisine kaçtı ve zamanla Kafkas kavimleri arasında kaybolup gitti. Bir kısmı Başkurdistan'daki Magna Hungaria'da (Büyük Macaristan) kaldı. Asıl büyük topluluk batıya yürüdü, bugünkü Moldavya ve Beserabya'nın bulunduğu bölgeye gelip yerleşti ve buraya Etelköz adını verdi. (Etelköz nehirler arası demektir, bölge Prut ile Turla = Dinyester nehirleri arasındadır). Ancak Peçenek'lerin devam eden baskısı burada tutunmalarını da mümkün kılmayınca Macar'lar, 896 yılında, Karpat'ları geçerek bugünkü yurtlarına geldiler. Evvelâ Tisa nehri boyuna yerleştiler, bir kaç yıl sonra da Tuna batısının tepelik bölgelerine çekilerek, batı ile güney-batıya akınlara başladılar.

Macar'lar eski yaşayışlarını burada da devam ettirmiş ve kısa sürede Avrupa, bu akıncı milleti tanımıştır. Macar'lar, hükûmdarları Otto I ve Geza (970 - 977) zamanlarında yavaş yavaş göçebelikten çıkarak yerleşmeye başlamışlar, İstvan (997 - 1038) zamanında ise Hristiyan dinine girmişlerdir. Bundan sonra da batı devletleri tarafından benimsenmişlerdir.

Hazar tarihi ile ilgili bu 3 olaya bu şekilde kısaca değindikten sonra, hakanlığın tarihine kaldığımız yerden devam edebiliriz.

İslâm orduları ile mücadeleler sona erdikten sonra başlayan uzunca bir barış devresi, IX. asrın ortalarına kadar devam etmişti. Bu tarihlerde Peçenek'lerin saldırıları başlamıştır. Hazar Hakanlığı, Peçenek'lere karşı Uz'larla birleşmiş ise de, 860/880 yıllarında Peçenek'lerin İdil nehrini aşarak Ten (Don) ve Kuban boylarında göründükleri ve Hazar'ların ağır kayıplara uğradıkları anlaşılıyor. Peçe-

nek'ler, Hazar'lara tâbi Macar'ları da yurtlarından çıkarıp batıya itince, batıdaki dayanak noktaları elden çıkmış ve devletin yıkılışı süratlenmiştir.

Hazar Hakanlığı'nın bu zayıflayan durumundan istifade eden Slav'lar olmuştur. Ticaret bahanesiyle Hazar sahilleri, kasabaları yağmalanıyor, tahrip ediliyor, ahali öldürülüyordu. Vaktiyle hakanlık gemilerinin huzur içinde dolaştığı deniz ve nehir yollarında emniyet kalmamıştı. Nihayet 968 tarihlerinde Kiyef Prensi Svyatoslav, Ten (Don) boyu ve Kuban ağzını, Tamatarhan şehrini zaptetti. Diğer taraftan bu sıralarda doğudan yeni bir dalga yaklaşmakta idi. Doğu kaynaklarının Kıpçak, batılıların ise Kuman dedikleri topluluk İdil boyuna doğru gelmeye başlamıştı.

Hakanlığa son darbeyi indirenlerin Kıpçak'lar olduğu anlaşılmaktadır. Hazar'ların bir kısmı daha bir süre, küçük bir devlet halinde, Kırım'da tutunabilmişse de, Rus'lar 1016 yılında bu devleti de ortadan kaldırmışlardır. Hazar'ların kalıntılarının hangi kavim veya kavimler olduğu tesbit edilememektedir. Bunların Selçuk'lara tâbi olmak üzere, Derbend'e geçtikleri rivayeti vardır. Hazar'lardan kalan en büyük hatıra «Hazar Denizi'nin» adıdır.

Hazar tarihini incelerken, ehemmiyeti dolayısiyle devlet teşkilâtına da değinmek gereklidir.

Hazar Kağanlığı'nın devlet teşkilâtı Göktürk teşkilâtının bir devamı şeklindedir. Devletin başında bulunan kağanın, Asena sülâlesinden geldiği ve Türk geleneklerine göre kutsal sayıldığı anlaşılıyor. Ancak zamanla Hazar Kağanlığı'nda bir değişiklik ortaya çıkmış, kağan sadece devlet hakimiyetinin sembolü durumuna getirilmiş, devletin idaresi ise, kağanın naibi olup, kağan tarafından her zaman değiştirilebilen veya idam edilebilen «Hakan Beh»e verilmiş; yani bir nevi «çift hakimiyet» sistemi ortaya çıkarılmıştır. Kağan, tanrılar soyundan gelmesi sebebiyle, gömüldüğü yerin belli edilmemesi için, kabri İdil suları altında bırakılırdı. Kağanın huzuruna yalın ayak ve açık başla çıkılır ve secdeye kapanılırdı.

Bağımsızlığını 630 yılında elde eden ve varlığını 1016 yılına kadar sürdürerek 600 yıla yakın tarih sahnesinde kalan Hazar Hakanlığı en uzun ömürlü ve en kuvvetli Türk devletlerinden birisidir.

17 — Bulgarlar

Bulgar'lar hakkında en eski yazılı kayıt, İS. III. yüzyılda yaşadığı anlaşılan bir Suriye'liye ait olup, bunda Bulgar'ların, İÖ. 149 - 127 yıllarında Kafkas'ların kuzeyinde bulunduklarının kaydedildiği bilinmekte ise de, yazıldığı tarihten yaklaşık 5 yüzyıla yakın bir süre öncesine ait olan bir olayın nakledildiği bu vesikanın sıhhatinden şüphe edildiği anlaşılmaktadır (1). Nitekim Bizans kroniklerinde bunu teyid edecek bir kayda rastlanmamaktadır. Bizans yazarları, Bulgar'lardan ilk olarak 482 yılında, İmparator Zenon'un, doğu-Got'larına karşı askerî yardımlarına başvurduğu Karadeniz kuzeyindeki bir topluluk olarak bahsetmişlerdir.

Bulgar'ların Türk asıllı oldukları hakkında evvelce ileri sürülen görüşler, G. Féher'in arkeolojik ve Gy. Németh'in linguistik araştırmaları ile artık kesinlik kazanmış bulunmaktadır. «Bulgar» adı (bulamak — bulgalamak = karışmak)tan gelen (bulga + r) şeklinde oluşan bir isimdir. Attilâ'nın ölümü üzerine, meydana

(1) Akdes Nimet Kurat, Türk Kavimleri ve Devletleri, S. 108 ve devamı

gelen olayları batı Hun'ları bahsinde anlatmış ve orta-Avrupa'yı terkeden Hun kütlelerinin Attilâ'nın en küçük oğlu İrnek idaresinde, Karadeniz kıyılarına çekildiklerini de belirtmiştik. İşte bu Hun'lar, Karadeniz kıyılarında, oraya gelmiş başka Türk toplulukları ile karıştılar, bu karışmadan doğan topluluk «Bulgar» adı ile anılmaya başlandı. Bu sebeble İrnek, Bulgar hükûmdar sülâlesinin atası olarak kabul edilir.

Hun kütleleri ile karışan Türkler Ogur'lardı. Ogur'ların Tuna ağzından İdil'e kadar yayılmış olduklarını Oğuz'lar bahsinde görmüştük. Söz konusu Ogur'lar şunlardı: Sarogur (Ak Ogurlar), Bittigur (Beş Ogur) Kutrigur (Dokuz Ogur), Onugur (On Ogur), Uturgur (Otuz Ogur).

Hun kütlelerinin karıştıkları Ogur'lar bunlardı. Fakat Bulgar'lar bakımından bunlar içinde bilhassa Dokuz Ogur'larla Otuz Ogur'lar önemlidir.

470 yılından sonraki bir tarihte, bu birleşme sonucu ortaya çıkan Bulgar devleti, İrnek'in halefi Mundo ve ondan sonra gelen 4 hükûmdar zamanında, 550'lere kadar sürdü. Bu tarihlerde Ogur'ların yerleştikleri bölgeler şöyleydi (2): Azak'ın doğusunda ve Kafkas'ların kuzeyinde On-Ogur'lar, Ten-İdil dirsekleri bölgesinde Otuz-Ogur'lar, Özü'ye doğru bozkırlarda Dokuz-Ogur'lar. Bu sonuncular Tuna ağzına kadar inmekteydiler.

Doğuda kalanlar, yani On-Ogur'lar ile Otuz-Ogur'lar, evvelâ Sabir'lerin, sonra da Göktürk'lerin idaresi altına girmişlerdir. Batıdaki Dokuz-Ogur'lar ise 480'-lerden itibaren, Bizans ile temas kurarak, bazen dost, bazen düşmanca ilişkiler sürdürdüler. Bizans kaynakları 506 yılında Bulgar'ların Trakya'yı tahrip ettiklerini kaydetmişlerdir. Fakat henüz Trakya'daki Bulgar devleti ortaya çıkmış değildi. Bunun için 150 seneden daha fazla bir zaman geçmesi gerekecektir. O tarihlerde Bulgar'lar daha ziyade Avar'lara tâbi olarak hareket ediyorlardı.

Bulgar devleti, Göktürk İmparatorluğu'nun Çin hakimiyetine girmesinden sonra, aynen Hazar gibi, bağımsız bir statüye kavuştu.

O tarihlerde Dokuz-Ogur'ların başında, «Dulu» sülâlesine mensup Organa'nın (Orhan?) oğlu Kubrat (veya Kurt) bulunuyordu. Bu başbuğun Asena sülâlesinden geldiği de rivayet olunur. Kubrat, kendisini bütün Bulgar'ların hanı ilân ederek «Büyük Bulgarya» devletini kurdu. Ancak bu devletin ömrü pek kısa oldu. Bir taraftan Hazar Hakanlığı'nın baskısı diğer taraftan Otuz-Ogur Bulgar'larının Kubrat'a tâbi olmak istemeyerek mücadeleye girişmeleri sonucu, Kubrat'ın 665 yılında ölümünden kısa bir süre sonra devlet parçalandı. Çoğunluğu Otuz-Ogur olan bir kütle, kuzey-doğu istikametine çıkarak, orta-İdil boyuna yerleşti ve «İdil Bulgar Devleti»ni kurdu.

Kubrat'ın küçük oğlu Asparuh başkanlığındaki Dokuz-Ogur'lar ise 668 yılında Tuna'dan Balkan'lara geçerek, 679 yılında «Tuna Bulgar Devleti»ni kurdular. Kubrat'ın oğullarından Bat-Bayan idaresindeki bir kısım Bulgar'larla, Macar'lar, Hazar'lara tâbi olarak Kafkasya'daki yurtta kaldılar. Bugün Kaskafya'da yaşayan Balkar'ların bu gruptan indikleri sanılmaktadır.

Bu şekilde Büyük Bulgarya sadece Kubrat'ın hükûmdarlığı süresince, yaklaşık 40 yıl kadar devam etmiştir.

Biz şimdi evvelâ Tuna Bulgar devletini, sonra da İdil Bulgar devletini gözden geçirelim.

Kalabalık Bulgar kütlelerinin (Dokuz-Ogur yerine artık sadece Bulgar diyeceğiz) 668'den itibaren Tuna'nın güneyine sarkmaya başladıklarını gören Bizans

(2) Türkler (Ogurlar), İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 211

İmparatoru Konstantin IV, bu durumdan ciddi bir endişe duyarak, 679 yılında Bulgar'lar üzerine bir sefer açtı. Ancak bu sefer Bizans ordusunun tam bir yenilgisi ile neticelenince, 681 yılında yapılan bir anlaşma ile, Bulgar'lara senelik bir vergi verilmesi, Tuna ile Balkanlar arasındaki havalinin -yani Dobruca'nın- onlara terkedilmesi kabul olundu. Bu şekilde Bulgar devletinin kuruluşu tamamlanmış ve Bizans tarafından da tanınmış oluyordu (3).

Tuna Bulgar devletinin en sıkı siyasî ilişkileri şüphesiz Bizans ile olmuştur. Bir Hazar Prensesi ile evlendiğini görmüş olduğumuz İmparator Justinien II'nin 705 yılında yeniden tahta çıkışının, Bulgar hanı Tervel'in yardımı ile gerçekleştiği; 713 yılında İmparator Philippikos'un tahtını kaybedişinin de Bulgar'ların Bizans'a saldırıları yüzünden olduğu bilinmektedir.

716 yılında Bulgarlar, Bizansla bir ticaret anlaşması yaptılar. Bu anlaşmada Bulgar'ların haraç vermeye mecbur bir hükûmet olmadığı belirtildikten sonra, tüccar malları üzerinde her iki hükûmetin kurşun damgasının ve mührünün bulunması, aksi takdirde malların müsadere edilmesi kararlaştırıldı (4). Bu anlaşma Bizans'ın gönül rızası ile değil de adeta zorla imzaladığı bir metindi.

Bu anlaşma iki memleket arasında karşılıkla yardımlaşmanın da yolunu açıyordu. Nitekim 717 - 718 yıllarında İstanbul'un Arap'lar tarafından kuşatılmasında şehir ortaklaşa savunulmuştur.

Ancak VIII. yüzyılın ortalarında hakanlıktaki iç mücadeleleri ve hanlardan bazılarının öldürülmesini fırsat bilen Bizans, Bulgarya'ya üst üste sefer tertipleyip tahribat yaptı.

803 yılında Bulgar'ların başına, usta harp adamı ve aydın teşkilatçı olarak tanınan Krum Han geçti. Bu tarihler, Frank'ların Avar hakimiyetine son verdiği devirlere rastlıyordu. Krum Han bu durumdan yararlanarak, Avar ülkesine dahil olan, güney Macaristan ile Transilvanya'yı Bulgarya topraklarına ekledi. Bu şekilde Avar'ların toprağından geçip Balkan'a giden yol ile Tuna yolu, Bulgar ülkesine dahil oldu. Bu yeni vaziyette Balkan'larda Bulgar hududunun tesbiti gerekiyordu. Elde edilen yeni menfaatler dolayısiyle Bizans'ın kuzeyindeki bazı kısımlar, stratejik ve ekonomik bakımlardan Bulgarya için lüzumlu idi. Böylece tabiî bir zorunluk sonucu olarak Krum Han, 809 tarihinde, Sofya'yı zaptetti. Sofya bu andan itibaren Avrupa'nın önemli bir ticaret merkezi haline geldi (5).

Krum Han'ın bu davranışlarından endişeye düşen Bizans İmparatoru, 811 yılında Bulgarya üzerine sefer açtı. Ancak ordusuyla birlikte pusuya düşen imparator Nikepherös, savaş meydanında öldü ve bütün kuvvetleri yok edildi. Krum Han 813 yılında üstüne sevkedilen ikinci bir Bizans ordusunu da mağlup etti. Bu defa saldırı sırası Krum Han'a gelmişti. Filibe üzerinden Edirne'ye indi, burayı bir kısım kuvvetle kuşattıktan sonra, durmadan İstanbul üzerine yürüyerek, 814 baharında İstanbul'u da kuşattı.

Kuşatma devam ederken 13 Nisan 814 tarihinde Krum Han aniden öldü. Yerine geçen oğlu Omurtag, Bizans imparatoru ile 30 senelik bir ticaret anlaşması imzalayarak savaşa son verdi.

Omurtag Han devrinde, Tuna-Sava-Drava havzaları memleket hududları içine alınmış, ülkenin serveti arttırılarak büyük abideler meydana getirilmiş olup, bu devir Tuna Bulgarları tarihinin en parlak zamanı olarak kabul edilir.

(3) A. S. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Cilt I, Sayfa 276 ve devamı
(4) Geza Fêher, 1937 de İstanbul'da toplanan II.ci TT Kongresi zabıtları, Sayfa 290
(5) Gêza Fêher, yukarda 4 N.da belirtilen tebliğ

Fakat sayıca yerlilere oranla pek az olan Bulgar Türkleri, yavaş yavaş, Bizans kültürünün tesiri altındaki Slav çoğunluğunun baskısını hissetmeye başlamıştı. Türkler giderek Slavlaşıyorlardı. Omurtag Han'dan sonra Slavlaşma daha da hızlaştı. Boris Han 864 yılında Ortodoksluğu resmen kabul edince, Bulgarya, bir Türk devleti karakterini büsbütün kaybederek Slav-Bizans kültür çevresine girdi.

Bu şekilde Türk-Bulgar Tuna devleti 681'den 864'e kadar 183 yıl sürmüştür. İdil Bulgar Devletine gelelim.

Otuz-Ogur Bulgarlarının, orta-İdil boyuna geldikleri zaman, orada Türk kavimleri bulmuş oldukları muhakkaktır. Nitekim Tataristan'da yapılan son arkeolojik araştırmalar, orta-İdil boyunun, İS. III. yüzyıldan beri devamlı şekilde türkleşmiş olduğunu ortaya koymuştur. 100 - 370 yıllarında Hun'lar vardı, onlardan bazı grupların bölgede kalmış olmaları normaldir. V. yüzyılda Sabir'ler bu bölgede bir süre yaşadılar. Otokton Fin-Ugor kavimlerine gelince, bunlar da 3 gruptu: Çirmişler (Udmurt), Ar (Mari) ve Mokşı (Mordva)lar. Daha kuzeyde gene Fin-Ugor menşeli Votyak'lar ve Zıryan'lar vardı. Beyaz Deniz'e yakın yerlerde de Viso (Ves)lar yaşıyordu (6). Bulgar'ların, bölgedeki buldukları bu ahaliyi idareleri altına aldıkları düşünülmektedir.

İdil Bulgar'larının (Bunlara Kama Bulgarları da denir), VII - IX. yüzyıllardaki yaşayışlarına dair bilgimiz hemen hemen yok denecek derecededir. Bilinen cihet, Hazar'lar doğu-Avrupa'da en kuvvetli devlet durumuna gelince, İdil Bulgar'larının da Hazar kağanına tâbi olduklarıdır. Bunun dahi, ne zaman ve hangi şartlar içinde olduğu bilinmiyor.

Bulgar'lar, yeni yurtlarına girince kendilerini tarıma verdiler ve orta-İdil hayat şartlarına tamamiyle uyarak toprağa bağlanıp yerleştiler. Çok geçmeden bazı büyük merkezler gelişmeye başladı. Bunların başında, Kama ırmağı ile İdil'in birleştiği yerden 100 km. kadar güneyde İdil'in sol sahilinin 6 km. kadar doğusundaki «Bulgar» şehri bulunuyordu. Bulgar şehri IX - XII. yüzyıllarda doğu-Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur.

Bulgar'ların Harezm ile sıkı temasları sonucu, İslâm dini Bulgar'lar arasında yayılmaya başlamıştır. Bulgar'lara ait itimada değer en eski kayıtlar, IX. yüzyılın sonlarında, onları, câmileri ve mektepleri olan tacir ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedir (7).

Bulgar devletinin, 921 senesinde, Almış Yaltavar'ın kağanlığı sırasında İslâm dinini resmen kabul ettiğini ve hakan'ın da ismini değiştirerek Cafer bin Abdullah adını aldığını, İbn Fazlan'ın seyahatnamesinden öğrenmekteyiz. Bu şekilde Kama Bulgaryası ilk müslüman Türk devleti olmaktadır.

Bulgar'ların müslümanlığı kabul ettikleri tarihteki hududları kesinlikle bilinmemekle beraber, ülkenin doğudan Şuşma, güneyden Samar, batıdan Sura ve kuzeyden Kazan nehir ve ırmakları ile çevrelenmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bulgar'ların doğusunda Başkırt'ların, batısında Burtas'ların yaşadıkları bilinmektedir. Güneyde ise Hazar'ların bulunduğu malûmdur.

Rus tarihlerinde, Bulgar-Rus ilişkileri konusundaki ilk kayıt 985 yılına aittir. Bu tarihte iki ülke arasında bir savaş olduğu ve Rus'ların galip geldiği Rus tarihlerinde yer almaktadır. Ancak hemen barış yapıldığı anlaşılıyor, zira 986 yılında Bulgar'ların Rus Prensi Vladimir'e bir elçi göndererek onu İslâmiyet'e davet et-

(6) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 111
(7) A. N. Kurat, Bulgar, İslâm Ansiklopedisi

tiklerini anlıyoruz. 1006 yılında Rus'larla Bulgar'lar arasında bir ticaret anlaşması yapılmıştır.

Rus'ların Bulgar'lara karşı yaptıkları seferler, Rus tarihlerinde, 985, 1120, 1164, 1184, 1205 ve 1220 yıllarında yer almıştır. Bu seferlerden 1164, 1186 ve 1220 yılındakilerde büyük ölçüde çarpışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Rus'larla Bulgar'lar arasında barış yapıldığını anlıyoruz.

Fakat Bulgar'ların asıl düşmanı doğudan gelmiştir. Mogol İmparatorluğu kurulduktan ve 1221'de Türkistan'ı istilâ ettikten sonra, Kafkas'lara geçen Subutay ve Cebe komutasındaki 2 Mogol tümeni, Kıpçak ve Rusları yenerek, Hazar Denizi kuzeyinden geri dönerlerken, Bulgar'lar tarafından pusuya düşürülmüştür. Daha sonra Yayık boyunda yaşıyan Kıpçak'lara da sığınma hakkı tanıyan Bulgar'ları cezalandırmak için, ilerde göreceğimiz üzere, Batu Han, 1237 ilk baharında, büyük bir kuvvet ile Bulgar'ların üzerine yürümüş, Bulgarlar şehrini zaptedip tamamiyle yakmış, halkını kılıçtan geçirmiş, bütün Bulgar arazisi üzerinden silindir gibi geçmiştir. Bulgar ahalisinin bir kısmının Çirmişen ve Şuşma boyundaki ormanlara, Kama nehrinin kuzey sahasına, bir kısmının da Ruslara sığındıkları anlaşılmaktadır. Bu şekilde VII. yüzyılın sonlarından beri İdil boyunda yaşayan bağımsız Bulgar devleti yıkılmıştır.

Bulgar Hanlığı, Altınordu devleti kurulduktan sonra, Batu Han'dan yarlığ alarak mevcudiyetini devam ettirmiş, hatta Bulgar şehri yeniden imar edilerek eski haline getirilmiş, fakat tabiatiyle bağımsızlık artık söz konusu olmamıştır.

Bulgar şehrinin bir kaç kere daha tahrip edilip, her seferinde yeniden imar edildiğini çeşitli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Uluğ Muhammed Han'ın 1437'de Kazan Hanlığı'nı ve Kazan şehrini kurmasından sonra, Bulgar şehrinin bütün ehemmiyetini artık tamamen kaybettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten sonra Bulgar şehrinin adına herhangi bir kaynakta rastlanmamaktadır.

Mogol istilâsı sırasında hakimiyet süren Bulgar hanı ile diğer beylerin akıbetleri belli değildir. Bulgar hanları sülâlesinin ne zaman ve nasıl sona erdiği de tesbit edilemiyor. Zaten daha evvelki devrin sülâleleri ve hanedan azalarından ancak mahdut kimseler bilinmektedir. Han sülâlesi, tam olmayan bir şekilde, A. N. Kurat tarafından şöyle tesbit olunmuştur (8):

Tokı ?
Aydar ?
Zübeyir ?
Şelkey Yaltavar (İlteber ?)
Almış Yaltavar (müslüman adı: Cafer bin Abdullah İbni Ahmet bin almış 920 ? - 948
Talib bin Ahmed 948 - 958 ?
Mü'min bin Talip (976'larda)
Hasan
Yaltavar
Haydar
Muhammed
İbrahim 1024/25'lerde
Said
Borac
İbrahim 1164'lerde

---

(8) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 306

İshak
Selim
İshak
Pulat Timur 1391'lerde
Abdullah
Hasan 1368 - 1376
Mahmud
Abdullah 1391'den önce, Aksak Timur tarafından öldürülmüştür.

Bağımsız Bulgar Hanlığı, 670'lerde kurulmuş, bir süre sonra Hazar kağanının yüksek otoritesini tanımakla beraber, bağımsız yaşayışını, 1237 yılında Rus'lar tarafından yıkılıncaya kadar sürdürmüştür. Bundan sonra 1437'de Kazan Hanlığı kurulana kadar da, Bulgar hanları yerlerinde kalabilmişlerdir. Şu halde bağımsız dönem 567 yıl, Bulgar Hanlığı'nın ismen mevcudiyeti ise 767 yıldır.

18 — Peçenekler ve Uzlar

Orta-Asya'dan Avrupa'ya son büyük Türk göçü, Peçenek'ler, Uz'lar ve Kıpçak'ların, 860'lardan itibaren birbirlerini takiben gelişen göçleridir. Bu son göçün ilk dalgasını Peçenek'ler oluşturmuştur.

Türk oldukları hususunda türkologlar arasında tam bir görüş birliği bulunan Peçeneklerin menşeleri açıklıkla tesbit edilmiş görülmüyor. Kaşgarlı Mahmut, Peçenekleri, Oğuz zümresinin 19. boyu olarak kaydetmiştir. Oğuz'lar çok geniş bir sahaya yayıldıkları ve Kaşgarlı'nın 22 boylu Oğuz'lar listesi XI. yüzyılda ait olduğu cihetle, bu kayıt bize sarih bir bilgi vermeye yetmez. Profesör Kurat, Peçenek'lerle Türkeş'ler arasında bir ilgi olabileceği üzerinde durur (1): «VIII. asrın ortalarına varıncaya kadar İli boyu, batı-Türkleri'nin bir kısmı olan Türkeş'ler tarafından işgal ediliyordu. Acaba Peçenek'lerle Türkeş'ler arasında bir münasebet yok mu? 755 - 759 yılında Türkeş'lerin «Kara» kısmının hanları (A-Topei -lo) idi. Ed. Chavannes bunu «boïla» okuyor. Peçenek kabilelerinden birinin adı Bulaçoban'dır. Türkeş'lerdeki «Boïla» ile Peçenek'lerdeki «Bula» arasındaki münasebet yalnız haricî benzeyişten ibaret olmasa gerektir. Batı-Türkleri'nde çok müstamel olan «Çur» lâkabı, Türkeş'lerde de, Peçenek'lerde de vardır... Peçenek Uruglarından birinin kabile adı Çur'dur... Vaktiyle her iki kavmin birbirlerine yakın olduklarını tahmin etmek mümkündür.»

Profesör Kurat'ın, yukarıki düşüncesini takip edebilmekliğimiz için evvelâ Peçenek boylarını saymamız gerekir. Peçenek'lerin IX. asrın ortalarına doğru, Yayık ve İdil nehri ortalarında yerleştikleri zaman 8 boydan oluştuklarını biliyoruz. Bu boylar Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenetus'ün «De Administrando Umperio» isimli kitabında yer almış olup, şunlardır (2): Ertim, Çur, Yula (Güla), Külbey, Karabay, Talmat, Kopon (Kapan), Çoban. 90 sene kadar daha sonra, bu isimlerin başlarına birer ilâve gelmiş olduğunu görüyoruz. Bu kere isimler, Yabdi-Ertim, Küerçi-Çur, Kabuksın-Yula, Suru-Külbey, Karabay (Buna ek yapılmamıştır), Boro-Talmat, Yazı-Kopon, Bula-Çoban olmuştur.

Profesör Kurat, yukarıki düşüncesini, «Çur» ve «Bula-Çoban» boylarının isim-

---

(1) Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, Sayfa 30
(2) Akdes Nimet Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 324

lerine dayanarak ileri sürmüştür. Ben, bu düşüncelere aynı istikamette bir iki ilâve yapılabileceği kanısındayım.

Peçenek'lerin Türkeş'lerle ilgisi olduğu üzerinde durmak ,zannediyorum, Türkeş'lerin de içinde yer aldıkları Onok'larla bir bağlılık aramak manasına gelecektir. Bu bağlılığı, Türkeş'lerden ziyade, diğer Onok boyları ile daha kolay tesbit edebiliriz. Nuşepi'lerin beşinci boyu hatırlanacağı üzere (Goşu-Çoban) adını taşırdı. Peçenek'lerin bir boyu da «Çoban» ismindedir. Gene Nuşepi'lerin ikinci boyunun adı «Ko-Chou»dur. Bu adın ikinci kısmını yani «Chou'»yu, «Çur» olarak okuyabiliriz. Bu da Peçenek boylarından bir diğerinin adı olur. Diğer taraftan Nuşepi boylarının, Onok'ların en batısındaki boylar olduğunu da düşünürsek, doğudan gelecek bir baskıdan yerlerinden ilk oynayacak boyların bunlar olabileceği de anlaşılır. Bu sebeblerle Peçenek'lerin, Onok'ların içinden çıkmış bir topluluk olduğunu kabul edebileceğimizi düşünmekteyim.

Talas savaşından sonra, Tarım havzasının batı kısmının Karluk'ların eline geçtiğini ve 756'dan itibaren Karluk yabgusunun fiilen bağımsız hale gelerek, eski batı-Göktürk ülkesinde hakim duruma geçtiğini ve Onok'ların nüfuzunun da kalmadığını görmüştük.

Karluk'ların kuvvetlenmesi Türk toplulukları arasında mücadelelerin yeniden canlanmasına yol açmıştı. Çu ve Talas boyundaki meralar için çeşitli boylar arasında çatışmalar başlamıştı. Karluk'lar, Oğuz'ların bir kısmını teşkil eden Uz'ları yerlerinden çıkarmışlar, bunlar da Peçenek'leri batıya itmişlerdir. Bu yer değiştirmelerin uzak bir yankısı, Arap yazarlarından Mes'udi'nin eserinde görülüyor. Mes'udi, Peçenek'lerin düşmanları arasında Guz (Uz), Karluk ve Kimek'lerin adlarını sayar. VIII. yüzyılın sonlarında veya IX. yüzyılın başlarında cereyan etmiş olan bu olaylar hakkında bilgimiz çok azdır. Yalnız bu didişmelerin sonunda Peçenek'lerin Emba ve Yayık kıyılarını yurt edinmek zorunda kaldıkları söylenebilir (3).

Yukarda ismi geçmiş olan «Uz» kavmi de, ne olduğu tesbit edilememiş Türk boylarından birisidir. Hemen bütün kaynaklar, Uz'ların Oğuz'lardan olduğunu, hatta «Uz» isminin, Oğuz'un kısaltılmışı olduğunu söylerler. Oğuz'lar bahsinde «Uz»lardan da söz etmiş ve bunların Oğuz Yabgu devleti değılınca, Karadeniz kuzeyine gitiklerini belirtmiştik. Bu durumda, «Uz»ların, Oğuz topluluğuna dahil olduklarından şüphe etmeğe yer yoksa da, «Uz» isminin, Oğuz'un kısaltılması ile ilgili olmaksızın, başlı başına bir has isim olması ve bu kavmin de Onok'lar içinde aranması belki daha doğru olur. Zaten Oğuz adı, kavimler topluluğu manasını alınca, bunların içinden bir tek kavimin Oğuz diye adlandırılması da doğru olmaz.

Uz'lar, belki de Orhon Kitabeleri'nde isimleri geçen «Az»lar olabilirler. Hatırlanacağı üzere Gültekin, Türkeş seferinde «Türkeş kağanının buyruğu Az tutukunu elle» tutmuştu. Bu ifadeden, Az'ların Türkeş'lere tâbi olduklarını anlamaktayız. O tarihlerde Türkeş'ler Onok'ların başında bulunduklarına göre, «Az»ların, Onok kavimlerinden birisi olması pek muhtemeldir. Yazıtlarda «Az» diye okunan bu kavmin isminin asıl okunuşu «Uz» olabileceği gibi, «Az» adı, kaynaklarda tahrif edilerek «Uz»a dönüşmüş de olabilir.

Onok kavimleri arasında hangisinin adı «Az» veya «Uz» olabilir sorusunu cevaplamak tabii çok daha güçtür. Bu konuya Göktürk bahsinde de değinmiş olduğumuz, Barthold'un Az'ları bir Türkeş boyu saydığını orada belirttiğimiz hatırlanacaktır. Rus'lar «Uz»lara kısaca «Torki» demişlerdir.

(3) A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, Sayfa 31 ve devamı

Peçenek'lerin yurtlarından koparak Hazar Denizi civarına geldikleri zaman kaç boydan oluştuklarını bilmemekteyiz. Peçenek'lerin ancak, Yayık ve İdil nehirleri boyuna yerleştikten sonra, IX. yüzyılın ortalarına doğru, 8 boy olduklarını, yukarda belirttiğimiz şekilde biliyoruz. Bu 8 boydan Ertim, Çur ve Yula boylarının üçüne birden «Kankar» veya «Kangar» denmekte idi. Bu ismin türkçe cesur anlamına geldiği kaydedilmektedir. Bu «Kangar» sözcüğü, vaktiyle Semerkant bölgesinde yaşayan (K'ang-chü)leri hatırlatmaktadır (4).

Peçenek'lerin İdil'in sağ (doğu) sahiline yaklaşarak Hazar'lar ile komşu olmalarının tam olarak hangi tarihe rastladığını da bilmemekteyiz. Peçenek'lerle Hazar'ların ilişkileri hakkındaki bilgilerimiz de pek azdır. Ancak şehirli ve tüccar olan Hazar'larla yerlerinden uzaklaştırılıp da kendilerine yeni yurt edinmeye çalışan Peçenek'lerin arasında temasların iyi başlamamış olduğu, zira Peçenek'lerin, bir taraftan Etil'den Harezm'e giden ticaret yolunu tehlikeye soktukları, diğer taraftan Hazar şehirlerine ve köylerine akınlar tertip ettikleri anlaşılmaktadır.

Arap'larla uzun süren mücadeleler sonucu eski kudret ve kuvvetini kaybetmiş olan Hazar Hakanlığı'nın, Peçenek'lere karşı bir müttefik aradığı ve bunu, Peçenek'lerin doğu komşuları olan Uz'larda bulduğu, kaynaklarda yer almaktadır.

Bu Hazar-Uz birleşmesi karşısında Peçenek'ler, Yayık ile İdil arasındaki yeni yurtlarında da tutunamamışlardır. Kuzeyde kuvvetli bir Bulgar devleti bulunduğundan, Samar nehrinden yukarı çıkmaları da söz konusu olamıyordu. Her ne kadar zayıflamış iseler de; Hazar'lar henüz yurtlarını başka kavimlere bırakacak duruma düşmemişlerdi. Bu sebeble güney de kapalıydı. Doğuda ise Uz'lar vardı. Bu sebeble Peçenek'lere çıkış yolu ancak batıda idi. Hazar'lar bu geçişi önleyememişlerdir.

Peçenek'lerin İdil'in batısına ne zaman geçtiklerini kesinlikle tesbit edebilmiş değiliz. Ancak 860 yılından sonra ve fakat 890 yılından da evvel olduğunu anlamaktayız.

Batıya geçiş sırasında Peçenek'lerin bir kısmı yerlerinde kalarak Uz'lara tâbi olmuşlardır. Batıya geçenler ise Macar'larla karşılaşmışlardır. Kuban ve Ten sahası Macar'ların elinde bulunduğundan, Peçenek'lerin kuralara yerleşebilmeleri için, evvelâ Macar'ları yerlerinden atmaları gerekmekte idi. İki kavim arasında savaşlar olduğunu ve galebenin Peçenek'lerde kaldığını biliyoruz. Macar'lar, Peçenek tazyiki önünde yerlerinde tutunamamışlar ve orta-Özü istikametinde batıya çekilerek Etelközü'nde yerleşmişler, Ten sahasını Peçenek'lere bırakmışlardır. Kısa bir süre sonra, IX. asrın son yıllarında, Macar'ların, Alman imparatorunun daveti üzerine, Slav asilerine karşı açılan savaşa katıldıkları sırada, Bulgar'larla (Tuna) Peçenek'ler birlikte Etelközü'ne saldırmışlar ve geride kalmış bütün halkı kılıçtan geçirmişlerdir. Seferden dönen Macar'lar durumu görünce, Etelközü'nü de terk ederek batı-Macaristan'a göç etmişlerdir. Bu şekilde Tuna ağzına kadar Karadeniz sahilleri Peçenek'lerin hakimiyetinde kalmıştır.

Bizans kaynaklarından öğrenilen bilgiler, Peçenek'lerin Özü nehrini merkez sayarak, bunun sağ ve sol sahilinde dörder boy olmak üzere, Tuna-Ten (Don) nehirleri arasında yerleştiklerini göstermektedir. En batıda Tuna nehri boyunca Yazı-Kopon boyu; bunun kuzeyinde, Bizans kaynaklarının Türk diye kaydettikleri Macar'larla hudud komşusu olmak üzere, Kabuksın-Yuna boyu; Daha kuzeyde

(4) Türk adı ve Türk toplulukları başlıklı bahise bakılması

Kiyef Prensliği ile Özü arasında Yavdı-Ertim boyu; bu 3 boyun güney ve doğusunda Özü boyunca da Karabay boyu batı grubunu oluşturmuştur. Doğu tarafında, Azak denizinin batı sahilleri ve Özü nehri boyunca Bula-Çoban boyu; bunun hemen kuzeyinde gene Özü boyunca ve Kiyef Prensliği ile hudud komşusu olarak Küerçi-Çur boyu; Bula-Çoban'ın doğusunda Hazar'lara komşu olarak Boro-Talmat boyu; nihayet bunun kuzeyinde ve Ten nehrinin dirseği içinde Suru-Külbey boyu yerleşmiş görünmektedir. Uz'lar, Suru-Külbey boyunun hemen doğusundadırlar. Bu yerleşişe göre, Uz'lardan gelecek bir saldırıya, ilk cephede Külbey boyu, ondan sonra da Çur boyu karşı koymak durumunda bulunmaktaydılar.

Menşeleri, Rus bozkırlarına gelişleri ve yerleştikleri bölgeler hakkında özet şekilde bilgi verdiğimiz Peçenek boylarının isimlerinin ne mana ifade ettiği de tarihçiler arasında geniş tetkiklere konu olmuştur. Aslında Peçenek tarihinin şu veya bu yönde gelişmesi ile ilgisi bulunmayan bu konu üzerinde durmaya gerek yoktur, muhtelif tarihçilerin bu konuda yapmış oldukları açıklamalar, özet bir şekilde, Profesör Akdes'in «Peçenek Tarihi» kitabından toplanmıştır, istendiği takdirde bu esere müracaat suretiyle bütün bu açıklamalar topluca görülebilir. Bununla beraber yapılan çalışmaların yönünü göstermek amaciyle bunlardan bir örnek vermenin gene de faydalı olabileceğini düşündüğümüzden, J. Németh'in açıklamalarını bir iki satırla, sayfalarımıza almak istedik (5). Németh'e göre, boy isimlerinin birinci kısmı renk isimleri olup, ikinci kısım ise ünvandır. Ünvanı, boyların başına geçen bütün başbuğlar kullanırlar. Renkler ise, o boyun atlarının renkleridir.

Artık Peçenek'lerin tarihinin tetkikine geçebiliriz.

Peçenek'lerin, Kiyef Prensliği güneyine en geç 889 yılında gelmiş olmalarına rağmen, onlarla ilgili olan Rus kaynaklarındaki ilk kayıt 915 yılına aittir. Rus tarihlerine göre, o sene, yani 915'de, Peçenek'ler, Rus Prensi İgor ile bir barış anlaşması yaparak Tuna'ya doğru gitmişlerdir. Buradaki barış anlaşması deyimini, savaştan barışa geçiş şeklinde değil de, bir nevi barış içinde yaşayış şeklinde anlamak gerekecektir, zira söz konusu tarihten daha önce bir savaş durumu ortaya çıkmamıştır.

Peçenek'lerin Tuna'ya gidişlerinin ise, Bulgar'lara karşı Bizans'la yapılan bir anlaşmayla ilgili olduğunu Bizans kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bununla beraber sonunda Peçenek'ler bu savaşa katılmamışlar ve Bulgar'lar da Bizans'ı mağlup etmişlerdir.

Gerek Rus, gerek Bizans kaynakları, Rus'larla Peçenek'ler arasında X. asrın ortalarına doğru sıkı bir münasebetin kurulmuş olduğunda müttefiktirler. Bilhassa Bizans kaynakları, Rus'ların Peçenek'lerle daima iyi geçinmeğe gayret ettiklerini, zira, Peçenek'lerin Rus memleketine akın yaparak büyük ziyanlara sebebiyet verebilecek durumda olduklarını belirtmektedirler. Bu arada Peçenek'lerin, Rus prenslerine paralı asker temin ettikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim 944 yılında Rus'ların Bizans'a karşı açtıkları fakat sonu tatlıya bağlanan seferde, Peçenek askerlerinin de Rus ordusunda yer almış olduğunu öğreniyoruz.

967 yılında Bizans ile Bulgar'lar arasında yeni bir savaş çıkınca İmparator, Kiyef Prensi Svjatoslav'dan yardım istedi. Prens yardım talebini kabul ederek, her halde Peçenek'lerin de rızasını aldıktan sonra, Tuna boyuna indi ve Tuna güneyine geçerek Bulgar'larla savaşa tutuştu. İşte tam bu sırada Peçenek'lerin Ki-

(5) J. Nemeth, Die Petschenegischen Stammesnamen Ungarische Jahrbücher, April 1930, Sayfa 27-34

yef'i kuşattıkları görülüyor. Peçenek'lerin bu konuda Bulgar'larla bir anlaşmaya varmış olmaları ihtimali üzerinde durulur. Kuşatma bir süre devam ettirilmişse de, Peçenek'lerin şehri düşürebilecek silâhları olmadığı için, kuşatmayı kaldırıp geri döndükleri anlaşılmaktadır. Kuşatma haberi üzerine Tuna'dan geri dönen Kiyef Prensi de, durumun normale döndüğünü görünce, 969 senesi yazında, tekrar Tuna güneyine giderek, Bulgar Kralı Boris'i esir almış ve 970 yılında Trakya'ya kadar inmişti. Hatta Prensin burada devamlı kalmak arzusunda olduğunu gösterir niyetleri dahi ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Bizans, bu kere, Kiyef Prensi üzerine bir ordu sevkederek, 971'de onu kati bir yenilgiye uğratmış ve barış istemeğe mecbur etmiştir. Kiyef prensi imparatordan, memleketine dönerken Peçenek'lerin hücum etmemelerini sağlaması için aracılık yapmasını istemiş, imparator da bu konuda Peçenek'lerden ricada bulunmuştur. Peçenek'ler, imparatorla müttefik oldukları için Tuna'yı geçmeyeceklerini, fakat Svjatoslav'ı da ülkelerinden geçirtmeyeceklerini bildirmişlerdir.

Hakikaten Kiyef prensi memleketine dönerken, Özü'nün şelâlelerinde, 972 ilkbaharında, Peçenek'lerin saldırısına maruz kalmış, yanındaki bir çok adamı ile birlikte öldürülmüştür. Bu tarihte Peçenek'lerin hükûmdarı Küre idi. Rus kaynakları bu saldırının Bizans'lıların teşviki ile yapıldığını kaydederler.

Bundan sonra Kiyef Prensliği'nde kardeşler arasında uzun bir taht mücadelesi cereyan etmiş ve neticede Kiyef tahtına Vladimir oturmuştur. Vladimir'in idaresi süresince, Peçenek'lerle Rus'lar arasında şiddetli çarpışmalar olduğunu görmekteyiz. Rus kaynaklarındaki bilgilere nazaran, 988 senesindeki bir savaşta Rus'lar üstün gelmişler, 992 senesindeki bir savaşta ise, iki ordu savaş düzeni aldıktan sonra, taraflardan birer savaşçının aralarında dövüşmeleri, kim kazanırsa onun tarafının galip sayılması ve 3 yıl süreyle bir daha savaşılmaması kararlaştırılmış ve yapılan döğüşte Rus savaşçısı galip gelmiş ve Peçenek'ler çekilmişler.

996 yılında Peçenek'ler gene Kiyef önündeydi. Bu defa Vladimir'in büyük bir yenilgiye uğradığını ve bir köprünün altına gizlenerek canını güç kurtardığını anlıyoruz.

Vladimir 1015'de ölünce, ortaya çıkan kardeş kavgalarında Peçenek'ler de rol aldı. Taht sonunda Jaoroslav'a kalınca, 1019 senesinde Peçenek'lerle bu prens arasında çok şiddetli bir savaş cereyan etti. Rus kaynaklarının «Rus yurdunda böyle bir savaş daha cereyan etmemişti» diye kayıt düşürdükleri bu savaşı Rus'lar kazandı.

Bu tarihten sonra Peçenek'lerin yavaş yavaş Tuna'ya sarktıkları ve Rus'larla temasların azaldığını görüyoruz. 1026 yılında Tuna'nın güneyine geçen Peçenek'ler, bir çok esir ve ganimet elde ettiler. Bu tarihlerde Bizans, Bulgar'ları tamamen kontrolü altına almış olduğundan Tuna'nın güneyine iniş doğrudan doğruya Bizans ülkesine giriş olmaktaydı.

Peçenek'lerin 1035 yılında Selânik'e kadar indiklerini ve geçtikleri her yeri yağma ettiklerini görüyoruz.

Rus kaynakları Peçenek'lerle son olarak 1034 veya 1036 yılında, bir savaşın cereyan ettiğini, bundan sonra Peçenek'lerin Kiyef bölgesinden çekildiklerini yazarlar. Bu tarihlerde bir savaş daha olduğu bilinmekte ise de, bunun Peçenek'lerle, İdil'i geçerek batıya gelmiş Uz'lar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir harbi haber veren Bizans kaynakları, bu konuda başkaca ayrıntı vermemektedir. Uz'ların bu yeni ilerlemesi sonucu, Peçenek'lerin büyük kısmının, güney-Rusya'dan tamamen çıkarak batıya ve güneye gittikleri anlaşılmaktadır.

Uz'ların, Don boylarını ne zaman ve hangi tesirler altında bıraktıklarını bilmiyoruz. Bunlar 985 tarihlerinde henüz Don boyunda idiler. Kiyef Prensi Vladimir, bu tarihte Uz'larla bilikte Kama Bulgar'ları üzerine bir sefer yapmıştı. Bundan sonra 60 yıla yakın bir süre, Rus kaynaklarında «Uz»lardan bahsedilmiyor. Derken 1054 yılında, Uz'ların Kiyef prensleri tarafından yenilgiye uğratıldıkları kaydı ortaya çıkıyor. Uz'ları yerlerinden oynatan olayın Kıpçak baskısı olduğu düşünülebilir. Bu baskı sonucu Uz'lar, 985'den sonraki bir tarihte, İdil'in batısına geçmiş ve büyük ihtimalle, 1036 yılı civarında da Peçenekleri Özü'nün batısına itmiştir.

Peçenek'ler batıya itilince, bir taraftan Macaristan, diğer taraftan Bizans hudutları, Peçenek tehlikesi ile karşı karşıya geldi. Karpat eteklerinde ve Transilvanya'da oturan yerli ahali (Ulah ve Moldavan'lar) hakkında ne Bizans, ne de Rus kaynaklarında hiç bir kaydın yer almayışı, bunların o tarihlerde Tuna boylarında cereyan eden olaylarda hiç bir rolleri bulunmadığını göstermektedir.

1035 yılında Selânik'e kadar inen Peçenek'lerin, 1036 yılında da Bizans ülkesine 3 akın yaptıklarını öğreniyoruz. Bundan sonra 1048 senesine kadar Bizans kaynakları Peçenek'lerden bahsetmiyor. Arada geçen 12 yıl zarfında Peçenek'lerin kendi içlerinde bir mücadelenin cereyan etmiş olduğunu gene Bizans kaynaklarından aşağıki şekilde öğrenmekteyiz.

O tarihlerde Peçenek'ler 13 boydan oluşuyorlardı (8'den 13'e çıktıkları anlaşılıyor). Topluluğun başında Kilter oğlu Turak bulunmaktaydı. Turak asil bir aileye mensup olduğundan Peçenek'ler onu sever hürmet ederlerdi. Peçenek ileri gelenleri arasında bir de Balçar oğlu Kegen vardı. O da millet içinde cesareti ile büyük şöhret yapmıştı. Kegen'i kıskanan ve idarenin onun eline geçmesinden çekinen Turak, Kegen'in yakalanıp öldürülmesini emretti. Durumdan vakitlice haberdar olan Kegen ise, Özü boyundaki bataklıklara kaçarak canını kurtardıktan sonra, kendi taraftarlarına haber göndererek onları başbuğ Turak'tan ayrılmaya teşvik etti. İki Peçenek boyu Kegen'e katıldı. Kegen, bunlarla, Turak'a sadık kalan 11 boya karşı mücadeleye başladı, ancak karşısındaki fazla kuvvete dayanamayarak, yanındaki 20.000 Peçenekle birlikte, Bizans'a sığındı. İmparator bunları kabul ederek Tuna boyuna yerleştirdi. Kegen ayrıca vaftiz edilerek hristiyan oldu.

Tuna boyuna yerleşen Kegen, sık sık kuzeye geçerek, Turak'ın ülkesine akınlar yapmaya, eline geçirdiği kadın ve çocukları Bizanslılara köle olarak saymaya başladı. Turak, imparatora bir elçi yollayarak, aralarındaki ittifak anlaşmasına sadık kalıp bu duruma son vermesini, Kegen'in kuzeye geçmesine mani olmasını istedi. İmparator bu talepleri reddettiği gibi, ayrıca hudutları da kuvvetlendirdi.

Bunun üzerine Turak, 1049 kışında, 800.000 kişilik bir kuvvetle, buz tutan Tuna üzerinden geçerek, Bizans ülkesine girdi. Uzun süre Kegen bunun karşısına çıkmadı. Turak kuvvetleri girdikleri şehirlerde çok miktarda içki ve yiyecek buldular. Bu zamana kadar böyle bir bolluk görmediklerinden, lüzumundan fazla yiyip içmek sonucu, büyük bir hastalık salgını başladı. Buna soğuk da eklenince, Turak kuvvetlerinin durumu oldukça sarsıldı. Kegen, işte bundan sonra, Bizans ve Bulgar kuvvetleriyle birlikte saldırıya geçti. Turak'ın bütün ordusu, başbuğları ile birlikte, Bizans'lılara ve Kegen'e esir düştü. Kegen bütün Peçenek'lerin öldürülmesini teklif ettiyse de, Bizans bunu kabul etmedi ve onbinlerce Peçenek, Niş ile Sofya arasındaki ovalıklara ve kuzey Makedonya'ya yerleştirildi. Başlarında Turak olmak üzere, 140 Peçenek büyüğü de İstanbul'a gönderildi. İmparator bunları gayet iyi karşıladı. Hristiyanlığı kabul ettirerek, kendilerine büyük Bizans rütbeleri ve makamları verdi.

Peçenek'ler içindeki mücadele konusunda Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler bunlardır. Bazı hususların fazla mübalağalı olduğunu düşünmek her halde mümkündür. Bu arada güneye geçen Peçenek kuvvetlerinin 800.000'den her halde çok daha az olduğunu, Peçenek boylarının bir kısmının kuzeydeki yurtlarında kaldığını düşünmek daha doğru olsa gerektir.

Bizans imparatoru, bu şekilde iskân edilen Peçenek'lerden, 15.000 kişi kadar bir kuvveti Anadolu'ya geçirerek, Selçuklu'lar üzerine sevk etmek istemiştir. Ancak bu kuvvetler geri dönmüşler, boğazı atlarını yüzdürmek suretiyle geçmiş, yurttaşlarının iskân edildikleri bölgeye giderek, onlarla da birleştikten sonra tekrar Tuna'nın kuzeyindeki yurtlarına geri dönmüşlerdir. Bir süre sonra, imparatorun Kegen'den şüphelenmesi üzerine, onun idaresindeki Peçenek'ler de geri dönerek diğerleri ile birleşmişler, bu şekilde Peçenek'ler içindeki ayrılık 1049 senesinde sona ermiş, fakat Kegen ve Turak da dahil olmak üzere, bütün Peçenek beyleri Bizans'da kalmıştır.

Bizans imparatoru, Peçenek'lerin yeniden Bizans topraklarını yağmaya başladıklarını görünce, barışın kurulması maksadıyla, kendilerine yemin verdirerek, Turak ve diğer Peçenek beylerini geri göndermiş, ayrıca Anadolu'dan kuvvetler getirerek, onları da Peçenek'ler üzerine sevketmek yolunu tutmuştur. Başbuğlarına kavuşan Peçenek'ler, bu Bizans kuvvetlerini 1049 sonbaharında perişan etmişler ve 1050 kışında yeniden Trakya'yı yağmalamışlardır.

Bizans İmparatoru Peçenekler üzerine yeni bir ordu sevketmek hazırlıklarına derhal başladı. Ancak bunu haber alan Peçenek'ler, önceliği ele alarak 1050 senesi 8 haziranında, Edirne'yi kuşattı. Bizanslılar bir kere kaleden çıkmaya teşebbüs ettilerse de pek ağır kayıplar vererek geri kaçmak zorunda kaldı. Bizans kaynaklarına göre, Edirne'yi düşmekten kurtaran, kaleden atılan bir taşın tesadüfen Peçenek başbuğlarından Sulçe'ye isabet ederek onun ölümüne sebebiyet vermesi olmuştur. Peçenek'ler bunun üzerine kuşatmayı kaldırarak çekildiler. Kuşatma devam ettiği sürece pek geniş bir çevre Peçenek'ler tarafından yağma edilmişti.

İmparator, eldeki bütün imkânları bir araya koyarak, 1051 kışında yeni bir ordu vücuda getirdi, ancak bu ordu Peçenek'lere karşı çıkacak kuvvette olmadığından bir nevi gerilla harbine girişti. O sene ile 1052 yılı böylece geçti. Küçük vurkaçlarla elde edilen başarılardan cesaret alan Bizans, 1053 yılında Peçenek'ler üzerine büyük bir baskın yapmak istedi ve bu sefer çok ağır bir yenilgiye uğradı. İmparator bunun üzerine barış istemekten başka çare bulamadı, vergi ödemek şartiyle 30 sene için bir anlaşma yapıldı.

30 senelik barışın pek uzun ömürlü olmadığı, 1059 yılında imparatorun Peçenek'ler üzerine yeni bir sefer açmasıyla anlaşılıyor. Bununla beraber, 1065 senesinde, barışın devam ettirilmesi için imparatorun yeniden teşebbüslere geçtiğini de Bizans kaynaklarından öğreniyoruz.

Bu tarihlerde Uz'lar yeniden ortaya çıkmışlardı. Bundan sonraki bahisde tetkik edeceğimiz üzere, 1060 senesine doğru, bütün güney-Rusya bozkırları Kıpçak'ların hakimiyeti altına girmişti. Daha evvel aynı bölgeye yerleşmiş olan Uz'lar ise, Rus prenslerinin hizmetine giren bir kısım hariç, Tuna boylarına Peçenek'lerin yanına gelmişlerdi. Gelişleriyle birlikte de mücadele başlamıştı.

1065 başında Uz'lar, buz tutan Tuna üzerinden geçerek Peloponez'e kadar sarkmışlardı. Ani olarak başlayan ve durdurulamayan bu akın, şiddetli soğukların sebeb olduğu kayıplarla yavaşlarken, Peçenek'ler de, yerli halktan istifade etmek suretiyle Uz'lara saldırdı ve Uz kuvvetleri hemen tamamen kılıçtan geçi-

rildi. Sağ kalanlar Bizans tarafından memleketin çeşitli yerlerine iskân edildi. Halen Dobruca'da yaşayan Gagavuz'lar, bu Uz'lardan geri kalmış bir topluluktur.

Uz'lar ortadan kalkınca Tuna boylarının tek hakimi yeniden Peçenek'ler oldu. 1067 senesinde Roman Diogenes kumandasında bir ordu Peçenek'ler üzerine sevkedildi. Bizans kaynaklarının yazdığına göre bu ordu Peçenek'lere karşı başarılı bir mücadele vermiş, bir çoğunu öldürmüş ve bir kısmını da esir almıştı.

Peçenek'lerin 1071'deki Malazgirt muharebesinde Bizans kuvvetleri yanında yer aldıklarını görüyoruz. Bunların bir kısmı savaştan önce Selçuklu'lar tarafına geçmiş ise de, diğer bir kısmı savaşı Bizanslıların safhında yapmıştır.

1087 senesinde Peçenek'ler, Çelgü isimli bir kumandanın idaresinde Macar'lardan da takviye alarak, Bizans üzerine yürüdü. Lüleburgaz civarında Bizans ordusu ile yapılan savaşta Bizanslılar üstün geldiler. Peçenek'ler geri çekildi.

Bizanslılar artık Peçenek probleminden kurtulmak istiyorlardı. Evvelâ Peçenek boylarını birbirine düşürmeye çalıştılar. Bunda başarılı olmayınca, imparator Aleksi Komnenos bizzat kendisi, büyük bir ordunun başında, 1087 haziran ortalarında harekete geçti. Peçenek'ler bu sırada bir saldırı beklemediklerinden dağınık durumda idiler. Vakit kazanmak maksadıyla imparatora 150 kişilik bir sefaret heyeti yollayarak barışın yenilenmesini, eğer barış yapılırsa 30.000 Peçenek süvarisinin Bizanslıların emrine verileceğini, barış yapılmazsa saldırıya geçeceklerini bildirdiler. İmparator böyle bir heyet gönderilmiş olmasını korkuya yordu ve elçilik heyetini tutuklattırarak İstanbul'a sevk etirdi. Ancak heyet üyeleri kaçmayı başardılar. Elçilerin kaçtığını duyunca imparator, bir an önce saldırıya geçmeye karar verdi, Silistre üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Fakat şehri ele geçirmek mümkün olamadı. Bu sırada civardaki Peçenek'ler de taarruza başlamışlardı. İmparator kuşatmayı kaldırarak savaşa girmek zorunda kaldı.

Bizanslılar sabahleyin hücumla savaşı başlattılar. Bu hücumlar üst üste ikindiye kadar devam etti ve hepsi Peçenek'ler tarafından geri püskürtüldü. İkindiden sonra Peçenekler karşı hücuma geçti. Pek kısa zamanda Bizans ordusu bozularak kaçmaya başladı, Peçenek'ler kaçan düşmanı yakından takip ederek ağır kayıp verdirdi ve pek çok esir aldı. Ancak gecenin bastırması takibin devamına ve Bizans ordusunun tamamen yok edilmesine mani oldu.

Bu pek ağır yenilgiye rağmen Bizans'a şans gene gülmüş, Peçenek'ler, zaferden istifade etmelerine vakit kalmadan, Kıpçak'ların saldırısına uğramışlardı. Rivayete göre, Silistre'nin kuşatılması sırasında Peçenek'ler, Kıpçak'lardan yardım istemişlerdi. Yardım kuvvetleri ancak savaşın sonunda yetişmişti. Gecikmenin kendi kabahatlerinden değil savaşı Peçenek'lerin erken başlatmasından olduğunu belirten Kıpçak'lar ganimetten hisse istemişler, Peçenek'ler buna razı olmayınca arada çatışma çıkmış ve Kıpçak'lar üstün gelmişlerdi. Her ne kadar Kıpçak'lar savaşı sürdürmeyerek geri dönmüşlerse de, bu olay, hem Bizans ordusunun imhasını önlemiş, hem de Peçenek'lerle Kıpçak'ların arasını açmıştır. Nitekim Bizans bu durumdan ziyadesiyle istifade etmekte gecikmeyecektir.

Peçenek'ler, Kıpçak tehlikesini atlatınca derhal Bizanslıları takibe başladılar. Ancak Kıpçak'lar da geri dönerek Peçenek'leri takibe başlamıştı. İmparator, Kıpçak'ları Peçenek'lere saldırtabilirdi, fakat bu takdirde Kıpçak'ları frenleyecek kuvvet kalmayacaktı. Bu sebeble Peçenek'lerle barış yapmak daha isabetli görüldü. Peçenek'lerin kendileri de, bu sırada barışı daha faydalı görüyorlardı. Netice-de barış imzalandı. Peçeneklere karşı harbetmek için Balkan geçitlerini kullanmak isteyen Kıpçaklara da, İmparator, şimdilik buna ihtiyaç olmadığı cevabını verdi. Kıpçaklar Özü boylarına geri döndüler.

Kıpçak tehlikesi ortadan kalkınca, Peçenek'ler barışı bozarak, Bizans ülkesine akınlara yeniden başladılar. Kısa sürede Filibe Peçenek'lerin eline geçti. İmparator, ordusu ile İpsala'ya kadar ricat ettikten sonra barış istemek zorunda kaldı. 1087 yılında Peçenekler, kendileri için gayet müsait şartlarla barışı imzalayarak, imparatorun durup dururken kendilerine saldırmış olmasının intikamını aldılar.

1087 barışından sonra da Peçenek'ler akınlarını devam ettirdiler. İmparator ise yeni bir ordu hazırlıklarına başlamıştı. 1088 ve 1090 yılları akınlar ve bunlardan korunma çabaları ile geçti. Bizans yeniden gerilla savaşlarına başlamış ve zararı mümkün olduğu kadar azaltmak çabasına girişmişti. Bu tarihlerde doğuda da başı sıkıntıda olan imparatorun, Peçenek'lere karşı, yapabileceği pek bir şey bulunmuyordu. İşte bu çaresizlik içinde İmparatorun, Peçenek'lere karşı, Kıpçak'larla ittifak yaptığı anlaşılmaktadır.

Peçenek'lerle, Bizanslılardan ziyade Kıpçak'lar arasında geçen bu son savaşın tarihi 29 nisan 1091'dir. Peçenek'lerin, o tarihlerde İzmir'de bağımsız bir beylik kurarak gittikçe kuvvetlenmeye başlamış olan Çaka beyle bir ittifak yaptıkları; Peçenek'ler Trakya üzerinden Bizans'a yürürken, Çaka Bey'in de Marmara sahillerinden Bizans'a hücum etmesinin kararlaştırıldığı hakkındaki iddialar bu seferle ilgilidir. Peçenek'ler Bizans üzerine yürürlerken karşılarında Kıpçak'ları bulmuşlardı.

Taraflar Meriç nehrinin aşağı mecrasında, Lebunium'da karşı karşıya geldiler. Sabah başlıyan savaşın sonunda Peçenek milleti adeta toptan mahvoldu. Ölülerin sayısı görülmemiş rakamlara ulaşıyordu. Peçenek'lerin büyük kısmı, Peçenek âdetlerine uyarak, harp sahasında ölmeyi tercih etmişlerdi. Buna rağmen esirlerin adedinin de yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bizans kaynaklarına göre, her Bizans askerinin 30'dan fazla esiri vardı. Bizanslılar gece olunca, ellerindeki bütün Peçenek esirlerini kılıçtan geçirmişlerdir.

Bu şekilde Bizans, 1091 yılında Peçenek'lerin elinde siyasî hayatını bitirmek tehlikesi ile karşı karşıya iken, başka bir Türk kavminin, Kıpçak'ların sayesinde kurtulmakta idi. Çaka Bey tehlikesini ise, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ortadan kaldıracaktır.

Lebunium savaşından sonra, sağ kalan Peçenek'lerin bir kısmı kaçmıştı. Kaçanların Tuna boyuna veya Macaristan'a gitmiş olmaları imkân dahilindedir. Bizanslıların eline esir düşenlerin ise, çoğunlukla öldürüldüklerini gördük. Öldürülmeyenler Makedonya'da iskân edildiler.

Az sonra Peçenek'ler tamamiyle kaybolup gidecekler ve hatıraları ancak Macaristan, Balkan'lar, Anadolu ve Rusya'daki yer isimlerinde muhafaza edilecektir.

Peçenek'ler ve Uz'lar bahsini bitirirken, bir kaç cümle ile de Karakalpak'lara dokunmak gereklidir.

Karakalpak'lar, Kiyef Rusya'sının güneyinde yaşayan bir kavimdi. Bunlar tek bir zümre olmaktan ziyade, başta Peçenek'ler olmak üzere, Tork (Uz) ve diğer ufak zümrelerden oluşuyordu. Bunların hepsi de Kıpçak'ların baskısı altında Rus prenslerinin yanına kaçan unsurlardı. Rus prensliği de bunları sınır boyunda yerleştirip hudud bekçiliği yaptırıyorlardı. Dolayısiyle Karakalpak'lar yerleşik hayata geçmişlerdi. Mogol istilâsı sırasında Kiyef çevresinde Karakalpak'lar mevcuttu. Bunlardan bir grubun daha sonraları Ceyhun ağzına göçerek, bugün o bölgede yaşayan Karakalpak'ları teşkil ettikleri tahmin olunmaktadır.

Bu şekilde sözü, Karadeniz kuzeyinde Avrupa'ya yönelmiş Türk göçlerinin son temsilcisi Kıpçak'lara getirmiş bulunuyoruz.

19 — Kıpçaklar (Kumanlar)

Menşeleri hakkında pek değişik görüşler ileri sürülüp de kesin bir sonuca henüz varılamamış olan Türk topluluklarından birisi de Kıpçak'lardır. Kıpçaklarla ilgili değişik görüşler: bu topluluğa çeşitli milletlerin çeşitli isimler vermiş olması sebebiyle, menşelerini bu değişik isimlerden bulmak arzusundan doğmaktadır.

Hakikaten doğu kaynaklarının Kıpçak diye isimlendirdikleri bu millete Ruslar «Polovtsi», Bizanslılar «Kuman», Macarlar «Kun», Almanlar «Falb» demişlerdir.

Rusca ve Almanca bu millete verilen isim «açık sarı, saman renginde olan saç» manasını ifade eder. Yani Rus ve Alman kaynakları, bu millete saçlarının rengine bakarak isim takmışlardır. Buna karşılık Macar'ların Kun ve Bizanslıların Kuman isimlerinin nereden geldiği anlaşılamadığından, Marquart gibi ünlü bir Türkolog, bunların «Kun» isimli bir Mogol kavminden geldiği görüşüne yer vermiştir. Halbuki, ırk olarak tamamen beyaz ve Mogollukla ilgisi olmayan Kıpçak-Kuman'ların dilleri de saf türkçedir. Rus tarihlerinin «Türkmen, Peçenek ve Tork'larla aynı cinsten» olduğunu kaydettiği Kıpçak'lara, Bizanslılarca verilen Kuman isminin önce bir şahıs adı olup, sonra bütün bir milletin ismi haline gelmiş olabileceği düşünülmektedir (1).

Kuman ve Kun adlarının Türk lehçelerinde «sarımtrak», «solgun» anlamına geldiği de bazı kaynaklarca (2) kaydedilmektedir. Eğer bu görüş tutarlı ise, gerek Macar'ların, gerek Bizans'lıların, Rus'lar ve Alman'lar gibi, bu milleti saç renklerine bakarak isimlendirdiklerini, ancak bunu yaparken «sarı» kelimesi için, kendi dillerini bir tarafa bırakıp, eski Türk lehçelerinden bir kelimeye müracaat ettiklerini kabul etmek gerekir ki, böyle bir görüş ne derece tutarlı olur, bilemem. Bu sebeble Kuman adının bir şahıs, bu milletin başında olan bir başbuğ isminden gelmesi nazariyesi daha mantıklı görülebilir.

Rasonyi, Kuman'ların, Kıpçak'larla doğudan gelen «Kun» kavminin birleşmesinden ortaya çıktığı görüşünü ileri sürer (3). Buna karşılık Barthold aynen şöyle yazmaktadır (4): «Kıpçak'lar batıda Rus'larla ve batı-Avrupa ile temasa geldiler, ancak ne birinciler, ne de ikinciler bunların ismini öğrenmedi, Rus'lar onlara «Polovtsi», batı-Avrupa'lılar ise «Koman» dediler. Benim bildiğim kadar «Koman» kelimesi İslâm kaynakları içinde sadece, eserini XII. yüzyılda Avrupa'da yazmış olan İdrisi ile onun eserine müracaat etmiş başka yazarlarda geçer.»

Bu şekilde Barthold, Polovtsi gibi, Kuman isminin de batıda uydurulmuş isimler olup, bu milletin asıl adının Kıpçak olduğunu ileri sürmektedir.

Kıpçak isminin manasını da tam olarak bilemiyoruz. Bunun «öfkeli» «birdenbire kızan» veya «hareketli, yerinde durmaz» anlamlarına gelebileceği, değişik Türkologlara atfen İslâm Ansiklopedisi'nde kaydedilmektedir. Oğuz destanında ise Kıpçak'ın manası (5): «Kıpçak kabuk kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaca derler» diye gösterilmektedir .

Kıpçak'ların yaşadıkları anayurt hakkında, en son bulunan doğu kaynaklarından istifade yolu ile, Türkolog K. Czeglédy'nin aşağıki bilgileri verdiğini anlamaktayız (6): «İtil-İrtiş-Seyhun arasında Oğuz'lar, onların kuzeyinde Tobol ve İşim nehirleri çevresinde Kıpçak'lar, onların da doğusunda Altay'lara kadar Kimekler, Işık göl etrafında Karluk'lar, onların doğusunda Kaşgar'a kadar Kara-Han'lılar, en doğuda Nanşan bölgesinde sarı Uygur'lar yaşamaktaydılar.»

Orhon Yazıtları'nda ne Kıpçak'ların, ne de Kimek'lerin ismi geçer. Buna karşılık, onların yaşadığı bölgelere rastlayan yerlerde «Çik» kavminin yaşadığından bahsolunmaktadır. «Çik» kavmi ile Kıpçak ve Kimek'ler arasında bir bağlantı kurmak belki mümkündür.

Kaşgarlı Mahmut, eserinde «Kimek»lerden bahsetmeyip bir «Emek (Yemek)» kavminden bahseder ve bunların Kıpçak'ların bir boyu olduğu belirtilir (7).

Her halde Kaşgarlı'nın «Emek» kavmi ile diğer kaynaklarda ismi geçen «Kimek» kavmi aynı topluluk olacaktır. Ayrıca bu (Emek=Kimek)lerle, «Kıpçak»ların da, eğer aynı kavim değilse bile, aynı milletin iki ayrı boyu olmaları kuvvetli bir ihtimal olarak görülebilmektedir.

Mevcut bilgilerimiz bundan ibarettir. Görüleceği üzere bu bilgiler, ne Kıpçak'ların menşeini, ne de kaç boydan oluştuklarını tam olarak aydınlatmaya kâfi değildir. Ancak bu milletin saf Türk olduğu ve Tobol İşim nehirlerinden, Altay'lara kadar uzanan bir bölgede yaşadıkları tereddüde mahal bırakmayacak şekilde bilinmektedir.

Kıpçak'ların, yurtlarını terk ederek, batıya doğru harekete geçmelerinin, Çin'in kuzeyinde kurulmuş olan Hitay devletinin genişlemesi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu göçün XI. asrın başlarında başladığını gösterir kayıtlar mevcuttur. Bu hareketin çok geniş bir cephe üzerinde yapıldığı muhakkaktır. Kıpçak'ların bir kısmı İrtiş boyundan Ural'ları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylelikle Kama Bulgar'ları ile karışmağa başlamışlardır. Kıpçak'ların diğer zümreleri Aşağı İdil boyuna gitmişler ve Hazar'ların bir etnik unsur olarak ortadan kalkmasında başlıca amil olmuşlardır. Kıpçak'lar, Peçenek'ler ve Uz'lardan boşalan yerleri işgal ederek, kuzey-Kafkas'lara, Kuban boyuna, aşağı Don boyuna ve nihayet Özü istikametine gitmişlerdir.

Kıpçak'lar XI. yüzyıl başlarında Yayık nehri boylarında idiler. İdil boylarına 1030'larda gitmiş oldukları zannedilmektedir. Rus kaynaklarında Kıpçak'ların «Polovtsi» adı ile zikredildikleri tarih 1055 yılıdır. Bu da Kıpçak'ların İdil boylarından Özü boyuna gitmelerinin 20-25 yıl içinde tamamlanmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Rus kaynakları 1055 senesinde Boluş adlı bir başbuğun komutasındaki Polovtsi'lerin Rus yurduna geldiklerini, Kiyef prensinin onlarla barış akdetmesi üzerine, geldikleri yere döndüklerini kaydeder. Bu kayıttan, Rus'larla Kıpçak'lar arasındaki ilk karşılaşmanın bir anlaşma ile sonuçlandığını anlamaktayız.

Kıpçak'lar, 1060'lardan sonra, Uz'ları takiben Tuna boyuna süratle ilerlemişler ve 1064'de Uz'ları Tuna'nın güneyine atmışlardır. Kıpçak'ların aynı zamanda Transilvanya, Macaristan istikametinde de ilerledikleri anlaşılmaktadır. Bu suretle XI. yüzyıl sonlarına doğru, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamen Kıpçak'ların eline geçmiştir. Bu bölgenin ismi doğu kaynaklarında «Deşt-i Kıpçak = Kıpçak bozkırları» adını almaya başlamış ve bu isim Mogol istilâsından sonra genelleşmiştir.

---

(1) Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi Sayfa 183/184

(2) Türkler (Peçenekler, Uz'lar ve Kumanlar) İslâm Ansiklopedisi, cüz 128, Sayfa 204

(3) Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 137

(4) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, Sayfa 90

(5) Z. V. Togan, Reşidettin Oğuznamesi, sayfa 26

(6) Türkler (Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar), İslâm Ansiklopedisi

(7) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., sayfa 69-107

Kıpçak'ların, Tuna'nın güneyine inmelerinin, Peçenek'lerin daveti üzerine, 1087 yılında olduğunu görmüştük. Kıpçak'lar Tuna boyuna indikten sonra geri dönmek de istememişler ve bu yüzden Peçenek'lerle araları açılmıştır.

Kıpçak'lar da, Peçenek'ler gibi, Özü nehri sınır olmak üzere, ikiye yani sağ ve sol kola bölünmüşlerdir. Doğudaki sağ kol, Don ve Doneç havzasına yayılmış, kuzeyde Kama Bulgar'ları sınırına kadar uzanmıştır. Batıdaki sol kol ise, Özü ile Turla (Dinyester) arasında yayılmıştır. Kıpçak'ların bir kısmı da Kuban boylarında kalmış ve Kafkasya'daki kavimlerle temasa girmiştir. Bu gruptan bir zümre 1118 yılında başbuğları Otrok (Atrak)un komutasında, Gürcü kralının hizmetine girecek ve bu şekilde Kıpçak'ların Kafkasya'ya yerleşmeleri başlayacaktır. Doğu Anadolu'daki Kıpçak zümreleri bunların torunları olsa gerektir. Kıpçak'lar birinci sınıf atlı asker olmaları sebebile, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet edilmişlerdir. Onlar bu şekilde Lehistan, Macaristan ve Bohemya'da savaşmışlardır. Bu suretle Kıpçak'ların hareket sahaları, orta-Asya'da Harezm sınırlarından başlayarak, Kafkas'larda Anadolu sınırları, doğu-Avrupa'da İdil Bulgar'ları, Rus prenslikleri, Balkan'larda Bizans, orta-Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahaya yayılmıştır. Esasen göçebe Türk milletleri arasında Kıpçak'lar kadar geniş bir sahayı işgal etmiş başka bir kavim bilinmemektedir. Bu bölgedeki Kıpçak'lar, göçebelik geleneklerini titizlikle muhafaza ettikleri için, ancak başka milletlerin idaresi altına düştükleri zamanlar, yerleşik hayata geçebilmişlerdir.

Kıpçak'lar tam manasiyle siyasî bir birlik kuramamışlardı. Ancak bir tehlike belirdiği anlarda bazı kısımlar birleşiyorlaıdı. Bazı kaynaklara göre Kıpçak'lar beş bölükten ibaretti. 1 — Orta-Asya bölüğü, 2 — İtil-Yayık bölüğü, 3 — Doneç-Don bölüğü, 4 — Aşağı Özü bölüğü, 5 — Tuna bölüğü. Batı bölüğü içinde Peçenek'lerin kalıntıları, Tork'lar ve Brodnik'ler de yaşıyorlardı. Bu bölgeler 1222'de Cengiz Han ortaya çıkana kadar Kıpçak olarak kalmıştır (8).

Kıpçak'lar, Rus ülkesinde ilk göründükleri 1055 yılından sonra, 1061 yılında, bu defa savaş maksadıyla, yeniden göründüler. Bu konuda Rus vekayinamesinde şunlar yazılıdır: «Polovtsi'ler ilk defa savaşmak üzere Rus yurduna geldiler. Prens Vsevolod onlara karşı 2 Şubat 1061 tarihinde şehirden çıktı. Savaş oldu. Vsevolod'u yendiler ve savaştıktan sonra geri gittiler. İşte bu, murdar ve allahsız düşmanların Rus yurduna ilk kötülükleriydi. Onların beyi de İskal idi» (9). Kıpçak'ların bu saldırısı Pereyaslav Prensliği'ne idi, Kıpçak başbuğu İskal'in adını «Sakal» diye okuyanlar da vardır.

1068 yılında Kıpçak'lar, büyük kuvvetlerle tekrar Pereyaslav prensliğine girip, Kiyef yakınlarında Rus Prenslerinin birleşmiş kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar ve Çernigov Prensliği'ne kadar sokuldular.

1071 yılında Kıpçak'lar, Özü'nün sağ sahilindeki Rostovtsev'e, 1078'de tekrar Pereyeslav Prensliği'ne, 1079 yılında Voin şehrine, 1080 yılında Novgorod-Seversk bölgesine, 1083'de Goroşin bölgesine, 1084'de Prilut şehri civarına, 1085'de Özü'nün sağ sahillerine, 1092'de gayet geniş bir arazi şeridine akınlar yapıyorlardı.

1090 ve 1110 yılları Kıpçak'ların en kudretli devrini teşkil eder. Bu sıralarda Kıpçak'ların başında çok cesur ve kabiliyetli başbuğlar bulunuyordu. Bunlar: Benek (Bonyak), Tugorhan, Sarıhan ve Altınoba idiler.

Kıpçak'lar 1091'de Peçenek'leri yok etmekle, Bizans'ı yok etmekten kurtardılar, aynı sene Macaristan içlerine kadar yürüdüler, 1092'de Lehistan'a sefer açtılar, 1092/93'de Bizans ülkesini yağma ettiler.

(8) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 140
(9) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 77

1093'de Kiyef tahtına yeni bir prens çıkınca Kıpçak'lar, alışılmış şekilde hediye talep ettiler. Prens bu talebi yerine getirmediği gibi Kıpçak'lar üzerine sefer açtı ancak yenilmekten kurtulamadı. Kıpçak'lar bu defa prenslik içinde yaşayan bütün Uz'ları esir sıfatıyla alıp götürdüler. 1094 yılında Kıpçak'larla Rus prensleri arasında barış yapıldığını görüyoruz.

Bu barış pek kısa süreli oldu ve Kıpçak'lar, Kiyef çevresini yeniden yağmaladı. Bu baskından sonra yeniden barış yapmak için iki elçiyi Kiyef'e yollayınca, Rus'lar bu elçileri öldürdü. Bu sefer bütün Kıpçak beyleri çeşitli istikametlerde Rus'ların üzerine akınlara başladılar. Rus kaynaklarına göre 19 Temmuz 1096 tarihinde vukubulan bir çarpışmada Rus prensleri üstün gelerek, bazı Kıpçak başbuğları öldürüldü. Ancak Rus kaynaklarının bu kayıtlarının fazla mubalağalı olduğu anlaşılmaktadır, zira hemen ertesi günü, 20 temmuz 1096'da Kıpçak başbuğu Küre, Kiyef'e baskın yaparak pek çok ganimet topluyordu.

1099 yılında Kıpçak'lar, Rus prenslerinin Macar'lara karşı yaptıkları bir sefere, onların yardımcısı olarak katıldılar ve zaferin kazanılması Kıpçak başbuğu Bonyak'ın sayesinde mümkün olabildi. Bu zaferden iki yıl sonra 1101'de Rus prensleri ile Kıpçak'lar arasında yeniden barış yapıldı ve barış şartlarına titizlikle uyulacağı hususunda da taraflar söz verdi.

Bu barış da ancak iki yıl sürebildi. Hangi tarafın ilk olarak barışı bozduğu bilinmemektedir. Kiyef prensi 1103 yılında Kıpçak'lar üzerine ani bir baskın yaparak, onları büyük bir yenilgiye uğrattı. 1105 ve 1106 yıllarında Kıpçak başbuğu Bonyak, Kiyef ve Pereyaslav çevrelerini tahrip etti. 1107 yılında Ruslar, bir Kıpçak saldırısında Kıpçak'ları kaçırtmayı başardı. 1109 ve 1111 yıllarında Rus prensleri, Kıpçak'lar üzerine başarılı iki sefer yaptı.

1113'de Kiyef prensi ölüp yerine, Monomak prens olunca, Kıpçak'lar usul üzere hediye istediler. Yeni prens hediye yerine Kıpçak'ların üzerine yürüdü. Kıpçak'lar karşı koyamayarak bozkıra çekildi. 1116 yılında Rus prensleri yeniden Kıpçak'ların üzerine yürüdüler, çokca esir ve davar ele geçirdiler.

Rus'ların bu artan baskısı karşısında, Kıpçak başbuğlarından Atrak, 1118 yılında damadı Gürcü kralı David II'nin daveti üzerine büyük bir Kıpçak grubu ile Gürcistan'a gitti. Gürcü kralı bu Kıpçak'lardan 40.000 kişilik bir süvari kuvveti teşkil ederek, Türkiye Selçuklularının saldırılarına karşı koyduğu gibi, Şirvan, İran ve Ermenistan'a başarılı seferler de yaptı.

Kiyef prensi Monomak'ın 1125 yılında ölmesi üzerine, Kıpçak beyi Atrak'ın geri döndüğü anlaşılıyor. Bununla beraber Kıpçak'lardan bir kısmı geri dönmemiş, o bölgelere yerleşmişlerdir. Doğu-Anadolu'da Çıldır gölü çevresindeki Kıpçak'lar bunlardır.

Kıpçak'lar geriye dönünce yeni baştan Rus prensliklerini ani baskınlarla yağmalamak politikalarını devam ettirdiler. 1170 yılında Kıpçak'ların başına Konçak ve Kobyak isimli iki başbuğ geçti. Bu iki başbuğun 1174 yılında Pereyeslav Prensliği'ne yaptıkları akınlar geri püskürtüldüyse de, 1177'de Rus'lar tam bir yenilgiye uğratıldı. 1179 yılında Konçak yeniden Pereyeslav prensliğine girerek büyük tahribat yaptı. Seneler bu şekilde karşılıklı seferlerle geçiyordu. 1184 yılında Rus prensleri birleşerek Kıpçak'lar üzerine açtıkları seferde galip geldiler. Bundan cesaret alan Rus prensleri, 1185 yılında, Novgorod prensi İgor'un önayak olmasıyla yeni bir sefer hazırladılar. Ruslar önce ilk çatışmada üstün geldiler, Kıpçak'lar çekildi. Cesareti daha da artan Rus'lar takibe başladılar. Ancak bu zaman zar-

fında Rus hareketi duyulmuş ve Kıpçak'lar her taraftan savaş sahasına gelmeye başlamışlardı. Prens İgor kuvvetleri aşağı Don sahasındaki Kagalnik ırmağına geldiklerinde Kıpçak'lar tarafından sarıldı. Pek çok Rus askeri öldürüldükten başka sefere katılan Rus prenslerinin hepsi de esir edildi. Prens İgor, bir müddet sonra, kendi hizmetine verilmiş bir Kıpçak'ın yardımı ile esaretten kaçarak memleketine dönmeye muvaffak oldu.

Prens İgor'un bu esareti, Rus edebiyatının en büyük eserlerinden biri sayılan İgor Bölüğü Destanı'nın konusu olmuştur.

Kıpçak Rus münasebetleri bu şekilde karşılıklı akınlarla geçmekteyse de, zaman zaman birleşerek, üçüncü bir millete karşı, birlikte hareket ettikleri de olmaktaydı. Macar'lar üzerine yapılan sefer bunlardan biriydi. Bir diğeri de Mogol'lara karşı yapılan savaştır.

Cengiz orduları daha Türkistan seferine başlamadan önce, İrtiş boyunda Kıpçak'larla savaşmıştı. Harezmşah kuvvetleri arasında da bir çok Kıpçak atlısı vardı, onlar da Cengiz'e karşı şiddetle harpetmişlerdi. Cengiz, İdil nehri ve hatta daha da batıya uzanan bütün bozkırların kendi kontrolünde olmasını istemekteydi. Bu sebeble 1220-1221 yıllarında Türkistan'ın zaptını tamamladıktan sonra, 1222 ilkbaharında, Harezmşah Muhammed'i takiple görevlendirdiği, Subutay ve Cebe Noyan idaresindeki iki tümeni, Gürcistan üzerinden Kıpçak'lara göndermişti. Bu seferle ilgili olarak Rus kaynaklarının yazdıkları, A. N. Kurat tarafından aynen şöyle nakledilmektedir:

«Subutay-Batur ve Cebe-Noyon'un kuvvetleri Kafkas'larda Derbend geçidi çevresinde, galiba, Alan'lar ve Kıpçak'lar tarafından kuşatılmıştı. Bunun üzerine Mogol kumandanları, Kıpçak başbuğlarına adamlar ve hediyeler göndererek, Mogol'larla Kıpçak'ların aynı soydan olduklarını dolayısiyle Kıpçak'ların Alan'larla birleşmemeleri gerektiğini, Mogol'ların Kıpçak'lara hiç bir şey yapmayacağını bildirmişler ve Kıpçak'ların başında bulunan Konçak oğlu Yuriy de buna kanarak, Alan'lardan ayrılmış imiş. Bunun üzerine Mogol'lar Alan'lara saldırmışlar ve mağlup etmişlerdi. Sonra ileri hareketlerine devamla Kuban boyundaki Kıpçak'lar üzerine yürümüşlerdi. Konçak oğlu Yuriy bozkırlara kaçamayarak Mogol'lar tarafından yakalanmış ve öldürülmüştü. Kıpçak'ların Kebek oğlu Danil adlı diğer bir başbuğları da ele geçirilmiş ve öldürülmüştü. Bunun üzerine Kafkas eteklerindeki Kıpçak urugları arasında büyük bir telaş baş gösterdi ve Mogol'lar onları Azak denizi kıyılarına doğru takip ettiler. Alan'lar, Abaza'lar ve diğer Çerkez zümreleri hepsi de Mogol'lara inkiyad ettiler. Bunun üzerine Kuban boyundaki Kıpçak'lardan bir çoğu kaçarak Rus arazisine geldiler.»

Olayların bundan sonraki gelişmeleri ise şöyledir:

Rus'lara sığınan Kıpçak başbuğları ve bilhassa bunlar arasında bulunan Kotyan ve Bastı Han, Mogol tehlikesinin büyüklüğünü Rus prenslerine anlatarak, Mogol'ların kısa bir süre içinde Rus yurdunu da zaptedebileceklerini belirtmek suretiyle onları, Mogol'lara karşı birlikte harekete teşvik ettiler. Durumdan ciddi şekilde endişelenen Rus prensleri, Kiyef'te bir toplantı yaparak durumu müzakere ettiler. Kıpçak'ların tek başlarına bırakıldıkları takdirde, Mogol'lara yenilecekleri veya onlarla birleşerek Rus yurdunu eskisinden daha beter şekilde tahrip edecekleri hususunda görüş birliğine vardıktan sonra, hep birlikte hareket etmeye karar verdiler. Rus'ların bu kararının Kıpçak'ları ziyadesiyle sevindirdiği ve hatta Bastı Han'ın, bu sevincin ifadesi olarak, Hristiyanlığı kabul ettiği rivayet olunur.

Bu şekilde oluşan büyük bir Rus-Kıpçak ordusu Mogol'ların üstüne yürüdü. İki taraf karşılaşınca Rus prensleri hemen saldırıya geçerek Mogol'ları geri sürdüler. Subutay-Batur ve Cebe-Noyan, karşılarında bu kadar büyük bir kuvveti bulunca, ciddi bir mukavemet göstermeden Don istikametinde geri çekildiler. Rus'larla Kıpçaklar, Mogol'ların korktuğunu sanarak onları takibe başladılar. Halbuki Mogol kumandanlarının plânı, düşmanı, imha edebilecekleri elverişli bir yere çekmekti. Beş günlük çekiliş ve takipten sonra Kalka nehri boyuna gelinince Mogol'lar, bir hayli yorulmuş olan Rus-Kıpçak ordusunun üzerine saldırdı. 31 Mayıs 1222 günü cereyan eden savaşta 20.000 kişilik Mogol kuvveti, kendisinden kat kat üstün Rus-Kıpçak ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Çarpışma esnasında 6 Rus prensi ölmüş, sadece Kiyef prensinin askerlerinden 10.000 kişi öldürülmüştü. Esir edilen Kiyef prensi ile diğer prensler, tahtaların altına konarak, kelimenin hakiki manasıyla ezilmek suretiyle öldürüldüler. Mogol'lar, kaçan Rus ve Kıpçak'ları Özü nehrine kadar takip ettiler, ancak oradan geri dönerek ülkelerine çekildiler.

Bu Mogol seferi ile ilk defa «Tatar» adı Rus kaynaklarına girdi. Gelen Mogol ordusuna Tatar denilmekteydi. Tatar adının menşei konusuna Oğuz'lar bahsinde değinmiş olduğumuzdan tekrar üzerine dönmüyoruz.

Mogol taarruzu, Kıpçak milletini büyük kayıplara uğratmıştı. Mogol'ların bu saldırı ile yetinmeyerek yeniden gelecekleri tahmin edildiğinden batıya doğru bir göç başlamıştı. Ancak seneler geçip, Mogol'lardan ses seda çıkmayınca, Kalka yenilgisinin hatırası yavaş yavaş unutulmaya yüz tuttu.

Rus'larla Kıpçak'lar bir kere de Sudak şehrine karşı yapılan seferde bir araya geldiler. Mogol saldırısı sonucu, Karadeniz ticaret yolunun emniyeti kalmadığını ileri sürerek Türkiye Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat I, 1224 yılında Kırım'a kuvvet göndererek, Sudak şehrini işgal ettirmişti. Rus ve Kıpçak kuvvetleri, Sudak şehrini geri almak için birleştilerse de, Sulçukluları Sudak'tan çıkarmak mümkün olmadı.

1222 yılında ülkelerine geri dönmüş olan Mogol'lar 1237 yılında yeniden göründüler. Bu kere Cengiz'in torunu Batu Han kumandayı ele almıştı. Batu Han'ın ilk hedefi Kama Bulgar'ları idi. 1222'deki seferden dönüşte, Kama Bulgar'ları Mogol ordularına baskın yapmışlardı. İlk iş olarak bunun intikamını almak için Batu Han kuvvetleri 1237 yazında Bulgar ülkesini yıkıp, şehirlerini toprak yığını haline koyduktan sonra, aynı yılın aralık ayında İdil nehrini buzlar üzerinden geçerek, Rus yurduna girdiler. 1238'de Rusya'nın kuzey kısmı tamamiyle Batu Han'ın eline geçti. Batu Han, 1239'da Kıpçak'ların başlıca yığınak sahası olan Doneç havzasına yürüdü. Kıpçak'lar o sıradaki başbuğları Kotyan (Köten) kumandasında şiddetle çarpıştılar, fakat hem Mogol'ların çokluğu, hem de savaştaki maharetleri karşısında fazla dayanamayarak, 40.000'den fazla Kıpçak atlısı Macaristan'a kaçtı.

Macar Kralı Kıpçak'ları memnunlukla kabul etti. Köten'in ve kendisiyle birlikte gelen Kıpçak'ların hristiyanlığı kabul ederek çeşitli bölgelere yerleştirildikleri bilinmektedir. Batu Han, Macar'ların, Kıpçak'ları kabul edişi sebebiyle Macaristan üzerine yürüdü ve Macar'ları yenilgiye uğrattı.

Doneç havzasında Köten kuvvetleriyle savaştıkları sırada, bazı Mogol birliklerinin de İdil boyunda harekette bulundukları ve bunun neticesi bir çok Kıpçak unsurunun, orta-İdil boyunun ormanlık sahalarına sığındıkları bilinmektedir. Bu suretle Mogol istilâsı, eski İdil Bulgar ülkesinin tamamen Kıpçaklaşması sonucunu vermiş, eski Bulgar dili yavaş yavaş ortadan kalkarak, yerini Kıpçak türkçesine bırakmıştır.

1240 yılında, Karadeniz'in kuzey yalıları, Kırım yarımadası ve güney bozkırları tamamen Batu Han'ın eline geçmişti. Kıpçak'ların çoğu ölmüş veya kaçmıştı. Geride kalan ve Mogol hakimiyetine giren kısım ise, yeni başbuğlar eline verilerek yeni göç sahalarına gönderilmiş ve Kıpçak beyleri artık buraların hakim zümresi olmaktan çıkarak, Altınordu hanlarının yeni nizamı kurulmuştu.

Bununla beraber Karadeniz kuzeyindeki geniş bozkırlar asıl bundan sonra Deşt-i Kıpçak diye adlanmış ve bu isim İslâm kaynaklarında olduğu gibi, Osmanlı Padişahlarının resmî ünvanlarından biri olarak XVIII. yüzyıla kadar kullanılmaya devam edilmiştir.

200 yıl kadar Karadeniz kuzeylerini ellerinde tutan Kıpçak'ların siyasî hayatları böylece sona ermekteydi. Kıpçak'lar her ne kadar yerleşik bir step imparatorluğu kuramamışlarsa da, çeşitli ülkeler üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bu ülkelerin başında Rusya gelir. Kıpçak'lar, Rus'ların Özü nehri boyunca Karadeniz'e inmelerini mutlak şekilde durdurmuşlar ve Kıpçak bozkırlarının bir Türk ülkesi olarak kalmasını temin etmişlerdi. Bunun yanında devamlı saldırılara maruz kalan Kiyef Rusyası gittikçe zayıflamış ve Moskova Rusya'sının çekirdeği demek olan «Suzdal Rusyası» kuvvet kazanmaya başlamıştı.

Kafkasya'ya nüfuz edip Dağıstan'a kadar sokulan Kıpçak'lar, Kafkas'ların Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır.

Bizans ile münasebetlere bilhassa Peçenek'ler bahsinde dokunmuştuk. Bizans'ı tarih sahnesinden çıkmaktan kurtaran Kıpçak'lar, daha sonraları Balkan'larda da faaliyette bulunmuşlardır. Yugoslavya'daki «Kumanovo» Kıpçak'lardan bugüne kadar kalmış olan hatıralardan biridir.

«Romanya'nın etnik zümresinin teşekkülünde de Kıpçak'ların rolü son derece büyük olmuştur. Balkan'larda yaşayan milletler içinde komşularına oranla en karışık millet Romen'lerdir. Bunların atalarının Arnavutluk yakınından, Ohrid gölü çevresinden çıktıkları sanılmaktadır. Arnavutlarla akraba olan cedleri, dillerindeki lâtin unsurları oradan almışlardır. O bölgeden Balkan'lara dağıldıktan sonra, en son Tuna kuzeyine yerleşmişlerdir. Kuvvetli Slav tesirinde kaldıkları için lâtinleştirici dil yenileştirme hareketinden önce, dillerindeki Slav unsuru, lâtin unsurundan fazla idi. Kilise teşkilâtı bakımından da, uzun müddet Balkan Slav'ları ile birlikte Ohrid patrikliğine bağlı idiler. Bir kısım Romen bilginleri bu görüşe karşı çıkarak, Dako-Romen kavminin devamlılığı tezini ileri sürerler. Bu teze göre Romen'lerin cedleri Dak'lar (Daç'lar) ile onları ezen Romalılardan oluşmaktadır ve bugünkü Erdel'de sürekli olarak oturmuşlardır.

«Ancak Roma'nın Tuna kuzeyindeki ülkeleri terketmesinden sonra bu bölgeleri sıra ile Got'lar, Hun'lar, Gepid'ler, Avar'lar işgal ettiler. Romen'lerin cedleri orada yaşıyor olsalardı, dillerinde Got ve Gepid tesirlerini görmemiz gerekirdi.

«En eski çağlarda, bölgenin eski yer adları Türk'lere, Macar'lara ve Slav'lara aittir. Kaynaklar Ulah'ları, yani Romen'leri, Erdel'de ancak XIII. yüzyıldan itibaren zikrederler. Bugünkü Rumen ovası Hun'lardan itibaren, atlı Türk halklarının beğendikleri bir ülke idi. Slav'lar güneye sızmaya başladıkları zaman, Avar'lar ve Bulgar Türk'leri burada Slav hakimiyetinin teşekkülünü önlediler. Ancak Bulgar Türk'leri, kendileri de Slavlaştıkları zaman, Romanya ülkesi de kuvvetli Slav tesirine maruz kaldı. Bizans tarihçisi Menandros'un verdiği bilgilere nazaran, 578'de, bugünkü Romanya'da Bizanslı harp esirleri yaşıyordu. O çağda burası Avar devletine tâbi Avar-İslav ülkesi idi. Krum Han bugünkü Romanya sahasına, Balkan'ların çeşitli yörelerinden 10.000 aileyi getirerek yerleştirmişti. Peçenek'ler de Bizans tarihçisi Kedrenos'un verdiği bilgiye göre, XI. yüzyılın ilk yarısında Balkan'lardaki Slav ve Ulah sekeneyi Tuna kuzeyine sürmüşlerdi.

«Rumen'lerin Balkan'larda ve bilhassa Eflâk'ta ve Moldavya'da, Peçenek'lerle ve daha sonra Kıpçak'larla bir arada yaşadıkları kesindir. Kıpçak'ların zamanında buralara «Kumania» dendiğini de biliyoruz. Rumen tarihçisi Filitti, Kumania'nın, hakim Kuman tabakası ile onlara tâbi Rumen'lerin toprağı olduğunu kabul eder.

«Rumen'ler tarafından işgal olunan sahaların eski tarihinde Türklerin rolünün ehemmiyeti, Rumen has isimlerinin incelenmesinden de anlaşılır. Eflâk ve Boğdan ırmak adlarının büyük kısmı türkçedir. Bilindiği gibi yerleşme tarihi bakımından ırmak adları daima birinci derecede önemlidir. Bu adlar arasında: Teleorman, Tigheciu (Tigiç), Derehlui (=derelüg), Turlui (= turluğ=tuzlu), Teslui (=tezlüg=süratli) ve Rumen tarihi bakımından en mühimi Argys (=argış=arkadaş) hep türkçedir.

«Rumen tarihinin başladığı yer «Curteo de Arges» Türkçe olduktan başka, Rumen devletini kuran şahıs da Kıpçaklı bir Türk'tür.

«Mogol fütuhatından sonra bugünkü Romanya sahasında Rumen'lerin az olmasına karşılık, Kıpçak'ların önemli yeri vardı. Burada yüzyıl kadar sukût hüküm sürdükten sonra 1330'da birdenbire bir Romen prensi ortaya çıkıverdi, askerî ve siyasî alanda başarılar kazandı. Bunun adı «Basaraba» idi ve Rumen'lerin ilk hükûmdar sülâlesinin kurucusu oldu.

«Nasıl oldu da, daha yüzyıl evvel «Kumania» olan bir ülke birden «Rumania» oluverdi. Millî sülâleyi kuran Basaraba bir Türk, daha büyük ihtimalle Türkleşmiş bir Mogol idi. Bu isim Türk bölgelerinde ve bilhassa Altınordu'da moda idi. Bu isim «Basar» ve «Aba» unsurlarından oluşur. Aba (=ata) sözü, Macaristan'da da «Aba» oymağı ve «Tonuzaba» şahıs adı olarak geçer. Bu ad Kıpçak'larda «İtaba» ve «Arslanaba» şeklinde veya terkip halinde pek çoktur. Basar adına Kırgız'larda ve atar'larda bugün de rastlanır.

«Macar arşivlerinden Basaraba'nın babasının adının «Tokomer» olduğunu da öğrenmekteyiz. Rus salnamesine göre, Basaraba'dan bir nesil önce, Basarabya'da ve onun çevresindeki topraklarda «Toktomer» (= Tok Temir) adlı bir Tatar prensi yaşıyordu. Cengiz'in oğlu Coci ailesinde iki yüzyıl zarfında dört defa Tok-Demir adının geçtiğini biliyoruz. Acaba Basaraba'nın babası olan Toktomer, Coci'nin oğlu Orda'nın torunu olan Toktomer ile aynı şahıs mıdır, yoksa Tokta Han'ın oğlu İlbasar'ın kardeşi olan Toktomer midir? Hangisinin oğlu olursa olsun netice de Cengiz Han'ın beşinci veya altıncı batında torunu sayılır.

«Kıpçak'ların ve dolayısiyle Tatar'ların Romanya'daki büyük rollerine yalnız Basaraba değil, diğer belgeler de tanıklık eder. Rumen'lerin arşivi XVI. yüzyılın sonunda başlar. Buna rağmen XV. ve XVI. yüzyıl belgelerinde zikredilen Rumen devlet büyüklerinin adları arasında pek çok Kıpçak adına rastlanır: Akbaş, Akkuş, Aslan, Balaban, Bars, Çolpan Ötemiş...» (metinde 57 isim sayılmaktadır) (10).

Kıpçak-Kuman'ların asıl kitle halinde yerleştikleri memleket Macaristan olmuştur. Mogol'ların önünden kaçıp, Macaristan'a sığınan Kıpçak'lar yüzünden Batu Han Macaristan üzerine yürümüştü. Macar kralı Bela, Kıpçak'ları Mogol'lara karşı kullanmak niyetinde idi. Ancak ahali, Kıpçak başbuğu Köten'i, Mogol casusu sanıp galeyana gelerek parçalamak suretiyle öldürünce, Kıpçak'lar Balkan'-

(10) Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 147-151

lara çekildiler ve Macar'lar da Mogol'lar karşısında yalnız kalarak yenilgiye uğradılar. Mogol'ların geri çekilmesinden sonra Macar kralı Bela, Kıpçak'ları memleketine tekrar kabul etti ve büyük nüfus kaybına uğrayan Macar'ların yeniden toparlanmasında Kuman'ların (Macaristan'da Kıpçak adı geçmez) büyük rolü oldu.

Kuman'ların, Macaristan içindeki yaşayışları konusunda Macar kaynaklarının verdiği bilgiler şöyledir (11):

«Kuman'lar nüfusu seyrekleşen Macaristan'da büyük askerî güç teşkil ediyorlardı. Bu durum onları şımarttı. Üstelik daha önce İstvan V ve Laslo IV, iktidarı ele geçirmek isteyen zadegânın nüfuzunu kırmak için Kuman'ların yardımından faydalanmışlardı. Yurdun üçte biri, tam merkezde, Kuman'ların elinde idi. Kuman'ların Macaristan'a kabulünün ilk şartı Hristiyanlığı kabul olduğu halde, onlar Şaman'lıktan bir türlü ayrılmıyorlardı. Yaşayış tarzları Macar'ların 250 yıl önce bıraktıkları seviyede idi. Memleket içinde karışıklık arttı. Şu veya bu tarafı tutma sırasında, iç nizalar yüzünden memleketin Macar ve Hristiyan karakteri tehlikede idi. Macar'lar aleyhine batıda haçlı seferi hazırlanırken kral Lazslo IV (ana tarafından Köten Han'ın torunu), Kuman'ların 7 oymak başkanları ve bunlar arasında «Uzur», «Alpar» ve «Tolun» toplanarak Kuman'ların nizama sokulmaları hususunda birleştiler. Bu anlaşma uyarınca Kuman'lar, Hristiyan olmayı, göçebe hayatı bırakmayı, hristiyan esirlerini azad etmeyi kabul ettiler... Kuman'ların yerleşme alanı da Tuna ile Tisa nehirleri ve Maroş-Temeş ırmakları arası olarak tesbit ediliyordu... Kararlardan memnun olmayan Kuman'lar ayaklanarak Moldavya tarafından akın eden Oldamur Han'a tâbi oldular. Oldamur'un akını başarısızlıkla sonuçlanınca, Kuman'larla ilgili olarak alınan kararlar yürürlüğe kondu. Bundan sonra Kuman'ların tarihi ile Macar'ların tarihi birleşmektedir.»

Kıpçak'larla yakından ilgili diğer bir memleket de Mısır'dır.

«Abbasî'lerden itibaren Arap-İslâm devletlerinde saray muhafız kıtalarının Türk'lerden teşkil edilmesi usul olmuştu. Eyyubî'lerin son devirlerinde Mısır'daki askerî kudret, Kıpçak, Oğuz ve Çerkez'lerden teşkil edilen birliklerin elinde toplanmıştır. Bilhassa Kıpçak unsurların Mısır'a çokca geldiği anlaşılmaktadır. Bunlar hep birlikte yaşadıkları için ana dillerini, yani Kıpçak Türkçesini unutmamışlardı. Bunlar arasında zekâ ve kabiliyetleri sayesinde devletin en büyük askerî ve idarî mevkilerine geçenler de çok oluyordu. Dolayısiyle Kıpçak Türkçesi Mısır'da en yüksek aristokrasi sınıfının dili olmuştu.

«İşte bu Kıpçak ve Türkmen kıtalarının kumandanı Aybek, nüfuzu ve kudretinden istifade ile Eyyubî'ler sülâlesine son verdi ve 1250'de Mısır'da, Memlûk'lar devletini kurdu. Memlûk'ların dayandıkları askerî kuvvet ise bilhassa Kıpçak'lardan ibaretti. 1260'da Hülâgû kumandasındaki Mogol'ları Suriye kuzeyinde «Ayn-ı Calut» da müthiş bir yenilgiye uğratan ve Mısır'ı Mogol istilâsından korumaya muvaffak olan Sultan Baybars, Memlûk sultanlarının en meşhuru oldu...» (12) Biz bu konuya Kölemen'ler bahsinde uzun şekilde değineceğiz.

Rus bozkırlarında kalan Kıpçak'lara gelince, bunlar eskiden kondukları yerlerde yaşamaya devam ettiler ve oraya sürüklenen diğer Türk unsurları ile karışarak Altınordu devletinin ince hakim tabakasını temsil ettiler.

«Cengiz ailesi burada çabucak Türkleşti. Büyük bozkırlarda 'hakim' sosyal

(11) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Sayfa 142

(12) A. N. Kurat, Türk Kavimleri..., Sayfa 99

tabakalarda her şey ve sürekli bir şekilde değişebilirse de etnik topluluk eskisi gibi kalır. Mogol fütuhatından sonra da böyle olmuştur.» (13).

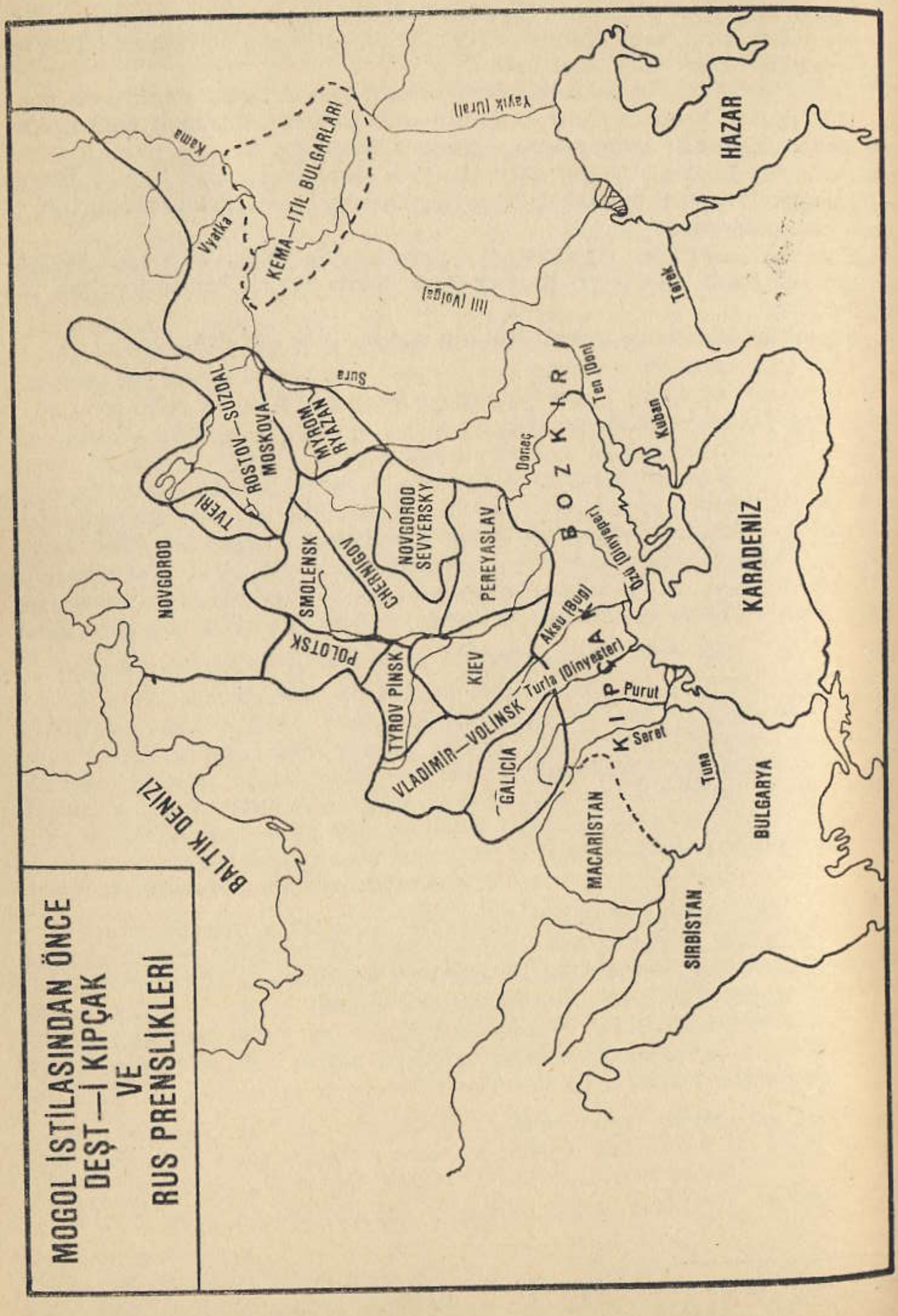
Bozkır bölgesinde Kuman ve Kıpçak adları zamanımıza kadar yaşamıştır. Gerek yer adları, gerek kabile isimleri olarak bu iki adı bugün de Rusya'da Türk'lerin yaşadıkları bölgelerde bulabilmekteyiz.

Kıpçak'larla ilgili bahsi kapamadan evvel, temas edilmesi zorunlu bir konu da, 1303 yılında Kırım'da İtalyan misyonerleri tarafından tanzim edilen, «Codex Cumanicus» adlı lâtince-farsca-kumanca sözlüktür. Yegâne nüshası Venedik'te, meşhur hümanist Petrarca'nın kitapları arasında bulunan bu eser 1880'de neşredilmiş, 1942'de Danimarkalı Türkolog Gronbech tarafından faksimilesi ve incelemesi basılmıştır.

Bugün «orta-türkçe» veya «batı-türkçesi» dediğimiz Kıpçak Türkçesi hakkında bize pek esaslı bilgi veren bu eser Türk dilinin önemli yadigârlarından biri sayılmaktadır.

Kıpçak'lar Karadeniz kuzeyindeki son göçebe Türk topluluğudur.

(13) Rasonyi, Tarihte Türklük, sayfa 146

ÜÇÜNCÜ KISIM

Müslüman — Türk Devletlerin Kuruluşundan Mogol İstilâsına Kadar

- GİRİŞ : İSLÂMİYETİN ORTA - ASYA'YA YAYILIŞI

İslâmiyet'in tarihi konumuzun dışında kalmaktadır. Bununla beraber, İslâmiyet'in orta-Asya'ya giriş ve yayılışı ve bunun sonucu olarak Türk'lerin İslâmiyet'i kabul edişleri, Türk tarihi bakımından son derece mühim bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Zira İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, müslüman Türk devletleri, ya müslümanlığı yaymak için, gayesi bir nevi misyonerlik olan bir cihat politikası takip etmişler veya müslüman oldukları için kendilerine yöneltilen saldırıları karşılamak durumunda kalmışlardır. Bugün bile tamamen ortadan kalkmamış olup zaman zaman hortlar gibi görünen hristiyan-müslüman çatışması, İslâmiyet'in zuhurundan sonra uzun asırlar Türk'lerle, diğer batı ülkelerini birbirine düşman iki blok haline getirmiştir.

Bundan başka, İslâmiyet'in kendi içindeki çekişmeler ve bölünmeler Türk'ler için ayrıca büyük sıkıntıların kaynağı haline gelmiş, bilhassa Sünni'lik ve Şii'lik mücadelesi, birbirlerine düşüren ve zayıflatan bir sebeb olmuştur.

Bundan dolayı, müslüman-Türk devletlerinin tarihini tetkike başlarken, İslâmiyet'in Asya'ya yayılışı ile, İslâmiyet'in içindeki bölünmelerin nasıl ortaya çıkmış olduğu konularını kısaca gözden geçirmeyi ve Sünni'lik, Şii'lik gibi sık sık kullanılan bazı terimlerin anlamını belirlemeyi zorunlu görmekteyiz. Şimdi kısaca bunu yapmaya çalışacağız.

İslâmiyet'in Arap aleminin dışına doğru yayılmaya başlaması, Birinci Halife Ebu-Bekir (632-634) zamanında Suriye ve Irak üzerine tertiplenen ilk sefer ile başlamıştır.

Ebu-Bekir'in, bu seferi, içerde barış ve sükûnu temin edebilmek gayesiyle gerekli gördüğü söylenir (1). Bu fikrin izahı şöyledir: Hazreti Muhammed ölünce, İslâmiyet'i henüz tam hazmedememiş olup Muhammed'in şahsına bağlı bazı ka-

(1) Francesco Gabrieli, Muhammed and the Conquest of Islam, sayfa 110

bileler ve bunların başında da Asad, Tamim, Hanife aşiretleri, Ebu-Bekir'e karşı isyan etmişlerdir. Bu asiler üzerine, Halid İbn Velid kumandasında gönderilen kuvvetler isyanı kan ile boğmuş ise de, Arabistan'ın her köşesi, silâh ve silâhlı Bedevi'lerle dolmuş, her an yeni bir olay, yeni bir çatışma olanağı gözle görülür hal almıştı. Kendilerine bir ganimet kazanmak imkânı gösterilerek bu birikmiş enerjiyi dışarıya doğru yönetebilmek, içerde rahat nefes almayı sağlayacaktı. İşte Ebu-Bekir'in bu sebeble, kendisinden sonra Halife olacak Ömer tarafından telkin edilen Suriye ve Irak seferine rıza gösterdiği söylenir.

Bu şekilde başlayan hareketin Arap-İslâm İmparatorluğu'nun başlangıcını teşkil edeceği her halde Ebu-Bekir'in aklından geçmemiştir.

O tarihlerde Irak, Sâsânî hanedanının elinde olup, Sâsânî'lerin hükûmet merkezi de, Dicle üzerindeki, bugünkü Bağdat'ın oldukça güneyinde kalan Medayin, (Ctesiphon) şehri idi. Dolayısiyle Irak üzerindeki hareket Sâsânî'lere yönelikti. 633 yılında hudud kuvvetleri arasında çatışma şeklinde başlayan hareket, İkinci Halife Ömer zamanında gittikçe genişleyerek, nihayet 637 yılında ciddî bir savaşa dönüştü ve Arap'ların galebesi ile sonuçlanarak, Sâsânî hükûmet merkezi Arap'ların eline geçti. Bu şekilde Irak'ı ellerine geçiren Arap'lar bir kaç sene için hareketi durdurdular. Ancak 640 yılından itibaren Arap'ların İran içine girmeye başladıklarını görüyoruz. 642 yılında Hemedan'ın güney-batısında cereyan eden ve 3 gün süren büyük bir savaşta İran'lılar gene yenilerek çekilmek zorunda kaldılar. 643'de Hemedan, arkasından sıra ile İsfahan, Kaşan, Kum, Kazvin şehirleri Arap'ların eline geçti. 644 yılında, Osman'ın Halifeliği devrinde Azerbaycan işgal edildi, güneyde Arap kuvvetleri Fars üzerinden Mekran'a doğru yürüdüler.

650 yılında Araplar, Horasan'ı işgal ederek, Merv şehrine giriyor ve yürüyüşlerine devam ederek Ceyhun nehrine varıyorlardı. Son Sâsânî Hükûmdarı Yazdagirt, Murgap nehri civarında savaşarak öldükten sonra Sâsânî devleti de ortadan kalkıyordu.

Arap'ların Maverayünnehr'e girmesi ve Türk'lerle temas tesis etmesi Emevi'lerin zamanında olmuştur (661-750). Türkeş'ler bahsinde Kuteyba'nın seferlerini, Sulu Kağan'ın karşı akınlarını kaydetmiştik. Türkeş'lerden sonra ortaya çıkan Karluk'ların zamanında, Çin'lilere karşı Arap'larla Karluk'ların birlikte kazandıkları Tals savaşı, Arap'ların orta-Asya'daki son askerî hareketleridir. Bu tarihten sonra bölgeye gelmiş olan Arap'lar, İran ve Türk unsurlar arasında eriyip kaybolmuşlardır.

Arap istilâsı Sâsânî devletini yıkmakla kalmayıp ,aynı zamanda İslâmiyet'ten önceki İran'ın sınıf nizamını ve dinini de ortadan kaldırmıştı. Eski Zerdüşt dininin, bugün «Gebr» yahut «Parsiî» ismi verilen pek az mensubu kalmıştır. İslâm, bunlar üzerinde bile tesirli olmuş, eski Zerdüşt inanışlarını ortadan kaldırmıştır. Zerdüşt dininin uygun gördüğü «babanın kız ile, ananın oğul ile, kardeşin kardeş ile evlenmesi» adeti ortadan kalkmıştır (2).

İran'da 821 yılında ilk İranlı müslüman sülâlesi «Tahirî»ler (821-873), bunları takiben de gene İranlı Sâman Oğulları (875-999) sülâlesi ortaya çıkmıştır. İslâmiyet Türk'lere de yavaş yavaş sirayet etmiş, devlet olarak İslâmiyet'i, kendilerinden daha önce bahsetmiş olduğumuz Bulgar'lar kabul etmişler, orta-Asya'da ise Karahanlılar ilk müslüman Türk devleti olarak ortaya çıkmış, onları Gazneliler, Selçuklu'lar, Harezmşah'lar izlemiştir.

---

(2) Barthold - F. Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Sayfa 43

Arap'ların ortadan çekilmesiyle, İslâmiyet'in yayılması durmamış, aksine Türklerin İslâmiyeti kabul etmesinden sonra bu yayılış hatta hızlanmıştır. Gazneliler tarihinde göreceğimiz üzere, Mahmut ve Oğulları İslâmiyeti Hindistan'ın içlerine kadar götürmüşler ve müslümanlık buradan Uzak Doğu'ya atlamıştır.

İslâmiyetin Uzak Doğu'ya yayılışını da şu şekilde tesbit etmekteyiz (3): Sumatra'da İslâmiyetin yerleşmeye başlama tarihi 1295 olarak görülmektedir; XIV. yüzyılın sonuna kadar tamamen müslüman olacaktır. Malakka Yarımadası'nda 1385 yılında bir müslüman sultanlık vücud bulmuştur. XIV. yüzyılın son senelerine doğru İslâmiyet Malezya'dan Filipin'lere atlamıştır. Molük adaları, XV. asırda, Java XVI. asırda müslüman olmuşlardır. Kamboç'a İslâmiyet 1550'ler civarında girmiş ise de burada fazla tutunamamıştır.

İslâmiyetin yayılışı ve Türk'lerin müslüman oluşları konusunda bu kadar genel bilginin yeteceğini zannediyoruz. Şimdi biraz da İslâmiyet içindeki bölünmelerden, özel tabiri ile «mezhep»lerden bahsetmek istiyoruz.

Mezhep Arapça bir sözdür, gidilen yol manasına gelir. Dinin hükümlerinde anlayışa göre zamanla ortaya çıkmış inançlar, ibadetler, formaliteler ve cezalara ait kabul edilen tarzların tümüne «mezhep» denmiştir (4).

Peygamberin sağ olduğu sürece, tabiatiyle, herhangi bir konuda bir fikir ayrılığı olması düşünülemezdi. Fikir ve davranış ayrılıkları Peygamberin ölümünden sonra başlamıştır. İlk ayrılış, İmamet yani müslümanlara imamlık edecek kimsenin seçilmesi konusunda çıkmıştır. Bu makama 3 namzet bulunuyordu. İlk namzet Peygamber'in amcazadesi ve bir rivayete göre Peygamber'in kendisi ölünce yerine geçmesini vasiyet ettiği Ali idi. İkinci aday Sa'd idi. Üçüncü aday ise Ebu-Bekir idi.

Bilindiği gibi ilk Halifeliğe Ebu-Bekir seçildi. Ancak Ali kendi hakkının yendiği kanaatiyle başlangıçta Ebu-Bekir'e «biat» etmemiş, yani onun Halifeliğini tanımamış fakat İslâm arasında bir karışıklık çıkmaması için bir süre sonra biat etmiştir.

İşte bu Halife seçimi sırasında ve ondan sonra Ali'ye taraftar olanlara «Ali Şiası» denmiştir. «Şia» arapça, taraftarlık etmek, uymak anlamına gelip, uyana, taraftarlık edene de arapça «Şiî» denir.

Şiî'ler imametin miras yoluyla intikal etmesi gerektiği düşüncesinde olduklarından, Peygamber'in sağlığında kendisinin yerine Ali'nin geçmesini vasiyet ettiğine dayanarak (yukarda temas ettiğimiz rivayet) Allah'ın emri ve Peygamber'in tebliği ile Ali'yi İmam ve Halife tanımışlardır. Bununla beraber bunu kabul etmeyen «Ashabı» (= Peygamber'in yanında bulunanlar, maiyeti) ve Peygamber ümmetini dinden çıkmış saymazlar.

Şiî'liğin bilhassa İran'da yayılmasının, İkinci Halife Ömer tarafından İran'ın zaptedilerek yakılıp yıkılması dolayısiyle duyulan kırgınlıktan ileri geldiğini söyleyenler olmuştur. Aslında bunun hakikatle herhangi bir ilgisi olmadığı muhakkaktır. Hakiki sebeb, ilk dört Halife'nin değil. Emevi'lerin Arap milliyetçiliğine dayanan bir siyaset gütmeye başlamaları sonucu, Arap olmayan müslümanları «Mavalî-Köleler» saymaları, onları daima kendilerinden aşağı görmeleridir. Bu davranış İran'lıları Emevî idaresine karşı harekete sevketmiş; Emevi'lerin düşman

---

(3) Jean-Paul Roux, L'Islam en Asie, sayfa 49

(4) Abdülbaki Gölpınarlı, Türkiye'de mezhepler ve tarikatler, gerek bu tarih, gerek bundan sonraki açıklamalar için genellikle bu eserden istifade edilmiştir.

oldukları Ali'ye ve «Ali Evlâdı»na bağlanmalarına yol açmıştır. Gene bu sebeb-ledir ki, Ali sülâlesinden gelen Abbasi'lerin başa geçmelerine yol açan Horasan isyanı İran'da başlamıştır.

3. Halife Osman'ın katledilmesi üzerine Hilâfet makamına 656 yılında Ali geçmiştir. Ali, Hilâfeti muhafaza edebilmek için Muaviye ile savaşmak zorunda kalmıştır. «Sıffın» savaşında Ali'nin kuvvetleri galip gelmek üzere iken, Muaviye taraftarları bir hileye başvurmuş, mızrakların uçlarına Kur'an'lar bağlayıp, «Allah için çocuklara, kadınlara acıyın, bu sizin de, bizim de uyduğumuz Allah Kitabı'-dır, savaşı bırakıp ona göre hüküm verelim» diye bağırarak, mızrakları Ali'nin ordusuna doğru uzatmışlardır. Muaviye, Kur'an'a göre hüküm vermek için hake-me müracaatı teklif etmekte idi. Ali başlangıçta bunu kabul etmek istememişse de, sonunda kendi taraftarlarının da zorlaması üzerine kabul etmiştir. Ancak bir grup müslüman böyle bir teklifin mutlak şekilde reddedilmesini istediklerinden, Ali'nin kabul etmesini beğenmemişler ve hele hakem kararı da, Ali'nin Halifelikten inerek yerini Muaviye'ye vermesi şeklinde olunca, büsbütün galeyana gelerek, Ali'-den ayrılmışlardır. «**Harici**»ler denilen grup böylece ortaya çıkmıştır.

İşte bugün müslümanların Sünnî, Şiî ve Haricî diye 3 bölüğe ayrılışı bu şe-kilde İmamet meselesinden doğmuştur.

Bu 3 bölük de kendi içinde gruplara ayrılmıştır. Asıl mezhep diye bu bölükler içindeki grupları belirleriz.

Sünnî'ler (Ehli sünnet), Peygamber'in sünnetine (= yaptıklarına ve söyledik-lerine), sahâbe (Peygamber'in beraberinde olan kimseler) ve tâbiinin topluluğu-na uymayı prensip edinen, sahâbenin hepsini adalet sahibi tanıyan, aralarındaki döğüşü, içtihattan doğmuş kabul eden kimselerdir. Sünnî'likte 4 büyük imam or-taya 4 ayrı mezhep çıkarmıştır. Bunlar: İmam Malik bin Enes'in getirdiği «Ma-likî»lik; İmamı Azam Ebu-Hanife'nin getirdiği Hanefî»lik; Muhammed bin İdris-i Şafi-i'nin getirdiği «Şafî»lik ve nihayet Ahmet bin Hanbel'in getirdiği «Hanbe-lî»liktir. Mezheplerin birbirlerinden farkları esasda değil şekildedir, şüphesiz ki bu konudaki ayrıntılara girecek değiliz.

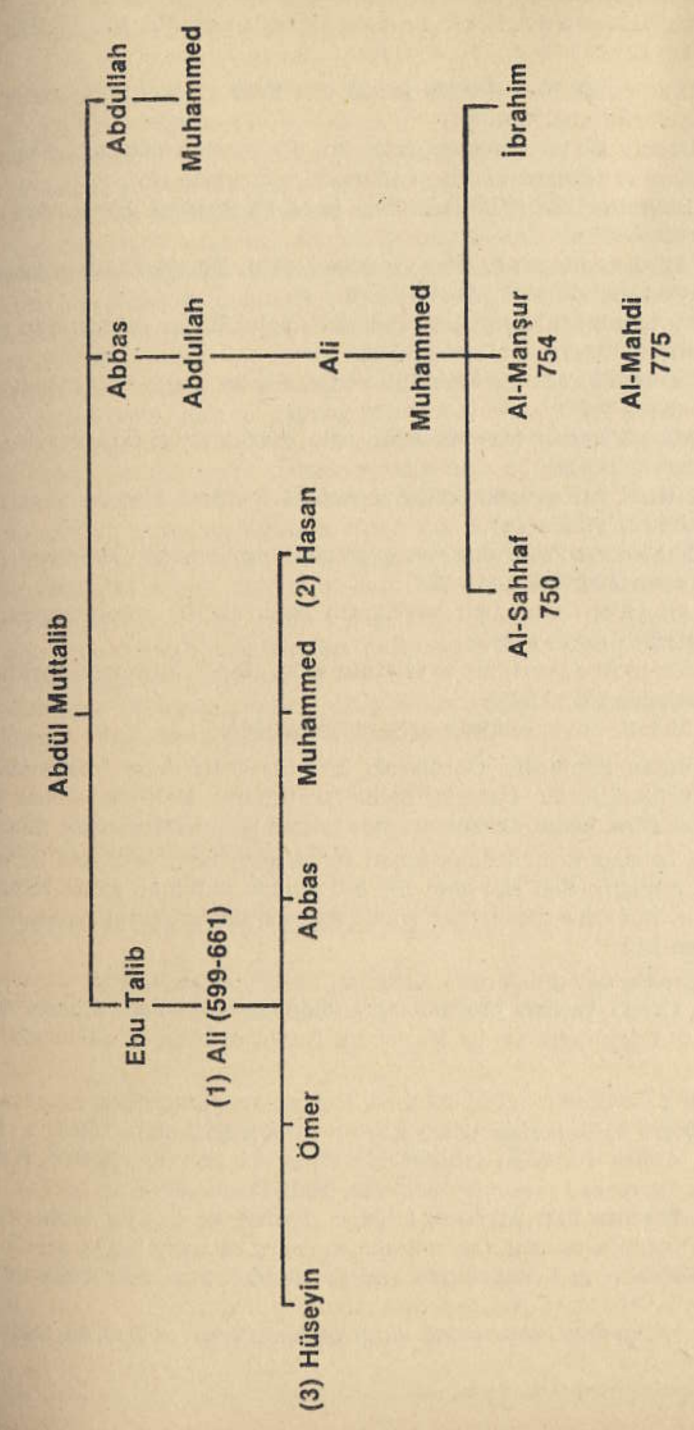
Şiî'likte de mezhepler vardır. Bunların başında ilk olarak «İmamiyye» mezhe-bi gelir. Bu mezhep, Hazreti Peygamber'den sonra 12 İmamın İmametini kabul eder. İmam Cafer Sadık'ın, atalarından naklettiği hadislere dayandığından, bu mezhebe «Caferiye» de denmektedir. Diğer bir mezhep «İsmailî»liktir. Bunlar 6. İmam Cafer Sadık'ın kardeşlerinin en büyüğü İsmail'i sonuncu İmam olarak ka-bul ederler. Bu sebeble kendilerine «yedililer» anlamına «Seb'iyye» de denir. Bir üçüncü mezhep Zeydî'liktir.

Bu konuda bilinmesinde faide olabilecek bir husus da 12 İmam'ın kimler ol-duğudur. Bunlar 4. Halife Ali'nin füruu'dur. Ali'nin kendisi ise Peygamber'le kar-deş çocuğudur. Ailenin kökünü Peygamber'in büyük babası Abdül Muttalib'e çı-karabiliyoruz.

Bunun 3 oğlu vardır: Peygamber'in babası olan Abdullah, Ali'nin babası olan Ebu Talib ve Abbas.

Peygamber'in oğlu olmadığından, Abdullah'dan inen kol Peygamber ile du-rur, Ebu Talib'in oğlu Ali, 4. Halife ve Şiî'lere göre de birinci İmam'dır. Bunun çocuklarını aşağıda sayacağız .Diğer 11 İmam Ali'nin evlâtlarıdır.

Abdül Muttalib'in 3. oğlu Abbas'ın oğlu Abdullah, onun oğlu Ali, onun oğlu Muhammed olup, bu sonuncunun iki oğlu Al-Sahhaf ile Al-Mansur, Abbasî'lerin ilk iki Halifesidir. Diğer Abbasî halifeleri Al-Mansur'dan inerler. Aile şeceresini aşağıya alıyoruz.

Yukarıki şecere listesinde Ali, birinci İmamdır. İkinci İmam oğlu Hasan, üçüncü İmam diğer oğlu Hüseyin'dir. Diğer 9 İmam Hüseyin'den düz hat şeklinde inmektedirler. Bunları aşağıda ayrı ayrı yazıyoruz.

1 — Emir'ül-mü'minin Ali, Birinci İmam, bir Harici tarafından zehirli kılıçla vurularak öldürüldü.
2 — İmam Hasan, Ali'nin Peygamber'in kızı Fatma'dan olan oğlu. Muaviye tarafından kandırılan karısı tarafından zehirlendi (623 - 670).
3 — İmam Hüseyin, İmam Hasan'ın ana baba bir kardeşi. Kerbelâ'da şehit edildi (625 - 680).
4 — İmam Ali Zeynülabidin, bir evvelkinin oğlu, Emevi Halifesi Hişam'ın emriyle zehirlendi (659 - 713).
5 — İmam Muhammedülbakır, bir evvelkinin oğlu, Hişam tarafından zehirlendi (676 - 733).
6 — İmam Caferüs Sadık, bir evvelkinin oğlu, Harün Reşit zehirlettirerek öldürttü (695 - 765).
7 — İmam Musa'l Kâzım, bir evvelkinin oğlu, Harün Reşit tarafından zehirlettirildi (745 - 799).
8 — Aliyy'ür-Rıza, bir evvelkinin oğlu, Abbasî Halifesi Memun tarafından zehirlettirildi (765 - 818).
9 — İmam Muhammed'üt-Takıy, bir evvelkinin oğlu, Halife Müstasım tarafından zehirlettirildi (811 - 835).
10 — İmam Aliyyü'ün-Nakıy, bir evvelkinin oğlu, Halife Mutezz tarafından zehirlettirildi (827 - 868).
11 — İmam Hasan'ül-Askerî, bir evvelkinin oğlu, Halife Mutemed tarafından zehirlettirildi (852 - 873).
12 — İmam Mehdi, bir evvelkinin oğlu, doğumu 869.

Şii'lerin 12 İmamı bunlardır. Görüleceği gibi hepsi Halifeler tarafından zehirlettirilerek öldürülmüşlerdir. Caferüs' Sadık'tan itibaren Halifeler Abbas Oğulları'ndan olduğuna göre, kendi akrabaları tarafından zehirlettirilmişler demektir.

İmam Mehdi, babasının öldürülmesinden sonra gizlenmiş ve Şii'ler ile elçiler vasıtasıyla temas etmiştir. Son elçi olan Ali, 940 yılında öldükten sonra büyük bir gizlilik başlamıştır. İmamiye mezhebine göre İmam Mehdi el'an sağdır ve son zamanda zuhur edecektir.

İslâm Ansiklopedisi'nde dünyanın müslüman nüfusu 420 milyon civarında gösterilmektedir (5). Orada verilen bilgiden öğrendiğimize göre bu nüfusun % 91'i Sünnî, % 8'i Şiî, % 1'den daha azı da Haricî'dir. Bunların bölgeler itibariyle dağılışı da şöyledir:

Sünnî'lerin % 53'ü Hanefî olup, Türkiye, Balkanlar, güney-Rusya, orta-Asya, Çin, Hindistan, Eritre ve Habeşistan'da yaşarlar. % 33'ü Şafi olup, Malezya, Mısır, güney-Arabistan, Afrika'nın doğu sahillerinde toplu olarak; Çin, Suriye, Kafkasya ve Çad'da dağınık olarak yaşarlar. % 13'ünü Malikî'ler teşkil edip bunlar, Mağrip, Trablusgarp, Fransız batı-Afrikası, Nijerya, Sudan ve Çad'da toplu olarak; Basra körfezi kıyılarında da dağınık olarak yaşarlar. Nihayet % 1'i teşkil eden Hanbelî'ler, Arabistan'ın iç kısımlarında yerleşmişlerdir. Suudî Arabistan'ın bugünkü hakimi olan Vehabî'ler Hanbelî mezhebindendirler.

Şii'lere gelince, İmamiye mezhebine dahil olanlar, İran ve Irak'da toplu olarak; ayrıca Hindistan, Kafkasya, batı-Afganistan ve Lübnan'da azınlık olarak yaşarlar. Zeydî'ler Yemen'de yerleşmişlerdir. İsmailî'ler kuzey-Irak'ta, Hindistan'da, Zengibar'da ve Pamir'de azınlık olarak yaşarlar.

(5) Besim Darkot, İslâm, İslâm Ansiklopedisi

Bütün dünyadaki nüfusları yarım milyondan az olan Haricî'ler ise Oman'da, Cezayir'in Mzab bölgesinde, Tunus'un Cerbe adasında ve Trablusgarp'ın İfren dolaylarında yaşarlar.

İslâmiyet konusunda son olarak bahsedilmesi gereken bir husus da «Batınî»liktir. Genellikle Batınî'liği, Şiî'lik ve İsmailî'likle bir tutarlarsa da aslında, gerek Sunnî, gerek Şiî'ler arasında tamamen batınî olan tarikatlar bulunmaktadır. Aslında Batınî'lik ,müslümanlığın emir ve yasaklarını benimsememiş olup da, «asıl müslümanlık bizim anladığımız müslümanlıktır» diyenlerin temsil ettikleri görüşlerdir. Batınî'liğin esasları metodsuz yorum (tevil), Peygamber ve İmam hakkında aşırı inanç, Allah'ın bir kulda tecelli edeceğine inanmak, ahreti inkâr edip tenasuhu kabul etmek, sonunda bütün dinî emirlerin, yasakların, alemin düzeni için konduğuna inanıp tam bir inkâra varmaktır. Batınî'lere göre, Kur'an'ın dış yüzü (zahiri) olduğu gibi, bir de iç yüzü (batını) vardır. Kur'anı, ayetlerin iniş sebeblerini, onlara ait hadisleri, hatta kelimelerdeki edebî özellikleri bilen, hele Allah'a tam inanmış olan elbette hakikatleri başka türlü anlar. Namazda kendinden geçen de vardır, türlü düşüncelere dalan da. Kur'anın ve buyruklarla yapılmaması emredilen şeylerin bâtınını bilen, bu anlayış seviyesine ulaşan kişiden, zâhire, yani dış görünüşe riayet lüzumu kalkar. Bu durumdaki kimseye artık ibadetin lüzumu kalmaz.

Batınî'ler bu düşünüş tarzları dolayısiyle her devirde takibe uğramışlar, onların ana kitapları yakılmıştır.

İslâmiyet ve İslâmiyetin yayılışı hakkındaki bu kısa genel bilgilerden sonra Müslüman-Türk devletlerinin tarihine geçebiliriz.

20 — Karahanlılar

Devlet Bölününceye Kadar

Gerek menşei, gerek ilk devirlerinin tarihi hayli karanlık ve karışık Türk devletlerinden birisi de Karahanlı'lardır. Bu Karahanlı adının izahı dahi tatminkâr sayılmayabilir.

Karluk'ları tetkik ederken bunların, başlangıçta Onok'ların yerleşme sahalarını; Talas savaşından sonra da, Tarım havzasının batı kısmını ellerine geçirdiklerini; Uygur İmparatorluğu, 840 yılında, Uygur'lar tarafından sona erdirilince, Karluk Yabgusu'nun da, kendisini bozkırlar kağanının kanunî halefi ilân ederek «Kara Kağan» ünvanını aldığını görmüştük.

Karahanlı'lar devletini kuranların, evvelce, Uygurlar olduğu düşünülmekte idi. Ancak zamanla, bilhassa İslâm kaynakları daha iyi tetkik edildikçe, Uygur'lar bir tarafa bırakılarak, Karluk'lar, Yağma'lar, Çiğil'ler ve Tohsi'ler üzerinde durulmuştur (1).

Barthold her ne kadar Karahanlı'ların menşei hakkında kat'i bir şey bilin-

(1) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, sayfa 60 ve devamı

mediğini kaydetmekte (2) ve bu devletin kurucuları diye çeşitli kavimlerin ileri sürülmesi karşısında bir bakıma bu görüşe hak vermek gerekmekte ise de, konuya değişik bir açıdan bakmanın da mümkün olabileceğini düşünüyoruz.

Göktürk İmparatorluğu'nun ortadan kalktığı 742 yılından, Uygur devletine son verilen 840 yılına kadar, Karluk'lar, hemen hemen bağımsız olmakla birlikte, Uygur hakanını Büyük Kağan olarak tanıyıp, Karluk başbuğu da sol yabgu ünvanını taşıdığından, Uygur ülkesindeki bütün milletleri «Uygur» diye tanımlamak makul olabilecek bir davranıştır. Kaldı ki bir zamanlar bütün Tölös kavimlerine topluca Uygur denmiş olması sonucu, bazı eski batı kaynaklarında çeşitli Türk kavimlerinin, hatta Tölös'lerin dışındakilerin bile, «Uygur» diye isimlendirildiğini biliyoruz. Bu sebeble Karahanlı'lar devletini kuran kavim veya kavimlerin önceleri Uygur diye tanıtılması böyle bir genellemeden ileri gelmiş olmalıdır.

Karahanlı'lar deyiminin, bu devletin başındaki sülâlenin ünvanında yer alan «Kara» sözcüğünden ileri geldiğini (3) göz önünde tutar ve Karluk Yabgusu'nun 840'dan sonra «Kara Kağan» ünvanını aldığını düşünürsek (Kara Kağan = Kara Hakan = Kara Han) Karahan sülâlesi ile Karluk yabguları sülâlesinin aynı aile olduğunu görürüz. Esasen Karahanlı'lar devletinin kuruluşunun 840'dan sonraya isabet edişi de bu görüşü kuvvetlendirecek bir nokta olmaktadır.

Karluk'ların 3 ayrı kavimden oluştuğunu ve bunların isimlerinin Çiğil, Yağma ve Tohsi olarak okunabileceğini de «Karluk'lar» bahsinde görmüştük. Bu durumda Karahanlı'lar devletinin kurucuları diye gösterilen kavimlerin Karluk topluluğuna dahil kavimler olduğu ortaya çıkıyor. Bununla beraber Tohsi kavmini Türkeş'lere bağlamak yolunda bir görüş de vardır. Hakikaten Barthold Türkeş'lerden bahsederken «Onlar iki boya ayrılmaktaydılar (Tukhsi)ler ve (Azı)lar» demekte, ancak hemen arkasından «Bu isimlerin okunuşu şüphelidir. (Azı) Orhon Yazıtları'nda adı geçen (Az) milleti ile aynı olabilir» diye ilâve etmektedir. (4) Türkeş'lerin iki boyunun isimleri (Souo-ko-mo-ho) ile (A-li-che) idi. Bu isimlerden birincisini (Tuksi) şeklinde okumak zor gibi görünmektedir. Aslında Karluk boylarının isimlerini (Yağma), (Çiğil) ve (Tohsi) diye okumak da pek kolay olmadığından, Barthold'un yazdıklarına ilk bakışta hatalı demek de mümkün değildir. Fakat bir taraftan bu okunuş konusunda Barthold'un kendisinin dahi şüphe izhar etmesi, diğer taraftan Türkeş hakimiyetine son vermiş ve belki de bu sebeble Onok'larla (Oğuz'larla) aralarında devamlı bir mücadele havası doğmuş olan Karluk'ların, Türkeş boylarından birisi ile birlikte hareket etmelerinin zorluğu bizi bu fikri bir tarafa bırakmaya itmektedir. Zaten Tohsi'lerin bir Karluk boyu olduğu konusunda bilhassa İslâm tarihçileri arasında bir görüş birliği oluşu da bu şekilde davranmak için ayrı bir sebeb olmaktadır.

Karluk boyu olup olmadığı konusunda aslında en fazla şüphe izhar edilen boy Yağma'lardır. Bunların Dokuz Oğuz'lara veya Uygur'lara bağlı bir boy olduğu ve Uygur devleti dağıldıktan sonra batıya göçtükleri ileri sürülmüştür. Ancak Karluk'ların bir kısmının, Uygur devletinin devamınca değilse bile, bir süre onlarla birlikte doğu bölgesinde yaşadıkları ve daha sonra batıya doğru göçe başladıkları da bilinmektedir. Yağma'ların, bu sonradan batıya göç eden Karluk boyları oldukları akla gelmektedir. Bu takdirde, Uygur devletinden geldikleri için kendilerine Uygur boyu veyahut Dokuz Oğuz boyu denmesi de anlaşılır bir sebeb olabilir.

(2) Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, Sayfa 254 ve devamı
(3) Omelyan Pritsak, Kara-Hanlılar, İslâm Ansiklopedisi
(4) W. Barthold, Four Studies on the History of Central Asia, Cilt I, Sayfa 87

Tohsi'lerle Türkeş'ler arasında ve Yağma'larla da Uygur'lar arasında bir bağ kurmaktan vazgeçip de, bunları da bir Karluk boyu gibi kabul edecek olursak, bu defa karşımızdaki mesele artık basitleşmekte; çeşitli kaynakların dört ayrı kavimden bahsetmelerinin bir karışıklık veya anlaşmazlık doğurması gibi bir durum ortadan kalkmakta, Karahan sülâlesinin Karluk sülâlesinden çıktığı, devletin ahalisi içinde de Karluk topluluğunun üstün bir mevkide bulunduğu açıklık kazanabilmektedir. Biz bu görüşü bir ihtimal olarak ileri sürmekteyiz.

Bu görüş kabul edildiği takdirde, Kara Kağan ünvanını alan Karluk Yabgusu'nun, 840'dan sonra, yani kendisini bozkırların kağanı ilân etmesinden sonra kurduğu devletin zamanla «Karahanlılar» devleti diye anılabilmesi de kolaylıkla izah edilebilecek bir görünüme kavuşmaktadır. Bu devletin içinde, diğer bütün kavimlerden önce, Karluk birliğini oluşturan 3 kavimin baş rolü oynaması ve şu veya bu sebeble, sık sık isimlerinin geçmesi normal olacağından; gerek belirli bölgelerde yaşıyor olmaları sebebiyle, gerek Karahanlı'lar ordusunun esasını oluşturmaları dolayısiyle, Çiğil, Yağma ve Tohsi kavimlerinden bahsedilmesi konumuzu zorlaştıracak yerde, aksine kolaylaştıracaktır.

İşte bu görüşlerden hareketle biz, Karahanlılar devletinin Karluk'lar tarafından kurulduğunu, devlet kurulduğu zaman kendisine ne isim verilmiş olduğunu bugün bilmiyorsak da, halen kullana geldiğimiz «Karahanlılar» isminin, Karluk hakanlarının kendilerine verdikleri ünvandan çıktığını söyleyebileceğimizi düşünüyoruz.

Menşei ve ismi ile ilgili karışıklık konusundaki bu açıklamadan sonra, tarihinin tetkikine başlarken, bu konuda rastlanan karışıklığın sebebine de hemen işaret edelim.

Karahanlılar devleti, Türk devletlerinin klasik kuruluş düzenine uygun olarak sağ ve sol diye ikiye ayrılmış, devletin tamamı üzerinde hakim durumda olan büyük kağan, ülkenin doğu kısmında yerleşmiş, batı kısmında ise «sol yabgu» denmesi gereken, fakat Karahanlılar devletinde kağan ünvanını taşıdığından «tâbi veya bağlı kağan» diyebileceğimiz, devletin ikinci adamı yer almıştır.

Çok kere doğuda yaşayan büyük kağanlar hakkında hemen hiç bilgi bulunmayıp, İslâm alemi ile devamlı temas halindeki batı kağanı hakkında ise kaynaklarda oldukça geniş bilgi yer aldığından ve bir bakıma asıl faaliyeti de bunlar gösterdiğinden, devletin tarihi tetkik olunurken, bilhassa kimin «baş» olduğu hususunda tereddüde düşülebilecek bir durum ortaya çıkmaktadır.

Şimdi bu karışıklığı da ortadan kaldırmaya itina göstererek, devletin tarihini incelemeye gayret edelim.

Tetkikatı kolaylaştırmak için, Karahanlılar hakan sülâlesinin şecere listesi tanzim edilmiş olup, bu listede bulunanların her birine bir sıra numarası verilmiştir. Metinde ismi geçenlerin yanındaki parantez içinde gösterilen numaralar, şecere listesindeki numaralardır. Metin okunurken bu şecere listesi açık bulundurulursa, konunun anlaşılması daha kolaylaşır.

«Bilge Kül Kadır Han» (Karahanlılar Şecere listesi No. 1) ismindeki ılk kağanın, Maverayünnehr'de hüküm süren ve kendi hakimiyet sahalarını genişletmeye çalışan Sâman Oğulları ile (5) devamlı mücadele zorunda kaldığından baş-

(5) İran asıllı bir sülâle tarafından Maverayünnehr'de kurulmuş ve bağımsızlığını 900 yılına doğru kazanmış bir devlet olup, 999 yılında Karahanlılar tarafından sona erdirilmiştir.

ka elimizde bir bilgi yoktur. Büyük kağanın Balasagun civarında ordu (veya Kara-Ordu) şehrinde; bağlı batı kağanının ise önce Talas'da, sonra Kaşgar'da, ve daha sonra gene Talas'da yerleşmiş olduğunu da biliyoruz.

Ölüm tarihi hakkında bir bilgimiz bulunmayan Kadır Han'dan sonra devlet iki oğluna intikal etmiştir. Büyük oğlu Bazır Arslan Han (Ş. 2) büyük kağan mevkiine gelmiş, küçük oğlu Oğulçak (Ş. 3) ise «Kadır Han» ünvanı ile batı kısmının başına geçmiştir.

Oğulcak'ın (Ş.3) da Sâman Oğulları ile devamlı mücadele halinde olduğunu, hatta 893 yılında Sâman Oğulları'nın Talas'ı zaptederek 15.000 esir aldığını ve bunun üzerine Oğulcak'ın (Ş. 3), hükûmet merkezini Talas'dan Kaşgar'a nakletmiş olduğunu İslâm kaynaklarından öğreniyoruz.

904 yılından itibaren Oğulcak'ın (Ş. 3), Sâman Oğulları ülkesine akınlara başladığı ve bu sırada Sâmanî'ler arasında başgösteren kargaşalıklardan istifadeye çalıştığı da aynı kaynaklarda yer almaktadır. Gene bu arada bazı müslüman Sâmanî ileri gelenlerine sığınma hakkı tanımış olduğunu da anlıyoruz. Oğulcak'ın (Ş. 3) ölüm tarihi hakkında bir bilgimiz yoktur. Kendisi ölünce yerine, batı kağanı olarak, Bazır Arslan Han'ın (Ş. 2) oğlu (her halde küçük oğlu olacak) Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) geçtiğini anlıyoruz. Bazır Arslan Han (Ş. 2) öldükten sonra diğer oğlunun kendi yerine büyük kağan olduğu anlaşılıyor. Ancak bu büyük kağanın ismi dahi bilinmediği gibi, daha sonra büyük kağan olan ve 960 yılına kadar da o mevkide kalanın ismini de bilmiyoruz. Esasen Bazır Arslan Han (Ş. 2) da dahil olmak üzere, Karahanlılar devletinin II, III ve IV. büyük kağanları hakkında herhangi bir kaynakta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) kendisine sığınmış Sâmanî ileri gelenlerinden İslâmiyeti öğrenerek müslüman olduğu anlaşılmaktadır.

«Bir rivayete göre, bir gece rüyasında bir adamın cennetten indiğini görür. Bu kişi kendisine, 'gerek bu dünyada, gerek gelecek dünyada kurtuluşunu sağlamak için İslâmiyeti kabul et' der» (6). Bugra Han (Ş. 4) da bundan sonra İslâmiyeti kabul eder.

Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) ayrıca büyük kağan ile de mücadele halinde olduğunu anlamaktayız.

Bağdatlı bir tarihçinin eserinde, 960 yılında 200.000 çadırlık bir Türk topluluğunun müslümanlığı kabul ettiği, bu topluluğun Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) başbuğluğunu yaptığı millet olduğu yolunda bir bilgi verildiğini öğreniyoruz. Ancak Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) 955 yılında öldüğünü daha itimad edilir kaynaklar kaydetmektedirler. Bu durumda Arap tarihçisinin verdiği bilgide, ya tarih bakımından yahut şahıs bakımından hata olduğu anlaşılıyor. Başka bir ifade ile, ya bu toptan müslümanlığa geçiş 955 yılından evvel olmuştur, yahut da bu olay Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4)ölümünden sonra Baytaş Musa (Ş. 5) zamanında cereyan etmiştir. Zira İslâm kaynaklarında, Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) oğlu Baytaş Musa'nın (Ş. 5), büyük kağan ile babasının başlatmış olduğu mücadeleyi sürdürüp başarı ile sonuçlandırdığı ve sülâlenin doğu kolunu ortadan kaldırarak kendisinin büyük kağanlığa geçtiği ve bundan sonra da bütün devleti müslümanlaştırmağa muvaffak olduğu da yer almış bulunmaktadır.

Karahanlılar devletinin, her halde, 960 yıllarından itibaren müslüman bir Türk devleti olarak siyasî hayatını devam ettirdiği muhakkaktır.

---

(6) Barthold, Four Studies..., Cilt I, sayfa 93

Baytaş Musa'dan (Ş. 5) sonra, büyük kağanlığa, onun oğlu Ali'nin (Ş. 7) geçtiğini biliyoruz. Bu kağan hakkında da bilgimiz 998 yılında ölmüş olduğundan ibarettir. Buna karşılık bu kağan zamanında batı kısmının başında bulunan, Satuk Bugra Han'ın (Ş. 4) torunu, Harun Kılıç Bugra Han'ın (Ş. 8) hakkında daha geniş malumatımız mevcuttur. Harun Bugra Han (Ş. 8) zamanında Sâman Oğulları elinde bulunan eski Türk ülkelerinin zaptedilmeğe başlandığı, 975 ve 987 yıllarında, Semerkant'a doğru iki sefer yapıldığı, hatta bu seferlerden birisinde Sâmani'lerin, o tarihlerde Cend bölgesinde bulunan Selçuklu'ların yardımı ile Karahanlılar'a karşı koyabildikleri Arap kaynaklarından öğrenilmektedir (7).

Harun Bugra Han (Ş. 8) bu seferlerine devam etmiş, 990 yılında İsficab'ı zaptettikten sonra, 992 yılında da Maverayünnehr'e girmiş ve mayıs ayında Sâmani'lerin merkezi Buhara'yı zaptetmiştir.

Sâmanî hükûmdarı, ülkesinin işgalini sona erdirmek için yeni bir ordu toplamak çabasındayken Harun Bugra Han (Ş. 8) hastalandı ve Buhara'yı terkederek Semerkand'a çekildi. Bu çekilme ile ilgili başka bir rivayet de Selçuklu'ların arkadan yaptıkları baskıdır. Bu şekilde Sâman Oğulları 17 ağustos 992'de Buhara'ya yeniden sahip oldular.

Harun Bugra Han'ın (Ş. 8) hastalığı ise gittikçe ağırlaştığından Türkistan'a dönmek istedi, ancak yolda Kuşgar-Başı isimli mahalde öldü. Yerine, büyük kağan Ali'nin (Ş. 7) büyük oğlu Ahmet'in (Ş. 9) geçtiği, ancak 998'de babası ölünce bu makamdan ayrılarak devletin 7. büyük kağanı olduğunu öğrenmekteyiz. Ahmet (Ş. 9), Togan Han ünvanı ile büyük kağan olmadan evvel, 996 yılında Maverayünnehr üzerine yeni bir sefer açmış, kazandığı başarıdan sonra, Sâman Oğulları ile yapılan barış anlaşması ile iki devlet arasında Katvan stepleri hudud olarak tesbit edilmiş ve böylece bütün Seyhun havzası Karahanlılar'a kalmıştı. Bu anlaşmayı Sâmani'ler adına Gazne Valisi Sebük Tekin imzalamıştı.

Ahmet (Ş. 9), büyük kağan olunca kardeşi Nasr da (Ş. 10), İlig Han ünvanı ile batı kağanlığına geçti. İlig Han (Ş. 10), 999 yılında, Maverayünnehr ulemasını kendi tarafına celbettikten sonra, 23 ekim günü hiç bir mukavemete rastlamadan Buhara'ya girerek, Sâman Oğulları hazinelerine el koydu ve Sâmanî hanedanını ortadan kaldırdı.

Sâman Oğulları 1002 yılında bir darbeye teşebbüs ettiler, fakat başarılı olamadılar. 1003 yılında Selçuklu'lardan yardım istediler, Selçuklu'lar 1003 yazında Karahanlı kuvvetlerini bozguna uğrattılarsa da, ertesi yıl İlig Han (Ş. 10) duruma yeniden hakim olmayı başardı. Bu arada Gazne Valisi Sebük Tekin ölmüş ve yerine oğlu Mahmut geçmişti. Gazneli Mahmut, Karahanlılar ile bir anlaşma yapmak istedi, elçilerini Nasr İlig Han'a (Ş. 10) yolladı ve Ceyhun iki devletin hududu olarak tesbit olundu. Ayrıca Mahmud, Nasr'ın kızlarından birisi ile de evleniyordu.

Nasr İlig Han (Ş. 10), Sâman Oğulları'nın tüm ülkesine el koymak düşüncesinde olduğundan, Mahmud'un Hindistan'da meşgul olduğu bir sırada ani bir baskınla Horasan'ı ele geçirmek istedi. 1006 yılında iki koldan harekete geçti. Durumdan haberdar olan Mahmut, Hindistan seferini durdurarak derhal geriye döndü ve Karahanlılar'ı yenilgiye uğrattı. İlig Han (Ş. 10) intikam almak için, Hitan taraflarında meşgul bulunan Harun Bugra Han'ın (Ş. 8) oğlu ve veliaht durumunda olan Yusuf Kadır Han'dan (Ş. 13) yardım istedi. Bu ikisinin birleşen

---

(7) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 40-41.

kuvvetleri 4 ocak 1008 günü Balh yakınlarında Gazneli Mahmut'un kuvvetleri ile karşılaştılar. Savaş, ordusunda terbiyeli filler de kullanmakta olan Mahmut tarafından kazanıldı.

Bu yenilginin Karahan devleti içinde aile kavgalarına yol açtığı ve bunun sonucu olarak Nasr'ın (Ş. 10) bağımsızlığını ilân ettiği, büyük kağan Ahmed'in de (Ş. 9) kardeşine karşı Gazneli Mahmud ile dostluk anlaşması yaptığı anlaşılıyor. Nasr (Ş. 10), 1012 kışında büyük kağan üzerine Kaşgar'a bir sefer açtıysa da, şiddetli kış yüzünden bunu sürdüremedi. Gazneli Mahmut bu aile anlaşmazlığına son vermek için iki taraf arasında aracılıkta bulunmuş. Ancak konu, 1013 yılında Nasr'ın (Ş. 10) ölümü ile kendiliğinden halledilmiştir.

Nasr'ın (Ş. 10) yerini, üçüncü kardeş Mansur (Ş. 12) aldı. Bu tarihten itibaren Karahanlılar tarihi ciddî şekilde karışıktır. Hadiseleri kısaca takip edelim:

Mansur'un (Ş. 12), büyük kağana karşı harekete geçtiğini ve 1016 senesinde kendisini büyük kağan ilân ettiğini ve küçük kardeşi Muhammed'in (Ş. 11) de kendisini desteklediğini görüyoruz.

Buna karşılık büyük kağan Ahmed'i (Ş. 9), veliaht durumunda olan Kadır Han Yusuf (Ş. 13) ile kardeşi Ali Tekin (Ş. 15)in destekledikleri anlaşılıyor. Mansur'un (Ş. 12) darbe teşebbüsünü, büyük kağanın hastalığından istifade ederek tatbike koyduğu da ayrıca anlaşılmaktadır. İki taraf arasında çarpışmalar cereyan ettiği ve bu arada Ali Tekin'in (Ş. 15), Mansur'a (Ş. 12) esir düştüğünü görmekteyiz. Bu mücadeleler olurken 1017'de Gazneli Mahmut da Harezm'i işgal ediyor ve Karahanlılar kendi içlerindeki mücadele sebebiyle bu olaya seyirci kalarak neticeyi kabulleniyorlardı. Kısa bir süre sonra 1018 başlarında büyük kağan Ahmet (Ş. 9) öldü.

Ahmet'in (Ş. 9) ortadan çekilmesi aile kavgasını durdurmadı. Büyük kağanlığı kendi hakkı sayan Yusuf Kadır Han (Ş. 13), Mansur'un (Ş. 12) büyük kağanlığını tanımamakta devam ediyordu. Yusuf (Ş. 13), Mansur'a (Ş. 12) karşı, evvelâ Gazneli Mahmut ile anlaşmaya çalıştı, bundan sonuç alamayınca Yusuf (Ş. 13) ile Mansur (Ş. 12) arasında bir anlaşma yapıldı ve her ikisi de aynı seviyede Kağan olarak müştereken devleti idare etmek hususunda mutabık kaldılar. Bu anlaşmadan sonra müşterek kuvvetlerle Gazneliler üzerine bir sefer açıldı, ancak gene Balh yakınlarında 1020 başlarında mağlup olmaktan kurtulamadılar.

Yenilgi üzerine memleket içinde Mansur'un (Ş. 12) nüfuzunun daha da arttığı anlaşılmaktadır. Bu arada Yusuf Kadır Han'ın (Ş. 13) ikinci kardeşi Ahmet (Ş. 14), Mansur'a (Ş. 12) karşı harekete geçerek, ona ait toprakların bir kısmını ele geçirdi. Gene bu sıralarda Mansur'a (Ş. 12) esir düşmüş olan Ali Tekin (Ş. 15) esaretten kaçarak, 1021 yılında Buhara'yı zaptetti ve Mansur'un (Ş. 12) kardeşi Muhammed'i (Ş. 11) yenilgiye uğrattı.

Mansur (Ş. 12) 1025 yılında mevkiini terkederek kendisini dine hasredip derviş oldu. Bu şekilde bir an için Yusuf Kadır Han (Ş. 13) büyük kağanlık mevkiinde tek başına kaldıysa da, bu defa da kendi kardeşleri ona karşı çıktılar ve Ahmet (Ş. 14) kendisini büyük kağan ilân etti, Ali Tekin (Ş. 15) de onun yardımcısı oldu. Ahmet (Ş. 14), Balasagun Hocend, Ahsikas, Fergana ve Özkent'i zaptetti.

Bu durumda Yusuf (Ş. 13), yardım için Gazneli Mahmut'a müracaat zorunda kaldı. Yapılan anlaşma ile Maverayünnehr'e hakim olan Ali Tekin (Ş. 15) buradan uzaklaştırılacak, yerine Yusuf'un (Ş. 13) ikinci oğlu Muhammed (Ş. 19) getirilecek ve o Mahmud'un kızı Zeynep ile evlenecek; ayrıca Yusuf'un (Ş. 13) kızı da Gazneli Mahmud'un ikinci oğlu ile evlenecekti. Bu anlaşma uyarınca Gazne ordusu harekete geçti. Karşı koyabilecek kuvveti olmayan Ali Tekin (Ş. 15) Buhara ve Semerkand'ı bırakarak kaçtı. Gazneli Mahmut onu takip etmeyerek Gazne'ye döndü. Tehlikenin uzaklaştığını gören Ali Tekin (Ş. 15) de geri dönmekte gecikmedi ve Buhara ile Semerkant'da yeniden duruma hakim oldu.

Karahanlı devleti içinde devam eden mücadelede, nihayet Yusuf (Ş. 13) ile oğullarının talihi açıldı. Ahmet'in (Ş. 14) kuvvetleri mağlup edilerek 1026'da Özkent, 1027'de Balasagun ele geçirildi, bundan sonra da Ahmet (Ş. 14) mücadeleden vazgeçerek Yusuf'un (Ş. 13) hakimiyetini tanıdı.

1027'den 1032 yılına kadar memlekette bir sükûnet görüyoruz. Bu arada 1030 yılının 30 nisanında Gazneli Mahmud da ölmüş, yerine evvelâ küçük oğlu Mehmet, kısa bir süre sonra da büyük oğlu Mesut geçmişti.

1032 yılında büyük kağan Yusuf (Ş. 13) ölünce devletin idaresi oğulları Süleyman (Ş. 18) ile Muhammed'e (Ş. 19) geçti. Ancak aynı sırada da Ali Tekin (Ş. 15) kendisini Maverayünnehr'de, Tangaç Bugra Kara Hakan ilân ediyordu.

Ali Tekin (Ş. 15), Gazneli Mahmut'un önünden kaçıp kurtulduktan sonra, yeniden geri dönmüş ve Maverayünnehr'in bağımsız hükûmdarı olmuştu. Merkezi Buhara veya Buhara civarında idi. Gazneli Mahmut ölünce durumu sağlam olmayan oğlu Mesut, Ali Tekin'den (Ş. 15) yardım istemiş ve bu yardıma karşılık Huttal'ı da ona vaad etmişti. Ancak kısa bir süre sonra, çatışmasız bir şekilde babasının tahtını ele geçirince, Ali Tekin'e (Ş. 15) verdiği sözü tutmak yerine, vaktiyle babası ile Yusuf Kadır Han (Ş. 13) arasında kararlaştırıldığı şekilde onu Maverayünnehr'den uzaklaştırıp yerine Yusuf'un (Ş. 13) oğlu Mahmud'u (Ş. 20) getirmek düşüncesine saplandı. Fakat sefere kendisi çıkmayarak, Harezmşah Altuntaş'ı görevlendirdi. Selçuk Türkmenleri ile anlaşan Ali Tekin (Ş. 15), 1032'de Altuntaş'ı bozguna uğrattı.

İki sene sonra Ali Tekin (Ş. 15) ile Altuntaş'ın halefi arasında Gazneli Mesud'a karşı bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmadan hemen sonra da Ali Tekin (Ş. 15) öldü. Ali Tekin'in (Ş. 15) oğulları Yusuf (Ş. 21) ile Arslan Tekin (Ş. 22) bu anlaşmaya sadık kalarak sefere çıktılar, ancak sefer sırasında Harezmşah ölünce onlar da geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarısızlıkta Ali Tekin'in (Ş. 15) oğullarının Selçuklu'larla aralarının açılmış olması da büyük rol oynamıştır.

Bu sıralarda Maverayünnehr'deki durum, Nasr İlig Han'ın (Ş. 10) iki oğlu Muhammed (Ş. 16) ve İbrahim'in (Ş. 17) davranışları ile tehlikeli bir hal almıştı. Çeşitli olaylardan sonra bu ikisi 1040 tarihlerinde Ali Tekin'in (Ş. 15) oğulları Yusuf (Ş. 21) ile Arslan Tekin'e (Ş. 22) karşı harekete geçmişlerdi. 1042 tarihinde Buhara, Muhammed (Ş. 16) ile İbrahim'in (Ş. 17) eline geçince, Ali Tekin'in (Ş. 15) oğulları Yusuf Kadır Han'ın (Ş. 13) oğullarına sığındılar.

Muhammed (Ş. 16) ve İbrahim (Ş. 17) kardeşler kendilerini büyük kağan sayan Kadır Han (Ş. 13) oğlu Süleyman'dan (Ş. 18) ve onun idaresinden ayrılmaya karar vermişlerdi. 1042 yılında tatbikine geçilen bu karar sonucu, Karahanlılar devleti ikiye bölündü. Doğu Karahanlılar ülkesi Maverayünnehr'in zaptından önceki ülkeyi kapsıyor ve başkent Balasagun olmakta devam ediyordu. Doğu Karahanlı'ların büyük kağanı Balasagun'da otururken, bağlı kağan, Kaşgar veya Talas'da oturuyordu.

Batı Karahanlılar ise Maverayünnehr ile Fergana'nın bir kısmı üzerine yayılıyordu. Batı Karahanlılar büyük kağanı önceleri Özkent, daha sonra Semerkant'da oturmuş, batı bölgesi bağlı kağanı ise, Buhara'yı merkez edinmiştir.

Doğu ve batı Karahanlı'lar arasındaki hudud da Hocend oluyordu. Bununla

beraber ortada kesin bir hudud çizgisi yoktu. Bu, tarafların kuvvetlerine göre zaman zaman değişiklik gösteriyordu.

Karahanlılar devletinin yıkılmasına doğru birinci adım bu şekilde atılmış oluyordu.

Şimdi bu iki devletin tarihlerini, Göktürk İmparatorluğu'nda yapmış olduğumuz şekilde, ayrı ayrı gözden geçirmeğe devam edeceğiz.

Devlet bölünmeden evvel büyük kağanlık mevkiine geçmiş olanlar Şecere listesinde Romen rakamları ile gösterilmiştir.

Doğu Karahanlılar Devleti

Doğu Karahanlılar devletinin bundan sonraki tarihi nisbeten durgun geçmektedir. İlk büyük kağan olan Yusuf Kadır Han'ın (Ş. 13) oğlu Süleyman (Ş. 18), batı Karahanlılara kaptırdığı araziyi yeniden elde etmek için, kardeşleriyle arasındaki anlaşmazlıkları sona erdirip, her birinin idare edeceği ülke hududlarını tesbit etti. Ancak buna rağmen bir süre sonra, 1056 yılında, kardeşi Muhammed'in (Ş. 19) topraklarına saldırmaktan kendisini alıkoyamayan büyük kağan hem mağlup hem de esir edildi ve Muhammed (Ş. 19) kendisini büyük kağan olân etti

Muhammed kısa bir süre sonra tahtını büyük oğlu Hüseyin'e (Ş. 31) bırakarak devlet idaresinden çekildi. Muhammed'in (Ş. 19) başka bir eşinden İbrahim (Ş. 32) isimli küçük bir çocuğu daha vardı. İşte bu eşi bir nevi saray darbesi ile kocasını zehirleyip, esir olarak gözaltında tutulan eski büyük kağan Süleyman'ı (Ş. 18) da boğdurarak, kendi oğlu İbrahim'i (Ş. 32) büyük kağan ilân ettirdi. Ancak bütün bu tertipler, küçük çocuğa yaramamış, o da kısa bir süre sonra öldürülmüş ve Yusuf Kadır Han'ın (Ş. 13) küçük oğlu Mahmut (Ş. 20) büyük kağan mevkiine geçmiştir.

Kaşgarlı Mahmut, büyük eseri Divanü Lügat-it-Türk'ü, büyük kağan Mahmut (Ş. 20) zamanında yazmış, Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig'i gene aynı devirde meydana getirmiştir.

Mahmut'un (Ş. 20) büyük kağanlığı devresinde iki Karahanlı devleti arasında hududu tesbit eden bir anlaşma yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mahmut'dan (Ş. 20) sonra oğlu Omar (Ş. 33) ancak iki ay başta kalabilmiş, Bugra Han Hasan (Ş. 29) onun yerine geçmeğe muvaffak olmuştur. Hasan (Ş. 29) devresinin en mühim olayı, doğu Karahanlılar'ın Selçuk hükûmdarı Melikşah'a tâbi olmalarıdır.

Hasan'ın (Ş. 29) oğlu ve halefi Ahmat (Ş. 38) zamanında kayda değer en mühim olay ise, bir süre evvel kurulmuş olup batıya doğru genişlemek politikasını takip eden Mogol asıllı, Kara Hitay'ların 1122'de yenilgiye uğratılarak, onların hiç olmazsa bir süre için durdurulmuş olmasıdır.

Bundan sonra başa geçen İbrahim'in (Ş. 43) tamamen aksine, iç güçlükleri önlemek için Kara Hitay'ları yardıma çağırarak Balasagun'un Kara Hitay hakimiyetine girmesine sebebiyet verdiği ve kendisinin büyük kağan ünvanını da Kara Hitay hükûmdarı Kür Han'a kaptırdığı kaynaklarda yer almaktadır. İbrahim (Ş. 43) bu tarihten sonra İlig-i Türkmen ünvanını taşımış ve Kaşgar'da oturmuştur.

İbrahim'den (Ş. 43) sonra 1158 ile 1205 yılları arasında başa geçen Muhammed II (Ş. 49) ile Yusuf (Ş. 53) hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Son doğu-Karahanlı hükûmdarı olarak görülen Muhammed III'ün (Ş. 55) devletin başına geçip geçmediği bile tam bilinmemektedir. Zira kendisi Kara Hitay hükûmdarının sarayında esir olarak bulunmakta iken (ne zaman esir edildiği malûm değildir), Mogol'lar bahsinde göreceğimiz üzere Kara-Hitay'lılara sığınmış olan Nayman aşiretinden Küçlük, topladığı kuvvetlerle isyan ederek, Kara-Hitay'lar üzerine yürüyüp sonuncu Kür Han'ı 1211'de esir edince, Muhammed III'ü (Ş. 55) de kurtarıp Kaşgar'a göndermişti. Ancak o sıralarda Kaşgar'da bir ayaklanma ortaya çıkıp hareketin başında bulunan beylerin, bu son Karahanlı hükûmdarını, daha şehre girmeden öldürdükleri rivayeti mevcutur. Bu olay üzerine de Küçlük, Kaşgar'ı işgal ederek oradaki beyleri katlettirmiş ve doğu-Karahanlılar devleti böylece sona ermiştir.

Doğu-Karahanlılar devleti büyük kağanları listesi aşağıya alınmıştır (8):

18 — Süleyman	1032 — 1056	
19 — Muhammed I	1056 — 1058	
31 — Hüseyin	1058	
32 — İbrahim I	1058 — 1060	
20 — Mahmut	1060 — 1075	
33 — Omar	1075	
29 — Hasan	1075 — 1103	
38 — Ahmet	1103 — 1128	
43 — İbrahim II	1128 — 1158	
49 — Muhammed II	1158 — ?	
53 — Yusuf	? — 1205	
55 — Muhammed III	Ölümü 1211	

Batı Karahanlılar Devleti

Batı Karahanlılar devletinin ilk büyük kağanı Muhammed I (Ş. 16) devrine ait önemli bir olay tesbit edilememektedir. Yerine geçen kardeşi İbrahim (Ş. 17) ise Karahanlılar'ın en meşhur hükûmdarı olarak tanınır. Kaynaklarda ismi Tamgaç Han olarak geçer. Devletin bütün müesseselerini tanzim etmek ve adil bir idare yürütmekle şöhret yapmıştır. Ömrünün son günlerini Selçuklu'lar devletinin gelişmesine şahit olarak geçirmiş ve bir inme sonucu ölmüştür.

Oğlu ve halefi Nasr (Ş. 23), Selçuklu'larla savaşmak zorunda kaldı. 1072 yılında Selçuklu hükûmdarı Alp Arslan, 200.000 kişi ile Maverayünnehr'e bir sefer tertip etmiş, ancak bir suikast sonucunda ölmesi bu seferin durdurulmasını gerektirmişti. Nasr (Ş. 23), gelişen tehlikeyi bir saldırıyla önlemek şeklini tercih etti. Ceyhun'u geçerek Balh'a kadar geldi, bu arada Tirmiz'i de zaptetti. Selçuklu tahtına geçen Melikşah, iki senelik bir mücadeleden sonra Tirmiz'i geri aldıktan sonra, Semerkant üzerine de yürüyünce, Nasr (Ş. 23) barış istemek zorunda kaldı. Melikşah'ın, meşhur veziri Nizam ül-Mülk'ün tavassutu ile barış yapıldı.

1080'e kadar devletin başında kalan Nasr'dan (Ş. 23) sonra, kardeşi Hızır (Ş. 26) kağan oldu. Bu kağan hakkında bir bilgi bulamamaktayız.

Hızır'dan (Ş. 26) sonra kağan olan oğlu Ahmet (Ş. 36) kısa zamanda ulema

(8) Kağan isimlerinin önündeki numaralar, Şecere cetvelindeki numaralardır.

ile fikir ayrılığına düştü. Ulema Melikşah'dan yardım istedi. Melikşah 1088'de Buhara'yı işgal etti, arkasından Semerkant ve Özkent düştü. Ahmet (Ş. 36) esir edilip İsfahan'a götürüldü. Melikşah ülkeye bir vali bırakarak geri döndü. Kısa bir süre sonra Karahanlı ordusunun esasını teşkil eden Çiğil'ler, Selçuklu hakimiyetine karşı ayaklandılar. Vali kovularak, doğu Karahanlılar'ın ilk büyük kağanı Süleyman'ın (Ş. 18) oğlu Yakub (Ş. 30) kağan olmak üzere davet edildi. Semerkant'a gelen Yakub'un (Ş. 30) ilk icraatı Çiğil beyini öldürmek oldu ve tabii Çiğil'lerin desteğini kaybetti. Bu olaylar üzerine Melikşah yeniden Semerkant üzerine yürüdü. Yakub (Ş. 30) Fergana'ya kaçmaktan başka çare bulamadı. Melikşah Semerkant'a yeni bir vali tayin ettikten sonra ülkesine döndü, kısa bir süre sonra da, kendisine tâbi olmak şartı ile Ahmed'i (Ş. 36) tahtına iade etti. Ancak Ahmed'in (Ş. 36) çilesi dolmuş değildi. İsfahan'da bulunduğu sırada Batıni'lerle münasebette bulunmuş olması sebebiyle ulema tarafından zındıklıkla suçlanan Ahmed (Ş. 36), hile ile esir edilerek, açık bir yargılamadan sonra, bütün suçlamaları yalanlamasına rağmen, 26 haziran 1095 günü idam edildi.

Arkadan gelen 3 büyük kağanın, yani sırasıyla Mesut (Ş. 37), Süleyman (Ş. 35) ve Mansur'un (Ş. 12) torunu Mahmut'un (Ş. 28) devirleri ile ilgili olarak önemli bir olay göze çarpmamaktadır. 1099 yılında büyük kağan olan Cibrail'in (Ş. 39), Melikşah'ın oğulları arasında çıkan karışıklıklardan istifade ederek Horasan'ı ele geçirmeğe kalktığını görüyoruz. Ancak Horasan valisi Sancar'a yenilerek esir düşünce, hayatını idam edilmek suretiyle tamamlamıştır.

Sancar bu savaştan sonra, Maverayünnehr'i yeniden teşkilâtlandırmaya koyulmuş ve Karahanlılar'ın başına da, aynı zamanda kendisinin yeğeni olan, Süleyman'ın (Ş. 35) oğlu Muhammed II'yi (Ş. 42) büyük kağan olarak tayin etmiştir. Muhammed'in (Ş. 42) bütün ömrü iç mücadelelerle geçmiş ve çok defa Sancar'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Ömrünün son günlerinde Sancar ile anlaşmazlığa düşmüş, Sancar Semerkant'ı zaptederek devlet hazinesine el koyduğu gibi, Muhammed'i (Ş. 42) de esir almıştır. Muhammed II (Ş. 42) bundan kısa bir süre sonra ölmüştür. Yerine geçen oğlu Ahmet II (Ş. 46), Sancar'ın hakimiyetini tanımamış ve onunla 1132'ye kadar mücadele etmiştir. Sancar Ahmet II'yi (Ş. 46) kağan olarak kabul etmediğinden, Muhammed'in (Ş. 42) yerine büyük kağan olarak, Ali Tekin'in (Ş. 15) 4. göbekten torunu Hasan'ı (Ş. 44) tayin etmişti. Ondan sonra gene Sancar tarafından İbrahim (Ş. 42) ve Mahmut II (Ş. 47) büyük kağanlığa getirilmişlerdir.

Sancar'ın yeğeni olan Mahmut II (Ş. 47) bütün kaderini Selçuklu'lara bağlamıştır. Kara Hitay'lıların istilâsı da onun devrine tesadüf etmektedir. Mahmut (Ş. 47), 1137'de Hocend yakınlarında Kara-Hitay'lılara yenilerek Semerkant'a çekildi. Kısa bir süre sonra Mahmut (Ş. 47) bu defa Karluk'larla anlaşmazlığa düşüp Selçuklu'lardan yardım istedi. Karluk'lar da Kara-Hitay'lardan yardım istediler. Bunun sonucu, Selçuklu'larla Kara-Hitay'lar arasında 1141'de Katvan bozkırında meydana gelen ve Selçuklu'ların kaybettikleri büyük savaştır. Sancar ve Mahmut (Ş. 47) Horasan'a kaçtılar ve bütün Maverayünnehr Kara-Hitay'lıların eline geçti. Mahmut'un (Ş. 47) kardeşi İbrahim III (Ş. 48), Kara-Hitay'lıların himayesinde kağan oldu.

İbrahim III (Ş. 48) de Karluk'larla geçinemedi. 1156 yılında Kallabad mevkiinde Karluk'larla yapılan bir çatışmada İbrahim (Ş. 48) öldürülerek cesedi bozkıra atıldı. İbrahim'in (Ş. 48) yerine geçen Hasan Tekin'in (Ş. 44) oğlu Ali (Ş. 50), intikam almak için evvelâ Karluk'ların başbuğu Yabgu Han'ı öldürtü; oğlunu ve diğer Karluk beylerini de azletti. Karluk'lar bu defa 1158'de Harezmşah İl Arslan'dan yardım istediler. Ali (Ş. 50) ise, Kara-Hitay'lılardan başka, doğu-Karahanlı kağanından da yardım aldı. Harezm ordusu ile Kara-Hitay ordusu Zerefşan civarında karşı karşıya geldilerse de savaş olmadı. Karluk beylerinin yerlerine iade edilmeleri şartile anlaşmaya varıldı.

Ali (Ş. 50) ölünce, yerine kardeşi Mesut II (Ş. 51) geçti. Onun zamanında memleket içindeki kargaşalıkların bastırıldığı ve Karluk'larla Oğuz'lara karşı hareketin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Onu takiben kardeşinin oğlu İbrahim IV'ün (Ş. 54) başa geçtiğini görüyoruz. Karahanlılar'ın son hükümdarı İbrahim'in (Ş. 54) oğlu Osman'dır (Ş. 56).

Osman (Ş. 56), zaman zaman Kara-Hitay'lılara veya Harezmşah'lara tâbi olarak devleti devam ettirmeğe çalıştı. 1212 yılında Semerkant'da çıkan bir isyan sırasında bütün Harezm'lilerin kılıçtan geçirilmeleri üzerine Harezmşah, Semerkant'ı kuşatarak zaptetti ve Orman (Ş. 56) esir alınarak idam olundu.

1212 yılında sona eren batı-Karahanlılar devletinin büyük kağanları listesi aşağıdadır:

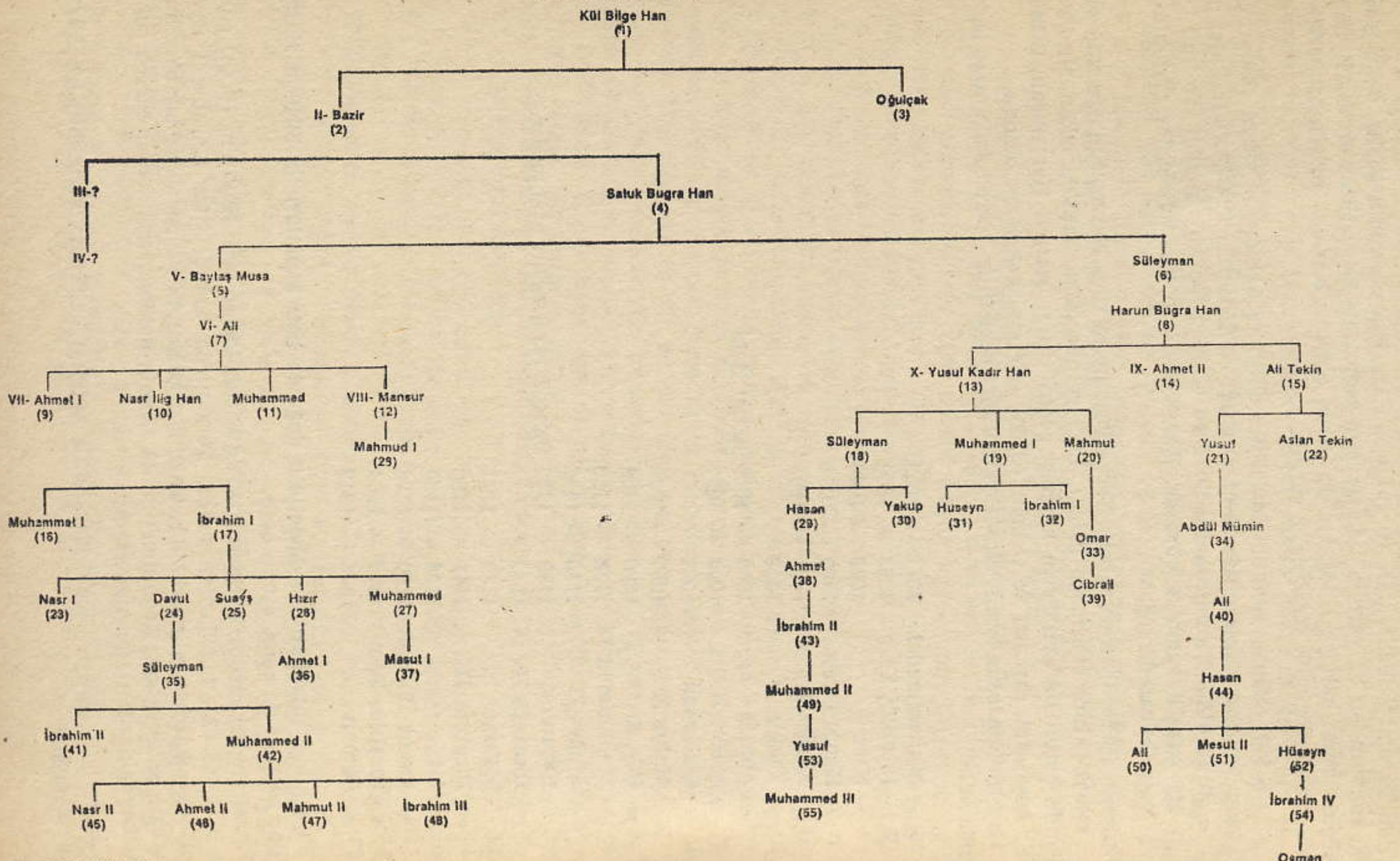
16 — Muhammed I	1041 — 1053	
17 — İbrahim I	1053 — 1068	
23 — Nasr	1068 — 1080	
26 — Hızır	1080 — 1081	
36 — Ahmet I	1081 — 1089	
30 — Yakub	1089	
36 — Ahmet I	1089 — 1095	ikinci defa
37 — Mesut I	1095 — 1097	
35 — Süleyman	1097	
28 — Mahmut I	1097 — 1099	
39 — Cibrail	1099 — 1102	
42 — Muhammed II	1102 — 1130	
46 — Ahmet II	1130 — 1132	
44 — Hasan	1130 — 1132	Sancar tarafından atanmıştır.
41 — İbrahim II	1132	
47 — Mahmut II	1132 — 1141	
48 — İbrahim III	1141 — 1156	
50 — Ali	1156 — 1160	
51 — Mesut II	1160 — 1178	
54 — İbrahim IV	1178 — 1204	
56 — Osman	1204 — 1212	

Bu şekilde, Karahanlılar devletinin doğu ve batı kısımları ile birlikte Karahanlılar sülâlesi de sona ermiş oldu.

Karahanlılar sülâlesi içinden, 1130'da batıda kağan olan Hasan'ın (Ş. 44) oğlu Hüseyin'in (Ş. 52), 1140'lardan sonra, Fergana'da bağımsız bir Karahanlı devleti ortaya çıkardığı bilinmektedir. Tarihleri hakkında kayde değer bir olay bulunmayan bu Fergana Kağanlığı'nın da Cengiz hakimiyetini kabul ederek sona erdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Cengiz istilâsından sonra, Karahanlı sülâlesi hakkında artık hiç bir kayıt mevcut değildir.

KARAHANLILAR ŞECERESİ

I — X = Devlet bölünmeden önceki Büyük Kağanlar

21 — Gazneliler (1)

Merkezi olduğu devlete ismini veren Gazne şehri, Afganistan'da, denizden 2350 metre yükseklikte, Kâbil'in yaklaşık olarak 120 Km. kadar güney-batısındadır. Şehir her ne kadar Gazneliler sülâlesine ismini vermişse de, kendisinin meşhur oluşu da devletin kuruluşundan sonradır.

Karahanlılar tarihini tetkik ederken kendilerinden sık sık bahsetmiş olduğumuz Sâman Oğulları'nın muhafız kıtasında, Alp Tekin isminde, satın alınmış bir Türk kölesi bulunmaktaydı. Kabiliyet ve meziyetleri sayesinde kısa zamanda yükselen Alp Tekin, hassa kumandanı rütbesine eriştikten sonra, 950'lerden itibaren, adeta devletin idaresine hakim duruma geldi. Sâman Oğlu hükümdarı, Alp Tekin'in baskısından kurtulmak için, onu 961 yılının başında Horasan valiliğine tayin ederek, devlet merkezi Buhara'dan uzaklaştırdı. O sırada Sâmani tahtında değişiklik oluyor, Nuh isimli yeni bir hükûmdar başa geçiyordu. Alp Tekin, onun hükûmdarlığa geçmesine itiraz edince, Nuh da onu, Horasan valiliğinden azletti. Bunun üzerine Balh şehrine çekilen ve Sâmani'ler tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup eden Alp Tekin, Gazne'ye giderek, orada hüküm sürmekte olan yerli hanedanı devirip, şehri işgal etti ve bağımsız bir beylik kurdu.

Alp Tekin'in 963 yılında Gazne'de ölmüş olduğu sanılmaktadır. Alp Tekin ölünce, eski Gazne hükûmdarı, bir Hind prensi olması muhtemel Padişah Lavik, isyan etti. Bu isyanı bastırmak için Alp Tekin'in oğlu İshak İbrahim, Sâmani'lerin yardımını istedi. Bunun sonucu Gazne beyliği Sâmani'lere tâbi bir hale geldi.

Ancak Gazne'de hakimiyet kısa bir süre sonra, gene Türk kölelerden olan, Bilge-Tekin ile Sebük-Tekin'in eline geçti. Önce iktidarı Bilge-Tekin ele almıştı. Ancak onun çok kısa bir süre sonra öldüğü ve yerine yerli ahaliden olduğu sanılan Piri isimli birisinin geçerek, eski padişah Lavik ve diğer mahalli prenslerle işbirliği yaptığı anlaşılıyor. Bu durum üzerine, o tarihlerde Gazne'de uzakta bulunan Sebük Tekin, geri dönerek 978 yılında Gazne'ye hakim oldu.

Sâman Oğulları'nın hakimiyetini tanıyan Sebük-Tekin Gazne'liler sülâlesinin kurucusudur.

Sebük-Tekin, kısa sürede, hakimiyetini Toharistan, Zabulistan, Zemindaver, Gur ve Belucistan'a kadar genişletti. Bundan sonra «Hind Padişahı» diye anılan Caypal'a karşı sefer açtı. Caypal, Hindu İmparatorluğu'nun başında bulunuyordu. Bu imparatorluk Himalaya dağları boyunca Kangra'ya ve Batinda'ya kadar uzanan geniş bir ülkeydi 979 yılında Sebük Tekin, Caypal'ı yenerek Samgan bölgesini yağma etti. 988 yılında Sebük-Tekin ile Caypal arasında yeni bir savaş yapıldığını ve Caypal'ın gene yenilerek bazı kaleleri terk zorunda kaldığını görüyoruz.

Gazne'de bağımsız olmakla beraber Sebük-Tekin, Sâmani'lerin hakimiyetini tanımakta devam ediyordu. 994 yılında Horasan valisinin isyanı üzerine hükûmdar ondan yardım istemiş ve Sebük-Tekin isyanı bastırmıştı. Bu hareket sırasında büyük oğlu Mahmut da büyük gayret ve cesaret göstererek sivrilmişti. Başarıdan sonra Sâmani hükûmdarı, Sebük-Tekin'e (Naşir al-din) yani dinin yardımcısı ünvanını verdi. Oğlu Mahmut'a da Horasan valiliği tevcih olundu. Mahmut, bir yıl sonra eski valinin bir darbe teşebbüsünü başarısız bırakarak Horasan'a tamamiyle hakim oldu.

Sebük-Tekin, 997 ağustosunda Gazne'de öldü. İkinci oğlu İsmail'i veliaht olarak gösterilmişti. Mahmut buna itiraz etti. Kendisinin yaşca daha büyük olduğunu hatırlatarak, kardeşine, eğer istiyorsa Balh ve Horasan'ı ona bırakacağını, fakat Gazne'nin kendisine ait olduğunu bildirdi. Kardeşi buna razı olmamakla beraber, Gazne'ye yürüyen Mahmut'a da karşı koyamadı ve Mahmut 998 yılı mart ayında Gazne tahtına çıktı.

Tarihe Gazneli Mahmut diye unutulmaz bir isim ve şöhret bırakmış olan yeni hükûmdar o sırada 28 yaşındaydı. (Doğumu 14 Kasım 970).

Mahmut'un kardeşi ile uğraştığı süre zarfında Horasan'da hakimiyet Sâmani'lerin eline geçmişti. Her ne kadar buraları Mahmut'un kendi ülkesi değildiyse de, Mahmut, hakimiyetini tanımakta olduğu hükûmdar tarafından kendisine valiliği verilmiş toprakların elinden geri alınmasına rıza göstermek istemiyordu. Ancak kendisinin fazla bir şey yapmasına gerek kalmadan, Karahanlılar bahsinde görmüş olduğumuz üzere, İlig Han 999 yılında, Sâmanî devletini ortadan kaldırıyor ve böylece Mahmut, sadece tam bağımsız duruma gelmekle kalmayıp, Horasan üzerinde de mutlak hakimiyetini kuruyordu.

Mahmut bu olaylardan sonra Abbasi Halifesi Kadir Billah'a elçiler göndererek durumunu bildirdi. Halifeliği, Sâmâni'ler tarafından tanınmamış olan Halife, Mahmut'un elçilerine büyük itibar gösterdi ve yeni hükûmdara, Hil'at, Tâc ve Bayrak gönderdi. Mahmut 1.000 yılında büyük merasimle Hil'atleri (kıymetli kaftan) ve tacı giydi.

Toynbee, Gazneli Mahmut'un, Sâmanî hükûmdarına isyan ederek ona ait ülkeleri zaptetmiş olmasını hukukileştirmek gayesiyle halifeden ünvan aldığını kaydetmektedir (2). Sâmani'ler, Karahanlılar tarafından ortadan kaldırıldığına göre bu iddianın pek tutar tarafı olmayacağı aşikârdır.

Bu tarihten itibaren 1030 yılında ölünceye kadar, bir savaş meydanından diğerine koşan, sadece Hindistan'a 17 sefer yapan ve Gazne devletini devrinin en büyük kuvveti haline getiren Mahmut, İslâm devletleri içinde ilk olarak «Sultan» ünvanını da kullanmış olan hükümdardır. Mahmut, yenilgi acısı tatmadan ömrünü sona erdirmiş, fakat halefleri devletin ihtişamını ve kuvvetini devam ettirememişlerdir. Bu bakımdan Gazneliler devleti adeta Mahmut'un hükûmdarlık devresinden ibaretmiş gibi bir durum hasıl olmuştur. Hikmet Bayur bu durumu aynen şu şekilde izah etmektedir:

«Gazne devletini büyük bir devlet yapan bir yandan Sebük-Tekin ve oğlu Mahmut'un dehası, öbür yandan da Türkistan, Horasan v.s.yi kaplayan Sâmanoğlu devletinin o sıralarda dağılma devrine girmiş olması ve bunun doğurduğu karışıklıklardır. Gazne devletini Hindistan'ın içine tıkayan ve nisbeten sönük hayat sürdüren amil, bir yandan Mahmut'un haleflerinin yeteneksizliği, öbür yandan Selçuk kuvvetinin ortaya çıkması ve Türk acununun büyük bir kısmını birleştirmesidir. Gazne devletini Hindistan'da da ortadan kaldıran olay ise, yeni bir

---

(1) Bu bahsin yazılışında bilhassa İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan aşağıdaki makalelerden yararlanılmıştır:
Barthold, Alp Tegin
M. Longworth Dames, Gazneliler
M. Nazım, Mes'ud
İbrahim Kafesoğlu, Mahmud Gaznevî

(2) Arnold J. Tonybee, A Study of History, Cilt 7 A, sayfa 14

Türk dalgasının kuzeyden Hindistan'a girip yerleşmesi, Gur devletinin ortaya çıkmasıdır.» (3).

Tamamen haklı olan bu görüşü, şimdi tetkikine başlayacağımız tarihî olaylar da ortaya koyacaktır. Sadece Gur'ların bir Türk devleti sayılabilip sayılamayacağı konusunda tereddüdümüz olduğunu burada hemen belirtmek istiyoruz. Büyük bir İran soyundan gelmiş olmaları ile öğünen Gûri'ler hakkında biraz sonra bazı açıklamalar yapacağız.

Mahmut'un ilk seferi Sistan üzerine oldu. (Sistan, Belucistan'ın kuzeyinde, Hamur gölünün güneyine düşen bölgedir) Burasının hükûmdarı, Mahmut'un kardeşi ile mücadelesi sırasında bazı güçlükler çıkarmıştı. Bölge zahmetsizce itaat altına alındı.

Bundan sonra, Karahanlılar bahsinde gördüğümüz şekilde, kendi ülkesi ile Karahanlılar devleti arasındaki hududu Ceyhun nehrinin oluşturması için Nasr İlig Han ile bir anlaşmaya varan Mahmut, onun kızı ile de evlendi. Bu şekilde ülkesinin kuzey yönünü güven altına aldıktan sonra, Güney'e, Hindistan'a yöneldi.

1001 yılında, bütün Pencab bölgesini ele geçirmiş olan Caypal'ın üzerine yürüdü ve onun 30.000 piyade, 12.000 süvari ve 300 filden kurulu ordusunu bozguna uğratarak kumandanlarını esir etti. Caypal fidye karşılığı serbest bırakıldı. Bu 1. Hind seferidir.

Serbest bırakılan Caypal'ın, halkının gözünden düştüğü için, kendisini ateşe atarak intihar ettiği söylenir. 2. Hind seferi, Caypal'ın oğlu ve halefi Anandpal üzerine ve bunun Paşaver hududundaki hükûmet merkezi Vayhand (Und)'a yapıldı şehir zaptedilerek büyük ganimet elde edildi.

3. Hind seferi 1004 yılında Bhatiya üzerine yapıldı. Buranın racası mağlup edilerek büyük ganimet toplandı.

Gazne'ye dönüşte Sistan'da bir isyan hareketi başladığını duyan Mahmut, derhal oraya giderek, bir günlük savaştan sonra burasını bu defa tamamen işgal etti.

4. Hind seferi 1005 baharında Moltan üzerine yapıldı. Bu seferin sebebi olarak, daha evvel o bölgeye gidip Moltan'da emirlik yapmaya başlamış olan kişinin, sünnilikten ayrılarak Karmatî mezhebine girmesi ve batınî görüşleri yaymaya gayret etmesi gösterilmektedir. Esasen Gazneli Mahmut'un Hindistan seferlerinin ana gayesi Putperestlikle mücadele ve İslâmiyeti yaymak, aynı zamanda da sünniliği korumak şeklinde görülmektedir.

Mahmut, Moltan'a gitmek için nehirlerden geçmekteki zorluk sebebiyle, Pencab racası Anandpal'dan, ülkesinden geçiş izni istedi. Bu izin verilmeyince, evvelâ onun üzerine yürünmesi gerekti. Pencab racasının ülkesi yağma edildi, kendisi de Keşmir'e kaçarak canını güç kurtardı. Buradan Moltan üzerine yürüyüşe devam edildi, şehir zaptedilerek batıniler tenkil olundu.

Gazneli, Moltan civarında meşgulken, Karahanlı tarihinde gördüğümüz üzere, Nasr İlig Han Horasan'ı işgale yeltenmişti. Mahmut, bunu haber alınca süratle geri dönerek, Karahanlılar üzerine yürüdü ve Horasan'ı kurtardı. Karahanlılar'ın yeniden toparlanan kuvvetlerini de 4 ocak 1008 tarihinde Katar sahrasında tam bir bozguna uğratarak büyük ganimet ve silâh elde etti.

Bu defa, Mahmut'un kuzeyde oluşundan istifade eden Moltan'lılar Mahmut'un hakimiyetini reddederek yeniden Hindu dinine dönmüşlerdi. Mahmut hiç dur-

(3) Hikmet Bayur, Orta Çağda Türkler ve Hindistan, 16 Kasım 1943'de III. T. T. Kongresinde yapılan tebliğ, zabıtlar, sayfa 136-137.

madan, 5. Hind seferine başlayarak Moltan üzerine yürüdü, şehir zaptedildi, hükûmdar yakalanarak hapse atıldı. Mahmut bu defa bu havaliyi kumandanlarından birisinin idaresine bıraktı.

Aynı yılın sonbaharında Hind'e 6. seferin yapılması gerekti. Pencab racası Anandpal, diğer racalarla birleşerek Mahmut'a karşı kuvvet toplamıştı. Mahmut Pencab'a yürüyerek racaların müşterek kuvvetlerini Vayhand şehri yakınlarında karşıladı. Racalar yenilerek, bir daha toparlanamayacak ve Pencab yolunu artık tehdit edemeyecek hale sokuldular.

7. Hind seferi 1009 yılında Narayanpur'a yapıldı. Hemen hemen mukavemet görmeden yürütülen sefer, yıllık vergi bağlanmak suretiyle barışla sonuçlandı.

1010 yılında Moltan üzerine 8. Hind seferi yapıldı. Yeniden harekete geçmiş olan Karmati'ler sindirildi.

1011 yılında bu defa Gur'a bir sefer tertipledi. Gur'lular mağlup ve reisleri Muhammed ibn Suri esir edildi. Bölgede İslâmiyeti yaymak için din adamları bırakıldı.

Gerek Gazneliler, gerek Harezmşah'lar, gerek Selçuk'lular bahislerinde kendilerinden zaman zaman bahsedilecek olan Gûr'lular ve Gûr devleti hakkında burada kısaca bilgi vermek yerinde olur.

Gûr, Herat şehrinin güney-doğusuna düşen, Afganistan'ın en dağlık bir bölgesidir. Bu bölgede yaşıyan kavim veya kavimlerin menşei konusunda kesin hiç bir bilgi yoktur. Gur sultanlarının aile adı «Şansab» olup, bunlar kendilerinin, İran mitolojisinde yer alan despot Azd Dahak'ın neslinden geldiklerini iddia ederler. Rivayet odur ki, ünlü İran destan kahramanı Feridun, Dahak'ın binlerce yıldır süren hükûmranlığını sona erdirirken, bu diktatörün çocukları ve torunları Gur'a yerleşmiş ve orada yaşamakta idiler. İşte Gur hanedanı bu sülâlerden gelmektedir. «... Bütün bu uydurmalar pek karanlık bir kaynaktan çıkan bu sülâleye bir parlaklık vermek gayesini gütmektedir. Etnik bakımdan, Şansabani'lerin, diğer bütün Gûri'ler gibi, doğu-İran'ın Tacik tabakalarından çıktığı düşünülebilir... İlkel Gûri'lerin, modern zamanlarda Farsca ve Peştuca'nın yayılması sonucu ortadan kalkmış bir güney-İran dialektini konuşmuş olmaları ihtimal dahilindedir.» (4).

Hikmet Bayur, Gur'luların Türk olmaları ihtimalinden bahseder (5).

Gur büyük bir devlet olup, Gazne'nin yerini aldıktan sonra, hududları içinde başta Kalaç'lar olmak üzere, çeşitli Türk boyları yer almış ve Türk'ler Gur ordusunda ve devletinde önemli mevkiler elde etmişlerdir. Bu bir vakıa olmakla birlikte, asıl Gur'luların Türk olduklarına dair hiç bir kaynakta hiç bir kayıt yoktur. Gur hükûmdar sülâlesi ise her halde Türk asıllı olmayacaktır. Zira nesebin İran'lılara bağlanışı Gur'un büyük bir imparatorluk haline gelişinden sonradır. Eğer sülâle Türk asıllı olsaydı, Oğuz'lar veya diğer Türk boyları gibi, kendilerini Nuh Peygamber'e kadar çıkarmak imkânına sahiptiler. Halbuki onlar kendilerini İran'lı göstermeyi tercih etmişlerdir ki, bu da kendilerini Türk kökenli saymadıklarını gösterse gerektir.

Mahmut 1011 yılında Gur'a sefer yaptığı sırada, Gur hükûmdarı Muhammed ibn Surî «... ismine rağmen henüz kâfir ve... hindu idi. Mahmut onun kalesini zapt ve kendisini esir etmiş ve zannedildiğine göre o da hapishanede kendisini zehirleyerek intihar etmiştir. Mahmut tarafından tahta oturtulan oğlu Ali'nin

(4) C. E. Bosworth, Ghurides, Encyclopedie de l'Islam

(5) Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, sayfa 250

müslümanlığı muhakkak olup camiler inşa ettirdiği rivayet edilir... O tarihlerde Gur'da ayrı ayrı reislere bağlı bir çok kabileler bulunması, merkezî bir hükûmet olmaması muhtemeldir... Muhammed'in halefleri olan Melik'ler Kutbettin ve Alâaddin'dir...» (6).

Biz Gur devletini, bir Türk devleti olarak kabul etmeyi bir zorlama gibi görüyoruz. Bu sebeble onların tarihlerini ayrıntıları ile ayrı bir bahis halinde ele almayacağız. Ancak gerek bu bahiste, gerek Selçuk'lular ve Harezmşah'lar bahislerinde onlar hakkında verilecek bilgiler, tarihlerinin ana hatlarını ortaya koymuş olacaktır.

9. Hind seferi 1014 yılında Keşmir'e kadar uzadı. Hinduların bir kısmı müslümanlığı kabul etti.

1015 yılında 10. Hind seferine çıkıldı. Hedef Delhi'nin 150 Km. kadar kuzeyinde yerleşik, Hindularca mukaddes sayılan çok büyük bir putun bulunduğu Tanisar şehri idi. Şehir zaptedildi, put oradan alınarak Gazne'ye götürüldü.

Mahmut 1016 yılında, Keşmir'deki Lohkot (Lohkarin) kalesini almak için 11. Hind seferine çıktı. Fakat şiddetli kış kaleyi almasına imkân bırakmadı.

Mahmut, Harezm'de ve Karahanlılar devletinde çıkmış kargaşalıklardan istifade ederek, 1017 yılında Harezm üzerine yürüdü, Gürgenç'e girdi, Altuntaş'ı Harezmşah tayin ederek, bu ülkeyi de kendisine bağladı.

Mahmut, 1018 baharında 12. Hind seferine çıktı. Cumna ile Ganj nehri arasındaki memleketler zaptedildikten sonra, Krişna'nın vatanı sayılan, mabedleri ile meşhur Muttra'yı ele geçirdi. Yola devamla Kanavc şehrine gelindi, yüzlerce puthane tahrip olundu. Meşhur Gazne camii, Kanavc'dan alınan ganimet ile yaptırılmıştır.

Mahmut, Kanavc'dan dönerken bazı birlikleri dağlı Afgan'lıların hücumlarına uğramıştı. Bu sebeble 1019 baharında Afgan topraklarına bir sefer açıldı. Afgan'lılar cezalandırıldı.

Karahanlılar tarihinde gördüğümüz şekilde Kadır Han'ın, Mahmut'dan yardım istemesi bu tarihe düşer. Ancak Mahmut, Karahanlılar arasındaki mücadelenin devamında kendisi bakımından da isabet gördüğünden yardıma gidecek yerde, 13. Hind seferine gitmişti. Bu 13. sefer 1019 aralığında, Hindli racaların Kanavc'ı geri almak için yaptıkları bir saldırı üzerine gerekmişti. 150.000'den fazla asker ve 600 fil ile gelen Hind'liler bozuldu ve kaçtı, 580 filin ganimet alındığı kaynaklarda yazılıdır.

İşte bu sıralarda, Karahanlılar kendi aralarında anlaşarak Horasan'a yürümüşlerdi. Hemen geri dönen Mahmut, 1020'de onları Balh civarında bozguna uğrattı ve Maverayünnehr'e sürdü.

1021 yılında Mahmut, Keşmir'e karşı 14. Hind seferini yaparken görülmektedir. Gaye Lohkot kalesini almaktı. Ancak bu defa da kale alınamadan geri dönüldü.

1022 yılında Mahmut, 15. Hind seferine çıktı. İçinde yarım milyon insanın ve 500 filin barındığı, sarplığı ve sağlamlığı ile meşhur Kalincar kalesi kuşatıldı. Raca, şiddetli hücumlar karşısında barış istedi. 300 fil karşılığı barış yapıldı.

1024 yılında Karahanlı devletinde Ali Tekin olayının ortaya çıkışı ve Kadır Han'ın yardım isteği üzerine Mahmut, Maverayünnehr'e inmek zorunda kaldı. Kadır Han'ın, yapılan görüşme sırasında Mahmut'a, yeni ortaya çıkmakta olan Selçuklu'lardan, onların hükûmdarlık peşinde koştuklarından, karışıklıklar çıkarabileceklerinden bahsettiği anlaşılmaktadır. Selçuk başbuğlarından Arslan Yabgu'yu beraberinde Gazne'ye götüren Mahmut, kendilerinin Horasan'a kabul edilmelerini rica eden 4.000 hane kadar Türkmeni de ülkeye kabul etti.

(6) Longworth Dames, Gûrîler, İslâm Ansiklopedisi

Kadır Han ile buluşmasından sonra Gazne'ye dönen Mahmut, 16. ve en meşhur Hind seferine çıktı. Hindistan'ın batı sahilinde Katiavar yarım adasında yerleşik Sumnat şehrinde Mabud Siva'ya ait pek meşhur bir put vardı. Hindu telâkkisine göre, Sumnat'daki put, Hind ülkelerindeki diğer putların üstünde olup, islâmların fethettikleri topraklardaki putların başlarına gelenler, Sumnat putunun onlara verdiği birer ceza idi. Mahmut bu inancı yıkmağa gidiyordu. Bir ay çölden yürüyerek 6 Ocak 1026 günü Sumnat şehrine gelindi. İkinci hücumda şehir alındı. Hazineler yağmalandı. Bütün putlar yıkıldı. Asıl büyük put 4 parçaya bölünerek Gazne'ye götürüldü.

Dönüş yolunda Mahmut'un ordusu «İndüs Catları» denilen bir nevi nehir haydutlarının hücumuna uğramıştı. 17. Hind seferi bunları cezalandırmak için yapıldı. 1027 martında Moltan şehrine gelen Mahmut, 1400 gemi inşa ettirdi, bunların önlerine ve yanlarına sivri demirler kondu. Nehir üzerindeki savaşta Cat'ların gemileri delinerek batırıldı ve yakıldı. Daha sonra onların hazinelerini sakladıkları ada yağma edildi.

Mahmut 1028 başında Horasan'a gitmek zorunda kaldı. Buraya kabul ettiği Türkmen'ler (Selçuklu'lar) şikâyetlere yol açmıştı. Onları cezalandırmak üzere gönderilen kuvvetler de başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Mahmut kendisi harekete geçmek zorunda kaldı. Türkmen'ler, Mahmut'un karşısında büyük kayıplar vererek Balhan dağlarına çekildi.

Mahmut'un son seferi İran'a, Hazar denizi güneyinde, İrak-ı Acem denilen Hemedan ile Rey şehirleri arasındaki bölgeye oldu. Burada batınî cereyanlar şiddet kazanmıştı. Mahmut 1029 mayısında Rey şehrine girerek, bölgeyi batınî'lerden temizledi. Oğlu Mesut'u buraya vali tayin ederek Gazne'ye hareket etti.

Bir süreden beri sıhhati esasen bozulmuş olan Mahmut'un dönüş sırasında hastalığı büsbütün arttı ve 30 Nisan 1030 günü öldü.

Mahmut sadece askerî dehası emsalsiz bir hükûmdar olmayıp, güzel sanatları da daima takdir edip korumuş bir devlet başkanıydı. Devletinde saray dilinin Türkçe olmasına rağmen, idaresindeki toprakların fars kültürüne pek nadir rastlanır şekilde saygı göstermiş ve devlet sınırlarındaki fars ve arap şairlerini Gazne'ye toplamıştı. Şehname yazarı Firdevsî ile büyük Coğrafya alimi Al-Biruni de bunlar arasındadır (7).

Sultanın öldüğü sıralarda Mesut, İran'da fütuhatını genişletmekle meşguldü. Mahmut'un yerine, bir grup kimsenin önayak olması ile küçük oğlu Mehmet geçirilmek istendi. Ancak Mesut'a taraftar olan ordu buna karşı çıktı. Gazne'ye dönmesi için Mesut'a haber gönderildi. Ayrıca bir heyet de kendisine karşıcı çıktı. Mehmet bu heyeti durdurmak ve Mesut'un Gazne'ye girmesini önlemek için bazı girişimlerde bulunduysa da, bunlar sonuç vermedi, tahttan indirilip, gözlerine mil çekilerek hapse atıldı ve 1030 yılının ekim ayında Mesut Gazne tahtına oturdu, 32 yaşındaydı.

Mesut'un ömrü de, babası gibi, bir seferi bitirmeden diğerine başlamakla geçmiştir denilebilir. Ancak bütün seferlerine kendisi katılmamış, kumandanlarını yollamıştır. Başa geçtikten kısa bir süre sonra, 1031 yılının hemen başlarında itaatsizliğe başlamış olan Mekran hükûmdarı üzerine ordu gönderdi. Hükûmdar mağ-

(7) L. Rasonyi, Tarihte Türklük, sayfa 162

lup edildi ve öldürüldü, yerine kardeşi geçirildi. (Mekran, Umman Denizi sahillerindedir).

Mesut 1032 sonlarında Keşmir'e bir sefer yaparak Sarasti kalesini zaptetti. İlkbaharda Gazne'ye döner dönmez, Hazar Denizi güney-doğusundaki Taberistan hükûmdarının hasmane bir davranış içine girdiğini öğrenerek, buraya hareket etti ve Astarabad'ı zaptederek, hükûmdarı yıllık bir vergi ile cezalandırdı.

1035 sonuna doğru Lahor valisi ayaklandı. Üzerine bir ordu sevk edilerek mağlup edildi. Vali kaçmağa çalışırken Sind nehrinde boğuldu.

1036 yılında Mesut kendisi Hindistan'a bir sefer açarak, bazı kaleleri ele geçirdi ve oğlu Mecdut'u, Pencab'a vali yaparak geriye döndü.

Fakat Mesut'un asıl büyük problemi Selçuklu'lardı. Daha saltanatının başlangıcındaki karışıklık devresinde Selçuklu'lar Herat'ı istilâ etmişlerse de, büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ancak bu yenilgi onları durdurmamış, 1034 yılından itibaren, Horasan içlerine devamlı akınlara başlamışlardı.

Mesut 1035 yılında, Selçuklu'lar üzerine, iki kumandanı idaresinde bir ordu sevketti. Bu kumandanlar Selçuklu'ları büyük bir yenilgiye uğrattılar, ancak Gazneli askerler yağma ile meşgulken, Selçuklu'lar aniden geri dönerek Gazne kuvvetlerine saldırdılar ve büyük kayıp verdirerek, kumandanlarından birisini de esir aldılar. Selçuklu'lar bu başarıları ile muhtariyetlerini elde ediyorlardı.

İşte Mesut, bu sırada Selçuklu'lar üzerine yürüyecek yerde, 1036 yılındaki Hind seferini tertiplemekle pek kıymetli bir vakti kaybetmiş ve Selçuklu'ların kuvvetlenmesine imkân sağlamış oldu.

Selçuklu'ların akınlarının devam etmesi üzerine Mesut, 1037 yılında Horasan'a bir ordu sevketti. 1038 yılında Selçuklu'ları Sarahs yakınlarında savaşa mecbur eden Gazne ordusu, 1038 mayısındaki bu çatışmada tam bir yenilgiye uğradı ve bu defa Selçuklu'lar Horasan'ı zaptederek bağımsızlıklarını tam olarak kazanmış oldular.

Mesut 1039 senesinde, kendisi Selçuklu'lar üzerine bir sefer tertip zorunda kaldı. Tuğrul ve Çağrı beyler kumandasındaki Selçuklu ordusu ile Gazne ordusu 23 mayıs 1040 günü Dandanakan mevkiinde karşılaştı. 3 gün süren şiddetli bir savaş sonunda, kumandanlarının kendisini terkettiğini ve Selçuklu'lar tarafından sarılmaya başlandığını gören Mesut, kendisine bir yol açarak geri çekilmeyi ve Gazne'ye dönebilmeyi başardı. Bu seferlerle ilgili asıl ayrıntıları Selçuklu'lar bahsinde göreceğiz.

Mesut toparlanmak ve yeni kuvvetler hazırlamak niyeti ile bütün hazinelerini ve hapiste bulunan kardeşi Mehmet'i yanına alarak Hindistan'a doğru çekilmek istedi. Ancak Sind nehrini geçtikten sonra köleleri isyan ederek, orduyu da beraberlerinde sürükleyerek, hazineyi yağmaladılar, Mesut'u bir kaleye hapsedip, kör kardeşi Mehmet'i tekrar Gazne sultanı ilân ettiler. Mesut 28 ocak 1041 günü öldürüldü.

Sağlam yapılı, cesur ve cömert bir adam olan Mesut, babasının akıl dirayetine sahip değildi. Bu sebeble devletin gücünü babası gibi kullanamamış ve üstelik hanedanın emektarlarını uzaklaştırarak onların fikirlerinden istifade imkânını da kaybetmiştir. Bazı davranışları ile kumandanlarından bir kısmının da yardımlarını kaybedince, kendisini bekleyen sonucu önlemek olanağından yoksun kalmıştır.

Babasının tahttan indirilip üstelik de öldürüldüğünü duyan Mavdut, derhal Balh'dan Gazne'ye yürüdü, Nagrahar civarında rastladığı Mehmet'in ordusunu mağlup etti, Mehmet'i tahttan indirip, babasının bütün katillerinden intikam

aldı. Bu şekilde Mehmet'in, birinci defa olduğu gibi, ikinci defa da sultanlığı pek kısa bir süre sürmüş oluyordu. Gazne tahtı 1041 yılında Mavdut'a geçmişti.

Mavdut, ülkeyi içinde bulunduğu güç durumdan kurtarabilecek hiç bir meziyete sahip değildi. İlk olarak kardeşi Mecdut ayakiandı, fakat ansızın ölümü fazla bir tehlike yaratmasına yol açmadı. Arkasından Hindular ayaklandılar. Delhi racası, bir çok kaleleri zaptederek Lahor üzerine yürüdü. Bu şehir güçlükle kurtarılabildi. Batıda ise Selçuklu'ların istilâsı devam ediyordu. Mavdut bunlara karşı kumandanlarını yolluyor, kendisi seferlere iştirak etmiyordu. 1045 yılında Selçuklu'lar Gazne'nin pek yakınlarına, Bust şehrine kadar gelmişlerdi. Durumdan Gur'lar da istifade etmek istediler, onlar da harekete geçtiler. Mavdut'un, Selçuklu'lar üzerine yolladığı Tuğrul isimli bir kumandanı, önce Selçuk kuvvetlerini yendiyse de, sonra onlarla birleşti. Nihayet Basi-Tekin isimli bir Gazne kumandanı Bust civarında Selçuklu'ları durdurabildi. Fakat bu ancak geçici olarak Selçuklu yürüyüşünü durduruyordu. Sonunda Mavdut bizzat kendisi sefere çıkmağa mecbur kaldı. Fakat yola çıkar çıkmaz hastalandı, Gazne'ye geri döndü ve 1048 senesinde öldü.

Yerine reşit yaşta olmayan oğlu Mesut II tahta geçirildi, fakat Mesut I'in oğlu Ali, onu tahttan indirerek Gazne tahtına kendisi geçti. Ali'nin iki sene süren sultanlığı devresi hakkında bildiğimiz yegâne husus, dağlı Afgan'ların ayaklanmaya başladıkları ve memleketteki çöküntünün devam ettiğidir.

Mahmut'un oğlu Abdül Reşit, 1051 yılında, komutasındaki kuvvetlerle sultana karşı bir hareketi başlatarak başarıya ulaştırdı ve onu tahttan indirip kendisi sultan oldu. Abdül Reşit'in sultanlığı döneminde, Mavdut'un kumandanlarından olup Selçuklu'lara katılmış olan Tuğrul'un gene ortaya çıktığını ve kendisine itibar gösterildiğini anlamaktayız. Tuğrul yeniden Selçuklu'ları bir yenilgiye uğratmış ve Sistan'da çıkan bir isyanı da bastırmış, fakat arkasından Gazne'yi basarak, Abdül Reşit'i öldürüp kendisini sultan ilân etmekten çekinmemiştir. Ancak kendisini de aynı son beklemekte idi. Onun başa geçmesini kabul etmeyenler tarafından kısa bir süre içinde öldürüldü ve Gazne tahtına Mesut I'in oğlu Ferruhzat geçti.

Ferruhzat zamanında Selçuklu'larla mücadele devam etmiş ve Noş-Tekin kumandasındaki Gazne ordusu, Selçuklu Çağrı Bey ve onun oğlu Alp Arslan'ın saldırılarını başarıyla püskürtmüştür. Ferruhzat 1059 yılında, kolera olduğu sanılan bir hastalıktan ölmüştür.

Yerine geçen kardeşi İbrahim'in devri, Gazne devleti için bir barış, sükûnet ve asayiş dönemi olmuştur. İbrahim, Selçuklu'larla barış yapmış, oğullarından Mesut'u, Selçuklu Melikşah'ın kızı ile evlendirmiştir. Pencab'da ülkenin durumu takviye edilmiş ve bazı kaleler de zapt edilmiştir. 41 sene iktidarda kalan İbrahim 1099 yılında ölmüştür.

Yerine oğlu Mesut III geçmiştir. Onun devrinde de dahilde barış ve asayiş hüküm sürmüş, Hindistan içlerine, Ganj nehrinden daha doğuya kadar ordular sevki mümkün olmuştur. 1115 yılında ölünce yerine oğlu Şerzad geçmişse de, ertesi yıl kardeşi Arslan tarafından öldürülmüş ve Gazne tahtı 1116 senesinde Mesut III'ün diğer oğlu Arslan'a geçmiştir. Bu iki kardeş arasındaki mücadele sırasında, üçüncü kardeşleri Bahram Şah, Selçuklu hükûmdarı Sancar'a sığınmıştır. Arslan, babasından dul kalan Melikşah'ın kızı ve Selçuklu sultanı Sancar'ın kızkardeşine hakaret ettiğinden, Gazne ile Selçuklu'lar arasındaki barış bozulmuştur. Sancar, kuvvetleri ile Gazne üzerine yürüyerek onları mağlup etmiş ve Hindistan'a kaçan Arslan'ın yerine, Gazne tahtına Bahram Şah'ı oturtmuştur.

Sancar ayrılınca Arslan da Hindistan'dan geri dönerek tahtını yeniden elde etmişse de, Sancar ikinci defa Gazne'ye girip, bu sefer Arslan'ı da esir etmiş ve anlaşıldığı kadarı ile de öldürtmüş, Bahram Şah ise artık rahatlıkla Gazne tahtına oturabilmiştir. Bütün bu olaylar iki seneden kısa bir zaman içinde geçmiş, 1116 senesinde Gazne tahtına çıkan Arslan 1118 senesinde ölüp gitmiştir.

Bahram Şah'ın devri uzundur. Ancak artık Gazne, bağımsız bir devlet olmayıp, Selçuklu hükûmdarı Sancar'a tâbidir. Böyle olmasına rağmen memleket içinde barış devri de sona ermiştir. İlk olarak Hind valisi Bahlim'in isyanı ile uzun süre uğraşmak gerekmiş ve Bahlim ancak 1128 yılında Moltan yakınlarında kesin bir yenilgiye uğratılabilmiştir. Bahram Şah 1135 yılında, yıllık vergisini ödememeye kalkınca, sultan Sancar Gazne üzerine bir sefer yapmış ve Bahram Şah'ın itaatini teyid etmesi ve vergisini ödemesi ile mesele geçiştirilebilmiştir. Bundan sonra da Gur isyanı başlamıştır.

Gur isyanının sebebi, Gazne'ye iltica etmiş olan Gur Meliki Kutbeddin'in, Bahram Şah'ın emriyle öldürülmesidir. Öldürülen Melikin kardeşi Surî, Gazne üzerine yürüyerek 1148'de şehri işgal etmiş, ancak Bahram Şah Afgan'lılardan ve Kalaç Türkleri'nden topladığı ordu ile Gazne'yi geri aldığı gibi, Surî'yi de yakalatarak idam ettirmiştir. Fakat isyan sona ermemiş, Surî'nin yerine geçen kardeşi Sam, diğer kardeşi Alâaddin ile birlikte, Gazne ile mücadeleye devam etmiştir. Topladığı bir ordu ile Gazne üzerine yürüyen Sam, yolda ölünce, kardeşi Alâaddin seferi devam ettirmiştir. Alâaddin, Zemindaver ovasında Bahram Şah ordusunu mağlup etmiş, Gazne yakınlarında ikinci bir çarpışmayı da kazandıktan sonra Gazne'ye girmiştir. Alâaddin'in şehri tamamen tahrip ettiği, ahaliyi kılıçtan geçirdiği, kabirlerden kemiklerin çıkarılarak yakıldığı ve bu sebeble de ona «Cihansuz» ünvanının verildiği kaynaklarda yer almaktadır. Gazne'ye yardıma gelmekte olan Sultan Sancar'ın yaklaşması üzerine Alâaddin Gazne'de kalamayarak çekilmiş, geri dönerken Bust şehrini de yakıp yıkmış, fakat Selçuklu'ların önünden kaçamayarak, savaşı kabule mecbur kalmış ve 1152 yılındaki bu savaşta yenilerek esir düşmüştür. Sultan Sancar kısa bir süre sonra onu serbest bırakacak ve Alâaddin yeniden Gur'ların başına geçecektir.

Alâaddin'in çekilişinden sonra Bahram Şah'ın yeniden Gazne'ye girdiği, fakat 1152 yılı içinde de öldüğü bilinmektedir.

Bahram Şah'ın yerine oğlu Hüsrev Şah geçti. Gur'lar ile mücadele devam etmekte ve yavaş yavaş kendisini toparlayan Alâaddin yeniden tehlikeli olmaya başlamaktaydı. Eğer tam bu sıralarda Selçuklu sultanı Sancar Oğuz'lara mağlup ve esir düşmeseydi (yıl 1153) her halde tekrar Gazne'lilerin yardımına gelirdi. Fakat onun yerine, gelenler Oğuz'lar oldu. Hüsrev Şah Oğuz'lara karşı koyabilecek kuvvete sahip bulunmadığından Gazneyi terkederek Hindistan'a çekildi ve 1160 yılında Lahor'da öldü.

Yerine geçen oğlu Hüsrev Malik son Gazne hükûmdarıdır. 1187 yılına kadar Pencab'da saltanat sürmüştür. Kendisiyle birlikte Gazne devleti de ortadan kalkmıştır. Bu olayın oluşu da şöyledir.

Gur Meliki Alâaddin 1156'da ölünce yerine geçen oğlu Seyfettin, Oğuz'larla mücadeleye girişmiş, fakat 1162 yılındaki bir savaşta yenilerek ölmüştü. Bundan sonra Gur'ların başına, Sam'ın oğlu Giyaseddin geçmiş, kardeşi Muizziddin de kendisinin yardımcısı olmuştur. Bunlar Gur'ların durumunu yeniden kuvvetlendirdikleri gibi, 1173 yılında Gazne'yi Oğuz'ların elinden almayı da başarmışlar ve bundan sonra da Hindistan üzerine yürümüşlerdir. Gazne'lilerin Hindistan'daki ülkelerini yavaş yavaş ellerine geçiren Gur'lar, neticede son Gazne hükûmdarı

Hüsrev Maliki de 1187 yılında esir ederek Lahor ve Pencab'ı işgal etmişler ve böylece Gur devleti Gazne devletinin yerini almıştır.

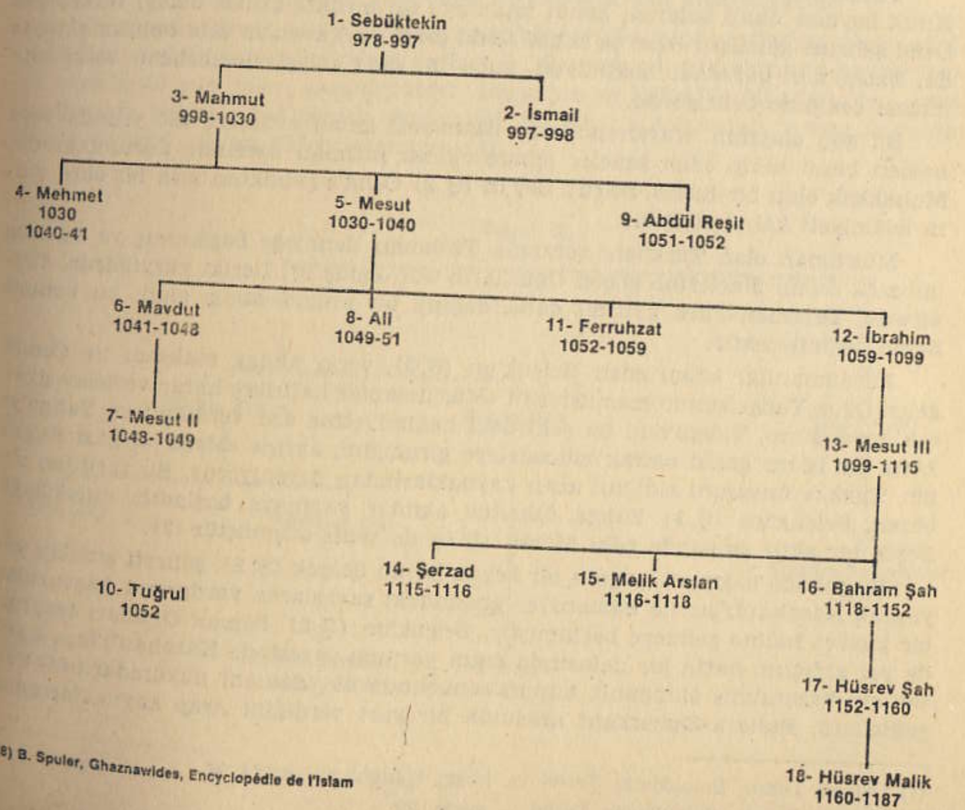
Hüsrev Malik'in evvelâ hapsedildiği, bir süre sonra da 1191 yılında oğlu ile birlikte öldürüldüğü bilinmektedir.

Gazne'lilerin yerini alan ve daha önce belirttiğimiz sebeblerle Türk devleti sayamadığımız için tarihlerini ayrıntıları ile tetkik etmeyeceğimiz Gur devleti, Muizziddin'in Harezm'lilere mağlup olarak Hindistan'a kaçması ve orada 1206 yılında öldürülmesi üzerine, parçalandı. Gur'ların Hindistan dışındaki ülkeleri Harezmşah'ların eline geçti. Hindistan'daki ülkeler ise, Gur ordusundaki görevli Türk kumandanlarının elinde kaldı. Bu şekilde Hindistan'da, Delhi Sultanlığı'ndan başka, zamanla, Cavanpur, Bihar, Gucarat, Malva, Bengal, Kandeş ve Bahmani gibi devletler ortaya çıktı. Bunlar şu veya bu ölçüde Delhi Sultanlığı'nın yüksek hakimiyetini tanır görünüyorlardı. Delhi'de 1206 yılından, Babür'ün geliş tarihi olan 1526 yılına kadar 34 müslüman hükûmdarın saltanat sürdüğü bilinmektedir.

Bu konuyu Hindistan'daki Türk devletleri bahsinde ayrıntıları ile tetkik edeceğiz.

Gazne sultanlarının şecere listesi eklenmiştir.

Gazne Hükumdar Sülâlesi Şeceresi (8)

(8) B. Spuler, Ghaznawides, Encyclopédie de l'Islam

Tarih Sahnesine Çıkışları

XI - XIV. yüzyıllar arasında, Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kuran Selçuklu'lar, isimlerini, Oğuz Yabgu devletinin Sübaşısı (Ordu komutanı) iken, aşağıda anlatılacağı şekilde, kendisine bağlı kavimle birlikte Cend yöresine göç eden Selçuk Bey'den (Şecere No. 2) almıştır.

Selçuk Bey'in (Ş. 2) babası Dukak (Ş. 1) da Oğuz Yabgu devletinin Sübaşısı idi. Rivayete göre, Dukak (Ş. 1), «Oğuz Yabgusu'nun müslümanlara veya Hazar'-lara karşı girişmek istediği tehlikeli bir sefere karşı çıkmış ve durum ciddi bir çatışmaya kadar gitmiş, diğer Oğuz beylerinin araya girmesi sonucu Yabgu ile Dukak (Ş. 1) barışmışlardır» (1). Bazı Arap kaynaklarının, Selçuklu'ların içinde islâmiyeti ilk kabul edenin Dukak (Ş. 1) olduğunu kaydettikleri de anlaşılmaktadır.

Dukak'ın (Ş. 1) ölümünden sonra oğlu Selçuk'un (Ş. 2), Sübaşılık makamına geldiği ve genç yaşta şöhret kazandığı, ancak bu şöhretinin de Yabgu ile arasının bozulmasına sebeb olduğu anlaşılmaktadır.

Yabgu'nun kendisine bir kötülük yapması endişesine kapılan Selçuk Bey (Ş. 2), Kınık boyuna dahil bulunan kendi topluluğu ile birlikte gizlice ülkeyi terkederek Cend şehrine gelmiştir. Her ne kadar Cend şehri de Yabgu'ya tâbi bulunmaktaysa da, Yabgu'nun buradaki hakimiyeti, yılda bir defa gelen memurların vergi toplaması şeklinde beliriyordu.

Bu göç olayının, Karahanlı'ların islâmiyeti kabul ettikleri 960 yılında veya hemen bunu takip eden seneler içinde olması ihtimali üzerinde durulmaktadır. Muhakkak olan bir husus, Selçuk Bey'in (Ş. 2) Cend'e geldikten kısa bir süre sonra islâmiyeti kabul ettiğidir.

Müslüman olan Türk'lere zamanla Türkmen denmeğe başlanmış ve bu isim bilhassa İslâm ülkelerine göçen Oğuz'ların adı olmuştur. İleriki yüzyıllarda, Türkiye'de, Türkmen-Türk ayırımı daha değişik bir anlam almış olup, bu konuya ilerde değinilecektir.

Müslümanlığı kabul eden Selçuk'un (Ş. 2), vergi almak maksadı ile Cend'e gelen Oğuz Yabgu'sunun memurlarını «Müslümanlar kâfirlere haraç vermez» diyerek kovduğunu, Yabgu'nun bu şehirdeki hakimiyetine son verdiğini ve Yabgu'ya karşı bir islâm gazisi olarak mücadeleye giriştiğini, ayrıca «Melik-ül-gâzi Selçuk bin Tukak» ünvanını aldığını arap kaynaklarından öğreniyoruz. Bu tarihten itibaren, Selçuk'un (Ş. 2) Yabgu ülkesine akınlar yapmaya başladığı anlaşılıyor. Böyle bir akın sırasında oğlu Mikail (Ş. 5) de şehit düşmüştür (2).

Bu şekilde bağımsız, göçebe bir beylik kuran Selçuk (Ş. 2), şöhreti gittikçe yayılarak Karahanlı'lar ile Sâmanî'ler arasındaki savaşlarda yardımına başvurulan bir kuvvet haline gelmeye başlamıştır. Selçuk'un (Ş. 2), Sâman Oğulları tarafında yer aldığını, hatta bir defasında onun yardımı sayesinde Karahanlı'lara karşı savaşın kazanılmış olduğunu, bunun sonucunda da, Sâmanî hükûmdarının, Selçuklu'lara, Buhara-Semerkant arasında bir yurt verdiğini Arap kaynaklarından

(1) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve İslâm Medeniyeti, Sayfa 37

(2) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 39

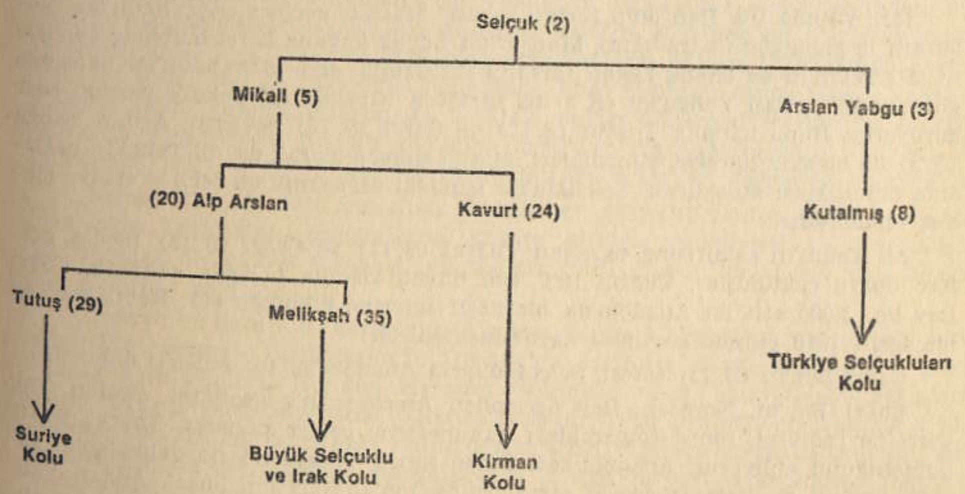
öğrenmekteyiz. Ancak Selçuk (Ş. 2), bu yeni yurda göç etmeden önce Cend'de ölmüş ve orada gömülmüştür.

Selçuklu'ların Cend'den ayrılış sebebinin, hem Karahanlı'ların, hem de Oğuz Yabgusu'nun devamlı baskısı altında, gitgide bu bölgede, barınma imkânlarını kaybetmeleri olduğu anlaşılmaktadır. O tarihlerde bir genişleme politikası gütmekte olan Karahanlı'lar, her halde Sâman Oğulları ile birlikte, kendilerine karşı çıkmış Selçuklu'ları rahat bırakmıyorlardı. Oğuz Yabgusu ise, anlaşıldığına göre, şahsi ve ailevi bir intikam hissiyle hareket etmekteydi.

Oğuz'larla yabguluk makamının, evvelce Kınık boyunda bulunurken, bu tarihlerde Yazır boyunun eline geçmiş olduğunu ve Selçuk tarihinde önemli bir yeri olan Cend Meliki «Şahmelik»in Oğuz Yabgusu «Baran»ın torunu olduğunu, Arap kaynakları kaydetmektedirler. Bu durumda Selçuklu'lar ile Yabgu'lular arasındaki mücadele Kınık boyu ile Yazır boyu arasında bir mücadele görüntüsü de almaktadır. Selçuklu'lar Cend'de bulundukları sürece, şehre hakim oldukları için, Şahmelik'in Cend'de emir olarak yerleşmesinin, Selçuklu'ların Buhara-Semerkant bölgesine göçmelerinden sonra olduğu düşünülebilir. Selçuklu'ların ayrılışından sonra, o tarihlerde müslümanlığı kabul etmiş olan Yabgulu Oğuz'ların Cend'e yeniden hakim oldukları anlaşılıyor.

Göç olayının 992 senesinden önce olduğunu, Karahanlı Bugra Han'ın, o tarihteki Buhara seferi sırasında Selçuklu'ların bölgede bulunmalarından ve hatta Karahanlı'lara arkadan baskı yaptıkları rivayetlerinden anlamaktayız.

992 yılından önce, tam belirlenemeyen bir tarihte, yeni yurtlarına göçen «Selçuklu'lar, kışları Nur-Buhara'da, yazları da Semerkant yakınlarında olmak üzere burada 30 yıla yakın yaşamışlardır. Selçuk'un ve Mikail'in ölümlerinden sonra başbuğları büyük evlad olarak, Arslan idi. Bu mevkii dolayısiyle Yabgu ünvanını almış ve ismi Arslan Yabgu olmuştu» (3).

(3) Osman Turan, Selçuklular..., sayfa 44

Selçuk'un oğulları ve torunları, sadece bir değil, bir kaç devlet meydana getirmişlerdir. Bunların bazıları büyük imparatorluğa tam bir şekilde bağlı, bazıları ise tamamen bağımsız olmuşlardır. Selçuklu ailesinin, bu şekilde kurmuş oldukları devletler bakımından, kollara ayrılış şemasını yukarıda veriyoruz. Selçuklu şecere listesi de ayrıca bahsin sonuna eklenmiştir. Bundan evvel şecere listesi verilen bahislerde yapılmış olduğu şekilde, burada da her şahısa bir sıra numarası verilmiş olup, metinde bu isimler geçtikçe, parantez içinde sıra numaraları da belirtilmektedir. Sadece Tuğrul, Melikşah, Alp Arslan gibi, isimleri devamlı olarak geçen büyük sultanlar için, her defasında sıra numarasının tekrarına gerek görülmemiştir.

Semerkant-Buhara bölgesinde, yani Maverayünnehr'de yerleşen Selçuklu'lar görünüşte, Yabgu ünvanını taşıyan Arslan'ın başbuğluğu altında, fakat feodal hayat icabı, her aile başı buyruk yaşamakta, ancak hepsini birden ilgilendiren olaylar çıktıkça bir araya gelmekte idiler.

Mikail'in (Ş. 5) oğulları Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) beyler topluluğuna Selçuklu'lar; Arslan Yabgu (Ş. 3) topluluğuna Yabgu'lular; Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf Yınal'ın (Ş. 7) topluluğuna da Yınallı'lar denilmekteydi .

Karahanlı Nasr İlig Han, 999 yılında Buhara'yı işgal ederek, Sâman Oğulları devletine son verince, Selçuklu'lar ile Karahanlı'lar komşu durumuna girmişlerdir. Buna rağmen aralarında bir dostluk havası oluşmadığı anlaşılıyor. Nitekim, son Sâmanî hükûmdarı, Karahanlı'lara karşı bir darbe teşebbüsüne girişince, 1003 yılında gene Selçuklu'lardan yardım istemiş ve Selçuklu'lar, o yılın ağustosunda, İlig Han'ın ordusunu bozguna uğratmışlardı. Ancak Karahanlı'ların kısa bir süre sonra, duruma hakim olduklarını Karahanlı'lar bahsinde görmüştük.

İlig Han'ın, Sâman Oğulları problemi tamamen ortadan kalktıktan sonra, Selçuklu'ların üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) Bey'ler, bu saldırı üzerine çöllere doğru kaçarak kendilerini korumak imkânını bulabilmişlerdir.

1013 yılında İlig Han ölüp yerine kardeşi Mansur geçince, Karahanlı'lar devletinin iç güçlüklere uğradığını, Mansur'un büyük kağana karşı harekete geçtiğini, Ali Tekin'in de büyük kağan tarafını tuttuğunu, gene Karahanlı'lar bahsinde görmüştük. Arslan Yabgu'yu (Ş. 3) bu tarihten itibaren Ali Tekin'e yardım eder görüyoruz. Buna karşılık Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) beylerin, Arslan Yabgu (Ş. 3) ile birlikte hareket etmedikleri, bunun sonucu olarak da Ali Tekin'in baskısına uğradıkları anlaşılıyor. Selçuklu'lar içindeki ilk ayrılık bu şekilde ortaya çıkmış olmaktadır.

Ali Tekin'in saldırısına uğrayan Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) Beyler, çöllere doğru çekilmişler, Tuğrul Bey asıl büyük kısımla bölgede kalırken, Çağrı Bey de, 3.000 atlı ile Anadolu'da bir keşif seferine çıkmıştır (4). Kaynaklar bu olayların 1018 yılında geçtiğini kaydetmektedirler.

Çağrı Bey'in (Ş. 13) seferi, Selçuklu'ların Anadolu'ya ilk gelişleri olmuştur.

Çağrı Bey'in, Horasan, Rey üzerinden Azerbaycan'a geçtiğini, oradan Van yöresine indiğini, sonra topladıkları ganimetlerle geriye dönerek Tuğrul Bey'le buluştuğunu anlıyoruz. Anadolu seferinden sonra Türkmen'lerin daha büyük ölçüde Tuğrul ve Çağrı Beylerin etraflarında toplandıklarını, ancak Arslan Yabgu'nun (Ş. 3), bu çoğalmanın Türkistan ve Horasan hükûmdarlarını endişeye düşürebileceğini ileri sürerek, onları dağılmaya teşvik ettiğini, onların da bu tavsiyeye uyduklarını Arap kaynaklarından öğrenmekteyiz (5).

(4) M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular devri, sayfa 36

Ali Tekin'in Buhara'da kurduğu hükûmetin, Karahanlı'ların büyük kağanı Kadır Han'a çıkardığı güçlükler sonucu, Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmut'un 1025 yılında buluşarak, Ali Tekin hükûmetine son vermeyi kararlaştırdıkları ve bunun üzerine Ali Tekin'in bozkıra kaçtığını görmüştük.

Gazneli Mahmut, Arslan Yabgu'ya (Ş. 3) vaadlerde bulunarak ordugâhına davet etti. Ali Tekin'in kaçması üzerine, Karahanlı'larla zaten başı dertte olan Yabgu, belki Gazneli Mahmut'dan destek görebileceği ümidi ile 300 kişilik maiyeti ile birlikte bu davete gitti.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, görüşme sırasında Sultan Mahmut Arslan Yabgu'nun (Ş. 3) kuvvetinin miktarını öğrenmeye çalışmış ve mühim bir kuvvete sahip olduğunu anlayınca, onu hile ile yakalatarak ilk önce Gazne'ye, oradan da Hindistan'a, Multan yakınındaki Kalincar kalesine gönderip hapsettirmiştir. Arslan Yabgu (Ş. 3) hayatının sonuna kadar bu kalede kalmıştır (6).

Arslan Yabgu (Ş. 3) ile birlikte oğlu Kutalmış'ın (Ş. 8) da yakalandığı, ancak onun bir süre sonra kaçmayı başardığı ve Buhara civarındaki Türkmen yurduna varıp Selçuklu'lara katıldığı anlaşılmaktadır. Arslan Yabgu (Ş. 3) esir olunca, 4.000 çadırlık topluluğu, Yağmur, Buka, Göktaş, Kızıl ve Anasıoğlu isimli beylerin idaresine girmiştir. Bu beylerin, Yabgu yakalandıktan sonra Gazneli Mahmut'a, Horasan'a girmeleri ve yurt tutmaları için izin verilmesi yolunda müracaat ettikleri, sultanın da, vezir ve emirlerinin itirazına aldırmayarak, buna razı olduğu bilinmektedir. Karahan kağanının, Selçuklu'lardan kurtulmak için bu konuda Sultan Mahmut'u teşvik ettiği de ayrıca rivayet olunur.

Neticede 4.000 çadırdan oluşan bu topluluk bütün eşya ve davarlarıyla birlikte Horasan'a geçerek, Serahs, Ferave ve Baverd yörelerinde yurt tuttular.

Gazneli Mahmut, 1027 yılında, 17. Hind seferinden dönüşte, Nesâ, Baverd ve Ferave halklarından, Türkmen'lerin (Yabgu'lu topluluğu) tecavüzlerinden bıktıkları yolunda şikâyetler aldı. Sultan, bölge valisini Türkmen'leri cezalandırmakla görevlendirdi. Vali Türkmen'lerle başa çıkamayınca, Sultan 1028 yılında kendisi bölgeye gitti, durum hakkında mahallinde bilgi aldıktan sonra, bölge valisinin yanına kendi kumandanlarını da katarak, onları Türkmen'ler üzerine sevketti. Bu defa Türkmen'ler tam bir yenilgiye uğradılar. Kaynaklara göre, 4.000 kişi öldürülmüş, pek çok tutsak alınmış, geri kalanları da Balhan dağlarına kaçmışlardı.

Sultan Mahmut 1030 senesinde ölünce, gerek Selçuklu'ların, gerek genel olarak Oğuz Türklerinin hareketlerini kontrol altında tutabilecek ve gerektiğinde durduracak bir kuvvet ortadan kalkmış oluyordu. Bunun neticeleri kısa zamanda kendisini belli etmiştir.

Gazneli'ler bahsinde görmüş olduğumuz üzere, Mahmut'un yerine tahta küçük oğlu Mehmet'i çıkarmışlardı. İsfahan'da bulunan Mesut, tahtı kendi hakkı olarak gördüğünden, Rey'den Horasan üzerine yürüdü. Kuvvetlerini arttırmak için, yukarda isminden bahsettiğimiz. Yabgulu Oğuz beylerinden Yağmur'u hizmetine aldı. Mesut tahtı elde ettikten sonra da, Yağmur'un ricası üzerine, Balhan dağlarına kaçmış olan Yabgulu'ların Horasan'a geri dönmelerine müsaade

(5) Arap Kaynaklarının tam bir bibliyografyası, Prof. Osman Turan'ın Selçuklular Tarihi... isimli eserinde bulunabilir.
(6) Faruk Sümer, Oğuzlar, Sayfa 68 ve devamı

etti ve Kızıl, Göktaş ve Buka Beyleri de hizmetine aldı. Ancak bunların hepsinin başına kendi adamlarından Humar-Taş'ı geçirdi ve bunları Rey'e yolladı.

Bundan sonraki olaylar oldukça karışık görünmektedir. Kaynakların verdikleri bilgilerden, Yağmur Bey'e bağlı topluluğun rahat durmadığı ve ahalinin şikâyetlerine yol açtığı, Mesut'un bunların üzerine kuvvet sevkettiği; Yağmur Bey'in 1031/32 yıllarında topluluğunun 50 kadar ileri gelenleriyle birlikte Nişabur'da öldürüldüğü anlaşılıyor. Humar-Taş'ın idaresindeki diğer Oğuz beylerinin başlangıçta bu öldürme olayına bir reaksiyon göstermedikleri, hatta Kazvin'in alınmasında Gazneli'lere büyük ölçüde yardımcı oldukları görülüyor. Ancak, «Irak Oğuz'ları» (veya Türkmen'leri) diye isimlendirilen bu topluluğun, Yağmur Bey'in oğlunun, babasının intikamını almak için harekete geçtiğini duyunca itaatsizliğe başladığı ve Balhan dağlarında bulunan «Yağmur»lularla dayanışma halinde olduklarını belli ettikleri kaynaklarda yer alıyor. Gazne hükûmdarı Mesut, bir taraftan Balhan dağlarından Horasan'a sarkan Yağmur'lularla, diğer taraftan Rey'deki Irak Türkmen'leriyle uğraşmaya çabalarken, 1035 mayısında, asıl Selçuklu'ların, yani Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) beyler topluluğunun Horasan'a indiği haberini almıştır. Şimdi bu olayı daha iyi anlayabilmek için Arslan Yabgu'nun (Ş. 3) yakalanışı tarihine geri dönmemiz gerekmektedir.

Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmut'un buluşmaları üzerine kaçmış olan Ali Tekin, bu iki hükûmdar ülkelerine dönünce, Buhara'ya yeniden hakim olmuştu. Arslan Yabgu ve onun Türkmen'leri sahneden çekilmiş olduklarından Ali Tekin bu kere Tuğrul ve Çağrı Beyler topluluğu ile anlaşmak istedi. Ancak eski düşmanlıkları unutmayan Tuğrul ve Çağrı Beyler bu teklifi kabul etmediler.

Arslan Yabgu (Ş. 3) esir edilince, töreler uyarınca İnanç (Ş. 6) Bey yabguluk makamına geçmişti, ancak Selçuklu'ların asıl başları Tuğrul ve Çağrı Beylerdi. Ali Tekin, red cevabı karşısında, Selçuk'un 4. oğlu Yusuf Yınal'ı (Ş. 7) yabguluğa geçirip Selçuklu'ları birbirlerine düşürmeğe çalıştıysa da bunda da başarıya ulaşamadı. Bunun üzerine Selçuklu'ların üstüne bir ordu yolladı, çarpışmada Yusuf Yınal (Ş. 7) Bey de dahil olmak üzere bir çok Selçuklu hayatını kaybetti. Bununla beraber Selçuklu'lar kendilerini toplayarak 1030 yılında bir karşı saldırı ile intikamlarını aldılar. Ancak Ali Tekin'in büyük bir kuvvetle yeniden üzerlerine yürümesi karşısında tutunamadılar, yurtlarını da terk ederek, 1032 yılında, 15.000 çadır halinde Harezm'e göçerek, Harezm'deki Gazne valisi Altuntaş'ın kendilerine verdiği Darhan yurduna kondular (7).

Gazne Sultanı Mesut, Harezm'deki valisi Altuntaş'ı, Buhara üzerine sefere memur edince, Ali Tekin, Selçuklu'lara karşı politikasını değiştirmek ve onların dostluğunu aramak zorunda kaldı. Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine oğlu Harun geçince, durum tamamen değişti. Harun, bağımsızlığına kavuşmak için Gazne'ye karşı başlatacağı mücadelede kendisine yardımcı olmaları için hem Selçuklu'larla, hem de Ali Tekin ile anlaştı. Bu şekilde iki eski düşman bu defa müttefik olarak aynı safa gelmiş oldular. Harun, müttefikleriyle birlikte 1034 yılında Gazne'ye karşı harekete geçti.

Bu sıralarda beklenmedik bir olay oldu. Selçuklu'larla ailevî bir düşmanlık gütmekte olan Cend Meliki Şahmelik, onların Harezm'e geçişlerini duyduğundan beri fırsat kollamaktaydı. 1034 senesi ekiminde ani bir baskın yapan Şahmelik, 8.000 kişi öldürdü, bir çok kadın ve çocuk ile büyük ganimet toplayarak geri döndü. Selçuklu'lar müttefiklerinin bir tertibine uğradıkları inancı ile yurtlarını terkederek ayrıldılar. Ancak Harun, Selçuklu'lara elçi göndererek ve pek çok mal verip vaadlerde de bulunarak, onların geri dönmelerini sağladı. Harun, ayrıca Selçuklu'larla Şahmelik'i barıştırmak da istediyse de Şahmelik'i razı edemedi. Bununla beraber Harun'un kuvvetlerinden çekinen Şahmelik, Selçuklu'ları rahatsız edemeyerek çekildi.

(7) Osman Turan, Selçuklular..., Sayfa 51

Gazne'ye karşı savaş devam etmekteydi. 1035 yılında Ali Tekin öldü. Oğulları pek ufak yaşta idiler, bu sebeble iktidar Ali Tekin'in kumandanı Konuş (veya Tonuş)un elinde kaldı. Bunun ise Selçuklu'larla ilişkileri iyi değildi. Kısa bir süre sonra da, Gazne sultanının tertiplettirdiği bir suikast sonucu, Harun öldü. Harun ölünce Şahmelik tehlikesi yeni baştan belirdi. Konuş ile ilişkiler de kötüye gitmeye başlayınca, Selçuklu'lar Harezm'de barınamayacaklarını anlayarak, 1035 mayısında, 10.000 süvari ile Ceyhun'u geçip Horasan'a girdiler, Merv, Sarahs ve Ferava bölgesine yerleştiler. Onların arkasından, Yınal (Ş. 7) Bey'in ölümü üzerine onun yerini alan oğlu İbrahim Yınal (Ş. 17) topluluğu da (Yınal'lılar) Horasan'a geldi.

Bunların gelişi, bölgede bulunan Arslan Yabgu Türkmen'lerinin, yani Yağmur'luların ve ötekilerin, eski rekabet sebebiyle ve Selçuk'luların otoritesi altına girmek istemeyişlerinden dolayı, Irak-ı Acem topraklarına kaçmaları sonucunu doğurdu. Bunlarla ilerde tekrar buluşacağız.

İnanç Yabgu (Ş. 6), Tuğrul (Ş. 12) ve Çağrı (Ş. 13) Beyler Horasan'a gelince derhal Gazne Sultanı Mesut'a bir mektup yollayarak, askerî hizmet karşılığı, kondukları yurdun kendilerine verilmesi ricasında bulundular. Sultan Mesut bu talebi reddederek, 1035 haziranında büyük bir orduyu Selçuklu'ların üzerine gönderdi. Gazne'liler önce anî bir baskınla Selçuklu'ları bozdular, hemen bütün mallarını ele geçirdiler, pek çok da esir aldılar. Ancak Gazne ordusu ganimet taksimi ile meşgulken, Çağrı Bey (Ş. 13), anî bir baskın ile Gazne ordusunu 1035 temmuzunda büyük bir yenilgiye uğrattı. Arap kaynakları Hisar-ı Tâk mevkiinde cereyan eden savaşın sonunu «Selçuklu'lar o kadar çok altın gümüş, silâh ve hayvan elde ettiler ki, hayret içinde kaldılar» diye naklederler.

Savaştan sonra gene Sultan'a mektup yollayan Selçuklu'lar, ailelerini ve mallarını korumak maksadıyla savaştıklarını belirterek Sultan'dan özür dilediler ve eski taleplerini yenilediler.

Sultan Mesut bu defa bir ferman ile Ferave'yi, İnanç Yabgu'ya (Ş. 6); Nesâ'yı, Tuğrul Bey'e (Ş. 12); Dihistan'ı da Çağrı Bey'e (Ş. 13) verdi. Kendilerine ayrıca «Dikhan» ünvanı tevcih edildi. Selçuklu'lar bu şekilde 29 Temmuz 1035 tarihinde muhtar bir yurdu hukukî şekilde elde etmiş oluyorlardı.

Bununla beraber, gerek Gazne Sultanı, gerek Selçuklu'lar durumun geçici olduğunu düşünüyor, iki taraf da yeni bir karşılaşma için hazırlık yapıyordu.

Ceyhun ırmağı ile Balhan dağları yolunun açılması sonucu bölgeye devamlı olarak Oğuz kabileleri göç etmeğe başlamışlardı. Bunlar sadece Selçuklu'ları kuvvetlendirmekle kalmayıp, Bust, Guzganan ve Sarahs'a akınlar tertip ederek, yağmalar yapıyorlardı. Ayrıca Selçuklu'lar, Harun'un yerine geçen ve bağımsızlık hareketini sürdüren Harezmşah İsmail ile dostluk kuruyorlardı. Bütün bu durumlardan hem kuşkulanan, hem de rahatsız olan Gazne Sultanı da, Sübaşısını 15.000 kişinin başında Horasan ordusu komutanlığı ile Nişapur'a, başka bir orduyu da Herat'a gönderiyordu.

Bu iki ordunun gelişi üzerine Selçuklu'lar sultanın nezdine bir elçi göndererek, yapılan akın ve yağmalarla kendilerinin bir ilgisi ve suçu bulunmadığını bil-

dirip, hadiselerin kendilerine verilen yurdun darlığından doğduğunu belirterek Merv, Sarahs ve Baverd şehirlerinin kendilerine verilmesini istediler. Ayrıca gönderilen iki ordu ile ilgili olarak, bir saldırıya uğradıkları takdirde savunmaya geçmek zorunda kalacaklarını ekleyerek, kararın sultana ait olduğunu açıkladılar.

Aynı tarihlerde, biraz ilerde özetleyeceğimiz üzere, Arslan Yabgu (Ş. 3) Oğuz'ların akın ve yağmaları da devam ettiğinden, Sultan Mesut, vezirini Herat'a göndererek, Sübaşı komutasındaki bütün Horasan askerinin Türkmen'ler üzerine yürümesi emrini verdi. Ancak 1037 kışı başlamış olduğundan hareket ertesi seneye kaldı. Zaten sultan kendisi de Hindistan'a sefere gitmişti. Durgunluktan istifade eden Türkmen'ler, boş durmayarak akın ve yağmalarını sürdürmekteydiler.

Gazne Sultanı, Hindistan'dan dönünce genel saldırı emrini verdi. Gazne ordusu ile Selçuklu'lar Sarahs yakınlarında Telh-ab mevkiinde 1038 mayısında karşı karşıya geldiler. Sabahtan akşama kadar süren savaş sonunda, Gazne ordusu tamamen dağıldı, çok büyük ölçüde esir ve ganimet alındı, Sübaşı ancak 20 kadar kölesi ile Herat'a kaçarak canını kurtarabildi.

Fakat savaşın asıl önemli sonucu, bu kere Horasan'ın, silâh kuvveti ile Selçuklu'lar tarafından ele geçirilmiş ve Gazne sultanı tarafından verilmiş muhtariyetin, silâh gücü ile tam bir bağımsızlığa dönüşmüş olmasıydı.

Bu zaferden sonra Tuğrul Bey (Ş. 12) kendi eşitleri arasında en büyük baş olarak kabul edildi, yani devletin hukuki reisi durumuna geçti. Bununla beraber Türk törelerine göre, Çağrı Bey (Ş. 13) de, İnanç Yabgu (Ş. 6) da kendilerine ait bölgelerde tamamen bağımsız durumda idiler. Tuğrul Bey «Sultan», Çağrı bey «Melik ve Sübaşı» ünvanlarını alıyor, İnanç Bey «Yabgu» ünvanını muhafaza ediyordu.

Yeniden elde edilen toprakların taksimi yapılırken de Tuğrul Bey (Ş. 12), Nişapur'u, Çağrı Bey (Ş. 13) Merv'i, İnanç Yabgu (Ş. 6) da Sarahs'ı aldılar.

Tuğrul Bey (Ş. 12), Nişapur'u teslim almak üzere önce İbrahim Yınal'ı (Ş. 17) gönderdi. Kendisi de bir kaç gün sonra geldi. Arap tarihçisi Beyhaki'den naklen, Tuğrul Bey'in keçe çizmeler giydiği, kolunda gerilmiş bir yay ile kemerinde 3 Ok bulunduğu ve bunların hükûmdarlık alametleri sayıldığı kaydedilmekte ve ayrıca şöyle bir anektod eklenmektedir: «Tuğrul Bey, Sultan Mesut'un tahtına oturarak, şehrin ileri gelenleri ile görüştü. Şehrin en büyük manevî şahsiyeti Kadı Said'in öğütlerine karşı 'biz yabancı kimseleriz, Tazikan (acemlerin) geleneklerini bilmiyoruz, Kadı öğütlerini benden esirgemesin' cevabını vermişti» (8).

Selçuklu'lar savaşı kazanmışlar, Horasan'ı işgal ve bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi, ancak Gazne sultanı ne yenilgiyi, ne de yeni durumu kabul etmiş değildi. Onun niyeti Selçuklu'ları tamamen ezmekti. Bu maksatla ilk iş olarak Selçuklu'lara ve bağımsızlık mücadelesini sürdürmekte olan Harezmşah İsmail'e karşı, Cend Meliki Şahmelik ile anlaşarak Harezm vilâyetinin idaresini Şahmelik'e devretti. Bundan sonra da, içinde 60 savaş fili de bulunan büyük bir ordu ile 1038 ekiminde Gazne'den Balh'a hareket etti. Sübaşı komutasında bir ordu Herat'a, bir üçüncü ordu da Merv'e gitmekte idi.

Sultan'ın ordusu 1039 nisanında Sarahs'a yaklaşmakta idi. Aynı sıralarda Tuğrul Bey (Ş. 12) Nişapur'dan, İnanç Yabgu (Ş. 6) da Merv'den Sarahs'a gelmişlerdi.

Yapılan harp meclisinde Tuğrul Bey (Ş. 12) ve Yınal'lılar. Horasan'ı terk edip

---

(8) Faruk Sümer, Oğuzlar, Sayfa 86

Irak-ı Acem ve Cürcan bölgesine gidilmesini, Rum ülkesine akınlar yapılmasını savundular. Buna karşılık Çağrı Bey (Ş. 13), Horasan terk edilecek olursa sultanın kendilerini her yerde izleyerek rahat bırakmayacağını, bu sebeble ağır ve hareket kabiliyeti zayıf Gazne ordusunun yorgunluğundan da yararlanılarak mücadelenin orada yapılması gerektiği görüşünü ileri sürdü. Sonunda Çağrı Bey'in (Ş. 13) fikri kabul edilerek iki ordu 1039 haziranında karşılaştılar. Tarih ramazan ayına tesadüf etmekte idi.

Ramazan süresince küçük çatışmalar şeklinde gelişen savaş bayram ertesinde şiddetli bir Gazne hücumuna dönüştü. Selçuklu'lar bu hücumu karşılayamadılar ve çöle çekildiler. Gazne'liler onları takip etmediler.

Selçuklu'lar kendilerini takip etmemiş olan Gazne ordusunu, sıcakların artmasından yararlanarak, su kuyularını tahrip etmek, Gaznelilerin kullandıkları çayın yatağını değiştirmek, ani baskınlar yapmak suretiyle devamlı şekilde yormaya ve sıkıntıya düşürmeye başladılar. Sultan Mesut, yazın sıcaklarını geçirmek üzere Herat'a gitmek, Selçuklu'lar da bir süre dinlenip kuvvetlerini toparlamak düşüncesindeydiler. Bu sebeble her iki tarafın da geçici olduğunu bildiği bir barış anlaşması veya mütareke yapıldı.

Sultan Mesut, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1039 ekiminde Herat'dan ayrılarak Tuğrul Bey'i (Ş. 12) yakalamak düşüncesiyle Nişapur'a yöneldi. Ancak Selçuklu'lar, savaşmayarak devamlı geri çekiliyor, ağır teçhizatlı Gazne ordusunu yormak politikasını takip ediyordu. Tuğrul Bey'in günlerce çizmelerini çıkarmadığı ve yastık yerine kalkanını kullandığı arap kaynaklarında yer almıştır.

Gazneliler Sarahs'a geldiklerinde bu bölgede görülmemiş bir kıtlık hüküm sürmekte idi. Devlet ileri gelenleri Herat'a dönülüp bir süre dinlenildikten sonra Selçuklu'ları izlemeye devam etmek düşüncesini ileri sürdülerse de, Sultan Mesut bu önerileri kabul etmeyerek Merv'e doğru yola devam etti. Sultan'ın bu kararının Selçuklu'lar üzerinde de telaş yarattığı ve gene Çağrı Bey'in (Ş. 13), Horasan'dan ayrılmak için sebeb olmadığı, Gazne ordusunun çölü geçmek zorunda olup, esasen hayvanları aç olan ordunun çölde daha da sıkıntıya uğrayacağı, kendilerinin ise dinlenik olup ot sıkıntısı da çekmedikleri görüşlerini sürerek endişeleri yatıştırdığı anlaşılmaktadır.

Savaş kararı üzerine Selçuklu'lar ağırlıklarını Balhan dağı yönüne geriye yolladılar ve 16.000 atlı ile Gazne ordusunu karşılamaya hazırlandılar.

İki ordu 22 mayıs 1040 perşembe günü karşı karşıya geldi. Selçuk'lar her taraftan birden saldırıyor, darbeyi vuruyor, geri çekilip yeniden saldırıyor, Gazne ordusu ise savaş ede ede yavaş yavaş ilerliyordu.

Sultan Mesut susuzluk çeken ordusunu, Merv ile Sarahs arasında kum çölü kenarındaki kuyuları bol Dandanakan kalesine doğru götürmekte idi. İki ordu 23 mayıs 1040 cuma günü Dandanakan'da karşı karşıya savaş düzeninde yer aldılar.

Savaş şiddetli ve kanlı oldu. Gazne ordusu tamamen bozularak dağılmağa başladı. Gazne'liler Sultan Mesut da dahil olmak üzere, perişan bir halde kaçtılar. Askerlerin her biri bir tarafa gitti. Gazne ordusunun bütün ağırlığı savaş meydanında kaldı ve Selçuklu'ların eline geçti.

Bu defa galibiyet tam ve kesin olup, Selçuklu'lar devleti tartışmaya yer bırakmayacak şekilde kurulmaktaydı. Selçuklu başbuğları da bu durumun bilinci içindeydiler. «Bu sebeble Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İnanç Yabgu atlarından inerek secdeye vardılar ve bu büyük lûtfundan dolayı Allah'a şükrettiler. Sonra bü-

tün Selçuk beylerinin müşterek toplantısı ve kararı ile Tuğrul Bey'in sultanlığı ilân merasimi yapıldı» (9). Tuğrul Bey Sultan ünvanı ile Nişapur'un ve batıda fethedilecek ülkelerin; Çağrı Bey (Ş. 13) Melik ünvanı ile Merv merkez olmak üzere Ceyhun'a ve Gazne'ye kadar uzanan ülkelerin; İnanç Bey (Ş. 6) de, Yabgu ünvanı ile Herat merkez olmak üzere Bust, İsfizar ve Sistan'a kadar alınacak ülkelerin başına geçiyorlardı. Her biri kendi bölgesinde, namına hutbe okutmak, para bastırmak, kapılarında nöbet çaldırmak gibi, bütün hakimiyet haklarından yararlanırken Tuğrul Bey'e bağlılıklarını belli edecek şekilde, hutbede ilk defa Tuğrul Bey'in adı zikredilecekti.

İbrahim Yınal'a (Ş. 17) Kûhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a (Ş. 8) da Gürgan ve Damgan verildi, ancak merkeziyetcilik düşüncesi yavaş yavaş yerleşmeye başladığından bu ikisine muhtariyet verilmemekte idi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu : Tuğrul Bey Devri

Beylerin her biri, kendilerine ait ülkelere gittikten sonra, hemen fetihlere başladılar.

Çağrı Bey (Ş. 13) ilk olarak Balh'ı kuşattı. Gazne Sultanı Mesut'un oğlu Mavdut'u bozguna uğratarak şehri teslim aldı. Bundan sonra Toharistan şehirlerini sırasıyla, fazla zahmet çekmeksizin zaptetmeğe başladı. Ancak, Harezm olayları kendisinin bu cephedeki iş bitmeden ayrılmasını gerektirdi.

Yukarda, Gazne Sultanı Mesut'un, Harezm'i, Cend Meliki Şahmelike verdiğinden bahsetmiştik. Şahmelik bu ülkeyi teslim almak maksadıyla 40.000 kişilik bir ordu ile Harezm'e girdi. Harezmşah İsmail ile 12 şubat 1041 günü Asib mevkiinde cereyan eden savaşı kazandı. İsmail, Selçuklu'lara sığınmak üzere Harezm'den kaçtı. Eskiden beri düşmanları olan Şahmelik'in bu başarısını duyan Çağrı Bey (Ş. 13), Gazne'deki faaliyetini durdurarak, Şahmelik üzerine yürümek zorunda kaldı. İlk çarpışmada kesin bir sonuç alınamadı, hatta Çağrı Bey'in yenilgiye uğradığını kaydeden kaynaklar bile vardır. Ancak 1043 baharında Tuğrul Bey kuvvetlerinin de katılmasıyla Harezm üzerine yapılan seferde Şahmelik kuvvetleri bozuldu, Harezm halkı itaat altına alınarak Selçuk ülkesine ilhak edildi. Şahmelik ailesi ve ağırlıkları ile Kûhistan'a kaçtı, oradan da Mekran bölgesine geçti. Ancak onu izlemekte olan İbrahim Yınal'ın (Ş. 17), kardeşi Ertaş Yınal (Ş. 16) yakalanmaktan kurtulamadı. Çağrı Bey'e (Ş. 13) teslim edilen Şahmelik derhal öldürüldü, bu şekilde büyük bir aile düşmanı ortadan kalkmış oldu.

Çağrı Bey (Ş. 13), Harezm seferi dönüşünde Herat'a, İnanç Yabgu'ya (Ş. 6) yardıma gitti. Şehri kuşattı, ancak hastalanması sebebiyle hareketi bizzat idare edemediğinden 1043 eylülünde Gazne ordusu bir zafer elde ettiyse de, o sırada Harezm'den dönen Ertaş (Ş. 16) kuvvetleri Mavdut'un ordusunu yendiler. Bu şekilde Sistan ele geçirilmiş oldu.

Çağrı Bey (Ş. 13) bu seferden sonra oğlu Alp Arslan (Ş. 20) komutasında bir orduyu yeniden Gazne seferine gönderdi. Alp Arslan (Ş. 20) ilk çarpışmada Gazne ordusunu bozmayı başardı. Bir süre sonra iyileşen Çağrı Bey de (Ş. 13) sefere katıldı, bütün Toharistan zaptedildi, 1045 yılında Bust şehri önüne kadar gelindi. Buradaki bir savaşta Çağrı Bey (Ş. 13) kuvvetleri yenildi, bununla beraber, kısa bir

(9) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 62

süre sonra akınlar yeniden başladı, Gaznelilerle bu şekilde savaşlar daha uzun süre devam edecek ve ancak 1052 - 1059 yıllarında Gazne tahtında bulunan Ferruhzat zamanında iki devlet arasında barış yapılabilecektir.

İnanç Yabgu (Ş. 6), Herat'a yerleştikten sonra, Ertaş Yınal (Ş. 16) Yabgu namına 1040 ekiminde Sistan bölgesini fethederek hutbeyi onun adına okutmuştu. Gazne Sultanı Mavdut, Herat ve Sistan havalisini geri almaya çalıştı. Herat'da başarıya ulaşarak İnanç Yabgu'yu (Ş. 6) şehirden uzaklaştırdı. Herat'ın, Çağrı Bey'in (Ş. 13) yardımı ile tekrar alındığını yukarda gördük. Sistan'da ise Ertaş (Ş. 16) kuvvetlerine yenilen Gazne'liler hiç bir netice elde edemediler.

Tuğrul Bey (Ş. 12), Nişapur'a girip devlet düzenini yeniden kurduktan sonra, 1041/42 yıllarında Taberistan ve Cürcan bölgelerini ilhak etti. 1043 senesinde ise, yukarda temas ettiğimiz şekilde Şahmelik'e karşı Harezm seferine çıktı. Kendisi bu sefere çıkarken, İbrahim Yınal'ı (Ş. 17) da Rey'e, Yabgu'lular (Irak Oğuz'ları) üzerine gönderdi.

Şimdi bu noktada biraz gerilere, Selçuklu'ların Horasan'a göç edişleri üzerine Yabgu Türkmen'lerinin Irak-ı Acem topraklarına kaçtıkları tarihe giderek, onların maceralarını kronolojik seyri içinde görmek gerekmektedir.

Selçuklu'lara tâbi olmayı kabul etmeyen, Yağmurlu ve Kızıllı'lar ile Balhan Türkmen'lerinden bir bölük, batıya göçüp, İsfahan ve Hemedan'da hakim olan Deylemli Kâkûye oğlu Alâüddevle'nin hizmetine girmişlerdi. Bunların başlarında eski beylerden Kızıl, Göktaş, Buka, Anasıoğlu'dan başka, Gız-oğlu, Mansur ve Dânâ isimli başbuğlar bulunuyordu. Evvelce gördüğümüz gibi Gazne'liler Yağmur'u öldürtmüşlerdi.

Bunlar bir süre sonra Alâüddevle'nin yanından ayrılıp, Reydeki Oğuz'larla birleştiler. Hepsi birden 5.000 atlı çıkarmaktaydı.

Irak Oğuz'ları denilen bu grup, 1037 yılında Gaznelilere ait çeşitli şehirlere akınlar yaparak yağmalamaya başladılar. Rey'deki Gazne valisi, Taş-ı Ferraş, 3.000 atlı ve fillerle bu Oğuz'ların üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Taş yenilgiye uğradı. Sultanın Mesut'un talimatı ile öldürmüş olduğu Yağmur Bey'le diğerlerinin intikamı alınmak üzere öldürüldü. Filler ve ağırlıklar Oğuz'ların eline geçti. Rey şehri yağmalandı.

Oğuz'lar bu başarılarına rağmen Rey'den ayrılarak Azerbaycan'a gittiler. Bunun sebebi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Azerbaycan'da da uzun süre kalmayan Oğuz'lar tekrar Hemedan ve Rey yörelerine döndüler. Sadece Dânâ başkanlığındaki topluluğun Azerbaycan'da kalmış olduğu sanılmaktadır.

Kızıl ile Göktaş, Rey'i yeniden kuşattılar. Şehirde bulunan Alâüddevle, karşı koyamayacağını anlayınca, geceleyin kaçarak İsfahan'a gitti. Oğuz'lar Rey'e girip burasını bir kere daha yağmaladılar. Rey şehrinin Kızıl'ın hakimiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Şimdi sıra Hemedan'a gelmişti. Göktaş, Buka ve Kızıl birleşerek kısa sürede şehri ele geçirip yağmaladılar. Bu olaylar olurken Anasıoğlu Kazvin'i kendi hakimiyeti altına almıştı. Kızıl 1040 veya 1041 senesinde ölerek Rey civarında bir yere gömülmüştür.

Irak Oğuz'larının davranışları devamlı şikâyet konusu olmaktaydı. Hatta bizzat Halifenin bu konuda Tuğrul Bey'e bir mektup yolladığı anlaşılmaktadır.

İşte Tuğrul Bey'in, İbrahim Yınal'ı (Ş. 17) Rey'e yollayışı, bu Irak Oğuz'larını itaat altına almak maksadıylaydı.

İbrahim Yınal (Ş. 17), Rey'i kolaylıkla aldı, arkasından Hemedan ve Cibal ta-

raflarını da alarak Rey'e döndü. O sırada Harezm seferini tamamlamış olan Tuğrul Bey de Rey'e gelmekteydi.

Merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Rey'i derhal imara başlayarak merkezi Nişapur'dan bu şehre nakletti. Rey'den Kazvin'e giden Tuğrul Bey, beldenin hakimi Mardavic'i, 80.000 dinar vergi ve tâbiyeti kabul etmesi şartı ile yerinde bıraktı. Bundan sonra da Zancan havalisine kaçmış olan Irak Oğuz'ları beylerini yanına çağırttı. Arap kaynaklarına göre bu beyler, Tuğrul Bey'e «Çağırmaktan maksadının bizi tevkif etmek olduğunu biliyoruz. Senden korktuğumuz için uzaklaştık ve buraya konduk. Eğer bizim üzerimize gelirsen Horasan'a veya Rum ülkesine gideceğiz ve seninle hiç bir zaman bir araya gelmeyeceğiz» haberini yolladılar (10).

Irak Oğuzlarının asıl maksadının herhangi bir otoriteyi kabul etmeden maceracı hayatlarını devam ettirmek olduğu sanılmaktadır. Nitekim de böyle yapmışlardır.

İbrahim Yınal (Ş. 17) Bey kendilerini takip etmekte olduğundan Irak Türkmenleri önce doğu-Anadolu'da Cizre yöresine geldiler. Beylerden Mansur burada kaldı. Diğerleri Diyarbekir istikametinde devam ettiler. Diyarbekir hükümdarını mağlup ederek bölgeyi yağmaladılar. Oradan Musul'a yürüdüler. Zaptettikleri Musul'da hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttular. Oğuz'ların faaliyeti bölgedeki bütün beylikleri rahatsız ediyordu. Bunlar durumdan Tuğrul Bey'e şikâyette bulundukları gibi, Oğuz'lara karşı da aralarında bir anlaşmaya vardılar. 1044 nisanında yapılan savaşta Irak Oğuzları önce galip geldilerse de, sonunda bozuldular ve buralarda artık tutunamayacaklarını anlayarak yeniden Azerbaycan'a geçtiler. Irak Oğuzlarının bundan sonra Tuğrul Bey'e itaat ettikleri, Tuğrul Bey'in, Buka ile Anası-Oğlu'nu Diyarbekir bölgesine gönderip görevlendirdiği, ancak onların burada gene yağmaya başladıkları, bir gece sarhoş iken kavgaya tutuşup birbirlerini ağır şekilde yaraladıkları ve her ikisinin de aldıkları yaralardan öldükleri Arap kaynaklarında yer almıştır. Göktaş ile Mansur'un ne oldukları hususunda ise bir bilgi bulunmamaktadır.

Irak Oğuzlarının bu mecaraları devam ederken, Tuğrul Bey de, İbrahim Yınal (Ş. 17), Kutalmış (Ş. 8) ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurt (Ş. 24) Beyler kumandasındaki kuvvetlerle İran'ın güney, batı ve orta kısımlarının fethine başlamıştı. Bir kaç yıl içinde bu bölgeler Selçuklu'ların ellerine geçti.

Selçuklu'lar devleti kurulduktan sonra, Asya'dan bu devlete doğru Oğuz göçü başlamıştı. Gelenler otlak ve kışlak peşindeydiler. Devletin arazisi herkese yetecek imkâna sahip değildi. Bu sebeble yeni gelenlerin Anadolu yönüne sevkedilmesi gerekiyordu. İbrahim Yınal'ın (Ş. 17) yeni gelmiş bir topluluğa «memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir. Bu sebeble doğrusu Rum gazasına gitmenizdir. Tanrı yolunda cihad yapınız, ganimet alınız, ben de arkanızdan gelip bu hususta size yardım edeceğim» dediği arap kaynaklarında yer almıştır (11). Türklerin Anadolu'yu istilâsı ve Anadolu topraklarını kesin olarak ele geçirmeleri bu şekilde Tuğrul Bey zamanında ve zaruretler sonucu başlamaktaydı.

Bizans'ın takip ettiği politika da Oğuz'ların işini kolaylaştırmaktadır. Gerçekten 976 yılından 1025 yılına kadar Bizans tahtında oturan İmparator Vasil II, doğu hududlarını güvenlik altına almak ve islâm ülkelerine doğru genişlemek

(10) Faruk Sümer, Oğuzlar, Sayfa 94
(11) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 69

emeli ile küçük Ermeni Krallıklarını ortadan kaldırarak, bunların ahalisini Anadolu içlerine, Sıvas yöresine sürmüştü. Bu politika Bizans'a yarar temin edecek yerde aksine çok zararlı olmuştu. Bir kere, Anadolu'nun Ermeni ve Süryani ahalisi, Rum'ları düşman olarak görmeye başlamıştı, diğer taraftan, her zaman bu hududlarda kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmek imkânı olmayan Bizans, savunmasını pekiştirmek isterken, aksine bunu zayıflatmıştı. Ermeni tarihçilerinin o devre ait duygularını «iktidarsız, kadınlaşmış ve iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur çocuklarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi yıktılar ve Türklerin istilâlarına imkân verdiler» diye naklettikleri; meşhur Süryani alimi Mihael'in de «bu devirde Rum'lar bizim milletimize ve Ermeni'lere karşı zulme başladılar, çıkarılan bir emirname ile Rafızî mezheplerini kabul etmeyenleri takibe ve ezmeye koyuldular... İstanbul Patriği kiliselerde bulunan mukaddes kitapların yakılmasını emretti» diye yazdığı anlaşılmaktadır (12).

İnceleme konusu yaptığımız tarihlerde Bizans tahtında bulunan İmparator Konstantin, Oğuz akınları karşısında hududları takviye ve korumak maksadıyla, 1045 sonbaharında Gürcü Prensi Liparid komutasında bir orduyu doğuya sevketti. Tuğrul Bey, amcazadesi Kutalmış'ı (Ş. 8) Bizans'lıları karşılamakla görevlendirdi. Kutalmış, Diyarbekir ve Musul yöresindeki, babası Arslan Yabgu'ya mensup Oğuz'ları alarak, Gürcü, Ermeni ve Rum'lardan kurulu Bizans ordusunu Gence önünde büyük bir bozguna uğrattı. Bu arada, İnanç Yabgu'nun (Ş. 6) oğlu Hasan (Ş. 14), 20.000 kişi ile Pasin ve Erzurum ovalarını istilâ etmekteydi. Fakat bu kuvvetler büyük Zap suyu üzerinde pusuya düşürüldü. Hasan Bey'le (Ş. 14) birlikte pek çok Türk de şehit edildi. Bu habere çok üzülen Tuğrul Bey, Dicle boyunda fetihler yapmakta olan İbrahim Yınal'ı (Ş. 17) Bizans'a karşı görevlendirdi.

İbrahim Yınal (Ş. 17), Bizans ordusunu Hasan Kale yakınlarındaki Ügümi köyü civarında buldu. 18 eylül 1048 günü hemen hücuma geçti, Rum'ları bozdu. Gürcü prensi Liparid karşı hücuma kalktı, fakat Rum'ların çekilmesi sonucu, akşam üzeri Gürcü'ler de çekilmeye başladılar. İbrahim Yınal (Ş. 17) anî saldırılar ve kuşatma hareketi ile Bizans ordusunu perişan etti. Başta Liparid olmak üzere, pek çok komutan ile, İslâm kaynaklarına göre, 100.000 kişi esir alındı. Elde edilen ganimetin 10.000 araba doldurduğu yazılmaktadır.

Bu sefer sırasında Selçuklu'ların Trabzon'a kadar ilerledikleri anlaşılmaktadır.

Peçenek'ler bahsinde görmüş olduğumuz üzere, bu sıralarda Peçenek Başbuğu Turak, Bizans üzerine yürümekteydi. Bu sebeble İmparator, Selçuklu'lardan barış isteğinde bulundu. 1050 yılında Bizans'lıların, Selçuklu'ların istemekte oldukları şartlarla bir barış anlaşması yaptıkları anlaşılmaktadır. Hasan Kale zaferi, İbrahim Yınal (Ş. 17) ile Tuğrul Bey'in arasını açtı. Tuğrul Bey'in merkeziyetçi bir politika izlediğini ve bu sebeble memleketin hanedan azası arasında bölünmesini istemediğini, bunun tek istisnasının Çağrı Bey'le (Ş. 13) İnanç Yabgu (Ş. 6) olduğunu yukarda belirtmiştik. Bu politika sonucu Hasan Kale zaferinden sonra İbrahim Yınal (Ş. 17) bir şey elde edememişti. Halbuki kendisi, Hemedan merkez olmak üzere bir hakimiyet sahası elde etmek istemekte ve bunu gerçekleştirecek bir davranış içine girmiş bulunmaktaydı.

Böyle bir davranışa izin vermesi mümkün olmayan Tuğrul Bey, Hemedan ve diğer bazı kalelerin teslimini istedi. İbrahim Yınal (Ş. 17) bunu kabul etmeyince, Tuğrul Bey 1050 tarihinde 100.000 kişilik bir ordu ile harekete geçti. Hemen ye-

(12) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 102

nilgiye uğrayan İbrahim Yınal (Ş. 17) Sarmac kalesine sığındı. Tuğrul Bey, Hemedan ve diğer kaleleri aldıktan sonra, İbrahim Yınal'ı (Ş. 17) kuşattı ve teslim aldı, ancak onu affederek mevkiinde bıraktı.

1051 yılında, İsfahan emirinin kusurlu hareketleri sonucu, bu şehrin de zaptedilerek doğrudan doğruya ülkeye bağlanması gerekti.

Bizans, 1050 yılında yapılan barış anlaşmasına tam olarak uymadığı gibi Türklere ait topraklara da zaman zaman saldırıda bulunuyordu. Bu sebeble Tuğrul Bey, 1054 yılında Anadolu seferine çıktı. Malazgirt kalesini kuşattıktan sonra, 3 ayrı koldan Anadolu içlerine kuvvetler yolladı. Bu 3 kol, görevlerini yapıp döndükten sonra Malazgirt kuşatmasına devam olundu. Ancak kış yaklaşmaya başladığından, baharda yenilemek niyetiyle kuşatma kaldırılarak geriye dönüldü. Fakat olaylar Tuğrul Bey'in Anadolu'ya geri dönmesine olanak bırakmamıştır.

Bu sıralarda Bağdat'da kuvvetli bir sünnî-şiî mücadelesi sürmekteydi. Şiî Büveyhî'ler Bağdat'a hakimdiler. Halife onlara karşı Tuğrul Bey'in yardımını rica edince, Bağdat'daki Türk askerleri reisi Arslan Basâsiri, Halifenin adamlarını tenkile başladı. Büveyhî hükûmdarı Hüsrev Firuz da Şiraz bölgesini işgal ederek hutbeyi kendi adına okuttu. Bu durumda Anadolu seferinden dönen Tuğrul Bey, 1055 yazında Bağdat'a gitmek zorunda kaldı.

Selçuklu Sultanı yaklaşınca Arslan Basasiri kaçtı, Selçuklu askerleri ayaklanan Şiî mahallelerini işgal ettiler, Hüsrev Firuz yakalanarak Büveyhî devletine son verildi. Büveyhî'ler devletine ait ülkeler Selçuklu hududlarına girerken, Halife'ye dinî otoritesi ötesinde bir hakimiyet hakkı da verilmedi. Bu şekilde Selçuklu Sultanlığı ile Abbasî Halifeliği birleşiyor ve yeni bir İslâm İmparatorluğu ortaya çıkıyordu. Bu arada Çağrı Bey'in (Ş. 13) kızı da Halife ile evlendiğinden Halife ile bir de sıhrî hısımlık kurulmuş oldu.

Bağdat'dan kaçmış olan Arslan Basasiri, alevî halifesinin yardımı ile yeni bir ordu kurmuştu. Tuğrul Bey, Kutalmış (Ş. 8) ile Musul Arap Emiri Kureyş'i bunların üzerine sevketti. Sincar civarında 1057 başlarında yapılan savaşta Kutalmış (Ş. 8) kuvvetleri bozuldu. Şiî olan Sincar halkı, Oğuz'lara feci işkenceler yaptılar. Yaralanan Kureyş de karşı tarafa geçti, Kutalmış geri çekilirken, Şiî'ler Musul'a girerek hutbeyi Fatimî halifesi adına okuttular.

Tuğrul Bey, bu olaylar üzerine 20 ocak 1057'de harekete geçti. Kuzey Irak Şiî'lerden temizlendi. Basasiri Mısır'a kaçtı. Kutalmış'tan (Ş. 8) Sincar halkının yaptığı vahşet öğrenilince, şehirleri zaptedildi, suçlular öldürüldü. İbrahim Yınal (Ş. 17), Musul valiliğine getirilerek Bağdat'a geri dönüldü. Bu başarısı dolayısiyle Tuğrul Bey'e Halife tarafından «Rüknüddin ve Kasım Emirül Mu'minin» yani dinin temeli ve Halifenin ortağı ünvanı verildi.

Tuğrul Bey'i Bağdat'a dönüşte kötü bir haber beklemekteydi. Kutalmış'ın (Ş. 8) kardeşi, Resul-Tekin (Ş. 9), Basra, Ahfaz ve Şiraz taraflarını işgal etmişti. Tuğrul Bey bu yörenin valisi olan Hezaresb'i Resul-Tekin (Ş. 9) üzerine gönderdi. Yapılan çarpışmada Resul-Tekin yenildi ve esir edilerek Bağdat'a sevkedildi. Ancak Halifenin arabuluculuğu ile cezalandırılmadı. Daha bu isyan bastırılırken, İbrahim Yınal'ın (Ş. 17) Musul'dan ayrıldığı ve bir kısım Türkmen'lerle Cibal taraflarına gittiği haberi geliyordu. Bu İbrahim Bey'in ikinci isyan hareketiydi. Fakat Halifenin ve Tuğrul Bey'in elçileri, İbrahim Yınal'ı açıkca isyana geçmeden Bağdat'a dönmeye ikna ettiler. Kendisi Bağdat'da merasimle karşılandı.

İbrahim Yınal'ın (Ş. 17) ayrılmasından sonra kuzey Irak'ın idaresi Emir Ertem ile Aytekin'e verilmişti. Ancak bunların emrindeki kuvvet pek azdı. Durumu

öğrenen Basasiri ile Kureyş, Musul'u tekrar kuşattılar. Tuğrul Bey Musul üzerine yeniden sefer açmak zorunda kaldı. Basasiri ve Kureyş, Musul'u yakıp yıkarak kaçtılar. Tuğrul Bey onları izleyerek Nusaybin'e vardığı zaman, İbrahim Yınal'ın (Ş. 17) taraftarlarından büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru çekildiğini duydu. Bu üçüncü ayaklanma girişimi oluyordu.

İbrahim Yınal (Ş. 17) 18 Kasım 1058'de Hemedan'a girerek Selçuk tahtını elde etmeye çalıştı. Mısır Halifesi ile Basasiri'nin kendisine yardım sözü verdikleri, ayrıca Kutalmış (Ş. 8), Resul-Tekin (Ş. 9) gibi hakimiyet sahası bulunmayan hanedan mensuplarının da onunla birlikte oldukları anlaşılmakta idi.

Tuğrul Bey bu haberi alınca, Nusaybin'den doğruca Hemedan üzerine yürüdü. İbrahim Yınal (Ş. 17), kardeşi Ertaşın (Ş. 16) oğulları ile birlikte gelen Türkmenlerin de ilhakı ile çok kuvvetlenmişti. Yanında az bir kuvvet bulunan Tuğrul Bey, yenilgiye uğrayarak Hemedan kalesine sığındı ve Bağdat'da bulunan karısı ile ölüm yatağında yatan kardeşi Çağrı (Ş. 13) Bey'e mektup yazarak, ellerindeki kuvvetlerle yardıma gelmelerini istedi.

Tuğrul Bey'in zevcesi Altuncan Hatun Bağdat'daki askerlerle, Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan (Ş. 20), Kavurt (Ş. 24) ve Yakutî (Ş. 23) de kendi kuvvetleriyle Tuğrul Bey'in yardımına koştular. 3 ağustos 1059 günü iki taraf savaştı. İbrahim Yınal (Ş. 17) yenildi. Alp Arslan (Ş. 20), İbrahim Yınal ile yeğenlerini esir ederek sultana teslim etti. Bunların artık affedilecek tarafları kalmamıştı. Türk töresine göre, hanedan mensuplarının kutsal olan kanları akıtılamayacağı için kendi yaylarının krişi ile boğdurularak öldürüldüler.

Tuğrul Bey'in kuvvetleri ayrılınca Basasiri Bağdat'a yürümüş ve burasını zaptederek Halifeyi esir etmiş ve Mısır Fatimî halifesi adına hutbe okutmaya başlamış, bundan sonra da Basra taraflarının işgaline girişmişti. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırınca, hemen Bağdat'a döndü. Tabii Basasiri gene kaçtı, ancak bu defa talihi yaver gitmedi ve Suriye'ye kaçmak üzereyken kıstırılarak 18 ocak 1060 günü askerleri ile birlikte öldürüldü.

Bağdat'a giren Tuğrul Bey ise Halifeyi kurtarıp sarayına yerleştirdi. Tuğrul Bey bu sıralarda zevcesini kaybetmiş olduğundan Halifenin kızıyla evlenmek istiyordu. Abbasi'lerde yabancılara kız vermek âdeti olmadığından, Halife türlü güçlükler çıkardı ise de sonunda razı oldu ve 1062 ağustosunda nikâh kıyıldı. Bununla beraber, bu sırada Kutalmış'ın (Ş. 8) isyanı ile uğraşan Tuğrul Bey gelini almak için hemen Bağdat'a gidemedi.

Kutalmış'ın (Ş. 8) ne zaman isyan ettiği konusunda kaynaklarda bir kayıt bulunmadığı anlaşılmaktadır. Tahminler Kutalmış'ın da, İbrahim Yınal ile birlikte harekete geçtiği merkezindedir. Kutalmış, 1061 mayısında Cibal'de, Girdkuk kalesine sığınmak zorunda kalmış ve kuşatılmıştı, ancak Tuğrul Bey ölünceye kadar ele geçirilememiştir.

Tuğrul Bey, Kutalmış isyanının yayılması tehlikesi kalmayıp, diğer acele işler de yoluna koyulduktan sonra 1063 başında gelini almak üzere Bağdat'a hareket etti. 18 Şubat'ta düğün yapıldı.

Bu düğün merasiminin Abul Farac tarafından ayrıntılarıyla nakledildiği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey de dahil olmak üzere Türklerin, bugün Türkiye'de oynanan Halay ve Zeybek oyunlarına benzediği anlaşılan oyunlar oynadıklarına dair Abul Farac'ın kitabında yer alan bir kısımla ilgili olarak Barthold'un yazdıkları kayda değecek önemdedir. «Bu münasebetle bir Türk dansı tarif etmekte (Abul Farac) ve Türklerin nasıl bazen çökerek, bazen kalkarak dansettiklerini

anlatmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki söz konusu olan dans, Rus'ların herhalde Türklerden öğrenmiş olacakları, Rusya'da Pliaskav Prisiadkou ismiyle tanınan danstır» (13).

Tuğrul Bey gelini alıp, Rey'e döndükten sonra hastalandı. 4 Eylül 1063 günü öldü, Rey'de kendi ismini taşıyan türbesine gömüldü. Tuğrul Bey göçebe bir topluluğu, muazam bir İmparatorluk haline getirmiş bir devlet adamı olarak hayatını tamamlamıştır.

Alp Arslan Devri

Tuğrul Bey'in oğlu yoktu. Bu sebeble kardeşi Çağrı Bey'in (Ş. 13) oğullarından Süleyman'ı (Ş. 22) kendisine veliaht yapmıştı. Her ne kadar Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Süleyman'ın (Ş .22) sultanlığı ilân edildiyse de bir taraftan Alp Arslan (Ş. 20), diğer taraftan Kutalmış (Ş. 8) ile İnanç Yabgu (Ş. 6) taht üzerine hak iddiası ile ortaya çıktılar.

Kutalmış'ın (Ş. 8) daha Tuğrul Bey sağken isyan etmiş olduğunu görmüştük. Tuğrul Bey'in veziri olan Amid ül-Mülk, Sultanın ölümü sırasında Kutalmış'ı kuşatmakla meşguldü. Ölüm haberi üzerine kuşatmayı bırakarak Rey'e dönmüş ve Süleyman'ın (Ş. 22) tahta oturması için gerekli işlemleri yerine getirmişti. Serbest kalan Kutalmış'ın (Ş. 8), kendisine bağlı Türkmen'lerle birlikte, Arap kaynaklarına göre 50.000 kişilik bir kuvvetle Rey üzerine yürüdüğü ve Vezirin kendisine karşı gönderdiği kuvvetleri de yenilgiye uğrattığı anlaşılıyor. Kutalmış'ın sahneden çekilmesi ancak Alp Arslan'ın gelişinden sonra mümkün olacaktır.

Alp Arslan'ın (Ş. 20) hemen harekete geçmesini önleyen ve Kutalmış'a öncelik veren durum, taht üzerinde hak iddiası ile ortaya çıkan İnanç Yabgu'nun (Ş. 6) yarattığı tehlikenin ortadan kaldırılıp gerisinin güvenlik altına alınması zorunluğuydu. Alp Arslan kısa sürede amcasının kuvvetlerini yenerek, ona ait araziyi ele geçirdi ve amcasının bağımsızlığına son verdi. Ancak bundan sonra Rey üzerine yürümek imkânını buldu.

Alp Arslan'ın (Ş. 20) amcası ile mücadelesi sürerken, Yunus'un (Ş. 4) oğulları Elbasan (Ş. 11) ile Erdem (Ş. 10) de Süleyman'ın (Ş. 22) sultanlığını tanımayarak harekete geçmiş ve Kazvin'de Alp Arslan namına hutbe okutmaya başlamışlar, genel olarak asker de Alp Arslan'a mütemayil bir durum almış, bunun üzerine Vezir Amid ül-Mülk, hem merhum sultanın vasiyetini yerine getirmek, hem de Alp Arslan'ı ve taraftarlarını memnun edebilmek düşüncesiyle, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra Süleyman'ın (Ş. 22) ismini okutmak yolunu tutmuştu. Kutalmış (Ş. 8) ile başa çıkamayınca da Alp Arslan'a haber göndererek ne yapmak gerektiğini sormuş, o da, Rey'den ayrılınmaması, kendisinin gelmek üzere olduğu haberini ulaştırmıştı.

Horasan bölgesindeki durumunu güvenlik altına aldıktan sonra, Alp Arslan büyük bir ordu ile Rey üzerine yürüdü. Taht üzerindeki iddialarından vazgeçmeyen Kutalmış'ın (Ş. 8) kuvvetleriyle Alp Arslan'ın ordusu 1064 yılı başında karşı karşıya geldiler. Kutalmış kuvvetleri yenildi, Kutalmış'ın kendisi savaş alanında ölü olarak bulundu, kardeşi Resul-Tekin ile oğulları esir edildiler. Resul-Tekin (Ş. 9) hakkında, bu tarihten sonra kaynaklarda hiç bir kayıt bulunamamıştır.

---

(13) Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale, sayfa 85

Buna karşılık Kutalmış'ın oğulları Süleyman (Ş. 18) ve Mansur'un (Ş. 19) Anadolu'da, Bizans hududunda ikamete mecbur edildikleri bilinmektedir. Bunları ilerde Türkiye Selçuklu'ları devletinin başında göreceğiz.

Böylelikle taht üzerinde iddiası olanların hepsini bertaraf eden Alp Arslan, Rey'de tahta çıktı. Kendi Veziri Nizam ül-Mülk'ü Selçuklu İmparatorluğu vezirliğine getirdi.

Alp Arslan ilk seferini doğu-Anadolu ve Kafkasya üzerine yaptı. 1064'de Gürcistan'da, Tiflis ile Çoruh arasına düşen bölgeleri işgal etti. O yılın haziran ayında Ahılkelek kalesi, 16 ağustosta da Ani kalesi ele geçirildi.

Arap kaynakları Sultan'ın, bu seferden 50.000 esir ve pek büyük ganimet ile dönmüş olduğunu belirtirler.

1065 yılında Alp Arslan'ın, oğlu Melikşah'ı (Ş. 35) resmen veliaht ilân ettikten sonra, Hazar denizinde Mangışlak yarımadası bölgesinde yerleşmiş olan Türkler üzerine bir sefer yaptığını ve onları itaat altına aldığını, dönüşte Cend'den geçerek dedesi Selçuk Bey'in mezarını ziyaret ettiğini görüyoruz.

1067 senesinde kardeşi Kavurt (Ş. 24) ile Elbasan'ın (Ş. 11) isyana yeltendikleri, ancak üzerlerine gönderilen kuvvetlere yenilerek aman diledikleri ve Alp Arslan'ın da onları affettiği kaynaklarda yer almıştır.

Alp Arslan, 1068 yılında Gürcistan üzerine yeni bir sefer yapmak ve kendisinin doğuda meşgul olduğu sırada Gürcü'lerin yeniden ele geçirdikleri bölgeleri kurtarmak gereğini duymuştur. Bu sefer sonunda Gürcistan'ın bütün kaleleri zaptedilmiş, Tiflis şehrinde bir Uç Beyliği oluşturulmuştur. Savaşa cesaret edemeyerek kaçmış olan Gürcü Kralı Bagrat'ın, vergi ödemek şartıyla tabiiyet talebi kabul olunmuştur. Bununla beraber Karahanlı hükûmdarı İbrahim'in ölüm haberi üzerine Alp Arslan Kafkasya'dan ayrılınca, Gürcü Kralı yeniden Tiflis'i zaptetmiş, Alp Arslan da bölgenin düzene sokulması için yeniden bir ordu sevk etmiştir.

Alp Arslan'ın bundan sonraki seferi Suriye ve Anadolu üzerinedir. Ancak, Malazgirt savaşı ile sonuçlanacak bu seferi izaha başlamadan önce, Anadolu'daki durumu kısaca hatırlatmakta faide vardır.

Kutalmış'ın (Ş. 8), Hasan Kale zaferinden ve Tuğrul Bey'in Anadolu seferinden sonra, Anadolu'nun kapılarının Oğuz'lara açıldığını görmüştük. Bizans'daki taht kavgaları ile Balkan'lardan gelişen Peçenek, Uz ve Kıpçak saldırıları Oğuz'ların işini daha da kolaylaştırmakta idi. Ancak açık ve düz arazide savaşmaya alışmış olan Oğuz'lar, Anadolu'nun engebeli ve müstahkem kalelerle kaplı arazisinde alıştıkları hareket kolaylığını bulamıyorlar; ayrıca kuşatma silâhlarına malik bulunmadıklarından müstahkem kaleleri ele geçiremiyorlardı. Nitekim Tuğrul Bey'in Malazgirt kuşatmasını sonuçlandıramamış olduğunu görmüştük. Büyük Selçuklu ordularının yapamadıklarını, küçük göçmen topluluklarının yapması elbet tamamen imkân dışı idi.

Bütün bu zorluklara rağmen, Türklerin devamlı olarak Anadolu'ya girmeleri ve yerleşmeleri devam etmekte idi. Tuğrul Bey'in zamanında başlamış ve teşvik edilmiş olan bu yerleşme hareketi Alp Arslan devrinde daha da kuvvetlenmişti. Bu konudan bahsedilirken Afşin Bey'in ismine de değinmek icab eder.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine çıkan saltanat kavgalarına karışmış Türkmen topluluklarından bir kısmı, eski Vezir Amid ül-Mülk'ün adamlarından olan Gümüş Tekin başkanlığında Anadolu'ya geçmişlerdi. Bunların arasında, bir boy beyi olan, Afşin Bey de bulunmaktaydı. Bu topluluk ilk olarak Urfa dükalığı ile yaptığı

savaşı kazanıp büyük ganimet elde ettikten sonra, Harra bölgesine hakim olmuştu. Ancak bu arada Gümüş Tekin ile Afşin Bey'in arası açılmış ve çıkan kavgada Afşin Bey, Gümüş Tekin'i öldürmüştü. Afşin Bey bunun üzerine, Alp Arslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, bütün toplulukla birlikte Fırat nehrinin batısına geçmiş, Amanos dağlarını merkez yaparak bölgenin istilâsına girişmişti. 1066 ağustosunda Antakya dükalığı arazisini, kısa bir süre sonra da Antakya şehrini ele geçiren Afşin Bey'in eline geçen esir ve ganimet miktarının pek yüksek rakamlara eriştiği Arap kaynaklarında yer almaktadır. Bu başarılar üzerine de Alp Arslan'ın onu affettiği anlaşılmaktadır.

Güneyde Afşin Bey'in başarıları devam ederken 1066 yılında başka bir grup Malatya havalisine girerek burasını yeniden işgal etti. Kızılırmak vadisinden ilerleyen Türkler 1067 yılında Kayseri'yi ele geçirdiler, Klikya'ya kadar yayıldılar.

Bizans, Anadolu'nun elden gittiğini görünce, Türkleri durdurabilmek için en meşhur kumandanları olan Romanos Diogenis'i tahta çıkardı. Diogenis kuvvetli bir ordu teşkil ederek 1069 baharında Antakya istikametinde harekete geçti.

Anadolu'da bulunan Türk toplulukları Bizans ordusuna karşı koyabilecek kudrette değildi. Bu sebeble imparator belirli bir mukavemet görmeden ve geçtiği bölgelerde kaçamayarak kalmış Türk ahaliyi kılıçtan geçirerek Halep'e kadar ilerledi, ancak Türkler çekilirken bölgedeki bütün yiyecek maddelerini imha ettikleri ve ayrıca o tarihte Suriye'de büyük bir kıtlık hüküm sürmekte olduğu için, imparatorun ordusu Halep'de açlık tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Bundan başka, Afşin Bey kumandasındaki Türkler, imparatorun ordusunun önünden çekildikten sonra, onun aksi istikametinde Anadolu içerisindeki faaliyetlerine devama ve Sakarya vadisinde ilerleyerek bölgeyi ele geçirmeye başlamışlardı. Bir taraftan açlık, diğer taraftan Afşin Bey'in istilâsı, imparatoru Halep'den geri dönmeye mecbur etmiştir. İmparatorun ayrılışından sonra bu bölgelerin tekrar Türklerin eline geçtiği ve bu arada 1069 yılında Konya'nın da zaptedildiği anlaşılıyor.

İstanbul'a dönen imparator, Manuel Komnenos kumandasında bir orduyu Sıvas'a, Ermeni Filaretos kumandasında diğer bir orduyu da Malatya'ya doğru sevk etti. Komnenos'un karşısına ilk çıkan, bir süre evvel Alp Arslan'ın kardeşi Kavurt (Ş. 24) ile birlikte isyan etmiş olan Elbasan (Ş. 11) oldu.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Süleyman'ın (Ş. 22) sultanlığını tanımayarak kardeşi Erdem (Ş. 10) ile birlikte Kazvin'de Alp Arslan namına hutbe okutarak, Alp Arslan'ın tarafını tuttuğunu açıkca belli etmiş olan Elbasan (Ş. 11) (bazı kaynaklarda ismi Erbasan, Erbasgan diye de geçer), merkeziyetcilik tutumu ile uyuşamadığından, Kavurt ile birlikte isyan etmişti. Ancak Kavurt (Ş. 24) yenilgiye ve affa uğradığı zaman Elbasan'ın (Ş. 11) kıyamını sürdürdüğü ve bir grup Yabgulu Oğuz'un başında Anadolu'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Alp Arslan'ın Gürcistan seferinde daha batıya kaçan Elbasan ve taraftarlarını takip görevinin Afşin Bey'e verildiğini ve onun da, Bizans İmparatoru Anadolu'dan geri döndükten sonra Elbasan'ı takibe başladığı tetkik edilen kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Afşin Bey'in önünden kaçmakta olan Elbasan, Sıvas civarında Manuel Komnenos kuvvetli ile karşılaşmıştır. Yapılan savaş Elbasan'ın galebesi ve Komnenos'un esir düşmesi ile sonuçlanmış, ancak gayesi Bizans'a sığınmak olan Elbasan (Ş. 11), durumu Komnenos'a izah ettikten sonra, ikisi birlikte İstanbul'a gitmişlerdir.

Elbasan'a (Ş. 11) yetişmek için kuvvetleriyle onun arkasından at koşturan Afşin Bey'in ise, Kadıköy'e kadar ilerlediği ve Elbasan'a yetişemediğini görünce,

İmparator'dan onun teslimini istediği fakat imparatorun bunu reddettiği, Afşin Bey'in de 1070 sonbaharı ve kışında dönüş yolu üzerinde bulunan çeşitli yerleri işgal etiği, kışın geçmesini bu bölgede bekledikten sonra, baharda Ahlat'a hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da durum bu şekilde gelişirken Suriye ve Mısır da karışıklık içinde bulunuyordu. İktidarda bulunan Fatimî'ler (14) zayıflamış ve kendilerine karşı olanlar, Şii'liğe son vermesi için Alp Arslan'ı davet etmeğe başlamışlardı. Alp Arslan da, Anadolu'da ele geçmiş yerlerin Türkmen'leri iskân için kâfi gelmeyeceğini düşündüğünden, Suriye ve Mısır seferini gerekli görmekteydi. Durumu bir harekete müsait sayan Alp Arslan 1070 temmuzunda büyük bir ordu ile hareket ederek, Selçuklu devletine bağlı Ahlat'a geldi. Malazgirt ve Erciş kalelerini kısa bir sürede ele geçirdi. Kendisine tabiiyet arzeden Diyarbekir idaresinde bir değişiklik yapmadan 1070 yılı ekiminde Urfa'ya geldi. Önce şehrin teslim olması istendi. Şehir teslim olmayınca kuşatmaya alındı. İki ay süren bir kuşatmadan sonra şehir, kuşatma kaldırıldığı takdirde 50.000 dinar ödemeyi teklif ettiğinden, o sırada daha fazla vakit de kaybedilmek istenmediğinden, bu şartla bir barış yapılarak, 1071 ocağında Fırat nehrinin batısına geçildi.

Halep Emiri Mirdas oğlu Mahmut, çağrıldığı halde sultanın nezdine gelmemiş olduğu için Halep kuşatıldı. Kuşatma nisan ayında başladı, Sultan şehri hücumla almak ve bunun neticesi olarak şehir halkını tehlikeye sokmak istemiyordu. Nihayet Halep emiri mayıs ayında, Oğuz'lar gibi giyinmiş olduğu halde Alp Arslan'ın huzuruna geldi. Sultan kendisini affederek, Halep şehrini de gene onun idaresinde bıraktı. Buradan Şam'a hareket olundu.

Henüz Halep'den yeni ayrılınmış olduğu bir sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in bir elçisinin geldiği haberi alındı. Elçinin getirdiği mektupta Bizans İmparatoru, Malazgirt, Ahlat ve Erciş şehirlerinin geri verilmesini istiyordu. Aynı sırada İmparator'un gayet büyük bir ordu ile Erzurum istikametinde ilerlediği haberi geldi. Alp Arslan bu haber üzerine Mısır'a yürümekten vazgeçerek, İmparatoru karşılamak için geriye döndü. Bu esnada Ahlat'a dönmüş olan Afşin Bey de Sultan'a bir mektup yollayarak yaptıklarını bildiriyor ve Rum'ların savaşacak kudretleri olmadığını naklediyordu.

Halbuki İmparator Romanos Diogenes'in aynı şekilde düşünmediği her ne kadar Halep seferinden eli boş dönmüşse de kendi kuvvetine güvendiği anlaşılmaktadır. Hakikatte de, İmparator, Suriye'den döner dönmez, iki ayrı orduyu Sıvas ve Malatya istikametine sevk ettikten başka kendisi de derhal büyük bir ordu teşkiline girişmişti. 1070/71 kışında oluşturulan ve çeşitli kaynakların 200.000-600.000 kişi olarak gösterdikleri bu ordu Rum ve Ermeni halklarından başka, ücretli Slav, Bulgar, Got, Frank, Gürcü, Peçenek, Uz ve Kıpçak askerlerinden meydana geliyordu. İmparator bir taraftan Alp Arslan'a elçi yollarken, bir taraftan da bu büyük ordusu ile 13 Mart 1071 günü İstanbul'dan hareket etmişti.

Kızılırmak vadisini takip ederek Sıvas'a gelen Bizans ordusu, bölge rumları tarafından büyük sevinçle karşılandı. «Rumların, Elbasan'ın zaferinden sonra Ermeni'ler bize Türk'lerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik gösterdiler şikâyetleri ile karşılaşan Diogenes, şehri tahrip ve pek çok Ermeni öldürdü. Ermeni

(14) Fatimîler, Şiilik ve İsmailîğin yayılması gayesiyle başlayıp evvelâ Mağrip ülkelerinde gelişen, sonra Mısır'da tutunan Bağdad'daki Sünnî Halifeye karşılık Şiî Halifeliğin merkezi şeklinde ortaya çıkan bir devletin başındaki sülâledir.

prenslerini Sıvas'tan sürdü» (15). Yoluna devam ederek Erzurum'a varan İmparator, öncü birliklerini Malazgirt'e sevkedip, bir kısım kuvvetini de, arkasını emniyete almak için, Gürcistan'a gönderdikten sonra, kendisi asıl büyük kuvvetlerle yürüyüşe devam etti.

Bu esnada Alp Arslan da, az bir kuvvetle Erzen ve Bitlis yolu ile Ahlat'a varmıştı. Bizans'lıların kuvveti Selçuklu ordusunun bir kaç katını rahatça geçmekteydi. İki taraf Malazgirt'le Ahlat arasındaki Rahva ovasında karşılaştılar.

Alp Arslan savaşı önlemek gayesiyle imparatora barış teklifinde bulundu. İmparator bu teklifi kabul etmediği gibi, Sultanın elçisine ayrıca kaba muamelede bulununca savaş kaçınılmaz hal aldı.

26 Ağustos 1071 cuma günü, savaş başlamadan evvel Alp Arslan'ın askerlerine, kendisiyle birlikte savaşmakta veya çekilip gitmekte tamamen serbest olduklarını söylediği ve askerlerin de sonuna kadar beraber kalacakları cevabını verdiği bütün kaynaklarda yer almıştır.

Gene kaynaklar, Alp Arslan'ın, şehit olduğu takdirde kefeni olması için beyaz bir elbise giydiğini ve eski Türk adetince atının kuyruğunu bağladığını kaydederler.

Savaş öğleye doğru başladı. Türkler sahte bir hücum yapıp geri çekiliyor, kendilerini takip eden Rum'lar, yanlarda pusu kurmuş kuvvetlerin eline düşüyordu. Savaş sürerken bir kısım Uz ve Peçenek süvarileri Selçuklu'lar tarafına geçtiler. Süryani tarihçisi Mihael, Ermeni'lerin de muharebe sahasından çekilmiş olduklarını kaydetmektedir. Akşam olurken Bizans ordusu diye bir şey kalmamış, İmparator ve kumandanlar esir edilmişlerdi.

Alp Arslan'ın İmparator'a çok nazik muamele yaptığı hususunda, gerek Bizans ve hristiyan, gerek islâm kaynakları müttefiktir. Bu kaynakların naklettiğine göre Alp Arslan, İmparatora, «esir olan ben olsaydım ne yapardın» diye sormuş; İmparator da «düşmana yapılması gerekeni yapardım» cevabını vermiştir. Alp Arslan'ın «benim ne yapacağımı sanıyorsun» sorusuna karşılık olarak da «Öldürebilirsin, şehir şehir dolaştırıp satabilirsin, bunlar mümkündür, veya beni serbest bırakırsın, yıllık vergi öder, sana tâbi olurum, ama bunu düşünmek hayaldir» demiştir.

Alp Arslan, imparatorun hayal olarak gördüğü ihtimali gerçekleştirmiş ve onunla bir anlaşma yapmıştır.. Buna göre imparator kendi fidyesi olarak 100.000 dinar ödeyecek, her yıl da vergi olarak 360.000 dinar ödeyecekti. Ayrıca anlaşmada, Antakya, Urfa, Ahlat ve Malazgirt bölgelerinin Selçuklu'lara terk edilmesi, İslâm esirlerinin iadesi gibi hükümlerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

İmparator bir kıta asker ile ülkesine gönderilmişse de, Tokat şehrine varıldığında, yenilgi haberi üzerine İstanbul'da Mihael Dukas'ın tahta çıkarıldığı öğrenilmiştir. Diogenes, taahhüdüne sadakat göstererek sultana, Tokat'tan, toplayabildiği 200.000 dinar para ile bir kısım altın eşyayı, kendisiyle birlikte gelmiş Selçuklu kıtasıyla ulaştırmıştır. Diogenes bir süre sonra yeni imparatorun emri ile bir Ermeni prensi tarafından kör edilecektir.

Alp Arslan imparatorun akıbetini İsfahan'da iken öğrendi. Bu durumu Rum'larla barışın sona erdiği şeklinde kabul ederek, Rum ülkesinin tamamının ele geçirilmesinin vacib olduğu hükmünü ilân etti. Böylece bütün Türklere Anadolu'nun fethi talimatını vermekteydi. Artuk Bey kumandasında bir kuvvet Anadolu'ya sevkedildi. Alp Arslan o sırada Türkistan üzerine bir sefere çıkmakta olduğundan, kendisinin de, bu seferden dönüşte Anadolu'ya bizzat gideceğini açıkladı.

(15) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 124

Alp Arslan'ın, Türkistan'a sefere çıkmasını gerektiren sebeb, Karahanlı hükümdarı Nasr ile, Selçuklu'ların Harezm ve Toharistan melikleri arasında sürüp giden çatışmalardı. Alp Arslan Karahanlı'ları itaat altına almak düşüncesiyle bu sefere başlıyordu.

1072 eylülünde 200.000 kişilik bir ordu ile harekete geçen Alp Arslan'ın Ceyhun nehrini geçerek Karahanlı ülkesine girince bir direnişe rastlamadan Buhara'ya kadar ilerlediği rivayet olunur. Bu sefer hakkında kaynaklarda sarih bir bilgi yoktur. Keza Barzam Kalesi Muhafızı Yusuf'un, Alp Arslan'ı öldürüşü şekli ve sebebi de açık olarak bilinmemektedir.

Muhakkak olan bir şey varsa, ismi geçen kale muhafızı, 21 ekim 1072 günü sultanın huzuruna çıkarıldığı zaman aniden saldırarak Alp Arslan'ı bıçaklamıştır. Ağır şekilde yaralanan Alp Arslan, 25 ekim 1072 günü vefat etmiştir. Öldüğü zaman 43 yaşındaydı. Bir süre gizli tutulan ölüm haberi açıklanınca islâm dünyası yasa girmiş, halife matem ilân etmiştir.

Alp Arslan, babasının askerî ve amcası Tuğrul Bey'in de siyasî dehasını birleştiren müstesna bir devlet adamı hüviyeti ile tanınır. Kültürün gelişmesine ve adaletin tecellisine daima çalışmış olan Alp Arslan, İslâm dininin yayılmasını da her zaman gaye olarak görmüştür. Devlet idaresinde dedikodulara itibar etmemekle ün salmıştır. Bir gün Veziri Nizam ül-Mülk aleyhindeki bir jurnali ona vererek «yazılanlar doğru ise ahlâkını düzelt, sana iftira ediyorlarsa onları affet ve bu gibi işlere vakit bulamamaları için onları mühim işlerle meşgul et» dediği kaynaklarda nakledilir.

Melikşah Devri

Melikşah (Ş. 35) devri de taht kavgası ile başladı. Alp Arslan'ın kardeşi Kirman Meliki Kavurt Bey (Ş. 24), taht üzerinde kendisinin hakkı olduğu düşüncesiyle harekete geçti. İki tarafın kuvvetleri Hemedan civarında Kerec'de karşılaştılar. 10 mayıs 1073 günü Kavurt Bey ve oğulları esir edilerek kuvvetleri dağıtıldı. Sağ bırakılması tehlikeli görüldüğünden Kavurt Bey, yayının krişi ile boğduruldu.

Melikşah'ın iç karışıklıklarla uğraşması, Karahanlı'lar ile Gazne'lileri harekete geçirmişti.

Karahanlı'lar bahsinde görmüş olduğumuz üzere, batı Karahanlı kağanı Nasr, Selçuklu'lardan geleceği aşikâr tehlikeyi önlemenin yolunu saldırıda bularak, Ceyhun'u geçip Balh bölgesini istilâ ve Tirmiz'i işgal etmişti. Melikşah'ın kardeşi Ayaz Bey (Ş. 27), 1073 başında Tirmizi kurtarmak için yaptığı akında başarısızlığa uğradı, kendisi de dahil olmak üzere askerlerinin çoğu Ceyhun nehrinde boğuldu.

Gene bu tarihlerde Gazne'liler Toharistan'ı işgal ederek, Melikşah'ın amcası ve o bölgenin Meliki olan Osman Bey'i (Ş. 21) esir aldılar.

İç durumu düzene sokan Melikşah, ilk seferini Toharistan üzerine yaptı. Sultanın geldiğini duyan Gazne hükûmdarı İbrahim, Melik Osman'ı serbest bıraktığı gibi, pek kıymetli hediyeler göndererek barış talebinde bulundu. Ayrıca Gazne hükûmdarının oğlu Mesut, Melikşah'ın kızı ile evlenerek iki hanedan arasında sıhriyet bağı da kuruldu.

Bu arada Karahanlı'ların da Sultan'a bir elçi göndererek barış teklifinde bulundukları anlaşılmaktadır. Ancak Tirmiz'i geri vermeyi düşünmedikleri cihetle sultan, Karahanlı ülkesine bir sefer açtı. Tirmiz geri alındıktan başka, Selçuklu'lar Semerkant yakınlarına kadar geldiler. Bunun üzerine Nasr barış istemek zorunda kaldı ve 1074 yılında barış imzalandı.

Hükümdar değişikliğinin doğurduğu sarsıntıları böylece düzelttikten sonra Melikşah, ilk seferini Kafkasya üzerine yaptı. Bu sıralarda Anadolu'da ve Suriye'de enteresan gelişmeler olmaktaydı. Alp Arslan'ın, İmparator Diogenes'in akıbeti üzerine, Anadolu'nun fethi emrini vermiş olduğunu görmüştük. Bu maksatla Artuk Bey kumandasında bir kuvveti Anadolu'ya sevketmiş, kendisi de Türkistan seferinden sonra Anadolu'ya gitmek kararı ile hareket etmiş, fakat ölümü bu projeyi gerçekleştirebilmesine imkân bırakmamıştı.

Melikşah'ın tahta geçmesine Kavurt Bey'in (Ş. 24) itiraz etmesi üzerine Vezir Nizam ül-Mülk, eldeki bütün kuvvetleri toplamayı gerekli gördüğünden, Artuk Bey'i de geriye çağırmıştı.

Kavurt Bey'e karşı kazanılan zaferde, Artuk Bey'in büyük hissesi olduğu da nakledilir. Artuk Bey ve kuvvetleri Anadolu'dan ayrılınca, Anadolu Türkmen'leri, Bizans hududunda sürgün hayatı yaşamakta olan, Kutalmış'ın oğulları Süleyman (Ş. 18) ile Mansur'un (Ş. 19) etrafında toplanmaya başlamışlardı.

Diğer taraftan, Elbasan'ın (Ş. 11) Anadolu'da bıraktığı Yabgulu Türkmen'lerin büyük kısmı, Alp Arslan'ın Anadolu seferine çıkması üzerine Suriye istikametine çekilmişlerdir. Kınık boyundan Atsız Bey, 1070 yılından itibaren bunların başına geçerek yavaş yavaş kuvvetlenmeye başlamış, Mısır'lılara ait olan Kudüs'ü de zaptederek, o bölgede bir Türkmen beyliği kurmak yoluna girmişti.

Bu iki grup Türkmen topluluğu dışında, Kavurt'un (Ş. 24) isyanında, Elbasan'ın (Ş. 11) karısı Gevher Hatun idaresinde Kavurt'u desteklemiş olan bir kısım Yabgulular, yenilgi üzerine Anadolu'ya kaçmışlardı. Her ne kadar Nizam ül-Mülk Gevher Hatun'u yakalatarak, tehlikesiz hale getirmiş ise de, bu Yabgulular kontrol altına alınamamıştı. Bunların bir kısmı da Azerbaycan'da idi.

İşte Selçuklu idaresinden ayrı olarak ortaya çıkan bütün bu gelişmeleri kontrol ve itaat altına almak gerekiyordu. Melikşah, 1075 yılında ilk seferini bu maksatla, Selçuklu hududlarına en yakın bölge olan Kafkasya üzerine yapmakta idi.

Bu seferin kısa sürdüğü, Melikşah'ın, babasının ölümü üzerine Gürcistan'da ortaya çıkmış karışıklıkları derhal kontrol altına aldığı ve bu defa Erran ve Şirvan devletlerini, Gürcistan'dan ayırarak, kumandanlarından Sav-Tekin'e ikta ettiği (16) ve 1076 başında geriye döndüğü anlaşılıyor.

Kafkasya durumunu kendisi halleden Melikşah, Anadolu ve Suriye'nin itaat altına alınmasını Melik ve Emirlere havale etmiştir. Kardeşi Tutuş'u (Ş. 29) Suriye'ye, Atsız tarafından kurulan Türkmen devletini itaat altına almaya; Emir Porsuk'u da, Anadolu'ya, Kutalmış oğullarını itaat altına almaya göndermiştir.

Atsız, Kudüs'ü işgal ettikten sonra, Şam'ı da ele geçirmiş, hatta Mısır'ın fethine dahi girişmiş, ancak bu başarısız son seferinde büyük kayıplara uğrayarak zayıflamıştı. 1078 yılında Tutuş'un (Ş. 29) büyük kuvvetlerle üzerine geldiğini görünce Atsız, Melikşah'a hediyeler yollayarak, yıllık vergi ödeyip tabiiyet altına

(16) Eski Türk devletlerinde yaygın olan «İkta'» müessesesi, bir bölgenin vergisinin bir kişiye tahsis edilmesidir. O kişi söz konusu bölgenin ahvalinden de sorumlu olmaktadır.

girmek talebinde bulunmuş, işgal ettiği toprakların kendisine bırakılmasını istemiştir. Bu talebi uygun gören Melikşah, kardeşine, Atsız'a dokunmaması talimatını vermiştir. Ancak Mısır'lıların Şam'a saldırıya geçmeleri ve onlara karşı koyamaması üzerine Atsız, Tutuş'a (Ş. 29) müracaat ederek yardım istemiş, Şam'ı da vererek onun hizmetine girmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Tutuş (Ş. 29), 1078 eylülünde Şam'ı Mısır'lılardan kurtarmıştır. Kaynaklar, Şam'ın kurtarılmasından sonra Tutuş'un (Ş. 29), Atsız'ı yay krişi ile boğdurduğunu yazarlar, bunun sebebi olarak da Atsız'ın gereken saygıyı göstermekte kusur ettiğini kaydederler.

Kutalmış oğulları üzerine gönderilen Emir Porsuk'a gelince, onun yaptığı bir savaşta galip gelerek Mansur'u (Ş. 19) öldürdüğü kaynaklarda yer almaktadır. Ancak asıl başbuğ durumunda olan Süleyman Şah ile (Ş. 18) bir savaş olduğuna dair kaynaklarda bir kayıt yoktur. Tereddüde yer olmaksızın bilinen husus, Türkiye'deki Türkmen'lerin itaat altına alınmadan, Emir Porsuk'un geri dönmüş olduğudur. O devrin Zonaras isimli bir Bizans yazarı, Halifenin araya girmesi sonucu, aynı aile içindeki bu savaşın durdurulduğunu kaydetmiştir ki, Emir Porsuk'un, Melikşah'ın talimatını yerine getirmeden geri dönmüş olmasını makul bir şekilde izah ettiği için bu bilgi doğru olabilir.

Tutuş'un (Ş. 29), Atsız'ı ortadan kaldırması ve Suriye'ye hakim olması bu bölgedeki durumu tamamen düzeltmiş değildi. Bir süre sonra Antakya'ya yürümüş olan Tutuş'un, Musul Emiri Müslim ile arası açılmıştı. Müslim, Mısır Fatimi halifesinden de yardım isteyerek Şam'ı işgal etmeğe kalkıştı, fakat bozguna uğradı. Selçuklu ailesine damat olmuş bulunan Müslim'in, Fatimî halifesiyle işbirliğine girişmesi, Melikşah'ı kızdırmış ve onun üzerine, Musul ve Halep atabeylerinin ceddi olan Aksungur'u göndermesine yol açmıştı. Müslim bu durumda yeniden Mısır'a müracaat etti. Bu sefer Sultan da kendi ordusuyla 1084 sonlarında Musul üzerine yürüdü. Bununla beraber Aksungur, daha Sultan gelmeden Musul'u işgal etti. Sultan Musul'a gelince, Müslim huzura çıkıp yeri öperek af diledi, Melikşah da kendisini eski yerinde bırakarak 1085 ocağında İsfahan'a hareket etti.

1085 eylülünde Sultan'ın görevlendirdiği birliklerin Diyarbekir emaretini işgal ettikleri ve buradaki idareye son verdikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Melikşah'ın Musul seferi sırasında, Horasan Meliki olan kardeşi Tekiş (Ş. 30) isyan ederek Merv ve Sarahs şehirlerini işgal etmişti. Musul dönüşü kışı İsfahan'da geçiren Melikşah, 1086 baharında Tekiş'in (Ş. 30) üzerine yürüdü. Melikşah'ın «Müslümanlar için hangimiz daha hayırlı isek onun galip gelmesi için dua ettim» dediği sefer budur. Tekiş mağlup edilerek esir alındı, gözlerine mil çekilip hapse atıldı.

Melikşah'ın, bu isyanı bastırır bastırmaz, yeniden batıya, Halep'e gitmesi gerekti. Zira, Türkiye Selçuklu'ları bahsinde daha geniş şekilde göreceğimiz üzere, Süleyman Şah (Ş. 18), Antakya'yı zaptederek Halep'i kuşatmış, karşısına çıkan Müslim'i yenilgiye uğrattıktan sonra, Tutuş'un (Ş. 29) kuvvetleriyle savaşa tutuşmuş ve hayatını kaybetmişti. Ancak Halep emiri şehri Tutuş'a teslim etmek istemiyor, bizzat Melikşah'a teslim edeceğini bildiriyordu. Melikşah bu sebeble, yanında Porsuk, Aksungur ve Bozan Bey'ler olduğu halde, 1086 ekiminde Halep'e hareket etti. Bozan Bey'i o tarihe kadar henüz zaptedilememiş olan Urfa'nın fethi ile görevlendirerek, kendisi önce Halep'e, oradan da Antakya'ya giderek şehirleri teslim aldı.

Melikşah Antakya'yı alırken, Bozan Bey'in de Urfa'yı zaptettiği haberi geli-

yordu. Melikşah Halep'i, Aksungur'a; Antakya'yı, Yağı-Sıyan'a; Musul'u, Çökermiş'e ve Urfa'yı da Bozan Bey'e ikta etti. Ayrıca Bozan Bey'i, Türkiye Selçuklu'larını Süleyman Şah (Ş. 18) namına idare etmekte olan Ebul Kasım üzerine İznik'e sevketti. Süleyman Şah (Ş. 18) ölürken, oğulları da yakalanıp Melikşah'a gönderilmiş, bu sebeble yerine kimse geçememişti. Devleti, Süleyman Şah'ın, sefere çıkarken vekil olarak bıraktığı Ebul Kasım idare etmekte idi. Bozan Bey İznik'i kuşatacaktır, ondan sonraki gelişmeleri ilerde göreceğiz.

Melikşah 1087 martında Bağdat'a hareket etti. Bağdat'da büyük bir merasimle, 26 nisan 1087 günü, halifenin elinden taç giydi. Mayıs ayında İsfahan'a hareket etti.

1088 yılında Melikşah'ı yeniden Türkistan seferinde görmekteyiz. Karahanlı'lar bahsinde açıklanmış olduğu üzere, Kağan Ahmet ile arası açılan Ulema sınıfı, Melikşah'dan yardım istemiş, onu Türkistan seferine teşvik etmişti.

Büyük bir ordu ile Türkistan'a hareket eden Melikşah evvelâ Buhara'yı işgal etti, oradan Semerkant'a yürüdü. 1088 temmuzunda Ahmet Han esir edilerek İsfahan'a gönderildi. Melikşah buradan doğu Karahanlı'lar ülkesine yürüdü. Özkent'e geldiği zaman Kağan Hasan, Sultanın huzuruna çıkarak tabiiyetini arz edip, hutbede Sultanın ismini okutacağını bildirdi. Bunun üzerine Melikşah, sefere son vererek Horasan'a geri döndü.

Melikşah'ın ayrılışından sonra, Semerkant'daki Çiğil ve Yağma kabileleri, Selçuk hakimiyetine karşı ayaklandılar. Semerkant valisi kaçmak zorunda kaldı. Doğu Karahanlı sülâlesinden Yakup-Tekin'i başlarına davet eden Çiğil'ler, kısa zamanda onun da aleyhine döndüler. Bu sırada, isyan haberini alan Melikşah da Semerkant'a geri dönmüştü. Semerkant tekrar işgal edildi. Yakup-Tekin takip edilerek yakalandı, durum normale getirilerek, İsfahan'a geri dönüldü.

1090 yılındaki bu son olaylardan sonra, Büyük Selçuklu İmparatorluğu hududları, Altay dağlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanır hale gelmişti.

1090 yılı ile 1092 yılı arasında, önemli bir olay cereyan etmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Melikşah 1092 yılı başında doğum gününü büyük törenlerle Bağdat'da kutlamıştır. O tarihte sultanın, Mısır'ı fethetmek projeleri yaptığı sanılmaktaydı. Bu maksatla Tutuş (Ş. 29), Aksungur, Bozan ve Çubuk gibi isimleri büyük seferlere ve fetihlere karışmış emirlerin hepsini Bağdat'a çağırmıştı. Gene o sıralarda Yemen ve Aden yöreleri zaptedilerek, Selçuklu hududları içine girmişti. Bağdat'da yapılan toplantılarda ne kararlaştırıldığı hususunda bir bilgi yoktur. Bilinen Melikşah'ın, 1092 yılında Veziri Nizam ül-Mülk ile birlikte İsfahan'a döndükleridir.

Kaynaklar Melikşah ile vezirinin arasının bu tarihten sonra açılmış olduğu hususunda uyuşmaktadırlar. Bu konuda en büyük suçun, Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun'a ait olduğu söylenir. Terken Hatun'un, veliaht olan Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un (Ş. 44) yerine, tahta kendi oğlu 4 yaşındaki Mahmut'un (Ş. 45) varis olmasını istediğinden ve arzusunun gerçekleşmesine engel olarak da Nizam ül-Mülk'ü gördüğünden, Sultan'ı ona karşı kışkırttığı nakledilir. Ancak asıl anlaşmazlığa sebeb olan olayın, Vezirin, Merv valiliğine getirilmiş olan oğlunun, orada Melikşah'ın yakınlarına sert muameleler yapması olduğu anlaşılmaktadır.

Melikşah, Veziri ile arası ciddî şekilde bozuk iken, 1092 ekiminde yeniden Bağdat'a hareket etti. Hemen arkasından da Nizam ül-Mülk yola çıktı. Ancak yolda, kendisine istida vermek isteyen bir batınî tarafından öldürüldü.

Melikşah'ın, Vezirinin ölümüne çok üzüldüğü kaynaklarda yer almaktadır.

Vezirin ölümünün, Terken Hatun'un işine çok yaramış olduğunu da anlamaktayız. Hakikaten, ölen Vezirin yerine, Terken Hatun'un veziri olan Tâc ül-Mülk getirilmiş, Berkyaruk (Ş. 44) da veliahtlıktan düşürülerek, Terken Hatun kendi oğlunu Veliaht yapmayı başarmıştır.

Bu sıralarda Melikşah'ın, Bağdad'da, Halife ile arasının açıldığı ve Sultanın, Halifeye 10 gün içinde Bağdat'ı terketmesini bildirdiği, ancak bu sürenin bitiminden önce, 20 kasım 1092 günü Melikşah'ın zehirlenerek öldüğü kaynaklarda yer almıştır. Melikşah vezirinden sonra ancak bir ay yaşıyabilmiştir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Son Devri

Melikşah'ın ölümü üzerine Terken Hatun 26 Kasım günü, küçük oğlu Mahmut'u (Ş. 45) sultan ilân ettirip, hutbede ismini okutmayı başarmış olmakla beraber, Şam'da Tutuş (Ş. 29), İsfahan'da Berkyaruk (Ş. 44) taht üzerinde hak iddiasıyla ileri atıldılar. Terken Hatun asıl tehlikeli rakip olarak gördüğü Berkyaruk'u tevkif ettirmek için, Gür-Boğa'yı İsfahan'a yolladı. Ancak Berkyaruk'un taraftarları onu daha evvel Rey'e kaçırarak, orada sultanlığını ilân ettiler. Terken Hatun'un, Berkyaruk üzerine yolladığı ordu da yenilgiye uğradı.

Terken Hatun bu defa, Melikşah'ın amcası Yakuti'nin (Ş. 23) oğlu İsmail'i (Ş. 37) kandırarak, Berkyaruk'a karşı onu çıkardı. O da 1093 şubatında yenilgiye uğrayarak ortadan çekildi.

Terken Hatun bu kere Tutuş (Ş. 29) ile uyuşmak çabasına girdi. Ancak ı sırada bir suikast sonucu öldürüldü. Bu olaylar olurken Tutuş, Aksungur, Yağı-Sıyan, Bozan ve Gür-Boğa'yı mağlup ve kuzey-Suriye ile doğu-Anadolu ve Elcezire bölgelerini ilhak etmiş bulunuyordu.

Tutuş (Ş. 29) ile Berkyaruk (Ş. 44) karşı karşıya kalmışlardı. İki taraf arasındaki 1095 yılında vukua gelen savaş çok kanlı oldu. Tutuş kuvvetlerinin bir kısmı Berkyaruk'a katıldılar, Tutuş savaş meydanında öldü, zafer Berkyaruk'da kaldı. Ancak saltanat mücadelesi henüz bitmemişti. Berkyaruk'un amcası Arslan Argun (Ş. 32) Horasan'da saltanatını ilân etmişti. Berkyaruk başlangıçta amcasına karşı diğer amcası Böri Bars'ı (Ş. 28) destekledi, fakat bu sonuncu, Arslan Argun tarafından yenilip öldürülünce, kendisi bir ordu ile harekete geçti. 1097 yılı başında Arslan Argun (Ş. 32) yenilgiye uğratılarak ortadan kaldırıldı. Son olarak, Gazne'lilerin tahriki ile ortaya atılan, Melikşah'ın amcası Süleyman'ın (Ş. 22) oğlu Mehmet (Ş. 36) de bertaraf edilince, Berkyaruk, 5 sene süren bir taht mücadelesini başarı ile bitirmiş oldu.

Berkyaruk, büyük kardeşi Mehmet Tapar'ı (Ş. 46) Gence, küçük kardeşi Sancar'ı (Ş. 47) da, merkezi Merv olmak üzere Horasan Melikliğine getirdi. Gür-Boğa'ya da Musul'u ikta etti.

Uzun süren saltanat kavgaları ve Tutuş'un (Ş. 29) ölümü ile onun oğulları Rıdvan (Ş. 41) ve Dukak'ın (Ş. 43), kendi aralarındaki, ilerde temas edeceğimiz, mücadeleleri, Mısır Fatimi'lerinin Suriye sahilleriyle Kudüs ve Filistin'i işgal etmelerine imkân sağlamıştı.

Berkyaruk, imparatorluğu ancak yeni yeni toparlarken ve Suriye'deki durum da karışıklığını muhafaza ederken, Haçlılar Antakya'ya gelmişlerdi. Haçlı Seferlerini ayrı bir bahisde gözden geçireceğiz. Şimdilik sadece, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu ilgilendirdiği ölçüde konuya temasla yetineceğiz.

Haçlılar 21 Ekim 1097 tarihinde Antakya önüne gelip şehri kuşattılar. Melikşah'ın, burasını Yağı-Siyan'a ikta etmiş olduğunu görmüştük. Yağı-Siyan, büyük bir gayretle ve yardım görmeksizin savunmaya başladı. Eğer içerden hıyanete uğramasaydı, yardım da yetişebilecekti. Fakat şehir 3 haziran 1098 günü, Ermeni muhtedisi Firuz isimli bir subayın Haçlılarla anlaşarak, onlara geceleyin gizlice kapıları açması sonucu düştü. Şehir halkı kılıçtan geçirildi, Yağı-Siyan öldürüldü.

Yağı-Siyan'a yardım gelemeyişi, evvelâ Fatimî'lerin sünnî müslümanlara yardım etmekte menfaat görmemeleri; ikinci olarak, Tutuş'un (Ş. 29) ölümünden sonra Suriye Selçuklu'larının kendi içlerindeki mücadeleleri ve nihayet, Selçuklu tahtı üzerindeki mücadelelerin, Berkyaruk'un bu konu üzerine daha evvel eğilmesine imkân bırakmamış olması sebebleriyledir.

Berkyaruk'un Musul'a gönderdiği Gür-Boğa, derhal kuvvet toplayarak Antakya'ya yardıma koşmuştu. Ancak Antakya önüne vardığı zaman şehir düşmüş bulunuyordu. Bunun üzerine Gür-Boğa, şehri işgal eden haçlıları kuşatma altına aldı.

Fakat bu kuşatma da başarılı olamadı. Selçuklu'ların sıkışık durumda olduklarını gören Fatimî'lerin kendi hesaplarına istilâ hareketine girişmeleri ve Dukak (Ş. 43) komutasındaki Şam kuvvetlerinin habersiz bir şekilde geri çekilmeleri sonucu, Haçlıların 28 haziran 1098 günü yaptıkları bir hücumda Gür-Boğa tutunamadı ve Musul'a doğru çekilmek zorunda kaldı. Haçlılara da böylece Suriye ve Filistin yolu açılmış oluyordu.

Aslında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun talihi dönmüştü. Haçlılarla mücadele devam ederken 1099 yılında, Berkyaruk'un kardeşi Gence Meliki Mehmet Tapar (Ş. 46) saltanat iddiası ile ortaya çıktı.

İki kardeş arasındaki ilk karşılaşmayı Mehmet Tapar (Ş. 46) kazandı. Bu galibiyet üzerine, Horasan Meliki Sancar (Ş. 47) ile Gür-Boğa, Çökermiş, İl-Gazi gibi şöhretli emirlerin Mehmet Tapar tarafına geçtikleri anlaşılmaktadır.

Sultan Berkyaruk, kendi tarafını tutan emirlerle birlikte, 50.000 kişilik bir orduyla tekrar kardeşi üzerine yürüdü. Hemedan civarında yapılan savaşta bu defa Mehmet Tapar (Ş. 46) bozguna uğrayarak, Horasan'a, kardeşi Sancar'ın (Ş. 47) yanına gitti. Sultan Berkyaruk, galibiyetten sonra vukubulan iltihaklarla mevcudu 100.000'e yaklaşmış ordusuyla Bağdat'a giderek, saltanatı oradan devam ettirmeyi denedi. Bu aralık Mehmet Tapar (Ş. 46) ile Sancar (Ş. 47) da yeniden topladıkları kuvvetlerle Bağdat yakınlarına gelmişlerdi. Taraflar 29 kasım 1101 tarihinde, Nihavend yakınlarında tekrar karşılaştılar. Bu defa halifenin araya girmesiyle bir anlaşma yapıldı. Buna göre saltanat Berkyaruk'da kalacak, Mehmet Tapar (Ş. 46), Gence Meliki olarak Diyarbekir, Azerbaycan ve Elcezire eyaletlerine hakim olacaktı. Yani bu anlaşma ile merkeziyetcilik sistemi bırakılarak ülke, Tuğrul Bey'in zamanında olduğu şekilde, ikiye bölünmekteydi.

Bu anlaşmaya rağmen Mehmet Tapar (Ş. 46), hutbede kendi ismini okutarak, yeniden saltanatını ilân etti. Berkyaruk tekrar kuvvetleriyle Mehmet Tapar üzerine yürüyerek onu bozguna uğrattı. Tapar, 1103'de Huy civarında beşinci defa yenildi ve Ahlat'a kaçtı. Burada yeni kuvvet toplamaya ve yeni bir savaşa hazırlanmaya başladı. Berkyaruk, memleketin kardeş kavgası ile harap hale geldiğini, İslâmın düşmanlarına fırsat sağlandığını anlatmak suretiyle kardeşini anlaşmaya ikna etti. 1104 yılında yeni bir anlaşma yapıldı. Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilâyetler Mehmet Tapar'a bırakıldı. Bu bölgede hutbenin sadece Tapar adına okunması kabul edildi. Yani bu defa sadece ülke ikiye bölünmekle kalmayıp, iki ayrı bağımsız devlet ortaya çıkarılmış oldu. Türkiye Selçuklu'ları da hesaba katılınca 1104 tarihinde üç ayrı Selçuklu devleti ve 3 ayrı sultan ortaya çıkmış oluyordu.

Ancak bu durum fazla sürmedi. Berkyaruk 23 aralık 1104 tarihinde genç yaşında öldü. Yerine tahta çıkarılan oğlu Melikşah (Ş. 53), Berkyaruk'un ölüm haberini alır almaz derhal kuvvetleriyle Bağdat'a gelen Mehmet Tapar (Ş. 46) tarafından tahttan indirildi. Tapar, 1105 yılında, devleti tekrar birleştirerek tahta oturdu.

Sultan Tapar, memleket içinde duruma hakim olunca Musul'u, önce Emir Çavlı'ya, kısa bir süre sonra o gözden düşünce de, 1108'de Emir Mevdud'a ikta ederek, Haçlılara karşı onu görevlendirdi. Ahlat Beyi Sökmen ile doğu-Anadolu Artuklu beylerini de onunla birlikte harekete memur etti. Emir Mavdut'un 1113'de Şam'da bir batınî tarafından şehit edilmesi üzerine Musul, Ak-Sungur'a verilerek, Haçlılara karşı savaş görevi ona tevdi olundu. Suriye'nin idaresi de Tuğ-Tekin'e verilip, o da Ak-Sungur'a yardımla görevlendirildi.

Haçlılar her ne kadar Selçuklu sultanını meşgul ediyorlarsa da bu konu onun nazarında Emirler, Atabey'ler aracılığı ile yürütülecek önemden öteye geçmiyordu. Buna karşılık Gürcistan olayları, Sultan için, şahsen hareket etmesini gerektiren önem taşımaktaydı.

Selçuklu hanedanı içindeki çekişmeler, Haçlıların Suriye sahillerinde tutunmalarına imkân yarattığı gibi, Gürcülere de, sultana karşı harekete geçmek için cesaret vermişti.

Selçuklu'ların karışık durumundan istifade etmek isteyen Gürcü Kralı David, kayınpederi olan Kıpçak Başbuğ'u Atrak'ın Kıpçak kuvvetleri sayesinde, bir istilâ hareketine girişerek, Gence kapılarına kadar gelmiş, bu bölgede yaşayan göçmen Türkmen'lerin kütle halinde Anadolu'ya göç etmelerine sebeb olmuştur. Bu olay üzerine Sultan Tapar, 1110 senesinde Gürcüler üzerine bir ordu sevkederek, Gürcüleri bozguna uğratıp, ülkelerini yeniden işgal etti ve onları itaat altına aldı. Sultan Tapar, gene uzunca bir süre de, Selçuklu'lar içindeki karışıklıklardan yararlanarak cüretlerini arttırmış olan Batınî'lerle ve bilhassa bunlar içinde isim yapmış olan Hasan Sabbah ile uğraştı. En son 1117 yılında Hasan Sabbah'ın sığındığı Alamut kalesi kuşatılarak burasının temizlenmesine çalışılırken, sultanın ölümü bu işi yarıda bıraktırdı.

Sultan Tapar hastalığının ağırlaştığını hissedince 1118 martında 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u (Ş. 54) tahta çıkarmış ve kısa bir süre sonra da ölmüştür. Ancak Horasan Meliki Sancar (Ş. 47), Mahmut'un sultanlığını tanımayarak kendi sultanlığını ilân etti.

Sancar ilk iş olarak, Gazne'liler bahsinde gördüğümüz üzere, o tarihte aralarındaki barış bozulmuş olan Gazne üzerine yürümüş, Gazne ordusunu mağlup ettikten sonra, Hindistan'a kaçmış olan Gazne hükûmdarı Arslan'ın yerine, onun kardeşi Bahram Şah'ı çıkarmış, ikinci bir harekette de Arslan'ı esir almıştı. Sancar, bu sefer tamamlandıktan sonra Yeğeni Mahmut'un (Ş. 54) üzerine yürüdü.

12 Ağustos 1119 tarihinde ikisinin ordusu Sâve'de karşılaştı ve zafer Sancar'da kaldı. Sancar kendisine esir düşen yeğenine gayet iyi muamele yaparak, bütün garp ülkelerini onun hakimiyetine bıraktığı gibi, sultan sıfatını muhafaza etmesine de izin verdi. Kendisi ise «Sultan ul-azam» = en büyük sultan ünvanını alarak, yeğenini kendisine tâbi sultan durumuna getirdi. Bu şekilde, birisi merkezi Merv'de olan Büyük Selçuklu Sultanlığı, diğeri merkezi önce İsfahan, sonra da

Hemedan olan Irak Selçuklu'ları sultanlığı ortaya çıkıyordu. Her ikisi de bağımsızdı, ancak Irak Selçuklu'ları sultanı, Büyük Selçuklu'lar sultanının kendisinin üstünde olduğunu kabul ediyor, ikisi bir arada bulundukları vakitlerde, kendisi sultanlık alametlerini kullanamıyor ve amcası önünde yer öpmesi gerekiyordu.

Sultan Sancar, Selçuk İmparatorluğu'nun Melikşah devrindeki büyük kudret ve ihtişamını yeniden tesis etmiş ve islâm dünyasının koruyucusu görevini hakkıyla yerine getirmiştir.

1130 yılından itibaren, Sancar için sıkıntıların ve zorlukların başladığını görmekteyiz.

Daha Horasan valisi bulunduğu sıralarda, 1102 yılında, Sancar tarafından mevkiine getirilmiş olan batı-Karahanlı Hükûmdarı Muhammed bütün hükümdarlık süresince iç güçlüklerle uğraşmış ve sık sık Sancar'dan yardım istemek zorunda kalmış, ancak son devresinde, Sancar ile arası açılınca, sultan 1130 yılında Semerkant'a bir sefer tertip ederek, şehri işgal etmiş ve Muhammed II'yi esir almıştı. Bir süre sonra ölen Muhammed II'nin yerine oğlu Ahmet geçmişse de, Sancar onu kağan olarak tanımayarak, Karahanlı'lar bahsinde gördüğümüz şekilde, önce Hasan'ı, sonra İbrahim ve nihayet Mahmut II'yi Karahanlı tahtına çıkarmıştı. Bu arada Ahmet iki yıl süreyle Sancar'a karşı başarısız bir mücadele vermişti.

1135 yılında, Sancar'a tâbi olduğu halde, yıllık vergisini ödemekten kaçınan Gazne Sultanı Bahram Şah üzerine bir sefer yapılıp, Gazne yeniden itaat altına alınmıştı.

Bütün bu seferlerde büyük yararlıkları görülen, Sancar'ın Harezm Valisi Atsız, 1135 yılından itibaren, sultanın kendisi hakkındaki düşüncelerinin değiştiğini hissederek, gerektiğinde savunabilmek için, hazırlıklar yapmaya ve sultandan uzaklaşmaya başlamıştı. Ayrıntılarını Harezmşah'lar bahsinde göreceğimiz bu davranışları, Sancar'ı 1138 eylülünde Harezm üzerine bir sefer yapmaya mecbur etti.

Bu seferin yapılması çok ters bir tarihe rastlamaktaydı. Hakikaten 1137 yılında batı-Karahanlı hükûmdarı Mahmut II, Hocend yakınlarında Kara-Hitay'lılara yenilerek Semerkant'a çekilmişti. Atsız'la uğraşması sebebiyle Sancar'ın, bu yenilgi üzerine hemen Karahanlı'ların yardımına gidememiş olması, ilerdeki pek mühim ve imparatorluğun dağılmasına kadar gidecek gelişmelerin ilk adımı olacaktır.

Sultan Sancar, 16 kasım 1138 tarihinde, Atsız'ın kuvvetlerini bozarak Harezm'e girdi. Atsız kaçmağa muvaffak oldu. Sultan Sancar, onu valilikten azlederek yerine Süleyman Şah'ı (Ş. 57) getirdi ve Merv'e döndü. Ancak Sancar'ın ayrılmasından sonra Atsız'ın geri geldiği, Süleyman Şah'ı (Ş. 57) mağlup ederek, Harezm'e yeniden hakim olduğu ve sultandan af dilemesi üzerine de Harezm valiliğinin gene ona verildiği anlaşılmaktadır.

Sultan Sancar, Atsız problemini hallettikten sonra ilgisini Kara-Hitay'lara ve Semerkant olaylarına çevirmek imkânını bulabildi. O sıralarda Semerkant da yeniden karışmıştı. Durumu ve 1137'deki Kara-Hitay'lara karşı yenilgiyi özetleyelim:

936 yılından itibaren, kuzey-Çin'de kuvvetli bir devlet kurmuş olan Moğol asıllı Kitan'lar, 1122 yılına doğru Tunguz asıllı Cürcen'lerin baskısı altında kalmışlardı. Bunlardan bir kol, bu baskı sonucu batıya doğru göç etmiş, Turfan, Kuça ve Beşbalık bölgesinde yaşamakta olan Uygur'ları hakimiyetleri altına alarak, Kaşgar'a doğru genişlemek gayretlerine girişmişlerdi. Doğu-Karahanlı'lar Hükümdarı Ahmet, 1122 yılında bunlar üzerine yürüyerek büyük bir galebe elde etmiş,

ağır kayıplar veren Kara-Hitay'lar yön değiştirerek Tarbagatay bölgesine gelmişlerdi. Orada yaşamakta olan batı-Karahan kağanına tâbi ve fakat onlardan memnun olmayan Türkleri ve bu arada Karluk'ları da kendisine çeken Kara-Hitay Başbuğu Gürhan (bu bir isim değil Kara-Hitay hükûmdarlarının kullandıkları ünvandır) kayıplarını telâfi ederek kısa sürede yeniden kuvvetli bir ordu meydana getirmiş ve bu ordu ile 1137 yılında, yukarda temas ettiğimiz şekilde, Hocend yakınlarında Mahmut'u yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgide Karluk'ların birinci derecede rol oynadıkları da anlaşılmaktadır. Zira yenilgi üzerine, durumu Sultan Sancar'a bildirirken, Mahmut, Karluk'lardan özellikle şikâyet etmekteydi.

Sultan Sancar'ın 1141 yılında, büyük bir ordu ile Karluk'ları cezalandırmak maksadıyla harekete geçmesini gerektiren olaylar bunlardı. Karluk'lar sultanın geldiğini duyunca, elçiler göndererek hizmete hazır olduklarını bildirdiler. Ancak onlara itimat etmeyen Sultan Sancar, teklifleri kabul etmedi. Karluk'lar bunun üzerine, esasen kendilerini destekleyen Kara-Hitay başbuğundan yardım istediler. Gürhan, sultana elçiler yollayarak Karluk'ların affı için şefaatte bulundu. Buna karşılık Sultan Sancar, Gürhan'ı islâmiyeti kabule davet etti. Gürhan'ın, Selçuklu elçisini hakaretle geri çevirdiği ve bunun üzerine savaşın kaçınılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır.

İki ordu 10 eylül 1141 günü Semerkant yöresinde Katvan mevkiinde karşılaştılar. Sancar'ın ordusu bozuldu ve mutlak şekilde yenilgiye uğradı. İçlerinde Sancar'ın karısı ve bazı emirlerin de bulunduğu pek çok esir verildi. Sultan Sancar ile Karahanlı hükûmdarı Mahmut II, güçlükle kaçabildiler. Ceyhun'un doğusundan Çin hududuna kadar uzanan bütün Türkistan Kara-Hitay'ların eline geçti. Bununla beraber Kara-Hitay'ların Türk ülkelerindeki nizamı değiştirmemiş olduklarını, Karahanlı devletini de, tabiiyetlerine alarak, yerinde bıraktıklarını, Karahanlı'lar bahsinde görmüştük.

Sultan Sancar'ın bu yenilgisi üzerine, Atsız, Selçuklu'ların merkezi Merv'i işgal ederek Sancar'ın hazinelerini yağma edip hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Ancak bu davranış Horasan halkı tarafından benimsenmedikten başka, durumunu süratle toparlayan Sancar'ın yaklaşması üzerine Atsız geri çekildi. Sancar 1143'de Harezm'e girdi ve Atsız'ı Gürgenç şehrinde kuşattı. Fakat onun yeri öperek af dilemesi üzerine tekrar affetti.

Kaynaklar, Kara-Hitay yenilgisinin başlıca sebebleri arasında, Atsız'ın Sultanla birlikte hareket etmemiş olmasını ve 1135'lerden itibaren, devletin uç bölgelerini zayıflatan davranışlarını saymaktadırlar.

Sultan Sancar toparlanıp, Atsız'ı da yeniden itaat altına aldıktan sonra Kara-Hitay'larla barış yapmış, fidyeleri ödeyerek esir düşmüş karısını ve emirleri kurtarmıştır.

Sultan Sancar'ı, 1152 yılında kendisine tâbi olan Gazne hükûmdarı Bahram Şah'a isyan etmiş Gur'luları itaat altına almak için çıktığı Gazne seferinde görüyoruz. Gur'luların başında olan Alâaddin'i, ilk çatışmada yenilgiye uğratarak esir etmesi, Sultan Sancar'ın ordusunu yeni baştan ciddi şekilde kuvvetlendirdiğini göstermektedir. Bununla beraber, bu sefer, sultanın başarı ile sona ermiş son seferidir. Hakikaten bir sene sonra Oğuz'larla yapacağı savaş, hem kendisinin, hem de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonu olacaktır.

Karahanlı'lar devletinin Kara-Hitay hakimiyetine girmesi, Maverayünnehr'de, Karahanlı'lara tâbi olarak yaşamakta olan Oğuz topluluklarının, Kara-Hitay'lardan destek bulan Karluk'lar tarafından ülkelerinden göçe zorlanması sonucunu

doğurmuştu. Oğuz'lar, batıya doğru Balh havalisine yığılmaya, burada çok daha eski tarihlerden beri yaşamakta olan Oğuz topluluklarına katılmaya başladılar. Bu Oğuz toplulukları Üçok'lar ve Bozok'lar diye iki kola ayrılmakta, Üçok'ların başında Tuti Bey, Bozok'ların başında ise Korkut Bey isimli başbuğlar bulunmakta idi. Her iki kolun da 12'şer boya ayrıldıklarına dair ilk bilgilerin bu Oğuz'larla ilgili olarak kaynaklarda yer almış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bölgede evvelce oturmakta olan Oğuz'ların doğrudan doğruya Sultan Sancar'a tâbi oldukları ve kendi beyleri tarafından idare oldundukları, sultana da her yıl, belirli miktarda, şölenlik koyunu vergi olarak gönderdikleri Arap kaynaklarından öğrenilmektedir. Katvan savaşından sonra başlayan göçlerle buradaki Oğuz toplulukları kalabalıklaşınca, onları disiplin altına almak görevinin Balh valisine verildiği anlaşılıyor. Ancak Oğuz'lar, kendilerinin doğrudan doğruya sultana tâbi olduklarını ileri sürerek Balh valisi Kumaç'ın idaresine girmeyi reddetmişlerdi. Kumaç, bunun üzerine, 10.000 atlı bir kuvvetle Oğuz'ların üstüne yürümüş, bir çatışmayı göze almayan Oğuz'lar, Kumaç'ın yanına gelerek, çadır başına belirli miktarda vergi ödemeyi teklif ederek, yerlerinde bırakılmalarına müsaade edilmesini istemişlerdi. Kumaç bu teklifleri kabul etmediği gibi, yanına gelen Oğuz beylerine de gayet sert muamele yapmıştı.

Geri dönen Oğuz beylerinin, bütün Oğuz boylarını toplayarak Kumaç'ın karşısına çıktıkları ve 1153 yılında yapılan bir savaşta büyük bir galebe elde ederek, Kumaç ile oğlunu da esir aldıkları ve Balh yöresini yağmaladıkları kaynaklarda yer almıştır.

Kumaç'ın akıbetini öğrenen Sultan Sancar, 100.000 kişilik bir ordu ile Oğuz'ların üzerine kendisi yürüdü. Oğuz beyleri bu defa sultana şefaatciler göndererek, kendilerinin sultanın sadık kulları olduklarını, Kumaç'a karşı evlerini korumak için savaştıklarını arz edip, af dilemişler ve 100.000 dinar para ile pek çok hayvan vererek itaatlerini arzetmişlerdir.

Atsız'ı; Gur Başbuğu Alâaddin'i, af diledikleri için affetmiş olan Sultan Sancar, beraberindeki emirlerin ısrarı üzerine Oğuz'ların af talebini kabul etmemiştir. Bunun üzerine savaşa hazırlanan Oğuz'lar, 1153 nisanı içinde, dar bir boğazda Sancar ordusunu bozguna uğratmışlardır. Bir kısım askeri ile Balh'e doğru çekilen Sancar'ı takip eden Oğuz'lar, onu bir kere daha yenmişler ve Sancar Merv'e çekilmek zorunda kalmıştır. Oğuz'lar takiplerine devam ederek Merv'e gelmişler, Sultan Sancar savaşmayarak geri çekilince Merv'i yağmalamışlar ve bir süre sonra da Sultan Sancar'ı esir olarak ele geçirmişlerdir.

Oğuz'ların Sultan Sancar'a çok hürmetkâr davrandıkları, onu tahta oturtarak, önünde yeri öptükleri ve itaatlerini arzettikleri kaynaklarda yer almaktaysa da, netice itibariyle Sancar bir tutsaktı.

Bundan sonrası, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun acıklı bir şekilde sona erişidir.

Sultan Sancar'ın esir düşmesi üzerine, Nişapur'a kaçmış olan Emirler, Mehmet Tapar'ın (Ş. 46) oğlu Süleyman Şah'ı (Ş. 57) hükûmdar yaptılar. Süleyman Şah Merv üzerine yürüdü, ancak askerleri, Oğuz'ları görür görmez dağılıverdiler. 1153 sonu ile 1154 başlarında Nişapur'a gelen Oğuz'lar, bu şehri de tamamen yağmaladılar. Bu takipler ve savaşlar esnasında Sultan Sancar'ın demir bir kafes içinde birlikte götürüldüğü rivayet olunur.

Bu arada, Süleyman Şah'ın (Ş. 57) yerine, Sancar'ın yeğeni ve eski batı-Karahan Hükûmdarı Mahmut'un geçirildiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Mahmut ile Oğuz'lar arasında bir çok çarpışma olmuş, bunların çoğunu Oğuz'lar kazanmıştır. 1155 yılında Sultan Mahmut ile Oğuz'lar arasında barış yapılmıştır. Her ne kadar Sultan Mahmut Selçuklu'ların hükûmdarı olarak görünüyorsa da, aslında bütün kudretin, Emir Müeyyed Ay-Aba'nın elinde olduğu anlaşılmaktadır. Ay-Aba, Nişapur, Tus, Nesâ ve Abîverd yörelerine hakim bulunmakta, Sancar'ın diğer bir emiri olan Aytak da, Rey bölgesini elinde tutmaktaydı.

Oğuz'lar ise Balh, Merv ve Sarahs bölgelerine yerleşmişlerdi.

Sultan Mahmut ile barış yapıldıktan sonra, Sancar'ın emirleri, Sultan Sancar'ı ziyaret edebiliyorlardı. 1156 yılının nisan/mayıs aylarında Müeyyed Ay-Aba, nöbetçi Oğuz'ları kandırarak, Sancar'ı kaçırmayı başardı. Sancar, Merv şehrine geldi, kurtuluş haberini duyan bütün emirleri de Merv'e gelip onun etrafında birleştiler. Ancak, 72 yaşına gelmiş, hazinesi yağmalanmış, ordusu bulunmayan Sancar'ın fazla bir şey yapabilmek imkânı kalmamıştı.

Sultan Sancar'ın 7 mayıs 1157 yılında Merv'de ölmesi ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu fiilen ortadan kalkmaktaydı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olarak 1040 yılını kabul edersek, bu tarihle İmparatorluğun sona erdiği 1157 yılı arasında tahta geçmiş sultanların kronolojik listesi şöyle olmaktadır:

Tuğrul Bey	1040 - 1063	(12)
Alp Arslan	1064 - 1072	(20)
Melikşah	1072 - 1092	(35)
Berkyaruk	1093 - 1104	(44)
Mehmet Tapar	1105 - 1118	(46)
Sancar	1118 - 1157	(47)

İmparatorluğun Tasfiyesi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, bir bütün olarak ortadan kalktıktan sonra, Selçuklu Hanedan ailesi, çeşitli bölgelerde, bir süre daha varlıklarını devam ettirdiler. Bunları, doğu ülkeleri, Kirman Selçuklu'ları, Fars Selçuklu'ları, Irak Selçuklu'ları ve Suriye Selçuklu'ları diye 5 kısım halinde ele almak yerinde olacaktır. Ayrı bir sultanlık olup, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olmayan Türkiye Selçuklu'ları, bunların dışında ve geniş bir şekilde tetkiki gereken bir devlettir.

Doğu Ülkeleri

Doğu ülkelerinden kasdımız, Sultan Sancar'ın doğrudan doğruya kendisine ayırmış olduğu topraklardır. Katvan yenilgisinden sonra, ilk olarak bütün Türkistan elden çıkmış ve Kara-Hitay hakimiyetine girmiş idi.

Sultan Sancar'ın Oğuz'lara esir düşmesinden ve ölümünden sonra ülkenin geri kalan kısmı tam bir anarşi içine düştü. Gerek Sancar'ın emirlerinin, gerek Oğuz'ların ortaya çıkarmak istedikleri devletler ayakta duramadı.

Sultan Sancar'ın ölümü üzerine Balh bölgesini yurt edinmiş olan Oğuz'lar, 1153 ağustos/eylülünde Merv'e geldiler. Sarahs'ta bulunan Ay-Aba, askerleri ile

Oğuz'ların üstüne yürüdü, evvelâ başarılı geçen savaşlardan sonra 3 kasım günü tam bir bozguna uğradı.

Oğuz'lar ertesi sene, Sultan Mahmut'a elçiler göndererek, kendi hükûmdarları olması için onu Merv'e davet ettiler. Ancak Mahmut Oğuz'lara güvenemediğinden kabul cevabı veremedi. Oğuz'lar bunun üzerine Mahmut'tan oğlunu göndermesini rica ettiler. Mahmut'un bu ricayı kabul etmesi üzerine, Oğuz'lar, hükûmdarlarını Nişapur'da karşılayarak ona saygılarını bildirdiler. Mahmut bu durumdan cesaret alarak, kendisi de gelmeye razı oldu ve Oğuz'ların başına geçerek Merv'e yerleşti.

Mahmut'un 1162 yılına kadar Oğuz'ların başında kaldığı anlaşılıyor. O tarihte ve Oğuz'lar Ay-Aba'yı Şadiyah'ta kuşatmış oldukları bir sırada, onların yanından kaçarak Nişapur kalesine sığındı. Hükûmdarlarının kaçtığını gören Oğuz'lar kuşatmayı kaldırarak Merv'e döndüler; Mahmut ise Ay-Aba'nın eline geçti, kendisi ve oğlu, gözlerine mil çekildikten sonra öldürüldüler.

Merv, Balh ve Sarahs'a hakim olmakta devam eden Oğuz'lar, hutbeyi ölmüş olan Sultan Sancar namına okutuyorlardı. Nişapur, Tûs, Nesâ bölgelerinde hakimiyetini devam ettiren Ay-Aba, hutbeyi Irak Selçuklu hükûmdarı Arslan Şah adına okutuyor; Dihistan ve Curcan bölgelerini elinde tutan Aytak, hutbeyi Harezmşah İl-Arslan adına okutuyordu. Herat'da ise Ay-Tekin bulunuyordu.

Oğuz'lar 1162 yılında kendilerine savaş açan Gur hükümdarını yenerek 1163 yılında Gazne'yi zaptettiler. Fakat bir süre sonra Gur'lar Gazne'yi geri almayı başardılar. Ay-Aba ise Harezm içindeki mücadelelere karıştı. Onun ölümünde yerine geçen oğlu Toğan Şah, Harezmşah Sultan Şah ile mücadeleye girişti, ancak Harezm gittikçe kuvvetleniyor ve Toğan Şah her çarpışmayı kaybediyordu. Toğan Şah da ölünce yerine geçen Sancar Şah dirayetli bir idare gösteremedi ve kendisine bağlı emirler teker teker Harezmşah'ın hizmetine girdiler. 1185 senelerinden itibaren doğu ülkelerinde artık ne Selçuklu emirlerinin, ne de Oğuz'ların idaresinde beylikler kalmamış, doğu ülkeleri Harezmşah'lar ile Gur'luların eline geçmişti. Oğuz'ların bir bölümü Kirman, Fars ve Anadolu'ya göç ettiler. Diğer bir kısmı, küçük topluluklar halinde Horasan'da kaldılar. Bu sonuncular da Mogol istilâsından sonra Anadolu'ya göçeceklerdir.

Kirman Selçukluları

Kirman ve Umman bölgeleri, Çağrı Bey'in (Ş. 13) oğlu Kavurt Bey (Ş. 24) tarafından fethedildikten sonra, Kavurt Bey bu bölgenin başında kalmıştı. Melikşah'ın tahta geçişi sırasında Kavurt Bey'in saltanat iddiasına girişmesi sonucu hayatını kaybettiğini görmüştük. Kavurt Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Kirman Şah (Ş. 40) geçmiş, ancak Melikşah 1074 yılında onu uzaklaştırarak Kavurt Bey'in ikinci oğlu Sultanşah'ı (Ş. 39) Melik yapmış, 1085 yılında onu da değiştirip, Kavurt Bey'in üçüncü oğlu Turanşah'ı (Ş. 38) Melikliğe getirmişti.

Turanşah'ın 1097 yılına kadar süren Meliklik devresi, Kirman bölgesinin saadet devri olarak bilinir. Bu tarihte ölümü üzerine oğlu İranşah (Ş. 48) Melik oldu. İçkiye ve sefahata düşkün olan İranşah kısa sürede halkın nefretini kazandı ve bir suikast sonucu öldürüldü. Emirler onun yerine 1101 kasımında, Kirmanşah'ın (Ş. 40) oğlu Arslanşah'ı (Ş. 49) Melikliğe getirdiler.

Sultan Sancar'ın yüksek hakimiyetini tanımış olan Arslanşah (Ş. 49) devri de Kirman'ın mesut yıllarını oluşturmuştur. 1142'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Melikşah (Ş. 59) babasının yolunda devam etmiş ve Kirman'da kıymetli imar faaliyetine girişmiştir. Melikşah 1156 yılında öldü, yerine oğlu Tuğrulşah (Ş. 67) geçti. Tuğrulşah'ın 1169 yılına kadar süren Melikliği bir zevk ve eğlence dönemi olarak tanınmıştır.

Tuğrulşah (Ş. 67) ölünce, üç oğlu, Turanşah (Ş. 72), Behramşah (Ş. 71) ve Arslanşah (Ş. 70) arasında mücadele başladı. 1179 yılında Oğuz'ların ilk kafilelerinin Kirman topraklarına girişleri sırasında Turanşah (Ş. 72) Melik olarak bulunuyordu. Gelen bu ilk topluluğun 10.000 ev olduğu ve bunların yerleşmek için izin istedikleri, fakat itimad uyandırmadıkları için Kirman Melikinin Fars Selçuklu'larından yardım istediği, ancak Oğuz'ların Kirman-Fars kuvvetlerini bozguna uğrattıkları, buna rağmen Kirman'ın merkezi Berdeşir'e yürümeyerek güneye indikleri kaynaklarda yer almaktadır. Oğuz'lar 1180 yılında Turanşah'ın (Ş. 72), kendi başlarına geçmesini talep ettiler. Bu talepleri kabul olunarak Oğuz beylerine Hil'at giydirildi. Bununla beraber zayıf bir kişiliği olan Turanşah (Ş.72), Oğuz'ları gerektiği şekilde idare edemiyordu. Asıl hakim durumda görünen Atabey Reyhan ise, Oğuz'lardan hoşlanmıyordu. Oğuz'ların bir süre sonra Berdeşir'den ayrıldıkları ve Nesâ ve Nermaşir taraflarına gittikleri anlaşılıyor.

Turanşah (Ş. 72), 1184 yılında kendi adamlarından birisi tarafından öldürüldü ve yerine kardeşi Behramşah'ın (Ş. 70) oğlu Mehmet Şah (Ş. 73) geçti. Mehmetşah, Kirman'ın son melikidir.

Sultan Sancar'ı yenilgiye uğratan Oğuz beyleri arasında ismi geçen Dinar Bey'in 16 Aralık 1185'de Kirman'a geldiğini görüyoruz. Kendisinin bu bölgedeki Oğuz'ların daveti üzerine geldiği anlaşılmaktadır. Dinar Bey, Oğuz'ları derhal düzene sokarak, Zerend şehrini zaptetti. Selçuklu Melik Mehmetşah (Ş. 73), yardım istemek için Irak'a gitti, fakat bir daha geri dönmedi. Bu şekilde Kirman Selçuklu'ları 1185 yılında sona ermiş oldu.

Dinar Bey, 1187 yılında Berdeşir'i fethederek Kirman hükûmdarı oldu. 15 ekim 1195 tarihinde ölünceye kadar Kirman'ın başında kalan Dinar Bey'den kaynaklar büyük sitayişle bahsederler.

Yerine geçen oğlu Ferruhşah içki ve eğlence düşkünü, ayrıca da Oğuz'lardan hoşlanmayan bir genç olarak tanınmıştır. Kendi halkının da kendisinden hoşlanmadığını gören Ferruhşah, Harezmşah Tekiş'e tâbiiyetini bildirerek yardım istedi. Harezmşah yardım yolladıysa da, bu arada 1196 yılında Ferruhşah öldü. Ferruhşah'ın kardeşi Acemşah Harezmşah'ın sarayına götürülmüştü. Bu sebeble Oğuz'lar hükûmdarsız kaldılar. Kirman da bir süre sonra Salgurlu Fars Atabeylerinin hakimiyetine girdi.

Fars Selçukluları

Fars, İran'ın güneyindeki bir eyalettir. Alp Arslan (Ş. 20) tarafından fethedilip Selçuklu arazisine katılan bu bölgeye, Sultan Mehmet Tapar (Ş. 46) zamanında Emir Çavlı vali tayin edilmişti. Sultan Mahmut (Ş. 54), Irak Selçuklu'ları hükûmdarı olunca, kardeşlerinden Selçukşah'ı (Ş. 55), Melik olarak Fars'a yolla-

mıştı. Ancak, Sultan Mahmut'un ölümü üzerine çıkan saltanat mücadelesinde, Selçukşah (Ş. 55), kardeşi Mesut (Ş. 56) ile birlikte, Sultan Sancar'ın (Ş. 47) tuttuğu diğer kardeşleri Tuğrul'a (Ş. 58) cephe alınca, Sultan Sancar onu Fars Melikliğinden uzaklaştırarak, yerine, Sultan Tuğrul'un (Ş. 58) çocuk yaşta olan oğlu Alp Arslan (Ş. 66) melik tayin edildi. Emir Mengü-Bars da ona Atabey olarak verildi. (Atabey'ler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Lala'lara benzerler, şu farkla ki, bunlar yetiştirilmeleri ile görevlendirildikleri Meliklerin sadece tahsil ve terbiyesi ile değil, onların her bakımdan ve bu arada hakimiyetine verilen toprakların idaresinde de yardımcısı durumundadırlar. Melikler küçük yaşta olunca idare Atabeylere kalmaktadır, bazı ahvalde Atabeyler, Meliklerin yerlerini almaktadırlar. Selçuklu'ların son devirlerinde ve onlardan sonra görülen Atabeyliklerin menşei bunlardır.)

Mengü-Bars, Irak Selçuklu sultanının saltanat mücadeleleri ile uğraşmakta oluşu sebebiyle, Fars eyaletini kendi keyfine göre idare etmiş ve Türk Memlûklardan kendi şahsına bağlı bir ordu kurmuştu. Mengü-Bars 1138 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mesut'a (Ş. 56) karşı isyan edip de öldürülünce, Fars'a onun adamlarından Boz-Aba hakim olmuştur.

Bu sıralarda Seyhun boylarından bir Türkmen topluluğunun Fars eyaletine geldiği, bunların arasında Oğuz'ların Salur boyundan bir kümenin de bulunduğu anlaşılmaktadır. O bölgede Salgur'lar diye tanınan bu Türkmen'lerin başlarında bulunan Mevdut Bey'in kısa bir zaman içinde Boz-Aba'nın en güvendiği emirlerden birisi haline geldiğini görmekteyiz. Boz-Aba da, Sultan Mesut'a (Ş. 56) karşı isyan ederek, 1147 yılında Hemedan civarındaki bir çatışmada öldürüldü ve Fars eyaletine Sultan Mahmut'un (Ş. 54) oğullarından Melikşah (Ş. 63) getirildi. Bu sırada Mevdut da ölmüş, onun oğlu Sungur, Melikşah'ın Atabeyliğine geçmiştir.

Sungur'un kısa bir süre sonra, kabiliyetsiz bir insan olduğu anlaşılan Melikşah'ı (Ş. 63), Fars'tan çıkararak, ülkeye kendisinin tek başına hakim olduğunu görüyoruz. Hakimiyetini meşru göstermek için de Sultan Tuğrul'un (Ş. 58) oğlu Mehmet'i (Ş. 64) Melikliğe getirmiştir. Mehmet'in (Ş. 64), Selçuklu sülâlesinden Fars'a gelen son Melik olduğu anlaşılıyor.

Sungur 1160 yılına kadar ülkeyi idare etmiş, bu tarihte ölünce yerine kardeşi Zengi geçmiştir. 1176 yılında Zengi ölünce oğlu Tikle, 1195 yılında da o ölünce yerine Tikle'nin kardeşi Sa'd geçmiştir.

Kirman'ın Fars hakimiyetine girişi Sa'd devrindedir. Ünlü şair Şeyh Sa'di, «Sa'di» mahlasını bu Salgur Atabeyinden almıştır.

Sa'd 1230 yılında ölünce yerine oğlu Ebu Bekir geçmiştir. Salgur'lar içinde en kabiliyetli olarak tanınan Ebu Bekir, Kays adasını, Kâtif, Bahreyn ve Umman kıyılarını zaptetmiş, memleketin ticaretini geliştirmiştir. Şeyh Sa'di'nin Gülistan'ı ithaf ettiği hükûmdar budur.

Ebu Bekir Mogol'ları metbu tanıyarak ülkesini kurtarmış ve Mogol'lar kendisine Kutluğ Han ünvanını vermişlerdir.

1260 yılında, Ebur Bekir ölünce, yerine hasta yatmakta olan oğlu Sa'd geçmiş, ancak 17 gün sonra ölünce onun oğlu Muhammed (Mehmet) hükûmdar ilân edilmiş, annesi Terken Hatun da naib olmuştur. Fakat o da 1263 yılında ölmüş, bu defa Ebu Bekir'in kardeşi Salgur-Şah'ın oğlu Muhammed başa geçirilmişse de, Terken Hatun bunu 8 ay gibi kısa bir süre sonra öldürtmüş ve bundan az bir

zaman sonra da, takriben 1266 yılından itibaren Fars, doğrudan doğruya Mogol'lar tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Salgur hanedanının böylece ortadan kalkmasından sonra, onların içinden çıktığı boy olan Salur Türkmen'leri varlıklarını muhafaza ederek Fars bölgesinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Irak Selçukluları

Sancar'ın (Ş. 47), 1119 yılında batı ülkelerini yeğeni Mahmut'a (Ş. 54) bırakıp onu kendisine tâbi bir sultan yapması ile başlayan Irak Selçuklu'ları tarihi, sadece saltanat mücadeleleri ile geçmiştir denilebilir.

Sultan Mahmut (Ş. 54) hükûmdarlık senelerini, bir taraftan kardeşleri Mesut (Ş. 56) ve Tuğrul (Ş. 58) ile, diğer taraftan 1126'dan sonra Halife Mustarşid ile uğraşmakla geçirmiştir. Kardeşi Mesut'un (Ş. 56) Atabeyi olan Ay-Aba, Selçuklu tahtına 1109 doğumlu ufak bir çocuk olan Mesut'u çıkararak idareyi fiilen kendisi ele almak emelinde idi. İlk denemesi bir çatışmaya gitmeden tatlılıkla geçiştirilmiş ancak, maceraperest bir insan olarak tanınan Hille emiri Dubays'ın Malik al Arap) teşviki ile Ay-Aba, bu defa silâhlı bir harekete geçmiştir.

Dubays denen Arap asıllı kişinin Selçuklu tarihinde hazin bir rolü vardır. Mehmet Tapar'ın (Ş. 46) sultanlığı devresindeki serkeş hareketleri sonucu, sultan tarafından esir edilmiş, sultana sadakat yemini vererek hayatını kurtarmışsa da, emiri bulunduğu Hille şehrine dönmesine müsaade olunmayarak, Hemedan'da ikamete mecbur edilmişti. Sultan Mahmut (Ş. 54) tahta geçince, onun Hille'ye dönmesine izin vermiş ve bu sebeble de başına büyük bir gaile açmıştır.

Ay-Aba ile Dubays, topladıkları kuvvetlerle Sultan Mahmut'un (Ş. 54) üzerine yürüdüler. 1120 yılında Asadâbad civarındaki çarpışmada Sultan Mahmut askerleri bozguna uğrattı, Ay-Aba ve Dubays kaçmayı başardılar, Sultan Mahmut (Ş. 54), ufak bir çocuk olan kardeşi ile kolayca anlaştı, Ay-Aba'yı da affetti; ancak ona ikta edilmiş olan Musul'u elinden alarak, burasını Ak-Sungur'a verdi. Bu şekilde problemin bir kısmı halledilmiş olmakla beraber, kayınpederi Mardin Beyi'nin yanına kaçmış olan Dubays henüz ortadan çekilmiş değildi.

Devletin karışıklık içinde olmasından yararlanan Gürcü'ler, 1121 yılında Tiflis'i zaptettiler. Arran Emiri olan Sultanın kardeşi Tuğrul (Ş. 58) Gürcü'lerle başa çıkamayarak Sultan'dan yardım istedi. Bunun üzerine, Sultan Mahmut (Ş. 54) 1123 yılında Gürcistan'a bir sefer yaparak, Gürcü'leri kaçmaya mecbur etti. Ancak Halife ile olan anlaşmazlıkları, uzun süre ülkesinin dışında kalmaya imkân bırakmadığından, bu seferden tam netice alamadan dönmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra, Mahmut (Ş. 54) yeniden iç sıkıntılarla uğraşmaya başlayınca, Gürcü'ler tekrar Şirvan, Derbent, hatta doğu-Anadolu'da Pasin'lere kadar akınlar yapmaya başlayacaklardır.

Sultanın halife ile anlaşmazlığı, halifenin, dinî otoritesinin yanında, siyasî otoriteye de sahip olmak arzusu idi. Bu yüzden Bağdat'da Arap'larla Selçuklu kuvvetleri arasında kanlı çarpışmalar cereyan etmekteydi. Dubays'ın tahrikleri bu anlaşmazlığı daha da kuvvetlendirmişti. Hakikaten Mardin'e kaçmış ve ora-

dan Sultan'a itaatini arzetmiş olan Dubays, bir süre sonra, 1123 yıllarında halifeye karşı mücadeleye girişmiş, ancak tam bir yenilgiye uğrayınca Haçlılara sığınmaktan çekinmemiş ve hatta onları Halep'e taarruz etmeğe dahi kandırmıştı. Haçlıların bu konudaki denemeleri başarısızlıkla sonuçlanınca, Dubays bu defa Sultan'ın kardeşi Tuğrul'a (Ş. 58) yanaşmış ve birlikte Bağdat üzerine yürüyerek Irak eyaletini zaptetmek için onu kandırmıştı. Ancak bu projeyi de yürütemeyince, her ikisi, yani Tuğrul (Ş. 58) ve Dubays, Sultan Sancar'ın (Ş. 47) yanına giderek, hem halifeden, hem de kendilerine yardım etmediğini ileri sürerek Sultan Mahmut'dan (Ş. 54) şikâyet etmişlerdi.

Halifenin davranışlarından memnun olmayan, onun dünyevî işlerle ilgilenmesine karşı çıkan ve bu konuda gerekenin yapılması için Sultan Mahmut'a (Ş. 54) talimat vermiş olan Sancar (Ş. 47), bu şikâyet üzerine Mahmut'u (Ş. 54) Rey şehrine çağırmıştır. Mahmut (Ş. 54) derhal Sancar'ın huzuruna giderek, konu etraflıca tartışılmış, bazı kararlara varılmış ve bu arada, halife üzerine müşterek bir hareket yapılması da görüşülmüştür. 1128 yılında varılan bu karar gereğince Dubays da tekrar Hille'ye dönmüşse de, gene rahat durmayarak halifeye karşı tek başına harekete geçmiş ve maceralı hayatı 1135 yılına kadar devam ettikten sonra, bu tarihte öldürülmüştür.

Rey'den Hemedan'a geri dönen Sultan Mahmut (Ş. 54) ise, halifeye karşı ciddi bir harekete geçmek imkânı bulamadan 10 eylül 1131 tarihinde ölmüştür. Öldüğü zaman 27 yaşında bulunuyordu.

Mahmut ölünce, oğlu Davud (Ş. 61), Irak Selçuklu tahtına çıkarıldı. Ancak Davud'un sultanlığı, hem büyük Sultan Sancar, hem de halife tarafından tanınmadığı gibi, Mahmut'un (Ş. 54) kardeşi Mesut'un (Ş. 56) da taht üzerinde hak iddia ederek ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Halifenin başlangıçta Mesut'u (Ş. 56) desteklemediği; büyük Sultan Sancar'ın, Mahmut'un (Ş. 54) yerine Tuğrul'u (Ş. 58) geçirmek için ordusu ile Rey'e gelmesi üzerine; Halife ile Mesut'un (Ş. 56) bir anlaşmaya vardıkları ve Mesut'un diğer kardeşi Selçukşah'ın (Ş. 55) da onlara katıldığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde, Mesut (Ş. 56) ile Selçukşah (Ş. 55) kardeşleri Tuğrul'un (Ş. 58) tahta geçmesini önlemek için halifeyle de birleşerek amcaları Sancar'a karşı çıkmaktaydılar.

Sancar, Rey'den Hemedan'a, oradan da Asadabad'a geldi. Mesut (Ş. 56) bir çarpışmayı göze alamayarak Azerbaycan istikametine çekilmek istemişse de, süratle ona yetişen Sancar, Dinavar yakınında 25 mayıs 1132 günü onu savaşa mecbur etti. Aslında savaşın bütün yükü, Selçukşah'ın (Ş. 55) atabeyi olan büyük emirlerden Karaca Bey'in üzerinde kalmış ve netice Sancar'ın tam bir galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Sancar, savaşın mesulu saydığı emirlere ve kumandanlara çok şiddetli davranmakla beraber Mesut'a (Ş. 56) şefkatle muamele etmiş ve onu yeniden Azerbaycan melikliğine getirmiştir. Tuğrul'u (Ş. 58) Irak Selçuklu tahtına çıkarıp, vezirini de kendisi tayin eden Sultan Sancar, ona «memleketini ve eski şerefini muhafaza etmesini tavsiye ile kendi rızasına muvafık surette hareket etmesi ve kendisine muhalefetten sakınması talimatını» (17) verdikten sonra Horasan'a geri dönmüş ve böylece Sultan Tuğrul (Ş. 58) dönemi 1132 haziranından itibaren başlamıştır.

Sultan Tuğrul (Ş. 58), kendisine karşı çıkmış olan kardeşi Selçukşah'ı (Ş. 55)

---

(17) Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt II, sayfa 198

Fars Melikliği'nden uzaklaştırıp, onun yerine kendi oğlu Alp Arslan'ı (Ş.66) geçirmiş ve Mengü-Bars'ı da onun atabeyliğine tayin etmiştir. Sultan Tuğrul'un (Ş. 58), kendisine tâbi ülkeyi tanzim bakımından yaptığı yegâne iş bundan ibarettir. Zira iki sene süren sultanlığının tamamı saltanat mücadelesiyle geçmiştir.

Daha tahta oturuşundan 3 ay geçmeden, tahtı elinden alınmış olan yeğeni Davut (Ş. 61) saltanat iddiası ile ortaya çıktı. 1132 yılının ağustos ayında Hemedan civarında cereyan eden çarpışmada Davut'un kuvvetleri tam bir bozguna uğradı ve Davut, atabeyi Ahmedili tarafından güçlükle savaş meydanından kaçırılabildi.

Bu yenilgiden sonra Davut (Ş. 61) Azerbaycan'da, Gence'de bulunan diğer amcası Mesut'un (Ş. 56) yanına giderek, onunla birleşti. Bu ikisinin 1133 yılı başlarına doğru Bağdat'a giderek Halife Mustarşid ile bir anlaşma yaptıklarını ve 14 ocak 1133 günü halifenin, büyük bir merasimle Mesut'u (Ş. 56) Irak Selçuklu Sultanı ilân ettiğini Arap kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu şekilde Irak tahtında, biri Sancar tarafından ilân edilip bir hükûmranlık sahası bulunan ve fakat halife tarafından tanınmayan; diğeri halife tarafından ilân edilip, Sancar tarafından tanınmayan ve hükûmranlık sahası da bulunmayan iki Sultan ortaya çıkmaktaydı.

Halife ile bu anlaşmayı yaptıktan sonra Mesut'un (Ş. 56), Azerbancan'a geri dönerek savaş hazırlıklarına başladığını ve 1133 baharında Hemedan üzerine yürüdüğünü görüyoruz. 25 mayıs 1133'de iki kardeş arasındaki savaşta üstünlük Mesut (Ş. 56) ile müttefiklerinde kaldı. Tuğrul (Ş. 58) haziran ayında Hemedan'ı terkederek, Sultan Sancar'ın hakimiyet sahasındaki Rey şehrine sığındı. Bundan sonra cereyan eden ikinci bir çarpışmada da üstünlük gene Mesut'da (Ş. 56) kaldı.

Bu sırada Azerbaycan'da kalmış olan Davut'un (Ş. 61) amcasına karşı isyan etmesi ve onu cezalandırmak için Mesut'un (Ş. 56) geri dönmek zorunda kalması, Tuğrul'a (Ş. 58) yeniden hazırlanmak imkânını verdi. Tuğrul (Ş. 58) bir taraftan kuvvet toplarken, bir taraftan da, Mesut'un (Ş. 56) taraftarlarını kendisine çekmeğe çalışmakta idi. Bu gayretlerinde başarı sağlamış olduğunu, 1134 haziran sonlarında, yani ilk yenilgisinden bir yıl sonra, Kazvin civarında kardeşini tam bir bozguna uğratmasından anlamaktayız. Mesut (Ş. 56) bu bozgundan sonra, etrafındaki 30 kadar adamı ile birlikte, kıyafet değiştirerek kaçmayı başarabilmiş ve Bağdat'a dönmüştür. Tuğrul da (Ş. 58) yeniden Hemedan'a girerek tahtına oturmuştur.

Bu tarihten sonra Mesut (Ş. 56), mücadeleyi bırakmamakla beraber, tek başına Tuğrul'un (Ş. 58) karşısına çıkmak imkânını kaybetmiş oluyordu. Halife yeni bir savaşta kendisini destekleyeceğini vaad ediyorsa da, halifenin kumandanlarından bir kısmının da Tuğrul (Ş. 58) tarafından kazanıldığını anlayan Mesut (Ş. 56) yeni bir maceraya cesaret edemiyordu. Bu arada bir olay halife ile de arasını açmıştı. Halife bazı kumandanlarının Tuğrul (Ş. 58) ile temasta olduğunu anlayınca, onların ele başını yakalatmıştı. Bunun üzerine diğer kumandanlar Mesut'a (Ş. 56) sığındılar. Halife bunların iadesini isteyince, Mesut razı olmadı, bu şekilde de halife ile Mesut'un arası açılmış oldu. İkisi bir daha barışamayacaklardır.

Olaylar böyle gelişirken Tuğrul (Ş. 58) 24 ekim 1134 günü aniden öldü. Tuğrul'un ölüm haberi gelince Mesut (Ş. 56), Azerbaycan'da bulunan Davut'dan önce davranmak gayesiyle hemen Hemedan'a gitti. Hemedan'a varışının ikinci günü

de Selçuklu tahtına oturdu. Kendisinin Hemedan'da bulunuşu, Davut'u (Ş. 61) tercih edebilecek emirlerin dahi ona itaat etmelerine yol açtı. Büyük Sultan Sancar'ın da, Mesut'un sultanlığını uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bu şekilde 1134 ekiminde Mesut'un (Ş. 56) sultanlık dönemi başladı.

Mesut'un (Ş. 56) ilk işi, Davut ile yeni bir mücadele devresinin açılmasını önlemek maksadıyla, onu kızı ile evlendirip veliahd ilân ve Azerbaycan'ı ona ikta etmesi oldu. Ayrıca Davut'un (Ş. 61) Atabeyi Kara-Sungur'u da yerinde bıraktı. Sultanın bu şekilde hareketi bazı emirleri rahatsız etmiş, bunlar sultanın hizmetinden ayrılarak, halifeye yanaşmışlar ve sultana karşı halifeye yardımcı olabileceklerini bildirmişlerdir. Başlangıçta Davut (Ş. 61) taraftarı olan Dubays'ın da bunlara katıldığı, fakat halife ile arasının bozuk olması sebebiyle, onların kendisi hakkında iyi niyet beslemediklerini görünce Sultan Mesut'a (Ş. 56) hizmet arzında bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mesut, isyan havası gelişmeden muhalif emirlerin üzerine yürüyerek bir kısmını esir etmiş, diğerleri de, ancak kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdir.

Dünyevî kudretini tekrar elde etmek emelinden bir türlü vazgeçmeyen halife Mustarşid de bu durumdan istifade etmek istemiş, Davut'u (Ş. 61) ikna ile kendi tarafına çektikten sonra, Mesut'un (Ş. 56) sultanlıktan halline dair bir fetva hazırlayarak, 6 mayıs 1135 günü, büyükçe bir kuvvetle Bağdat'dan Hemedan istikametine hareket etmiştir.

Sultan ile halifenin kuvvetleri 24 haziran günü Bihistûn yakınlarında karşı karşıya geldiler. Savaş başlar başlamaz halife ordusundaki bütün Türkler sultanın tarafına geçti. Bunun neticesi olarak, adeta fiilî bir çarpışma olmadan, Halife ile ona sadık kalanların hepsi esir edildi.

Halifenin bütün mallarına el koyduran Mesut (Ş. 56), onunla, asker bulundurmaması ve sarayından dışarı çıkmaması, ayrıca da kendisine vergi ödemesi şeklinde bir anlaşmaya vardı. Ancak halife o günlerde bir batınî tarafından öldürüldü. Bu öldürmenin Sultan Sancar'ın veya Sultan Mesut'un emri ile yapıldığı da söylenir.

Aynı sıralarda, bir rivayete nazaran Mesut'un (Ş. 56) talimatı ile, Dubays da öldürtülmüş ve devlete devamlı bir sıkıntı kaynağı olan bu kişi ortadan kaldırılmıştır.

Yeni halife Raşid de, sultana itaat etmeye eyilimli görünmüyordu. Nitekim kısa bir süre sonra o da Davut'u (Ş. 61) kandırıp kendi yanına çekerek hutbede onun ismini okutmağa başladı. Bazı emirler de halifeye katıldılar. Mesut (Ş. 56) bunun üzerine 1136 yılı içinde kuvvetleriyle Bağdat üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Halife ve emirler şehirden kaçmak zorunda kaldılar. Bağdat'a giren Mesut, Raşid'i hallederek, Muktafi'yi halifelik makamına çıkardı. Davud'u (Ş. 61) ve diğer emirleri de affetti.

1138 yılında Fars Emiri Mengü-Bars isyan etti. Başlangıçta Kara Sungur'un tek başına bastırmağa muvaffak olamadığı bu ayaklanma, bizzat harekete karışmasını gerektirdi. Mayıs ayında, Gurşenbih mevkiinde yapılan bir savaşta, Mengü-Bars mağlup edilerek öldürüldü. Ancak daha sultan galibiyetin sevincini duyamadan, Mengü-Bars'ın emirlerinden Boz-Aba, ani bir hücumla sultanın kuvvetlerini bozdu. Mesut Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldıysa da çabukça toparlandı. Kardeşi ve eski Fars Meliki Selçukşah'ı (Ş. 55) yeniden bu göreve atayarak, Kara-Sungur'un eşliğinde, 1139 yılında onu Fars'a yolladı. Kara-Sungur, Boz-Aba'yı yenerek Selçukşah'ı (Ş. 55) Fars'a yerleştirip geri döndü. Fakat o döner dönmez, Boz-Aba yeniden ortaya çıkıp Selçukşah'ı yakalayarak hapse attırdı. Selçukşah (Ş. 55) hapiste ölecektir.

Boz-Aba, 1145 senesinde tekrar sultana karşı harekete geçecek, 1147 yılına kadar sürecek mücadeleler sonucu olarak, bu tarihteki bir çatışmada ordusu yenilerek kendisi de öldürülecektir.

Bu arada, sultanı adeta emri altında tutan Kara-Sungur 1141 yılında eceli ile ölmüş, sultanın yeğeni Davut da (Ş. 61) 1143 yılında Tebriz'de batınî'ler tarafından öldürülmüştü.

Bu şekilde hem yeğeninden, hem de kudretli ve tehlikeli emirlerinden kurtulup durumunu takviye eden Sultan Mesut (Ş. 56), 1152 yılına kadar büyük bir sıkıntı çıkmadan, bütün ülkesinde sayılan bir hükûmdar olarak yaşadı. O yıl ateşli bir hastalığa tutulup, bir hafta kadar yattıktan sonra, 2 ekim 1152 günü Hemedan'da ölmüştür.

Sultan Mesut'un (Ş. 56) oğlu bulunmadığından, ölümü sırasında yanında olan yeğeni, Sultan Mahmut'un (Ş. 54) oğlu Melikşah (Ş. 63) tahta çıkarıldı.

Fakat kısa süre içinde, Melikşah'ın (Ş. 63) devleti idare edebilecek kabiliyetlere malik olmadığı ortaya çıkınca, merhum Sultan Mesut'un (Ş. 56) kendi kızı ile evlendirmiş ve kendisine halef olarak görmüş olduğu, Melikşah'ın (Ş. 63) kardeşi Mehmet (Ş. 62) tahta çıkarıldı.

Sultan Mehmet'in (Ş. 62) ilk işi kendisinin tahta çıkmasını temin etmiş olan, eski sultanın veziri Hasbey'i öldürtmek oldu. Aslında emirlerin büyük kısmı Hasbey'den nefret ediyorlardı, ancak yeni sultanın bu şekilde davranışı onları endişeye düşürdü. Bu sırada Sultan Mesut zamanında hapsedilmiş olan, Mesut'un kardeşi Süleyman (Ş. 57) serbest bırakılmıştı. Emirler onu hükûmdar olarak tanıdılar. Sultan Mehmet (Ş. 62) İsfahan'a kaçtı. Ancak Süleyman'ın (Ş. 57) içkiden başka bir şey düşünmediğinin anlaşılması üzerine, Mehmet (Ş. 62) yeniden tahtına dönebildi.

Halife Muktafi, Sultan Mehmet'e (Ş. 62) karşı Süleyman'ı (Ş. 57) kullanabileceğini düşünerek onu Bağdat'a çekti. Ayrıca sultanın kardeşi Melikşah'ı (Ş. 63) da kandırarak, müşterek bir ordu ile sultanın üzerine yürümeğe kalktı. Sultan Mehmet (Ş. 62), bu orduyu 1156 yılında bozguna uğrattıktan başka ertesi sene Bağdat'ı da kuşattı.

Bu kuşatma devam ederken, halifenin tahriklerine kanan Azarbeycan Atabey'i İl-Deniz'in, Melikşah (Ş. 63) ve Sultan Tuğrul'un (Ş. 58) oğlu Arslan (Ş. 65) ile birlikte Hemedan'ı zaptettiği; bir kaynağa göre de ayrıca Melikşah'ı (Ş. 63) sultan ilân ettiği; haberini alan Mehmet (Ş. 62), Bağdat kuşatmasını derhal kaldırarak Hemedan'a döndü. Bu sırada İl-Deniz, Gürcü'lerin bir akını dolayısiyle Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Hemedan'da tek başına bulunan Melikşah (Ş. 63) da, Sultan Mehmet'in gelmekte olduğunu duyunca İsfahan'a çekildi ve kısa bir süre sonra da orada öldü.

Bu tarihten sonra Sultan Mehmet (Ş. 62) de fazla yaşamadı. 1159 yılında da o öldü ve Selçuklu tahtı yeniden Süleymanşah'a (Ş. 57) kaldı.

İl-Deniz'in 1161 yılında Süleymanşah'ı tahttan indirerek onun yerine Arslan şah'ı (Ş. 65) sultan ilân ettiğini görüyoruz. Bazı kaynaklar Süleymanşah'ın (Ş 57) öldürülmüş olduğunu da kaydederler.

Bu noktada İl-Deniz hakkında, kısa olsa da, biraz izahat vermek zorunlu olmaktadır.

İl-Deniz'liler sülâlesinin kurucusu, Azerbaycan Atabeyi İl-Deniz aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu'larının ilk sultanı Mahmut'un (Ş. 54) vezirinin memlûku idi. Bu vezirin katledilmesi üzerine evvelâ Sultan Mahmut'un, sonra da Sultan Mesut'un (Ş. 56) hizmetine giren İl-Deniz, kısa zamanda onun itimadını kazanarak, Azerbaycan valiliğine getirildi. Müracat ettiğimiz kaynaklarda, bu tayin tarihi hakkında bir kayıt bulamadık. Ancak tayinin, Kara-Sungur'un 1141'deki ölümünden sonra olduğu şüphesizdir.

Sultan Mesut (Ş. 56), İl-Deniz'i, kendi kardeşi Sultan Tuğrul'un (Ş. 58) dul eşi Mümine Hatun ile de evlendirmişti. Mümine Hatun'un, Sultan Tuğrul'dan olma oğlu Arslanşah'ın (Ş. 65) üvey babası durumuna geçen İl-Deniz'in, bu eşinden Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan isminde iki de oğlu olmuştu.

İl-Deniz'in devamlı olarak 50.000 kişilik bir Türkmen süvari kuvvetini beraberinde bulundurduğu kaynaklarda yer almaktadır. Gürcü'lere karşı kazandığı zaferlerle şöhretini pekleştirmiş olan İl-Deniz, Sultan Mesut'un (Ş. 56) ölümünden sonra, tamamen bağımsız şekilde hareket ettikten başka, Arslanşah (Ş. 65) sayesinde saltanat mücadelelerine karışmaya da başlamıştır.

Sultan Mehmet'in (Ş. 62), Bağdat kuşatması sırasında, Hemedan'a inerek, Melikşah'ı (Ş. 63) sultan ilân etmesi bu cümleden bir davranıştır.

Irak Selçuklu tahtı Arslanşah'a (Ş. 65) geçince, şüphesiz, İl-Deniz'in nüfuzu büsbütün arttı. Arslanşah (Ş. 65) ona, büyük atabey ünvanını da tevcih ederek, devletin idaresini tamamen onun eline bıraktı. İl-Deniz'in kendileri üzerinde otorite tesis etmek düşüncesinde olduğu kanaatiyle, bazı emirler ona karşı bir muhalefet cephesi oluşturdular. Bu maksatla Rey valisi İnanç, İsfahan valisi Satmaz, Kazvin valisi Alp Argu, Arslanşah'ın (Ş. 65) kardeşi Melik Mehmet'i (Ş. 64) sultan ilân ederek, birleşik kuvvetleriyle Hemedan üzerine yürüdüler. 1161 yılında yapılan savaşta Arslanşah ve İl-Deniz tarafı galip geldi. Emirler, Arslanşah'ın (Ş. 65) sultanlığını kabul ederek, bir anlaşmaya varıldı. İnanç'ın kızı da, İl-Deniz'in oğlu Pehlivan ile evlendirildi.

Emirler, bu şekilde, bir ölçüde yatıştırıldılarsa da, bu sefer halife durumu karıştırmaya başladı. Onun tahrik ve teşvikleri sonucu, Fars Atabeyi Zengi, Sultan Mahmut'un (Ş. 54) torunu Mahmut'u (Ş. 68) sultan ilân etti. Rey Emiri İnanç yeniden harekete geçti, ancak Save yöresinde yapılan çarpışmayı gene İl-Deniz kazandı. İnanç kuşatıldı, neticede, Arslanşah'ın sultanlığı ve İl-Deniz'in atabeyliği kabul edilmek şartiyle 1162 yılında yeniden barış yapıldı.

Selçuklu tahtı etrafında bu mücadele devam ederken, fırsattan istifade eden Gürcü Kralı, 1161 yılında Ani şehrine saldırarak işgal etmişti. Bunun üzerine Ahlat Emiri Sökmen, Erzurum Emiri Saltuk, Diyarbekir Emiri Devletşah ve diğer küçük emirler birleşerek, Gürcü'lerin üzerine yürümüşler, ancak aynı yılın temmuz ayında yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğramışlardı. Bundan cesaret alan Gürcü Kralı 1162 yazında, Gence üzerine yeni bir akın tertip ederek pek çok tahribat ve yağma yapmıştı.

İl-Deniz, Emir İnanç ile mücadeleyi bitirince, Gürcü'lerle meşgul olmak üzere Arran'a gelerek hazırlığa başladı. Arslanşah (Ş. 65) da kendi kuvvetleriyle Nahcivan'a giderek İl-Deniz'le birleşti. Ayrıca Ahlat, Erzurum, Diyarbekir emirleri de kuvvetleriyle yardıma gelmişlerdi. Bu kuvvetlerle Gürcü'ler arasında 1163 temmuzunda yapılan savaşta, Gürcü kuvvetleri büyük bir bozguna uğratıldı. Kralın bütün hazinesi ve ağırlıkları ele geçirildi. Kral kaçarak ormanlara sığınmak zorunda kaldı. Bu yenilgiden sonra Gürcü Kralı Ani'yi de boşaltmış ve İl-Deniz şehre yeniden girmiştir.

1167 yılında bazı toprakların kendisine ikta edilmesini isteyip bu talebi reddedilen Rey Emiri İnanç, yeniden isyan etti. Ancak bu defa kâfi kuvveti bulunmadığından Harezmşah İl-Arslân'a sığınarak ondan yardım istemiş ve onun temin ettiği kuvvetlerle ilerlemeye başlamıştı. İnanç'ı karşılamak üzere harekete geçen Arslanşah (Ş. 65) ile Pehlivan ilk çarpışmada bozguna uğramışlarsa da, Azerbaycan'dan kuvvetleriyle yetişen İl-Deniz, İnanç'ı geri çekilmeğe mecbur etmiştir.

Emir İnanç son bir defa 1169 yılında Arslanşah'a (Ş. 65) karşı mücadeleye girecektir. Ancak bu defa da talihi yaver gitmeyen İnanç bey, bu son isyanını hayatını da kaybetmek suretiyle ödeyecektir.

Bu tarihten sonra, artık İl-Deniz'in otoritesine karşı herhangi bir itiraz olmayacak ve o, Arslanşah (Ş. 65) namına bütün Selçuklu emirlerini tek bir otorite altında birleştirerek devletin eski kudretini yeniden canlandırmak imkânını bulacaktır.

1175 yılında Gürcü'ler üzerine, büyük bir sefer daha yapıldığını görmekteyiz. Gürcü Kralı'nın Türklerin karşısına çıkmağa cesaret edemediği bu sefer sırasında Gürcistan ülkesinin çeşitli bölgeleri dolaşılıp yağmalanarak, büyük ganimetlerle geri dönülmüştür.

Aynı 1175 yılı içinde, önce Arslanşah'ın (Ş. 65) annesi, ondan hemen sonra da İl-Deniz, bir rivayete göre vebadan, ölmüşlerdir. Babasının ölümü üzerine Pehlivan, derhal Nahcivan'a giderek, İl-Deniz'in hazinelerine ve ordusuna el koyup, kendisini Atabey ilân etmiştir. Önce Pehlivan'a karşı mücadele etmek üzere harekete geçen Sultan Arslanşah (Ş. 65), hastalanması üzerine bu mücadeleden vazgeçmiş, onu yanına çağırarak atabeyliğini kabul etmiş ve devletin idaresini ona bırakmıştır.

Arslanşah (Ş. 65) hasta bir şekilde 1177 ortasına kadar, devlet işlerine hiç karışmadan, Selçuklu tahtında oturmuştur. O yılın temmuz ayında ölünce, Atabey Pehlivan, onun oğlu Tuğrul'u (Ş. 69) sultan ilân ederek, atabey sıfatiyle devlet işlerine hakim olmaya devam etmiştir.

Sultan Tuğrul (Ş. 69), Irak Selçuklu'larının son hükûmdarıdır. Çeşitli kaynakların, onun devrine ait olarak verdikleri bilgiler, hem oldukça karanlık, hem de karışıktır. Durumu şöylece özetleyebiliriz.

Pehlivan yaşadığı sürece, Sultan Tuğrul (Ş. 69) devlet işlerine hiç karışmamıştır. Tuğrul'un sultan olmasına karşı çıkan amcası Mehmet (Ş. 64), Pehlivan tarafından yenilgiye uğratılarak hapsedilmiş ve bütün emirlerin Tuğrul'un (Ş.69) sultanlığını tanımaları temin olunduğu gibi, halifenin dahi sultanlığı tasdik etmesi Pehlivan tarafından başarılmıştır.

1180 yılından itibaren, Pehlivan için en büyük sıkıntının, Eyyûbi'lerle, Musul ve Ahlat üzerindeki nüfuz mücadelesi olduğu görülmektedir. Neticede Musul'un Eyyubi'lere bırakılması suretiyle Ahlat'ın muhafaza edilebildiği anlaşılmaktadır.

Pehlivan 1186 martında ölünce, İl-Deniz'in küçük oğlu Kızıl-Arslan, Azerbaycan'dan gelerek atabey sıfatiyle Irak Selçuklu devletinin idaresini ele almıştır. İlk bir sene bu duruma ses çıkarmayan Sultan Tuğrul'un (Ş. 69), 1187'den itibaren Kızıl-Arslan ile mücadeleye girişmiş olduğunu görüyoruz. Bundan sonrası, zaman zaman birinin, ya da ötekinin lehinde bir gidiş gösteren sürekli bir mücadeledir.

1191 yılına kadar süren bu mücadele devresinin sonuna doğru, Sultan Tuğ-

rul (Ş. 69), Kızıl-Arslan'ın eline esir de düşerek hapse atılmış, ancak bu tarihte Kızıl-Arslan'a güvenmeyen emirlerin onu çadırında uyurken öldürmeleri sonucu yeniden tahtına kavuşabilmişse de, Selçuklu devletini yeniden toparlayıp eski kudretine kavuşturabilecek zaman bulamadan, Harezmşah'larla mücadeleye girmek zorunda kalmıştır.

25 mart 1194 günü, Rey civarında, Harezmşah Tekiş ile yapılan bir savaş esnasında yaralanarak atından düşen Tuğrul'un (Ş. 69) kafası kesilerek hayatına son verilmiştir.

Irak Selçuklu Sultanlığı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan kopmuş veya ona bağlı bir parça olmaktan ziyade, onun bir devamı sayılabileceğinden, bu sultanlığın sona ermesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu kesin olarak tarih sahnesinden silinmiş olmuştur. Bir Tuğrul ile başlayan bu imparatorluk, başka bir Tuğrul ile sona ererken, Irak Selçuklu Sultanlığı arazisi Harezmşah'ların eline geçmiştir.

Suriye Selçukluları

Suriye Selçuklu'ları devleti, Kınık boyundan Atsız Bey'in, 1070 yılından itibaren, Yabgulu Türkmen'lerin başına geçerek, Kudüs'ü ve Şam'ı işgal edip buralarda bir beylik kurması ile başlar.

Atsız daha sonra Kahire'yi de zaptetmek hevesine düşmüş, ancak Kahire önlerinde cereyan eden bir savaşta Fatimi'lere yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştı.

İşte bu sıralarda Sultan Melikşah (Ş. 35), kardeşi Tutuş'u (Ş. 29) bu bölgeleri imparatorluğa bağlamak talimatıyla Suriye'ye yollamaktaydı.

Atsız, Tutuş'un (Ş. 29) büyük bir ordu ile gelmekte olduğunu öğrenince, Sultan'a bir mektupla müracaat ederek işgal ettiği yerlerin kendisine verilmesi ricasında bulunmuş, Melikşah da bu ricayı kabul ederek, Tutuş'a, Atsız'ın işgal etmiş olduğu topraklara dokunulmaması ve Halep üzerine yürünülmesi talimatını vermişti. Bu olayları daha evvel görmüştük. Şimdi bu noktadan itibaren devam edelim.

Tutuş (Ş. 29) 1078 yılında Halep'i kuşattı. Ancak Musul Emiri Müslim'in, Halep'lilere açıkca yardım etmesi dolayısiyle şehrin zaptı mümkün olmadı. Tutuş, kışı Diyarbekir'de geçirdikten sonra, 1078 baharında yeniden Halep üzerine yürüdüyse de gene bir başarı kazanamadı.

Bu sıralarda Şam'da Fatimi'lerin saldırısına uğrayan Atsız, Tutuş'tan (Ş. 29) yardım istemek zorunda kalmış, bunun üzerine Tutuş, Şam'a giderek Fatimi saldırısını önlemiş ve bu arada, kendisini şehrin dışında karşılamamış olduğuna kızarak Emir Atsız'ı da yayının krişi ile boğdurarak Şam'a hakim olmuştu.

Tutuş'un Şam'a girdiğini gören Emir Müslim, Halep'i işgal etti. Bu davranış Tutuş ile Müslim'in arasının iyice açılması sonucunu doğurdu. Melikşah'ın müdahalesi ikisi arasında bir çatışmayı önlemişti.

Çok geçmeden Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah (Ş. 18) sahneye çıktı ve Antakya'yı işgal ederek, Müslim'in emaretinin sınırlarına dayandı. Müslim, Tutuş'dan (Ş. 29) daha tehlikeli bir rakip olarak gördüğü Süleyman Şah'ı (Ş. 18) ortadan kaldırmak için kuvvetleriyle onun üzerine yürüdü, ancak 20 Haziran 1085 günü Amik ovasında cereyan eden savaşta, sadece savaşı değil, hayatını da kaybetti. Arap asıllı Müslim'in ortadan kalkması ile Suriye sadece Türklere kalmaktaydı.

Süleyman Şah (Ş. 18), bu galebeden sonra Halep üzerine yürüdü. Halep hakimi başlangıçta şehri teslim edeceğini söylemişken sonra vaz geçerek, el altından Tutuş'a (Ş. 29) haber yollayıp, onu Halep'e davet etti.

Bu davet, Ayn Saylam mevkiinde Tutuş ile Süleyman Şah arasında 5 haziran 1086 günü yapılan savaşla sonuçlandı ve bu savaşta Süleyman Şah hayatını kaybetti.

Halep hakimi bu defa şehri Tutuş'a da teslim etmek istemedi, şehri gelip teslim alması için Sultan Melikşah'a mektup yolladı. Tutuş (Ş. 29), 11 temmuz günü bir gece baskını ile şehri işgal ettiyse de iç kaleyi ele geçiremedi.

Sultan Melikşah'ın ordusu ile gelmekte olduğunu duyan Tutuş (Ş. 29), kardeşinin kendisine kızgın olabileceği endişesi ile Şam'a geri çekildi. 3 Aralık 1086 günü Halep'e gelerek şehri teslim alan Melikşah, burasını Tutuş'a vermeyerek Aksungur'a, Antakya'yı da Yağısıyan'a ikta etmek suretiyle, Tutuş'un hakimiyet bölgesinin genişlemesine imkân bırakmadı.

1092 yılında Melikşah'ın ölümü üzerine Tutuş'un (Ş. 29) saltanat iddiası ile ortaya çıktığını biliyoruz.

Tutuş (Ş. 29) civardaki emirlerin kendisine itaat edeceklerini bildirmeleri üzerine, Aksungur, Yağısiyan ve Bozan beylerle birlikte, Habur ve Nusaybin'i işgal ederek 1093 martında buralarda kendi adına hutbe okuttuktan sonra, nisanda da Musul'u ele geçirdi; hareketine devam ederek, Diyarbekir'i de aldıktan sonra Azerbaycan üzerine yürüdü.

Bu sıralarda Emir Aksungur ile Emir Bozan, Tutuş'un (Ş. 29) yanından ayrıldılar, bunun üzerine kuvvetleri azalan Tutuş da, kendisine sadık kalan Emir Yağısiyan ile birlikte, yeniden hazırlık yapmak maksadıyla, 1093 sonunda Şam'a döndü.

Tutuş'un (Ş. 29) Şam'a dönmesinden sonra, Emir Aksungur Halep'e, Emir Bozan da Urfa'ya dönerek hutbeyi Berkyaruk (Ş. 44) adına okutmaya başladılar. Bu vaziyet, saltanat iddiasını sürdürebilmek için önce bu iki emirin ortadan kaldırılması zorunluğunu yaratıyordu.

Taraflar arasındaki çarpışma 1094 mayısında vukubuldu. Halep yakınlarındaki bu savaşta Aksungur öldü, Emir Bozan ile Emir Gür-Boğa Halep'e çekilmeyi başardılarsa da, Tutuş Halep'e de girerek Bozan Bey'i öldürtüp, Gür-Boğa'yı hapsettirdi.

Selçuklu tahtı için, bir taraftan Tutuş (Ş. 29), diğer taraftan Berkyaruk (Ş. 44) hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 26 şubat 1095 günü Rey yakınlarında savaşa tutuştular. Tam bir yenilgiye uğrayan Tutuş savaş meydanında öldürüldü ve böylece taht üzerindeki iddialarını hayatı ile ödemiş oldu.

Tutuş, ölümünden kısa bir süre önce, oğlu Rıdvan'a (Ş. 41) Irak üzerine yürümesi talimatını vermişti. Yolda iken babasının ölüm haberini alan Rıdvan derhal Halep'e geri dönerek babasının yerini aldı. Bu sırada Şam kalesi kumandanı

Sav-Tekin de, Rıdvan'ın kardeşi Dukak'ı (Ş. 43) şehri teslim alması için davet etmişti. Rıdvan'ın (Ş. 41) buna mani olmasına imkân kalmadan Dukak (Ş. 43) Şam'a giderek hükûmdar oldu. Bu şekilde Tutuş'un tek başına hakim olduğu bölge iki oğlu arasında bölünmüş olmaktaydı.

Rıdvan (Ş. 41) ile Dukak (Ş. 43) arasında 1096 yılında bir çarpışma olduğu ve Dukak'ın yenilgiye uğrayarak Rıdvan'ın metbuluğunu tanıdığı bazı kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bu durumun pek uzun sürmediği ve her halde; Tutuş'un sağlığında Dukak'a atabey tayin edilmiş olup da, Tutuş'un öldüğü savaşta esir düşmüş olan Tuğtekin'in serbest bırakılıp Halep'e dönmesinden ve kısa bir süre içinde Sav-Tekin'i bertaraf edip melikliğe hakim olmasından sonra, bu metbuluk durumunun ortadan kalktığı düşünülebilir.

İki kardeş arasındaki mücadeleden en büyük istifadeyi Fatimî'ler elde etmiş, eski toprakları olan Kudüs ve Filistin'i yeniden ele geçirmişlerdir.

Gene bu mücadele yüzünden Haçlılara karşı tam bir cephe kurulamamış, 1098 senesinde Antakya kaybedildiği gibi, Antakya'nın yardımına koşan Gür-Boğa'nın Haçlılara yenilmesi de, iki kardeş arasındaki rekabet sebebiyle, Dukak'ın (Ş. 43) askerlerini çekip gitmesi yüzünden olmuştur. Bu şekilde Haçlıların güneye sarkmaları önlenememiştir.

Bu tarihten sonra Rıdvan (Ş. 41) hayatının sonuna kadar Haçlılarla uğraşmak zorunda kalacaktır. Şam'da da durum aynı olacaktır. Ancak orada Dukak (Ş. 43) kadar nüfuzlu olan bir de Tuğtekin vardır. Dukak 1104 tarihinde ölünce, Tuğtekin, Dukak'ın 1 yaşındaki oğlu Tutuş'u (Ş. 52) melikliğe getirdi. Fakat bazı emirlerin kendi aleyhine harekete geçtiklerini öğrenmesi üzerine, aynı yılın eylülünde, Dukak'ın 12 yaşlarındaki kardeşi Bektaş'ı (Ş. 42) melik ilân etti. Tuğtekin'in asıl maksadı Bektaş'ı (Ş. 42) ortadan kaldırmaktı. Durumdan haberdar olan Bektaş, annesi ile birlikte 1104 ekiminde Şam'dan kaçtı ve Tuğtekin bundan sonra tamamen tek başına kaldı.

Rıdvan (Ş. 41) ile Tuğtekin arasında 1112 başlarında bir anlaşma yapıldığı ve her ikisinin birbirlerine yardım etmeyi kararlaştırdıkları, ancak bu anlaşmanın 1113 yılında bozulmuş olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir.

1113 yılının ağustosunda Rıdvan da (Ş. 41) öldü. Yerine oğlu Alp Arslan (Ş. 50) geçti. Alp Arslan, yakınlarının telkinleri üzerine Tuğtekin'den yardım istedi. Tuğtekin bu talebi kabul ederek, Halep'e de hakim olabilecek şekilde, kendi taraftarlarını tayin ettirmeğe başladı. Ancak Halep idaresini daha önceleri elinde tutmakta olan Emir Lu'lu, 1114 eylülünde Alp Arslan'ı (Ş. 50) öldürerek, yerine onun kardeşi Sultanşah'ı (Ş. 51) melik ilân etti ve bu şekilde Tuğtekin'in nüfuzunu önledi.

1117 senesinde hem Sultanşah (Ş. 51), hem de Lu'lu öldüler. Halep halkının daveti üzerine, Haçlılarla devamlı mücadele halinde olup, kazandığı başarılarla ün yapmış olan Artuk oğlu İl-Gazi, Halep'e gelerek şehrin idaresini eline aldı.

1128 yılında da Tuğtekin Şam'da öldürüldü, yerine geçen oğlu Böri, Böri Oğulları sülâlesini başlattı.

Bu şekilde de Suriye Selçuklu'ları ortadan kalkarak, Halep'te Artuk Oğulları; Şam'da da Böri Oğulları, bağımsız birer devlet olarak değil, birer emaret şeklinde bu bölgeleri idare etmeğe başladılar.

Kirman, Suriye ve Irak Selçuklu'ları hükûmdarlarının kronolojik listesini de aşağıya almaktayız. Fars Meliklerini tam olarak tesbit imkânını bulamadık.

Kirman Selçuklu'ları Hükûmdarları :

24	— Kavurt	1043 - 1073
40	— Kirmanşah	1073 - 1074
39	— Sultanşah	1074 - 1085
38	— Turanşah	1085 - 1097
48	— İranşah	1097 - 1101
49	— Arslanşah	1101 - 1142
59	— Melikşah	1142 - 1156
67	— Tuğrulşah	115C - 1169
70	— Behramşah	1169 - 1170
71	— Arslanşah	1170 - 1177
72	— Turanşah	1177 - 1184
73	— Mehmet	1184 - 1187

Suriye Selçuklu'ları Hükûmdarları :

29	— Tutuş	1078 - 1095	
41	— Rıdvan	1095 - 1113	Halep'de
43	— Dukak	1095 - 1104	Şam'da
52	— Tutuş	1104 - ?	Şam'da
42	— Bektaş	1104 -	Şam'da
50	— Alp Arslan	1113 - 1114	Halep'de
51	— Sultanşah	1114 - 1117	Halep'de

Irak Selçuklu'ları Hükûmdarları :

54	— Mahmut	1118 - 1131
61	— Davut	1131 - 1132
58	— Tuğrul	1132 - 1134
56	— Mesut	1134 - 1152
62	— Mehmet	1152 - 1159
57	— Süleymanşah	1159 - 1161
65	— Arslanşah	1161 - 1176
69	— Tuğrul	1176 - 1194

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve bunun ikinci derecedeki, fakat şeklen bile olsa, ona tâbi kollarının tetkikini bitirirken, Atabey'ler ve Emir'ler tarafından vücuda getirilmiş, tam bir bağımsızlığı olmayan küçük beylikleri de, hiç olmazsa ismen belirlemek gerekir. Esasen bunların her birisinden, tarihî olaylar anlatılırken, zaman zaman bahsetmiş bulunmaktayız.

Bunların en başında, Fars Selçuklu'larından bahsederken değinmiş olduğumuz, Salgur'ları saymak gerekir. Bu sülâle 1287 yılına kadar Fars bölgesini idare etmiştir.

Kendisinden uzun uzadıya bahsettiğimiz İl-Deniz'in halefleri 1225 yılına kadar Erdebil'de hüküm sürmüşlerdir.

Suriye Selçuklu Hükûmdarı Tutuş'un, Kudüs'ü zaptettiği zaman bu şehrin valiliğine getirdiği Artuk Bey'in oğulları tarafından, bir kolu Mardin'de İl-Gazi tarafından, diğer kolu da Harput'da Sökmen tarafından devam ettirilen Artuk

Oğulları, Mardin'de 1108 ile 1408, Harput'da ise 1185 ile 1233 yılları arasında idareyi ellerinde bulundurmuşlardır.

Şam Atabeyi Tuğ-Tekin'in oğulları tarafından başlatılan Böri'ler 1104'den 1154'e kadar Şam'a hakim olmuşlardır.

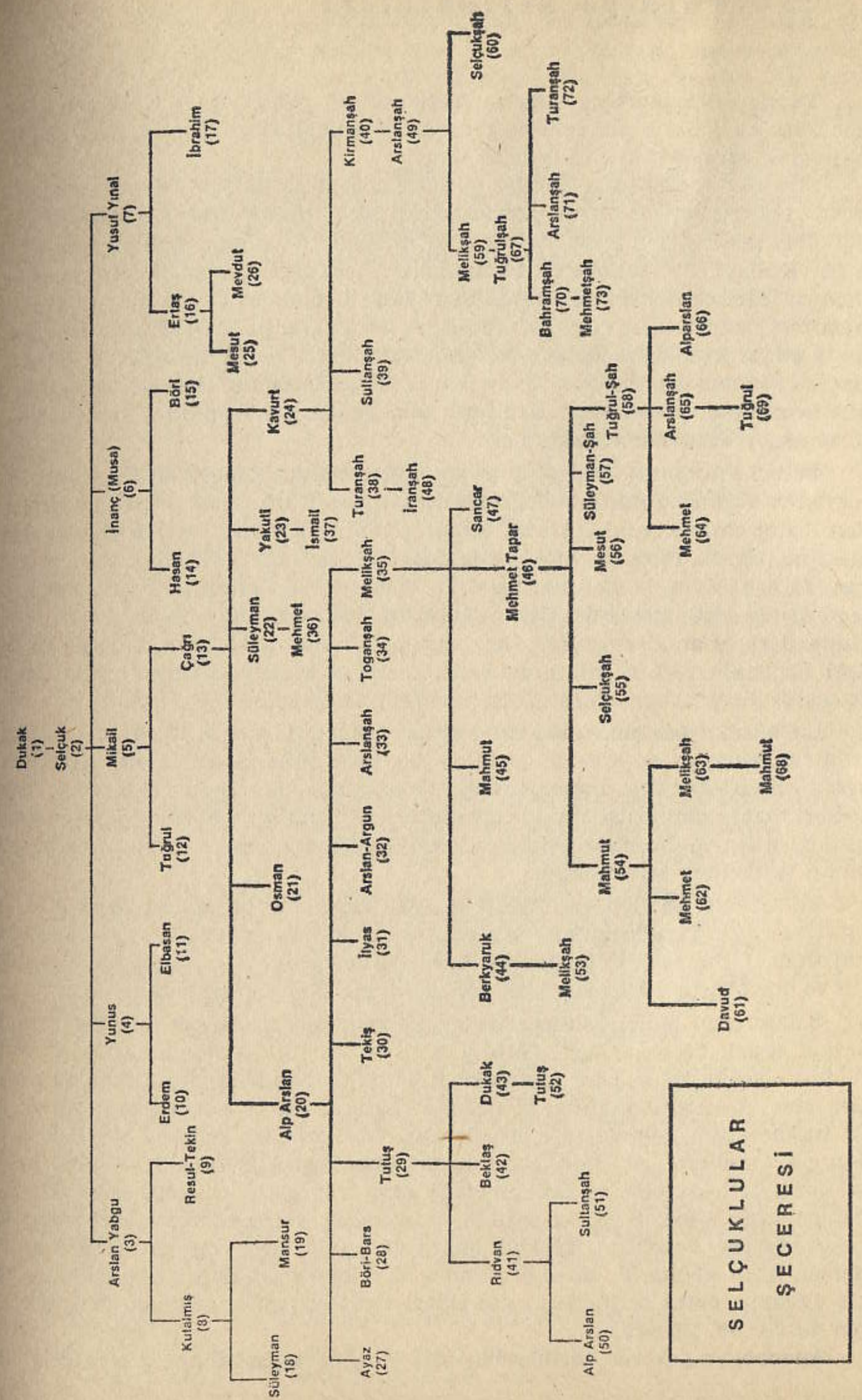
Musul Atabeyi İmadettin Zengi ile başlayan Zengî'ler 1127'den 1174'e kadar bütün Suriye'yi nüfuzları altına alarak Haçlıların karşısındaki en korkutucu kuvvet olmuşlardır.

Bunların dışında Erzurum bölgesinde Saltuk'lular; Erzincan bölgesinde Mengücük'lüler; Ahlat'da Ermenşah'lar; Diyarbekir'de Yınal Oğulları; Bitlis'de Toğan-Arslan Oğulları ismen sayılmaya değer durumdadırlar.

Ancak belirttiğimiz gibi, bu beylikler bağımsız olmayıp, Selçuklu sultanlarına tâbi olduklarından, onlar üzerinde ayrıca özel şekilde durulması gerekmemekte olup, yeri geldikçe kendilerinden bahsetmekteyiz.

Bu şekilde Atabey'lerin, Emir'lerin veya kumandanların kurdukları beylikler içinde özellik gösteren ve tam bağımsızlığa erişen bir tanesi vardır, o da Selâhattin Eyyubî tarafından kurulan Eyyubî'ler devletidir.

Selâhattin'in kurduğu bu devletten Haçlı seferleri bahsinde geniş ölçüde izahat verilecektir. Şimdi, Selçuklu sülâlesi tarafından kurulmakla beraber, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi durumda görülmemiş olan Türkiye Selçuklu'larının tarihini incelemeye başlıyacağız.

SELÇUKLULAR ŞECERESİ

23 — Türkiye Selçukluları

Türkiye Selçuklu'ları bahsine, Türklerin (= Oğuz'lar = Türkmen'ler ve diğer Türk kavimleri) Anadolu'ya gelişleri ve Anadolu'nun Türkleşmesi konuları ile başlamak zannederim çok isabetli olur.

Zira bazı devletlerin politik sebeblerle ileri sürdükleri ve tarihî hakikatlere aykırı olarak, sadece kendi yurtdaşlarını değil, bütün dünyayı inandırmaya çalıştıkları şekilde, Türklerin Anadolu'ya gelişleri; Süleyman Şah'ın, sonradan Osman Oğulları diye tanınacak topluluğunu Fırat'tan geçirişi ile başlamış ve Anadolu'yu Türkleştirenler de, Bozok'ların Kayı boyundan gelme bu bir avuç Türkmen'den ibaret kalmış değildir. Ancak ne var ki, cidden ileri kültürlü pek çok Türk de, konuya hâlâ aynı açıdan bakabilmektedirler. Hatta bu sebeble, Türkiye'nin bugünkü ahalisine Türkten gayrı bir isim verilmesinin isabetli olacağını, böyle bir davranışın, Türkiye'nin bugünkü bazı politik problemlerini halledebileceğini düşünenler dahi bulunmaktadır.

Türk kelimesinin menşeini ve manasını olduğu kadar, Türk tarihini de bilmeyişten doğan bu düşüncelerin düzeltilmesi ve Türk tarihinin, Osmanlı tarihinden ibaret olmadığının, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran Kayı boyuna dahil topluluğun, büyük Türk toplulukları içindeki yerinin ciddî ölçüde mütevazi kaldığının Türk halkına ve aydınlarına anlatılması tarihçilerimizin başta gelen görevleri olarak görünmektedir. Bunu yapmanın yolu da, kitap yazmaktan çok ötede, yöntemleri ve araçları değişik bir çalışma düzenidir. Bu konuda görüş ve fikirler ileri sürmenin yeri bu kitap olmadığı cihetle, üzerine eğilinmesi gerekli bu husu-su, ciddî bir problem olarak belirlemekle yetiniyorum.

Bu kitabın başlangıcında da belirtmiş olduğum üzere, Türk toplulukları tarafından kurulan devletlerin tarihine, bu vasfı yabancı tarihçiler tarafından da kabul edilen Asya Hun İmparatorluğu ile başlamış, daha eski tarihlerde, Türklerin cedleri tarafından geliştirilmiş veya kurulmuş olduğu rahatlıkla iddia edilebilecek medeniyetler ve devletler hakkında sözü, ilmî münakaşaya girmek selâhiyeti bulunan tarihçilere bırakmıştım.

Bu sebeble Anadolu'ya Türklerin gelişi konusunu da, ancak Asya Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren tetkik konusu yapmak durumunda bulunuyorum. Daha evvelki tarihlerde Anadolu'da vücud bulmuş çeşitli medeniyetlerin ve devletlerin Türklerle ilgisi konusunu bir tarafa bırakmaktayım.

Kitabımızın ikinci bölümünün birinci kısmında başlamak ve diğer kısımlarda devam etmek üzere, değişik Türk boyları ve devletleri hakkındaki bahislerde görülmüş olacağı üzere, Türk toplulukları ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun hudud-ları içine girecek topraklara, biri Balkan'lardan, diğeri Anadolu'dan olmak üzere, iki istikametten gelmişlerdir. Anadolu'ya Türklerin ilk gelişleri ise, Selçuklu'lardan çok evvellere, batı Hun'larına kadar inmektedir. Türkler Karadeniz'in kuzey sahilleri, orta-Avrupa ve Balkan'larda bazı bölgelerde (meselâ bugünkü Bulgaristan) uzun seneler yoğun şekilde yaşamışlar, sonra zamanla, hristiyan dinini kabul etmeleri sebebiyle, Türklük şuuru ve benliği de yavaş yavaş kaybolmuştur. Hemen ilâve edelim ki, bu söylediğimiz, Türkler tarafından ileri sürülmüş bir iddia olmayıp, batılı tarihçilerin yaptıkları tetkikler sonucu olarak ortaya koydukları veriler ve bilgilerdir.

Anadolu'ya pek eski tarihlerden beri Türk kavimleri gelmeye başlamış olmakla beraber, bu gelişler akın şeklinde olduğundan, gelenlerin bir kısmı, esir olmak veya kendi arzusuyla kalmak şeklinde geri gitmemiş bile olsa, bunlar şüphesiz ki Anadolu'nun Türkleşmesine yol açmış değildirler. Bununla beraber, bir azınlık unsuru olarak Türklerin yavaş yavaş Anadolu'ya gelişlerinin IV. yüzyılda başlamış olduğunu söylemek imkânı mevcuttur.

Anadolu'ya, diğer Türk kavimlerinden ayrı olarak, Oğuz'ların göçü Selçuklu'lar ile başlamış ve Anadolu'nun hakiki manasında Türkleşmesi de bundan sonra olmuştur. Başlangıç tarihi olarak Malazgirt savaşının yapıldığı 1071 yılını alabiliriz. Zira bu savaş ile Anadolu'nun kapıları Oğuz'lara açılmıştır.

Burada, ilâve etmekte faide olacak bir husus vardır. Türkmen tabiri, evvelce de belirtmiş olduğumuz üzere, Müslümanlığı kabul eden Oğuz'larla, Karluk'lara Arap'larca verilen bir isimdir. Çeşitli kaynakların tetkiki, Oğuz'ların bu «Türkmen» adını pek de benimsemediklerini göstermektedir. «Oğuz» isminin de, Göktürk'ler devrindeki kabile toplulukları manasını kaybederek bir has isim haline dönüşmüş görüntüsü vardır. Bu sebeble olacak ki, Selçuklu'lar devrinde 24 boy olduklarını bildiğimiz Oğuz'lar artık «24 Oğuz» diye değil de, kısaca «Oğuz» diye anılmaya başlanmıştır. Bunun bir sebebini de, «Oğuz» dendiği zaman, hangi boyların kastedildiğinin biliniyor oluşu teşkil edebilir.

Anadolu'ya, XII. yüzyıl ortasından itibaren, batı kaynakları «Türkiye» demeye başlamışlardır. Bu da 1071 ile 1150'ler arasında Anadolu'nun Türklerle meskûn hale gelmiş olduğunu, Anadolu'daki Türklerden gayrı unsurların azınlık durumuna düştüklerini gösterse gerektir. Halbuki bugün Yunanistan'a gidecek olsanız, orada Türkiye'den bahsedilirken «Küçük Asya» dendiğine tanık olursunuz. Onların tarih anlayışına göre, coğrafî bir terim olan «Küçük Asya» da Türkiye diye bir devlet bugün bile yoktur. Tabiatiyle bu tarihî değil de, politik bir görüştür, burada münakaşasına girmek yersiz olur.

Yukarıki paragrafta, Anadolu'ya XII. yüzyıldan itibaren «Türkiye» dendiğini kaydettik. Bunun kişisel bir düşünce olmadığını belirlemek maksadıyla, Profesör Osman Turan'dan bir nakil yapmak istiyoruz. Profesör Turan şöyle yazıyor (1):

«İslâm kaynakları eski alışkanlıkla Anadolu'dan umumiyetle «diyar-ı rum» olarak bahsederler ve XIV. asırdan sonra da bazen Bilâd üt-Türk (el-Omarı) tabirini kullanırlar. Bu sebeble Rumî tabiri Rum veya Anadolu Türk'ü manasına geliyordu. Garp kaynakları Guillaume de Tyr (Doğ. 1130)'den beri artık 'Romania' tabirini tamamiyle terkedip hep 'Turquia' adını kullanırlar. İkinci Haçlı vekayinamecisi Odon de Deuil Antakya'ya kadar sahilleri 'Romania' ve iç Anadolu'yu 'Turquia' adıyla anar. XIII. asırda ise seyyah Rubruck, Tuna'dan Mogolistan'a kadar uzayan bozkırlara 'Comania' (Koman, İslâm kaynaklarında Deşt-i Kıpçak: Kıpçak-eli); Kırım'ı, Hazar-eli (Gazaria) ve Türkistan'ı da 'Büyük Turkia' adıyla anarken Anadolu'yu sadece 'Turquia' adıyla kaydeder. Artık Marco Polo da Türkistan için 'Büyük Türkiye' der. Vincent de Beauvais, B. Pegolotti ve başkaları hep 'Turchia' ve 'Turkia' (bazen Turkomania) adını kullanırlar. Ermeni Hayton (Türkler Türkiye'nin hakimi olduktan ve sultanın idaresinde burada yerleştikten sonra Lâtin'ler bu memleketi 'Turquia' adıyla anıyorlar) demekle durumu açıkca belirtir (Doc. Armenien II s. 132)».

Bu kısa girişten sonra, Malazgirt zaferini takiben, Oğuz'ların kütleler halinde

(1) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 259, dip notu

Anadoluya girişlerini ve Anadolu Selçuklu'ları devletinin kuruluşunu tetkik etmeye başlayabiliriz.

Malazgirt zaferinden önce de, Çağrı Bey'in 1018'de yaptığını gördüğümüz ilk akından itibaren, Oğuz'lar Anadolu'ya yavaş yavaş girip yerleşme çabasına başlamışlardır. Hatta bundan önce, Horasan Gazilerinin 963 yılından beri bir taraftan Azerbaycan, diğer taraftan Adana ve Tarsus istikametlerine cihad şeklinde sık sık yaptıkları seferlere katılan gönüllülerin büyük çoğunluğunu, Türklerin oluşturduğu ve 1006 yılından sonra bu seferlere Yabgulu Oğuz'ların da katıldığı Arap kaynaklarında zikredilmektedir (2). Her akından, her seferden sonra, biraz daha batıya ilerleyen Türkler ve Oğuz'lar, Anadolu'nun belirli bölgelerinde tutunup yerleşmeye çalışıyorlarsa da, o tarihlerde kendilerini henüz emniyette hissedemiyorlardı. Zira, Anadolu'nun içi müstahkem kalelerle, zaptedilmesi kolay olmayan şehirlerle dolu olup, buralardaki Bizans kuvvetleri, bu göçmen toplulukları tehdit ediyor, bunun sonucunda çok kere, Azerbaycan ve İran'a geri çekilmek zorunluğu doğabiliyordu.

«O tarihlerde bilhassa Antakya, Deluk, Maraş, Keysun, Malatya, Gargar=Gerger, Neokeserea = Niksar, Tefrika = Divriği, Samsat, Urfa, Harput, Palo, Kemah, Arsamosat, Paybert = Bayburt, Kolonya = Şebinkarahisar, Erzurum, Malazgirt, Kars, Ani ve Van en mühim ve en müstahkem kalelerdir. Bizans İmparatoru bunlarda daima külliyetli miktarda asker bulundururdu (3).

Malazgirt'den sonra, Anadolu'da artık Türkleri rahatsız edebilecek bir Bizans kuvveti kalmayınca, Oğuz'lar büyük bir süratle Anadolu'ya gelmeye ve yayılıp yerleşmeye başlamışlardır. Esasen bu yayılmayı Selçuklu'lar bir nevi devlet politikası olarak kabul ediyor ve Asya'nın çeşitli bölgelerinden Horasan'a göçen Oğuz topluluklarına, Anadolu'ya gitmeleri telkin olunuyordu.

Bilhassa 1071 ile 1080 yılları arasındaki devamlı ve yoğun göç dalgaları, o devrin tarihçileri tarafından gayet anlamlı şekilde kaleme alınarak zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bir anonim Bizans kroniğinde «Kara ve deniz sanki bütün dünya kâfir barbarlar tarafından işgal edildi»; Ermeni Urfalı Mathieu'nün kroniğinde «1080 yılı martına doğru Okyanus Denizi berisinde bulunan bütün Hristiyan memleketleri Türklerin istilâsına uğramış ve hiç bir vilâyet bundan kurtulamamıştı, bir çok vilâyetler boşaltıldı, artık doğu milleti mevcut değildi... Tarsus'a, Maraş'a kadar bölgelerde kargaşalıklar hüküm sürüyordu, zira bu havalide halk, kitleler halinde birbiri üzerine atılıyor, binlerce insan birbirinin yolunu tıkıyor, her taraf insan dalgaları ile doluyordu»; Gürcü müellifi Brosset «Türklerin kudreti dolayısiyle Rum'lar doğudaki bütün şehir ve kalelerini bırakıp gidiyor, bu bölgeleri Türklere terk ediyor ve onların buralarda yerleşmelerine imkân veriyor, hudutlarda komşumuz olan Türkler her tarafı istilâ ediyorlardı»; Süryani tarihçisi Mihael, Kroniğinde, «Türklere yenilen Rum'lar bir daha onlara karşı duramadılar. İmparatoru korku aldı, korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak sarayından ayrılıp Türklerin karşısına çıkamadı. Hristiyanlara acıyıp adamlar gönderdi ve Pont'da kalmış halkın bakiyelerini, eşyalarını atlara ve arabalara yükletip denizin ötesine naklettı. Böylece ahalisiz kalan bu yerlerde Türklerin yerleşmesine yardım etti ve bu sebeble de herkesin tenkitine uğradı» şeklinde

(2) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., s. 48, 119 ve 120 sayılı dip notları.
(3) M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular devri, sayfa 36

yeralan ifadeler, bir taraftan Anadolu'ya gelen Oğuz kitlelerinin yoğunluğunu, diğer taraftan bunların önünden bölge halkının kaçarak, toprakları adeta boş şekilde Türklere bırakmakta olduklarını, herhangi bir tereddüde mahal olmayacak şekilde ortaya koymaktadır (4).

Bu göç beş sene, on sene değil, en yoğun halini Mogol istilâsı başlayınca almak üzere hemen hemen sürekli bir şekilde iki yüz yıldan fazla sürmüştür.

Mogol tazyiki önünde, Anadolu Selçuklu arazisinde de tutunma imkânı bulamayan Türkler daha batıya yayılarak Bizans topraklarının son kalıntılarını da işgal ediyor ve denize dayanıyordu. İslâm kaynakları, İznik Rum devletinin 1261'de İstanbul'a naklinden evvel, Batı Anadolu'ya yaklaşık 3 milyon civarında Türk topluluğunun yığılmış olduğunu kaydetmektedir. Bizans'lı papaz Grégoire'ın bu olayı, «Mogol'lar tarafından püskürtülen Türkmen'ler vilâyetleri istilâ ediyor ve Rum'ları sıkıştırıyorlardı. Onlar Mogol'lar önünden nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa, Rum'lara karşı da kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı. Bu sebeble Mogol istilâsı onların felâketine değil, saadetine sebeb oluyor, kitleler halinde Paflagonya'dan ve Pamflia'dan akıp geliyor ve Roma arazisini yağma ediyorlardı» şeklinde; Pachymeres'in de Konstantinopol Tarihinde «Menderes havzası yalnız halkları değil, hücrelerine yerleştirilmiş rahipleri tarafından da terk edilerek ıssızlaştırıldı. Türkler zaferlerinin yemişlerini toplayarak müdafaasız yerleri istilâ ediyordu» diyerek ifade ettikleri görülmektedir (5).

Bu gelişme dolayısiyle XIII. yüzyılda, sahillerde, orta-Anadolu'ya oranla çok daha az Hristiyan halk kalmıştı. Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarının verdiği bu bilgiler, 1071'den sonra başlayan kütle halindeki göçler sonucu, XIII. yüzyılın sonunda Anadolu'nun, Hristiyan unsur belirli bir azınlık haline gelecek şekilde Türkleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Selçuklu'ların ve daha sonra Osmanlı'ların vakıf kayıtları ve tahrir defterleri de aynı hususu kanıtlamaktadır. Hristiyan nüfuzun azlığı sebebiyle geçim sıkıntısı çektiğinden, Ankara Metropolitinin, İstanbul Sinop Meclisine müracaat ederek Amasra piskoposluğu gibi daha küçük bir göreve tayinini talep ettiği yabancı kaynaklarda yer almış olup, bu dahi aynı olayı kanıtlayıcı başka bir delildir.

Türkler bu uzun göç süreci içinde, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşayanlardan olmak üzere, kümeler halinde Anadolu'ya gelirken, çadırlarını, hayvanlarını, göçebe ve yerleşik yaşayışa ait kültürlerini, silâhlarını, kıyafetlerini, edebî değerlerini, törelerini harslarını beraberlerinde getirmişlerdir. Bir yandan nüfuslarının yerlilere nisbetle kat kat fazla olması, öte yandan pek kuvvetli olan harsları sebebiyle Anadolu tam bir Türk yurdu hüviyetini almış belirgin ve kesin Türklük vasıflarını kazanmıştır. XIV. yüzyılda Safevî devleti kuruluncaya kadar, Anadolu ile Türkistan arasında sadece insan hareketleri değil, diğer her sahadaki münasebetler, birleşik kaplar görünümünde olduğundan, Türklerin Anadolu'ya getirdikleri kültür ve medeniyeti incelerken, o tarihlerde göçün çıkış noktası olan Türkistan'ın ve İran'ın kültür ve medeniyet durumunu hatırdan çıkarmamak zorunludur. Türklerin Anadolu'ya, medeniyetten yoksun, göçebe ve dağınık kütleler halinde gelip, millet şuurunu Anadolu'da kazandıkları yolunda, belirli bazı yaban-

(4) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 196 ve devamı.
(5) Osman Turan, Selçuklular Tarihi..., sayfa 215-216 —Paflagonya, bugünkü Sinop-Zonguldak-Kastamonu illerini; Pamflia ise Anamur-Antalya arasını kaplayan bölgelerdir.

cıların ileri sürmek istedikleri görüşler bir ard düşüncenin mevcudiyetini ortaya koymaktan başka mana ifade edememektedir (6).

Türkiye Selçuklu'ları devleti, Anadolu'nun böyle yoğun bir şekilde Türkleşmesi sayesinde kurulmuştur. Devletin kurucusu, Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'tır (Ş. 2) (7).

Büyük Selçuklu'lar tarihinde gördüğümüz üzere, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi talimatını vermesi üzerine, Artuk Bey kumandasında bir kuvvet Anadolu'ya sevkedilmişti. Artuk Bey 1072 yılında İsak Komnenos kumandasındaki bir Bizans ordusunu yenerek Sakarya boyuna kadar ilerlemiş; bu sıralarda çeşitli isyanlar sonucu tahtı tehlikeye girmiş olan İmparator Mihael, bu isyanların bastırılabilmesi için Artuk Bey ile anlaşmaya mecbur olmuştu. İmparatora karşı olan ayaklanmaları bastıran Artuk Bey kendi fetihlerini de İzmit körfezine kadar ilerletmiş, Alp Arslan'ın ölümü üzerine, Nizam ül-Mülk kendisini çağırdığı için geri dönmüştü.

Artuk'un Anadolu'dan ayrılışı ve imparatorluk içindeki saltanat mücadeleleri sırasında babaları Kutalmış'ın (Ş. 1), Alp Arslan'a karşı isyan ederek hayatını kaybetmesinden sonra, Bizans hududuna sürülmüş olan Süleyman (Ş. 2) ile Mansur'un (Ş. 3) ortaya çıkmalarına ve Anadolu'daki Türkmen'leri etraflarına toplamaya başlamalarına imkân hazırlamıştır. Zaten bu Türkmen'lerin bir kısmı da evvelce Tuğrul Bey'e ve Alp Arslan'a karşı yapılan ayaklanmalara katılıp da sonra Anadolu'ya kaçmış olan Yabgu'lulardı. Çeşitli kaynaklar, Süleyman Şah'ın (Ş. 2), topladığı kuvvetlerle 1075 yılında İznik'i zaptederek, burası merkez olmak üzere bir devlet kurduğunu kaydederler. Bu tarih, Türkiye Selçuklu'ları devletinin başlangıç yılı olmaktadır. Bizans hududlarının hemen bitişiğinde bir Türk devletinin ortaya çıkışı, bir taraftan Anadolu'da bulunan Türkleri bu devlet etrafında birleşmeye sevkederken, diğer taraftan da Anadolu istikametindeki göçlerin emniyet altına alınması sonucunu yaratmış ve dolayısiyle göçleri teşvik edici yeni bir unsur olmuştur.

Süleyman Şah'ın (Ş. 2) kısa sürede, Bizans'daki taht kavgalarına müdahale etmeğe başladığını, hatta 1078 yılında Botaniates'i imparatorluk tahtına çıkardığını ve bu sayede Selçuklu'ların Üsküdar'a kadar ilerlemiş olduklarını kaynaklardan öğreniyoruz.

Bu 1078 yılı, aynı zamanda, Melikşah'ın, itaat altına almak gayesiyle Porsuk Bey kumandasındaki bir kuvveti Süleyman Şah (Ş. 2) üzerine sevkettiği yıldır. Porsuk Bey'in yapılan savaşta Mansur (Ş. 3) kuvvetlerini bozduğu ve Mansur'un bu savaşta hayatını kaybettiğini biliyoruz. Bir Bizans tarihçisine göre, halifenin araya girmesi sonucu, hanedan arasındaki bu savaş durdurulmuştur.

Porsuk Bey'in ayrılmasından sonra Süleyman Şah (Ş. 2) ile Bizans İmparatorunun arası açılmış, Süleyman Şah da taht üzerinde iddiada bulunan Melissenos'u desteklemeye başlamış ve bu sayede de batı-Anadolu'da yeni fetihler yapması mümkün olmuştur. Süleyman Şah'ın 1080 yılında, imparatorun bir ordusunu bozguna uğrattığını da kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu bozgun sonucu Selçuklu'lar Kadıköy'e kadar gelmeye ve İstanbul Boğazı'nın Anadolu sahillerini işgal

(6) Faruk Sümer, Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?, Belleten, cilt XXIV, sayfa 567-594

(7) (Ş...) harfi ile gösterilen rakamlar Türkiye Selçuklu hükümdarları şecere listesine atıf yapar. Büyük Selçuklular şeceresi söz konusu olursa bu tam olarak belirtilmektedir.

etmeğe muvaffak olmuşlardır. 1081 yılında Alexis Komnenos, Bizans tahtına çıkınca, Süleyman Şah ile barış yapmıştır. Belirli bir miktar tazminat verilmesi karşılığı Türklerin Boğaz'dan çekilmelerini öngören bu barış bütün Anadolu'yu hukuken Süleyman Şah'a bırakıyordu.

Süleyman Şah'a, bu tarihten sonra, halife tarafından sultan ünvanı verildiği anlaşılıyor. Bu ünvanı Melikşah'ın kabul etmiş olması düşünülemez.

Süleyman Şah, kurduğu devletin doğu ve güneyle münasebetlerine engel teşkil etmekte olan, Filaretos tarafından Kilikya'da kurulmuş olup Malatya - Maraş - Urfa - Antakya - Tarsus vilâyetlerini kaplayan Ermeni Prensliği'ni ortadan kaldırmak maksadıyla, 1082 yılında Kilikya üzerine bir sefer açtı. 1083 yılında, Adana, Tarsus şehirleri de dahil olmak üzere bütün bölgeyi işgal etti. 1084 ocağında Antakya'yı ele geçirdi. Fakat bu defa Musul Emiri Müslim ile arası açıldı. Müslim, kuvvetleri ile Süleyman Şah'ın üstüne yürüdü. 23 haziran 1085 günü yapılan savaşta Müslim, sadece savaşı değil, hayatını da kaybetti. Süleyman Şah bu galebeden sonra, Halep üzerine de yürüyünce, bu defa Şam Meliki, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un (Selçuklu Şecere 29) sahasına tecavüz etmiş oluyordu. Artuk Bey kuvvetleriyle birlikte Halep üzerine yürüyen Tutuş, Süleyman Şah'ı 6 haziran 1086 günü yenilgiye uğrattı. Bu defa da Süleyman Şah, harp meydanında hayatını kaybetmekteydi.

Süleyman Şah'ın küçük yaşta olan çocukları Kılıç Arslan (Ş. 5) ile Kulan Arslan (Ş. 4) yakalanıp Melikşah'a gönderildiler. İznik devletinin korunması, Süleyman Şah'ın, doğu seferine çıkarken vekil olarak yerine bıraktığı Ebulkasım'a kalmıştı. Melikşah İznik devletini itaat altına almak için Bozan Bey'i görevlendirdi. O da gelip İznik'i kuşattı. Ebulkasım, bir taraftan Bizans İmparatoru Alexis ile ittifak yaparken, bir taraftan da İznik kuşatmasının kaldırılması için ricada bulunmak üzere Melikşah'ın huzuruna gitmeye gerek görerek, yerine kardeşi Ebul Gazi'yi bırakıp İznik'ten yola çıktı. Ancak Melikşah'a varamadan yolda öldürüldü. Bundan kısa bir süre sonra da 1092'de Melikşah ölmüştür.

Melikşah'ın ölümüyle başlayan saltanat mücadeleleri, İznik kuşatmasının kaldırılmasına yol açtığı gibi, bu tarihten itibaren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu üzerindeki müdahaleleri de sona ermiştir. Ayrıca Melikşah'ın ölümü üzerine serbest bırakılan, Süleyman Şah'ın oğulları İznik'e dönmüşler ve Kılıç Arslan (Ş. 5) babasının tahtına oturmuştur.

Süleyman Şah'ın doğu seferine çıktığı 1082 yılı ile, Kılıç Arslan'ın (Ş. 5) boş kalmış tahta oturduğu 1092 yılı arasında geçen 10 yıl süresince, Anadolu'da oldukça enteresan gelişmeler vukubulmuştu. Süleyman Şah'ın dayısı Gümüş-Tekin Ahmet (veya Mehmet) Gazi tarafından kurulan Danişmend'liler devleti, Süleyman Şah Kilikya'ya giderken, Filaretos'a tâbi Malatya hakimi Gabriel'e karşı yürüyor, Süleyman Şah'a tâbi emirlerden Buldacı da, 1085'de kuzey Ceyhun bölgesi ile Çankırı'yı zaptediyordu. Gene aynı tarihlerde Karatekin Bey Sinop'u ele geçiriyor, Erzincan bölgesinde Mengücük Gazi tarafından kurulan küçük bir beylik Karadeniz Rum'ları ile mücadeleye başlıyordu. Anadolu seferlerinden birisinde, Bizan'lılara esir düşmüş olan Çaka Bey, 1081'de kaçmayı başardıktan sonra, İzmir bölgesine gelerek, buradaki Türkleri etrafına toplamaya başlamıştı. 1084'den sonra bu Çaka Bey, topladığı Türklerden başka, Rum'ları da hizmetine alarak bir beylik kurmuş ve meydana getirdiği bir donanma ile adaları işgale girişmişti. Çaka Bey ayrıca Peçenek'lerle ittifak yaparak Bizans'ı ortadan kaldırmak projeleri yapmakta idi. Erzurum'da büyük Selçuklu'lara tâbi olmak üzere, Emir Saltuk tarafından bir beylik kurulmakta, gene Büyük Selçuklu'lara tâbi olmak üzere Diyar-

bekir'de Yınal Oğulları, Bitlis yöresinde Toğan Arslan Oğulları beylikleri ortaya çıkmaktaydı. Fırat boyu ve Toros'lar Ermeni prensleri elinde bulunuyor, Trabzon havalisini 1075 yılında Türklerden almayı başarmış olan Theodore Gabras, burada bir Rum Dükalığı kuruyordu.

Kılıç Arslan'ın (Ş. 5) tahta çıktığı zaman Anadolu'da bulduğu durum buydu. Kılıç Arslan ilk iş olarak Bizans'lıları Marmara sahillerinden uzaklaştırmayı başardı. Bundan sonra imparatorun teklifi üzerine, Selçuklu'larla boy ölçüşebilecek hale gelmiş olan Çaka Bey'e karşı Bizans'la ittifak yaparak savaş açtı ve onun beyliğini ortadan kaldırdı. Bizans'la yaptığı anlaşma rahatça doğuya hareket etmesine imkân verdiğinden, 1096 yılında Malatya'yı kuşattı. Malatya el'an Ermeni Gabriel'in idaresinde bulunuyordu, ancak Haçlı ordularının İznik'i kuşatmış olduklarını haberini alınca, kuşatmayı kaldırarak derhal geri dönmek zorunda kaldı.

Kılıç Arslan, Haçlı ordularını yararak İznik'e girmek imkânını bulamadı. 21 mayıs 1097 günü yapılan bir savaşta galebe elde edemeyerek, daha çok kayıp vermemek için çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İznik şehri de Bizans kuvvetlerine teslim oldu.

Kılıç Arslan, Danişment'lilerle birlikte, Eskişehir civarında 29 haziran günü Haçlı ordularıyla ikinci bir savaşa girişti. Her iki taraf da ağır kayıplar verdi, ancak sultan gene geri çekilmek zorunda kaldı. Üçüncü bir defa Konya Ereğlisi civarında savaşıldı, galebe gene Haçlılarda kaldı. Haçlı orduları Çukurova bölgesine inmeye ve Antakya'yı kuşatmaya muvaffak oldu. Haçlıların galebesinden, Bizans İmparatoru da yararlanmakta gecikmedi. Batı Anadolu ile güney sahilleri Türklerin ellerinden çıktı. Bizans ile hudud İzmit ile Marmara sahillerinden geçerken, Eskişehir-Antalya hattına intikal etti.

İznik ve havalisini kaybeden Kılıç Arslan, devletin merkezini Konya'ya nakletti ve derhal kuvvetlerini toparlamaya girişti. Bu sıralarda Bohemund kumandasındaki bir Haçlı ordusunu tuzağa düşüren Emir Danişmend'in oğlu Gümüş-Tekin, 1100 ağustosunda Bohemund'u esir almış ve ordusunu da bozguna uğratmıştı. Bohemund'u kurtarmak için Avrupa'dan iki yeni Haçlı ordusu harekete geçti. Haçlılar bahsinde ayrıntılı şekilde göreceğimiz üzere, bu defa tam hazırlıklı olan Kılıç Arslan, 1101 yılında, Lombard'lardan kurulu birinci orduyu Amasya, Fransız'lardan kurulu ikinci orduyu da Ereğli yakınlarında tamamen kılıçtan geçirdi.

Haçlılar üzerinde kazanılan bu kesin başarılarla, ilk yenilgilerin ezikliğinden kurtulan Kılıç Arslan, Bizans İmparatoru Alexis ile yeniden barış yaparak, doğu seferine kaldığı yerden başladı.

Emir Danişmend, Kılıç Arslan'ın (Ş. 5) batıdaki sıkıntılarından istifade ederek Malatya'yı 1102 yılında zaptetmişti. Kendisinin daha evvelce kuşatıp ele geçirmek üzere olduğu bu şehri, Emir Danişmend'in almış olmasına Kılıç Arslan'ın içerlediği anlaşılmaktadır. Bu arada Danişmend'li Gümüş-Tekin'in esir ettiği Bohemond'u, 100.000 dinar fidye karşılığı serbest bıraktığını duyan sultan, Danişment'linin, netice itibariyle kendisine tâbi olması ve ayrıca da müttefiki bulunması sebebiyle bu fidyenin yarısını talep etti. Bu talebi reddedilince de Danişment'liler üzerine yürüyerek onları 1103 yılında mağlup etti. Emir Danişment, 1104 yılında ölünce de Malatya üzerine yürüyerek, şehri Emir Danişmend'in oğullarından Yağısıyan'ın savunmasına rağmen zaptetti.

Bilhassa Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra çok kuvvetlenecek olan Danişmend'liler hakkında sırası geldikçe ayrıca izahat verilecektir. Burada, ölen Emir Danişmend'in yerine büyük oğlu Emir Gazi'nin geçmiş olduğunu kaydetmekle yetinelim.

Kılıç Arslan, Malatya'yı aldıktan sonra, Urfa üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Bu sırada Harran valisi kendiliğinden Kılıç Arslan'a şehri teslim etmek istediğinden kuşatmayı kaldırarak, Harran'a gidip şehri teslim aldı. Hemen arkasından aynı şekilde Meyyafarikin'i (bugünkü Silvan) aldı. Bundan sonra, Büyük Selçuklu hükûmdarına tâbi olan, bütün Diyarbekir eyaleti emirleri ona tâbi olduklarını bildirdiler.

Bu tarihler Büyük Selçuklu tahtına Mehmet Tapar'ın (Selçuklu No. 46) yeni oturduğu ve durumunu takviyeye çalıştığı sıralara tesadüf etmektedir. Büyük sultanın bu sebeble müdahalede bulunmadığı, Kılıç Arslan'ı da büyük ölçüde, Mehmet Tapar'ın sıkıntı içinde bulunuşundan cesaret aldığı düşünülebilir.

1106 yılının sonlarına doğru, Sultan Mehmet Tapar, evvelce Sultan Berkyaruk (Selçuklu şecere 44) tarafını tutmuş ve şimdi de Kılıç Arslan'la iyi münasebette bulunan Musul Emiri Çökermiş'i görevinden alarak, yerine Emir Çavlı'yı tayin etti. Çökermiş, görevini ve yerini gönül rızası ile devretmek istemediğinden, Çavlı onu öldürttü. Bunun üzerine Çavlı'nın oğlu ve Musul ileri gelenleri Kılıç Arslan'a haber göndererek, şehri kendisine teslim etmeğe hazır olduklarını bildirdiler.

Kılıç Arslan bu tarihlerde askerlerinin bir kısmını, yardım için Bizans İmparatoru Alexis'e göndermişti. Bunların hemen geri gelmeleri için haber yolladıktan sonra, yanında kalan kuvvetlerle Musul'a hareket etti. Nusaybin'e geldiği zaman, Çökermiş'in askerleri ile Musul ileri gelenleri kendisine katıldılar. Kılıç Arslan 1107 martında Musul'a girdi. Çavlı kaçmak zorunda kaldı. Kılıç Arslan, Sultan Mehmet Tapar adına okunan hutbeyi değiştirerek, kendi adına okutmaya başladı.

Musul'dan kaçan Çavlı, Halep'e, Melik Rıdvan'ın (Selçuklu Şecere No. 41) yanına gitti, ondan aldığı kuvvetlerle yeniden Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Bunun haberini alan Kılıç Arslan da onları karşılamak üzere, oğlu Melikşah'ı (Ş. 6) Musul'da bırakarak, Halep istikametine hareket etti. İki taraf 1107 temmuzunda Habur nehri üzerinde karşılaştılar. Kılıç Arslan'ın, Anadolu'dan beklediği kuvvetleri henüz gelmemişti. Buna rağmen ilk çarpışmalar Kılıç Arslan'ın başarıları ile geçti. Ancak, Sultan Mehmet Tapar'a karşı bağımsız olabilmek emeli ile Kılıç Arslan tarafına geçmiş olan emirler, bu defa endişeye kapılarak karşı tarafa geçtiler. Bunun sonucu Kılıç Arslan'ın ordusu bozuldu. Sultan atı ile birlikte Habur nehrine atlayıp geçmek istedi, ancak zırhları ağırlık yaptığından nehirde boğularak öldü.

Bu galebeden sonra Çavlı rahatlıkla Musul'a girebildi. Melikşah (Ş. 6) yakalanarak Sultan Mehmet Tapar'a gönderildi.

İki sene sonra serbest bırakılarak Malatya'ya gelen Melikşah (Ş. 6) (bazı kaynaklara göre Şehinşah) Selçuklu tahtına oturdu, bu şekilde taht sadece iki yıl boş kalmış oluyordu.

Melikşah (Ş. 6) devrine ait pek az bilgi mevcuttur. Anlaşıldığı kadarı ile onun devresi küçük kardeşi Mesut (Ş. 7) ile saltanat mücadelesi içinde geçmiş, kayda değecek herhangi bir olay olmamıştır.

Bu saltanat mücadelesi 7 sene kadar sürmüştür. Mesut (Ş. 7), kayınbiraderi olan Danişmend'li Emir Gazi'nin yardımları sayesinde, Bizans'dan geri alınan Konya'da 1116 yılında Selçuklu tahtına oturmayı başarmıştır. Ancak memleketin büyük kısmı elden gitmiş ve kendisi de Danişmend'li Emir Gazi'nin adeta himayesine girmiştir.

1116 yılından 1142 yılına kadar bu durum devam etmiş, Mesut Danişmend'lilerin gölgesinde kalmış ve Türkiye Selçuklu Tarihi, adeta Danişmend'liler tarihi

ile birleşik bir görüntü almıştır. Bu sebeble Danişmend'liler hakkında yapacağımız açıklamanın da zamanı gelmiş bulunmaktadır.

Danişmend'liler beyliğinin kurucusu, Emir Danişmend'in kimliği ve Anadolu'ya geliş şekli konusunda çok çeşitli iddialar ve rivayetler mevcuttur. Bunlar üzerinde durmaya gerek görmemekteyim. Zira Emir Danişmend'in, Anadolu'ya fütuhat için gönderilmiş olan Artuk Bey'in ele geçirmiş olduğu bölgelere emir olarak ve Artuk Bey'in yerine geçmek üzere yollandığı bilinmektedir.

Bu şekilde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Anadolu'da görevlendirilen Emir Danişmend, Yeşil Irmak ve Kızıl Irmak ağızlarıyla Kelkit havalisinde fütuhatı devam ettirmiş, Süleyman Şah'ın (Ş. 2) ölümünden sonra Türkiye Selçuklu'ları tahtının boş kalmasından yararlanarak arazisini genişletmiş, Haçlı seferleri sırasında da Malatya'yı ele geçirmeyi başarmıştı.

Haçlıların 1097 ve 1101 yılında yolladıkları ordulara karşı yapılan savaşlarda Sultan Kılıç Arslan (Ş. 5) yanında yer almış, ancak oğlu tarafından esir edilen Bohemond'un iadesi dolayısiyle Kılıç Arslan ile arası bozulmuş, Kılıç Arslan 1104 yılında Emir Danişmend üzerine yürüyerek onu ciddi bir bozguna uğratmıştı. Bundan kısa bir süre sonra da Emir Danişmend ölmüştür.

Emir Danişmend'in 12 oğlu olduğunu kaydeden kaynaklar bulunmaktadır. Ancak bunlardan sadece 5'inin ismi bilinmekte olup, bunlar da, Danişmend'in yerine geçen büyük oğlu Gazi, Bizans ve Haçlı orduları ile başarılı mücadele yapan İsmail ile Gümüş-Tekin, Malatya'yı Kılıç Arslan'a karşı savunmuş olan Yağısıyan ve bir de İbrahim'dir. O devirde yaşamış olan Urfalı Ermeni tarihçi Mathieu'ye göre, Gazi başa geçince bütün kardeşlerini öldürterek tek başına kalmıştır.

Sultan Kılıç Arslan'ı metbu tanıyan Emir Gazi, onun ölümünden sonra başlayan taht kavgalarında, kız kardeşi ile evli bulunan Mesut'u (Ş. 7) desteklemiş ve onun 1116 yılında Konya'yı Bizans'lılardan geri alarak, sultanlığını ilân etmesine yardımcı olmuştur.

Bundan sonraki olaylar, hem Türkiye Selçuklu devletinin, hem de Danişmend'liler Beyliği'nin müşterek tarihidir. Olayları kısaca gözden geçirelim.

Emir Gazi, Melikşah'ın (Ş. 6) ortadan çekilmesinden sonra, Malatya'da idareyi ele almış olan, Mesut'un (Ş. 7) kardeşlerinden, Tuğrul Arslan (Ş. 9) ile birleşerek, 1120 yılında Erzincan Emiri Mengücek ile onun müttefiki Trabzon Rum dükasının üzerine bir sefer açtı ve onları yenilgiye uğrattı. Ancak Erzincan Emiri kendi damadı olduğundan onu serbest bıraktı. Bu davranışı, emirin serbest bırakılmasını istemeyen Tuğrul Arslan (Ş. 9) ile arasının açılmasına sebeb oldu. Emir Gazi bunun üzerine 1124 yılında Sultan Mesut ile birleşerek Malatya üzerine yürüdü ve uzunca bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Mesut'un (Ş. 7) bu konuda Emir Gazi'ye yardımcı oluşu, diğer bir kardeşi, Ankara ve Kastamonu Meliki Arab'ın (Ş. 8) Konya'yı kuşatarak Mesut'u yenilgiye uğratmasına yol açtı. Emir Gazi'nin yanına kaçan Mesut (Ş. 7), onunla birlikte 1126 yılında Arab'ın (Ş. 8) üzerine yürüyerek onu yendi. Arab, topladığı kuvvetlerle 1127'de Mesut ve Gazi'nin üstüne hücum ettiyse de gene yenildi. Gazi, Kayseri ile Ankara'yı zaptetti. Arab (Ş. 8) yardım istemek üzere Bizans imparatoruna sığındı ve orada öldü. Emir Gazi. bu şekilde, bir taraftan Sultan Mesut (Ş. 7) üzerinde otorite kurmuşken, diğer taraftan da, Kılıç Arslan'ın (Ş. 5) diğer oğullarının arazilerini eline geçirmiş ve Fırat'tan Sakarya menbalarına kadar uzanan orta ve kuzey-Anadolu'nun tek hakimi haline gelmişti.

Emir Gazi, 1129 yılında Karadeniz sahillerinde bazı mevkileri ele geçirdikten sonra 1130 yılında güneye inerek 21 Ağustos tarihinde Haçlı Antakya Prensi Bohemond'u ağır bir yenilgiye uğrattı, 1131'de Kilikya'da bir çok kaleyi ele geçirdi ve Ermeni Prensi Leyfon'u itaat altına aldı, oradan Urfa üzerine yürüdü, fakat bu şehri işgal edemedi.

Emir Gazi'nin, Bizans tahtı üzerinde hak iddia eden İsak'ı desteklemesi İmparatorla arasını açmıştı. Sultan Mesut'un (Ş. 7), Menderes nehri menbalarının bulunduğu bölgelere hücum etmesini fırsat ve sebeb sayan imparator, 1132 senesi sonunda Kastamonu'ya yürüyerek şehri aldı. ve civarı yağmaladı. Ancak 1133 başında geri dönünce Emir Gazi hücum ederek Kastamonu'ya geri aldı.

Emir Gazi'nin bu başarıları, gerek halifenin, gerek büyük sultan Sancar'ın (Selçuklu Ş. 47) onun hükûmdarlığını ve kullanmakta olduğu Melik ünvanını tasdik etmelerine yol açmıştı. Bu hususları bildirmek üzere yollanılan elçiler Malatya'ya geldikleri zaman Emir Gazi çok ağır hasta idi ve bir kaç gün sonra da, 1134 içinde öldü. Elçiler getirdikleri ferman, hil'at ve hediyeleri onun halefi Mehmet'e verdiler.

Emir Gazi'nin, Mehmet'ten başka, Yağıbasan, Aynüddevle ve Yagan adlarında 3 oğlu daha vardı. Emir Mehmet, tahta geçer geçmez, Bizans imparatorunun saldırısı ile karşılaştı. Sultan Mesut (Ş. 7) da imparatorun yanında görülüyordu. Ancak Sultan Mesut ile anlaşan Emir Mehmet, imparatorun bir başarı kazanmasına imkân bırakmadı. İki Türk hükûmdarının birleştiğini gören imparator geri çekildi, bu arada zaptetmiş olduğu yerleri de, o gider gitmez, Türkler yeniden ele geçirdiler.

1136 ve 1137 yıllarını kardeşleri Yagan ve Aynüddevle ile mücadele ve onları saf dışı etmekle geçiren Emir Mehmet, 1138 yılında, Kilikya'da Feke ve Keban kalelerini ele geçirdiği gibi, Menderes vadisinde de ilerledi. Bunun üzerine Bizans İmparatoru bir ordu ile hareket ederek 1140 yılında Niksar'ı kuşattı. Sultan Mesut'dan (Ş. 7) da yardım alan Emir Mehmet ile imparator arasında cereyan eden bir kaç çarpışmadan sonra, imparator geri çekilmeğe mecbur oldu. İmparator 1141 yılında, Emir Mehmet üzerine yeniden bir ordu gönderdi, ancak bu ordu büyük bir bozguna uğradı.

Emir Mehmet 1142 yılında, kendisine merkez yapmış olduğu Kayseri'de öldü. Zünnun, İbrahim ve Yunus isimlerinde 3 oğlu vardı. Bunlardan Zünnun'u Veliaht tayin etmişti. Ancak Mehmet'in kardeşi, Sıvas valiliği yapmakta olan Yağıbasan, Mehmet'in zevcesi ile evlenerek kendisini hükûmdar ilân eti. Fakat Zünnun, Kayseri'yi alıp orada hakimiyetini ilân ettiği gibi, Emir Mehmet zamanında isyan ederek kaçmağa mecbur olmuş olan Aynüddevle de geri gelerek Malatya ve Elbistan'ı zaptetti.

Danişmend tahtı üzerindeki bu kavgalar Sultan Mesut'a (Ş. 7) harekete geçmek ve duruma hakim olmak zamanının geldiğini göstermiştir. Emir Mehmet tarafından Veliaht ilân edilmiş olan Zünnun'u himaye eder görünerek, harekete geçen Sultan Mesut (Ş. 7), Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Kayseri bölgelerini zaptederek, Sıvas'a kadar yürüdü ve Yağıbasan'ı daha doğuya kaçmağa mecbur etti. Bu bölgelerin başına oğlu Şahinşah'ı (Ş. 12) vali olarak geçirdi.

Sultan Mesut ertesi yıl, yani 1143'de Aynüddevle'nin üzerine yürüyerek Malatya'yı kuşattıysa da ele geçiremedi, buna karşılık Elbistan'ı zaptederek büyük oğlu Veliaht Kılıç Arslan'ı (Ş. 11) buraya vali olarak bıraktı. 1144'de Malatya'yı ikinci defa kuşattı ve bu defa Aynüddevle'yi itaat altına almaya muvaffak oldu.

1150 yılında Yağıbasan, Sultan Mesut'a damat olarak onu metbu tanıyınca, Danişmend'liler yeniden Selçuklu'lara tâbi duruma gelmişlerdi. Bununla beraber Yağıbasan uzun seneler, önce Sultan Mesut (Ş. 7) ile sonra da Kılıç Arslan II

(Ş. 11) ile mücadeleye devam edecek, Danişmend Beyliği sonunda, Kılıç Arslan II tarafından ortadan kaldırılacaktır. Artık bu olaylara sırası geldikçe değinmek üzere, Danişmend'lileri bir tarafa bırakarak, Sultan Mesut'un (Ş. 7) hükûmdarlığını yeniden kazanmış olduğu 1142 yılından sonraki olaylarla Türkiye Selçuklu tarihinin tetkikine devam edeceğiz.

Mesut (Ş. 7) Danişmend'liler içindeki mücadeleden yararlanarak, 1142 ve 1143 yıllarında, yukarda belirttiğimiz bölgeleri ele geçirdikten sonra, Göksu ve Maraş bölgelerine akınlara başlamıştı. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, hem Danişmend'liler içindeki mücadeleden istifade etmek, hem de Selçuklu'ların yeniden toparlanmasına imkân bırakmamak gayesiyle Konya üzerine bir saldırıda bulunmuştu. Mesut (Ş. 7), imparatorun üzerine yürüyerek, kanlı bir savaş sonunda, çok miktarda esir alıp imparatoru püskürtmeyi başardı.

Kendisi bu olaylarla meşgulken, Musul Atabeyi Zengi, ilerde Haçlı Seferleri bahsinde göreceğimiz şekilde, Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı 1144 aralığında geri almayı başarmıştı.

Urfa'nın düşüşü, Avrupa'da II. Haçlı seferinin başlangıcı olarak kabul edilir. Alman İmparatoru Konrad III ile Fransa Kralı Louis VII, birer ordunun başında, Anadolu üzerinden Filistin'e gitmek üzere 1147 yılında harekete geçtiler.

Haçlılar, I. Haçlı seferi sırasında, önden gelen halk topluluğunun askerî yönden ifade ettiği manasızlığa kanarak, şövalyelerden kurulu orduları da küçümsemiş olmanın cezasını çeken Kılıç Arslan I (Ş. 5) in uğradığı yenilgiyi daima tekrar edecek sanarak, 1101 senesinde büyük bir bozguna uğramışlardı. Ancak bundan ders almamış görünerek iki koldan yürüyüşe geçen Konrad, 25 ekim 1147'de Eskişehir civarında çok ağır bir yenilgiye uğradı ve pek az kişi İznik'e geri kaçabildi. İkinci kol ise Denizli civarında hemen tamamen telef edildi. Sadece ufak bir grup gemilerle Suriye'ye devam edebildi.

Aynı akıbet, Fransa Kralı'nı da beklemekteydi. 1148 başında o da Denizli yakınlarında büyük bir bozguna uğratıldı, bozgundan kaçabilenler Antalya'ya inerek bulabildikleri gemilerle Kudüs'e hareket ettiler.

Mesut 1149 yılında Ermeni Kralı Stephan'ı tabiiyetine alarak Maraş ve civarlarını ülkesine dahil etti. 1150 yılında da Danişmend'li Yağıbasan'a metbuluğunu kabul ettirerek, onu kendisine damat yaptı.

Sultan Mesut bu şekilde, 1116'dan 1142'ye kadar, 26 sene Danişmend'lilere tâbi olarak yaşadıktan sonra, bunu izleyen 8 yıl içinde Danişmend'lileri kendi himayesine aldıktan başka, devletinin hududlarını da büyük ölçüde genişletmeyi başarmış, Haçlı orduları ile Bizans imparatoruna karşı kazandığı zaferlerle de şöhret ve prestijini çok arttırmıştı. Anadolu'ya ilk defa Mesut'un döneminde «Turkia» denmeye başlanmıştır.

Bundan sonra ülkesini 3 oğlu arasında bölüştüren Mesut 1156 yılında öldü, veliaht Kılıç Arslan II (Ş. 11), diğer kardeşlerinin metbuu olarak tahta çıktı.

Kılıç Arslan'ın, 1156 yılından 1175 yılına kadar olan ilk 20 senelik sultanlık devresinin tamamı iç mücadelelerle geçmiş ve Kılıç Arslan II, ancak bu tarihten sonra, 1192 yılına kadar devam eden sultanlığının son 18 senesinde dışa dönük bir politika takibine imkân bulabilmiştir. Önce bu ilk devrenin olaylarını kısaca gözden geçirelim.

Sultan Mesut, ülkesini 3 oğlu arasında bölerken, Kılıç Arslan'a (Ş. 11), Konya havalisi ile kendisine ait bütün beldeleri bırakarak, onu kendi tahtına oturtup, başına da taç koyduktan sonra, hazır bulunan diğer oğulları ile emirleri ona itaatlerini arz etmeğe davet etmiş ve böylece bir cülus merasimi tanzim etmişti. Küçük oğlu Şahinşah'a (Ş. 12) Ankara ve Çankırı taraflarını bırakmıştı. İsminin Dolat (Ş. 10) olduğu bazı kaynaklarca zikredilmiş olan ortanca oğluna nerelerini bıraktığı ise bilinmemektedir. Bu bölüştürme sırasında, Danişmend'li Yağıbasan'a, Sıvas ve havalisi, Danişmend'li Zünnun'a da Kayseri'yi bırakmıştı.

Mesut öldükten sonra, Kılıç Arslan II (Ş. 11), diğer kardeşlerinin ve bütün emirlerin metbuu olarak sultanlık tahtına oturdu. Ancak kısa bir süre sonra kardeşleriyle arasında anlaşmazlık çıktı.

Bu anlaşmazlığın sebebi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sadece Kılıç Arslan II'nin, ortanca kardeşi Dolat'ı (Ş. 10) boğdurttuğu bilinmektedir. Bu olaydan korkuya kapılan küçük kardeşi Şehinşah da (Ş. 12), esasen kendisine ait olan Ankara ve Çankırı bölgesine kaçmış ve Sultan Kılıç Arslan'a cephe almıştır.

Kardeşler arasındaki çatışmayı gören Danişmend'li Yağıbasan, hemen fırsattan istifade ederek, Kayseri bölgesinde bulunan yeğeni Zünnun'u kendi tarafına çektikten sonra, Şehinşah (Ş. 12) ile de anlaşmaya vararak Kılıç Arslan'a karşı bir cephe kurmuştur. Kılıç Arslan, derhal ordusu ile Yağıbasan'ın üzerine yürümüş, ancak din adamlarının araya girmesi sonucu savaş yapılmayarak bir mütareke imzalanmış ve Kılıç Arslan II geriye dönmüştür.

Kısa bir süre sonra, bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre aynı 1156 yılı içinde Yağıbasan yeniden Elbistan taraflarına akın yapmış ve buraları işgaline almıştır. Kılıç Arslan bu defa kararlı olarak Yağıbasan'ın üzerine yürümüş, Yağıbasan bölgeyi boşaltarak çekilmiş ve gene din adamlarının araya girmeleri ile savaş önlenmiştir. Kılıç Arslan'ı savaştan vazgeçirenin sadece din adamları olmayıp, aynı sıralarda, Ermeni Kralı Stefan'ın Maraş civarına yaptığı taarruz olduğu bazı kaynaklarda yer almaktadır.

Sultan doğruca Ermeni Kralı Stefan üzerine yürümüş, ancak bir savaşı göze alamayan Stefan, Pertüs kalesini de teslim etmek suretiyle barışı temin edebilmiştir.

Kılıç Arslan'ın uğradığı müşkillerden istifade etmek isteyen bir başkası da, Musul Atabeyi Zengi'nin oğlu, Suriye Atabeyi Nurettin idi. Frank'lara karşı Kılıç Arslan ile anlaşma yapmış olmasına rağmen, fırsatı kaçırmak istemeyen Nurettin, Ayıntab (Antep) ile Ra'ban kalelerini işgal etmişti. Yağıbasan'ı sindirip, Ermeni'leri de barışa zorladıktan sonra Kılıç Arslan, Nurettin üzerine yöneldi. Önce bir mektup göndererek, kendisine ait arazinin iadesini istedi. Nurettin buna yanaşmayınca, 1157 yılında Ayıntab'ı kuşattı ve surları tahrip ettikten sonra şehri düşürdü. Oradan Ra'ban üzerine yürüdü. Ancak bu sıralarda Haçlılarla yeni bir çatışmaya girişmiş olan Nurettin, Kılıç Arslan'a haber göndererek, işgal ettiği yerleri boşaltacağını bildirdi ve hakikaten de Halep'e geri çekildi.

1159 yılında Bizans İmparatoru Manuel ile Nurettin arasında Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak yapıldığını, Bizans imparatorunun ayrıca Yağıbasan ile de anlaşmaya vardığını görmekteyiz. Bu ittifaklar sonucu, Kilikya üzerine bir sefer yapmış olan imparatorun dönüşte, Selçuklu arazisine girdiği; aynı zamanda Nurettin'in de, Selçuklu arazisine saldırıda bulunduğu anlaşılıyor. Bununla beraber, gene bu tarihlerde Kudüs Kralı'nın bir saldırısı sonucu Nurettin Selçuklu arazisinden çekilmiş, Bizans ordusuna ise önce Larende, sonra da Kütahya civarında büyük kayıplar verdirilmiş ve imparator bir netice alamadan kış da bastığı için, İstanbul'a dönmeğe mecbur olmuştu. İmparatorun gidişini fırsat bilen Selçuklu'lar ise Isparta ve Denizli yörelerini yağmaladılar.

İmparator, intikam almak maksadıyla bir taraftan kendisi hazırlanırken, di-

ğer taraftan da Yağıbasan ve Şehinşah (Ş. 12) ile yeni bir anlaşmaya vardı. Yağıbasan bu ittifaka Kayseri emiri Zünnun'u da sokmayı başardı. Bütün düşmanlarının birleştiğini gören Kılıç ArslanII, önce imparatorla barış yapmak istedi ve bu maksatla bir elçi yolladı. İmparator barış teklifini kabul etmeyince 1160 yılında Elbistan ve havalisini terketmek suretiyle Yağıbasan ile barış yapmak zorunda kaldı. İmparatora da daha çok ödünler vererek yeni bir barış teklifi gönderdi. Kılıç Arslan II, İmparator ile bu konuda temas halindeyken, Yağıbasan, Kılıç Arslan ile nikâhlanmış olup Konya'ya gitmekte olan Erzurum Emiri Saltuk Bey'in kızını götüren gelin alayına saldırarak, çeyizlere el koyduğu gibi, şer'i bir hile ile kızı Kılıç Arslan'dan ayrılmış duruma getirip, zorla Kayseri Emiri olan yeğeni Zünnun'a nikâhladı. Bu durum karşısında Kılıç Arslan Yağıbasan üzerine derhal sefer açtıysa da, yenilgiye uğrayarak geri döndü.

Kılıç Arslan II, bu yenilgi üzerine, duruma hakim olabilmenin yegâne çaresinin imparatorla anlaşmak olduğuna kanaat getirerek, İstanbul'a bizzat gitmek kararını aldı ve 1162 yılında İstanbul'a gitti.

Kaynaklar imparatorun, Kılıç Arslan'a büyük itibar gösterdiğini ve 3 ay süren misafirlik dönemince devamlı şekilde biri diğerinden daha görkemli ziyafetler ve davetler tertiplediğini yazmaktadırlar.

Bizans kaynaklarına göre, imparatordan maddî yardım temin ettikten başka bir de aralarında barışı oluşturan bir anlaşma imzalamaya muvaffak olan Kılıç Arslan, Sıvas ve havalisini imparatora vermeyi vaad ediyordu.

Kılıç Arslan'ın İstanbul'da bulunduğu sıralarda Yağıbasan boş durmamış, Artuklu Kara-Arslan'ın elinde bulunan Harput ve Çemişgezek üzerine sefer açmıştı. İstanbul'dan kuvvetli bir durumda dönmekte olan Kılıç Arslan, bu sayede Artuklu'yu kendi yanında bulmuş oluyordu.

1163 yılında Kılıç Arslan ile Artuklu Kara-Arslan'ı ve diğer Artuklu emirlerini Yağıbasan üzerine sefer açmış olarak görüyoruz. İlk olarak Malatya işgal ve yağma edildikten sonra, Artuklu'lar, içerlere çekilen Yağıbasan'ı takiben Sıvas'a kadar yaklaştılar. Ancak Haçlılarla savaşların şiddetlenmiş olduğu o sıralarda müslümanların birbirleriyle mücadelesinin doğru olmayacağını söyleyen Suriye Atabeyi Nurettin, Artuklu'larla Yağıbasan'ı barıştırmayı başardı.

Yağıbasan vakit kaybetmeden yeni bir hareket için Şehinşah'la (Ş. 12) birleşmek maksadıyla Çankırı'ya gitti, ancak bu ziyaret esnasında 1164 yılında öldü.

Yağıbasan'ın ölümünü, Danişmend'liler Beyliği'ni ortadan kaldırmak için fırsat sayan Kılıç Arslan derhal harekete geçerek, 1165 yılında Elbistan, Darende ve havalisini ve Tohma suyu boylarını ele geçirdi. 1169 yılında, Zünnun'un elinde bulunan Kayseri ve Zamantı havalisi ile kendi kardeşi Şehinşah'ın (Ş. 12) arazisi olan Ankara ve Çankırı dolaylarını işgal etti. Şehinşah (Ş. 12) ile Zünnun, Suriye Atabey'i Nurettin'e sığındılar. Kılıç Arslan 1181 yılında Malatya üzerine yürüdü, şehrin hakimi savunma imkânı olmadığını görerek Nurettin'in yanına kaçtı. Ancak bu defa Nurettin müdahale etmek gereğini duydu. Bunun üzerine de Kılıç Arslan II, hazırlanmak için geri çekildi. Bütün Danişmend'li emirleri ile birlikte Nurettin 1173 yılında Selçuklu arazisine girdi, Kılıç Arslan onu Kayseri yakınlarında karşıladı. Kaynaklar iki ordunun savaş nizamında karşı karşıya geldiklerini, fakat iki tarafın da savaşı başlatmaya cesaret edemediklerini, Haçlıların da tam o sırada yeni bir saldırısını öğrenen Nurettin'in geri dönmek zorunda kalışı sebebiyle bir anlaşmaya varmak imkânını bulduklarını yazarlar. Varılan anlaşmaya göre Nurettin işgal ettiği bütün yerleri Kılıç Arslan II'ye iade ediyor, buna karşılık Kılıç Arslan da, Zünnun'un, Nurettin'in himayesinde olarak, Sıvas ve havalisine hakim olmasını tanıyordu.

Nurettin 1174 yılında ölünce, Danişmend'lileri ortadan kaldırmayı önleyecek hiç bir kuvvet kalmamış oluyordu. Kılıç Arslan derhal harekete geçerek 1175 senesinde Danişmend'lilere ait bütün toprakları zaptedip ülkesine kattı. Yağıbasan'ın oğulları Kılıç Arslan'ın hizmetine girdiler. Zünnun, Bizans İmparatoruna sığındı. Sultanın kardeşi Şehinşah (Ş. 12) da aynı sene içinde Bizans'a gitti.

Kılıç Arslan II, böylece iç mücadeleyi başarı ile sonuçlandırmış ve Anadolu'da milli birliği kurmuş oluyordu.

Bu tarihten itibaren Selçuklu'ların mücadelesi Bizans'a yönelmiş oluyordu. Bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre bu sıralarda iki devlet arasındaki hudud Eskişehir ve Seyitgazi'den geçmekteydi.

Bizans İmparatoru, Kılıç Arslan'ın bütün rakiplerini ortadan kaldırıp büyük bir kuvvet haline gelmesinden memnun değildi. Diğer taraftan Eskişehir ovasına gelmiş olan 100.000'e yakın göçmen Türk, Denizli'ye kadar devamlı akınlar yapıyor, kışlak veya otlak bulmak maksadıyla Rum köylerini işgal ediyorlardı. Bu durumdan da büsbütün sinirlenen imparator hazırlanmaya başladı. Manuel, sefere çıkmadan önce, kendi arzuları üzerine Zünnun ile Şehinşah'ı (Ş. 12) birer birliğin başında Anadolu'ya gönderdi. Şehinşah (Ş. 12) Amasya'ya doğru giderken, Kılıç Arslan'ın gönderdiği kuvvetler tarafından geri dönmeye mecbur edildi. Niksar üzerine giden Zünnun da tutunamayarak Bizans'a geri kaçmaya mecbur oldu.

İmparator 1176 yılı başında büyük bir ordu ile harekete geçti. Denizli istikametinde yürüyüşe geçen imparatoru, Kılıç Arslan, meydan muharebesi kabul etmeden, yormak maksadıyla, klasik Türk döğüşü şeklinde vurkaçlarla yıpratmaya başladı. Denizli'den çıktıktan sonra Bizans ordusu, o zamanlar Miriakefalon denilen bir vadiye girdi. (Burasının Hoyran/Eğridir gölü civarında olduğu kabul edilmektedir). Düşman ordusu tamamiyle vadiye girdikten sonra, pusuya yatmış olan Selçuklu'lar tarafından ok yağmuruna tutuldu. henüz vadiye girmemiş bulunan bütün ağırlıklar yağmalandı. Gece geldiği vakit Bizans ordusundan hemen hiç bir şey kalmamış ve imparator barış istemek zorunda kalmıştı.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarı ile bir harp tazminatı ile bazı şehirlerin istihkâmlarının yıktırılması gibi hafif şartlarla barış yapılmış ve imparator İstanbul'a dönebilmiştir.

Miriakefalon zaferi, Malazgirt yenilgisinden sonra Bizans'ın uğradığı en büyük yenilgi idi. Bu yenilgi ile artık Türklerin Anadolu'dan söküp çıkarılabileceği düşüncesi tamamen ortadan kalkmakta ve bu tarihten itibaren Bizans devamlı bir savunma zorunluğu ile karşı karşıya gelmekteydi.

Kılıç Arslan, Bizans üzerindeki zaferden sonra doğuya yöneldi. İlk olarak 1178 ekiminde Malatya'yı zaptetti. Bundan sonra evvelce Selçuklu'lara ait olup da Nurettin tarafından zaptedilmiş olan Ra'ban kalesini iade etmesi için Selâhattin Eyyubi'ye bir mektup gönderdi. Bu isteği reddedilince kalenin işgali için ufak bir kuvvet yolladı. Ancak bu kuvvetler 1189 yılında Selâhattin'in gönderdiği kuvvetlere yenildiler. Bu arada Kılıç Arslan, Selâhattin'in himayesine sığınmış olan Artuklu'ları ortadan kaldırmak düşüncesindeydi. Kendi damadı olan Artuklu'nun, kızına kötü muamele yaptığını bahane ederek 1180 senesinde onun topraklarına yürüdü. Artuklu Mehmet Bey, Selâhattin'den yardım istedi. Selâhattin'in şefaat talebini Kılıç Arslan reddedince, Selâhattin Haçlılarla bir mütareke yaparak, Selçuklu'lar üzerine yürüdü. Ancak Kılıç Arslan'ın vezirinin mahareti sayesinde iki

taraf arasındaki savaş önlenebildiği gibi, Ermeni'lere karşı da müşterek hareketi öngören bir anlaşma yapıldı.

Kılıç Arslan'ı 1182 yılında, İmparator Manuel'in ölümünden sonra, yeniden Bizans üzerine sefer yaparken görüyoruz. Uluborlu ve civarı ele geçirildi. Eskişehir ve Kütahya'nın ise daha evvel Selçuklu ülkesine katılmış olduğu anlaşılmaktadır.

İmparator Alexis II'nin 1183'de ölümünden sonra Bizans'da taht mücadelesi başlayınca, Alaşehir batısına kadar yeni toprakların ele geçirilmesi imkânı ortaya çıktı. 1185 yılında ise imparatorun yıllık bir vergiye bağlandığı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Bu 1185 senesi içinde, büyük bir ihtimalle Horasan'dan, kalabalık bir Oğuz kütlesi doğu-Anadolu'ya geldi, bunların başında Rüstem Bey isimli bir başbuğ bulunuyordu. Bu göçebe Oğuz'ların sürülerine dadanan Kürt'lerle Türk'ler arasında bu yıl içinde büyük bir mücadele başladı. Kürt'lerin ağır kayıplar verdikleri ve sonunda aileleri ve malları ile Anadolu içlerine ve Kilikya'ya kaçmak zorunda kaldıkları bu mücadele evvelâ Cizre'de başlamış, sonra gittikçe yayılarak, Musul, Diyarbekir, Ahlat, Suriye, Malatya ve Azerbaycan bölgelerine kadar genişlemiş ve sonunda sultanın müdahalesi ile durdurulabilmiştir. Süryani tarihçisi Mihael, bu olayı, Suriye ve Irak'ta Kürt ırkı tamamiyle ortadan kalktı, diye nakletmektedir.

1185'ler civarında Sultan Kılıç Arslan artık yaşlanarak seferlere çıkamamaya başladığı ve oğullarının veliaht olmak çabasına düştükleri anlaşılmaktadır. Kılıç Arslan, belki de, oğulları arasında bir mücadeleye sebeb bırakmamak için, kesin tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 1188 yılından evvel olduğu anlaşılan bir zamanda, memleketi 11 oğlu arasında taksim etti. Her birini Melik olarak kendilerine ayrılan bölgelere yolladı, kendisi ise metbu sultan olarak Konya'da kaldı.

Yapılan taksimde, Melikşah'a (Ş. 13) Sıvas ve Aksaray; Süleyman Şah'a (Ş. 14) Tokat ve havalisi; Mesut'a (Ş. 15) Ankara ve havalisi; Sultan Şah'a (Ş. 16) Kayseri ve havalisi; Keyhüsrev'e (Ş. 17) Uluborlu ve civarı; Kaysarşah'a (Ş. 18) Malatya; Berkyaruk'a (Ş. 19) Niksar; Argunşah'a (Ş. 20) Amasya; Sancar'a (Ş. 21) Ereğli; Arslanşah'a (Ş. 22) Niğde; Tuğrulşah'a (Ş. 23) Elbistan verilmişti.

Kılıç Arslan'ın bu taksimi yaparken bir veliaht göstermediği anlaşılmaktadır. Zira en büyük oğul ile kısa bir sürede arasının açılması buna işaret etmektedir. En büyük oğul Melikşah (Ş. 13), babasına karşı kuvvetleriyle yürümekte mahzur görmedi, ancak 1188 yılında baba-oğul karşılaşınca, Melikşah'ın (Ş. 13) askerleri sultana karşı silâh çekmediler ve bu sayede bir çatışma olmadan Melikşah Sıvas'a geri döndü. Fakat kısa bir süre sonra Melikşah'ın (Ş. 13) Konya'ya girdiği ve babasını zorlayarak kendisini veliaht ilân ettirdiği görülüyor. Bu olayın 1189 yılında cereyan ettiği zannedilmektedir.

III. Haçlı seferine çıkan Alman İmparatoru Barbarosa, 1190 mayısında Selçuklu topraklarına girdiği zaman, Kılıç Arslan (Ş. 11), görünüşte hükûmdar, fakat hakikatte devlet Melikşah'ın (Ş. 13) elinde idi.

Haçlı kaynakları, Frederic Barbarossa'nın Kudüs'e giderken, Anadolu'dan geçmek için Kılıç Arslan ile bir anlaşmaya varmış olduğunu kaydederler. Bu bilgi ne derece doğrudur bilinmez, ancak doğruysa dahi Melikşah'ın (Ş. 13) buna itibar etmediği ve hudutlardan geçer geçmez Alman ordusunu rahatsız etmeğe başladığı anlaşılmaktadır.

Melikşah (Ş. 13), bununla da yetinmeyerek, Akşehir civarında ordusu ile Haçlıların karşısına çıktı, ancak yenilerek Konya üzerine çekilmek zorunda kaldı.

Melikşah, Konya önünde Haçlıları durdurmaya yeniden çalıştıysa da, Barbarossa Konya'ya girdi. Haçlıların şehirde pek çok insan öldürdükleri ve büyük ganimet topladıkları söylenir. İç kaleye çekilmiş olan ihtiyar Sultan Kılıç Arslan ile oğlu Melikşah (Ş. 13), barış istemek zorunda kaldılar. Barbarossa serbest geçişi garantiye almak maksadıyla, bazı Selçuklu emirlerini yanına rehin alarak Konya'dan ayrılmayı kabul etti ve Haçlı ordusu Selçuklu ülkesinden ayrıldı.

Haçlı tehlikesi ortadan kalkınca Melikşah (Ş. 13), babasını da beraberinde sürükleyerek, Kayseri meliki olan kardeşi Sultanşah (Ş. 16) üzerine yürüdü. Bu sefer sırasında Kılıç Arslan kaçmaya muvaffak olarak Sultanşah'ın (Ş. 16) yanına gitti. Bu defa da Sultanşah kendisini veliaht ilân etmesi için babasını tazyike başlayınca, Kılıç Arslan'ın oradan da kaçtığı ve bazı kaynaklara göre, bir kaç oğlundan daha iltifat görmedikten sonra, Uluborlu meliki olan en küçük oğlu Keyhüsrev'in (Ş. 17) yanına geldiği bilinmektedir.

Bu olayların 1192 başlarında cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Babasının yanından kaçmasından sonra Melikşah (Ş. 13), bu defa kendisini sultan ilân etmişti. Kılıç Arslan, küçük oğlu Keyhüsrev (Ş. 17) ile birlikte, Konya'ya yürüyerek, şehir halkının da kendisine olan bağlılığı sayesinde şehre girmiş ve yeniden tahtına oturmuş, Melikşah ise (Ş. 13) kendi toprağı olan Aksaray'a kaçmıştır.

Kılıç Arslan, Konya'ya girerek tahtına yeniden oturduktan sonra küçük oğlu Keyhüsrev'i (Ş. 17) veliaht ilân etti ve kısa bir süre sonra da 1192 ağustosunda öldü. Kılıç Arslan'dan kısa bir süre sonra da Melikşah (Ş. 13) öldüğü için, Keyhüsrev (Ş. 17), diğer kardeşlerinin de birbirleriyle uğraşmalarından istifade ederek, rahatlıkla Konya tahtına oturabilmiştir.

Kardeşleri, Keyhüsrev'in (Ş. 17) sultanlığını tanımamışlardı. Fakat bu sıralarda her biri kendi durumunu kuvvetlendirmek ve komşu bulundukları diğer kardeşleriyle mücadele etmekle meşgul oluşları sebebiyle bir harekete geçmemişlerdi. Taht üzerinde, daha babasının zamanında iddia sahibi olan Melikşah'ın (Ş. 13) ölüşü, Keyhüsrev'e (Ş. 17) daha da rahat bir nefes aldırmıştı. Bundan istifade eden Keyhüsrev'in Menderes vadisine doğru Bizans ülkesine bir sefer yaptığı, bazı şehirleri ve kaleleri ele geçirdiği, pek çok esir ve ganimetle geri döndüğü kaynaklarda yer almıştır.

Keyhüsrev'in (Ş. 17) bu rahatlığının bir kaç sene sürebildiği anlaşılmaktadır. 1196 veya 1197 senelerinde, kendi durumunu kuvvetlendirip, diğer kardeşlerini ortadan kaldırmış veya itaat altına almış olan Süleyman Şah II (Ş. 14), artık tahtı ele geçirmek zamanı geldiğine karar vererek, bütün kuvvetleriyle Konya üzerine yürüdü. Değişik kaynaklara göre 1 veya 4 ay süren bir kuşatmadan sonra, Keyhüsrev, (Ş. 17) daha fazla dayanamayacağını anlayarak, Süleymanşah'dan (Ş. 14), istediği memlekete gitmesine müsaade edileceğine dair yeminli bir taahhüdname aldıktan sonra, şehri ve tahtı terkederek ayrıldı. Evvelâ İstanbul üzerine hareket eden Keyhüsrev, yolda uğradığı bazı tecavüzler üzerine, yön değiştirerek Kilikya'ya, Ermeni Kralı Leon'a; sonra diğer bir iki kardeşine uğrayarak Trabzon'a ve oradan da bir vapurla İstanbul'a gidip, İmparator Alexis III'ün misafiri oldu. Keyhüsrev, Süleyman Şah II ölüp de yeniden tahta çıkmak üzere hareket edeceği güne kadar İstanbul'da kalacaktır.

Böylece 1197 yılında Selçuklu tahtına çıkan Süleyman Şah II (Ş. 14), önce devletin birliğini kurma çabasına girişti. İlk iş olarak Argunşah (Ş. 20) ile Barkyaruk'a (Ş. 19) ait Amasya ve Niksar bölgelerini işgal etti. Elbistan Meliki Tuğrulşah (Ş. 23) kendisine tâbiiyet arzetti. Geriye Ankara Meliki Mesut (Ş. 15) ile Malatya Meliki Kayserşah (Ş. 18) kalmakta idi. Bunların ülkelerinin ilhakı daha

sonra olacaktır. Kaynakların bu kayıtlarından, diğer kardeşlerin daha evvel ortadan çekilmiş oldukları açıklığa kavuşmaktadır.

Süleyman Şah'ın (Ş. 14) tahta geçtiği sıralarda bir de Bizans İmparatoru ile uğraşması gerekti. İmparator, Selçuklu ülkesine saldırıda bulunmaya cesaret edememekle beraber, bir donanmayı Samsun'a göndererek, limandaki tüccar gemilerini yağmalatmıştı. Süleymanşah, İmparatora, bu malları tazmin ettirdiği gibi, ayrıca onunla imzaladığı bir anlaşma ile, her yıl vergi vermesini de sağlamıştır.

1198 senesinde meydana geldiği anlaşılan bu olaydan sonra, Süleyman Şah 1199 yılında, Ermenistan seferine çıktı. Ermeni Kralı Leon II, Kılıç Arslan II'nin (Ş. 11) son devirlerinden itibaren başlayan karışıklıklardan faydalanarak, Selçuklu'lar aleyhine arazisini oldukça genişletmişti. Süleyman Şah (Ş. 14) hem bu araziyi geri almak, hem de Ermeni Kralı'ndan intikam almak gayesiyle sefere çıkmaktaydı. Bu sefer sonunda Ermeni'lerin, Toros'ların ötesine atılarak, işgal etmiş oldukları bütün Selçuklu topraklarının geri alındığı anlaşılmaktadır.

Süleyman Şah'ı 1201 haziranında Malatya'yı kuşatmış olarak görüyoruz. Malatya Meliki Kayserşah (Ş. 18), karşı koymanın gereksizliğini anlayarak Eyyubi'lere sığındı ve Malatya'ya giren Sultan Süleyman Şah II, devletin hudutlarını Fırat boylarına kadar götürmüş oldu.

Süleyman Şah'ın bundan sonraki hedefi Gürcü'lerdi. Gürcü'ler o sıralarda Erzurum önlerine kadar ilerlemişler, Saltuk Oğulları'nın savunması karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlarsa da, Kars şehrini ele geçirmişlerdi.

Sultanı 1202 yılında Gürcü seferine başlamak üzere Erzurum'da görmekteyiz. Kendisine tâbi bütün Melik ve Emirleri de Erzurum'a davet etmişti ve tabii hepsi de gelmişlerdi. Ancak Saltuk oğlu Muhammed'in bu davete karşılık vermediği ve onun neticesi olarak da Saltuklu Beyliği'ne son verilerek, onlara ait Erzurum yörelerinin idaresinin Tuğrul Şah'a (Ş. 23) bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Erzurum'dan Gürcistan üzerine hareket eden Süleyman Şah II, Pasin'lerle Sarıkamış arasında Gürcü ordusu ile karşılaştı. Savaş, önce Selçuklu'lar lehine gelişirken, sonra durum değişerek Gürcü'lerin galebesiyle sonuçlandı. Bu savaşı İbni Bibi şu şekilde anlatmaktadır (8):

«Gürcü'ler umumî bir müdafaa gayreti göstererek her iki taraf orduları arasında öyle bir çarpışma oldu ki cenk meydanının her yanı ölülerle doldu. Ufuktan bir zafer güneşinin doğması yaklaşmış ve düşmanı yüz geri etmek üzere bulmuş iken (Allah'ın emri kadere bağlıdır) hükmünce fırsat İslâmın elinden çıktı. Sultanın otağını taşıyan atın ayağı köstebek yuvasına geçerek çetir yere düşmüştü. Maiyetindeki adamlarla muhariplerin gözü buraya ilişmiş ve derhal bunun bir düşman hilesi neticesi olduğu veya sultana bir felâket eriştiği zannıyla silâhını atan koşmuş ve bu kargaşalık sonunda iş tersine dönmüştü. Vuranlar vuruldu, öldürenler öldü. Emirler esir, esirler emir oldu.»

Gürcü'ler bu zaferlerine rağmen bir ileri harekete geçmeye cesaret edemediler. Sultan ikinci bir Gürcü seferine hazırlanmak azmi ile Konya'ya geri döndü. Ancak sultanın ikinci Gürcü seferinden önce Ankara'yı ele geçirmeğe kalktığı görülmektedir. Her halde onu bu harekete sevkeden, Ankara Meliki Mesut'un (Ş. 15) davranışlarının sultanı endişeye düşürmesi olmalıdır. Aksi takdirde alınacak bir intikam, silinecek bir yenilgi ezintisi varken, kendi kardeşi ile uğraşmaya kalkışması izahsız kalır.

Sultan'ın 1204 yılında Ankara'yı kuşattığı anlaşılıyor. Uzun süren kuşatma

(8) İbni Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, Sayfa 38

sonucu erzak ve mühimmat sıkıntısına uğrayan Mesut (Ş. 15) sultanla anlaşmak zorunda kaldı. Uç bölgelerinde kendisine bir kale verilmesi şeklinde yapılan anlaşma sonucu Ankara'yı terkeden Mesut, kendisine verilen kaleye giderken, yolda çocukları ile birlikte öldürülmüştür. Bundan hemen bir kaç gün sonra da, 6 temmuz 1204 günü, Süleyman Şah II (Ş. 14) kısa bir hastalıktan sonra ölmüştür.

Süleyman Şah II'den boşalan Selçuklu tahtına, devlet ileri gelenleri, onun henüz rüşt yaşına erişmemiş oğlu Kılıç Arslan III'ü (Ş. 24) çıkardılar. İbni Bibi «Magrip deryası sahillerinde mühim kalelerden olan Isparta vilâyeti onun saltanatı zamanında zaptedildi» diye yazmaktadır. Eğer o devirlerde Isparta vilâyetinin hududları Akdeniz'e kadar uzanmıyorsa, Akdeniz diye kasdedilen Burdur gölü olması lâzım gelir.

Kılıç Arslan III (Ş. 24) uzun süre tahtta kalamadı. Uç beyi olarak bulunan ve evvelce Keyhüsrev'in (Ş. 17) maiyetinde çalışmış olan Danişmend'li Yağıbasan'ın oğulları, bir elçi yollayarak Keyhüsrev'i (Ş. 17) geri çağırttılar. Bu davet üzerine Uluborlu'ya gelen ve orada hazırlığını yapan Keyhüsrev Konya üzerine yürüdü. Kılıç Arslan III'ü (Ş. 24) tahta çıkarmış olan devlet ricali şehri korumaya karar verdiler. Ancak Konya halkının da Keyhüsrev'e yanaşmaları sonucu, İbni Bibi'ye göre, Tokat bölgesinin Kılıç Arslan III'e (Ş. 24) verilmesini öngören bir anlaşmaya varılarak şehir teslim edildi ve Keyhüsrev (Ş. 17), 1205 şubatında ikinci defa Konya tahtına çıktı.

Kendisine Tokat Emirliği verilen Kılıç Arslan III'ün «Gavele» kalesine hapsedildiği ve bir süre sonra da öldürüldüğü rivayeti vardır.

Keyhüsrev yeniden tahta oturunca, büyük oğlu Keykavüs'ü (Ş. 25) Malatya, ortanca oğlu Keykubat'ı (Ş. 26) Tokat'a Melik tayin etti. Tuğrulşah (Ş. 23) Melik olarak Erzurum'da kaldı.

13 nisan 1204 günü, IV. Haçlı ordusunun İstanbul'u zaptı üzerine Bizans İmparatorluğu dağılmış, Tekfur Laskaris, İznik'de yeni bir Bizans devleti kurmaya çalışırken, Alexis Komnen Trabzon merkez olmak üzere Karadeniz'in doğu sahillerinde; David Komnen de Karadeniz'in batı sahillerinde birer devlet kurmaya çalışmaktaydılar. Laskaris, bir taraftan İstanbul'u işgal etmiş Lâtin'lere karşı kendisini korumaya çalışırken, bir taraftan da Komnen'lerle mücadele etmek durumundaydı. Bu vaziyet onu Selçuklu'lar ile ittifaka itmiştir. Lâskaris ile anlaşarak Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde serbest kalabilmek, Keyhüsrev'in de işine geldiğinden, ikisi arasındaki işbirliği kolaylıkla gerçekleşebilmiştir.

Keyhüsrev (Ş. 17), ilk olarak Karadeniz ticaret yolunu kapatmış olan Alexis Komnen üzerine yürüdü. 1206 yılında onu yenerek Samsun ve Sinop'tan uzaklaştırdı ve Selçuklu'lara tâbi olan eski idarenin devamını sağladı.

Bu sefer sona erer ermez sultan, ordularının başında Antalya'ya yürüyerek 1207 martında şehri ele geçirdi. Selçuklu donanmasının Akdeniz üssü haline getirilen Antalya, ayrıca ticaretin gelişmesi için büyük bir imkân sağlamış ve Venedik'lilerle ilk ticarî andlaşmanın yapılmasına yol açmıştır.

Bu arada Ermeni Kralı Leon II yeniden Selçuklu ülkesine akın yapmış Göksu havalisindeki sürüleri ile birlikte ahaliyi kaçırıp götürmüştü. Keyhüsrev (Ş. 17), 1209 yılında Kilikya Ermeni Krallığı üzerine yürüdü. Pergus kalesini işgal ederek Leon'un kardeşini de esir aldı. Bunun üzerine barış talep eden Leon ile, kaçırdığı müslümanların iade edilmesi ve diğer bazı şartlarla barış yapıldı.

Bu tarihe kadar Keyhüsrev (Ş. 17) ile İznik Kralı Lâskaris arasındaki münasebetler gayet ahenkli gitmekte iken, bundan sonra aralarına rekabet ve anlaşmaz-

lık girdiği anlaşılmaktadır. Bu anlaşmazlık 1211 yılında iki tarafın Alaşehir civarında savaşmaları ile sonuçlandı.

Savaşı Selçuklu'ların kazandığı, mağlup olan Rum'ların kaçmağa başladıkları ve Selçuklu askerlerinin yağmağa giriştiği, bu sırada kimliği bilinmeyen bir Rum askerinin aniden saldırarak sultanı şehit ettiği kaynaklarda yer almıştır. Bu şehadetten ve bunun duyulmasından sonra, Selçuklu askerlerinin şaşkınlığa uğradıkları ve bundan istifade eden Rum'ların bir ölçüde uğradıkları bozgunu kontrol altına alabildikleri ve hatta bazı esirler de ele geçirdikleri anlaşılmaktadır. Her halde bu savaş Lâskaris'e bir üstünlük sağlamış değildir. Aksine Selçuklu tahtına yeni çıkan sultana barış için hemen elçi göndermesi bir intikam hareketinden çekinmesine işaret etse gerektir.

Keyhüsrev'in (Ş. 17) şehadeti üzerine «... Memleketin tedbirli büyükleri taç ve tahtın bekçileri toplanarak bir kurultay yaptılar. Şehit Gıyaseddin'in (Keyhüsrev) üç şehzadesi: İzzettin Keykâvüs (Ş. 25) Alâeddin Keykubat (Ş. 26), Celâleddin Keyferidun'dan (Ş. 27) hangisine rey vermek ve saltanat tacını hangisine teslim etmek muvafık olacağı bahsinde meşveret kurdular. Maraş Meliki Emir Nusratüddin... Şehzadelerin en büyüğü ve mevcut sultanlar arasında en iyi tabiatlısı olan İzzettin Keykâvüs'ü (Ş. 25) tavsiye etti. Kurultayda hazır bulunanların hepsi bu fikri ittifakla beğendiler...» (9).

Bu tercih sonucu tahta geçmek için davet edilen Keykâvüs (Ş. 25) derhal Kayseri'ye gitti ve cülus merasimi yapıldı. Oradan Hükûmet merkezi Konya'ya hareket edilmek üzereydi ki, kardeşi Keykubad'ın (Ş. 26) bir ordu ile gelmekte olduğu duyuldu ve hakikaten daha toparlanmaya vakit kalmadan Keykubat gelerek Kayseri'yi kuşattı.

Keykubat (Ş. 26), babasının ölümünü duyunca saltanatı ele geçirmek hevesine kapılmış ve ilk olarak Erzurum Meliki olan amcası Tuğrulşah'ın (Ş. 23) yardımını sağladıktan sonra, Ermeni Kralı Leon'un yardımını da temin etmiş ve bu şekilde ortaya çıkan büyük kuvvetle Kayseri üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştı. Buna karşılık Keykavüs'ün (Ş.25) yanında gayet az asker bulunmaktaydı. Bu kuvvetlerle bir savunma yapılması mümkün görülmüyordu. Bu sebeple Keykâvüs (Ş. 25) bir çıkış hareketi ile kuşatmayı yarıp Konya'ya gitmeyi, oradan Uç beylerinin yardımını temin ederek kardeşi ile mücadeleye girişmeyi düşünmekteydi. Ancak Kayseri hakimi Celâlettin Kayser, bir çıkış hareketinin kesin şekilde başarısızlıkla sonuçlanacağını söyleyerek, müttefikleri birbirinden ayırmak formülü üzerinde çalışılmasını ileri sürdü. Bu görev kendisine verilince de, evvelden tanıdığı Ermeni Kralı Leon'a giderek, ona gayet kıymetli bir mücevher takdim ile, şehzadeler arasındaki kavgaya karışmasının kendisine fayda temin etmeyeceğini, eğer çekilir giderse 12 bin mısır altını kıymetindeki mücevheri yol masrafları olarak muhafaza edebileceğini, sultanın Ermeni ülkesine hiç bir zarar yapmamaya da söz vereceğini, ayrıca saltanat kendisine kalırsa zahire yardımı da yapacağını anlattı. Leon bu hususları gösteren bir yazılı yemin vesikası alırsa bunlara inanacağını söyleyince, Celâleddin onun bir elçisiyle geri dönerek, Keykavüs'e (Ş. 25) durumu anlattı. İstenen vesika derhal hazırlanıp elçi vasıtasıyla Leon'a gönderilince, o da, geceleyin askerlerini ve ağırlıklarını toplayarak ülkesine doğru yola çıktı.

Ertesi sabah Ermeni ordugâhının boşalmış olduğunu gören Keykubad (Ş. 26)

(9) İbni Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, sayfa 49 (parantez içindeki kısımlar tarafımızdan yapılmış ilâvelerdir.)

ile Tuğrulşah (Ş. 23) evvelâ hayrete, sonra da endişeye düştüler. Geleceğinden endişeye düşen Tuğrulşah (Ş. 23), Keykubat'a (Ş. 26) haber vermeden askerlerini toplayarak Erzurum'a çekildi. Bu defa tamamen yalnız kalan Keykubat (Ş. 26) kendisini emniyet altına almak zorunluğunu duyarak, kuşatmayı kaldırıp Ankara yönüne çekildi, Ankara kalesini işgal ile oraya yerleşti.

Böylece tehlikeyi atlatan Keykâvüs (Ş. 25), Konya'ya giderek devletin başına geçti.

Yeni sultanın ilk işi, Ankara'ya çekilmekle beraber, saltanat davasından vazgeçmişe hiç de benzemeyen kardeşinin üzerine yürümek oldu. Sultan uzun sürecek bir kuşatmaya hazırlıklı şekilde gelmekteydi. Kışın şiddetinden korunulması maksadıyla, şehrin surları dışına askerler için barakalar dahi yaptırıldı. Bütün kış boyunca süren kuşatma, şehri hemen hemen tamamen erzaksız bırakmıştı. Bahar geldiği zaman halkın tahammül gücünün kalmadığını gören Keykubat (Ş. 26), kendi hayatı hakkında garanti verilmek, şehir halkına ve mallarına dokunulmamak şartiyle teslim olabileceğini bildirdi. Bu talebi kabul edilerek şehir teslim alındı ve Keykubat (Ş. 26) Malatya'da, Fırat yakınındaki Minşar kalesine gönderilerek, her türlü ihtiyacı temin olunmak kaydıyla hapsedildi. Sultanın ölümüne kadar da hapisde kalacaktır.

Sultan iç karışıklıkları bu şekilde sona erdirince dış seferlere sıra geliyordu.

Sinop şehri, Selçuklu'lar için Karadeniz ticareti bakımından son derece önemliydi. Nitekim Keyhüsrev (Ş. 17) Karadeniz kolunun kapanması üzerine, Trabzon İmparatoru Alexis'e sefer açarak onu yenilgiye uğratmıştı.

Bu sıralarda İznik Kralı Lâskaris, David Komnen'in elinden Ereğli ve Amasra limanlarını almış olup Sinop üzerine yürümek arzusunda görünüyordu. Diğer taraftan Trabzon İmparatorunun da Sinop üzerine bir sefer açacağı haberleri gelmekteydi. Sultan Keykâvüs, onlardan evvel davranmak için, hemen kuvvetlerini toplayarak 1214 yılında Sinop'a yürüdü. Sultan ordu ile yürürken, uç kuvvetleri, Sinop civarlarında ava çıkmış olan Trabzon İmparatoru Alexis'i pusuya düşürüp esir almayı başardılar. Selçuklu ordusu, Alexis de yanlarında olduğu halde Sinop önüne gelerek şehri kuşattı. Şehir 1214 aralığında Sultan'a teslim oldu.

Sinop alındıktan sonra Sultan, Trabzon İmparatoru Alexis'e, Selçuklu Sultanını metbu tanımak, her yıl vergi vermek ve gerektiğinde de sultanın seferlerine asker göndermek şartlarını kabul ettirerek, onu kendi ülkesine geri gönderdi.

Sinop'un işgalinden sonra, Antalya'da bir ayaklanma olduğu, Kıbrıs'tan gelen Frenk'lerin yardımı ile Rum'ların şehire hakim oldukları haberi alındı. Antalya da, Sinop kadar, önemli bir liman olduğundan sultan ordusu ile Antalya üzerine yürüyerek şehri kuşattı ve bir ay kadar süren kuşatmadan sonra 23 ocak 1216 günü şehre girdi. İsyan eden Rum'larla, Kıbrıs'tan gelmiş olan Frenk'ler kılıçtan geçirildi.

Ermeni Kralı Leon, Kayseri'de yapılan anlaşmaya rağmen, Sultanın Keykubad (Ş. 26) ile uğraştığı sıralarda, Karaman, Ereğli ve Ulukışla kalelerini işgal etmişti. Sultanın, Antalya ayaklanması bastırıldıktan sonra, bu kaleleri geri aldığı ve bundan sonra da Ermeni Krallığı üzerine sefere hazırlanmağa başladığı anlaşılmaktadır. Sultan bu maksatla, Halep Hükûmdarından gelen bir talep üzerine, onunla ittifak da yaptı; ancak sultan harekete geçerken Halep hükûmdarı birlikte hareket etmek yolundaki sözünü tutmadı. Bu durumda sultan, 1216 yılı sonlarına doğru, tek başına Ermenistan hududunu geçerek bir kaç mühim kaleyi zaptetti. Maraş'ın doğusunda yapılan bir savaşta ise Ermeni'leri büyük kayıp-

lara uğratarak, pek çok esir almayı başardı. Kral Leon'un yakalanması için uzun süre bölge tarandı ise de, Kral ele geçirilemedi. Buna karşılık, elde edilen ganimet görülmemiş dereceye varmıştı. Kışın yaklaşması üzerine Sultan geri dönmeye karar verdi. Sultanın dönüşünden sonra saklandığı yerden çıkan Ermeni Kralı, Sultana bir elçi yollayarak, kusurunu affetmesini, her sene 20.000 altın vergi vermeye ve her istendikçe bütün teçhizatı ile sultanın ordusuna asker de göndermeye hazır olduğunu arzetti. Bu şartlarla 1218 yılında Ermeni Kralı Leon II ile bir anlaşma yapıldı.

Sultan, Halep Hükûmdarının verdiği söze rağmen Ermeni seferine katılmamış olmasını affetmemişti. Her ne kadar arada o hükûmdar ölmüş ise de, sultan, Halep ve Şam üzerine bir seferi aklına koymuştu. 1218 yılının haziran ayında Halep topraklarına girilmesi suretiyle bu sefer başlatıldı. Sultanın kuvvetleri Halep'in kuzey-doğusundaki düşman kuvvetlerinin üzerine yürürken, öncü kuvvetleri, arkadan gelen asıl kuvveti beklemeden savaşa tutuşunca, tamamiyle esir ve imha edildiler. Bu haberi alan sultan, anlaşılmayan bir sebeble, savaştan vazgeçerek Elbistan'a geri döndü ve öncü kuvvetlerinin hareketinden mesul olan kimseleri öldürterek, yeni bir sefer için hazırlığa başladı. Sultanın 1219 yılında yeni bir sefer için harekete geçtiği, ancak Malatya'ya geldiği sırada ağır surette hastalanarak Sıvas'a geri döndüğü bilinmektedir.

Keykâvüs tasarladığı seferi gerçekleştiremeden 1220 yılının ocak ayında öldü.

Sultanın ölümü üzerine toplanan devlet erkânı kimin tahta çıkarılacağı konusunu müzakere etmeğe başladı. İbni Bibi bu sahneyi şu şekilde nakletmektedir (10):

«Bir zümre, o esnada Erzurum Meliki Kılıç Arslan oğullarından zengin ve şefkatli bir hükûmdar olan Mûgisüddin Tuğrulşah'ı (Ş. 23), başka bir zümre de merhum sultanın küçük kardeşi olup Koyluhisar'da mevkuf bulundurulan Keyferidun'u (Ş. 27) iltizam ettiler. Ümeranın en nüfuzlularından olan Mübarizüddin Behramşah, Emiri Meclis Seyfüddin Çaşnıgir, 'Melik Alâeddin Keykubat ki (Ş. 26), saltanat tacının ve Padişahlık yüzüğünün incisidir; O var iken başkalarının sultanlığından bahsetmek gerekmez, dediler. Sahip Mecdüddin'le, Şerafeddin Mahmut Pervane ileri atılarak: 'Biz Tokat'ta onun hizmetinde idik, son derece kinci, mağrur ve hasedcidir, bundan böyle rast gelene bir darbe indirir, onun yaraladığını hiç bir merhem sağaltmaz', demişlerse de öteki taraf bu sözlere iltifat etmemiş ve Alaeddin Keykubat üzerine başka bir şehzadenin tercihini istememişlerdir. Müzakerede hazır bulunan diğer ümera da ister istemez bu hususta birleşmek mecburiyetinde kalmış, Alâeddin Keykubat'ın tahta çıkarılmasına söz birliği ile karar verilmiştir.»

Burada dikkati çekecek husus, Keykubat'ın (Ş. 26) sultanlığını teklif eden iki kişiden birisi ve o toplantıyı idare ettiği anlaşılan Seyfettin'in, Keykubat'ı hapse götürmüş olan kişi oluşudur. Keykubat'ın sultanlık müjdesini hapishaneye götüren de o olmuş ve kendisini emniyetde hissedebilmek için Keykubat'dan kendi el yazısı ile bir «aman vesikası» aldığı gibi, ayrıca Kur'an üzerine de yemin ettirmiştir.

Hapishaneden çıkan Keykubat (Ş. 26), Sıvas'a gelerek merhum sultanın naşını ziyaret ettikten sonra tahta çıktı ve 1220 yılından itibaren 16 sene sürecek olan ve Türkiye Selçuklu devletinin en kudretli ve en mesut devresini teşkil edecek hükûmdarlığına başladı.

---

(10) İbni Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, Sayfa 84

Keykubat (Ş. 26) tahta çıktığı zaman, Mogol İmparatorluğu batıya doğru tazyikini hissettirmeğe başlamış, Muhammed Harezmşah'ı mağlup eden Mogol'lar Maverayünnehr bölgesini işgal etmişlerdi. Memleketine en büyük tehlikenin Mogol'lardan gelebileceğini öngören yeni sultan, ilk iş olarak şehirlerin kale ve surlarını takviye ve tahkim ettirmeğe başladı. Bu konuda yapılacak masrafları da emirlere yüklemekteydi ki bu, pek kısa zamanda emirleri ile arasının açılmasına sebeb olacaktır.

Sultanın ilk seferi 1223 yılının hemen başında Kalonoros şehri üzerine oldu. Kendi ilk adına izafeten ismi Alâiye (bugünkü Alanya) olarak değiştirilen bu liman, kısa bir kuşatmadan sonra teslim oldu.

Keykubad'ın (Ş. 26) bu seferden sonra, büyük bir nüfuz ve bağımsızlık sahibi olan emirlerden kurtulmak çarelerini aramağa başladığı anlaşılıyor.

İbni Bibi'nin verdiği bilgiye göre, kalelerin ve surların tamiri ve tahkimi masraflarının kendilerine yüklenmesi sebebiyle sultanla araları daha da açılmış olan emirler, sultanı tahttan indirerek yerine kardeşi Keyferidun'u (Ş. 27) çıkarmak için bir plân hazırlamışlardı. Sultan, plânın hazırlanması sırasında hazır bulunanlardan birinin sarhoşlukla ağzından kaçırdığı bir söz sayesinde bundan haberdar olunca, bu defa kendisi onları ortadan kaldırmak için plânlar düşünmeğe başladı. Anlaşıldığına göre 6 haziran 1223 tarihinde yaptığı bir davet sonunda, emirleri ayrı ayrı tutuklamayı da başardı. Bunların en tehlikelilerini öldürtüp mallarını hazineye irad kaydederken, az tehlikeli görünenleri de sürdürdü ve bu şekilde devletin idaresinde tek söz sahibi haline geldi.

1223 yılı içinde Mogol'ların Kıpçak ülkesine yaptıkları sefer sonucu Karadeniz ticaret yolundaki emniyet sarsılmıştı. Diğer taraftan Ermeni Kralı Leon'un 1219 yılında ölümünden sonra onun yerine geçen Hetum, güneyden gelen tüccarların tecavüze uğramalarına göz yummakta bunun sonucundan güney yolunun güvenliği de sarsılmaktaydı. Ticari ilişkilerine büyük ehemmiyet veren Selçuklu devleti için bu durumun düzeltilmesi zorunluk gösteriyordu. Sultan bu sebeble her iki tarafa da birer sefer yapılmasını kararlaştırdı. İşe önce Kırım'dan başlandı. 1224 yılında Kastamonu bölgesi Uç beyini Kırım seferine memur etti. Yeni kurulmuş olan donanma ile Kırım üzerine sefer neticesi Sudak şehri zaptedildiği gibi, Rus ve Kıpçak'ların birlikte yaptıkları saldırılar da püskürtülerek o bölge itaat altına alındı.

Kırım seferi sonuçlandıktan sonra, sultan bu defa Kilikya üzerine ordu sevketti. Kuzeyden inen bir kol Silifke'ye kadar bütün İsauria (İçel) kalelerini, sahilden yürüyen diğer bir kol da Anamur'u ele geçirdi. Ermeni seferinin 1225 yılında yapıldığı ve Ermeni Kralının müracaatı üzerine barış anlaşmasının da 1226 yılında imzalandığı anlaşılmaktadır. Bu anlaşma ile Ermeni Kralı, Keykavüs (Ş. 25) zamanında yapılan anlaşmada öngörülmüş vergi miktarını iki kata çıkarmayı ve paralarını sultanın namına basmayı, ayrıca gerektikçe sultanın ordusuna asker göndermeyi kabul ederek tam bir tâbi hükûmdar haline gelmekteydi.

Bu sefer sonunda ele geçirilen İsauria topraklarına da Türkmenler yerleştirilmişler ve onlar bölgeye İç-İl adını vermişlerdir.

Sultan Keykubat (Ş. 26), 1220 baharında Diyarbekir üzerine sefere çıkıyordu. Bu seferin sebebi, o tarihlere kadar Selçuklu Sultanlarını metbu tanımakta olan Diyarbekir'deki Artuklu emirlerinin, Keykubat'ın kudretinden ürkerek, kendilerinden çok uzakta yaşayan Eyyubî Sultanı Kâmil'i metbu tanımaya başlayıp, hutbeyi de onun namına okutmalarıydı.

Sultanın kuvvetlerinin Kâhta kalesini kuşatması üzerine Artuklu Emiri Me-

sut, Şam melikinden yardım istedi. Ancak bu birleşik kuvvetler Selçuklu'ların karşısında tamamen ezildiler, önce Kâhta, arkasından Çemişgezek kaleleri ele geçirildi. Bunun üzerine Diyarbekir Emiri, sultana ricacı göndererek af diledi. Elinde kalan yerlerde sultana tâbi olarak yaşamasına izin verildi.

Sultanı devamlı meşgul eden konu gittikçe yaklaşmakta olan Mogol tehlikesiydi. Bu sebeple doğu hududları büyük önem kazanmaktaydı. Halbuki gerek Erzincan'da hüküm süren Mengücük'ler, gerek Erzurum Meliki, sultanın amcazadesi Cihanşah (Ş. 28) güven duyulacak kişiler olmaktan çıkmışlardı. Harezmşah'larla hudud komşusu haline gelinmiş olması, hudut boylarındaki Emir ve beyleri, Konya'daki sultana karşı, eskisi kadar itaatkâr olmaktan uzaklaştıran bir sebeb olmaktaydı.

Hakikaten, Erzincan'da 60 yıla yakın hüküm sürmüş olan Behramşah sultanlara içten bağlı ve onların sadık bir hizmetkârı idi. 1225'de onun ölümünden sonra yerine geçen Davudşah bağımsızlık düşüncesinde olan bir kişiydi. Sultanın amcası Tuğrulşah'ın (Ş. 23) ölümünden sonra yerine geçen oğlu Cihanşah (Ş. 28) da aynı tutum içindeydi. Sultan, hudutların korunması bakımından bu ikisine de güvenemiyordu. Bu sebeble 1228 tarihinde doğuya bir sefere çıktı. Evvelâ Davutşah'ın ülkesine girildi, bir kaç kalenin ele geçirilmesinden sonra Davutşah teslim oldu. Böylece Erzincan ve Kemah kaleleri de kolayca alındı. Sultan bundan sonra Erzurum üzerine yürüdü. Durumdan haberdar olan Cihanşah (Ş. 28) derhal Eyyubî sultanının himayesine sığındı, o da yardımcı bir kuvvet yolladı. Sultan Keykubat (Ş. 26) yaklaşmakta olan Mogol tehlikesi karşısında Eyyubi'lerle bozuşmayı istemiyordu. Bu sebeble Erzurum seferinden vazgeçen sultan, Erzincan'a melik olarak oğlu Keyhüsrev'i (Ş. 30) atayarak geri döndü.

Harezmşah'larla hudut komşusu olmanın olumsuz bir tesiri de, Selçuklu sultanını metbu tanıyan Trabzon İmparatoru üzerinde kendisini göstermiş, İmparator Andronikos, Harezmşah'ı metbu tanıdığını ilân etmekle kalmayıp, üstelik Sinop ve Samsun yörelerine saldırılara bile geçmişti.

Bu durumu Erzurum seferindeyken duyan sultan, derhal Sinop ve Erzincan üzerinden Trabzon'a yürünmesi emrini vermişti. Kısa süre için de Selçuklu ülkesi Rum'lardan temizlendikten sonra, bir ordu Trabzon üzerine yürümüş ve kaleyi kuşatmıştı. Trabzon kaynaklarının verdiği bilgilere nazaran, Selçuklu askerleri 3 koldan yaptıkları bir saldırı sonunda kalenin surlarına çıkmayı başarırlar. Artık kalenin işgali saat meselesi haline gelmişken müthiş bir fırtına kopar. Saldırıyı devam ettirmekte olan kollar arasındaki bağlantı kesilir. Durumdan istifade eden Trabzon'luların karşı saldırısı üzerine, Selçuklu'lar ağırlıklarını bırakarak çekilmek zorunda kalırlar. Trabzon bu şekilde işgal edilmekten kurtulur. Trabzon İmparatoru, Harezmşah'ın, Yassı-Çimen savaşında Selçuklu Sultanına yenilmesi üzerine yeniden Keykubat'ın himayesine girecek ve bu durum Mogol'ların Kösedağ galebesine kadar devam edecektir (11).

Keykubat (Ş. 26) Mogol'lara karşı en rahat savunmanın Harezmşah ile birlikte yapılabileceğini başlangıçtan beri düşünmekte olduğundan, aralarında devamlı dostluk kurarak müşterek düşmana karşı işbirliği yapılması istikametinde karşılıklı elçiler teati edilmişti. Ancak Harezmşah siyasî görüşleri geniş olmayan bir insandı. Bu sebeble doğu hudutları ile uğraşacak yerde batıya yönelerek, büyük bir islâm kültür merkezi olan Ahlat'ı kuşatınca ve üstelik kendisini metbu tanıyan Cihanşah'ın (Ş. 28) tahriklerine kapılarak Keykubat'a karşı soğuk bir davranış içine girmeye başlayınca iki sultanın arası bozuldu.

---

(11) Trabzon seferi konusunda Trabzon kaynaklarının verdiği bilgiler, Mahmut Gologlu'nun, Anadolu'nun Millî Devleti Pontos isimli kitabında toplu şekilde bulunmaktadır.

Keykubat, Harezmşah'a bir mektup yollayarak Ahlat kuşatmasından vazgeçmesini, Mogol'lar ile meşgul olmasını, bu takdirde kendisine her türlü yardımı yapacağını bildirdi. Bu mektuba da olumlu bir cevap alınmadı. Aksine Cihanşah'ın (Ş. 28) kandırmalarına inandığı ve savaşa hazırlandığı haberleri alındı.

Ahlat kuşatması, burası kendilerine tâbi olan Eyyubi'lerin Sultan Keykubat ile ittifaka yöneltmiş ve iki taraf arasında anlaşma yapılmıştı. Savaşın önlenmesinin mümkün olamayacağı anlaşılınca Sultan Keykubat (Ş. 26) Eyyubi'lerin kuvvetleriyle de birleşerek Harezmşah üzerine yürümeğe başladı.

İki taraf orduları 10 ağustos 1230 günü, Erzincan ovasında, Yassı-Çimen mevkiinde karşı karşıya geldiler.

Başlangıçta Selçuklu'ların öncü kuvvetleri bozuldu ve kılıçtan geçirildi. Keykubat (Ş. 26) bir ara geri çekilmeyi bile düşünmeye başladı. Fakat kısa bir zaman içinde bu defa Harezm kuvvetlerinin bozulması üzerine, asıl büyük kuvvetlerin savaşa giriştikleri kaynaklarda yer almaktadır.

Savaş bütün Harezm ordusunun ortadan kalkması ile sonuçlandı. Harezmşah Celâleddin ufak bir kuvvet ile harp sahasından uzaklaşarak, Ahlat üzerinden Azerbaycan'a çekildi. Cihanşah (Ş. 28) ise esir düştü. Cihanşah'ın bir süre sonra öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Erzurum, Selçuklu arazisine katıldı, Ahlat ise Eyyubi'lere geri döndü ve bu şekilde sefer sona ermiş oldu.

Yassı-Çimen yenilgisinden hemen sonra, Mogol'lar, Harezmşah ülkesini istilâya başladılar. Harezmşah Celâleddin yardım için, halifeye Eyyubî ve Selçuklu Sultanlarına başvurdu. Ancak artık kendisine itimad edilmediğinden hiç bir taraftan yardım gelmeyince, savaşta mağlup oldu ve Mogol'lar Selçuklu hudutlarına dayandılar.

Harezmşah'ın yenilmesi halinde Mogol'larla hudut komşusu olacağını bilen Keykubat'ın (Ş. 26), her şeye rağmen Harezmşah'a yardım etmesi beklenirdi. Bunu yapmayışının izahı sadece itimadsızlık olmasa gerekir, ancak bu konuda kaynaklarda başka bir açıklama bulunmamaktadır.

1232 yılı içinde bir Mogol müfrezesinin Selçuklu arazisine girdiği ve Sıvas yakınlarına kadar indiği yolunda haberler alınması üzerine, doğu hududlarına büyükçe bir kuvvet sevkedildi. Bu kuvvet Gürcistan'a kadar girip hatta bazı kaleler de zaptettiyse de Mogol'lara rastlanmadı.

Sultan Keykubat'ın 1233 yılında Mogol Hakanı nezdine bir elçi göndererek dostluk tesisine çalıştığı ve Cengiz öldükten sonra yerine geçmiş olan Ögedey Kağan'ın 1236 yılında gönderdiği bir elçi ile bu teşebbüse cevap verdiği anlaşılmaktadır. İbni Bibi'nin aynen naklettiği bu cevabı görmekte faide vardır (12):

«Adaletli Padişah Sultan Alâeddin bilir ki bizim hükümdarlık ve budun severlikteki ünümüz cihanı tutmuştur. O tarafa gidip gelen yolcular senden hoşnutluk gösteriyorlar. Bunu işitiyor ve takdir ediyoruz. Bundan dolayı seni kayırmak ve korumak diliyoruz. Ve istiyoruz ki sen kendi ülkende gönül hoşluğu ile yaşayasın. Ulu Tanrı bizi yüceltmiş ve değerlemiş, yer yüzünü bizim soyumuza armağan etmiştir. Doğru yolda yürüdüğün için bizim de sana kendi halimizi bildirmekliğimiz lâzım geldi. Seni dostluğumuza, fermanımızı tutmaya davet ediyoruz. Şim-

---

(12) İbni Bibi, Anadolu Selçukî..., sayfa 184

di biz de kendi halimizi bildirelim: Bizim buyruğumuzu dinlemeyenlerin, bizden baş çekenlerin yurtlarını çerilerimiz ele geçirir, onları öldürür, kadınlarını çocuklarını tutsak eder, mal ve davarlarını talan mülklerini harap ederler. Onlara erişen kötülük bizden değildir. (Piçin) maymun yılında yazılmıştır.»

Görüleceği üzere Mogol İmparatoru, sultanı kendi himayesine davet etmekte idi. Sultanın, Mogol Kağanına hediyeler gönderirken, diğer taraftan da doğu hudutlarını daha da emniyetli hale getirmek çarelerini aradığı anlaşılmaktadır. Eyyubi'lere bırakılmış olan Ahlat ve civarı müdafaasız bir durumda idi. Sultan bu sebeble bu yörelerin zaptını gerekli görerek, bir birliği bu işle görevlendirdi. Ahlat, Van, Bitlis, Malazgirt ve Tiflis hududuna kadar bütün doğu beldeleri ele geçirilerek, kaleleri onarılmaya, olmayanlar da yapılmaya başlandı. O bölgede kalmış olan Harezmşah'lılar da hizmete alındı.

Bu bölgelerin 1233 yılında bu şekilde işgal edilmesi sultanın Eyyubi'lerle arasını açtı. Sultanın istememesine rağmen, Eyyubi'lerin Selçuklu arazisine girmeleri üzerine, iki taraf arasında savaş başladı. Yapılan iki savaşı da kaybeden Eyyubi'ler 1234 ağustosundan sonra geri çekildiler. Sultan Keykubat (Ş. 26) kışı geçirdikten sonra, doğu ülkelerini Eyyubi'lerden tamamen temizlemek maksadıyla yeniden sefere çıktı. 1235 haziranında Siverek, Rakka, Urfa ve Harran zaptedildi. Ancak Selçuklu orduları, buralara muhafızlar bırakarak, çekildikten sonra, Eyyubi'ler saldırıya geçerek, Urfa ve Harran'ı geri aldılar. Sultan Keykubat (Ş. 26), 1236 senesinde Diyarbekir üzerine yeniden kuvvet gönderdi ve kuşattı. 1237 baharında, ramazan ayı içinde, yeniden sefere çıkmak üzere bütün askerlerini Kayseri'de topladı. Sefere çıkılmadan evvel büyük oğlu Keyhüsrev'i (Ş. 30) Erzincan melikliğinde bırakarak, küçük oğlu Kılıç Arslan'ı (Ş. 29) veliaht ilân etti' Bayram şenliklerinden sonra, bayramın üçüncü günü tertip edilen ziyafette yediği bir yemekten zehirlenen sultan, bütün hazırlıklarını tamamladığı bu sefere çıkamadan öldü.

Merhum sultan, her ne kadar küçük oğlunu veliaht ilân etmiş idiyse de, büyük oğlu Keyhüsrev II (Ş. 30), emirleri kendi yanına çekmeyi başararak tahta oturdu. Kendisinin tahta geçmesinde rol oynayan emirlerin başında Sadeddin Köpek geliyordu.

Yeni sultan, bütün emirlerin kendisine sadık olup olmadıklarından şüphe etmekteydi. Esasen liyakatsiz, çekingen, kararsız ve eğlenceye ziyadesiyle düşkün olan Keyhüsrev II'nin bu endişelerini maharetle istismar etmesini beceren Sadeddin Köpek, kendisine rakip olabilecek emirlerin, sultana karşı cephe aldıklarını iddia suretiyle, onların ortadan kaldırılmaları için teker teker ferman almayı başarmıştır. İlk olarak Harezm beylerinin en büyüğü olan Kayır Han'ı hapsettirdi. Han, hapsedildiği kalede ölecektir. Kayır Han'ın hapsedilmesi diğer bütün Harezm beylerinin ve askerlerinin ülkeyi terketmelerine ve gittikleri yerleri yağmalamaya başlamalarına yol açtı. Bunu büyük nüfuz sahibi olan diğer tecrübeli Selçuklu emirleri takip etti. Etrafında kendisine rekabet edebilecek kimse kalmadığını gören Sadeddin Köpek bu defa taht üzerinde oynamaya başladı. Selçuklu sülâlesinden olmayan bir kimsenin tahta geçebilmesi imkânı olmadığından, kendinin ana tarafından Selçuklu sülâlesi ile irtibatı bulunduğu rivayetini yaymaya başladı.

Sonunda sultanın, yavaş yavaş, Sadeddin Köpek'in hakiki niyetlerini anladığı ve ondan kurtulmak için, emin bazı adamlarını seferber ederek, kendisinin tertiplediği bir davette onu kıstırıp öldürttüğü anlaşılmaktadır. Sadeddin Köpek bu şekilde 1239 senesi civarında öldürüldükten sonra, onun hapse attırmış olduğu

eski emir ve beyler serbest bırakılarak, kendilerinin itibarları yeniden iade edilmiştir.

Aklı başında ve tecrübeli devlet adamlarının geri dönmeleri üzerine, ülkenin doğu taraflarına çekilip çapulculuklarını sürdüren Harezm askerlerinin kontrol altına alınmaları mümkün olduğu gibi, 1240 yılında bir kaç kere kuşatılmış olmasına rağmen alınamamış Diyarbekir'in işgali de gerçekleşti.

Fakat bu sırada başgösteren «Babaî İsyanı» ve arkasından Mogol saldırısı, Türkiye Selçuklu devletinin kudret devrinin sona erdiğini ortaya koymuştur.

Bir Türkmen şeyhi olan Baba İshak, Amasya taraflarındaki tekkesinde zamanla halk arasında evliya gibi tanınarak büyük mürid kütlesi toplamış bir kişiydi. Baba İshak «... şehirlere ve Şam bölgesinde bulunan Harezm'lilere müridlerini göndererek, Sultan Gıyaseddin'in (Keyhüsrev II, Ş. 30) hareketlerini, yaşayış tarzını kötülemeğe uğraşıyor, onun şarap içtiğinden şikâyet yağdırıyordu .. Maraş tarafına yolladığı müridleri falan gün ve falan saatte kendisine sevgi ve bağlılık gösterenlerin atlarına binerek Sultan Gıyaseddin ülkesindeki şehir ve kasabaların fethine yürümeleri için... telkinlerini bütün aşiretlere, köylere yaymışlardı» (13).

Baba İshak'ın bildirdiği gün hakikaten bir ayaklanma başladı. Babaî'ler isyanı denen hareket budur.

Malatya beyi isyanla başa çıkamadı. Türkmen'ler gittikçe büyüyen bir kütle halinde Sıvas'a yürüdüler, şehre girdiler ve talan ettiler. Buradan, Baba İshak'la buluşmak üzere Amasya üzerine yöneldiler.

Bunun üzerine Amasya Beyi, daha asiler gelmeden Baba İshak'ı yakalatarak idam ettirdi. Ancak Amasya'ya giren asiler onun ölmeyip göklere çekildiğine inandıklarından hareketi sürdürdüler, Amasya'dan Konya üzerine yürümeğe başladılar. Bu durumda doğu hududlarını Mogol'lara karşı korumak için Erzurum'da bulunan kuvvetlerin geri çağrılması gerekti. Bu kuvvetlerin gelmesi üzerine 1240 ekim-kasım aylarında asiler kılıçtan geçirilerek isyanın bastırılması mümkün oldu.

İsyan bastırıldı, fakat bu hareket Selçuklu devletinin korkulacak bir kuvvet olmadığını Mogol'lara göstermiş oldu.

Hakikaten Selçuklu'lar hududuna gelmiş olan Mogol'lar, Mugan ve Erran ovalarında karargâh kurmuş ve fakat sultanın ülkesine saldırıp saldırmamak hususunda kararsız durumda idiler. Babaî isyanı ile zorlukla başa çıkılabildiğini ve ayrıca isyanın bastırılması için Erzurum'da bulunan kuvvetlerin de çekildiğini gören Baycu komutasındaki Mogol ordusu, Gürcü ve Ermeni'lerden de aldığı yardımcı kuvvetlerle 1242 kışında Selçuklu ülkesine girerek Erzurum'u kuşattı. Erzurum, sultanın gönderdiği yardım kuvvetleri daha Erzincan'da iken düştü, Mogol lar şehri yağma ve yetişmiş erkeklerle kadınları katlettiler. Bu defa daha ileri gitmeyerek Mugan'daki karargâhlarına geri çekildiler.

Keyhüsrev II (Ş. 30), bu felâket üzerine, ücretli yabancı askerleri arttırıp, civar hükümdarlardan da yardım istedikten sonra, 50.000 ile 80.000 arasında tahmin edilen kendi ordusu ile Sıvas'a hareket etti. Komşu devletlerden sadece Halep beyi bir miktar yardım yollamış, başka bir yardım gelmemiştir.

Mogol'lar da harekete geçerek, Erzincan hudutlarına girmişler, geçtikleri yerlerde halkı kılıçtan geçirmekteydiler. Sultanın ordusu Sıvas'ın doğusunda bulunan Kösedağ sırtlarına geldiği zaman, aşağıki ovada Mogol ordusu görüldü. Emir Çavlı gibi tecrübeli ve akıllı devlet adamlarının, geçit ve sırtları tutup düşmanı

---

(13) İbni Bibi, Anadolu Selçukî..., sayfa 207/208

beklemek yolundaki telkinleri yerine, ovaya inip düşmana saldırmayı teklif eden tecrübesiz gençlere kanan Sultan, 20.000 kişilik bir öncü kolunun ovaya inmesini münasip gördü. Bu kuvvet, eski Türk savaş usulleri gereğince kaçar gibi yapıp, sonra geri dönerek aniden saldıran Mogol kuvvetleri tarafından tamamen perişan edildi. Halep kuvvetlerinin başındaki komutanın, kurtarabildiği askerleri ile savaş alanından çekilip sultanın yanına gelerek, «bu tedbir ve düşünceler ve düşkün dostlarla hangi sultan cihangirlikten dem vurur da düşmanın karşısına çıkar, memleketi, milleti felâkete sürükler» dediği ve kendi adamları ile Halep yolunu tuttuğu; sultanın ise, bir gün evvel sırtları tutmak fikrini kabul etmediği Emir Çavlı'ya «memleket idaresinin dizginlerini sana bırakıyorum, nasıl bilir ve nasıl yapabilirsen öylece hareket et» diyerek harp sahasını terkedip geriye döndüğü İbni Bibi'de kayıtlıdır.

Ancak anlaşılan yapılabilecek bir şey kalmamış olacak ki, Selçuklu ordusu da Kösedağ'dan çekildi. Selçuklu'ların savaşmadan çekilebileceklerini düşünemeyen Mogol'lar, iki gün bir saldırıya geçmeye cesaret edemeyerek Kösedağ'daki, boş olduklarını bilmedikleri çadırlardan bir hareket beklediler. Ancak iki gün sonra, Selçuklu ordugâhının boşaltılmış olduğunu anlayan Mogol'lar, Sıvas üzerine yürüyüşlerine devam ettiler. Sıvas kadısı, vaktiyle Cengiz Han'ın huzuruna gitmiş ve ondan yarlıg almış bir kimseydi. Bu yarlığı gören Baycu Noyan, Sıvas'a dokunmadı, sadece şehri 3 gün yağmalattı. Mogol'lar buradan Kayseri'ye yöneldiler. Bir Ermeni dönmesinin ihaneti yüzünden işgali başararak şehri yıkıp yaktılar, onbinlerce kişiyi kılıçtan geçirdiler. Kayseri'den sonra Mogol ordusu geriye dönerek, gelişlerinde zaptedememiş oldukları Erzincan'ı da tahrip ve yağma edip halkını kılıçtan geçirdikten sonra, Mugan'daki ordugâhlarına çekildiler.

Mogol'ların geri dönmelerinden sonra, devletin Veziri olan Muhazzibüddin Ali, yanına kıymetli hediyeler alarak, Mugan'a gidip Baycu Noyan tarafından kabul olundu, yılda verilecek vergi miktarını saptayan bir anlaşma yapılmasını sağladı. Bu anlaşmayı sağlama bağlamak için, Baycu Noyan'ın bağlı bulunduğu Batu Han'ın nezdine «Rum diyarı sultanının kulluğunu arzetmek» maksadıyla bir elçi gönderildi. Bu elçiyi ve gönderilen hediyeleri kabul ederek memnun olan Batu Han, Sultan Keyhüsrev'e (Ş. 30) bazı hediyelerle birlikte bir de yarlıg (= Batu Han'a tâbi olarak ülkesinde hükûmdarlık yapmasına dair bir tür atama emri) yolladı (14). Bu şekilde Kösedağ yenilgisinden sonra, Selçuklu devleti Mogol himayesine girmiş oluyordu.

Mogol yenilgisi, o tarihe kadar Selçuklu Sultanına tâbi olan komşu hükûmdarlar üzerinde derhal etkisini göstermiş ve bunlar eski metbularını terketmişlerdi. Bununla beraber devlet büyük bir arazi kaybına uğramış değildi. Zira Mogol'lar geri çekilmişlerdi. Sadece bu arada, fırsattan yararlanan Ermeni Kralı bir kaç hudut kalesini işgal etmişti. Mogol'larla barış yapıldıktan sonra, bu işgale uğrayan kalelerin geri alınması maksadıyla Kilikya üzerine 1246 yılında bir sefer tertiplendi. Ermenistan'a giren Selçuklu ordusu, Tarsus'a kadar olan yerleri zaptettikten sonra bu şehri kuşattı. İbni Bibi'nin verdiği bilgiye göre, Tarsus'un zaptı artık gün ve hatta saat meselesi haline gelmişken orduya, yeni hadiseler dolayısıyle, hemen geri dönmesi emri geldi. Bunun üzerine, esasen barış isteyen Ermeni Kralı ile eski esaslar dairesinde barış yapılarak geriye dönüldü. Ordunun geri çağrılış sebebi, sultanın çok ağır hastalığı idi ve kuvvetlerin dönüşünden bir

---

(14) İbni Bibi, Anadolu Selçukî..., sayfa 221-226

iki gün sonra da öldü. Sultanın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda değişik tarihler verilmektedir. Genel olarak 1246 yılı üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır.

Merhum sultanın 3 oğlu vardı. İzzeddin Keykavüs II (Ş. 31), Alâeddin Keykubat II (Ş. 32) ve Rükneddin Kılıç Arslan IV (Ş. 33). Sultan daha sağlığında küçük oğlu Keykubat'ı veliaht yapmıştı. Devlet büyükleri bu kararı bilmekle beraber, bunlardan hangisinin tahta geçirileceği konusunu müzakere ederek, sonunda Keykâvüs II'nin (Ş. 31) tahta çıkarılmasını kararlaştırdılar. Vezirlik makamına Şemseddin Muhammed, Naiplik makamına Celâleddin Karatay geldi.

Keykâvüs'ün (Ş. 31) ilk yılları emirler arasındaki nüfuz mücadeleleriyle geçti. Vezir Şemseddin'in bu mücadelede üstün geldiği ve devlete hakim olduğu anlaşılıyor.

Keykavüs II'nin tahta çıktığı sene, Mogol'lar da, Güyük Han'ı tahta çıkaracak olan büyük kurultayı toplamakta idiler. Bütün tâbi hükûmdarlar gibi, Keykavüs'ün (Ş. 31) de Karakurum'a gitmesi gerekmekteydi. Ancak Selçuklu'lar, ağır bir tâbiiyet ifadesi demek olan bu durumu hafifletebilmek için, Ermeni ve Rum'ların tecavüzlerini bahane ederek oraya ortanca kardeş olan Kılıç Arslan IV'ü (Ş. 33) yolladılar. 1246'da Karakurum'a giden Kılıç Arslan (Ş. 33) 1248'de, ağabeyi Keykavüs'ün ve onun veziri Şemseddin'in azline dair bir yarlıg ile geriye döndü ve Sıvas'da bağımsızlığını ilân etti. Şemseddin'e esasen diş bilemekte olan emirler bu azil yarlığından faydalanarak, sadece onu vezirlikten değil, hayattan da uzaklaştırdılar. Ancak Celâleddin Karatay, devletin haysiyet ve itibarının korunması için sultanın azline dair olan yarlığın tatbik edilmemesi, fakat Mogol Kağanının iradesine de karşı gelinemeyeceğinden, ortalama bir formül bulunması düşüncesini emirlere kabul ettirdi. Ortalama formül olarak, üç kardeşin birlikte saltanat sürmeleri kabul olundu. Bu esas üzerinde bir anlaşmaya varılınca, Keykâvüs II (Ş. 31) ile Kılıç Arslan IV'ün (Ş. 33) maiyetleri ile birlikte Aksaray'da buluşmaları kararlaştırıldı. Ancak bu buluşma sırasında Kılıç Arslan taraftarları, tahtın sadece kendilerine kalması düşüncesine kapılınca, buluşma çarpışmaya dönüştü. Kılıç Arslan'ın (Ş. 33) yenilgiye uğrayıp yakalanmasından sonra, gene de eski formülün tatbikine geçilerek, 1249 tarihinde 3 kardeşin birlikte tahta çıkmaları cihetine gidildi. Üç kardeş arasındaki irtibat ve ahengi temin maksadıyla da Karatay'ın her üçünün Atabeyi mevkiine getirildiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde Selçuklu tarihinde «Birlikte Saltanat» denilen 6 senelik devir başlamış oldu.

Bu müşterek saltanat sırasında, hutbede ve basılan paralarda üç sultanın ismi birden geçmekte idi. Bununla beraber, Keykavüs II'nin (Ş. 31) büyük sultan olarak kabul edildiği, Keykubat II'nin (Ş. 32) sultanlığının ise sadece sözde kaldığı anlaşılmaktadır.

1254 yılında Mogol'ların baskısı artmış ve gelen elçilerin ısrarı üzerine, Keykavüs II'nin (Ş. 31) Karakurum'a gitmesi kaçınılmaz olmuştu. Sultan bu maksatla yola çıkıp, Sıvas'a geldiği zaman, Karatay'ın öldüğünü duydu. Aradaki denge unsuru çekilince, kendisi de memlekette olmazsa, taht üzerindeki hakkını kaybedeceğinden endişe ederek Karakurum'a kendisi yerine, sözde bile kalsa, kendisiyle aynı hukuka sahip sultan durumunda olan küçük kardeşi Keykubat II'yi (Ş. 32) yollayarak geriye döndü.

Keykubat II (Ş. 32) Karakurum'a gidemeden yolda ölmüştür. Bu durumda emirler derhal iki gruba ayrıldılar. Kılıç Arslan IV'ü (Ş. 33) destekleyenler, onu Kayseri'de tahta çıkararak namına para da bastırdılar. Taraflar arasındaki müzakereler sonucu devletin ikiye bölünmesi üzerinde anlaşmaya varıldı. Ancak son

dakikada Kılıç Arslan taraftarları bu anlaşmadan vazgeçince tarafların yeniden çarpışmaları gerekti. Kayseri ile Kırşehir arasında Ahmet Hisar mevkiinde yapılan çarpışmada Kılıç Arslan IV taraftarları yenildiler ve Kılıç Arslan yakalanarak hapsedildi. Hepsi 1254 yılında cereyan etmiş bu olaylar sonunda Keykavüs II yeniden tek başına Selçuklu tahtını ele geçirmiş oluyordu.

Büyük Mogol Kağanı Mengü Han, 1256 yılında Hülâgû'yu İran'a göndermişti. Baycu Noyan, Mugan ovalarını kışlak olarak Hülâgû Han'a bırakınca, Karargâhını Anadolu'ya nakletmek zorunda kalmıştı. Erzurum'dan sultana yolladığı bir mektupta durumu izah ediyor ve gelişinin fena bir maksadı olmadığını anlatıyordu. Buna rağmen Keykavüs II, Mogol'ları Anadolu'dan çıkartmak için onlarla savaşmaya karar verdi. Bu hatalı karar ve bazı emirlerin de Baycu Noyan tarafına geçmeleri, Keykavüs II'nin (Ş. 31), Aksaray civarında, Sultan Han'ı yakınlarında kolaylıkla yenilmesi sonucunu verdi. Keykavüs İznik sultanına sığındı. Kılıç Arslan IV (Ş. 33) hapisten çıkarılıp sultan ilân edildi. Baycu Han ertesi sene Bağdat seferine iştirak etmek üzere Anadolu'dan ayrılınca, Keykavüs II geri dönerek 1257'de tahtı yeniden ele geçirdi. Mağlup edilen Kılıç Arslan IV ve kuvvetleri Erzincan'a kaçmak zorunda kaldı. 1258 tarihinde bütün orta-Anadolu'nun Keykavüs II'nin elinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kılıç Arslan IV, yeniden topladığı kuvvetlerle 1258 yılında harekete geçti. Ancak tam bu sıralarda, Keykubat II (Ş. 32) ile Mengü Kağan nezdine hareket edip de, Keykubat yolda ölünce seyahate onsuz devamla kağanın huzuruna çıkmış olan elçilik heyeti, büyük kağanın yeni bir yarlıgı ile geri dönmüştü. Bu yarlıg ile Selçuklu devleti ikiye bölünüyor, Kızılırmak'ın doğusu Kılıç Arslan IV'e (Ş 33), batısı ise Keykavüs II'ye (Ş. 31) kalıyordu.

Tabiatiyle büyük kağanın talimatı yerine getirilerek ülke ikiye bölündü. 1258 yılından itibaren iki sultan kendilerine ait topraklarda hüküm sürmeye başladılar. Bu durum da 1261 yılına kadar devam etmiştir. Anlaşıldığı kadarı ile 1260 yılı içinde, Kılıç Arslan IV'ün veziri olan Muiniddin Pervane, Keykavüs II (Ş. 31) kuvvetlerini tam bir yenilgiye uğratmış ve Sultan Antalya'ya kaçmıştır. Kendisine mensup kuvvetler ikinci bir çarpışmada da yenilgiye uğrayınca Keykavüs, bir kadırga ile İstanbul'a gitmiş ve 1261'den itibaren Selçuklu tahtı Kılıç Arslan IV'e (Ş. 33) kalmıştır.

Keykavüs (Ş. 31) başlangıçta Bizans İmparatoru tarafından iyi karşılanmışsa da, sonra, anlaşıldığı kadarı ile imparatorun Hülâgû'dan çekinmesi sebebiyle, hapse atılmış ve 1270 yılında Altınordu hanı onu hapisten kurtararak Kırım'a getirmiş, 1278 yılında ölünceye kadar, bir gün yeniden Selçuklu tahtını ele geçirmek ümidi içinde Kırım'da yaşamıştır.

Kılıç Arslan IV'ün (Ş. 33) tahtta tek başına kaldığı dönemin tetkikine devam etmeden önce, fiilen sultanlık edememiş bile olsa, kısaca Keykubat II'den de (Ş. 32) bahsetmek gereklidir.

Daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere, Keyhüsrev II (Ş. 30), Keykubat'ı, en küçük oğlu olmasına rağmen, Veliahd ilân etmiş ve emirlerini de ona biat ettirmişti. Ancak kendisi öldüğü zaman devlet ileri gelenleri en büyük oğul olan Keykavüs II'yi (Ş. 31) tahta çıkarmışlardı.

Kılıç Arslan IV, ağabeyinin azline dair yarlıg ile Karakurum'dan dönünce, Celâleddin Karatay, devletin itibarının zedelenmemesi için, 3 kardeşin birden hüküm sürmeleri formülünü ileri atmış ve bunun tatbik edilmesi sayesinde, Keykubat II (Ş. 32) Türkiye Selçuklu sultanları arasında yer almıştır. Aksi takdirde kendisinin sultanlığa gelmesi her halde hiç bir şekilde söz konusu olmayacaktı.

Keykubat II'nin sultan olarak herhangi bir tasarrufu bilinmemekte olduğundan, bu sultanlığın kağıt üzerinde kalmış olduğu izlenimi mevcuttur.

Keykavüs II (Ş. 31), 1254 yılında Mengü Kağan'ı ziyaret için Karakurum'a hareket ettiği sırada, Celâleddin Karatay'ın öldüğünü duyunca, bu seyahatten vazgeçerek, yerine, o da sultan olan, kardeşi Keykubat II'yi (Ş. 32) göndermişti. Keykubat bu seyahat esnasında ölmüştür. Öldüğü zaman ancak 17 yaşında olduğu anlaşılan Keykubat II'nin öldürülmüş olduğu rivayeti de mevcuttur. Görüleceği üzere onun Selçuklu tarihindeki rolü yok denecek durumdadır.

Kılıç Arslan IV (Ş. 33) tahtta yalnız kaldıktan sonra, Türkmen isyanlarıyla uğraşmaya başladı. İlk olarak, Mogol'lara tâbi bir sultanın hizmetine girmek istemeyen Denizli havalisindeki Uç Türkmenleri ayaklandı. Esasen bunlar Hülâgû'dan aldıkları menşurla yarı bağımsız durumda yaşamaktaydılar. Üzerlerine vezir Muiniddin Pervane komutasında Selçuklu ve Mogol askerlerinin gönderilmesi lâzım geldi. Uzun mücadeleden sonra, 1262 yılında itaat altına alınabildiler.

Onlardan biraz sonra doğudaki Türkmen'ler isyan etti. Karaman Bey'in idaresindeki bu Türkmen'ler, işgal etmek üzere Konya'ya yürüdüler. Muiniddin Pervane Selçuklu askerleri ile Karaman Bey'in kuvvetlerini Gevele kalesi civarında bozguna uğrattı. Karaman Bey kaçabildiyse de kardeşleri Zeynelhac ve Bunsuz yakalanarak öldürüldüler.

Devlet içindeki bu karışıklıktan istifade eden Trabzon imparatoru Sinop'u işgal etmişti. Muiniddin Pervane, iç isyanların bastırılmasından sonra 1265 yılında Sinop üzerine yürüyerek, uzunca bir kuşatmadan sonra şehri kurtarmağa muvaffak oldu. Sinop'u kendi iktaına alan Pervane, burada Pervane Oğulları Beyliği'ni başlatmıştır.

Bütün bu başarılar Pervane'nin nüfuzunu ve prestijini ciddi şekilde arttırmış olup sultan ile de arasını açmıştı. Sultanın kendisini ortadan kaldırmak düşüncesinde olduğunu sezen Pervane, daha evvel davranarak, kendisine itimat etmekte olan Mogol beylerinin yardımı ile Kılıç Arslan IV'ü (Ş. 33) 1266 yılında öldürtmeyi başardı.

O tarihte henüz 3 yaşında bulunan, Kılıç Arslan IV'ün oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev III (Ş. 36) Selçuklu sultanlığına getirildi.

Keyhüsrev III (Ş. 36) devrine ait bilgiler çok geniş değildir. Bunun zamanındaki ilk mühim olayın, Niğde Emiri Hatır oğlu Şerafeddin isyanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu isyanın başlangıç tarihi hakkında kesin bir kayıt bulamadık. Ancak isyanın, Kılıç Arslan'ın (Ş. 33) kızlarından birisinin bir İlhanlı (Hülâgû'nun devleti) beyi ile evlenmesi için Muiniddin Pervane'nin 1275 yılında gelin alayı ile birlikte gitmesinden sonra başladığı, isyanın bastırılma tarihinin de 1276 temmuzu olduğu bilinmektedir.

İsyanın sebebi, Muiniddin Pervane'nin, Hatır oğlu Şerefeddin'i ortadan kaldırmak istemesidir. Kendisi gelin alayı ile hareket ederken bu hususta talimat bırakmıştı. Bundan haberdar olan Hatır oğlu isyan ettiği gibi, o tarihlerde en fazla 13 yaşlarında bulunması gereken sultanı da beraberinde alıp Niğde'ye götürmüştü. Hatır oğlu ayrıca Kölemen Sultanı Baybars'dan da yardım istemişti. Daha evvel Pervane'den çekinerek Kölemen ülkesine sığınmış diğer bazı emirlerin de kendisinden yardım istemiş oldukları Sultan Baybars, bir Anadolu seferine hazırlanmağa başlamıştı. Bundan da haberdar olan Hatır oğlu bir hükûmdar gibi hareket etmeğe, bazı vilayetleri iktaa vermeğe başlamıştı.

Hatır oğlunu destekleyenler arasında, Karaman Bey ölünce onun yerine geç-

miş olan oğlu Mehmet Bey de vardı. Hatır oğlu, Ermenak bölgesi sübaşılığını Mehmet Bey'e vermişti. Mehmet Bey de her yıl Selçuk hazinesine göndermekte olduğu vergiyi keserek isyana katılmıştı.

Düğün merasimi bitip de ülkeye geri döndüğünde Muiniddin Pervane, isyan haberini Erzurum yöresinde öğrendi. Bunun üzerine derhal Mogol'lara müracaatla yardım istedi. İsyanı bastırmak üzere kuvvetli bir ordu Anadolu'ya gönderildi. Hatır oğlu, Pervane'nin kuvvetli bir Mogol ordusu ile gelmekte olduğunu duyunca direnmekten vazgeçerek, sultanı ve yanındaki emirleri serbest bıraktı. Bir süre sonra kendisi de yakalanarak, Mogol beyleri tarafından muhakeme edildikten sonra, ölüme mahkum edilip, isyan sona erdirildi. Şerefeddin'in ölüm tarihi olarak 1276 temmuzu gösterilir.

Hatır oğlu ortadan çekildikten sonra da Karaman oğlu Mehmet Bey isyanı devam ettirdi. Mogol'lar Ermenak sübaşılığına yeniden, eski sübaşı Bedrettin Hoteni'yi getirmişlerdi. Bedrettin, bir miktar Mogol askeri ile takviye ettiği kuvvetleriyle Mehmet Bey'in üzerine yürüdü, ancak yenilerek kaçmak zorunda kaldı. 1276 sonbaharına doğru cereyan ettiği anlaşılan bu çarpışmadan sonra, dikkatler Suriye'ye dönmüştü. Hakikaten Kölemen Sultanı Baybars büyük bir ordu ile Anadolu'ya gelmekteydi. Baybars 15 nisan 1277 günü Elbistan ovasında Mogol kuvvetlerini bozarak Kayseri'ye yürüdü. Pervane ile Keyhüsrev III (Ş. 36) Tokat'a kaçtılar. Baybars'ın bu başarısından büsbütün cesaret alan Mehmet Bey Konya üzerine yürüyerek şehri kuşattı. 14 mayıs 1277 tarihinde de şehri almaya muvaffak oldu. Mehmet Bey şehre girdikten sonra, yanında bulunan ve Keykubad II'nin (Ş. 32) oğlu olduğunu iddia ettiği Gıyaseddin Siyavüş'ü sultan ilân ederek hutbeyi onun adına okuttu. Selçuklu tarihinde «Cimri» diye tanınan kimse budur.

Bu arada, Anadolu'da hiç bir emirin kendisiyle işbirliği yapmadığını gören ve ordusunun erzak ihtiyacı bakımından da sıkıntı duymaya başlayan Baybars ülkesine geri döndüğü gibi, yenilgiden haberdar olan İlhanlı Abaka Han da gayet kuvvetli bir orduyu Anadolu'ya yollamıştı.

Mogol kuvvetleri Mehmet Bey'le kardeşlerini öldürerek isyanı bastırdılar. Cimri de yakalanarak öldürüldü. Karaman Oğlu Mehmet Bey 37 gün Konya'ya hakim olmuştu (15). Karaman Oğulları'nın Selçuklu sultanlarıyla mücadelesi bundan sonra da 1308 yılında Selçuklu sülâlesi ortadan kalkana kadar sürecektir.

Bu şekilde isyanlar bastırılmıştı. Ancak Mogol kumandanları, Baybars'ın Anadolu'ya gelişinde Pervane'nin de parmağı olduğu şüphesine düşmüşlerdi. Yaptıkları yargılama sonunda Pervane'yi mahkum ederek, 1279 yılında öldürdüler.

Sultan Keyhüsrev III (Ş. 36), ancak bu tarihten sonra Selçuklu devletinin hakimi durumuna gelerek, devleti idareye başlarken, Keykavüs II'nin (Ş. 31) oğlu Mesut II (Ş. 34), Kırım'dan Anadolu'ya geçerek, İlhan Abaka'ya itaatini arzetmek üzere 1280 yılında Erzincan'a gidiyordu.

1281 yılında İlhan Abaka ölünce, onun yerine geçen İlhan Ahmet, Selçuklu ülkesini Keyhüsrev III (Ş. 36) ile Mesut II (Ş. 34) arasında taksim etti. O tarihlerde yeni İlhan'ı tebrik için İlhan Ahmet'in yanında bulunan Keyhüsrev III (Ş. 36) küskün bir halde Erzincana dönmüş ve saltanatın bölünmeden elinde kalması imkânlarını araştırmaya başlamıştı.

«Onun Erzincan'da kaldığı sürece, devlet büyükleri, hep birden Sultan Mesut'un tarafına geçtiler. Eski sultanın Erzincan'da fazla oturması da bunları kuşkulandırmakta idi. Onu ortadan kaldırmanın çaresini düşündüler. İlhan'dan katline ferman çıkarttılar. Halbuki zavallı Keyhüsrev, o sırada vücuduna yapışan ağır bir hastalıktan ızdırap içinde umutsuz bir halde yatıyordu. Eceliyle ölmesini bile beklemeden beylerden birini yanına gönderdiler. O acıklı durum içinde ölüm döşeğinde canına kıydılar» (16).

(15) I. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Sayfa 3-7

Bu şekilde 1283 yılında Sultan Mesut II (Ş. 34), Selçuklu tahtında yalnız kaldı.

1283 yılından 1297'ye kadar geçen süre içinde Selçuklu sultanlığını ilgilendiren mühim bir olaya rastlanmıyor. Bazı vezirlerin ölmesi veya değiştirilmesi, Mogol İlhan'ları arasındaki değişiklikler ve bazı Mogol komutanlarının isyanları, mühim olaylar şeklinde Aksaray'lı tarihinde yer almışsa da, önemleri, Türk tarihi bakımından üzerlerinde durulmayı gerektirecek ölçüye erişememektedir. Bunun iki istisnası, Mesut'un kardeşinin Kırım'dan gelerek saltanat iddiasında bulunması ile Mogol komutanlarından Balto'nun 1296 veya 1297 yılındaki isyanıdır.

Mesut II'nin (Ş. 34) kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan (Ş. 35), 1291 yılı civarında bir gemiyle Kırım'dan Sinop'a geldi. O tarihlerde Kastamonu valisi olan Yavlak Aslan'ı kendisine Atabey yaparak saltanatını ilân eden Kılıç Arslan (Ş. 35), üzerine gönderilen kuvvetleri de yenilgiye uğratınca, Sultan Mesut (Ş. 34) kardeşinin üzerine bizzat yürümek gereğini duydu. Ancak yapılan savaş Mesut'un mağlup ve esir edilmesiyle sonuçlandı. Neyse ki Mesut'u esir etmiş olan Yavlak Aslan, yolda, sultana yardıma gelmekte olan Yaman Candar komutasındaki kuvvete rastladı. Sultan Mesut kurtarıldı, Yavlak öldürüldü. 1292'de cereyan eden bu olaydan sonra, Kılıç Arslan'dan (Ş. 35) bir daha ses çıkmadı. Ne olduğu kesin şekilde bilinmemektedir.

Bu başarısının sonunda Yavlak Aslan'ın iktaı olan Kastamonu ve yöreleri, İlhanlı hükûmdarı tarafından Yaman Candar'a verilmiştir. Candar Oğulları Beyliği bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Balto isyanına gelince; bunun başladığı sıralarda Mesut II, İlhanlı Gazan Han'ın huzuruna varmak için Hemedan'a hareket etmek üzere bulunuyordu. Balto, sultanla emirlerinin hareketlerine mani olarak onları kendi yanında tuttu. Aksaray'lı tarihinde: «Sultan gerçi arslan huylu bir adamdı. Fakat çakal tabiatlı bir kaç hokkabazın gürültülerine kulak vermeyecek kadar deve gönüllü ve ağır başlı olmadığından Balto ile el birliği yapmaya karar verdi» (17) dendiği cihetle, sultanın, Hemedan'a gitmekten zorla alıkonulmuş bile olsa, daha sonra Balto ile işbirliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Anadolu'daki bu olayları duyan Gazan Han, Kutluğ Şah komutasındaki bir orduyu onların üzerine yolladı. Kuvvetlerinin tamamen kılıçtan geçirildiği bir savaş sonunda Balto kaçmayı başararak Ermenistan'a sığındı. Ancak Ermeni Kralı kendisini Hemedan'a gönderdi ve orada hayatına son verildi.

Balto'nun yenilgiye uğradığı savaşın hemen arkasından Sultan Mesut II'nin (Ş. 34) Kutluğ Şah'ın huzuruna vardığı ve Balto'ya boyun eğmesinin zaruretten ileri geldiğini uzun uzadıya anlatarak kendisini suçsuz çıkarmağa uğraştığı anlaşılmaktadır. Kutluğ Şah, geriye dönerken, sultanı beraberinde götürdü. Gazan Han'a olayların Kutluğ Şah tarafından anlatılıp, Sultan Mesut II hakkında da şefaatte bulunulduğu bunun sonucunda, Gazan Han'ın kendisini affettiği, fakat Anadolu'ya dönmesine de müsaade olunmadığı anlaşılmaktadır.

(16) Aksaraylı Mahmut, Selçukî Devletleri Tarihi, sayfa 217
(17) Aksaraylı Mahmut, Selçukî Devletleri Tarihi, Sayfa 259

Sultan Mesut II, bu şekilde Hemedan'da alıkonulunca, Selçuklu tahtına Keykavüs II'nin (Ş. 31) torunu, Keykubad III (Ş. 38) çıkarıldı. Bu konuyla ilgili yarlığın tarihinin 1297 olduğu anlaşılmaktadır.

Keykubad III'ün tahta geçmesinden kısa bir süre sonra, 1297 ekim ayında, Mogol emirlerinden Sülemiş isyan etti. Anadolu Mogol valisi olan Bayancar ile Bocukur Noyan'ın kuvvetlerini yenilgiye uğratıp bu ikisini de öldürmeyi başaran Sülemiş, Anadolu'ya hakim duruma geldi. Gazan Han bu isyanın bastırılması işini baharın gelmesine değin ertelemeyi uygun görmüştü. Nitekim nisan ayında Emir Çoban ile Sutay Noyan ve Başkırd gibi kumandanların bulunduğu bir kuvvet Anadolu'ya sevkedildi. Bunlar 1298 yılının mayıs ayında Erzincan ovasında Sülemiş kuvvetleri ile karşılaştılar. Kısa bir süre içinde Sülemiş kuvvetleri tam bir bozguna uğratıldılar, Sülemiş Şam'a kaçarak canını kurtarabildi.

Bu isyan bastırıldıktan sonra Keykubad III'ün (Ş. 38), her halde kendisinin bir kusuru olmadığını anlatmak maksadıyla Gazan Han'ın huzuruna gittiği Aksaray'lı tarihinden anlaşılmaktadır. Sülemiş'in 1299 yılında, topladığı kuvvetlerle yeniden Gazan Han'a karşı ayaklandığını görüyoruz. Kaynaklardan anladığımız kadarı ile bu ayaklanma sırasında Keykubad III (Ş. 38) henüz Anadolu'ya geri dönmemiş, veya bu yeni ayaklanma başlar başlamaz ayrılmış olacak ki, kendisinden hiç bahis geçmemektedir. Buna mukabil, bu defa çok kısa bir süre içinde bastırılan bu isyandan sonra, Gazan Han'ın, isyanın başlangıç yeri olan Şam üzerine yaptığı birinci seferde, galip gelmesine rağmen, duruma tam hakim olamadığı için, 1300 yılında ikinci bir sefere kalkıp da bunda yenilgiye uğrayarak geri dönerken, Keykubad III'ün, Diyarbekir bölgesinde, Gazan Han'a karşıcı çıktığı anlaşılıyor. Bir yenilgiden dönerken Keykubad III'ün (Ş. 38) huzuruna gelmiş olmasını vefakarlık kabul eden Gazan Han, sultanı kendi şehzadesi Hulaçu'nun kızıyla evlendirdikten başka, bütün Selçuk ülkesini ona veren yeni bir yarlıg hazırlattı.

Keykubad III'ün (Ş. 38) bu yeni yarlıgı ile Konya'ya gitmekte iken çok uygunsuz hareketlerde bulunduğu ve bunlardan haberdar olan Gazan Han'ın, Rum diyası başkumandanı Abuşka Noyan'a, sultanı gözünün önünden ayırmaması ve kendi rızası olmadan herhangi bir karar almasına mani olması yolunda talimat verdiği anlaşılıyor.

Abuşka Noyan, Sultan Keykubad III'ü (Ş. 38), 26 haziran 1301 tarihinde, yanındaki adamları ile birlikte, kendi karargâhının bulunduğu Yabanlu yaylaya getirtti. Yani sultan, daha Konya'ya gidip tahta oturmadan, saltanatından olmaktaydı. Abuşka Noyan'ın, sultanın yanındaki adamlarını cezalara çarptırdığı ve bundan endişeye düşen sultan'ın bir gece kaçmayı başardığı, fakat arkasından gönderilen kuvvetlerin onu Ürgüp mağaralarında yakalayarak geri getirdikleri anlaşılmaktadır. Abuşka Noyan, sultanı, bu defa Gazan Han'a gönderdi. Orada yapılan muhakemesinde ölüm cezasına çarptırılmak istendiyse de, Hulaçu'nun kızıyla evli oluşu sebebiyle suçları bağışlandı, fakat İsfahan'da ikamete mecbur edildi. «Bir müddet sonra bir meclisde maiyetindeki adamlardan birisine karşı ağzını bozduğundan, bu adamın vurduğu bir bıçak yarasıyla öldü» (18).

Keykubad III (Ş. 38) sultanlıktan alınınca, evvelce Hemedan'da alıkonulmuş olan Gıyaseddin Mesut II (Ş. 34) yeniden Selçuklu sultanlığına getirildi. Mesut II, 1302 yılında, Musul yoluyla Anadolu'ya gelerek Selçuklu tahtına, sonuncu hükûmdar olarak oturdu.

---

(18) Aksaraylı Mahmut, Selçukî Devletleri Tarihi, Sayfa 325

Sultan Mesut II'nin bu ikinci hükûmdarlığı sırasında Gazan Han 1304 yılında ölerek yerine Olcayto Han geçmiş, İrencin Noyan da Rum diyarı kumandanı olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. 1305 yılından itibaren Anadolu'da hemen her tarafta isyanlar çıkmakta olduğu, bunların bastırılamadığı anlaşılmaktadır.

Ülkenin böyle karışıklıklar içinde olduğu bu devirde, Sultan Mesut II, 1307 yılında hastalanmış ve yatalak olmuştu. Bir seneye yakın süren hastalığı sonunda 1308 yılında Kayseri'de öldü.

Sultan Mesut II'nin (Ş. 34) ölümünden sonra, Selçuklu tahtına yeni bir tayin yapılmadı. Böylece 1242'deki Kösedağ yenilgisinden beri Mogol'lara tâbi olarak devam etmekte olan Selçuklu sultanlığı ile birlikte Selçuklu sülâlesi de ortadan kalktı.

Mesut II'nin oğlu Gazi Çelebi'nin (Ş. 37) bir süre tahtın varisi olduğu iddiası ile Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerde dolaşmış olduğu kaynaklardan bazılarında yer alır. Bu bilgi doğruysa bile Gazi Çelebi hiç bir netice elde edememiştir.

Kösedağ yenilgisinden beri, esasen Mogol himayesinde olan Anadolu, 1308'den itibaren doğrudan doğruya İlhanlı hükûmdarı tarafından gönderilen valilerce idare edilmeğe başlanmıştır.

Olcayto Han, 1316 yılında ölünce, yerine oğlu Ebu Said Bahadır geçti. Bunun zamanında Anadolu'da bağımsızlık hareketi genişlik kazandı. Bunları bastırmak için Emir Çoban komutasında büyük bir kuvvet sevk edildi. İsyanlar bastırıldıktan sonra Emir Çoban geri dönerken, oğlu Demirtaş'ı Anadolu valisi tayin ettirdi. Anadolu Beylikleri bahsinde kendisinden bahsedeceğiz.

Hülâgû ile 1256'da başlamış olan İlhanlı devleti, Ebu Said Han'ın 1336 senesinde ölümüne kadar devam edecektir. Bu tarihten itibaren de Anadolu yeniden Türklerin elinde kalacaktır.

İleriki bahislerde bu konuları ayrıntıları ile göreceğiz.

Türkiye Selçuklu'ları bahsini kapatırken, Kösedağ yenilgisinden sonra devletin metbuu durumuna gelmiş İlhanlı devleti hanları ile, başlangıcından sonuna kadar tahta geçmiş Selçuklu sultanlarının listelerini aşağıya almaktayız.

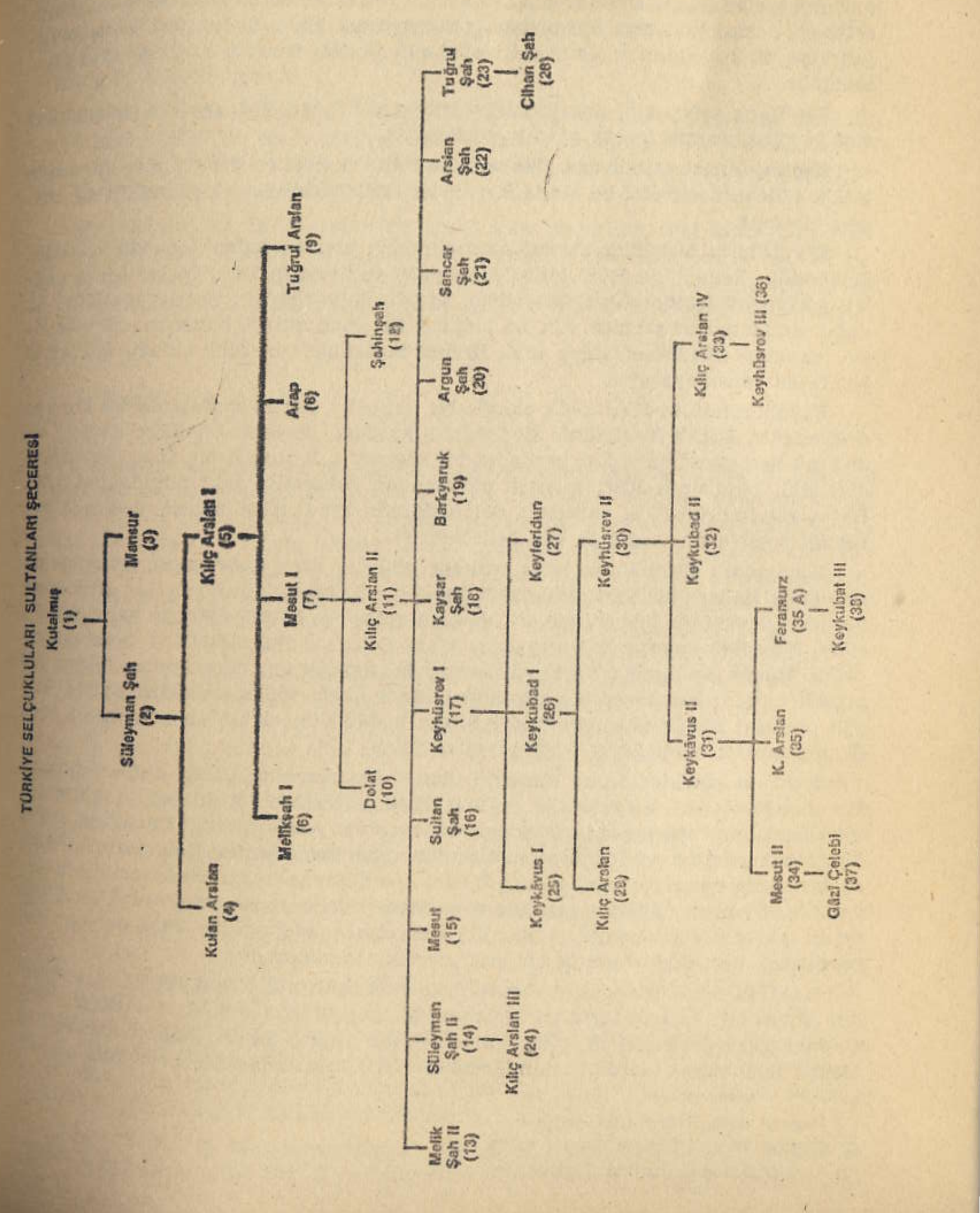
Türkiye Selçuklu'ları Sultanları :

(2)	— Süleyman Şah	1075 - 1086	
(5)	— Kılıç Arslan I	1092 - 1107	
(6)	— Melikşah I	1109 - 1116	
(7)	— Mesut I	1116 - 1156	
(11)	— Kılıç Arslan II	1156 - 1192	
(13)	— Melikşah II	1192	
(17)	— Keyhüsrev I	1192 - 1197	
(14)	— Süleyman II	1197 - 1204	
(24)	— Kılıç Arslan III	1204 - 1205	
(17)	— Keyhüsrev I	1205 - 1211	İkinci defa
(25)	— Keykavüs I	1211 - 1220	
(26)	— Keykubad I	1220 - 1237	
(30)	— Keyhüsrev II	1237 - 1246	
(31)	— Keykavüs II	1246 - 1249	Tek başına

(31)	— Keykavüs II		
(32)	— Keykubad II	1249 - 1254	Bir arada
(33)	— Kılıç Arslan IV		
(31)	— Keykavüs II	1254 - 1259	Tek başına
(31)	— Keykavüs II	1259 - 1261	Batıda
(33)	— Kılıç Asrlan IV	1259 - 1261	Doğuda
(33)	— Kılıç Arslan IV	1261 - 1266	Tek başına
(36)	— Keyhüsrev III	1266 - 1283	
(34)	— Mesut II	1283 - 1298	
(38)	— Keykubad III	1298 - 1302	
(34)	— Mesut II	1302 - 1308	

İlhanlı'lar Devleti Hükûmdarları :

1 — Hülâgû		1256 - 1265
2 — Abaka	Hülâgû'nun oğlu	1265 - 1282
3 — Ahmed	Hülâgû'nun oğlu	1282 - 1284
4 — Argun	Abaka'nın oğlu	1284 - 1291
5 — Keyhatu	Ahmed'in oğlu	1291 - 1295
6 — Baydu	Ahmed'in oğlu	1295
7 — Gazan	Argun'un oğlu	1295 - 1304
8 — Olcayto	Argun'un oğlu	1304 - 1316
9 — Ebu-Said	Olcayto'nun oğlu	1316 - 1335

Türkiye Selçuklu'ları bahsini bitirirken, bu devletin tarihinde büyük yer işgal etmiş olan Haçlı seferlerinden topluca bahsetmek zorunlu olmaktadır. Haçlı seferleri hakkındaki batı kaynakları çok zengindir. Bu konudaki en geniş bibliyografya, S. Runciman'ın, «A History of the Crusades» isimli 3 ciltlik eserinde bulunabilir.

Biz Haçlı seferlerini ancak Türk tarihini doğrudan doğruya ilgilendirdikleri ölçüde ayrıntılarına inerek gözden geçireceğiz.

Haçlı seferleri ve bilhassa III. ve daha sonraki seferler Eyyubi'lerle bir arada tetkik edilebileceğinden, bu arada Eyyubi'ler tarihini incelemek olanağını da bulmuş olacağız.

Eyyubi'lerin bir Türk devleti olup olmadığı konusu münakaşa edilmektedir. Selâhaddin Eyyubi'nin Kürt bir aileden gelişi ve devletin Mısır'da bir islâm devleti görüntüsü içinde oluşu dolayısiyle, Eyyubi Sultanlığı'nın Arap veya Kürt olduğu iddiaları ileri sürülür. Biz, bu iddialar üzerinde durup, bunların münakaşasını yapmayı düşünmediğimiz gibi, Eyyubi Sultanlığı'nın Türk olduğu görüşünü isbata da çalışmayacağız.

Eyyubi ailesinin Kürt asıllı olduğu bir vakıadır. İlerki sayfalarda bu konuya değineceğiz. Ancak Selâhaddin Eyyubi'nin, kurduğu devletin bir Kürt devleti olduğunu ileri sürdüğüne dair herhangi bir kaynakta, herhangi bir kayıt bulunmadığı gibi, kendisinin Kürt menşeli olduğundan bahsettiği dahi bilinmemektedir. Hatta günümüzün Kürt yazarları, Selâhaddin'in kendi Kürt menşei üzerinde gerektiği şekilde durmadığını bile belirtirler (1).

Selâhaddin Eyyubi'nin, iddia edildiği gibi bir Arap kahramanı olmadığı da ortadadır. Babası, bir Türk Atabeyliği olan Musul Atabeyi'nin hizmetine girmeden, Selçuklu devletinin hizmetinde idi. «Esasen o devirde bütün doğu, az veya çok ölçüde, Sünni'lik davasının koruyucusu olan, Selçuklu Sultanlığı'nın tesiri altındaydı. Küçük Selâhaddin'in, tahsili sırasında, kendisi için hazırlanmış 'bilinmesi gerekli herşeyi kapsayan' bir kitaptan istifade ettiği söylenmektedir. Ayrıca küçük prensin, Büyük Selçuklu Veziri Nizam ül-Mülk'ün siyasî vasiyetnamesi olan Siyasetnameyi bilmediğini düşünemeyiz» (2).

Kaldı ki «İmâdeddin ve Nureddin Zengi'nin hizmetinde iken nüfuz kazanan Eyyubi'ler tamamiyle Atabey'ler çağının Türk çevresinde yetişmişlerdir. Kürt sanılsalar da, pek erken çağda Türk çevresine uyarak yetişmişlerdir. Devletleri, Türk Memlûk'ları yardımı ile Türk zeamet usulüne göre kurulmuştur. Bonaparte'a Fransa tarihinde nasıl yer veriliyorsa, Eyyubi'lere de aynı hakla Türk tarihinde yer verilir» (3) diyen yabancı yazarlar mevcutken, bizim Eyyubi Sultanlığı'na Türk tarihi içinde yer vermemiz ve onu hiç olmazsa başlangıçta bir Türk devleti gibi saymamız, her halde fanatik bir milliyetçilik sayılamaz.

Kaldı ki biz, Türk vasfı üzerinde Arap kaynaklarının bile şüphe göstermedikleri Tulun Oğulları ve İkşid Oğulları'nın, Mısır'da hakim oldukları devirleri, Mısır'daki Türk devletleri diye ele almadık. Zira Ahmet Tulun, Abbasî halifesinin Mısır'ı ikta olarak verdiği adamlarından birisi tarafından bir nevi Vali olarak

(1) Hassan Arfa, The Kurds, sayfa 9
(2) Gaston Wiet, L'Egypte Arabe, sayfa 330
(3) Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, sayfa 160

Mısır'a gönderilmiş ve zamanla Türk Atabeylerine benzeyen bir statüsü olmuş, Abbasi Halifesi Mütevekkil ile asıl iktidarı ele geçirmiş olan onun kardeşi Muvaffak arasındaki mücadeleden istifade ederek geniş bir otonomi elde etmiş ve Muvaffak'a karşı koymuş, fakat halifeye bağlılığını reddetmemiş olduğundan, hakiki manasıyla bağımsız bir hale gelmemiştir. Kendisinden sonra oğulları aynı görevi aynı statüde yapmışlar ve 872 ile 904 yılları arasında bu şekilde Tulun Oğulları Mısır'a hakim olmuşlardı.

939 yılında halifeden İkşid ünvanını alan Mehmed İbni Tonguç da halifenin valisi olarak Mısır'da görev görürken bir ölçüde otonomi elde etmiş, kendisinin ve oğullarının devri 969 yılına kadar Fatimi'lerle mücadeleyle geçmiş, fakat bağımsız bir devlet statüsü elde edememişlerdir.

Eğer Eyyubi'ler de, bağımsız bir statü elde edememiş, hep atabeylere bağlı kalmış olsalardı, onlardan da ayrıca bahsetmeye gerek olmayacaktı. Ancak bağımsız bir islâm devleti olarak ortaya çıkışları onlara Türk tarihinde belirli bir yer kazandırmaktadır. İşte biz bu yeri Haçlı seferleri içinde belirlemeye çalışacağız.

I. Haçlı Seferi

Malazgirt yenilgisinden sonra, Anadolu'nun elden çıkmış olması, Bizans için çok büyük bir kayıp teşkil etmekteydi. İmparator Alexis, bundan ayrı olarak, Bizans'ın elinde kalan toprakların korunması için bir ordu teşkilinde sıkıntı çekmekte idi. Zira Bizans için tehlike sadece doğudaki Selçuklu'lar değildi. Balkan'larda Peçenek'ler, devleti aynı ölçüde tehdit etmekteydi. Eğer Alexis Komnen, 1081'de tahta çıkar çıkmaz Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah ile barış yapmamış olsa; Boğaz'ın Anadolu sahillerini bile ele geçirmiş olan Türk'lerin, Balkan'lardan da Peçenek'lerin bastırması ile Bizans'ı ortadan kaldırmalarından dahi korkulabilirdi. Bu barış sayesinde Süleyman Şah'ın doğuya yöneldiğini, Büyük Selçuklu arazisine girdiğini, bunun sonucunda da hayatını kaybettiğini görmüştük. Selçuklu'ların bir süre devre dışı kalmaları tehlikeyi ortadan kaldırmıyordu. İzmir'de bir beylik kurmuş olan Çaka Bey gittikçe kuvvetleniyor ve Peçenek'lerle ittifak yaparak, Bizans'ı ortadan kaldırmak projeleri üzerinde çalışıyordu. Bizans'ı kurtaran bu defa da, kuvveti değil, şansı olmuştu. Bir taraftan İznik tahtına geçen Kılıç Arslan'la, diğer taraftan da Kıpçak'larla ittifak yapması sayesinde, hem Çaka Bey, hem de Peçenek tehlikesinin nasıl ortadan kaldırıldığını evvelki bahislerde gözden geçirmiştik. Bu şekilde imparator 1092 yılında nisbeten rahat nefes alabilecek duruma gelmişse de, herhangi bir tehlikeye karşı kendisini savunacak bir ordu teşkil edebilmesi için batının paralı askerlerine mutlak bir ihtiyacı vardı. İmparator bu maksatla, zaman zaman İstanbul'dan geçip Kudüs'e hacca giden asılzadelerden yardım istediği gibi, 1095 martında (Plaisance) şehrinde toplanan Katolik Konsili'ne yolladığı bir elçi ile de, «Kâfirlere karşı Mukaddes Kilisenin korunması için yardım» istemişti. İmparatorun hiç bir şekilde bir Haçlı ordusu teşkilini aklından geçirmediği, onun bütün arzusunun, Anadolu'yu yeniden ele geçirmesini gerçekleştirebilecek ölçüde bir kuvvetin kendi emrine tahsis edilmesi olduğu bugün katiyetle bilinen bir husustur.

Papa Urbain II, bu yardım talebini değişik bir açıdan kıymetlendirmekteydi. Onun için mühim olan Roma ve Bizans kiliseleri arasındaki ikiliği ortadan kal-

dırmak, müslümanlara karşı yapılacak yardımla Rum'ların minnettarlığını kazanarak, iki kiliseyi kendi yüksek otoritesi altında birleştirmekti.

Bugün dinî taassupla yazılmış kitaplar dışında, ciddî araştırmaya dayanan bütün eserler, Selçuklu'ların eline geçen topraklarda hristiyanların saldırı ve tazyike uğradıkları iddiasına yer vermemekte, bilâkis, pek çok kaynak, Rumca konuşmayan ve bu sebeble de devamlı şekilde Bizans Ortodoks kilisesinin tazyiki altında bulunan, Jakobit ve Nasturi kiliselerinin, Selçuk işgalinden üzülmek şöyle dursun, özgürlüklerine kavuştukları için, Alp Arslan'ı ve Melikşah'ı, islâm kaynakları derecesinde methedip göklere çıkardıklarını açıkça kaydetmektedirler. Ayrıca bugün sarih olarak bilinen bir husus da, müslüman işgali dolayısiyle, doğu hristiyanlarından batıya herhangi bir yardım istemi gelmemiş olduğudur. O tarihlerde hristiyanların katliamı şeklinde gösterilmek istenen, meselâ Kudüs ve havalisini ele geçiren Atsız tarafından girişilene benzer hareketlerin, tamamen Fatimî'lere yönelik oldukları ve hristiyanların maddi veya manevi herhangi bir zarara uğramamış oldukları da bugün kesinlikle bilinen noktalardan birisidir.

Tabiatiyle ne imparatorun, ne de Papa'nın kafalarından geçen düşüncelerin hakiki durumla bir ilgisi yoktu. Hatta Papa, imparatorun, mukaddes kiliseyi kâfirlere karşı korumak teklifini, insanları daha kolay harekete geçirebilecek başka bir formüle dönüştürmeyi, İsa'nın mezarının ve mukaddes toprakların kâfirlerin elinden kurtarılması sloganını ortaya atmayı uygun görmüştü.

Haçlı seferlerinin ilânı olarak kabul edilen, Papa Urbain II'nin, Clermont Konsili'nin son gününde, 27 kasım 1095'de yaptığı konuşmada hristiyanları mukaddes vazifeye davet için kullandığı slogan bu olmuştur. Tabiatiyle Haçlı seferlerine iştirak edecek olanlar bütün günahlarından sıyrılacaklardı.

Burada hemen bir noktayı belirtmek gerekir. «Haçlı Seferi» deyiminin karşılığı olan, çeşitli dillerdeki (Crusade, Croisade, Kreuzzug) sözcükleri XVIII. yüzyılın bir icadıdır. 1095 senesinde ne bu dillerde, ne de lâtincede, bu manaya gelecek bir kelime bulunmamakta ve Haçlı seferleri «Expeditio iter in terram sanctam = Mukaddes topraklara sefer» diye anılıyordu.

Papa'nın çağrısı tahminin üstünde bir ilgi gördü. Papa, kilisenin denetimi altında, şövalyelerden kurulu bir Haçlı ordusu düşündüğü cihetle, bir Piskoposu Haçlıların lideri olarak görevlendirdi. Ancak Papa'nın hiç aklına gelmemiş bir olay oluşuyor, dinî hislerle galeyana gelen, askerlikle herhangi bir ilgisi bulunmayan halk kütleleri, mukaddes toprakların kurtarılmasında görev almak üzere harekete geçiyordu. Pierre isimli bir keşiş, halkın harekete geçmesi için özellikle çalışıyordu. Neticede halk kütlelerinden oluşan bu ilk haçlılar, birisi Keşiş Pierre idaresinde; diğeri Volkmar isimli bir Alman papazının yönetiminde olmak üzere, İstanbul istikametinde harekete geçtiler.

Alman papazın kontrolündeki grup Ren nehri boyunca harekete geçtikten kısa bir süre sonra, yol üzerindeki şehirlerde rastladıkları bütün yahudileri öldürmeye ve mallarını yağma etmeye başladılar. Bu şekilde Macaristan'a kadar geldilerse de, 1096 haziranında bunların hemen tamamı Macar'lar tarafından öldürüldü veya esir edildi.

Keşiş Pierre yönetimindeki grup daha disiplinli bir şekilde temmuz 1096'da İstanbul'a vardı. Bunlar 6 ağustos'ta Anadolu yakasına geçirildiler. Başlangıçta İznik civarına baskınlar yaparak ganimet elde etmeğe çalışan haçlılar, o tarihlerde Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın doğuda olması sebebiyle, büyük bir mukabele görmeyişlerinden cesaret alarak cüretlerini arttırdılar. Gene böyle bir akına kalkışan bir grubun Türk'ler tarafından pusuya düşürülüp imha edildiği duyulunca büyük kütle yardıma koşmaya kalktı. 21 ekim 1096 günü bunların hemen hemen tamamı kılıçtan geçirildi, pek az bir kısmı canlarını kurtararak İstanbul'a geri kaçmayı başarabildiler. Halkın oluşturduğu Haçlı seferi böylece sona erdi.

Anadolu'da bu olaylar cereyan ederken, Papa'nın düşündüğü şekildeki ordular da ortaya çıkmağa başlamıştı. 4 ayrı ordu kuruluyordu. Bunlardan birincisi Loren'li Fransız ve Alman şövalyelerinden kurulan Godefroy de Bouillon komutasındaki orduydu. 10.000 şövalye ve 70.000 piyadeden oluştuğu belirtilen bu ordu 23 aralık 1096 tarihinde İstanbul'a vardı. Kuzey Fransa'da, Fransız kralının kardeşi Vermandois kontu Hugues tarafından kurulan ikinci bir ordu, aynı tarihte harekete etmiş ancak deniz yoluyla geldiğinden 1096 kasımında İstanbul'a varmıştı. Toulouse Kontu Raymond de Saint-Gilles komutasındaki güneyli Fransız'lardan kurulu üçüncü ordu, 1097 nisanında, nihayet Bohemond komutasındaki İtalyan Norman'larından kurulu 4. ordu da 26 nisan 1097'de İstanbul'a geldi. Bu şekilde 1097 mayısında bütün Haçlı orduları İstanbul önünde buluşmuşlardı. İmparator Alexis bu orduların başında bulunanların hepsine, evvelce Bizans'a ait olan toprakların kurtarılacağı, bu toprakların daha doğusunda kalan yerlerin de imparatora tâbi olarak muhafaza edileceği hususunda yemin ettirdikten sonra, bunların iaşesini temin ediyor ve Boğaz'ın karşı kıyısına geçirilmelerini sağlıyordu.

Haçlıların ilk hedefi İznik şehri oldu. Kılıç Arslan o sıralarda Malatya kuşatması ile uğraşırken, Haçlılar 14 mayıs 1097'de İznik kuşatmasına başladılar. Durumdan haberdar olan Kılıç Arslan derhal geri döndüyse de, Haçlı kuvvetlerini yararak şehrin içine girmesi mümkün olamadı. 21 Mayıs günü cereyan eden savaş, Haçlıların üstünlüğü ile sonuçlandı. Kılıç Arslan çekilmek zorunda kaldı. Bu esnada Bizans imparatoru şehirdeki Türk'lerle müzakereye girerek, şehrin teslim edilmesi halinde savaşçı ve sivillerin hayatlarına dokunulmayacağına söz verdi. Bunun üzerine şehir 26 haziran günü imparatora teslim oldu. Türk'lerle yapılan bu görüşmelerden Haçlıların haberi olmadığı rivayet olunur.

İznik'in alınması üzerine Haçlı orduları Eskişehir istikametinde harekete geçtiler. Haçlılar iki kol halinde ilerleyeceklerdi. Aralarında Bohemond'un Norman'-larının da bulunduğu kol, 29 haziran günü Eskişehir yakınlarında Kılıç Arslan kuvvetleriyle karşılaştı. Eğer kendilerine derhal haberci gönderilen, Godefrey De Bouillon ve Raymond De Toulouse kuvvetlerinden oluşan ikinci kol, kısa sürede imdada yetişmeseydi, Kılıç Arslan'ın çarpışmayı kazanmış olacağı hususunda kaynaklar uyuşma halinde görülmektedirler. Ancak bu ikinci kol yetişince, galebe Haçlılar cephesinde kaldı ve Kılıç Arslan ikinci defa savaş sahasından çekildi.

Haçlı kuvvetleri ile Kılıç Arslan ve Danişment'lilerin birleşik kuvvetleri arasında üçüncü bir çarpışmanın Konya Ereğlisi önlerinde cereyan ettiğini, bu defa da Türk'lerin çekilmek zorunda kaldıklarını ve bundan sonra Haçlı ordularının artık Çukurova bölgesine indiklerini anlıyoruz.

Godefrey de Bouillon'un kardeşi olan Baudoin, evvelâ Tarsus'u zaptetti. Burada ufak bir garnizon bıraktıktan sonra, Urfa Ermenilerinin başında bulunan Thoros'un daveti üzerine 1098 şubatında Urfa'ya girdi. Thoros onu, Ermeni adetleri uyarınca evlad edindi ve böylece her ikisi birden Urfa'nın hükûmdarı durumuna geldiler. Kısa bir süre sonra bir ayaklanma sonucu Thoros linç edilince, Baudoin 10 mart 1098 günü halkın daveti üzerine Urfa'nın tek hükûmdarı haline geldi. Burasını Bizans'lılara vermeye hiç de niyetli görünmeyen Baudoin, ilk Haçlı devleti olarak tanınan Odesa Prensliği'ni ortaya çıkarmaktaydı.

Bu arada asıl büyük kuvvetler 21 ekim 1097 günü Antakya önüne gelmişler ve şehri kuşatmaya başlamışlardı.

Selçuklu'lar bahsinde görmüş olduğumuz üzere, Melikşah'ın ölümüne kadar bütün Suriye, Şam'a melik tayin edilmiş olan, sultanın kardeşi Tutuş'un idaresinde idi. Melikşah'ın ölümü üzerine saltanat iddiasına kalkan ve bu yüzden 1095 yılında hayatını kaybeden Tutuş'un ortadan çekilmesi, oğulları Rıdvan ile Dukak'ın mücadeleye girmelerine yol açmış; bundan yararlanan Fatimi'ler eski topraklan olan Kudüs ve Filistin'i işgal etmişlerdi. Bu arada, Rıdvan ile kardeşi Dukak arasındaki mücadele de, Rıdvan'ın galebesiyle sona ererek, Şam melikliğini muhafaza eden Dukak, Halep meliki olan Rıdvan'ın üstünlüğünü tanımıştı. İşte Haçlıların gelip Antakya'yı kuşatmaya başlamaları da tam bu sıralara isabet etmekteydi.

Antakya şehri Yağısiyan'a ikta edilmiş olup, kale de onun tarafından savunulmaktaydı. Fatimi'lerin, Sünnî Selçuklu'lara yardım etmek yerine, onların güçlüklerinden istifade ile kendi topraklarını genişletmeye girişmeleri, Rıdvan ile Dukak arasındaki henüz bitmemiş olan mücadele ve nihayet, saltanat mücadelesi ile meşgul bulunan Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un Haçlılara karşı cihadla görevlendireceği Gür-Boğa'yı Musul emirliğine ancak 1098'de gönderebilmesi, Yağısiyan'ın hiç bir taraftan yardım göremeyerek, savunmasını tek başına yürütmesi sonucunu yaratmıştır.

Kuşatılan Antakya, yardım almamasına rağmen, başarı ile savunmasını sürdürürken, Haçlılar açlık çekmeğe başlamıştı. 1098 ocağında firarlar da başladı. Firar edip de yakalananlar arasında Keşiş Pierre bile vardı. 1097 sonlarından itibaren gerek Dukak, gerek Rıdvan Haçlı kuvvetleriyle çarpışmaya başlamışlardı. Nihayet, Musul'a gelmiş olan Gür-Boğa'nın büyük bir kuvvetle Antakya üzerine yürümeğe hazırlandığı haberleri geliyordu.

Bu I. Haçlı seferinin geniş bir şekilde anlatıldığı ve Batı kaynaklarının büyük ölçüde istifade ettikleri «Anonim Haçlı Kroniği»nde, şehrin elde edilemeyişinin yarattığı hırs ve vahşeti pek güzel ifade eden şu satırlar ibretle okunmağa değecektir: «Bizimkiler, Türk'lerin ölülerini gömmüş olduklarını öğrenince, hemen hazırlanarak o şeytani anıta koştular. Mezarları kazıp cesetleri dışarı çıkardılar. Cesetler, kafaları kesilerek, hepsi bir çukura atıldı. Kesik kafalar, 4 ata yüklenerek, sayılmak üzere kampa getirildi».

Şehrin Gür-Boğa kuvvetleri gelmeden zaptedilmesi zorunlu hale gelmişti. Bohemond, eğer işgalden sonra Antakya kendisine verilecek olursa, şehri zaptedebilecek bir plânı olduğunu bildirdi. İmparator Alexis'e verilen yemine aykırı olmasına rağmen, eğer işgal sırasında imparator şahsen hazır bulunmayacak olursa, şehrin Bohemond'a bırakılması kabul edildi. Bohemond, şehrin içindeki Ermeni asıllı olup islâmiyeti kabul etmiş, Firuz isimli birisi ile dostluk kurmuştu. Firuz, belirli bir mükâfat karşılığı Bohemond'u şehire almayı vaad etmişti. Kulelerden üçünün muhafazası kendi üzerinde olan bu şahıs, 3 Haziran gecesi, Bohemond ve adamlarının kulelere girmesini sağladı. Bunlar da kule kapılarını açarak Haçlıların içeri girmesini temin ettiler. Bundan sonrasını gene Anonim Haçlı Kroniği şöyle anlatıyor: «Şehrin bütün meydanları kadavralarla dolmuştu. Öylesine bir koku vardı ki şehirde oturmak imkânsızdı.» Öldürülenler arasında Yağısiyan da bulunmaktaydı.

Gür-Boğa'nın öncüleri 5 haziran günü Antakya önüne geldikleri zaman yapabilecekleri bir şey kalmamıştı. Bu defa Antakya'yı onlar kuşattı ve Haçlılar içerde kaldı.

Üç hafta süren bu kuşatma sırasında şehrin içinde büyük bir açlığın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Yabancı kaynaklara göre, Haçlıların teslim olmayışları

o sırada, Pierre Barthélémi isimli birisinin, azizlerin rüyasına girerek kendisine, İsa'nın göğsüne saplanmış olan mızrağın Antakya'daki Senpier kilisesinde saklı olduğunu söylediklerini ileri atması sayesinde mümkün olmuştur. Dinî inançlarla cesaretleri kuvvetlenen şövalyeler bu mızrağın aranmasına başlamışlar ve sonunda bir mızrak bulunmuştur. Bu bulunan mızrağın İsa'ya saplanan mızrak olup olmadığı hakkında münakaşa çıkınca, Pierre Barthélémi «Ateş tecrübesi»nden geçmeyi kabul etmiştir. Üzerinde bir entari ve elinde söz konusu mızrakla, yanmakta olan odun yığının içine girip bir lâhza durduktan sonra çıkan Pierre, bir tefsire göre, sapa sağlam iken, heyecana gelen insanların sevinç ve vecd içinde onun üzerine atılmaları sonucu yaralanarak, diğer bir tefsire göreyse ateşten yanmış şekilde çıktığından, yanıklar sonucu ölmüştür.

Netice ne olursa olsun, bu olayın teslim olmak düşüncesini ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık Gür-Boğa kuvvetleri içinde bir tatsızlık ortaya çıkmaktaydı. Gür-Boğa Antakya'ya gelirken, Dukak'ı da yanına almıştı. Kuşatma başlayınca Halep'den, Rıdvan'dan da kuvvetleriyle yardıma gelmesini istemişti. Her ne kadar Dukak, Rıdvan'ın üstünlüğünü kabul etmiş ise de, onun geleceğini duyunca, Gürboğa'ya haber vermeden kendi kuvvetlerini çekip ayrılmıştı.

Haçlılar bu durumdan istifade ederek bir çıkış hareketine karar verdiler. 28 Haziran günü, Antakya içinden çıkan Haçlılarla Gür-Boğa kuvvetleri savaşa girdiler. Batı kaynaklarına göre, Haçlıların kaleden çıkıp rahat rahat harp düzenine girmesine ve saldırıyı başlatmalarına imkân bırakmakla Gür-Boğa savaşı kaybetmeyi hak etmiştir.

Gür-Boğa, kuvvetlerini Musul istikametinde çekmek durumunda kalınca, Haçlılara Kudüs yolu açılıyordu. Ancak, Antakya'nın ne olacağı konusunda Haçlı kumandanları arasında çıkan anlaşmazlık, ileri yürüyüşün uzun süre ertelenmesine yol açtı. Filistin üzerine yürüyüş ancak 1099 senesinde yapılabildi. Antakya, neticede Bohemond'a kaldı. Haçlılar bundan sonra Fatimî ülkesine girmekteydiler. Bu defa da Selçuklu'lar olaylara uzaktan seyirci kalmakla yetiniyor, Fatimi'lere yardım tabiatiyle akıllarına gelmiyordu. Kudüs 15 temmuz 1099 günü genel bir saldırı sonucu düşürüldü. Şehre girildikten sonra, ırk ve din tefriki yapılmaksızın girişilen korkunç katliam, bütün batı kaynaklarınca bugün de utançla hatırlanmaktadır. Urfa'lı Mathieu, kronoğinde, Godefrey'in 65.000 kâfiri kılıçtan geçirmiş olduğunu yazar. Bugünkü batı yazarlarının, yapılmış katliamdan ziyade, asıl bu katliamın kayıtlara geçirilmiş ve bu sebeble de unutulamamış olması dolayısiyle üzüntü duymaları da ihtimal dahilindedir.

22 temmuz 1099 günü Godefrey de Bouillon «Mukaddes Mezarın Koruyucusu» ünvanı ile şehrin başına geçirildi ve I. Haçlı seferi sona ermiş oldu.

Bu I. Haçlı seferi sonunda, Urfa Prensliği, Antakya Prensliği, Trablusşam Prensliği ve Filistin Krallığı olmak üzere, 4 Haçlı devleti ortaya çıkmaktaydı. Urfa Prensliği'ni kuran Baudoin, Filistin'in ilk kralı olan Godefrey'in 1100 temmuzunda ölümü üzerine derhal Filistin'e giderek krallık tacını almıştır.

Antakya Prensi Bohemond, 1100 ağustosunda, ülkesinin hududlarını genişletmek maksadıyla kuzeye doğru yaptığı bir harekette Danişment'li Gümüş-Tekin tarafından pusuya düşürülerek esir ve kuvvetleri imha edildi. Haçlıların Kudüs'ü almaları Avrupa'da o derece büyük sevinç ve heves uyandırmıştı ki, Bohemond'un esaret haberi öğrenilir öğrenilmez onu kurtarmak için derhal yeni bir ceryan başladı. İlk olarak Lombard'lardan kurulu bir ordu 1100 sonbaharında harekete geçti ve 1101 yılının ilk aylarında İstanbul'a geldi. Temmuz ortalarına doğru Amasya yakınlarında Kılıç Arslan kuvvetleriyle karşılaşan bu ordudan ancak bir kaç kişi

kurtularak İstanbul'a geri dönebildi. Nevers Kontu William kumandasındaki Fransız'lardan kurulu ikinci bir ordu, Ereğli yakınlarında aynı akıbete uğradı. William kendisi bu felâketten kurtularak Antakya'ya kadar gitmeyi başardı.

Akitanya'lılarla, Bavyera'lılardan kurulu, Avusturya kralının dul karısı İda ile Salzburg başpiskoposu komutasındaki bir ordu da 1101 eylülünde gene Ereğli civarında Kılıç Arslan tarafından tamamen kılıçtan geçirildi. İda ile Başpiskopos esir edildiler.

Bohemond 1103 yılında, 100.000 dinar fidye karşılığı serbest bırakıldı. Bohemond, Harran'ı ele geçirmek maksadıyla, 1104 yılında Halep Meliki Rıdvan'ın üzerine yürüdü ve yenilgiye uğradı. Bundan istifade eden Bizans'lılar, Kilikya ile Lâzkiye'nin bir kısmını kurtarmayı başardılar.

Gür-Boğa'nın ölümünden sonra bir süre boş kalan Musul emirliğine 1108'de Mevdut getirilmişti. Mehmet Tapar'ın teşvik ve talimatıyla Mevdut, Şam Atabeyi Tuğ-Tekin'le birlikte, 1110 ve 1111 yıllarında, Antakya üzerine iki sefer yaptı. Bunlar kati neticeli savaşlar olamadı. 1113 yılında bu defa Filistin üzerine yürüdü, Haçlıları yenilgiye uğratarak Şeria nehri yörelerini işgal etti. Mevdut 1113 yılında bu bölgede bir batınî tarafından öldürüldü. Sultan Mehmet Tapar, onun yerine Aksungur'u, Musul emirliğine getirdi. Haçlılara karşı mücadeleyi yürüten Aksungur'a karşı bir ara Haçlılarla birlikte Halep ve Şam meliklerinin de birleştikleri ve 1115 yılında Tel Danit mevkiinde Ak-Sungur kuvvetlerini yenilgiye uğrattıkları anlaşılıyor.

Halep'in son Meliki Sultanşah ölünce karışık bir durum ortaya çıkmış ve Antakya Krallığı'nın bir saldırısından çekinen Halep'liler, Mardin Emiri Artuklu İl-Gazi'yi davet etmişlerdi. İl-Gazi Halep'e gelerek idareyi ele aldı ve Şam Atabeyi Tuğ-Tekin ile ittifak yaptı. 1119 yılında Antakya üzerine saldırıya geçen İl-Gazi, 27 haziranda Frank ordusunu kuşatarak tam bir hezimete uğrattı. İl-Gazi'nin, 1121 yılında Gürcü Kralı David II tarafından bozguna uğratılması, Haçlılara derin bir nefes aldırttı. Ancak 1122'de ölen İl-Gazi'nin yerine geçen yeğeni Balak (Bulak?) mücadeleye devam ettiği gibi, 1123 yılında hem Urfa hükûmdarını, hem de ona yardıma giden Antakya prensini esir aldı. Urfa prensi kısa bir süre sonra kaçıp kurtulduysa da, Antakya Kralı Badouin II, Bulak'ın ölümüne kadar esarette kalıp, ancak 1124 yazında serbest bırakıldı.

Badouin esaretten döner dönmez, Ak-Sungur ile hemen savaşa tutuşarak kuzey-Suriye'de onu bozguna uğrattı.

1126 yılında, Ak-Sungur,un ölmesi üzerine yerine geçen oğlu İmadeddin Zengi, komşu emirlikleri idaresi altına almadan Haçlılarla mücadele edilemeyeceğini anlamıştı. İlk olarak 1128 yılında Halep'i ele geçirdi. Aynı sene Şam Atabeyi Tuğ-Tekin ölmekteydi. Zengi'nin ikinci hedefi Şam'dı. Fakat Şam'ı ele geçirmek için 1130 ve 1135 yıllarında yaptığı iki deneme başarısızlıkla sonuçlandı. 1137 senesinde Hums'u kuşattı, ancak Filistin kralının yaklaştığını duyunca, Şam atabeyi ile mütareke yaparak, Haçlıların üzerine yürüdü ve 1137 temmuz ayında onları kuşatmayı başardı. Bir kısım arazinin kendisine verilmesi şartıyla Haçlı ordusunu serbest bırakmaya razı oldu. Bu iş bitince Hums'a gelerek şehri tekrar kuşattı. 1137 yılında Antakya üzerine bir sefer tertip eden Bizans İmparatoru Yuannis'in, 1138 martında aniden Halep'e saldırıya geçmesi üzerine, kuşatmayı yeniden kaldırıp, imparator ile savaşa yöneldi. İmparator bir savaşa girişmeden geri dönünce, Zengi de tekrar Şam'a geldi ve bu defa şehri çok ciddi bir kuşatmaya aldı. Şam emiri, durumun tehlikesini görünce, Filistin Kralı Fulk'dan yardım istedi, bu defa Zengi geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Irak olayları Zengi'yi uzunca süre Suriye işleriyle ilgilenmekten alıkoymuştur.

Bizans imparatoru Antakya üzerine yeni bir sefer yapmak üzere Kilikya'da iken 1143 yılında bir av partisinde yakalanarak ölmüş, aynı sıralarda Filistin Kralı Fulk da, başka bir av kazasında hayatını kaybetmişti. Ne Bizans'ın, ne de Filistin Haçlılarının yardıma gelemeyeceklerini gören Zengi, fırsatı kaçırmayarak Urfa Prensliği üzerine yürüdü. 4 haftalık bir kuşatmadan sonra 1144 aralığında şehri almayı başardı. Urfa Prensi kaçarak Fırat üzerinde tutunmaya çalışmışsa da, yakalanarak hapse atılmış ve hapiste ölmüştür.

Bundan kısa bir süre sonra da İmadeddin Zengi 1146 yılında öldürüldü. Yerine Musul atabeyliğine büyük oğlu Seyfettin geçti. Küçük oğlu Nureddin ise Halep'i aldı. Artık Haçlılarla uğraşmak Nureddin'in görevi oluyordu.

II. Haçlı Seferi

II. Haçlı seferine sebeb olan olay, Urfa Prensliği'nin ortadan kaldırılmasıdır. Seferin hazırlanışı üzerinde durmaya lüzum görmüyoruz. Bu kere Fransa Kralı Louis VII ile Alman İmparatoru Konrad III, ordularıyla sefere katılmaktaydılar. Bunlar kara yolundan İstanbul'a hareket ederlerken, İngiliz ve Flaman'lardan oluşan küçük bir grup da deniz yolundan Filistin'e hareket etmişti.

Alman'lar 1147 mayısında, Regensburg'dan; Fransız'lar da bir kaç hafta sonra Metz'den hareket ederek aynı yılın ekim ve kasım ayında İstanbul'a geldikleri zaman Bizans İmparatoru Manuel Komnen'in Türkiye Selçuklu'ları Sultanı Mesut ile barış yapmış olduğunu öğrendiler.

İlk olarak Alman İmparatoru karşı yakaya geçti. 15 Ekim'de İznik'e gelince ordusunu iki kısma ayırdı. Bir grup daha uzun olan sahil yolundan güneye gidecek, diğeri Anadolu içine yürüyecekti. Sultan Mesut ilk olarak, 25 ekimde Eskişehir civarında bu ikinci kolu karşıladı ve bozdu. Evvelâ düzgün şekilde geri çekilmeye başlayan Alman'lar bir süre sonra kontroldan çıktılar ve ağır kayıp verdiler. İznik'e kadar kaçabilenler ise ülkelerine geri döndüler. Sahilden giden ikinci kol, Ege kıyılarını takip etmiş, sonra Anadolu içine yönelmişti. Ancak Denizli'de Sultan Mesut kuvvetleri tarafından bu kol da bozguna uğratıldı, pek küçük bir kısım gemilerle Suriye'ye devam edebildi.

Fransız'lar kasım ayında karşı sahile geçip İznik'e geldikleri sırada, Türk'lerden kaçabilmiş olan Alman ordusu artıkları ile İmparator Konrad'ı buldular. Louis VII(aynı felâkete uğramamak için sahil yolundan gitmeyi tercih etti. İzmir ve Efes'e kadar yüründükten sonra Menderes vadisine girildi, 1148 başında Denizli'de onlar da feci bir bozguna uğradılar. Alman imparatoru hastalanarak İstanbul'a geri döndü ve sonra deniz yolundan Kudüs'e gitti. Fransız kralı da bozgundan sonra güçlükle Antalya'ya inip, kiraladığı bir gemiye alabildiği kadar asker alarak Kudüs'e hareket edebildi. Gemiye binemeyenler, karadan Antakya'ya gitmeye çalıştılarsa da, Selçuklu kuvvetlerinin bunları kılıçtan geçirdiği anlaşılmaktadır.

24 haziran 1148 tarihinde Akka'da büyük bir toplantı yapılarak savaş plânı müzakere edildi ve Şam'a taarruz kararı alındı. Filistin Krallığı ile ittifak halinde olan Şam Atabeyliği'ne saldırıya geçmek, Haçlılar bakımından alınabilecek en kötü karardı. 24 temmuz günü Haçlı kuvvetleri Şam'ın batısına gelerek kamp kurdular. Aynı sırada Nureddin de kuzeyden, yardım için Şam'a gelmekteydi. Vak-

tiyle Zengi'ye karşı Filistin'lilerden yardım istemiş olan Şam halkı, bu kere onların şehri işgale geldiklerini görünce, itimatlarını yitirmişlerdi. Haçlılar bir netice alamayacaklarını anlayarak kısa süre içinde geri çekildiler.

8 eylülde Alman İmparatoru, 1149 başlarında da Fransız kralı elleri boş olarak ülkelerine geri döndüler.

Haçlı orduları çekilir çekilmez Nureddin, Antakya üzerine yürüyerek, İnab kalesi önüne geldi. Filistin Krallığı'ndan gönderilen yardımcı kuvvetleri büyük bir bozguna uğratarak, İslâm dünyasında yüksek bir prestij kazandı. 1150 yılından itibaren de, hâlâ Filistin Krallığı ile ittifak anlaşmasını sürdüren Şam üzerine baskıya başladı. Bir kaç kere şehrin kapıları önüne kadar gelip çadırlarını kurdu. En sonunda 1154 yılında Şam halkı şehrin kapılarını kendisine açtı. Bu şekilde bütün Suriye Nureddin'in eline geçmiş oluyordu.

Nureddin, 1156 yılında Konya tahtına Kılıç Arslan II çıkınca, iç karışıklıklardan istifade ederek, Selçuklu'lara ait Antep ve Ra'ban kalelerini zaptetti. Ancak Kılıç Arslan 1157'de Antep'i kuşatarak geri aldı. Bu sıralarda Kudüs kralı ile Antakya Prensi de Nureddin'e karşı saldırıya geçtiklerinden, Nureddin Selçuklu topraklarını boşaltarak Haçlılar üzerine yürüdü ve onları püskürttü.

Nureddin 1157 ekiminde ağır bir hastalığa tutulmuş, öleceğini zannederek, kendisinden sonrası için tertipler almak lüzumunu dahi hissetmişti. Bu hastalıktan kurtulmuşsa da, nekahat devresi çok uzun sürmüş ve ondan sonra da eski enerjisini bir daha bulamamıştır. Batı kaynakları, bu hastalığın Haçlılar için büyük bir şans teşkil ettiğinden bahsederler.

1159 yılında Nureddin'in, Bizans İmparatoru Manuel ile, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II'ye karşı bir ittifak yaparak, Haçlıları bir tarafa bırakıp Türkiye Selçuklu'ları üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Fakat Kudüs kralının bir saldırısı onu yeniden geri dönmeye mecbur etti.

Haçlı seferlerinin bundan sonraki safhalarında ağırlık merkezi Suriye'den Mısır'a kaymakta ve Haçlıların karşısına Selçuklu'lar veya onlara tâbi görünen atabeyler yerine Eyyubi'ler çıkmaktadır. Kısaca anlatalım.

Mısır'daki Fatimî hanedanı, uzun süreden beri bütün otoritesini kaybetmiş, halifeler vezirlerin elinde birer oyuncağa dönmüşlerdi. Vezirlerin kendi aralarındaki nüfuz mücadeleleri ise, ülkeyi büsbütün kuvvetten düşürmekteydi. 1163 yılında Dirgham isimli rakibi tarafından Mısır'dan uzaklaştırılan eski Fatimî Veziri Şavar, yardım için Nureddin'e başvurmuştu. Başlangıçta bunun isteklerine önem vermeyen Nureddin, Suriye'de kendisini meşgul eden konuların hafiflediğini görünce, Şirkuh isimli Kürt kökenli bir generalin komutasında bir ordu̧yu Mısır'a göndererek Şavar'ı vezirlik makamına oturttu. Ancak makamını elde eder etmez Şavar'ın, Şirkuh ile arası açıldı, ve bu defa ona karşı Filistin Kralı Amalrik'den yardım istedi. Amalrik kuvvetleriyle Mısır'a girip, Aşağı Nil bölgesinde Şirkuh'u kuşatınca, Nureddin de Haçlı devletleri üzerine yürüdü. 1164 ağustosunda Artah mevkiinde Antakya ve Trablusşam ordularını tam bir hezimete uğratarak, her iki prensliğin prenslerini esir etti. Bizans imparatorunu endişeye düşürmemek için Antakya şehrini zaptetmemekle beraber Nureddin, ülkesinin hududunu Asi nehrine kadar genişletti. Nureddin'in bu seferi, Amalrik'in geri dönmesini de sağladığından Şirkuh'un durumu da düzelmiş oldu.

1167 yılında Amalrik ile Şirkuh arasında yeni bir çatışma oldu, fakat bu da neticesiz kalarak, her iki taraf Mısır'dan çekilmek hususunda anlaştılar. Buna rağmen Amalrik 1168 yılında yeniden Mısır'ı işgale kalkışınca, Nureddin'in müsaadesi ile Şirkuh, 2 ocak 1169 günü Kahire'ye girdi, Şavar'ı yerinden indirip öldürttükten sonra vezirlik makamına kendisi oturdu. İki ay sonra ölmesi üzerine de yerini yeğeni Selâhaddin aldı.

Eyyubî hanedanının kurucusu olan Selâhaddin Yusuf (Eyyubî'ler Şecere listesinde No. 4) Ravadiye Kürt aşireti reislerinden Şazi bin Mervan'ın (Ş. 1) torunu, Necmeddin Eyyub'un (Ş. 2) oğludur. Sülâlenin adı da Eyyub'dan gelmektedir. Aile aslen Azerbaycan'daki Dvin şehri ahalisinden olup, 1132 tarihlerinde Bağdat'a gelerek Musul atabeyinin hizmetine girmiş ve Tekrit kalesinin muhafızlığı kendilerine verilmiştir. Burada bulundukları sırada 1137 yılında Selâhaddin doğmuştur. Bu tarihler civarında Eyyub (Ş. 2) ve kardeşi Şirkuh (Ş. 3) Suriye'ye nakletmişler, Eyyub, Baalbek valiliğine getirilmiş; Şirkuh ise, Suriye Atabeyi Nureddin'in hizmetine girmiştir.

Eyyub daha sonra, Şam'da idareyi ele alan Böri'lerin hizmetinde çalışmaya başlamış, böyle olmasına rağmen Nureddin'in Şam'ı kuşatması sırasında, kardeşi Şirkuh'a yardımcı olarak, Şam'ın silâh atılmadan ele geçmesinde yardımcı olmuştur. Bu sebeble Nureddin'in gözüne giren Eyyub Şam valiliğine getirilmiş, Şirkuh ise Humus'u ele geçirmiş ve burası daha sonraları evladlarına intikal edecek bir ülke haline gelmiştir.

Nureddin Mısır işleriyle ilgilenmeye başlayınca, Şirkuh'u bu konuda görevlendirirken, Selâhaddin'i de onun yanına katmıştı. Amcası öldüğü zaman onun yanında ve Mısır'da bulunuşunun sebebi budur.

Selâhaddin başa geçer geçmez, ilk iş Mısır ve Sudan'lılardan kurulu Fatimî ordusunu dağıtarak kendi askerî teşkilâtını kurdu, ordusunu Türk ve Kürt'lerden teşkil etti. 1169'da Haçlıların Bizans donanmasının da yardımı ile Dimyat'a vaki saldırılarını başarı ile püskürten Selâhaddin, 1170'de karşı saldırıya geçerek Gazza ve Aila şehirlerini işgal etti. Bundan sonra Kızıl Deniz'in her iki sahilini de kendi hakimiyeti altına alacak şekilde Yemen'e ve Yukarı-Nil'e birer sefer yaptı. Bütün bu olaylardan cesareti artarak, 1171 eylülünde Fatimî hanedanını ortadan kaldırarak ve hutbelerde Abbasî halifesinin ismini okutturmaya başlayarak, İslâm aleminde Sünnî ve Şiî iki halife bulunması durumuna son verdi.

Bu şekilde hem kuvveti, hem prestiji artan Selâhaddin, görünüşte Nureddin'e tâbi olmakla beraber, aslında hem bağımsız, hem de Nureddin'in Suriye politikasını tasvip etmeyen bir tutum içinde idi. İkisi arasında bir çatışma kaçınılmaz gibi görünürken, 15 mayıs 1174 günü, Nureddin ölünce problem kendiliğinden halledilmiştir.

Nureddin'in küçük oğlunun vasiliğini üzerine almak maksadıyla, Nureddin'in emirleri arasında mücadele başlayınca, kendisini onun hakiki mirascısı sayan Selâhaddin, Şam'ı işgal etti. 1176 yılında da Nureddin'in dul zevcesi ile evlenerek Zengi ailesiyle anlaşmaya vardı. Bu anlaşma gereğince Halep ve Şam'ı, Zengi ailesi fertlerine bırakıyor, Mısır ve Suriye'yi kendisi alıyordu.

Selâhaddin 1180 yılında Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II ile bir ittifak yaparak, bu taraftan kendisini emniyete aldıktan sonra, 1183 yılında Halep'i kontrolüne geçirdi. 1185 yılında da Haçlılarla 4 yıllık bir barış yaparak Musul üzerinde serbest kalmayı sağladı. Hakikaten de kısa bir süre sonra, Musul Selâhaddin ile anlaşmak zorunda kalmıştır.

1187 yılında Filistin kralı, mevcut barış anlaşmasını çiğneyip, Şam'dan Mısır'a giden bir kervanı pusuya düşürünce ve tazminat vermeyi de kabul etmeyince, Selâhaddin derhal savaş ilân ederek, 3 temmuz 1187 günü Haçlıları, Hattin'de feci bir yenilgiye uğrattıktan sonra, 10 temmuzda Akka kalesini, 4 eylülde Askalon ve 2 ekimde de Kudüs şehirlerini işgal etti.

Batı kaynakları, islâm ordusunun Kudüs'e girişinde, 1099'da hristiyanların Kudüs'e girişi sırasındaki benzer bir katliam hareketi görülmemiş olduğunu belirtmekte ittifak etmektedirler. Hristiyanlarla müslümanların davranış açıları bakımından bu noktayı kaydetmekte faide vardır.

Kudüs'de Al-Aksa Camii yeniden ibadete açılmış, kiliselerin çatılarındaki haçlar indirilmiş, fakat «Makamı Mukaddese» kilisesinde Suriye'li 4 papazın dini ayinleri yürütmeye devam etmelerine izin verilmiştir.

Bundan sonra kuzeye doğru yürüyen Selâhaddin, Sur, Trablus-Şam ve Antakya kaleleri hariç olmak üzere, hristiyanların ellerinde bulunan bütün yerleri zaptetmiştir.

III. ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri

III. Haçlı seferini başlatan sebeb Kudüs'ün düşmesidir. Papa Urbain III'ün, Hattin hezimetini duyunca kederinden öldüğü söylenir. Onun yerine Papalık makamına getirilen Gregoire VIII, yeni bir Haçlı seferinin gerektiğini, 29 ekim 1187 tarihli beyannamesinde açıkca belirtiyordu.

Bu kere İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard, Fransa Kralı Philippe Auguste ve Alman İmparatoru Frederic Barbarossa sefere kendi ordularıyla katıldılar.

İlk olarak Alman İmparatoru 11 mayıs 1189 günü Regensburg'dan kara yoluyla harekete geçmiştir. Daha önce geçeceği ülkelerin hükümdarıyla geçiş hakkı için anlaşmalar yapılmış, bu arada, Haçlı kaynaklarına göre, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan II ile de anlaşmaya varılmıştı. Ancak o tarihlerde ülkesini evlâdları arasında taksim etmiş olan Kılıç Arslan, sadece ismen sultan olarak kalmış, aslında iktidar büyük oğlu Melikşah'a geçmişti. Melikşah ise, Alman'ların rahatça Anadolu'dan geçmelerini uygun görmeyerek, onlara güçlük çıkarmağa başlamış, ancak 18 mayıs 1190 günü Konya yakınlarında cereyan eden bir savaşta yenilerek, Alman'ların Konya'ya girmelerine sebebiyet vermiştir.

Kılıç Arslan'ın araya girmesi ile durum düzeltilmiş ve Barbarossa kuvvetleri yola devamla Toros'ları aşmışlar, fakat 10 haziran 1190 günü bir ırmağı geçerken anafora kapılan imparator boğularak ölmüştür.

İmparatorun ölümü üzerine Alman ordusu dağılmış, şövalyelerin büyük kısmı Kilikya ve Suriye limanlarından vapurlara binerek geri dönmüşler, Antakya'ya doğru devam eden ufak bir kısmı da, çıkan bir salgın hastalık sonucu ayrıca kayıba uğramış ve neticede, bu III. Haçlı seferinde Alman'lar bir rol oynayamamışlardır.

Sir Steven Runciman, eğer Frédéric Barbarossa, İngiliz ve Fransız kuvvetleriyle birleşebilmiş olsaydı, Kudüs muhakkak ele geçirilmiş olurdu görüşünü ileri sürer. René Gousset, her konuda olduğu gibi, bu konuda da kesin hükme varmış olup, imparatorun ölümü ile doğunun talihinin değiştiğini söyler. Ancak batı kaynaklarından bazılarında, Alman imparatorunun Toros'ları geçtikten sonra elinde kalan kuvvetlerin sadece 2.000 civarında şövalye ile 4.000 kadar at uşağından ibaret olduğunun yer aldığı göz önünde tutulursa ve eğer bu bilgi de doğruysa, imparatorun ölmesiyle ölmemesinin durumunda pek büyük bir değişiklik yaratmasının mümkün olamayacağı düşünülebilir.

Avrupa'dan yeni bir Haçlı ordusunun gelmekte olduğu haberi üzerine yüreklenen Filistin Kralı Gui de Lusignan, Trablus-Şam'dan topladığı bir kısım şövalyelerle Akkâ kalesi üzerine yürüyerek, 28 Ağustos 1189 günü şehri kuşatmaya almıştı. Bu tarihten itibaren Avrupa'dan peyder pey gelmeye başlayan kuvvetlerle kuvvetlenerek kuşatmayı yürüten Filistin kralını, Selâhaddin 4 ekim günü ağır bir yenilgiye uğrattıysa da, Akkâ etrafında siperler kazmış olan Haçlıları denize dökmek imkânını bulamamıştı. Savaş bu şekilde hiç bir tarafın kesin netice alamayacağı bir gidişe girmiştir.

Fransız kralının 20 nisan 1191 ve İngiliz kralının da, yol üzerinde Kıbrıs'ı Bizans'lılardan aldıktan sonra, 8 haziran 1191 günü Akkâ önüne geldikleri zaman durumda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Ancak bundan sonra durum değişti ve 12 temmuz günü Akkâ kalesi teslim oldu. Akkâ'nın alınmasından sonra burası Filistin kralına verildi ve Fransız kralı da ülkesine döndü. Savaş sahasında sadece Richard kaldı. Haçlılar eylül ayında Yafa'yı ele geçirdiler fakat oradan ileri gidemediler. Selâhaddin 1192 ağustosunda Yafa'yı kısa bir süre için geri aldı, ama arkasından Richard burayı tekrar ele geçirdi. Bu sırada İngiltere'de tacı elden gitmekte olan Richard hemen geri dönmek zorunda olduğundan, 2 eylül 1192 günü 3 yıllık bir barış yapıldı. Buna göre Sur'dan Yafa'ya kadar sahil şeridi hristiyanlarda kalacak, Kudüs müslümanlarda kalmakla beraber hristiyan hacıların ziyaretine açık olacak, Askalon, Gazza ve Darum kaleleri de yıkılacaktı.

III. Haçlı seferi de bu şekilde bitti.

Selâhaddin 1193 yılında öldü. Ölmeden evvel ülkeyi oğulları ile kardeşi Adil (Ş. 5) arasında taksim etmişti. Adil (Ş. 5), El-Cezire'yi, oğullarından Afzal (Ş. 10) Şam'ı, Aziz (Ş. 11) Mısır'ı, Zahir (Ş. 12) Halep'i, Hızır (Ş. 13) ise Basra'yı alıyordu. Turanşah (Ş. 6) tarafından 1174 yılında zaptedilmiş olan Yemen ise, onun ölümünden sonra, 1180 yılından beri diğer kardeşi Tuğ-Tekin'in (Ş. 8) elinde idi. Selâhaddin'in öldüğü tarihte Humus'da Şirkuh'un (Ş. 3) torunu Şirkuh II (Ş. 23) bulunuyordu.

Selâhaddin ölür ölmez oğulları aralarında mücadeleye başladılar. Bu durumdan istifade eden Adil (Ş. 5) oldu. Önce 1196'da Afzal'ın (Ş. 10) hakim olduğu Şam'ı arkadan 1200'de Aziz'in (Ş. 11) ölümü üzerine onun yerine geçen oğlu Mansur'un (Ş. 24) hakim olduğu Mısır'ı ele geçirdi. Sadece Halep Selâhaddin'in çocuklarının elinde kaldı.

Adil (Ş. 5) bundan sonra ülkeyi kendi oğulları arasında taksim etti. Mısır'ı Kâmil'e (Ş. 15), Şam'ı Muazzam'a (Ş. 18), Meyyafarikin'i (Silvan) Avhad'a (Ş. 16) o ölünce de Eşref'e (Ş. 14) bıraktı.

Bu arada, III. Haçlı seferi Kudüs'ü kurtaramadan sona erdiği cihetle, 1198 yılında Papa olan Innocent, yeni bir Haçlı seferi ilân etmişti. Bu IV. Haçlı seferine krallar katılmadı. Ancak Haçlılar Kudüs'e gidecek yerde İstanbul'a gittiler, şehri işgal ve görülmemiş şekilde yağma ettikten sonra, Bizans toprakları üzerinde çeşitli krallıklar kurdular. Bunlar uzun seneler devam etti, hatta bazıları ancak Osmanlı'lar tarafından sona erdirildi. Türk tarihi ile doğrudan doğruya ilgisi olmadığından 13 nisan 1204 günü İstanbul'un zaptı ile neticelenip Bizans'ın taksimine müncer olan bu seferin ayrıntıları üzerinde durmayacağız.

1212 yılında çocuklardan kurulu bir Haçlı topluluğu ortaya çıkmış, Cenova'dan gemiye binerek «Mukaddes Topraklara» gidecek olan bu çocuklar Cenova'da sıra kadem basmış, ne olduklarını kimse öğrenememiştir.

1218 senesinde Haçlıların Dimyat seferi başlarken Adil (Ş. 5) ölmüştü. Mısır'da hüküm süren Kâmil (Ş. 15) ordusunun serkeşliği sebebiyle Dimyat'ı koruyamadı ve şehir 5 kasım 1219 günü Haçlıların eline düştü. Müşterek tehlike karşısında birleşen Eyyubî kardeşler, Haçlıların daha ileri gitmelerine imkân bırak-

madılar. Sonunda Dimyat'da bloke edilen Haçlı ordusu, Mısır'dan rahatça ayrılmasına müsaade edilmesi şartıyla Dimyat'ı boşaltmayı kabul etti. Bu esaslar dairesinde 8 yıllık bir barış yapılarak Haçlı ordusu çekildi. Kâmil de (Ş. 15) 8 eylül 1221 günü yeniden Dimyat'a girdi.

7 eylül 1228 tarihinde Alman İmparatoru Frederick yeni bir Haçlı ordusuyla Akkâ'ya geldi. Bu VI. Haçlı seferi askerî olmaktan ziyade diplomatik bir görüntü içinde geçmiştir.

V. Haçlı seferi sırasında bir araya gelmiş olan Eyyubî kardeşler, Mısır seferi sona erince birbirlerine düşmüşlerdi. Bilhassa Kâmil (Ş. 15) ile Muazzam (Ş. 18) arasında zıddiyet vardı. Bu sebeble Eyyubî'lerin birleşip birlikte hareket etmeleri imkânı kalmamıştı. Öte yandan kuvvetleri fazla olmayan imparator da, eğer mümkün olursa ciddî bir çarpışmaya girmeden bir anlaşmaya varmayı tercih ediyordu. 12 kasım 1227 tarihinde Muazzam (Ş. 18) ölünce, Kâmil (Ş. 15) ile Eşref (Ş. 14) ülkeyi yeni baştan taksim etmişler, Suriye ve Şam Eşref'e, Filistin Kâmil'e kalmıştı. Ancak bu anlaşma kağıt üzerinde olup, bunu Muazzam'ın oğlu Nasır'a (Ş. 29) icabında kuvvet zoruyla kabul ettirmek gerekecekti. Bunu yapabilmek içinse Haçlılarla anlaşmak zorunluydu.

İşte bu sebeblerle 18 şubat 1229 günü Yafa'da, Kâmil (Ş. 15) ile Frederick arasında 10 yıllık bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre, Muazzam (Ş. 18) tarafından hisarları yıkılmış olan Kudüs şehri, diğer bazı mevkilerle birlikte Frank'lara iade edilecek, Al-Aksa camii müslümanlara kalacaktı. Bu şekilde Frederick harp etmeden Kudüs'ü geri almış oluyordu.

Kâmil (Ş. 15) bundan sonra Eyyubî devletini yeniden kurmak çabasına girişti. Bu arada 1230 yılında Selçuklu'larla birlikte Harezmşah'lılara karşı harp etmek gerekti. Kazanılan bu savaştan sonra bu kere 1234'de Selçuklu'lara karşı bir savaş yapıldı. Bunu kaybeden Kâmil (Ş. 15) bu defa da kardeşi Eşref (Ş. 14) ile uğraşmak zorunda kaldı. Bu iç mücadele 1237'de Eşref'in (Ş. 14) ölümüne kadar sürdü. Durum tam düzelirken 1238'de de Kâmil (Ş. 15) öldü.

Devlet gene karıştı. Kâmil'in oğullarından Adil (Ş. 26) ile Salih (Ş. 27) mücadeleye başladılar. 1240'da Salih (Ş. 27) kardeşinin üstesinden gelerek Mısır'a yerleşti. Şam ise Salih bin Adil'in (Ş. 17) oğlu İsmail'in (Ş. 28A) eline geçti.

Bu karışıklıklar sürerken Kâmil ile Frederick arasında yapılan anlaşmanın süresi de bitmişti. Bundan istifade eden müslümanlar Kudüs'ü hemen zaptettiler. Bu olay yeni bir Haçlı ordusunun 1240'da bölgeye gelmesini ve Eyyubî kardeşler arasındaki mücadeleden istifade ile Kudüs ve Askalon'u zaptetmesini mümkün kıldı.

Mısır'da yerleşmiş olan Salih (Ş. 27), bu defa Suriye'deki akrabaları ile mücadeleye başlamış olduğundan Haçlılarla bir anlaşma yapmakta faide görüyordu. Bu sebeble 1241'de Haçlı kuvvetlerinin başında bulunan Richard of Cornwall ile bir anlaşma yaparak, Kâmil'in (Ş. 15) anlaşmasını aynen kabul ettikten başka, yeniden geniş bir toprağın da hristiyanlara bırakılmasını kabul etti. Bu şekilde Filistin Krallığı'nın hududları, hatta 1187'dekinden de daha geniş hale geldi.

Salih'in (Ş. 27), Şam bölgesini idaresine almak için giriştiği mücadele bir iç harbe yol açtı. Salih (Ş. 27), Harezm devletinin dağılmasından sonra, Mogol'ların önünden kaçarak Mezopotamya'ya gelmiş Harezm askerlerini de hizmetine çağırdı. Bunlar kuzeyden güneye inerlerken Kudüs'ü ele geçirdiler ve Mısır askerleriyle buluştular. Salih (Ş. 27) bundan sonra, Filistin Krallığı ile yeniden ittifak anlaşması yapmış olan Şam'daki akrabalarını 17 ekim 1244'de Gazza'da tam bir yenilgiye uğratarak, 1245 yılında Eyyubî Sultanlığı'nı yeniden birleştirmeyi başardı.

Askerî harekete devam eden Salih (Ş. 27), Filistin Krallığı üzerine yürüyerek Askalon'u, Şeria'nın doğusunu ve güneydeki toprakları zaptetti. 1250 yılında Filistin Krallığı'nın doğu hududu Bofort ile Safed arasındaki çizgiye inmişti. İmparator Frederick'in başlattığı VI. Haçlı seferi de bu şekilde, bütün elde edilmiş neticeleri yok olarak sona ermiş oldu.

VII. Haçlı seferi, Fransız Kralı Saint-Louis tarafından Mısır üzerine yapıldı. 1249 başlarında Salih (Ş. 27), Halep'de bulunan Nasır (Ş. 34) ile mücadeleye girişmişti. Bundan istifade eden Saint-Louis 5 haziran 1249'da donanmasını Dimyat önüne getirip demirledi.

Sultan durumdan haberdar olduğu için kuvvetleri sahili tutmuşlardı. Fakat bu kuvvetler Fransız'ların önünde Dimyat'ı bırakarak Mansura'ya çekildiler. Bu şekilde savunmasız kalan Dimyat Fransız'ların eline geçti.

Mısır sultanı 22 kasımda öldü. Oğlu Turanşah (Ş. 36) Mezopotamya'dan gelerek onun yerine geçtiği sırada Fransız'lar Mansura üzerine yürümekteydiler. Fransız'lar 8 şubat 1250 tarihinde Nil nehrini geçtiler. Ancak Mısır ordusunun yeni kumandanı Rükneddin Baybars, onları durdurmayı başardı. Batı kaynakları savaşın bir hezimete dönmeyişinin, kralın soğukkanlılığı sayesinde mümkün olduğunu yazarlar. Hemen geri çekilemeyen Kral, bulunduğu bölgede tutunamayacağını anlayarak geri çekilmeye karar verdikten sonra da Dimyat'a varamadan, 6 nisan günü teslim olmak zorunda kaldı. 6 mayısta yapılan bir anlaşma ile, kralın serbest bırakılması için belirli bir fidye ödenmesi ve ondan sonra da Mısır'ın boşaltılıp gitmeleri kararlaştırıldı. Fidyenin yarısını derhal ödeyen Kral, 8 mayısta Dimyat'tan Akkâ'ya gitti.

Louis bu anlaşmayı Eyyubî sultanı ile değil, yeni Memluk (Kölemen) sultanı ile yapmıştı. Hakikaten 2 mayıs 1250 günü bir saray darbesi ile Türk Memluk askerlerinin kumandanı Aybek, Sultan Turanşah'ı (Ş. 36) devirip, Mısır'da Memluk Türk Sultanlığı'nı başlatıyordu. Her ne kadar 1254 yılına kadar Kâmil'in (Ş. 15) torununun oğlu Eşref Musa (Ş. 42)nın adı hutbelerde okunmuşsa da, idare fiilen Aybek'in elindeydi.

Suriye'de ise Eyyubî'ler devam ediyordu. Halep'de 1236 yılında, babası Aziz'in (Ş. 25) yerine geçmiş olan Nasır Yusuf (Ş. 34), Salih (Ş. 27) ölünce bütün Suriye'yi zaptetti. Bu durum Memluk'larla Nasır'ın (Ş. 34) savaşmalarına yol açtı. 1253 yılında Suriye ve kuzey-Filistin'in Eyyubî'lerde, güney-Filistin'le Mısır'ın Memluk'lerde kalmasını öngören bir anlaşma yapıldıysa da, mücadele bundan sonra da devam etti ve ancak Mogol istilâsı ile sona erdi.

Mısır'dan Akkâ'ya gelen Saint-Louis, burada Eyyubî'lerle mücadeleye devam etti. Ancak 1254 yılında geri dönmek zorunda kaldığı tarihe kadar bir sonuca varamadı. Bu sırada Mogol'lar dalga dalga bölgeye yaklaşmaktaydılar. Saint-Louis bir ara Mogol'larla anlaşma ve ittifak yapmayı dahi denedi, fakat bu teşebbüs de yürümedi.

1245 yılında Meyyafarikin Eyyubî'lerini ortadan kaldırıp 1258 yılında Bağdat'a giren Hulâgû, 1259'da Şam'ı, 1260'da Halep'i aldı. Şahanşah'ın (Ş. 7) evlâdlarının hüküm sürdüğü Hama Eyyubî'leri Mogol'lara tâbi oldu. Kitboğa kumandasında bir ordu Mısır üzerine yürüdü. Memluk Sultanı Kutuz ve onun kumandanı Baybars bu orduyu Ayn Calud mevkiinde bozguna uğratarak Mogol ilerleyişini durdurmayı başardı.

Böylece Eyyubî'ler her tarafta ortadan kalkmış oluyorlardı. Humus'takileri

de Baybars 1262'de sona erdirecektir. Yemen Eyyubi'leri ise 1228 civarında Resulî Arap'lar tarafından sona erdirilmişti.

Eyyubî sultanlarının bir listesi bahsin sonunda bulunmaktadır.

1260 yılındaki Ayn Calud zaferinden hemen sonra, Sultan Kutuz'u bertaraf eden Baybars Memluk tahtına oturdu. Bu konuları Memluk'lar bahsinde ayrıntıları ile göreceğiz, şimdilik sadece Haçlı seferleri ile ilgili olayları tesbitle yetinelim.

Baybars 1263'de Nezaret'i, 1266'de Safed'i, 1268'de Yafa'yı, aynı yıl Antakya'yı ele geçirdi.

Bu olaylar üzerine Saint-Louis yeni bir Haçlı seferine karar verdi. Bu VIII. seferi başlatan Fransız kralı yolda iken Tunus'da öldü. Sefere iştirak edecek olan İngiliz Prensi Edward, Akkâ'ya geldiği 1271 tarihinde, Baybars'ın Trablus-Şam savunmasını yıkarak bölgeyi işgal etmekte olduğunu öğrendi. Onun bütün yaptığı da Baybars ile 11 senelik bir barış anlaşması imzalamak oldu.

Baybars 1277'de ölünce yerine geçen oğlu Kalavun 1287'de Lâzkiye'yi, 1289'da da Trablus-Şam kalesini zaptettikten sonra 1290'da Akkâ önüne geldi. Ani ölümü Akkâ'nın zaptını ancak geciktirdi. Oğlu Eşref Halil, 1291 baharında Akkâ'yı kuşattı, 15 mayısda şehir düştü. Bundan sonrası basit oldu. 14 ağustos 1291'de Filistin'deki Hristiyan krallıkları tamamen ortadan kalkmıştı. Tartus sahilindeki Ruad adasında üstlenmiş olan Temple şövalyeleri de 1303'de burasını boşaltarak ayrıldılar.

Filistin'in kurtarılması gayesiyle başlatılmış olan Haçlı seferleri böylece sona erdi.

Papa Boniface IX, Avrupa hristiyanlarını müslümanlara karşı silâhlanmaya son bir kere 1395 yılında çağıracak ve Haçlılar 25 eylül 1396 günü Niğbolu'da unutamayacakları bir yenilgiyi tatacaklardır.

Niğbolu yenilgisi ile Haçlı seferleri tarihe karışmış görünmektedir. Bununla beraber Haçlı zihniyetinin yeryüzünden tamamen kalkmış olduğunu söylemek, hatta bugün için dahi, belki mümkün değildir.

Eyyûbî Emirlikleri

Selâhaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra ortaya çıkan Eyyubî Emirlikleri Mısır, Şam, Halep, Meyyafarikin, Hama, Humus ve Yemen olmak üzere 7'dir. Bunlardan en kısa ömürlüsü, 1228 civarında ortadan kalkan Yemen Emirliği, en uzun ömürlüsü ise, Memluk'lere tâbi bir valilik şeklinde devam eden Hama Emirliği'dir. Bu emirliklerin başına geçenlerin hepsi Eyyubî sülâlesindendir. Bunların bir listesini aşağıya alıyoruz. Emirlerin isimlerinden önce yer alan numaralar, şecere tablosundaki sıra numaralarıdır. Emirlik tarihleri bir sene oynayabilir.

I — MISIR

11 — Aziz	1193 - 1199
24 — Mansur	1199 - 1200
5 — Adil I	1200 - 1218
15 — Kâmil	1218 - 1238
26 — Adil II	1238 - 1240
27 — Salih	1240 - 1250
36 — Turan Şah	1250
42 — Eşref Musa	1250 - 1254

II — HALEP

12 — Zahir Gazi	1193 - 1216
25 — Aziz	1216 - 1237
34 — Nasır Yusuf	1237 - 1260

III — ŞAM

10 — Afzal	1193 - 1196
5 — Adil	1196 - 1218
18 — Muazzam	1218 - 1228
29 — Nasır Davud	1228 - 1229
14 — Eşref Musa	1229 - 1238
26 — Adil II	1238 - 1240
28A — İsmail	1240 - 1246
37 — Salih	1246 - 1250
36 — Turan Şah	1250
34 — Nasır Yusuf	1250 - 1259

IV — MEYYAFARİKİN (Silvan)

16 — Avhad	1200 - 1210	
14 — Eşref Musa	1210 - 1220	
19 — Muzaffer Gazi	1220 - 1245	
30 — Kâmil Muhammed	1245 - 1260	Mogol himayesinde

V — HAMA

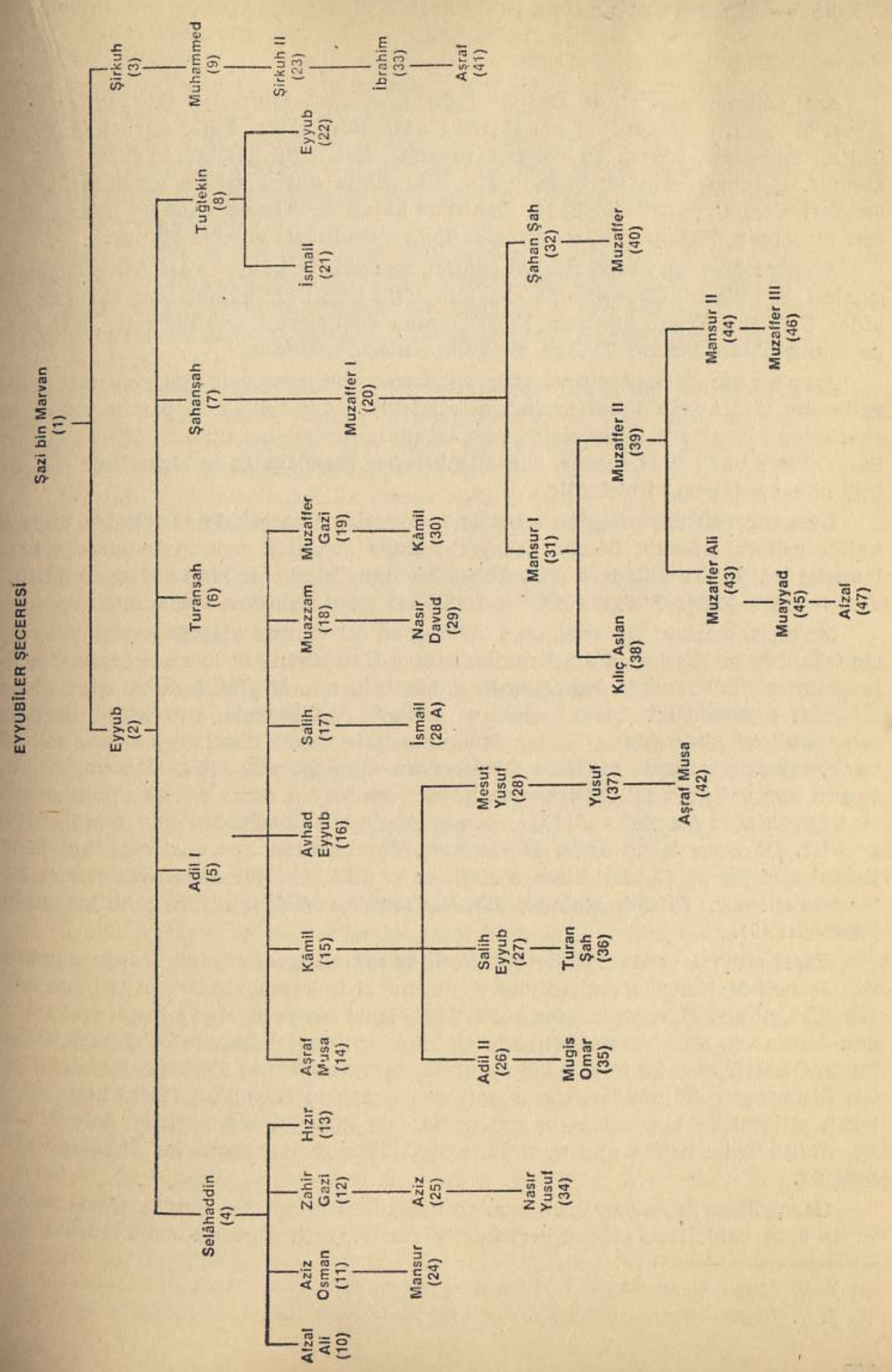
20 — Muzaffer I	1178 - 1191	
31 — Mansur I	1191 - 1220	
38 — Kılıç Arslan	1220 - 1229	
39 — Muzaffer II	1229 - 1245	
44 — Mansur II	1245 - 1286	(1262'den sonra Memluk himayesi)
46 — Muzaffer III	1286 - 1301	
?	1301 - 1309	
45 — Muayyad	1309 - 1331	
47 — Afzal	1331 - 1341	

VI — HUMUS

3 —	Şirkuh	1155 - 1169
9 —	Muhammed	1169 - 1185
23 —	Şirkuh II	1185 - 1240
41 —	Eşref	1247 - 1262

VII — YEMEN

6 —	Turanşah	1174 - 1181
8 —	Tuğtekin	1181 - 1197
21 —	Muiziddin İsmail	1197 - 1202
22 —	Nasır Eyyub	1202 - 1214
40 —	Muzaffer	1214 - 1215

Aral gölünün güneyinde, Ceyhun nehri aşağı mecrasının her iki tarafını kaplayan bölgenin coğrafyadaki adı Harezm veya Harizm'dir. XIII. asıra kadar, dilini de muhafaza ederek bu bölgede yaşamış olan İran kökenli kavimin adı da aynıdır. Harezm'lilerin bu bölgeye İÖ. 1300 yılına doğru gelmiş oldukları, daha önceleri, Ceyhun ırmağının Hazar Denizi'ne aktığı devirlerde, gene bu nehrin deltası civarında, Balhan dağları mıntıkasında yaşadıkları rivayet olunur.

Arap'lar Harezm'i zaptettikleri zaman, memlekete hakim olan Afrig Oğulları sülâlesi, kendilerini III. yüzyılda yaşamış Afrig isimli bir hükûmdara bağlamakta idiler. Z. Velidi Togan bunların Eftalit'lerden geldiklerini ileri sürer (1). Her halde konuştukları lisanın Türkçe olmadığı anlaşılmaktadır.

Arap'lar burayı zaptedince, Afrig Oğulları'nı bir nevi vali gibi ve kendi genel valilerine tâbi olmak üzere muhafaza etmişler, fakat tabiatiyle bağımsızlıklarını ellerinden almışlardı. Zamanla Sâmân Oğulları devleti kurulunca, Afrig Oğulları Samani'lere bağlı hale gelmiş, bununla beraber memleketin iç idaresinde söz sahibi olmaya devam etmişlerdir.

Gürganç şehrinin, Sâmân Oğulları'nın bozkır ticaretinde büyük bir merkez haline gelmesi üzerine, Sâman Oğulları buraya kendileri vali tayin etmeğe başlamışlardır. Tayin edilen ilk vali Abbas Ma'mun isimli bir kimse olup, kendisinden sonra gelenler Ma'mun Oğulları sülâlesi diye anılmaya başlanmıştır.

Ma'mun, merkezi Gürganç olan Ceyhun'un sol kısmını idareye başlayınca, Afrig Oğulları, merkezleri Kât şehrinden sadece Harezm'in sağ kısmını idare etmekle yetinmek durumunda kalmışlardı. Fakat bekleneceği gibi, kısa bir süre sonra iki taraf arasında mücadele başladı ve neticede, 996 senesinde Afrig Oğulları'nın son temsilcisi Muhammed'i yenen Ma'mun, Afrig Oğulları sülâlesini sona erdirdi ve Harezm'in tamamı Ma'mun Oğulları'nın eline geçmiş oldu. Harezmşah ünvanını alıp 995 - 997 yılları arasında hüküm sürdükten sonra ölen Ma'mun'un yerine büyük oğlu Ali (997 - 1015), ondan sonra da küçük oğlu Ma'mun (1015 - 1017) geçtiler. Harezmşah ünvanını kullanmaya devam eden her ikisi de, İbni Sina, Biruni gibi büyük alimleri himaye etmişler ve ülkeye kültür sahasında eserler kazandırmışlardır. Biruni, Ma'mun bin Ma'mun'un vezirliğini veya müşavirliğini yapmıştır (2).

Karahanlı'lar ve Gazneli'ler bahislerinde ayrıntılarını görmüş olduğumuz üzere, Gazneli Mahmut, Karahanlı'lar devletindeki iç kargaşalıklardan istifade ederek 1017 yılında Harezm üzerine yürüyüp, bölgeyi ele geçirmiş ve kendi emirlerinden Altuntaş'ı, Harezmşah tayin ederek bu ülkeyi Gazne İmparatorluğu'na bağlamıştı. Gazneli'lerin idareye el koymalarıyla birlikte ülkenin Türkleşmesi başlamıştır. Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Harun'un Gazne'lilere karşı isyan ettiğini ve bağımsızlığını kazanmak için giriştiği mücadelede, Selçuklu'lar ve Ali Tekin ile ittifak yaptığını da, Selçuklu'lar ve Karahanlı'lar bahsinde görmüştük.

Gazne'lilere karşı yapılmak istenen mücadelenin müsbet sonuca ulaşamadığını da aynı bahislerde gözden geçirmiştik. Harun, 1035 yılında, Gazne Sultanı Mesut'un uygun görmesi üzerine hazırlanan suikastte öldürülünce Harezm karıştı.

(1) Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Sayfa 60
(2) Z. V. Togan, Harezm, İslâm Ansiklopedisi

Cend Meliki Şahmelik'ten çekinen Harezm'liler, Harun'un yerine kardeşi İsmail Handân'ı Harezmşah ilân ettiler. İsmail, Gazne'lilere karşı bağımsızlık mücadelesini devam ettirdi. Bu tarihten itibaren Horasan'da Selçuklu'larla uğraşmak durumunda kalan Gazne Sultanı Mesut, Harezm üzerinde esasen gözü olan Cend Meliki Şahmelik ile anlaşarak, eyaletinin idaresini 1038 tarihleri civarında ona devretti. Şahmelik 12 şubat 1041 tarihinde yapılan bir savaşta Harezmşah'ı yenilgiye uğratarak Gürganç şehrine girdi ve idareye el koyup Altuntaş Oğulları'nın idaresini sona erdirdi.

Cend meliki ile Selçuklu'lar arasındaki düşmanlığı Selçuklu'lar bahsinde görmüştük. Bu tarihlerde Dandanakan zaferini kazanmış olup, imparatorluklarını kurmakla meşgul bulunan Selçuklu'lar, Harezm'in, can düşmanlarının eline geçmesine göz yumamayacaklarından 1043 baharında Harezm'i işgal edip, Şahmelik'i de öldürdüler.

Bu tarihten itibaren Harezm, Horasan'a bağlı bir eyalet halini almış ve başına Selçuklu valiler tayin edilmeğe başlanmıştır. Selçuklu'ların bölgeyi ellerine geçirişleri, Harezm'in Türkleşmesini daha da hızlandırmış ve kısa bir süre içinde burası tamamen Türk bir hüviyet almıştır.

Harezm, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında, merkez saray teşkilâtının mühim simalarından birisi olan, sultanın leğen ve ibriklerinin nezaretine memur «Taşdâr»ların idaresine bırakılmıştır.

Bu şekilde Harezm mutasarrıfı, yani valisi olan Sultan Melikşah'ın Taşdâr'ı Anuş-Tekin, şimdi tetkikine başlamakta olduğumuz Türk Harezmşah'lar sülâlesinin kurucusudur (3).

Bununla beraber Anuş-Tekin'in Harezm'de oturmadığı, Gürganç'ta Harezmşah ünvanını taşıyan bir vali bulunduğu da anlaşılmaktadır. Melikşah'ın ölümü sırasında Harezm valisi Kıpçak Türklerine mensup Koçkan oğlu Ekinci idi.

Berkyaruk, saltanat mücadelesinin ilk senelerinde Merv şahnesi (valiliğe eşit bir görevdir) Kodan ile Harezm Valisi Ekinci'yi de yardıma çağırmıştı. Kodan, daha önce, ayrıntılarını Selçuklu'lar bahsinde gördüğümüz, Arslan Argun'un isyanında onun yanında yer almış olduğundan Sultan Berkyaruk'dan çekinmekte idi. Bu sebeble de bir bahane bularak onun davetine gitmemişti. Buna karşılık Ekinci, 10.000 kişilik kuvveti ile sultana iltihak etmek üzere yola çıkmış ve Merv'e gelmişti. Merv Şahnesi Kodan, Ekinci kuvvetlerinin kendisini tenkil için gönderilmiş olabileceği endişesine düştüğünden, Ekinci'yi ortadan kaldırmak çarelerini aramış ve bir eğlence akşamı Ekinci'yi öldürerek kuvvetlerini dağıtmayı başarmıştır.

1097 yılında cereyan eden bu öldürme olayından sonra Kodan, Harezm'e giderek, sultan tarafından gönderildiğini ilân etmek suretiyle bölgeyi idaresine almıştır. Durumu öğrenen Sultan Berkyaruk, emirlerinden Altuntak oğlu Habeşi'yi, Horasan valisi tayin ederek, asilerin cezalandırılması ile görevlendirdi. Habeşi kısa sürede isyanı bastırdı. Kodan, ancak kaçarak canını kurtarabildi. Normal düzen kurulduktan sonra Habeşi, Anuş-Tekin oğlu Kutbeddin Muhammed'i Harezm valiliğine getirdi. 1097 yılında yapılan bu tayin ile «Büyük Harezmşah'lar» devri başlamış oldu.

Anuş-Tekin'lerin Türk oldukları konusunda her hangi bir tereddüt mevcut değilse de, Türklerin hangi koluna mensup oldukları hususunda görüşler ayrıl-

(3) İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, sayfa 37

maktadır. Bazı tarihçiler onu Oğuz'lara, hatta Reşidüddin daha da ileri giderek, Oğuz'ların Beğdili koluna bağlamakta; diğer bazıları Kıpçak, Kanklı, Yağma, Çiğil veya Kalaç Türklerinden olduklarını ileri sürmektedirler. Mühim olan sülâlenin Türk oluşudur. Bu sebeble hangi boydan geldikleri konusundaki münakaşalar üzerinde durmayı zorunlu görmüyoruz.

Muhammed Harezmşah devrinde kayda değer yegâne olay, Ekinci'nin oğlu Tuğrul-Tekin'in kuvvetleriyle Harezm üzerine yürümesidir. Harezmşah bu olayın üstesinden gelebilmiştir. Horasan Valisi Habeşi'nin, 1100 senesindeki isyanı sonunda, Sancar tarafından yenilgiye uğratılarak yenilmesinden sonra Horasan'a hakim olan Sancar, Muhammed Harezmşah'ı yerinde bırakmıştı. Muhammed 1128 yılına kadar devam eden Harezmşah'lığı devrinde, hem ülkesini iyi bir şekilde yönetmiş, hem de Melik Sancar'a karşı daima itaatli davranmış, her gerektiğinde kuvvetleriyle onun seferlerine katılmıştır.

Kutbeddin Muhammed 1128 yılında ölünce, yerine oğlu Alâeddin Atsız Harezmşah oldu.

Atsız'ın, Harezm'in başında bulunduğu devreyi ikiye bölmek mümkündür. 1135 yılına kadar süren birinci bölümde Atsız, Sancar'a tamamen bağlı ve onun sadık bir yardımcısıdır. Nitekim Sancar'ın 1130'da Karahanlı'lar üzerine; 1132'de Irak Selçuklu tahtı üzerinde hak iddia eden Mesut'a karşı yaptığı seferde, Atsız, kuvvetleriyle daima Sancar'ın yanında olmuş ve savaşlarda büyük yararlıklar göstermiştir. Bu yararlıkları dolayısiyle Sultan Sancar nezdinde nüfuzunun ve itibarının devamlı şekilde artmasının, diğer devlet ileri gelenlerinin hasedini çektiği ve onların Atsız aleyhinde dedikodulara başladıkları, bunun sonucunda da Sultan Sancar'ın kafasında bazı şüphelerin yerleştiği anlaşılmaktadır. Atsız bu durumdan, 1135 yılında, Gazne Sultanı Bahramşah üzerine yapılan sefer sırasında haberdar oldu. Başına bir dert gelmesinden çekinen Atsız, daha sefer bitmeden ayrılmak için Sancar'dan izin alarak memleketine döndü. Ülkesinde bir taraftan kendi imkânlarını kullanarak durumunu takviye ederken, diğer taraftan da, Cend ve Mangışlak bölgelerindeki Türkmen'leri kendi emri altına almak için onlara karşı mücadeleye girişti. Bu Uç bölgelerindeki kuvvetlerin hırpalanmasının, ilerde bütün ülkeye vereceği zararlar yanında, Sultan Sancar'ı büsbütün şüpheye sevkeden yeni bir sebeb olduğu ve Harezm seferine bunun üzerine karar verdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Sultan Sancar, 1138 eylülünde Harezm üzerine yürüdü. Atsız, kendi ordusuyla sultanı, Gürganç civarında beklemekteydi. Savaş 16 kasım günü cereyan etti. Daha ilk anda Harezm ordusu bozuldu ve dağıldı. Atsız savaş meydanından kaçtı. Yakalanan oğlu Atlığ derhal öldürüldü, esir edilen Harezm askerleri ise affedildi. Kaçmış olan Harezmşah'ın yerine, Sultan Sancar, yeğeni Süleyman Şah'ı (Selçuklu şecere listesi No. 57) Harezmşah tayin ederek bölgeden ayrıldı. Ancak Sancar, Horasan'a gider gitmez, Atsız geri döndü, Süleyman Şah'ı yenerek ülkeden çıkardı. Üstelik 1140'da, Buhara'ya hücum ederek, Sultan Sancar'ın bu şehirdeki Valisini idam ve kaleyi tahrip ettirdi. Fakat bir kaç ay gibi kısa bir süre sonra Atsız'ın, Sultan Sancar'a yeniden tabiiyet yemini verdiğini kaydeden kaynaklar, bunu, o tarihlerde Sultan Sancar'ın, Karahanlı'lara yardım etmek üzere, büyük bir ordu ile Kara-Hitay'lar üzerine yürümekte olmasıyla izah etmektedirler.

Selçuklu'lar tarihinde görmüş olduğumuz üzere, Sultan Sancar, 10 eylül 1141 günü, Katvan mevkiinde, Kara-Hitay'lara tam bir yenilgiye uğrayarak kaçmış ve Maverayünnehr'de Kara-Hitay'ların eline geçmişti.

Atsız bu fırsatı kaçırmak istemedi. Katvan bozgununu duyar duymaz, 1141

ekiminde Horasan üzerine yürüdü. Önce Serahs şehrini zapt ettikten sonra, Merv'e yöneldi. 21 ekimde şehri işgal ederek ahaliyi kılıçtan geçirdi. Oradan Nişabur'a giderek, şehri savaşsız aldı. 29 mayıs günü bu şehirde hutbeyi kendi adına okuttu.

Ancak kısa bir süre sonra Sancar, Horasan'a yeniden hakim oluyor ve 1143 yılında Harezm üzerine ikinci seferine çıkıyordu. Gürganç'ta kuşatılan Atsız, sultana yolladığı elçilerle af dileyerek aman talep etti. Sultan Sancar, Horasan'da ele geçirdiği bütün malları iade etmesi, yeniden tabiiyet altına girmesi şartıyla barışa razı oldu. Bu esaslar dairesinde barış yapıldı. Sultanın hazinesinden alınmış olan mücevherat dolusu sandıklar, Sultan Sancar'ın mührü dahi bozulmamış olarak iade olundu.

Sancar Merv'e döner dönmez, Atsız'ın gene eski davranışlarına döndüğü görüldü, her hareketinde itaatsiz olduktan başka, bir de Sancar'ı öldürtmek projeleri yapmaya başladığı ve bu maksatla iki kişiyi de Merv'e yolladığı anlaşıldı. Suikastçiler yakalanarak öldürüldüler.

Bu son hadise üzerine Sultan Sancar 1147 ekiminde, üçüncü defa olarak Harezm Seferine çıktı. Atsız bu defa Sultanı, Hezaresb kalesinde beklemekteydi. Sultan iki aylık bir kuşatmadan sonra bu kaleyi zaptederek Gürganç üzerine yürüdü, Harezm ordusunu tam bir yenilgiye uğratarak şehri kuşattı.

Atsız'a yeniden af dilemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. 2 haziran 1148'de Sultan Sancar, Atsız'ı yeniden affederek Merv'e döndü.

Atsız'ın, Sultan Sancar ile mücadeleleri sırasında, evvelce zaptetmiş olduğu Cend elden çıkmıştı. Atsız 1152 nisanında bu şehir üzerine yürüyerek asileri temizledi ve kendi oğlu İl-Arslan'ı vali tayin etti.

1153 nisanında Sultan Sancar'ın Oğuz'lara mağlup oluşu, ortaya yeni bir vaziyet çıkarmaktaydı. Sultan Sancar'a karşı bağımsızlık mücadelesi vermekte olan Atsız, Oğuz'ların Horasan'ı istilâsını, istifade edilecek bir fırsat olarak görmemişti. Ayrıca Oğuz'larla tek başına mücadeleye girişmek istemediği veya bundan çekindiği de anlaşılmaktaydı. Onun takip ettiği politika, Selçuklu Sultanlığı'nı var kabul ederek, onun başına geçenlerle işbirliği yapmak suretiyle Oğuz'larla mücadele etmek olmuştur. Bu maksatla, Selçuklu emirlerinin, başlarına hükûmdar olarak geçirdikleri, eski Karahanlı Hükûmdarı Mahmut Han'a bir mektup yollayarak tabiiyetini arzetmiş, kendisinden ne istenilecek olursa, yapmaya hazır olduğunu bildirmişti.

Mahmut Han, kendi başına Oğuz'larla başa çıkamayınca Atsız'dan yardım istedi. Bunun üzerine Atsız, 1156 mayısında kalabalık bir ordu ile Horasan'a inerek, Şehristane isimli bir mahalde konakladı. Tam bu sıralarda Sultan Sancar'ın esaretten kaçtığı duyuldu. Atsız derhal Sancar'a bir tebrik mektubu yollayıp, tabiiyetini de arzettikten sonra, verilecek emir üzerine hareket edeceğini, Halen Nesa hududlarında bulunan kuvvetlerinin Termiz şehrine (Sancar'ın o sırada bulunduğu şehir) gelmesi, Harezm'e geri dönmesi veya Horasan'da kalması hususlarında talimat beklediğini bildirdi.

Ancak Atsız hayatının sonuna gelmiş bulunuyordu. 31 temmuz 1156 günü öldü.

Atsız ölünce, Gürganç'da, Atsız'ın oğullarından Süleyman Şah'ı Harezmşah yapmak yolunda bir hareketin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak, babası ile beraber bulunan İl-Arslan'ı, Atsız'ın ölümü üzerine bütün kumandanlar ve ordu Harezmşah olarak tanımıştı.

Her halde Harezm içindeki durumu düzeltmek maksadıyla olacak İl-Arslan, babasının Sultan Sancar'a yolladığı mektuba cevap gelmesini beklemeden, orduyla birlikte Gürganç'a dönmüştür. Arap kaynakları, İl-Arslan'ın, kardeşi Süley-

man Şah'ın gözlerine mil çektirdiğini, onun atabeyini de öldürttüğünü yazarlar. Kendisi de Harezmşah tahtına resmen Gürganç'a döndükten sonra 23 ağustos 1156'da oturmuştur.

İl-Arslan ilk iş olarak Sultan Sancar'a itaatini arzetmiş, o da, 1156 ekiminde İl-Arslan'ın Harezmşah'lığını tasdik ederek hil'atler göndermiştir.

Sultan Sancar öldükten sonra, sultanlık makamına tekrar gelen eski Karahan Hükûmdarı Mahmut Han ile münasebetlerde bir değişiklik olmaya başladığı, Harezmşah'ın onu, Sultan Sancar gibi, kendisinin çok üstünde görmediği anlaşılmaktadır.

Selçuklu'lar bahsinde Mahmut Han'ın maceralarını ve sonunda Ay-Aba'nın elinde can verdiğini görmüştük. Mahmut Han'ı bertaraf eden Ay-Aba, 1165 yılında Nesa'yı kuşatmaya kalkınca, o tarihe kadar sadece doğu-Horasan bölgesini kontrol altına almış olan İl-Arslan derhal müdahale ederek Ay-Aba kuvvetlerinin geri çekilmesini temin etti. Bunun üzerine Nesa hakimi Harezmşah'a itaatini bildirerek hutbeyi onun adına okutmağa başladı.

Bununla beraber İl-Arslan'ın batıya karşı tutumunun bir genişleme ve Selçuklu topraklarını ele geçirme politikası olmadığı, sadece bu hududları emniyet altında tutabilecek tedbirlerle yetindiği görülmektedir ki, bunun sebebini de, asıl doğudaki meşguliyeti ile izah etmek mümkündür.

Katvan savaşından sonra Kara-Hitay'lılar Semerkand'a, Tamgaç Han İbrahim'i hükûmdar olarak bırakmışlardı (Karahanlı'lar Şecere listesi No. 48). Karluk'larla geçinemeyip onlar tarafından öldürülen bu hükûmdarın yerine geçen Ali'nin (Karahan Ş.-50) Karluk yabgusunu öldürüp, diğer Karluk beylerini de kovduğunu; bunun üzerine Karluk'ların İl-Arslan'dan yardım istediklerini, Ali'nin ise Kara-Hitay'lılara müracaat ettiğini Karahanlı'lar bahsinde görmüştük.

İl-Arslan Maverayünnehr'deki Kara-Hitay hakimiyeti ile boy ölçüşmek için fırsat çıktığını düşünerek Karluk'ları iyi karşılamış ve 1158 haziranında Maverayünnehr'e girmiştir. Kara-Hitay hükûmdarının yolladığı 10.000 kişilik bir ordu ile Zerefşan Irmağının iki sahilinde karşı karşıya gelinmişse de, Kara-Hitay komutanının savaşa cesaret edemeyerek anlaşmak teklifinde bulunması üzerine, savaşa tutuşmadan anlaşma yapılması mümkün olmuş ve Karluk beylerinin yerlerine geri dönmeleri kararlaştırılmıştır.

Bu şekilde İl-Arslan Kara-Hitay'lara karşı çıkmış olmakla beraber, onların Maverayünnehr'i zaptettikleri sırada Harezmşah'a bağlamış oldukları vergiden kurtulmamış olduğu, 1171 - 1172 yılları içinde, zamanında verginin ödenmediği sebebiyle, Kara-Hitay'lıların Harezm üzerine yaptıkları seferden anlaşılmaktadır. Kendisi hastalandığı için bizzat bulunamadığı bu savaşta, Harezm'liler bozguna uğramış, Harezm ordusuna komuta etmekte olan Karluk'lu Ayyar Bey esir düşmüştür.

Bu yenilgi üzerine hastalığı daha da ağırlaşan İl-Arslan 19 mart 1172 günü Gürganç'da öldü.

İl-Arslan öldüğü zaman, büyük oğlu Tekiş, valisi olduğu Cend şehrinde bulunuyordu. İl-Arslan'ın zevcesi Terken Hatun bundan yararlanmak isteyerek kendi oğlu Sultanşah'ı Harezm tahtına oturttu ve tabiiyetini arzetmesi için de Tekiş'i Gürganç'a çağırdı.

Tahtın kendi hakkı olduğunu söyleyen Tekiş, gelen elçileri tersyüzü geri çevirdiği gibi, Kara-Hitay'lılara müracaatla, tahtı ele geçirmek için yardım istedi. Bu yardımı temin ederek büyük bir kuvvetle Gürganç üzerine yürümeğe başlayınca, Terken Hatun ile Sultanşah Horasan'a kaçtılar. Tekiş de böylece 11 aralık 1172'de Harezm tahtına oturdu (4).

Horasan'da, o tarihlerde, evvelce kendisinden bahsetmiş olduğumuz Ay-Aba hakimdi. Terken Hatun ile Sultanşah, Tekiş'e karşı Ay-Aba'nın yardımını istediler. Harezm üzerinde kendi otoritesini kurmakta kendi bakımından da menfaat gören Ay-Aba, bu talebi kabul ederek bir ordu ile Karakum çölünden geçerek Harezm üzerine yürüdü.

Bu gelişmelerden zamanında haber almış bulunan Tekiş, çölün çıkışında kendi kuvvetlerini mevzilendirmişti. Ay-Aba çölden çıkarken aniden Harezm'lilerin saldırısına uğradı. Kuvvetlerinin büyük kısmı hayatlarını kaybettikleri gibi, kendisi de esir edildi ve hemen öldürüldü.

Bu arada Terken Hatun ile Sultanşah, Dihistan yönüne kaçmış olduklarından Tekiş kuvvetleriyle onları takip etti. Bu takip sonu Terken Hatun yakalanarak öldürüldüyse de, Sultanşah gene kaçmayı başardı, Gur Hükûmdarı Gıyaseddin'in yanına sığındı.

Bu sırada Tekiş ile Kara-Hitay'lıların arası açılmaktaydı. Kara-Hitay için Harezm, haraç alınan bir ülkeden başka bir şey değildi. Vergi ve haraç almak için gelen görevliler Harezmşah Tekiş'e hürmet ve itibar göstermeğe lüzum da görmezlerdi. Bundan çok canı sıkılan Tekiş'in, bir seferinde, bu vergi memurlarını öldürttüğü ve bunun bir savaş nedeni haline geldiği anlaşılıyor.

Bu haberi Gur ülkesindeyken duyan Sultanşah, derhal Balasagun'a giderek, Harezm halkının kendisini destekleyeceğini belirtip, Tekiş'e karşı Kara-Hitay'lıların yardım etmeleri teklifinde bulundu. Kara-Hitay'lılar bu defa Tekiş'e yardım etmek üzere bir ordu tahsis ettiler. Bu ordu ile Gürganç üzerine hareket olundu.

Düşmanın yaklaştığını duyan Tekiş, su bendlerini açarak Kara-Hitay ilerleyişini zorlaştırıp savunma imkânlarını hazırlamak için gerekli vakti kazandı. Bu sırada bölge halkının tamamen Tekiş'i desteklediği de belli olmuştu. Bu sebeble Kara-Hitay komutanı, büyük kuvvetleri geri çekerek, Sultanşah'a sadece bir tümen kadar bir kuvvet bırakıp bölgeden ayrıldı. 1179 veya 1180 yıllarında cereyan ettiği düşünülebilecek bu olaydan sonra Sultanşah'ın, elindeki kuvvetlerle Horasan'daki Oğuz'larla bir mücadeleye giriştiğini ve Horasan'da bir devlet kurmaya çalıştığını öğrenmekteyiz.

Bu devrede Tekiş'in dış politikası da daha ziyade kuzey ve doğuya ve doğudaki Kara-Hitay hakimiyetine yönelik olup; batıda, bilhassa Horasan'da bir devlet kurmaya çalışan kardeşi Sultanşah'a karşı daha ziyade gerekli emniyet tedbirleri almakla iktifa etmekteydi. Bu bakımdan babasının politikasını devam ettirdiği söylenebilir.

Bununla beraber Tekiş'in, Sultanşah'ın giriştiği faaliyete karşı ilgisiz kaldığı da zannedilmemelidir. Bu girişimleri yakından takip ettiği gibi, bölgedeki diğer devletlerin tutumlarını da kolluyor ve onlarla birlikte hareket imkânlarını araştırıyordu.

Sultanşah'ın, Horasan'da bir devlet kurmak çabalarının Gur hükûmdarı Gıyaseddin'i de endişeye düşürdüğü ve onun Tekiş ile birlikte hareket etmekte faide olacağını kabul ettiği ve bunun sonucu olarak iki hükûmdarın Horasan'da ordularıyla buluşmalarının kararlaştırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Gelişmelerden malumat sahibi bulunan Sultanşah, kendisi aleyhinde birleşik

(4) Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, Sayfa 337

bir hareketi önlemek için, Tekiş nezdine elçi yollayarak, Harezmşah'a sadakat göstereceğini arzedip, onun endişelerini gidermeyi başarmış ve iki hükûmdar, birlikte başlatacakları Horasan seferinden vazgeçmişlerdir.

Tehlikenin geçtiğini gören Sultan şah, verdiği sözü tutmayarak devlet kurma çabalarına devam etmeğe başlayınca, Tekiş, kuvvetlerini toplayıp 1181 baharında, Sultanşah'ın kendisine merkez edindiği Serahs şehri üzerine yürüdü. Gur hükûmdarına da bir mektup yollayarak onu da sefere davet etti. Tekiş'in 1182 senesinde de gene aynı şehir üzerine bir sefer tertiplediği kaynaklarda yer almış olduğu cihetle, 1181 yılında bir neticeye varılamamış olduğu anlaşılmaktadır.

1182 yılında Horasan üzerine başlatılan sefer de yarıda bırakılmış ve Harezm kuvvetleri Maverayünnehr üzerine dönmüşlerdir. Bu davranışın nedenlerini anlamak için konuya biraz geriden başlamak zorunludur.

Tekiş'in ilk hedefi, Kara-Hitay hakimiyetini kırmaktı. Sultanşah'a yardım edilerek Kara-Hitay'lıların Harezm'e yönelttikleri seferin başarısızlıkla sonuçlanması, zaten Tekiş'i, himaye altında, haraç veren bir hükûmdar olmaktan çıkarmıştı. Ancak Tekiş bununla yetinmek istemiyor, daha da ileri giderek, kendisi Kara-Hitay'lılara karşı harekete geçmek istiyordu. Bunun için de ilk yapılacak işin, civardaki diğer Türk topluluklarını ve bilhassa Kıpçak'ları kendi tarafına çekmek olduğunu düşünüyordu.

Kendilerinin ne şekilde ikna veya icbar edilmiş olduğunu anlayamamakla birlikte, Tekiş ile Gur hükûmdarı Gıyaseddin arasındaki yazışmalarda yer alan 1181 mayıs tarihli bir mektupta, Kıpçak'larla ilgili olarak aşağıki bilgilerin yer aldığını görmekteyiz (5):

«Kıpçak'lardan Uran kabilesi reisi Alp Kara, sayısı hesaba gelmeyecek kalabalık Kıpçak kuvveti ile Cend sınırlarına gelerek Harezmşah'a hizmet arzetmiş ve kendisinin en büyük yardımcısı, oğlu Kıran'ı, Yugur Oğulları'ndan bir grupla birlikte Gürganç'a yollayarak, bütün kavmiyle birlikte hizmete hazır olduğunu bildirmiş ve Harezmşah'tan bu kış ne yapması lâzım geldiğini, bir tarafa hareket icab edip etmediğini sormuştur. Harezmşah gelen misafirleri... Cend'de oğlu Melikşah'ın nezdine gönderip ona, kendi kuvvetlerini de toplayıp Alp Kara ile birlikte Kara-Hitay topraklarını ele geçirmesi ve kâfirlerin oradan sürülüp çıkarılması talimatını vermişti.»

Tekiş'in Kıpçak'lar üzerine bir sefer yapmaya niyetli olduğuna dair aynı kaynaklarda bilgiler bulunduğu cihetle, Kıpçak'ların bu davranışlarının bir yenilgi sonucu olduğu düşünülebilir. Bununla beraber, bir başka ihtimal de, bu Kıpçak'ların yurd edinmek maksadıyla Tekiş'e müracaat etmiş olmalarıdır. Ancak böyle bile olsa, Tekiş'in, güçlü bir Kıpçak topluluğunu, yurd edinmek için akın yapacak yerde, hizmet arz etmeye sevkedecek ölçüde kudret sahibi ve hürmet uyandırmış bir hükûmdar olduğu neticesi ortaya çıkar ki, bu dahi Tekiş hesabına başlı başına bir başarıdır.

İşte Tekiş bu Kıpçak kuvvetlerini de yanına çektikten sonra Maverayünnehr seferine karar vererek, 1182 Horasan seferinden yarı yolda vazgeçip, Buhara üzerine yönelmiştir.

Tekiş, gereksiz yere ahalinin zarara girmemesi için Buhara kalesinin teslim olması halinde bütün halka aman verileceğini açıklamıştı. Ancak kale teslim olmayıp karşı koyunca, silâh zoru ile zaptedilmesi gerekmiştir. Barthold, Buhara kalesinin fethinin 14 ekim 1182 tarihinde olduğunu kaydeder.

(5) İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, sayfa 93/94

Tekiş, Maverayünnehr seferinden sonra, Horasan işleriyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Horasan'da hakim bulunan ve Sultanşah ile mücadele eden Oğuz'ların başında Togan-Şah isimli bir başbuğ vardı. O, daha Sultanşah'ın Horasan'daki ilk saldırıları başlar başlamaz Harezmşah'a itaatini arzederek onun himayesine girmişti. Tekiş, Sultanşah'a karşı onu korumaktaydı. Togan-Şah 1185 yılında ölünce yerine geçen oğlu Sancar Şah ve onun atabeyi Mengli Bey Harezmşah'ı metbu olarak tanımak istemediler. Bu durumda sadece Sultanşah değil, Harezmşah'ı da karşılarına almış oluyorlardı.

Mengli Bey'in ahaliye yaptığı haksız muamelelerden dolayı Harezmşah'a erişen şikâyetler üzerine 1186 baharında Tekiş, Horasan üzerine sefere çıktı.

Nişabur'da, Mengli Bey ile Sancar Şah'ı kuşatan Tekiş, onların tabiiyeti ve vergi ödemeyi teklif etmeleri üzerine, bu esaslar dairesinde barış yapılmasını kabul ederek Harezm'e geri döndü ve barış şartlarının tesbiti için bir heyeti Nişabur'a yolladı. Fakat Mengli Bey, verdiği sözü unutarak bu heyeti tevkif ettirdi ve içlerinden birisini de öldürttü. Bunun üzerine Tekiş, 1187 martında yeniden Horasan üzerine yürüdü, Mengli Bey yakalanarak öldürüldü. Nişabur ile evvelce Togan Şah'a ait bulunan bütün topraklar Harezm'e ilhak edilip, bunların başına vali olarak da, Cend valisi olan büyük oğlu Melikşah getirildi.

Sultanşah Merv bölgesine hakim olmakta devam ediyordu. Tekiş 1188 baharında Sultanşah üzerine yürümek ve bu konuyu bitirmek kararındaydı. Ancak önce barış yolunu son bir kere denemek istedi. Sultanşah'a elçi yollayarak onu itaate davet etti. Vaziyeti esasen zor olan Sultanşah, bir kısım arazinin kendisine bırakılması şartıyla anlaşmaya hazır olduğunu bildirmesi üzerine bu esaslar dairesinde barış yapıldı.

Sultanşah buna rağmen başına buyruk hareketlerine devam etti. Ayrıntılarına girmeden, Tekiş'in, 1190 yılında, Sultanşah'ı Serahs şehrinde kuşatmak zorunda kaldığını belirtmekle yetinelim. Sultanşah ancak Gur hükûmdarına sığınarak canını kurtarmıştır.

Sultanşah şansını bir kere daha denemek isteyecek bunda da başarıya ulaşamayarak, 29 eylül 1193 günü kahrından ölecektir. Bunun sonucu bütün Horasan bölgesi Tekiş'e geçecek, Merv valiliğine, kendi arzusu üzerine Tekiş'in büyük oğlu Melikşah, ondan boşalan Nişabur valiliğine ise diğer oğlu Kutbeddin Muhammed getirilecektir.

Harezmşah'ın bundan sonraki seferi Irak Selçuklu'ları üzerine olmuştur. Selçuklu'lar bahsinde görmüş olduğumuz üzere bu tarihler, Irak Selçuklu'larının can çekiştiği senelerdir. Sultan Tuğrul, Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan ile yıllarca uğraştıktan ve hatta bir ara tahtını kaybedip hapse dahi atıldıktan sonra, nihayet yeniden tahtına kavuşabilmiş, ancak bu defa da Harezmşah ile mücadeleye girerek, 1193 baharında Rey şehrine saldırarak şehri ele geçirmişti.

Tekiş 1194 baharında Irak seferine çıktı. Selçuklu Sultanı Tuğrulşah kendisini Rey civarında beklemekteydi. 25 mart 1194 günü Harezm kuvvetlerinin öncüleri gözükünce Tuğrulşah derhal bunların üzerine saldırmak emrini verdi. Arap kaynaklarından öğrendiğimiz kadarı ile, emrindeki kuvvetler bu emre itaat etmediler ve Sultan Tuğrul etrafındaki bir kaç kişi ile düşman kuvvetlerinin içine dalmış oldu. Atının yaralanması sonucu atından düşünce esir alındı, öncü kuvvetlerinin komutanı onun kafasını gövdesinden ayırarak, biraz sonra savaş meydanına gelen Tekiş'e götürdü. Tekiş de bu kesik başı Bağdat'a halifeye gönderdi.

Tekiş bu galibiyet ile Irak Selçuklu devletini ortadan kaldırmaktaydı. Hemedan'a doğru yoluna devam eden Tekiş, bu şehirde 26 haziran 1194 günü Irak tah-

tına oturdu. Irak'ın idaresini yeni baştan düzene sokan Tekiş, İsfahan'ı emirlerinden Kutluk İnanç'a; Hemedan'ı Emir Karagöz'e verdi. Oğlu Yunus Han'ı, bütün Irak üzerinde hakim olmak üzere Rey'e getirdi; Emir Mayacık'ı da, başkumandanlık göreviyle birlikte onun atabeyliğine tayin etti. Bu arada Merv iklimiyle uyuşamamış olan büyük oğlu Melikşah'ı yeniden, eski görevi olan Nişabur valiliğine gönderdi. Nişabur valiliğinde bulunan diğer oğlu Muhammed'i yanına alarak Harezm'e döndü.

Tekiş'in, Irak Selçuklu arazisini kendi ülkesine katması, halife ile arasını açmıştır. Zira yıllardır siyasî bir otorite temin etmek için Irak Selçuklu sultanları ile mücadele eden Abbasî halifesi, onlar ortadan kalkınca yerlerine Harezmşah'ların geçmesini istemeyecek ve Tekiş'in eski ülkeleriyle yetinmesi lüzumunu bildirmekten de çekinmeyecektir. Tekiş bu arzuya uymayacağı için ikisinin arası açılacaktır.

1195 yılından itibaren, ülkenin her tarafında ve aynı zamanda karışıklıklar kendisini göstermiştir. Kronolojik sırayı bırakarak, doğu ve batı olaylarını ayrı ayrı ve batıdan başlamak üzere belirlemeğe çalışacağız.

Tekiş Harezm'e döner dönmez, Irak-ı Acem karıştı. Evvelâ Emir Karagöz, onun arkasından Kutluk İnanç isyan ettiler. Kutluk İnanç, Hemedan'a yürüdü. Yunus Han ile Mayacık, Rey'den hareketle Kutluk İnanç'ı, bir kaynağa göre Zencen yakınlarında, bozguna uğrattılar. Halife'nin yanına kaçan İnanç, ondan aldığı yardımlarla yeniden Hemedan üzerine yürüdü. Bu defa 1195 eylülünde Hemedan'ı ve arkasından Mezdegan ve Save'yi ele geçirdikten sonra Rey üzerine yöneldi. Harezm kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı, Rey düştü. Bu sırada Kutluk İnanç'ın, halifenin temin ettiği yardım kuvvetlerinin başında bulunan komutanla arası açıldı ve ikisi birbirine düştüler. Bundan istifade eden Mayacık, 1196 mayısında Kutluk İnanç'ı hile ile işbirliğine davet ettikten sonra, ansızın yakalattırarak öldürdü. Harezmşah Tekiş, doğudaki işlerini tamamlayarak ancak bu tarihte Irak-ı Acem'e gelebildi ve doğruca Hemedan üzerine yürüdü. Halifenin kuvvetleriyle Hemedan önünde 1196 temmuzunda şiddetli bir savaş oldu. Halife ordusu tam bir bozguna uğradı. Hemedan ve yöresi geri alındı. Tekiş, oğlu Yunus Han'ı Hemedan'da bırakmak istiyordu. Ancak onun sıhhatinin bozuk olması sebebiyle, Azerbaycan Atabeyi Ebu-Bekir'den Hemedan'ın idaresini üstlenmesini istedi (6). Ebu Bekir o tarihlerde civar kavimlerle uğraşmakta olduğundan kardeşi Özbek'in bu göreve verilmesini teklif edince, Hemedan'a Özbek'in tayini yapıldı.

Nişabur'da, Horasan bölgesi valisi olarak görev yapmakta olan veliahd Melikşah, 2 mart 1197 tarihinde öldü. Onun oğlu Hindû-Han hakkında bazı şüpheler bulunduğundan, Horasan'ın idaresi, yeni Veliahd Muhammed'in o sıralarda doğuda meşgul olması sebebiyle, geçici olarak Harezm devletinin vezirine bırakıldı.

Tekiş, 1198 sonbaharında yeniden batıya gelmek zorunda kaldı. Irak-ı Acem'de yeniden karışıklıklar çıkmış ve üstelik Mayacık bağımsızlık iddiasına kalkmıştı. 1198 yılının eylül ayında Horasan'da hazırlıklarını tamamlayan Tekiş, Irak üzerine yürüdü. Mayacık kurtuluşu kaçmakta bulduysa da, onu takip eden Tekiş, sığındığı kaleyi ele geçirerek kendisini yakaladı. Bununla beraber öldürtmeyerek bir sene hapsedilmesine ve ömrünün geri kalan kısmını da Cend hududunda ge-

(6) Azerbaycan Atabeyi Ebu Bekir, Selçuklu tarihinde kendisinden uzun şekilde bahsedilen İl-Deniz'in oğlu Pehlivan'ın oğludur. Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan, bilindiği üzere, Pehlivan'dan sonra Azerbaycan Atabeyi olmuştu. O öldürülünce yerini Ebu-Bekir almıştır.

çirmesine hükmetti. Bu seferden sonra batının durumu normale döndüğü gibi, halife de 1199 yılının sonlarına doğru, Harezmşah İmparatorluğu'nu tasdik eden menşurlarını yollamaktaydı.

Bu tarihte doğudaki durum da düzelmişti. Şimdi kısaca o bölgeye de göz atalım. 1195 yılında, Tekiş'i, Harezm'e dönmeye zorlayan sebebin, kuzey hududlarında Kıpçak'ların kıpırdanmaya başlamaları olduğu sanılmaktadır. Bu konuda kaynaklarda açık bilgi bulunmamakla beraber, Arap tarihçisi Cüveyni, Sultan Tekiş'in, 1195 yılı içinde, Sığnak bölgesinde bulunan Kıpçak başbuğlarından Kadır Buku Han'a karşı gazaya gitmeye karar verdiğini belirtmektedir. Bu bölgedeki Kıpçak'lar daha evvel Harezmşah'a tabiiyet arzetmiş oldukları cihetle, Sultan Tekiş'in böyle bir niyeti, onların, sultanın otoritesinden sıyrılmak arzularıyla izah edilebilir.

Hakikaten sultanın, kalabalık bir ordu ile Cend üzerine yürüdüğünü, Harezm ordusunun gelmesi üzerine Kadır Buku Han'ın çekildiğini, fakat kendisinin takibine devam olunduğunu anlamaktayız. Gene kaynaklardan öğrendiğimize göre, Harezm ordusunda bulunan Uran'lar, kendi akrabalarıyla çarpışmak istememişler, buna rağmen taraflar 18 mayıs 1195 günü savaşa tutuşunca, mevkilerini bırakarak karşı tarafa geçmişler, bu yüzden büyük kayıplara uğrayan Sultan Tekiş, kesin bir sonuç almadan geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Tekiş, Gürganç'a döndükten sonra, daha acele mahiyet gösteren batıdaki karışıklıkları düzeltmek için, Irak-ı Acem'e yöneldiğinden, Kıpçak'lar üzerine o sıralarda yeni bir sefer yapamamıştır. 1197 yılında, Kadır Buku'nun yeğeni Alp Direk, amcası ile arası bozulduğu için Cend'e gelmiş ve Harezm'e yolladığı elçileri aracılığıyla, kendisine yardım edildiği takdirde Kadır Buku'yu ortadan kaldırıp onun mülkünü Sultan Tekiş'e teslim edebileceğini bildirmiştir.

Batıdaki meşguliyetinden o sıralarda ayrılabilmek imkânını bulan Tekiş, yeni veliahdı Muhammed'i de alarak Seyhun'a doğru ilerlemiş ve Cend civarında Kadır Buku kuvvetleriyle karşılaşınca, 1198 şubatında onu ağır bir yenilgiye uğratarak, Kadır Buku'yu, bütün kumandanlarıyla birlikte esir almayı başarmıştır.

Tekiş, Kadır Buku'yu Harezm'e getirerek, kontrol altına aldıktan sonra, yeniden batıya gitmek durumunda kalmıştı. Bu defa Alp Direk huzursuzluk çıkarmağa başlamış, Harezmşah, kendisi esasen batıda meşgul olduğundan, Alp Direk'e karşı, onun amcası Kadır Buku'yu kullanmayı düşünmüş ve onu emir tayin ederek yeğeninin üzerine göndermiştir.

1199 sonlarına doğru, Tekiş, batı ülkesini kesin şekilde kontrol altına aldığı sıralarda, Kadır Buku, Alp Direk'i bertaraf ettiğini sultan'a bildirmekteydi.

Bu şekilde 1199 yılı sonunda Tekiş, küçük Harezm ülkesini, büyük bir imparatorluk haline getirmiş, sultanlığını halifeye tasdik ettirip, ülkesi içindeki karışıklıkları da sona erdirmiş oluyordu.

Tekiş 1200 yılını da Batınî'lerle mücadeleyle geçirmiş, o yılın haziran ayında hastalanarak 4 temmuz 1200 günü vefat etmiştir.

Devletin emir ve ileri gelenleri meclis halinde toplanarak 3 ağustos 1200 günü, Tekiş'in oğlu Kutbeddin Muhammed'i, Harezm tahtına oturttular. Kutbeddin lâkabı Alâeddin'e çevrildi. Biz kendisinden kısaca Muhammed diye bahsedeceğiz.

Muhammed'in hükûmdarlığı da, genel kaideye uygun olarak, saltanat kavgasıyla başladı. Tekiş'in, kendisinden evvel ölen büyük oğlu Melikşah'ın oğlu olup, durumu şüphe çektiği için Harezm'e çağrılmış olduğuna evvelce değindiğimiz Hindû-Han, Muhammed tahta geçince korkarak kaçmış ve kendi mülkü saydığı Horasan'a gitmişti. Ancak Nişabur'da Horasan valisi olan, Muhammed'in kardeşi Ali

Şah bulunduğundan, Hindû-Han, Merv şehrine yerleşerek askeri hazırlıklara başlamıştı. Sultan Muhammed vakit kaybetmeden onun üzerine mühimce bir kuvvet sevk etti. Hindû Han kurtuluşu kaçmakta buldu ve Gur hükûmdarı Gıyaseddin'e sığındı. Gıyaseddin, Harezm tahtındaki değişiklik ve iç karışıklıklardan faydalanmayı düşünerek, Hindû-Han'a yardım vaad etti. Kardeşi Muizüddin'i çağırarak müştereken Horasan üzerine yürüdüler. İlk olarak Merv'i ele geçirerek burasını Hindû-Han'a verdiler. Ondan sonra sırasıyla Serahs, Nesâ, Ebîverd, Tûs şehirleri zaptedilerek, dört tarafı çevrilmiş olan Nişabur kuşatıldı. Ali Şah şehrin teslim edilmesi teklifini reddetti. Ancak Gur'lular kısa zamanda şehri düşürdüler. Ali Şah yakalanarak, Gur'un merkezi olan Herat'a gönderildi. Gıyaseddin, her tarafa valiler tayin ettikten sonra Herat'a döndü. Kardeşi Muizüddin de Kuhistan'a yürüyerek, İsmailî'lere ait bazı şehirleri tahrip ettikten sonra, kendi merkezi olan Gazne'ye döndü.

Bu arada, Muhammed tahta geçtikten sonra Ali Şah'ın, İsfahan'dan Nişabur'a, Horasan valiliğine, nakledilmesi üzerine, Irak-ı Acem de karışmış, buradaki Harezm kuvvetleri kılıçtan geçirilerek Gökçe isimli bir emir bölgeye adeta hakim bir duruma gelmişti.

Gürganç'daki durumunu sağlamlaştırmadan bir harekete geçmek imkânı bulamayan Harezmşah, 1200 yılında gelişen bu olayları ancak uzaktan izleyebilmişti. 1201 yılı gelince harekete geçti. 19 eylülde Nişabur önüne geldi. Şehri savunmak isteyen Gur'lular, iki aylık bir kuşatmadan sonra teslim olmak zorunda kaldılar. Buradan Merv'e dönüldü. Amcasının yaklaştığını duyunca Hindû-Han, Gur sultanının yanına kaçtı, bunun sonucu Merv de savaşsız alındı, arkasından Serahs, Nesa, Ebîverd de kurtarıldı.

Sultan Muhammed ertesi sene, 1202 temmuzunda büyük bir ordu ile Herat üzerine yürüdü. Şehir kuşatıldıysa da düşürülemedi. Bu sırada Muizüddin'in de büyük bir kuvvetle gelmekte olduğu öğrenilince, kuşatma kaldırılarak geri dönüldü. Merv ve Ebiverd'i yeniden zaptetmeyi başaran Muizüddin harekete devam etmeyi düşünürken, Ocak 1203'de Gur Sultanı Gıyaseddin'in öldüğü haberini alınca Herat'a dönerek Gur tahtına çıktı ve Harezmşah'larla mücadeleye devam etti.

Harezmşah, 1203 sonuna doğru ikinci Horasan seferine çıktı. İlk olarak kuşatılan Merv 15 gün sonra kurtarıldı. Buradan yeniden Herat üzerine yürünerek 1204 ocağında şehir kuşatıldı. Bu defa şehrin teslim alınması başarıldı. Diğer bazı başarılardan sonra Merv'e dönüldü.

Gur Sultanı Muizüddin de bu sıralarda Harezm üzerine hareket etmişti. Arap kaynaklarına göre iki taraf ilk olarak 1204 eylülünde Ceyhun kollarından olan Karasu'da karşılaştılar. Savaşta Gur'lular büyük kayıp vermekle beraber, sayıca çok üstün olduklarından Harezm ordusu ezildi. Harezmşah bendleri açarak ülkeyi su altında bıraktıysa da, Gur sultanı yola devamla Gürganç'ı kuşatmayı başardı. Durumun nezaketini gören Harezmşah, Kara-Hitay'lardan yardım istemişti. Bu yardım kuvvetleri, Muizüddin Gürganç'a genel bir saldırıya geçmeden evvel yetiştiler. Kara-Hitay'lılarla birlikte, Semerkant Hükûmdarı Osman da gelmişti. Bu defa telâşa düşmek sırası Muizüddin'e geldi. Derhal geri çekilmek gereğini duydu. Harezmşah, Gur'luları Hezaresb'e kadar kovaladı. Muizüddin burada savaş vermek istediyse de bozguna uğradı, pek çok esir vererek Karakum çölüne daldı. Harezmşah Gürganç'a geri dönerken, ganimet peşinde koşan Kara-Hitay'lılar, Gur'luların arkasını bırakmadılar ve onları tamamen sarmaya muvaffak oldular. Bütün Gur askerleri kılıçtan geçirildi. Muizüddin güçlükle Endhuy kalesine kaçabildi. Fakat bu kale de hemen kuşatıldı. Gur sultanını esir olmaktan kurtaran Semerkant hükûmdarı oldu. Onun araya girmesiyle, bütün hazine ve ağırlıklarını Kara-Hitay'lara bırakması şartiyle Muizüddin'in çekilip gitmesine müsaade olundu.

Bu hezimetten sonra Harezm ile Gur arasında 1205 ocağında bir barış anlaşması yapıldı. Anlaşma ile, Herat hariç, Horasan kıtası Harezm'e bırakılıyordu. Yenilgiyi hazmedemeyen Gur sultanı, Hindistan'da yeni kuvvetler toplamak istiyorken, 1206 martında öldürüldü ve Gur toprakları saltanat iddiacıları arasında taksim edilirken, merkezi Firuzkûh olmak üzere asıl Gur bölgesini, Gıyaseddin'in oğlu Mahmud ele geçirdi. Herat, Gur toprakları içinde olmakla beraber, Herat valisi Hüseyin, Harezmşah'a tâbi olmayı tercih ediyordu. Bu sebeble de gelip şehri teslim alması için Harezmşah'a haber göndermişti. Harezmşah Muhammed, Herat'ı teslim almak için bir kuvvet yollarken, Kara-Hitay hududunda bulunan Balh şehrinin Gur'luların eline geçmesini önlemek üzere, kendisi de bu şehrin üzerine yürüdü, uzunca süren bir kuşatmadan sonra şehir teslim alındı. Böylelikle hem Herat, hem de Balh, 1206 yılında Harezm ülkesine dahil oldular.

Gur ülkesindeki başarılarını devam ettiren Muhammed, 1206 yılı bitmeden Gur hükûmdarını tabiiyet altına almayı da başardı. Sultan Mahmud, Firuzkûh şehrinde, Harezmşah'ın naibi olarak oturmayı kabul etti.

Horasan ve Gur ülkesindeki bu başarılara paralel olarak, aynı sıralarda, Hazar Denizi'nin güneyindeki Mazenderan kıtası da, Harezmşah'ın kardeşi Ali Şah tarafından tabiiyet altına alınıyordu. Sultan Muhammed geri dönmeden önce, Herat'a Emir Hüseyin'i; Nişabur'a Emir Kezlik Han'ı bırakmış; Taberistan ile Mazenderan'ı da kardeşi Ali Şah'ın idaresine vermişti.

Bu yeni düzeni de oluşturduktan sonra, Harezmşah Muhammed Maverayünnehr'e hareket etti. Sultanın Nişabur'a yeniden dönüşü 1208 martında olup, arada geçen yaklaşık bir senelik zaman, kaynaklarda değişik şekillerde nakledilen, bunun sonucu olarak da kesin ayrıntıları bilinmeyen, ancak memleketi dağılma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan hadiselerle doludur.

Bilinebileni özet olarak görmeye çalışalım.

Buhara şehrinde hakimiyeti ellerinde tutan Burhan Oğulları ailesi, Sancar isimli bir maceracı tarafından iktidardan uzaklaştırılmış ve ülke bu kişinin eline geçmiş, o da memleketi keyfine göre idareye başlamıştı. (Harezmşah Tekiş'in, Buhara kalesini 1182 yılında zaptetmiş olduğunu daha önce görmüştük. Burasının bir süre sonra Harezm idaresinden çıkmış olduğu anlaşılmaktadır, ancak bu olayın ne şekilde cereyan etmiş olduğu kaynaklarda kayıtlı değildir).

Buhara halkı, kendilerinin bu zalim kişiden kurtarılması için önce Kara-Hitay hükûmdarına başvurmuşlar; ondan bir fayda göremeyince bu defa Harezmşah'a müracaat etmişlerdir.

Sultan Muhammed'in, 1207 yazında Buhara'ya geldiğini, Sancar'ın yakalanarak Harezm'e gönderildiğini, bundan sonra da Semerkant Sultanı Osman'a elçiler gönderilerek onun tabiiyet altına alındığını görüyoruz. Harezmşah'ın bu davranışlarının Kara-Hitay hükûmdarını rahatsız ettiği ve Sultan Muhammed üzerine kuvvet sevkettiği, Harezmşah'ın savaşı kaybettikten başka, kendisinin de esir düştüğü veya esir düşmemişse bile uzunca bir süre Gürganç'a geri dönemediği ve bu sebeble de esir düşmüş olduğuna hükmedildiği anlaşılmaktadır. Bu savaşın tarihini kaynaklarda bulamadık. Ancak sultanın 1207 yazında Buhara'ya gittiğini biliyoruz. Semerkant'ın tabiiyet altına alınışı tabii daha sonradır. Bu durumda Kara-Hitay'la yapılan savaş her halde 1207 sonbaharında olmalıdır. Sultan 1208 martında yeniden Horasan'a yürüdüğüne göre, Gürganç'a dönüp ordusunu tan-

zim etmek için bir zamana ihtiyacı olacağını düşünürsek, her halde en geç 1207 yılı sonuna kadar geri dönmüş olması gerekeceğini kabul edebiliriz. Şu halde Harezmşah'ın esir olduğu veya öyle sanıldığı devrenin, 1207 sonbaharı ile sonu arasındaki aylara rastladığı düşünülebilir.

Sultan Muhammed'in geri dönüşünde bulduğu durum hiç de iç açıcı değildi. Hakikaten, daha sultanın esareti haberi veya rivayeti duyulmadan evvel Herat'da, duyulduktan sonra da Nişabur'da emirler isyan etmişler; Ali Şah saltanat davasına kalkışmış, Gur sultanı tabiiyetten çıkmıştı. Yani Harezm dışındaki bütün bölge isyan halinde sayılabilirdi.

Harezmşah, Gürganç'a döndükten sonra hazırlıklarını tamamlayıp ilk önce 1208 martında Nişabur üzerine yürüdü. Emir Kezlik Han kaçtı. Bir süre sonra yakalanarak öldürülecektir. Oradan Herat'a gidildi, şehir alındı, Emir Hüseyin daha önce yakalanıp öldürülmüştü. Bu defa Emir Hüseyin'in de kışkırtmış olup, o öldükten sonra da şehri teslim etmemekte inat eden Hüseyin'in müşaviri yakalanıp öldürüldü. Ali Şah ise Gur Sultanı Mahmud'un yanına kaçtı.

Bu bölgede durumu düzelttikten sonra Harezmşah, Kara-Hitay yenilgisinin intikamını almak için hazırlanmaya başladı. O yenilgiden sonra Kara-Hitay baskısı ciddî ölçüde arttığı gibi, vergi ve haraç almaya gelen Kara-Hitay elçileri çok da küstah hareket etmekteydiler. 1210 yılında gene böyle terbiyesiz davranan bir elçi'lik heyetinin öldürülmesi üzerine iki devlet arasında harp başladı. Kara-Hitay hükûmdarı kuvvetli bir orduyu Harezm'e sevketti. Ancak bu defa, 1210 eylülünde yapılan savaşta Kara-Hitay ordusu tam bir bozguna uğratıldı, evvelki yenilginin acısı kat kat çıkarılmış oldu. Kara-Hitay ordusu kalıntıları Özkent'e kadar kovalandı.

Bu galebeden sonra Sultan Muhammed, Semerkant ile Buhara'yı yani bütün Maverayünnehr kıtasını kendi ülkesine bağladı. Semerkant Sultanı Osman'a kendi kızını veren Muhammed, böylece Karahan sülâlesi ile de akrabalık tesis etmiş oldu. Ancak bu akrabalık pek kısa sürecek Sultan Osman iki sene sonra Harezmşah tabiiyetinden çıkıp yeniden Kara-Hitay tabiiyetine girmek isteyecek, bunun üzerine Semerkant'a yürüyen Harezmşah 1212 yılında şehri işgal edip Sultan Osman'ı öldürtecektir. Sultan Osman'ın ölümü ile de Karahanlı'lar sülâlesi ortadan kalkmış olacaktır.

Aynı sıralarda Kara-Hitay tahtında da iktidar Güçlük'ün eline geçmekteydi. Nayman kabilesi reisi Tayang Han'ın oğlu olan Güçlük, kendi kabilesi Cengiz Han tarafından mağlup edildiği sırada, beraberindeki ufak bir kuvvetle kaçarak, Uygur ve Karluk ülkelerinden geçmek suretiyle Kara-Hitay'lılara sığınmıştı.

Kara-Hitay hükûmdarı, Güçlük'ü iyi karşılamakla kalmamış, kızını da ona vermek suretiyle, kendisine damat ve devlet işlerinde de yardımcı yapmıştı.

Kara-Hitay ordularının Harezmkah karşısındaki son yenilgisinden sonra Güçlük, dağınık halde yaşayan Nayman kabilelerini toplayıp orduyu kuvvetlendirmek istediğini söyleyerek kayınpederinden izin almıştı. Bu dediğini de hakikaten yaptı, ancak ondan sonra da isyan ederek kendi hesabına hareket etmeğe başladı. Özkent şehrini ve buradaki devlet hazinelerini yağmalayınca, o sırada Balasagun'da bulunan hükûmdar onun üzerine yürüyerek Cenbuğ (?) civarında onu bozguna uğrattı. Bununla beraber daha batıya çekilen Güçlük, isyan durumunu devam ettirdiği gibi, Harezmşah'a yolladığı elçilerle, hükûmdara karşı birlikte çarpışmak ve Kara-Hitay arazisini taksim etmek teklifinde bulundu. Bu arada Kara-Hitay hükûmdarı da yolladığı elçilerle Sultan Muhammed'e Güçlük'e karşı ittifak teklifi

yapıyor, karşılığında Harezmşah'ın zapt ettiği ülkelerin ilhakını resmen tanıyacağını bildiriyordu.

Harezmşah'ın her iki tarafın elçilerine de olumlu cevap verdiği anlaşılıyor. Bu şekilde her iki taraf ta, Harezmşah'ın kendisine yardıma geleceği düşüncesiyle savaşa tutuştular. 1211 yılındaki bu savaşta galebe Güçlük'de kaldı, hükûmdar esir edildi. Ancak Güçlük, hükûmdarı 1214 yılında ölünceye kadar tahtında muhafaza ederek, dışardan görünüşte onun emrindeymiş gibi hareket etmekle beraber, devletin idaresini fiilen eline aldı.

Harezmşah bir taraftan da, Gur sultanının yanına kaçmış olan kardeşi Ali Şah'ın geri verilmesini talep etmişti. Gur Sultanı Mahmud, Ali Şah'ı geri vermemekle birlikte, hapsettirdi. Bunun üzerine Ali Şah'ın maiyetinde olan Türkmen'ler ayaklanarak 31 Temmuz 1210 gecesi Sultan Mahmud'u sarayında öldürdüler. Gur tahtı, Mahmud'un oğlu Bahaeddin Sâm'a kaldı. Ancak o da Ali Şah'ı hapiste tutmaya devam edince, Türkmen'ler bu kere onu ortadan kaldırmayı plânlamaya başladılar. Fakat bu defa niyetleri öğrenildi ve büyük bir kısmı öldürüldü.

Harezmşah karışıklık içinde bulunan Firuzkûh üzerine bir ordu sevketti. Bunun üzerine Gur ileri gelenleri, Harezmşah'ın kardeşi Ali Şah'ı Gur tahtına çıkardılar. Fakat bu tedbir bir netice vermedi, 5 kasım 1210'da Firuzkûh zaptedildi. Ali Şah'ın ne olduğu konusunda değişik rivayetler vardır. Hangisi doğru olursa olsun, bu tarihten sonra bir daha ismi geçmeyecektir.

Firuzkûh'da 1215 civarında yeniden karışıklıklar çıkınca, Harezmşah kendisi buraya bir sefer yaptı ve Gazne'yi de ele geçirdi. Gazne merkez olmak üzere bu bölgeye genel vali olarak büyük oğlu Celâleddin'i getirdi.

Firuzkûh ve Gazne şehirlerinin ele geçirilişi sonunda, Gur devletiyle birlikte, Gur hükûmdar sülâlesi de nihaî olarak ortadan kalkmaktaydı.

Gur ile bu mücadelenin devam etmekte olduğu sırada, 1211 yılında Kirman, Sicistan ve Umman denizine kadar olan bölgeler de zaptedilerek imparatorluğun hududları içine alınmış ve başlarına genel vali olarak Sultan Muhammed'in oğullarından Pirşah getirilmişti. Bunu bütün Irak-ı Acem kıtasının zaptı takip etmiş ve bu bölgeye de genel vali olarak, sultanın oğullarından Gursançtı gönderilmişti.

Harezmşah İmparatorluğu bu tarihte, Çu havzasından Hint sahillerine, Kafkas dağlarından Bağdat yakınlarına kadar uzanıyordu. Kaynaklar Harezmşah'ın, bütün islâm ülkelerini kendi hududları içine toplamak niyetinde olduğunu kaydederler.

Ancak Harezmşah için ilk yapılacak iş Halife ile anlaşmazlığı ortadan kaldırmak, Bağdat hutbesinde kendi ismini okutmaktı. Halbuki halife buna yanaşmıyordu. Yegâne çare olarak Bağdat'ı işgal edip, halifeyi değiştirmek kalıyordu.

Harezmşah Irak işlerini düzene soktuktan sonra Bağdat'a hareket emrini vermişti. Durumun son derece tehlikeli olduğunu gören Abbasî halifesi, Harezmşah'ın çok saydığını bildiği Şeyh Sühreverdi'yi, sultanı bu teşebbüsten caydırmak için elçi olarak göndermişti. Elçinin, Abbasî ailesine eziyet etmekten çekinilmelidir şeklinde Peygamber tarafından söylenmiş bir sözü tekrarlayarak konuşmaya başlaması üzerine, Harezmşah Muhammed'in verdiği cevap kaydedilmeğe değer ehemmiyettedir. Harezmşah elçiye şu cevabı vermişti (7):

«Arapçaya az aşina bir türküm ama, nakledilen hadisin manasını anladım. Ben Abbas Oğulları'ndan hiç birine fenalık yapmadım ve kendi hesabıma onlar hakkında kötü niyet beslemiş değilim. Fakat Emir ül-Mümin'in mahbeslerinde

---

(7) İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Tarihi, Sayfa 218

Abbas ailesinden bir çok kimselerin müebbeden kapatılmış olduklarını öğrenmiş bulunuyorum. Şeyh, bu hadisi bizzat halifeye duyursa daha faydalı bir iş yapmış olur kanaatindeyim.»

Bu aracılıktan bir netice çıkmamış ve Harezmşah 1217 yılının sonbaharında seçme bir kuvveti Bağdat üzerine sevketmiştir. Eğer bu ordu Bağdat'a gidebilse idi, şehrin hemen zaptedileceğinden şüphe etmek yersiz olurdu. Ancak Esedâbad geçidinde şiddetli bir kar fırtınasına tutulan ordu tamamen mahvolmuştur. Projesinin gerçekleşme şansı kalmadığını gören Muhammed, Hemedan'da daha fazla duramayarak Horasan'a hareket etmiş, Merv'e geldiği sırada hırsından, 1218 şubatında, Abbasi halifesi adına okunan hutbeyi durdurmuştur. Bu davranışın ülke içinde üzüntüyle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Aslında Hemedan'dan dönen Harezmşah'ı, halifeden çok daha güçlü bir hükûmdar ve çok daha zor meseleler beklemekteydi. Hakikaten Cengiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan, 1218 yılı başlarında, Kara-Hitay ülkesine girmiş, Kaşgar civarında kendisine karşı koymak isteyen Güçlük kuvvetlerini dağıtıp, Güçlük'ü esir ederek öldürdükten sonra, bütün Kara-Hitay topraklarını Cengiz İmparatorluğu'na katmıştı. Yani Mogol İmparatorluğu, Harezmşah İmparatorluğu ile komşu olmuşlardı.

1217 ve 1218 senelerinde Harezmşah ile Cengiz Han arasında elçiler gidip geldiğini görmekteyiz. Cengiz Han'ın, Harezm'i kuvvetli bir devlet olarak gördüğü, onunla ticarî ilişkileri geliştirmek fikrinin üzerinde durduğu, buna karşılık, Harezmşah'ın bütün merakının, Mogol'ların kuvvet ve kudretlerinin derecesini öğrenmek olduğu anlaşılıyor. Niyetler değişik dahi olsa neticede, iki devlet arasındaki ticaretin geliştirilmesine karar verilmiştir. Bundan sonra bir Harezm ticaret kervanının Mogol ülkesine gitmiş ve iyi bir kabul görmüş olduğunu da öğreniyoruz.

Daha sonraki ve iki devleti harbe sürükleyen olayların tarihi hakkında bütün kaynakların değişik bilgiler verdiğine tanık olmaktayız. Ancak bu olayların, Harezm ticaret kervanının Mogol ülkesine gitmesinden sonra ve Mogol saldırısının başladığı 1220 yılından önce cereyan etmiş olduğu şüphesizdir. Bu sebeble kesin bir tarih belirtmeden 1218 veya 1219 yılında ortaya çıkmış olaylar diye bunlara kısaca temas edelim.

Birinci olay Harezmşah ile Mogol kuvvetleri arasındaki bir çatışmadır.

Kaynaklardan anladığımıza göre, Merkit kabilelerini tabiiyet altına almak isteyen Cengiz Han, Kıpçak ülkesine doğru kaçmış olanları kovalamak maksadıyla, bunların arkasından Coci'nin komutasında bir kuvvet göndermiştir. Bunu duyan Harezmşah, Mogol'ların üzerine yürümek kararını almış ve Türkistan'daki Yugur şehrine kadar ilerleyerek Mogol'ların karşısına çıkmıştır.

Harezmşah'ın belki de yorgun olacaklarını düşündüğü Mogol kuvvetlerini bir yenilgiye uğratarak, Harezm'i ilerde gerçekleşebilecek muhtemel bir tehlikeden peşinen kurtarmak maksadıyla böyle hareket ettiği düşünülebilir. Ancak hem Mogol'ları iyi tanımadığı veya hakikatı görmek istemediği, hem de kendi imkânlarını olduğundan fazla sandığı için sonuç, Harezmşah'ın düşüncelerinin tam aksi olmuştur.

Mogol'lar belirli bir talimatla sefere çıkmış oldukları için, önce Harezmşah ile çatışmaktan kaçınmışlar, ancak Sultan Muhammed'in davranışı savaşı önlenmez hale getirmiş, bundan sonra da Mogol'ları yenilgiye uğratmak mümkün olmadığı gibi, Mogol'lara esir olacak duruma düşen Harezmşah, ancak oğlu Celâleddin'in yerinde bir müdahalesi ile kurtarılabilmiştir. Gece karanlığı basana kadar devam

eden savaşın galip veya mağlubu olmamış, karanlık bastıktan sonra da Mogol'lar çekilip gitmişlerdir (8).

Mogol'lara göz dağı vermek isteyen ve bu sebeble onların üstüne giden Harezmşah'ın, 20-30 bin kişilik ve yorgun bir Mogol ordusunu yenilgiye uğratamayışı, onun üzerinde çok olumsuz bir etki yapmış ve Mogol'ları mağlup etmenin mümkün olamayacağı düşüncesini kafasına yerleştirmiştir. Bunun sonuçları asıl savaş sırasında kendisini gösterecektir.

Cengiz Han'ın, bu gereksiz saldırıyı bir harp sebebi saymadığı, ticarî ilişkilerin gelişmesini, memleketi bakımından daha mühim kabul ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bunu takip eden Otrar faciası durumu tamamen değiştirmiştir.

Cengiz Han, Harezm ticaret kervanına karşılık teşkil etmek üzere, 450 kişilik bir ticaret kervanını Harezm ülkesine göndermişti. Bu kervan hudud şehri olan Otrar'a geldiği zaman, Otrar şehrinin valisi ve anlaşıldığına göre Sultan Muhammed'in dayızadesi Yınal tarafından önce tevkif ettirilmiş ve arkasından da hepsi öldürülerek beraberlerindeki mallara el konmuştur. Bu olayın 1218 sonlarında olduğu tahmin edilmektedir.

Cengiz Han olayı öğrenince ilk olarak, Harezmşah nezdine bir elçi heyeti yollayarak protestoda bulunmuş ve Otrar valisinin cezalandırılmak üzere kendisine teslim edilmesini istemiştir.

Harezmşah'ın, bir adım daha ileri gittiği ve bu elçileri de öldürttüğü anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklar bu son durum üzerine Cengiz Han'ın hırsından ağladığını kaydederler.

Artık savaş kaçınılmazdı. Her iki taraf da savaş için hazırlığa başladı. Cengiz, o tarihe kadar hiç bir savaş için gerek görmediği kuvvette bir ordu hazırlayarak bütün komutanlarını harbe sürmüştür. Ünlü Mogol komutanları Cebe, Subutay, Borçu ile Cengiz'in damadı Tohuçar Noyan öncü vazifesiyle ilk kademede; bunları takiben oğulları Coci, Çağatay ve Ögedey kendi tümenleriyle ikinci kademede ve nihayet Cengiz Han'ın kendisi, en küçük oğlu Tuluy ile birlikte, geri kalan bütün kuvvetlerle en arkadan harekete geçtiler. Cengiz'in, bu sefere ne derece önem verdiği, hareketten evvel, savaş sırasında ölecek olursa kendi yerine kimin geçeceğini kararlaştırmak üzere Kurultay toplamış olmasından da anlaşılır. Bu Kurultay Ögedey'i halef seçmişti. Cengiz bu şekilde bütün kuvvetlerini sefere çıkarmış, ülkedeki karargâhın korunmasını küçük kardeşi Ot-Çigin'e bırakmıştı. Mogol ordularının, civar hükûmdarlardan da temin edilen kuvvetlerle birlikte 150.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır.

Harezm kuvvetlerinin mevcudu bundan aşağı değildi. Ancak onların hazırlıkları hiç de tutarlı olmamıştır.

Sultanın büyük oğlu Celâleddin, Horasan ve Irak'ın korunabilmesi için mutlaka Maverayünnehr'de tutunulması ve bu sebeble temin edilebilecek bütün kuvvetlerin Seyhun ötesinde genel bir saldırı savaşı vererek, yorgun gelecek düşmanın ezilmesi görüşünü savunuyordu. Sultanın kumandanları ise, düşman Maverayünnehr'i geçip dağlar ve boğazlar mıntıkasına girdikten sonra, geçit noktalarında yer yer saldırılarla düşmanın yok edilmesi görüşünü ileri sürüyorlardı.

Sultanın kararı ise, alınabileceklerin en kötüsü oldu: Maverayünnehr korunacak, ancak meydan savaşı verilmeyecek, her şehir kendisini koruyacak; yeni-

(8) Barthold, Turkestan Down... sayfa 371 (bu çatışma tarihinin 1216 olabileceğini de Barthold ileri sürer, ancak 1218 tarihi daha muhtemel görülmektedir)

den toplanan asker belirli tek bir yerde değil değişik bölgelerde yığınak yapacak; Sultanın kendisi ise düşman saldırısından endişe edilmeyecek bir yerde olacaktı.

Görüleceği üzere, Mogol'lara, küçük küçük kuvvetleri kolayca ezip memleketin tamamını rahatlıkla işgal etmeleri için bundan daha iyi bir plân hazırlanamazdı. Sultanın bundan önceki çarpışmanın üzerinde bıraktığı olumsuz etki ise, onu adeta savaş meydanından kaçar durumda bırakmaktaydı.

Savaşın ayrıntılarını kaydetmekte faide olması gerektir (9). Cengiz Han'ın 1220 başlarında Otrar şehrine geldiğini, şehrin kuşatıldığını, kuşatmanın Çağatay ile Ögedey'e bırakılarak, diğer kuvvetlerin yürüyüşe devam ettiklerini önlerine çıkan her şehri zapt ede ede, o yılın aralık ayında Gürganç önüne gelinerek burasının kuşatıldığını ve 1221 mayısında şehrin işgal edildiğini belirtmekle yetinelim. Kendiliğinden teslim olmayan şehirler yıkılıp tahrip ediliyor, askerler kılıçtan geçiriliyor, sivil halk ise esir alınıyordu. Gürganç şehri hiç bir iz kalmayacak şekilde yıkılmıştı.

Harezm İmparatorluğu bu şekilde fiilen ortadan kalkmış idi. Sultan Muhammed, Mogol'ların Buhara'ya yaklaştıkları sırada, Gürganç'dan ayrılmış, Balh'a gitmişti. Cengiz Han, Buhara'yı alarak Semerkant' yönelince, Harezmşah da Balh'-dan ayrılarak batıya doğru kaçmaya başladı. Cengiz Han, nerede olursa olsun Harezmşah'ı yakalamaları için Cebe ve Subutay'ı seferber etmişti. Onlar kovalıyor, sultan kaçıyordu. Sultanı 19 nisan 1220'de Nişabur'da görüyoruz. Oradan Irak-ı Acem'e yönelen Sultan, bir ara Mogol'lar tarafından kuşatıldı, fakat tanınmadığı için gene kaçmayı başararak, Hazar Denizi'nin güney-doğusundaki Abeskun adalarından birisine sığındı. Mogol'ların, sonunda onun izini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Cengiz'in orduları Harezm İmparatorluğu ülkesinin dört tarafını aynı anda zaptetmekle meşgulken, Sultan Muhammed ciğerlerinden hasta bir şekilde, o uçsuz bucaksız ülkesinden kendisine mezar olacak iki arşınlık yer bile kalmamış olduğundan yakınmaktaydı.

Sultan Muhammed, adadaki son günlerinde, evvelce annesinin zoru ile veliahd tayin etmiş olduğu oğlu Uzlagşah'ın yerine, büyük oğlu Celâleddin'i veliahtlığa getirdikten sonra, 1220 yılı aralığında öldü.

Celaleddin'in tahta geçecek oluşu, kardeşleri Uzlag Şah ile Ak Şah'ı ve bazı emirleri memnun etmemişti. Bunlar, Celâleddin'in Gürganç'a geldiği zaman yakalanıp öldürülmesi için aralarında anlaştılar. Memleketin Mogol'lar tarafından işgal edilmekte olduğu bu sıralarda hâlâ saltanat kavgalarını düşünebilmek muhakkak ki enteresan bir davranıştır.

Celâleddin'in, babasının ölümünden sonra hakikaten Harezm'e döndüğü, fakat kendisi için hazırlanan tuzağa düşmeden Horasan'a geçtiği anlaşılmaktadır.

Cengiz Han, Horasan'a gözetleme kıtaları göndermiş ve hükümdar ailesinin kaçmasının önlenmesini emretmişti. 700 kişilik bir gözetleme kuvveti de Nesa şehri civarındaydı. Celâleddin 300 kişilik maiyetiyle bu kuvvete ani bir baskın yaparak, hemen hepsini kılıçtan geçirip, silâhlarına da el koyarak, Nişapur üzerine yoluna devam edebilmiştir. Uzlag Şah ile Ak Şah da Horasan'a kaçmak istemişler, ancak onlar Mogol'ları atlatamayarak yakalanmış ve öldürülmüşlerdir.

Celâleddin, Buşt şehri civarında, o bölgenin savunulması için toplanmış olan 10.000 kişilik bir kuvveti de emrine almış ve Gazne üzerine çekilmişti. Buradan da temin ettiği askerlerle kuvvetleri 60 - 70.000 civarına yükselmiştir.

(9) Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, sayfa 403-455'de bu savaş bütün ayrıntıları ile anlatılır.

Celâleddin bu kuvvetlerle kendisini takip eden Mogol'lar üzerine yürümüş ve Gazne ile Bamian arasında, Parvan mevkiinde, 45.000 kişilik Mogol ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır.

Parvan bozgununu öğrenen Cengiz Han, bu kere kendisi Gazne üzerine hareket ettiği gibi, oğlu Ögedey'i de, daha önden Gazne'ye göndermiştir (10).

Celâleddin ise Gazne'den ayrılmış Hindistan'a girmişti. Mogol'ların, uzun bir takipten sonra Celâleddin'e İndus kıyısında yetiştikleri anlaşılıyor. Bu sırada Celâleddin İndüs'ü geçmeye hazırlanıyordu. 24 kasım 1221 günü Cengiz, Celâleddin'in kuvvetlerini kuşattı. Bu kuvvetler tamamen kılıçtan geçirildi. Cengiz Han, Celâleddin'in canlı yakalanmasını emretmişti. Bu sebeble Mogol'lar onun etrafındaki çenberi gittikçe küçültmekle beraber ona ok atmıyorlardı. Sonunda Celâleddin ani bir saldırı yaptı, Mogol'ların bir an için geri çekilmelerinden yararlanıp, geri dönerek dört nala atını İndus kıyısına koşturup, 6 metre yüksekten nehire atlattı. Kalkanı sırtında, sancağı elinde atını yüzdürerek nehri geçti. Cengiz'in, onu takip için nehre koşanları durdurup, yanındaki oğullarına, Celâleddin'i göstererek, onu model almalarını tavsiye ettiği rivayet olunur (11).

Celâleddin bundan sonra Hindistan'da macera dolu bir 3 sene geçirdi. Mogol'-lar ise bölgede 3 seneye yakın kaldıktan sonra, yeni bir düzen kurmaya lüzum görmeden çekilip gitmişlerdi. Onların artık İran durumu ile ilgilenmediklerini gören Celâleddin 1224 yılında Kirman'a geçti.

Kirman'da hakim olan Barak Hacib, Celâleddin'e tabiiyetini arz etti, o da Hacib'i Kirman valisi olarak bıraktı. Kirman'dan Fars'a geçen Celâleddin, Fars Atabeyi Sa'd tarafından da sultan olarak tanındı. Fars'tan Isfahan ve İrak-ı Acem'e ilerledi, bu bölgeyi emri altında tutan kardeşi Pir Şah kendisine itaatini bildirdi. Daha sonra Huzistan'ı da kendisine bağladı.

Mogol'lara karşı mücadele için halifeden yardım isteyen Celâleddin, kendisinin Irak-ı Arab'a inmesinden korkularak üzerine gönderilen halife ordusunu bozarak Bağdat civarına kadar geldi ve bütün bölgeyi yağma etti. 1225 temmuzunda Tebriz'i aldı. Ondan sonra Gürcü'ler üzerine sefer yaparak, onları hezimete uğrattı; Gence'yi ve arkasından 10 mart 1226'da, bir asırdan beri islâmların elinden çıkmış olan Tiflis'i zaptetti.

Bir hiçten başlayarak iki sene içinde Celâleddin'in gerçekleştirdiği başarıları ayrıntılarıyla okumak başlı başına bir roman gibidir. Eğer çeşitli kaynaklarda ayrı ayrı yer almamış olsalar inanılması dahi zor olur.

1228 senesinde Mogol'lar, Ceyhun ırmağını geçerek Irak-ı Acem'e doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bunu öğrenen Celâleddin bütün kuvvetleriyle karşılarına çıktı. 26 ağustos 1228 günü İsfahan önünde yapılan savaşta Mogol'ları bozguna uğrattı, ancak onları takip ederken bir pusuya düştü ve zorlukla kaçabildi. Bununla beraber Mogol'lar da, verdikleri kayıplar dolayısiyle geri çekilmiş ve Maverayünnehr'e dönmüş olduklarından tehlike kolay atlatılmış oldu.

Eğer Celâleddin'in kahramanlığı ve askerlik bilgisi derecesinde olmasa bile, bir ölçüde devlet adamlığı ve ileri görüşlüğü bulunsaydı, gelişmekte olan Mogol tehlikesinden ciddi bir endişe duyan ve kendisine elçiler de yollamış olan Selçuklu ve Eyyubî sultanları ile anlaşarak, birleşik bir cephe teşkil edebilir ve bu sayede belki de Mogol'lar yenilgiye uğratılarak, bütün islâm ülkelerinin Mogol istilâsına uğramaları önlenebilirdi. Ama Celâleddin böyle bir kabiliyetten mahrum olduğundan

(10) Barthold, Turkestan Down..., sayfa 437-446

(11) Rene Grousset, Le Conquerant du Monde, sayfa 314

yapması gerekenin tam aksini yaptı. Selçuklu Sultanı Keykubad I'e karşı bağımsızlık davasına girmiş olan Erzurum Meliki Cihanşah'a yakınlık göstererek ve Eyyubi'lere ait büyük islâm kültür merkezi Ahlat'a saldırarak bu iki hükûmdarı aleyhine çevirdi. Selçuklu'lar ve Eyyubi'ler yetişene kadar Ahlat'ı, 14 mayıs 1230 günü işgal etti. Ancak 10 ağustos 1230 günü Yassı-Çimen savaşında ordusunu hemen hemen tamamen kaybederek, sadece Ahlat'ı değil, bir bakıma bütün ülkesini de elinden kaçırdı.

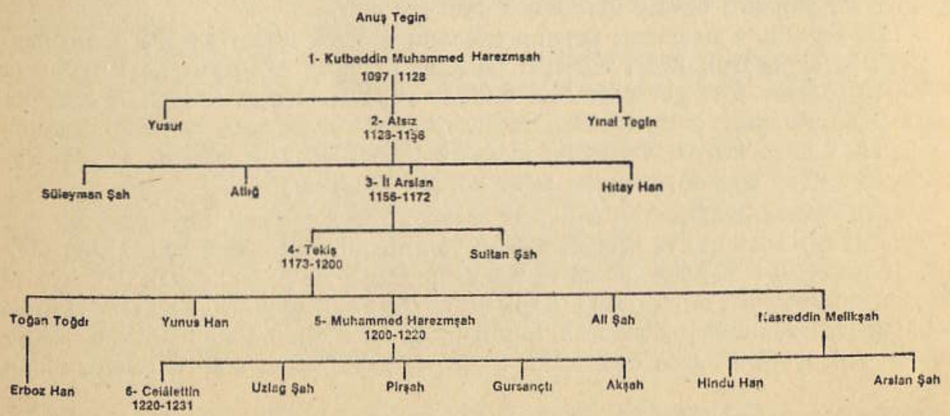
Hakikaten 1229 yılında Balasagun'da büyük kağan seçilen Ögedey, Harezmşah saltanatının tamamen ortadan kaldırılmasına karar vererek, 1230 yılının sonuna doğru bölgeye bir ordu sevketmişti. Celâleddin bu haberi alınca, yardım istemek için Keykubad I ile Eyyubi'lere başvurdu. Ancak kendi yaptıklarının bedeli olarak hiç bir yardım göremedi. Aslında Keykubad I'in bu davranışı, onun hesabına da bir dar görüşlülük olarak tanımlanabilir. Ancak düşmanca davranışlarını açıkca belli etmiş bir hükûmdara yardım ederek onu yeniden kuvvetlendirmek yerine, uzaktaki bir düşmanla mücadeleyi tercih ettiği düşünülebilir.

Tek başına kalan ve kısa bir süre evvel de hemen bütün kuvvetlerini kaybetmiş olan Celâleddin yeniden kuvvet toplamak üzere Mugan'a gitti. Fakat burada Mogol'ların ani bir baskınına uğradı, etrafındakiler dağıldı, kendisi tek başına Aras kıyılarına varabildi o bölgede yeniden toparlanmaya çalıştı.

1231 baharında Mogol'ların kendisini takibe çıkmış olduklarını duyunca önce Azerbaycan'da Gence'ye gitti. Ancak orada kalmayı tedbirsizlik sayarak, Elcezire'ye gitmeye karar verdi. Kendisini takip eden Mogol'lar Dicle köprüsü civarında yeni bir baskın yaptılar. Celâleddin gene kurtularak, bu defa yakalanmamak için dağlara vurdu ve kürtlerin eline geçti. Kendisinin kim olduğunu tanıyan bir kürt, Ahlat'da ölen kardeşinin intikamını almak için sultanı öldürdü. Böylece inanılmaz maceralar ve başarılarla dolu olan hayatı, özel intikam hissiyle hareket eden bir kürdün elinde sona ermiş oldu.

Cesedi kendisine götürülen Elcezire hakimi onu merasimle gömdürmüş ise de, Celâleddin ile birlikte Harezmşah'lar devleti ve hanedanı kesin şekilde ortadan kalkmıştır.

HAREZMŞAHLAR ŞECERESİ LİSTESİ

Etrafa dağılmış olan Harezm askerlerinin bir kısmı Anadolu'ya geçerek Selçuklu sultanının hizmetine girmişlerdir. Bugün Anadolu'da yaşamakta olan Horzumlu oymağı, Anadolu'ya gelen Harezm'lilerin kalıntısıdır. Muhtelif yörük oymakları, bilhassa şii'ler ve Dersim'deki aşiretler kendilerinin Celâleddin Harezmşah'ın maiyetinden geldiklerini kabul etmektedirler (12).

Harezm askerlerinin diğer bir kısmı da Suriye'ye gitmiş, 1240 - 1250 yılları arasında Mısır'da Eyyubi sultanı olan Salih'in hizmetine girmişler ve Kudüs'ü de işgale muvaffak olmuşlardır.

Bütün Harezm ülkesi bu defa kati olarak Mogol'ların işgali altına geçmiştir. Onların bölgeden ayrılmaları için uzunca bir zamanın geçmesi gerekecektir.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

(12) M. Halil Yınanç, Celâleddin Harezmşah, İslâm Ansiklopedisi

İÇİNDEKİLER

METİN DIŞI HARİTALAR VE TABLOLAR LİSTESİ

Haritalar

Tablo ve Cetveller